EDİTÖR Reşat Kasaba
ÇEVİRİ Zuhal Bilgin

Türkiye Tarihi
1839 — 2010

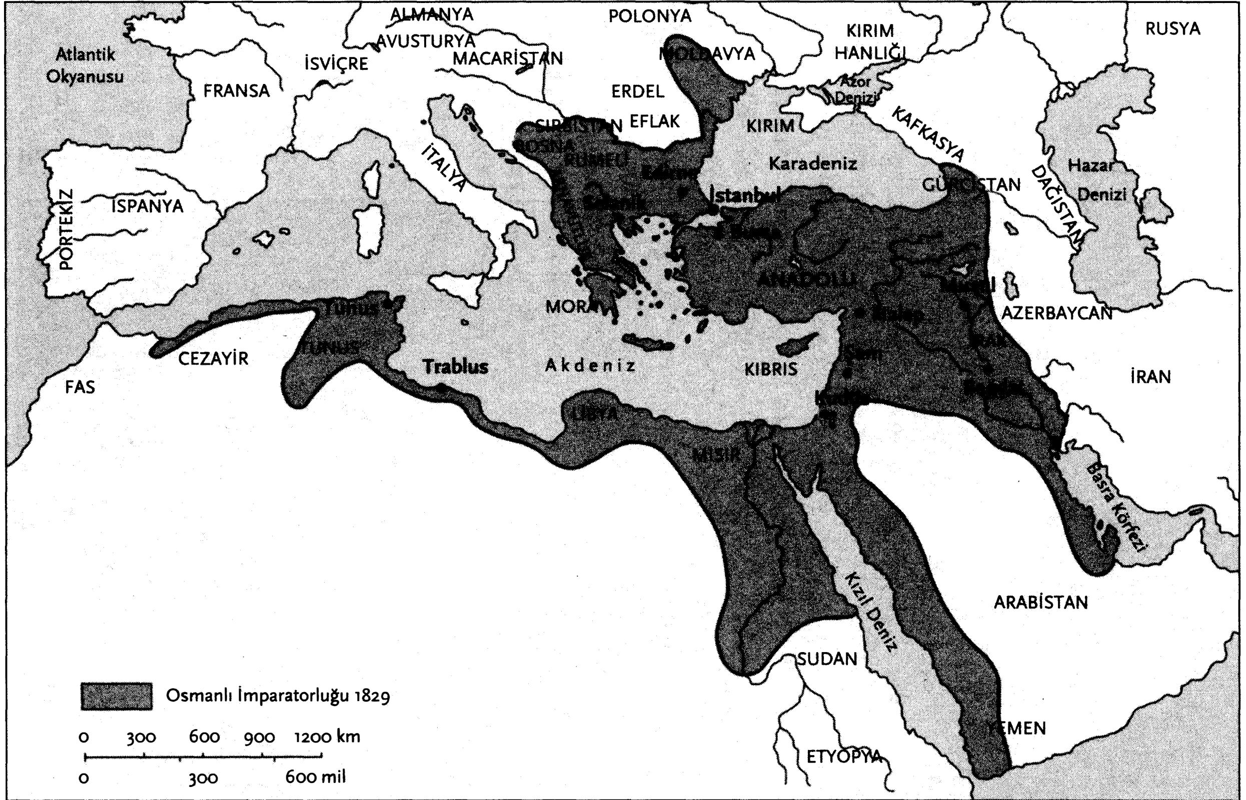
KitapYAYINEVİ

Modern Dünyada Türkiye

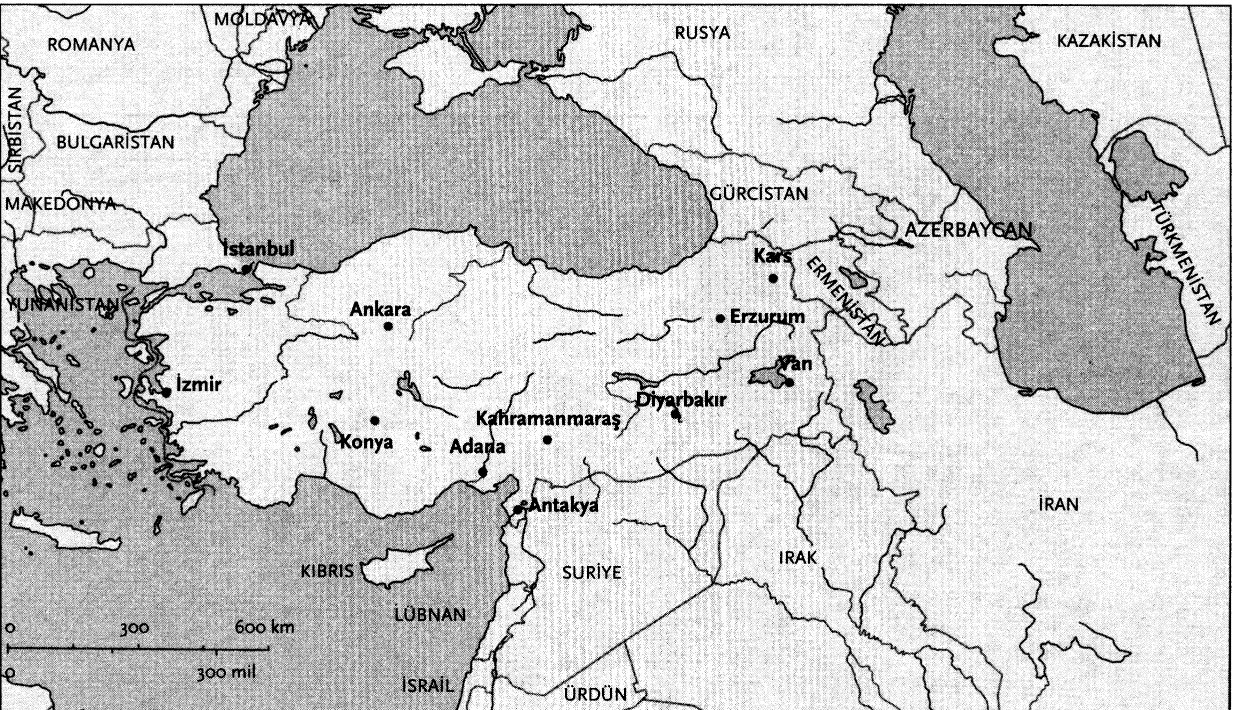
TÜRKİYE TARİHİ
Modern Dünyada Türkiye
1839-2010
Cilt 4

Türkiye'nin modern tarihini toplumu ve kurumları biçimlendirdi. Toplumun gelişimi basit sınıflandırmalarla açıklanamaz, ancak devlet, Türkiye'nin neye benzeyeceğine dair kendine özgü vizyonları olan birbirinden farklı bir dizi siyasi aktörün eylemleri aracılığıyla ortaya çıktı. Modern Türkiye'nin en değerli bilim insanlarından bazıları Türk modernleşmesinin bu iki yönü arasındaki etkileşimi irdelemek üzere bu kitapta bir araya geldi. Cambridge Türkiye Tarihi'nin dördüncü cildi 19. yüzyılda başlıyor ve bu yüzyılın tarihsel arka planına Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarında yapılan reformlar, Jöntürk dönemi, Kurtuluş Savaşı ve Atatürk cumhuriyetinin kuruluşunu ele alarak bakıyor. Daha sonra cumhuriyet dönemine odaklanan kitap, siyasi ideoloji, iktisadi gelişme, ordu, göçler, Kürt milliyetçiliği, İslamcılığın yükselişi ve kadınların güç elde etme mücadelesi gibi temalar üzerinde durduktan sonra sanat ve mimari, edebiyat ve İstanbul'un kısa tarihi bölümleriyle sona eriyor.

REŞAT KASABA, University of Washington'da Uluslararası Araştırmalar dalında Henry M. Jackson profesörüdür. *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees* (2009), *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları* (2005) ve *The Ottoman Empire and the World Economy* (1989; *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, 1993) adlı kitapların ve sayısız makalenin yazarıdır. Ayrıca Sibel Bozdoğan'la birlikte *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (1997; *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 1998) adlı çalışmayı derlemiştir.

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu, 1829

Harita 2. Türkiye Cumhuriyeti, 2006.

Reşat Kasaba

GİRİŞ

Bu girişin yazılmasından, yani Şubat 2007'den iki yılı aşkın bir süre önce, Türkiye Avrupa Birliği'ne aday üye olma yolundaki nihai adımları sonunda atmış gibi görünüyordu. 2004 sonunda imzalanan anlaşma, uzun ve çileli de olsa, sonunda Türkiye'nin tam üyeliğe kabulüyle nihayet bulacak bir müzakere dönemi vaat ediyordu. Ancak aradan geçen iki yılda, Türkiye halkı kendini Romanya ve Bulgaristan'ın tam üyeliğe geçişini tribünden seyrederken buldu. Bu arada Türkiye'nin statüsünün müzakere edildiği otuz dört başlığın sekizi dondurulmuş ve Türkiye'nin AB'ye kabulüne karşı çıkmak, önde gelen Avrupa ülkelerinde seçimleri kazanmanın bir şartı haline gelmişti.

Türkiye 20. yüzyıl boyunca defalarca böyle "dönüşü olmayan noktalardan" veya "yeni devirlerin eşiğinden" ricat etmek zorunda kalmış ve her defasında olayların umut veren akışına arkasını dönüp yalnızlığa ve içe kapanmaya gömülmüştür. Daniel Lerner Türkiye'nin kaydettiği ilerlemeden o kadar etkilenmişti ki, 1958'de büyük bir emniyetle, "'Yeni Türklerin' oluşumunun önüne, ne olursa olsun, artık ancak muazzam ölçekte bir olasılık faktörünün –örneğin bir atom savaşının– zıt yöndeki etkisiyle geçilebileceğini" ifade ediyordu.[1] Ancak bu sözlerin üzerinden daha iki yıl geçmeden Türkiye, demokratik gelişimini ciddi biçimde tersine döndüren kanlı bir askeri darbe yaşayacaktı. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde Başbakan Turgut Özal, gerçekleştirilen reformların geri döndürülemez olduğunu ve ülkenin ayaklarını yere sapasağlam basmış, sürekli bir liberalleşme ve ilerleme yolunda yürüdüğünü ima ederek, Türkiye'nin modernleşme yarışında "bütün bir çağ atladığını" ilan etti. Oysa 1990'larda bu reformların birçoğundan çabucak vazgeçilecek ve ülke on yıllık müzmin bir felç geçirecekti –bu durum, en az bir yorumcunun 90'ları "üzerinden çekirge sürüsü geçmiş yıllar" diye betimlemesine neden olacaktı.[2]

Bu sert dalgalanmaların başlıca nedeni, Türkiye'nin biri kurumsal, biri de halk düzeyinde olmak üzere iki bacaklı bir modernleşme programı izlemesi ve bu unsurların hemfikir olmak şöyle dursun, sürekli olarak

çatışıp birbirini güçten düşürmesiydi. Tarihinin büyük bölümünde ülkenin kurumsal modernleşmesine hâkim olan bürokratik ve askeri seçkinler, Türklerin Avrupa tarihinden türetilerek katı bir biçimde tanımlanmış bir idealler kümesini türdeş bir biçimde kabul etmedikleri sürece modern olamayacağını iddia ediyorlardı. Yeni kurumlar yaratarak Türkiye halkını kendi zihinlerindeki millet modeline uydurmak için ellerinden geleni de yapmışlardı. Bu arada Türkiye, kapitalist ilişkilerin, sanayileşmenin, kentleşmenin ve bireyleşmenin artması kadar, ulus-devletlerin oluşumu ve medeni, insani, iktisadi hak kavramlarıyla da nitelenen ve dünya tarihini şekillendiren modernleşme süreçlerinin etkisinde kalıyordu. Bütün bunlar insanların hayatlarını değiştirmekte ve seçkinlerin zihnindeki modernlik projesinden son derece farklı, çeşit çeşit yeni gruplar ve yaşama biçimleri yaratmaktaydı.

Dolayısıyla, Türkiye'nin geçtiğimiz yüzyılda geçirdiği modernleşme süreci, devlet erkiyle toplumsal güçlerin farklı yönlere savruldukları, devleti kontrolünde tutan sivil ve askeri seçkinlerin Türkiye'nin modernleşme hızını ve yönünü belirleme konusunda üstünlüklerini korudukları birbirinden kopuk iki süreci içeren bir değişim olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin büyük bölümünün çok partili demokrasi altında geçmesi bile bu durumu değiştirmemiştir. Aslında bu süre içinde, bu ilişkinin tersine döndüğü ve devlet erkiyle toplumsal güçlerin bir dereceye kadar uyuştuğu sadece iki döneme işaret edilebilir. Bunlardan birincisi 1950'lerin başlarındaki Demokrat Parti iktidarının ilk yarısı, ikincisi de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'de meclisteki koltukların büyük çoğunluğunu elde etmesiyle başlayan dönemdir. Yukarıda da değindiğim gibi, bunlardan ilki 1960'ta kanlı bir askeri darbeyle sona ermiştir. İkinci döneme gelince, yaptığı kurumsal reformlarla Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne bağlamakta ciddi mesafeler kat eden AKP hükümeti askeri ve bürokratik seçkinlerin giderek artan baskısıyla karşı karşıyadır ve zorlanma emareleri göstermeye başlamıştır. Türkiye'yi zıt yönlere iten –ya da çeken– bu güçlerin aynı anda bir arada varoluşu, Türkiye'deki dönüşümün hiçbir zaman tek tip ve çizgisel bir süreç olmadığı anlamına gelmektedir. Askeri yönetimin en karanlık yıllarında bile, devletle ters düşen güçler etkili olmanın yollarını bulmuş

ve 1960, 1971 ve 1980 darbelerinden sonra yapılan seçimlerde görüldüğü gibi, alenen darbe karşıtı olan partiler sürpriz sonuçlarla galip gelmiştir. Buna karşılık, liberalleşme sinyali veren dönemleri de her zaman radikal dönüşler ve gerileme izlemiştir.

Ancak bu söylenenlerin hiçbiri, Türkiye'nin modernleşme projesinin başarılı olmadığını ima eder anlamda alınmamalıdır. Geçen yüzyılda kaydedilen gelişmeler, işgal edilip parçalanmış bir toprak ile kimliği ve amacı en iyimser görüşle belirsiz olarak ifade edilebilecek bir halkı bugün AB üyeliğine aday, güçlü bir millet haline getirmiştir. Bununla birlikte, Şevket Pamuk'un kendi bölümünde yazdığı gibi, Türkiye gibi bir ülkenin performansını mutlak terimlerle değil, benzer başka vakalara kıyasla ve farklı kurumsal koşullar altında nasıl olurdu sorusu üzerine düşünerek değerlendirmek daha aydınlatıcı olacaktır. Bu ciltte bir araya getirilen bölümler, bu dönüşümün salt aydınlanmış bir seçkin zümrenin eylemlerinin sonucu ya da kaderde yazılı olan bir yolun açılması olarak değil, çeşitli dönüm noktalarından geçen ve birçok kesintiye maruz kalan tarihsel bir süreç olarak görülmesi hususunda hemfikirdir. Türkiye'nin modernliğe doğru izlediği yolu anlayabilmek için, hem Mustafa Kemal Atatürk gibi askeri ve siyasi dehaların, hem de 1972'de gerek Türkiye'de, gerekse Almanya'da düzenlenen törenler eşliğinde beş yüz bininci Gastarbeiter* olarak tarihe geçen Necati Güven gibi tanınmamış kahramanların katkılarına değinmemiz gerekir.[3]

Mustafa Kemal Atatürk ve öteki erken Cumhuriyet liderleri yeni Cumhuriyet'in Osmanlı defterini tamamen kapattığında ısrar etmişseler bile, modern Türkiye tarihini ele alan her çalışma Osmanlı mirasına başvurmak zorundadır. Onlar için bu, sadece böyle bir tarih yazma değil, aynı zamanda böyle bir tarih yapma meselesiydi. Latin alfabesinin kabulünden devletin laikleştirilmesine kadar, yapılan reformların çoğu bu iki tarihi birbirinden ayırma ve aralarına set çekme yolunda kasıtlı çabalar olarak görülebilir. Ama bu liderler ne yaparlarsa yapsınlar, Osmanlı bağlamının bir ürünü oldukları; düşüncelerinin, tasarılarının ve ideolojilerinin geç

* Çalıştığı memlekette temelli oturmayan yabancı işçi –ç.n.

Osmanlı ortamında biçimlendirildiği gerçeğini değiştiremezlerdi. Her şeyden önce onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun birer askeri, siyasetçisi ve entelektüeliydi ve hepsi de imparatorluğu kurtarma gibi içgüdüsel bir amaçla yola çıkmıştı. Üstelik imparatorluğun bir asra yakın bir süredir reformdan geçmekte olan kurumsal çerçevesinin ve yasalarının vârisiydiler. Ve nihayet, İstiklal Harbi ve yeni devletin inşası sırasında seferber ettikleri insanlar, tasarladıkları yeni Türk milletinden çok daha dindardı ve çeşitlilik arz ediyordu. İşte katı şekilci bir liderlikle çok daha esnek ve açılmacı bir halkın bu yıllardaki bir araya gelişi, 20. yüzyıl Türkiye tarihinde fazlasıyla belirginleşecek yalpalamaların tohumlarını da atmış oldu.

Bu kitabın birinci kısmındaki bölümler, işte bu Osmanlı bağlamını betimlemekte ve söz konusu liderlerin bu bağlamın doğurduğu ikilemlerle nasıl baş ettiğini ele almaktadır. Yeni araştırmaların gösterdiği ve bu yazıların da doğruladığı gibi, 19. yüzyıl reformları, gelişmelerden bihaber liderlerin imparatorluğun kayıplarını asgariye indirme ve giderek tanınmaz hale gelen bir dünyada ayakta kalma yolundaki gelişigüzel girişimleri olmak şöyle dursun, imparatorluğa hükmedenlerin büyük bir dinamizm içinde olduğunu gözler önüne sermiştir. Batılı fikirlerin etkisi göz ardı edilmemekle birlikte, bu adımların imparatorluğun kendi bünyesinden kaynaklandığı ve bu haliyle yerel grupların çıkarlarını, taleplerini ve çelişkilerini yansıttığı da gayet açık bir biçimde ortaya konmuştur. Tanzimat, II. Abdülhamid'in saltanatı, İkinci Meşrutiyet ve İstiklal Harbi gibi belli başlı dönemler arasında kayda değer bir devamlılık mevcuttu. Ne var ki, kurumsal değişiklikler bir dönemden ötekine genişleyerek aktarılırken, Abdülhamid'in saltanatı sırasındaki devlet önemli ölçüde daha az Batı meraklısıydı. Yine, Abdülhamid'in saltanatından itibaren merkezi yönetim toplumsal güçlerin zararına giderek güçlendi; o kadar ki, Osmanlı siyasetini daha temsili bir hale getirmek üzere ilan edilen 1876-77 ve 1908-18 meşruti rejimlerinde bile merkeziyet giderek arttı. 1908 sonrası döneme bir de ordunun Osmanlı siyasetinde yükselmesi damgasını vurdu, ki bu daha sonra modern Türkiye'nin –güçlü devlet unsuruyla birlikte– kilit özelliklerinden biri olacaktı. İmparatorlukla Cumhuriyet arasındaki bağlantıyı, bağımsızlık mücadelesi ve Atatürk'ün gerek bu savaş esnasındaki, gerekse

sonrasındaki liderliği sağlar. Ancak, 1918-23 döneminin hayat memat yıllarına daha yakından bakıldığında, bu mücadelenin sonucunun ta en sonuna kadar belirsizliğini koruduğu ve akıbetini bu çalkantılı yıllardaki tesadüflerin belirlediği görülür. Bu tarihin tayin edilişinin, imparatorluğun artık neredeyse ortadan kalktığı 1919'da yapılan seçimler de dahil olmak üzere pek çok farklı grubun temsilcileri arasında gerçekleşen çoklu müzakerelere ne derece borçlu olduğu gerçekten dikkate değerdir.

Atatürk tam da bu bağlamın bir ürünüydü, ama öte yandan Aydınlanma ideallerinden evrensel uygarlığa ve bilim vasıtasıyla ilerlemeye duyduğu sarsılmaz bağlılık onu mesai arkadaşlarından ayırıyordu. Türkiye'de bu ilkelerin uygulanmasını elverişli kılacak koşulları oluşturmak için zora başvurmakta tereddüt etmedi. Ancak Atatürk'ün, askeri ve sivil seçkinler arasında 19. yüzyıl sonlarında kök salan ve 20. yüzyıl başlarındaki savaşlar sırasında daha da güçlenen Batı'ya olan güvensizliği yok etmekte tam anlamıyla başarılı olduğunu öne sürmek zordur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye'ye bıraktığı bir diğer kilit miras da, güçlü devletin yanı sıra işte budur.

Kitabın ikinci kısmında, modern Türkiye'nin yapıtaşlarından olan on iki izlek üzerinde durulmaktadır. Eksiksiz değilse de, modern Türkiye incelemelerinde dikkat edilmesi gereken başlıkların çoğunu içine alan bir listedir bu. Bu başlıkların bazıları, siyasi partiler, ordu ve iktisat politikası gibi modernleşmenin biçimsel ve kurumsal veçhelerine ağırlık verirken, diğerleri Türkiye'nin toplumsal dinamiklerini (göç, İslam, Kürt hareketi, kadınlar, sanat, mimari, edebiyat ve İstanbul) yansıtmaktadır. Bu kategorilerin istisnasız hepsi, modernleşmenin şekli ve asli süreçlerinin etkileşimi içinde biçimlenmişlerdir.

Bu kısmın ilk iki bölümü göç üzerinedir, çünkü Türkiye halkının akışkanlığı, bu halkın hem ulusal kimliğini hem de kentli bir sanayi toplumu olarak evrilen niteliğini şekillendirmede belirleyici bir rol oynamıştır. Bu göçlerin bir kısmı kendiliğinden olmuştur, ama diğerleri devlet icraatının ya da uluslararası antlaşmaların sonucudur. Son altmış yılda, Avrupa ile kurulan en dolaysız bağı yaratan unsur, orada çalışmakta olan 3-5 milyon Türk vatandaşının deneyimleri olmuştur. Ancak bu konuyu tartışırken,

genellikle bu "konuk işçilerin" Avrupa'nın, özellikle de Almanya'nın ne denli ayrılmaz bir parçası olduğunu göz ardı ederiz. Deneyimlerinden etkilenip dönüşüm geçiren bu insanlar, Avrupa'yı ilk göç dalgaları başladığında öngörülemeyecek bir biçimde değiştirmiş, kendileri de Avrupa'nın bütün yönleriyle en kozmopolit ve modern topluluklarından biri haline gelmişlerdir. 9. Bölüm'de anlatıldığı gibi, siyaset ve siyasi partiler tarihi, 7. Bölüm'de resmedilen canlı ve akışkan nüfusu dizginlemeye uygun kurum ve mekanizmaların inşasına yönelik girişimler olarak görülebilir. Başlangıçtaki çeyrek yüzyıllık otoriter tek parti yönetimi dışında, Türkiye'de siyaset çoğunlukla demokratik olmuştur. Kısa süren askeri yönetim dönemleri hariç, siyasi partiler de, düzenli seçimler de hep olagelmiştir. Bu, toplumsal güçlerin Türk devlet ve siyaseti üzerinde her zaman etkili olabildiğini ve bunun devamlılık arz eden bir ilişki haline geldiğini gösterir. Şevket Pamuk tarafından yazılan bölüm, Türkiye'nin modern iktisat tarihinin çizdiği kavisin izini sürer, çünkü Cumhuriyet'in siyasi bakımdan yeniden yapılanmasının ete kemiğe bürünmesini sağlayan iktisadi dönüşümlerdir. Bu tarih, devlet müdahalesi ve düzenlemesinin çoktan aza doğru giden hareketi ile betimlenebilir. Lakin bu değişimin meydana gelişi o kadar da kolay olmamıştır. Kısmen kendi iç dinamiklerinin bir sonucu olarak, kısmen de dış baskılar nedeniyle, bu kaymanın büyük bölümü bizzat devletin etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu yüzden, açılım ve liberalleşme dönemleri dahi Türkiye'deki şekli ve asli modernleşme arasındaki ayrılığı körüklemiş ve topyekûn iktisadi dönüşümü, başka koşullar altında olabileceğinden daha azıyla yetinmek durumunda bırakmıştır. Türkiye'nin istikrarlı bir reform ve liberalleşme yolunda ilerlemesinin önünü kesmekten sorumlu en önemli unsurun, Türk silahlı kuvvetlerinin Türkiye siyasetindeki daimi varlığı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Ümit Cizre bu konuyu, ordunun nasıl, müktesep çıkarları tam da Türkiye'nin çıktığı modernleşme yolunun kararsızlığında yatan büyük bir çıkar grubu haline geldiğini göstererek açıklamaktadır. Bu yoldan tamamen vazgeçmek, silahlı kuvvetlerin kurucu ideolojisini tersyüz etmek olacaktır; öte yandan, tüm içerikleriyle modernliğe kucak açmak da silahlı kuvvetleri Türkiye'deki ciddi oyunculardan biri konumundan edecektir.

Bu kitapta Kürt siyasetini, siyasi İslamı ve kadın hareketlerini Türkiye modernleşmesinin esas veçhelerini tartışmaya açmanın ana girizgâhları olarak kullandık. Her ne kadar her birinin toplumsal dinamiklerin derinlerine inen kökleri varsa da, bu alanlar aynı zamanda Türkiye'nin biçimsel modernleşmesinin damgasını da taşırlar. Kürtlerin bizatihi varlığı, Türk ordusu ve bürokrasisinin propagandasını yaptığı biçimiyle Türk milliyetçiliğinin ilkeleri önünde varoluşsal bir engel teşkil eder. Aynı zamanda, Kürtlerin haklarının tanınması konusu son yıllarda Türkiye demokrasisinin tamlığının başlı başına en önemli ölçütü haline gelmiştir. Diğer taraftan, Türk devletinin Türkiye'nin modern ulusal kimliğini ısrarla biçimsel ve dar bir kalıp içinde tanımlatmaya çalıştığı dönemler, Kürtlere karşı özellikle sert ve baskıcı politikaların yürürlüğe konduğu dönemlerle şaşmaz bir biçimde çakışmaktadır. Kürtler mevcudiyetleri ve eylemlilikleriyle yönetici seçkinleri kendilerine tepki göstermeye ve böylelikle de politikalarının temeli olan türdeş Türk topluluğunun aslında hiçbir zaman var olmadığını zımnen kabule zorlamıştır. Siyasi İslama ilişkin olarak da benzer bir sav ileri sürülebilir. Türkiye'de açıkça İslamcı bir partinin kuruluşuna ve seçimlere katılmasına dair belli bir tarih vermek mümkündür. Ancak bunu Türkiye'de siyasi İslamın başlangıcı olarak almak yanlış olacaktır. Gerek Müslümanlar arasındaki fiili ağların varlığı, gerekse Türkiye halkında yaygın olan dini hassasiyetler nedeniyle İslam, Cumhuriyet'in ilk günlerinden bu yana Türk siyasetinin bir parçası olmuştur. Nasıl ki Türk milliyetçiliği Kürtler hesaba katılmadan anlaşılamazsa, modern Türk kimliğinin öteki temel direği olan laiklik de ancak Türkiye halkının koyu dinselliği ile birlikte ele alındığında bir anlam taşır. İkinci Meşrutiyet'ten başlayarak, Türkiye'nin modern Avrupa'daki yerini konu edinen en keskin kimi tartışmalar, kadın hakları ve statüsü etrafında cereyan etmiştir. Yeşim Arat'ın da gösterdiği gibi, Türkiye'nin modernleşmesi kadınları edilgin nesnelere dönüştürmekle kalmamıştır. Bu dönüşümler onları muktedir de kılmıştır. Sonuçta, kadınlar bu değişimlerin etkin katılımcıları olmakla kalmamış, aynı zamanda öznelliklerini hem toplumdaki ataerkil normlara hem de icraatıyla onları muktedir kılan devletin ta kendisine meydan okumakta kullanmışlardır.

Son üç bölüm, Türkiye'deki insanların modern kimliklerini farklı bağlamlarda ve farklı birimler vasıtasıyla nasıl ifade ettiği üzerinde durmaktadır. Sanat ve mimari konusunda, geçiş döneminin karmaşıklığını ve kararsız doğasını yansıtan tarzlardan yola çıkan Sibel Bozdoğan, buradan Cumhuriyet'in kurumsal modernizminin daha biçimsel yansımalarına geçer. Son on yirmi yılda hem devlet-toplum ilişkilerinde hem de Türkiye'nin dış dünya ile olan ilişkilerindeki göreli açılımlar sayesinde, sanatsal ve mimari formlar daha melez ve daha kozmopolit bir hal almış ve böylece Türkiye'de vuku bulan toplumsal gelişmeleri daha yakından yansıtmaya başlamıştır. Türk edebiyatı, diğer sanat formlarının aksine, modern Türkiye tarihinin geçirdiği başlıca safhalar karşısında daima biraz eleştirel, hatta muhalif bir duruş sergilemiştir. Dolayısıyla, devlet merkezli dönüşüm politikalarının en civcivli dönemlerinde, en popüler romanlar, köy ortamına kök salmış, Türk toplumunun kenara itilen kesimlerini mercek altına alan romanlar olmuştur. Bugünse, Nobel Ödüllü Orhan Pamuk'unkiler de dahil en iyi romanların, Türkiye halkının modern ve çoğunlukla kentli serüvenine tercüman olduğu görülmektedir. Bu eserler modern Türkiye'yi, doğu/batı ya da geleneksel/modern gibi basit ikiliklerden çok daha zengin kavrayışlarla tasvir etmektedir. Kitabımız İstanbul hakkında bir bölümle sona ermektedir, çünkü bu şehir artık modern Türkiye'nin hakiki bir küçük evrenidir. İstanbul, Batı medyasında sıklıkla resmedildiği gibi Doğu ile Batı, gelenek ile modernlik arasında basit bir köprü olmak şöyle dursun, modernliğin bütün güçlerinin ve çatışmalarının gözlemlenebildiği ve nihayetinde Türkiye'nin geleceğinin kararlaştırılacağı gerçek bir kazan halini almıştır. İstanbul, Türkiye'nin Batı'yla bağlantısını kurmaktan çok dünyanın geri kalanına açık olduğu, üstelik bunu yalnızca son yirmi yıldır değil tarihi boyunca yaptığı için mamur olmuştur. Aynı şey Türkiye tarihi için de söylenebilir. Tarihinin ayırt edici özelliği olan sert dalgalanmalar Türkiye'nin dış dünyaya açıklık derecesini yakından izler.

Türkiye'nin geleceğinin halihazırdaki belirsizliğini, onun modernleşme tarihindeki bir diğer geçici yalpa olarak görmek mümkündür, ancak bu dönemi öncekilerden bir biçimde ayıran iki önemli unsur vardır. Bunlardan birincisi, Türkiye toplumuyla organik bağları olan AKP'nin bir

süredir hükümette olması ve devlet erkini elinde bulundurmasıdır. Bu durum, yukarıda özetlenen devlet ile toplum arasındaki muhalif ilişkiyi yadsınamaz bir biçimde değiştirmiştir. İlaveten AKP, yine bir bakıma 1950'lerin son yıllarındaki DP'yi andırır bir tarzda, kendisini 2002'de siyaset arenasına getiren demokratik söyleme ters düşen bir usulde hükümet etmektedir. Gerek günlük hükümet işlerinde, gerekse Türkiye için öngördüğü ideolojik vizyon açısından, AKP'nin 2000'lerin başlarında kucakladığı evrensel modernlik kavramlarından uzaklaşmakta olduğuna dair işaretler vardır. İkinci unsur, 21. yüzyılın ilk yıllarının 20. yüzyılın ikinci yarısından şu bakımdan farklı olmasıdır: Şimdi artık hem ileri hem de yoksul toplumlarda içe kapanmaya yönelik bir eğilim vardır. ABD olsun, AB olsun, yeniyi ve aşina olmayanı kabullenmekten çok, kendilerinin olanı korumak ve kollamakla ilgilenmektedir. En güçlü ve ileri toplumlardan gelen bu tür sinyaller, Türkiye ve Avrupa'daki Türk diasporası dahil, dünyanın farklı bölgelerindeki en muhafazakâr eğilimleri güçlendirmektedir. Bütün bunlar mevcut konjonktürü belirsizliklerle doldurmaktadır. Modern Türkiye tarihinin geçmişini ve geleceğini değerlendirirken, bu tarihin öznesi durumunda olanların önündeki şıkları sınırlayan tarihin beklenmedik olaylarına öncelik veren bir çerçeveye ihtiyaç vardır. Bu ciltte toplanan bölümler, böyle bir çerçeve inşa etme yolunda atılmış bir adım olma peşindedir.

NOTLAR

1 Daniel Lerner, The Passing of Traditional Society (New York: Free Press, 1958), s. 128.
2 Soli Özel, "Turkey at the Polls: After the Tsunami," Journal of Democracy 14 (2003), s. 84.
3 Bkz. Levent Soysal'ın makalesi (8. Bölüm).

Birinci Ayrım
Osmanlı Arka Planı ve Geçiş

CARTER V. FINDLEY

TANZİMAT

Osmanlı tarihinde Tanzimat terimi (kelimenin tam anlamıyla "düzenlemeler") 1839'da başlayıp 1876'da sona eren bir dönemi anlatır. Edebiyat araştırmacıları, edebiyatta böylesi bir kullanımı haklı çıkaracak devamlılıklar bulunduğundan bahisle, 1876'dan çok sonra ortaya çıkan bir "Tanzimat edebiyatı"ndan söz ederler. 1876'dan sonra reform politikaları da devamlılık arz etmiş, ancak şu can alıcı "yöneten kim" sorusuna verilen cevap değişmiştir. Tanzimat'ın son nüfuzlu devlet adamı Mehmed Emin Âli Paşa'nın ölümü (1871) ve son kudretli Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'in tahta geçişi (1876), bu soruya verilen cevabı kesin olarak değiştirmiştir.

ARKA PLAN

Tanzimat'ın ne zaman başladığı konusunda bir fikir birliği vardır, çünkü 1839'da "kimin yönettiği" hususundaki değişiklik de dahil, dönüm noktası sayılabilecek birkaç olay meydana gelmiştir.[1] Ancak Osmanlı'nın modernleştirici reformlar yapma çabaları çok daha eskilere gider. Osmanlıları Avrupa emperyalizmi tehdidi karşısında alarma geçiren felaketler, talihsiz Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'yla başladı. Bu antlaşma, Osmanlı hâkimiyetindeki toprakların nasıl bölüştürüleceği konusunda, Avrupalılarca "Doğu Meselesi" olarak adlandırılan bir dizi buhranın başlangıcı oldu. Napolyon'un Mısır'ı istilası (1798) da, her ne kadar Küçük Kaynarca kadar kalıcı sonuçlara açmamışsa da, aynı derecede sarsıcıydı, çünkü emperyalist tehdidin salt Avrupa hudutlarıyla sınırlı olmayıp, kendini her yerde hissettirebileceğini ortaya koyuyordu. Bu buhranlar, gerek İstanbul'da, gerekse eyaletlerde (örneğin Musul), iki asırdır süren siyasi adem-i merkeziyete bir son verilmesi ve padişahın otoritesinin yeniden serdedilmesi yönündeki talepleri harekete geçirdi.[2] Sultan III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-39), buna Osmanlı'da reform devrini (1789-1922) başlatan ıslahat programlarıyla karşılık verdiler.

Selim'in Nizam-ı Cedid'i ilkin askeri reformu hedefliyordu. Diğer devletlerde olduğu gibi, askeri reform için daha çok gelir, daha çok gelir

için ise topyekûn olarak daha etkin idare gerekiyordu. Osmanlı devlet adamları, eskinin âdete dayanan idari sisteminin akılcı bir planlama ve sistemleştirmeye konu edilerek yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini kavramaya başladılar. Ardına düşecekleri emsalleri olmayan bu yeni programların, kendilerine yol gösterecek plan, yönetmelik ve yasalara ihtiyacı vardı. Nizamnamesiz bir Nizam-ı Cedid olamazdı. Selim'in Nizam-ı Cedid'ini tanımlayan plan ve nizamnameler, Osmanlı politikasında Aydınlanma'nın sistemleştirmeci ruhunun (esprit de systéme) ortaya çıkış noktasını temsil eder; Selim'in Avrupa'da daimi diplomatik temsilcilikler açma kararı (1793), Osmanlı ve Avrupai düşünme tarzları arasındaki bu yakınlaşmayı daha da ilerletti. Nizam-ı Cedid'in planlama ve düzenleme gerektirdiğinin algılanması, Weber'ci anlamda "geleneksel"den "akılcı-yasal" otoriteye geçişin başlangıcını simgeler. Osmanlı terimleriyle ise, nihayetinde yeni düzenlemelere kanun hükmü veren padişahın iradesiydi. Adem-i merkeziyet döneminde iktidarı gıyaben elinde bulundurmuş olan mütegallibe, iktidar üzerinde herhangi bir hak iddia edemezdi. Oysa padişah, eğer yeterince güçlü bir iradeye sahipse, bunu yapabilirdi ve onun bu hakkını yeniden tesis etmesi merkezileşme ve mütegallibenin sonu anlamına geliyordu.

III. Selim eskilerini kaldıramadan yeni kurumlar oluşturma girişimiyle, kendini reformlarının tehdidi altındaki müktesep çıkar sahiplerinden gelebilecek saldırılara açık hale getirmiş oluyordu. Tahttan indirilişi de bu durumun bir sonucudur. Onun düştüğü hataya düşmek istemeyen II. Mahmud hazırlıklarını özenle yaptı. Becerebildiği yerlerde taşradaki mütegallibeyi etkisiz hale getirdi, ama en büyükleri olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa elinden kurtulmayı başardı. 1826 yılına gelindiğinde Mahmud, başıbozukluğu ve işe yaramazlığıyla lağvedilmesi bir zorunluluk halini almış olan, bir zamanların ünlü piyade birliği Yeniçerileri ortadan kaldıracak kadar güçlenmişti. Yunanlı isyancılar karşısında Mehmed Ali Paşa'nın Mısırlı askerleri başarılı olurken, Sultan Mahmud'a bağlı kuvvetlerin yetersiz kalması, meselenin İstanbul bakımından aciliyetini artırdı. Reformlara karşı çıkan en tehlikeli müktesep çıkar grubu olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Mahmud'un Selim'in programını yeniden hayata geçirip daha

da ileri götürmesini mümkün kıldı.[3] Yeni bir ordu ve yeniden örgütlenmiş destek kıtalarıyla işe başlayan Mahmud, yeni okullar kurmaya, diplomatik temsilcilikleri canlandırmaya, sivil ve askeri kurumları topyekûn teşkilatlandırmaya devam etti.

Selim ve Mahmud döneminin Osmanlı devlet adamları, imparatorluğun çıkarlarını dış yardım olmaksızın askeri bakımdan savunamayacaklarının farkına vardılar. Bu farkına varış diplomasinin önemini artırarak savunmacı modernleşme ile Avrupa'nın çıkarlarını cezbetme niyetindeki reformlar arasındaki bağı pekiştirdi. Mahmud'un son yıllarında aldığı iki tedbir, onun Osmanlı ve Avrupa teamüllerini hizalama yönündeki çabalarının derecesini kanıtlar. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'yla ihtilafının son aşamasında İngiliz desteğine muhtaç olan padişah, esasında serbest ticareti başlatan 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma çoğu kez Osmanlı imalatını yıkıma uğratan antlaşma olarak yorumlanmıştır. Oysa Osmanlıların dünya ekonomisiyle bağımlı konumda bütünleşmesi çoktan başlamıştı. Gerek Osmanlı, gerekse İngiliz müzakereciler antlaşmayı, isyan etmiş de olsa hâlâ Osmanlı tebaası olarak antlaşmayla bağlı bulunan Mehmed Ali'nin çıkarlarına ters düşen bir mutabakat olarak görüyorlardı. Eğer Liberal fikirler ekonomiye giriyorsa, siyasete de pekâlâ girmeliydi. Bu adım, Mahmud'un ölümünden önce hazırlanıp sonrasında okunan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla atıldı. Ferman genellikle, ister Müslüman ister gayrimüslim olsunlar, sultanın tüm tebaası arasında eşitliğin başlangıcı olarak anlaşılır, ancak bu yorum tümüyle doğru ya da eksiksiz değildir.

Tanzimat Neydi?

Mahmud'un ölümüyle (1839) Abdülhamid'in tahta çıkışı (1876) arasında başa gelen padişahların hiçbiri reform politikası üzerinde bir hâkimiyet kuramadı. Boşluk, Selim ve Mahmud'un yeni seçkinlerince kapatıldı. Savunma diplomasiye dayandığından, en çok nüfuz sahibi olanlar askeriden ziyade sivil seçkinlerdi. İktidarın merkezi saraydan Bâb-ı Âli'deki sivil bürokratik karargâha kaydı. Tanzimat döneminde, hariciye nazırının veziri azam olarak göreve devam etmesi alışılmış bir uygulama haline

geldi. Döneme, her iki makamı da işgal eden Mustafa Reşid (1800-58), Keçecizade Fuat (1815-69) ve Mehmed Emin Âli (1815-71) paşalar damgasını vurdu. Onların mesai arkadaşları ise kâh nazır, kâh vali olarak o nezaretten bu nezarete dönüp duran bir seçkinler grubu oluşturdular.

Tanzimat politikası, reformun süreklileşmesini ve yoğunlaşmasını temsil eder. Gerek tanzimat, gerekse nizam kelimeleri Türkçeye Arapçadan girmiş ve her ikisi de "düzenleme"yi ifade eden aynı Arapça kökten türemiştir. Bu kökün ettirgen ya da pekiştirmeli biçimi olan Tanzimat, düzenleme veya reformun genişletilmesine ya da yoğunlaştırılmasına işaret eder. Ve Tanzimat döneminde olan da tam olarak budur. Bu dönemdeki Osmanlı politikaları, doğum halindeki küresel modernliğin Janus* benzeri yüzlerinin her ikisine birden; hem korkutucu veçheye (Balkanlar'daki ayrılıkçı milliyetçilik, Asya ve Afrika'daki emperyalizm) hem de çekici veçheye (Avrupa'nın ilerlemesini örnek alarak Osmanlı'nın geri kalmışlığından kurtulma umudu) cevap veriyordu. Tanzimat, bir yandan yaklaşan çöküş tehlikesini haber veren bir buhranlar dönemi, bir yandan da yenilenişe delalet eden bir reformlarda hızlanma dönemiydi.

Döneme hükümet politikası damgasını vurmuştu; buna rağmen, yeni seçkinlerin oluşması ve yeni fikirlerin yayılması hükümet denetiminden kaçabiliyordu. Buradaki en önemli unsur modern yazılı basının doğuşuydu. Hükümet politikası o zamana kadar karışmadığı alanlara doğru girdikçe, eleştirmenler itiraz edecek daha çok şey buldular. Sonuç olarak çok geçmeden, yazılı basının yükselişini, onu yeni yeni beliren okur kitlesine seslenmek için kullanan modern muhalif aydınların ortaya çıkışı takip etti. Öte yandan, daha az belirgin olmakla birlikte, mülk sahiplerinin çıkarlarına hitap eden ve özellikle reformcu dini hareketlerin çevresindeki gruplaşan bir muhafazakâr akım da şekillenmekteydi. Asrının müceddidi (dini canlandıran, yenileyen) olarak tanınan Mevlana Halid'in (1777-1826) kurduğu Halidiye-Nakşibendiye'nin Osmanlı Irak'ından doğuşu, bu muhafazakâr eğilime özellikle ivme kazandırdı. Bu bölümün geri kalanında Tanzimat daha etraflıca ele alınacaktır.

* Bir yüzü öne, bir yüzü arkaya bakan ve resimlerine Roma paralarında rastlanan iki yüzlü Roma tanrısı –ç.n.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası, 19. yüzyılın başka hiçbir anında, dönemin başlangıcında ve bitişinde olduğu kadar tehdit altında bulunmuyordu. II. Mahmud 1839'da öldüğünde, Mehmed Ali'yle savaş halindeydi. Mısır'ın yanı sıra Girit ve Suriye'yi de denetimi altında tutan Mehmed Ali kısa bir süre önce Osmanlı ordusunu Anadolu içlerinde yenilgiye uğratmıştı; Osmanlı donanması da Mısır saflarına geçmişti. Avrupalı güçler Osmanlı'nın aniden çökmesi ihtimalini o denli istikrarsızlaştırıcı buluyorlardı ki, duruma İstanbul lehine müdahale ettiler. Geri çekilmeye zorlanan ve diğer toprakları da elinden alınan Mehmed Ali kalıtsal Mısır valiliğiyle yetinmek zorunda bırakıldı. Kâğıt üzerinde 1914'e kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Mısır, Mehmed Ali'nin vârisleri yönetiminde bir yandan giderek İstanbul'dan özerk hale geldi, bir yandan da iktisaden giderek Avrupa'ya daha bağımlı oldu. Avrupa'nın buraya yönelik yatırımlarının ve stratejik ilgisinin artmasına neden olan pamuk ihracatı ve Süveyş Kanalı (1869), İngilizlerin 1882'de Mısır'ı istilasının da yolunu açtı.

Osmanlı İmparatorluğu, 1840-41'deki Mısır buhranının ardından, tebaası arasındaki dini ve etnik farklılıkların artan siyasallaşmasını dile getiren bir dizi yerel buhran da atlattı. Girit ve Lübnan, Mısır'dan ayrılıp Osmanlı idaresine geri dönmelerinin ardından bu tip buhranlara kapıldılar. Giritli Hıristiyanların bağımsız Yunanistan'la birleşmek istemesi üzerine 1866 ayaklanması patlak verdi ve adanın tarihe dayanan Hıristiyan-Müslüman ortak yaşamı şiddete boyun eğdi. Lübnan'da, din ve sınıf farklılıkları arasında köprü olan eski ilişkiler ağı, 1830'larda Mısır idaresi altında zaten istikrarını kaybetmişti. Bu ilişkiler, yeniden tesis edilen Osmanlı idaresinde, gerek Tanzimat reformlarının, gerekse artan Avrupalı nüfuzunun, özellikle de yeni dinsel farklılıklar yaratırken eskilerini de siyasallaştıran misyonerlerin etkisiyle tamamen ortadan kalktı. Lübnan'da 1840'larda patlak veren mezhep çatışmalarını sınıf temelli çatışmalar izledi. Lübnan buhranı, Osmanlıların önde gelen Avrupalı güçlerle mutabakat içinde buraya özel düzenlemeler yapmasına ve Cebel-i Lübnan'ı, başında Lübnanlı olmayan Hıristiyan bir valinin bulunduğu özel bir idari sisteme kavuşturmasına neden oldu. Bu sistem, Lübnan siyasetine kalıcı bir yeni mezhepçilik damgası vurmak pahasına

Lübnan'a istikrar getirdi.[4] Osmanlıların Şam'da 1860 şiddet olaylarını bastıramayan eski seçkinleri tasfiye etmesi, gözünü toprak ve resmi makam sahipliğine dikmiş yeni yerel seçkinlerin yükselişini kolaylaştırdı.[5]

Sırbistan'ın özerklik (1815), Yunanistan'ın da bağımsızlık kazanmasının (1830) ardından Balkanlar'da ayrılıkçı milliyetçilik yayılmaya devam etti. Bulgaristan, 1835-76 arasında patlak veren on iki küçük ayaklanmaya rağmen, Osmanlı hâkimiyeti altında iktisaden gelişme gösterdi.[6] Başlangıçta Balkanlar'ın en ivedi sorunu Romanya'nın Eflak ve Boğdan beylikleriydi. Birliğini oluşturma arzusundaki Romanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1848'de Avrupa'dan yükselen devrimci dalgaya kapılan tek bölgesi oldu. O sırada Romen milliyetçiliği bastırıldı, ancak birleşme (1861) ve bağımsızlık (1878) artık sadece bir an meselesiydi. 1848'den sonra Osmanlıların sığınma hakkı tanıdığı Leh ve Macar devrimciler Osmanlı savunmasına ve kültürüne önemli katkılar yaparken, Rusya ve Avusturya ile ilişkilerde gerginliğe neden oldular.[7]

Balkanlar'daki gerilimler 1877'ye kadar büyük bir savaş çıkarmadı, ancak aynı meseleler çok geçmeden Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlerde savaşa neden olacaktı. Buhran, Ortodoks ve Katolik din adamları arasında, Beytüllahim'deki Nativitas Kilisesi'nin anahtarları yüzünden çıkan bir kavgadan dolayı patlak verdi.[8] Bunlar yeni meseleler değildi; ama Avrupalı güçlerin farklı dini cemaatlerin çıkarlarının savunuculuğunu yapmak için girdiği yarış karşısında dinsel farklılıkların artan siyasallaşması, bunları geçmişteki gibi baş edilebilir olmaktan giderek çıkarıyordu. Ortodoksların hamisi olma iddiasındaki Rusya bir ültimatom verdi. Osmanlı'nın daha eşitlikçi reformlar yapma sözü karşılığında, Fransa ve İngiltere Rusya'ya savaş ilan ettiler. Tarihe Kırım Savaşı (1853-56) olarak geçen savaş Balkanlar ve Kırım'da cereyan etti. Osmanlı'nın modernliğe doğru hamlesine daha da ivme kazandıran bu savaş beraberinde, yeni silahların yol açtığı ağır bir zayiatı, Florence Nightingale'in yaralı bakımında çığır açan gayretlerinin simgelediği sağlık hizmetlerindeki ilerlemeleri, ve İstanbul'a savaş zamanında ulaşan, fotoğraf ve telgraf biçimindeki gelişmiş haberleşme olanaklarını getirdi. Padişah savaşın sonunda, söz verdiği gibi –aşağıda ele alınan– 1856 Islahat Fermanı'nı ilan etti; ve Osmanlı İmparatorluğu Paris Antlaşması'yla Avrupa devletler topluluğuna

resmen kabul edildi. İmparatorluk böylelikle, Batılı olmayıp Avrupalı güçlerle sözüm ona eşit şartlarla bir antlaşma imzalayan ilk devlet oluyordu.[9] Ne var ki, çelişkili maddeler içeren antlaşma, bir maddesinde Osmanlı'nın işlerine karışmayacağını ilan ederken, ötekinde Karadeniz'i tarafsız kılıyor, berikinde Tuna'yı uluslararası idareye bırakıyor, bir diğerinde ise Romanya ve Sırbistan'ı Avrupa denetimine açıyordu. Osmanlı İmparatorluğu savaşta toprak kaybetmemiş, ancak hükümranlığı daha da hasara uğramıştı.

1856'da atlatılan toprak kaybı 1870'lerde gerçek oldu. 1874'te Hersek'te başlayan isyan 1876'ya gelindiğinde Bosna, Karadağ ve Bulgaristan'a yayıldı. Dış borç ödemelerini henüz askıya almış olan Osmanlı hükümeti, Avrupa'dan desteği olmaksızın işin içinden çıkmak zorundaydı.[10] Osmanlı'nın duruma hâkim olma çabaları, Avrupa'dan Hıristiyan katliamlarına karşı çığlıklar yükselmesine sebep oldu; dahası İstanbul, Balkanlar'da gerçekleşen karşı katliamlar sonucunda, Avrupa'nın görmezden geldiği bir Müslüman muhacir akınına uğradı. İstanbul'daki siyasi durum üç ay içinde iki padişahın tahttan indirilmesi noktasına varacak derecede kötüleşmişti; Abdülhamid üçüncü padişah olarak 1876'da tahta çıktı. Hem Avrupa müdahalelerini savmak hem de Osmanlı reformculuğunun zaferini ilan etmek üzere Osmanlı anayasası kabul edilip (23 Aralık 1876) seçimlerin yapılmasına karar verildi.[11] Anayasalara hiç sıcak bakmayan Rusya her halü kârda savaş ilan ederek hem Balkanlar'da hem de Doğu Anadolu'da hücuma geçti. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) yarattığı kriz koşullarıyla birlikte Abdülhamid'in eline gerek Tanzimat'ın mülkiye memurları hükümranlığına, gerekse I. Meşrutiyet'e (1876-78) son verme fırsatı geçmiş oldu.

İmparatorluk Osmanlı-Rus Savaşı'yla 1839'dan beri yok olmanın eşiğine ilk kez bu kadar yaklaşmış oluyordu. Doğu Meselesi dışında Tanzimat'tan haberi bile olmayan Avrupalılara, imparatorluğu "Avrupa'nın hasta adamı" diyerek gözden çıkarmak mantıklı gelmiş olsa gerek. Daha farklı bir bakış oluşturmak, ancak içeriye bakarak mümkündür.

Reformun Ana Mevzuları

Bu dönemde reformcu teşebbüsler özetlenmeye gelmeyecek kadar çeşitlenip gelişirken, bir yandan da yasama, eğitim ve seçkinlerin oluşumu,

devletin örgütsel genişlemesi, cemaatler arası ilişkiler ve siyasi sürecin dönüşümü gibi belirli mevzulara yoğunlaştı. Dönemin sonlarına doğru iyice artan reformcu ivme, etkisi geniş bir alana yayılan sistemleştirici önlemler de geliştirdi. Sultan Abdülaziz, 1867'de, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Şehzade Abdülhamid'in de dahil olduğu kalabalık bir maiyetle Avrupa'yı dolaşan ilk Osmanlı padişahı oldu. Bu seyahat, 1867-71 arasında taşra idaresinde, eğitimde ve orduda alınan geniş kapsamlı önlemleri tetiklemiş olabilir.[12]

Yasama

Eğer Tanzimat'ın kronolojik sınırlarını çizen fiili mülkiye memurlarının hükümranlığı idiyse, değişimin ana vasıtası da yasamaydı.[13] Bir anlamda Tanzimat temelde bir yasama hareketiydi. Örneğin dönemin Viyana Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa, 1830'lardaki yazılarında, harici ve dahili amme hukuku, imparatorluğun Avrupa diplomatik sistemine kabulünün güvenceye alınması ile adil bir iç düzenin sağlanması arasındaki bağlantı üzerinde duruyordu. 1839 ve 1854'te Avrupa'dan gelen, uluslararası destek sağlanması karşılığında dahili reform yapılması yolundaki talepler de aynı hususu dile getiriyordu. Osmanlı devlet adamları Nizam-ı Cedid'den başlayarak reformlarla talimat, nizamname ve kanun hazırlama arasındaki bağlantının idrakine vardılar. Nizamname ve kanunların ancak padişahın iradesiyle yürürlüğe girebildiği gerçeği, merkezileşmeyi, reformu ve yasamayı birbirlerine bağımlı kıldı. Ne zaman belli bir reformun imparatorluğun tümünde uygulanması gerekse, açık emirlere ve nizamnamelere duyulan ihtiyaç özellikle aşikâr oluyordu.

Sürekli kabaran düzenleme dalgasının en uç noktalarını, Tanzimat döneminin en önemli yasal icraatları 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 anayasası oluşturuyordu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu yeni dönemi açtı, fakat çoğu zaman sanıldığı kadarıyla Batılılaşmacı bir önlem değildi.[14] Ferman, vergilendirmede, asker alınmasında ve yargı sürecinde reform öngörüyor, Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaanın can, mal ve ırz güvenliğini teminat altına alıyordu. Bu reformları hayata geçirmek için yeni yasalar çıkarma sözü veren ve bunun üzerine arkasından bir yeni yasalar tufanının sökün ettiği ferman, tekelleri ve iltizam sistemini kaldıracağını

duyurması ve verdiği kimi özgül teminatlar bakımından İngiliz Liberal düşünüşünün etkilerini yansıtır. Ancak fermanın sözlerini yerine getirebilmek için sürekli kavanin-i şer'iyeyi, yani şeriata uygun kanunları yürürlüğe sokacağına atıfta bulunması da, örfi kanunla şeriatı uyumlu hale getirme biçimindeki Osmanlı geleneğini aksettirir. Çoğunlukla böyle yorumlanmışsa da ferman, şeriata göre eşit olmayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit olduğunu söylemiyordu. Ferman, örfi kanunda da olduğu gibi, tanıdığı tüm hakların "Müslümanlar ve diğer cemaat mensupları" ("ehl-i İslam ve milel-i saire") olmak üzere sultanlığın tüm tebaasına istisnasız uygulanacağını ilan ediyordu. Vergilendirmeyle ilgili hükümler, eski ve aşırı vergilerin "uygun bir vergi" ("bir vergü-yi münasib") ile ikame edilmesinden söz ediyordu. Buradaki amaç vergileri birleştirip düşürmekti; "vergü" vergiler için kullanılan genelleyici bir kelime değil, belli bir yeni vergiye verilen addı. Son olarak, yargı süreciyle ilgili hükümlerin devlet seçkinleri için özel bir anlamı vardı. Tarihsel olarak yasal statüleri padişahın kulu olduğundan, padişah onları, sıradan uyrukları için geçerli olmayan biçimde, keyfi olarak cezalandırabilirdi (siyaset). İşte ferman böyle cezalandırmalara da yer bırakmıyordu. Bu hüküm devlet seçkinlerine fermanın yürürlükte kalması yönünde menfaat sağladığından, ferman "siyaset" sözcüğünün modern anlamını kazanma sürecindeki mihenk taşı haline geldi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini açıkça ifade etmiyor idiyse de, 1856 Islahat Fermanı etti.[15] Ferman, "istisnasız her din ve mezhepten imparatorluk tebaası" yararına yürürlüğe konacak hükümleri bir bir sıralıyordu. Tarihsel cemaat haklarını teyit eden ferman, gayrimüslimleri kendi işlerini düzenlemeleri için meclisler oluşturmaya davet ediyordu. Bunun sonucunda gayrimüslim cemaatler, zaman zaman "anayasa" da denilen cemaat nizamnameleri hazırlayıp temsili organlar kurdular.[16] Fermanla gayrimüslimlerin ibadet yerlerini inşa ve tamir etmelerinin koşulları gevşetiliyor, "kimi cemaatleri diğerlerinden aşağı tutan" söz ve uygulamalar yasaklanıyordu. Hangi dine mensup olursa olsun tüm Osmanlı tebaası yeteneğine göre resmi görevlere getirilmeye elverişli kılınıyor, askeri ve mülki okullar herkese açılıyordu. Askerlik hizmetini gayrimüslimleri de kapsayacak biçimde genişleten ferman, bedel vermek

suretiyle bu hizmetten muafiyet de getiriyordu; muafiyete başvurmak gayrimüslimler için norm haline gelirken, bedel şer'i vergilerden cizyenin yerini aldı. Farklı cemaatlere mensup taraflar arasındaki davalar karma mahkemelerde görülecek, ancak aynı dinin mensupları arasındaki davalara yine cemaat mahkemeleri bakabilecekti.

Dönemin üçüncü temel senedi olan 1876 anayasası, hem uluslararası şartlara makul bir karşılık, hem de Osmanlı idaresinin farklı bölümleri için çıkarılmış nizamnamelerine makul bir bütünlük getirdi. 1860'larda, gayrimüslim cemaatlerinkine ilaveten, teşkilat mevzuatıyla Girit ve Lübnan için özel rejimler tanımlandı; imparatorluğun uç bölgelerinde de Tunus 1860'larda bir müddetliğine kendi anayasasına sahip olurken, Romanya anayasasına 1866'da kavuştu. Osmanlıların Avrupa'daki uygulamaları giderek daha yakından tanımalarıyla imparatorluğun belli cemaatleri ve bazı bölgelerine örgütsel nizamnamelerinin bağışlanması, sistemin tamamını kapsayacak bir anayasa talebini yükseltti.[17]

Ulema ile askeri ve sivil memurlardan meydana gelen bir heyetin alelacele hazırladığı anayasada tavizler ve muğlaklıklar vardı. Ancak bu anayasa yine de hukukun üstünlüğü, hak ve eşitliklerin teminat altına alınması gibi ideallerin Osmanlı düşünüşüne nüfuz derecesini göstermekteydi. Maddeler, imparatorluğun toprak bütünlüğü; saltanat; tebaanın hak ve yükümlülükleri; nazırlar; devlet memurları; meclis; mahkemeler; vilayetler başlıkları altında toplanmıştı ve nihayet bir muhtelif bölümü içeriyordu. Maddeler gelecekte sonuçlar doğuracak hükümler içeriyordu. 7. Madde, padişahın pek çok kutsal hakkına değinmekle birlikte bunları tanımsız bırakıyordu; bu haklar arasında nazırları atayıp azletmek de vardı ki, bu onları müşterek mesuliyet sahibi olmaktan alıkoyacaktı. Şeriat ve kanun hükmünü sağlamak saltanat haklarının bir kısmını oluşturuyordu. Bizatihi anayasa da ancak sultanın iradesiyle yasalaşabilirdi; padişahın iradesine dayanarak yasamaya devam etmesini kısıtlayan hiçbir hüküm bulunmadığı gibi, yasama inisiyatifinin çoğunu nazırların elinde tuttuğu meclisten geçen yasaları veto etme hakkı da herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulmamıştı. Abdülhamid'in ısrarı üzerine eklenen 113. Madde, padişaha sıkıyönetim dönemlerinde polis zaptıyla güvenlik açısından tehlikeli addedilen

herhangi bir kimseyi sürgüne gönderme yetkisi tanıyordu.[18] Her ne kadar o sırada sıkıyönetim ilan edilmemişse de, anayasa kahramanı Midhat Paşa 1876'da sürgüne bu hükmün kurbanı olarak gitti.

Eğer 1839, 1856 ve 1876 senetleri yasama dalgasının tepeleriyse, dalganın gövdesini de yeni kanunlar oluşturuyordu. İlk ceza kanunu (1840) gözden geçirilmiş (1851) ve yerini Fransız kaynaklı bir kanun almıştı (1858). Ticaret kanunları da Fransız hukukundan örnek alınmıştı (1850, 1863). Âli Paşa Fransız medeni kanununu da uyarlamayı önerdiğinde, ulema buna karşı çıktı. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet şeriatı maddeler halinde kanunlaştırmayı üstlendi ve bu kanunlar Mecelle adıyla yayınlandı (1870-77). Osmanlı'nın tarım topraklarındaki devlet mülkiyetinin (miri) tarihsel ilkelerini sistemleştirip kanunlaştıran 1858 Arazi Kanunnamesi de önemliydi. Kanunname küçük ekicileri korumaya (yerel koşullara bağlı olarak bunu başarmış veya başaramamıştır), mülkiyet haklarını netleştirmeye ve vergi mükelleflerini belirlemeye teşebbüs ediyordu.[19] Osmanlı usullerini uluslararası usullere uyarlayan (örneğin köle ticaretinin yasaklanması) daha binlerce kanun ve nizamname hayatı birçok bakımdan etkiledi.[20]

En önce ticaret mahkemeleri (1840) olmak üzere, hükümetin atadığı yargıç heyetlerinin başkanlık ettiği yeni mahkemeler kuruldu. 1860'lara gelindiğinde, davaları yeni kanunlara göre ele alacak bir nizami mahkemeler ağı ortaya çıkmış bulunuyordu. Düzenli (nizami) ordu örneğinde olduğu gibi, nizam kelimesinden türeyen "nizami" sıfatı reformların meyveleri olan yeni kurumları niteler. Nizami mahkemeler, bidayet mahkemeleri ve onların üzerindeki istinaf ve temyiz mahkemeleri olmak üzere üç düzeyli, hiyerarşik bir yapı halinde örgütlenirken, şer'iyye mahkemelerinde ise istinaf ve temyiz aşamaları yoktu.

Birçok araştırmacıya göre yeni kanunlarda ve nizami mahkemelerde, İslamın Osmanlı devletindeki rolünün kesintiye uğramasına ve laikleşmeye doğru atılmış pek çok adım vardır; ancak bu bir hususu ön plana çıkarıp diğerini göz ardı eden bir değerlendirmedir. Abdülhamid'in 1876'da anayasayı ilan eden iradesinde, anayasanın şeriat hükümlerine uygunluğunu (ahkâm-ı şer'-i şerîf) tasdik etmesi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ısrar edilen "kavanin-i şer'iye" prensibini tekrarlıyordu.[21] Şeriattan türetilen yeni mevzuatın

ana bileşeni olan Mecelle bunun en açık örneğiydi. Benzer biçimde, yeni yasamanın kaynağının geleneksel Osmanlı kanunu olduğu yerlerde de en açık örneği 1858 Arazi Kanunnamesi teşkil etmiştir. Ulemanın yeni eğitim kurumlarında olduğu gibi yeni mahkemelerde de hizmete devam ettiği gerçeği, laikleştirici olabilecek reformları hafif kılmıştır. Bununla birlikte imparatorluk, Türk hukukçularının "hukuk devleti" (Alman Rechtsstaat ideali ile karş.) olarak idealize ettiği modern, hukukla bağlı bir idarenin ana hatlarını tedricen çizerken, bir diğer sorun varlığını sürdürüyordu: "Hukuk devleti" idealiyle, yasayı insani sonuçlarına aldırmaksızın ilahlaştıran yahut da yasa ve yönetmelikleri, kendini hukukun üstünde gören bir iktidarın etki alanını genişletme vasıtası kılan otoriterlik arasındaki derin uçurumdu bu.[22]

Seçkinlerin oluşumu ve eğitim

Yeni seçkinlere duyulan ihtiyaç, Osmanlıların Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra baştan aşağı yeni bir ordu kurmaları gerçeğinden de çıkarılabilir. Sivil bürokrasi, 1770-90 itibariyle görevdeki kâtip sayısı kabaca 2.000 kadarken, Abdülhamid döneminde devlet memuru sayısının 35.000-70.000'e çıkmasıyla çarpıcı biçimde büyüdü. Osmanlı İmparatorluğu diğer devletlere nazaran hâlâ gevşek bir şekilde idare ediliyordu, ama bu hızlı bir artıştı.[23]

Büyümeyle birlikte, reformdan yarar görme derecesine göre farklı memuriyetler arasında dengesizlikler belirdi ve bu farklılıklar memuriyetler arası rekabeti körükledi. Yeni bir seçkin zümre oluşturma gayretlerinden en kârlı çıkanlar subaylar ve memurlardı. Ancak bu görevlerde bile farklı vasıflara sahip gruplar arasında ayrılık yaşandı. Memurlar, miyarı Fransızcaya hâkimiyet olmak üzere Batılılaşma derecelerine göre ayrışıyorlardı. Subaylar arasında ise mektepli-alaylı ayrımı vardı.[24] Bu farklar ciddi gerilimler yaratıyordu. Ulema, askeri ve sivil seçkinler karşısında nüfuz kaybetmişti. İslami değerlerin muhafızları, eski şer'i mahkemelerin ve medreselerin efendileri, bunların benzeri yeni devlet kurumları personelinin bir bölüğü ve bir çıkar grubu olarak hâlâ ağırlıklarını korumakla birlikte, reformlar ulemanın adalet ve eğitim üzerindeki tarihsel hâkimiyetlerine ve evkaftan gelen gelirler üzerindeki denetimlerine son vermişti. İslam dünyasının her yerinde

olduğu gibi burada da ulemanın karşısındaki en büyük tehdit, modernliğin İslamiyeti her şeyi kuşatan kültürel gerçeklik olmaktan çıkarıp bilgi evreninin alanlarından birine dönüştüren entelektüel etkisiydi.[25]

Tanzimat'ın eğitim politikası büyük ölçüde seçkin oluşturma hedefiyle yürümüş, ama yavaş yavaş çok daha kapsamlı sonuçlar doğurmuştur. Ulemanın eğitim alanındaki menfaatleri mektep ve medreseleri neredeyse dokunulmaz hale getirmişti. Yeni devlet okullarının mimarları bu duruma, seçkin oluşturmaya tepeden inmeci bir yaklaşımla cevap verdiler ve önce, görünürde yüksek eğitim kurumları kurup buna daha sonra genel bir okul sistemi çerçevesi eklediler. Sonuçta, yeni seçkin okulları durumlarının gerektirdiği düzeye gelene kadar aradan yıllar geçti. Donanma ve ordu için Mühendis Mektepleri erken tarihlerde kurulmuştu (sırasıyla 1773 ve 1793). II. Mahmud zamanında Askeri Tıbbiye (1827) ve Mekteb-i Harbiye (1834) açıldı. Öğrenciler Avrupa'ya gönderilirken, Paris'te de bir dönemliğine bir Osmanlı okulu açıldı (1857-64). Memurların eğitimi yolundaki sistematik çabalar, 1821'de Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın kurulmasıyla başladı; odanın görevi, imparatorluğun Yunanistan bağımsızlığını kazanana kadar istihdam ettiği Rum tercümanların yerine geçecek Müslüman memurları eğitmekti.

Seçkinler yetiştiren okullar açma faaliyeti, zamanla yeni ve daha geniş bir devlet okulları ağı kurma girişiminin parçası haline geldi. Memur yetiştirmek üzere önce rüştiyeler açıldı (1839); bunlar mahalle sıbyan mekteplerinin bıraktığı yerden başlamayı ve öğrenciler on dört yaşına gelene kadar eğitim vermeyi hedefliyordu. İdadiyeler ise başlangıçta öğrencileri harp okuluna hazırlamak amacıyla 1845'te kurulmaya başladı. İlk lise (sultaniye) 1868'de açıldı. Eğitimi sistematikleştirme yolundaki en önemli çaba, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi idi. Okuma yazmayı mekteplerden daha hızla öğretmeyi hedefleyen yeni öğretim yöntemleri (usul-i cedid) daha 1847'de uygulanmaya başlayıp 1870'lerde yaygınlaştı, sonunda da Orta Asya'ya yayıldı. Bu yöntemler burada kültürel modernizmin gelişmesinde o kadar büyük bir önem kazandı ki, bu "yeni usul" pedagojinin Orta Asya'daki taraftarları cedidciler (yeniciler) adıyla anılır oldu.[26] Osmanlılar içinse yeni okullardan bazıları, bilhassa Galatasaray Lisesi ile Mülkiye Mektebi (1859'da kurulup 1876'da seviyesi yükseltildi)

memurların eğitiminde özellikle önem kazandı. Seçkinleri eğitmekle kalmayan yeni okullar, okuryazarlığı yayıp Osmanlı Müslümanları arasında 1870'lere doğru benlik bilincinin uyanışı ve burjuva sınıfının oluşmaya başlaması gibi dönüşümleri de tetikledi.[27] Okulların seçkin zümrenin oluşumunda taşıdığı önem amaçlanmamış bir sonuç daha doğurdu. Çünkü Osmanlı padişahları yeni seçkinlerin bizzat kendilerine hizmet etmek üzere eğitim görmesini arzulamakta idiyse de, bu okullarda keşfedilen fikirler bu şahısların sadakatlerini sultandan kendi devlet ideallerine yöneltmelerine neden oldu; bunun sonuçları günümüze kadar gelmiştir.[28]

Devletin örgütsel genişlemesi

Devletin oynadığı rol Tanzimat döneminde muazzam bir biçimde büyüdü. Büyüme İstanbul'da maddi bir şekilde aşikârdı. Yeni ve fazlasıyla büyük Dolmabahçe Sarayı'na taşınan hanedanın, resmi dairelerin geri kalanıyla irtibat kurmak için mabeyni vardı. Bâb-ı Âli sivil hizmetlerin, Bâb-ı Seraskerî askeri hizmetlerin, Bâb-ı Meşîhat da şeyhülislamın dairesi olarak din işlerinin genel merkeziydi. 1871'e gelindiğinde, sadrazam ve Heyet-i Vükelâ'nın daireleriyle hariciye ve dahiliye nezaretlerinin ve en önemli şura meclislerinin daireleri de Bâb-ı Âli'deydi. Sivil bürokrasi Bâb-ı Âli dışında maliye, evkaf, maarif, ticaret ve tarım, gümrük ve defter-i hakani (tapu) nezaretlerinin saflarını dolduruyordu.[29]

Resmi bürokratik teşkilatların büyümesinin yanı sıra, meclislerde de daha önce görülmemiş bir artış yaşanıyordu. Bunlar sıklıkla temsili hükümet oluşumuna giden adımlar olarak yorumlanır. Vilayetlerdeki idare meclislerinde seçilmiş üyelerin ve yerel dini liderlerin yer alması bu yorumu güçlendirmektedir. Bununla birlikte, diğer idari sistemlerle yapılan bir karşılaştırma bir başka etmenin de işbaşında olduğunu ortaya koyar. Tarihsel olarak kurullar ya da meclisler, ya memur sayısının yetersiz olduğu bürokratik kurumların faaliyet alanını genişletme ya da daimi bir birimin henüz kurulmadığı bir alanın ihtiyaçlarını karşılama yolu olarak iş görmüştür. Gerçekten de, başka pek çok örneğin yanı sıra, Meclis-i Ticaret ve Ziraat (1838) nezarete (1871) dönüşmüş, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye de çok geçmeden Adliye Nezareti haline gelmiştir.

Genişleyen devlet Osmanlıların hayatlarına giderek daha çok müdahale etmeye başladı. Örneğin, eşitlik reformunun her aşaması tüm Osmanlı toplumunda etkilerini baştanbaşa hissettirdi. Yerel meclislerde bir araya gelen memurlar ve mahalli temsilciler, genellikle hemfikir olmadıkları politikaları yürürlüğe koymak için uğraştılar. Vergilendirme ve maliye idaresinde arka arkaya reformlar yapıldı. Hane halkını ve gelir kaynaklarını tespit etmek üzere nüfus sayımları ve tahrirler yürütüldü. İstanbullular gerek askerlikten, gerekse vergilerden muaftı; dolayısıyla vergi yükü taşranın, askerlik yükü de taşralı Müslüman erkeklerin omzundaydı. 1869 Nizamnamesi, askerlik hizmetini dört yılı muvazzaf, altı yılı ihtiyat ve sekiz yılı da müstahfız olmak üzere tanımladı. Bu dönemde 210.000 kişi nizami orduda görev yapıyordu, 190.000 kişi ihtiyat (redif) ve 300.000 kişi de müstahfızandı. İmparatorluğun 1843'te, her birinde bir ordu bulunan beş askeri bölgeye bölünmesi, halk tabakasıyla askeriye arasında yeni etkileşim alanları yarattı. Yeni okullarla birlikte şaşırtıcı yeni eğitsel seçimler yapma olanakları ortaya çıktı. Yeni mahkemeler kurulurken, yeni yasalar da toprak tapulaması gibi her yer için önemli olan meseleleri etkilemeye başladı. Mektup gönderme (1840), telgraf çekme (1855) ve buharlı gemilerle seyahat edebilme (1850) gibi imkânların hepsi, büyük ölçüde devletin önayak olmasıyla olanaklı hale geldi. Büyük şehirler sokakları aydınlatan havagazı lambalarıyla, inşaat nizamnameleriyle, yeni itfaiye teçhizatıyla ve toplu taşımacılığın başlamasıyla tanıştı. Taşrada yeni vilayet binalarının, okulların, mahkemelerin, polis karakollarının ve rıhtımların yapımıyla Tanzimat reformları anıtsal bir biçim de kazanmaya başladı.[30]

Taşra idaresi

İstanbul'daki değişikler taşrayı da derinden etkiledi. Dönemin çoğunda taşradaki vilayetler reformla ya pilot projeler ya da Lübnan'da olduğu gibi yerel buhranlara çözüm yolu olarak tedricen tanıştı. Genel uygulamaya dönük vilayet nizamnamelerinin çıkarılması 1864-71'i buldu. Bu tedriciliğe rağmen, yerel idare reformu bütün dönem boyunca hissedilecek önemli etkiler yarattı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu uyarınca vilayetlerdeki ilk hedef iltizam sistemini ortadan kaldırarak vergileri doğrudan toplayacak ücretli tahsildarlar (muhassıl) atamaktı. Muhassılların rolleri unvanlarının ima ettiğinden çok daha genişti. Onlardan Tanzimat'ı ve bütün tebaanın eşitliğini anlatmaları, meclisler kurmaları, vergi toplamaları, vergi mükelleflerini ve mülklerini tescil etmeleri isteniyordu. Memurlarla yerli halkın seçtiği temsilciler, vergi dağılımını ve diğer meseleleri tartışmak üzere bu meclislerde bir araya gelecekti. Muhassıllardan, halktan ne toplayabilirlerse toplayıp reformları akçelemek üzere İstanbul'a göndermeleri bekleniyordu. Gülhane'de eski birçok keyfi ve ölçüsüz verginin yerini "vergü"nün alacağının ilan edilmesi, vergi mükellefleri için uzun vadede ciddi bir indirim yaratacaktı. Yerel meclis-i idare, muhassıl ve yardımcısıyla yerel dini liderlerden ve dört ila altı seçilmiş üyeden meydana geliyordu. 1840'ta, Balkanlar'da üç güzergâhta, Anadolu'da da dört güzergâhta olmak üzere teftiş heyetleri de gönderildi. 1841 itibariyle İç Anadolu'dan Bulgaristan, Makedonya ve Ege Adaları'na uzanan on vilayette elli muhassıl görev yapmaktaydı.[31] Ancak daha 1842'de doğrudan vergi tahsili uygulamasından vazgeçildi. Mültezimlerin ücretli tahsildarlarla ikame edilmesinin maliyeti, çoğu yerde toplanan vergileri aşmıştı. Dolaylı seçim sistemi, geçmişte köylüyü ezmiş olan âyânın seçimleri kazanıp meclise girmesini kolaylaştırmıştı. Ortodoks liderlerin İstanbul Patriği'ne meclislerde arka plana atıldıklarını veya sindirildiklerini bildirmeleri üzerine, Patrik de Bâb-ı Âli'ye şikâyette bulundu. Birçok yerde vergi isyanları çıktı. Bazı istisnalarla dönüş yapan iltizam sistemi imparatorluk sona erene kadar sürdü.

Mamafih, programın unsurları yine de ayakta kaldı. Yerel meclisler yaşamaya ve çoğalmaya devam etti. Konsolide vergiyi tespit etmek üzere 1840'ta yapılan hane halkı ve gelir kaynakları sayımı 1845'te yeniden gözden geçirilerek öylesine bir ölçekte uygulandı ki, günümüze 17.000'i aşkın tahrir defteri kaldı. Öşür ve cizye gibi şer'i vergilere dokunmadan pek çok eski örfi verginin yerini alan konsolide vergi (vergü) varlığını sürdürdü. Bu vergi birkaç yıl iltizam edilmeyip köy ya da mahalle ölçeğinde muhtar, imam ya da papaz tarafından toplanmaya devam etti. Yeni verginin tatminkâr olmayışı nedeniyle 1860'ta gayrimenkul ve geliri nispi bir taban

üzerinden sistematik olarak vergilendirme yönünde bir proje başlatıldı. Ancak bu girişim için de bir başka tahrir gerekiyordu ve sonuçta proje ancak tahririn yapılabildiği yerlerde uygulandı.[32]

Muhassılların 1842'de kaldırılması üzerine, taşra idaresi 1864-71 nizamnamelerinde sistemli hale getirilecek çehresini kazanmaya başladı. 1842'de, Tanzimat'ın uygulandığı yerlerdeki idari bölge hiyerarşisini gözden geçiren Bâb-ı Âli, eyalet, kaza ve sancak olmak üzere üç kademeye baş amir olarak görev yapacak mülki memurlar atamaya koyuldu.[33] Bu amirlere maiyet memurları, daha üst kademelerde ise idare meclisleri destek veriyordu. 1845'te, tüm eyalet temsilcileri İstanbul'a davet edilerek bir genel meclis teşkil edildi. Bu meclisin dağılmasından sonra çeşitli eyaletlerde geçici imar meclisleri kuruldu. Mülkiye memurlarının sayıca artışına en çok da taşra idaresine doğru uzanmaları sebep oldu. Ancak yine de, suiistimaller hakkındaki şikâyetlerin yaygınlığı, vasıflı personel arzının ne kadar yetersiz ve reformcu ideallerle dünyevi gerçekler arasında açılan gediğin ne kadar geniş olduğunu gösterir. Ayrılıkçı hareketler ve yabancıların müdahaleleri bu gedikleri, imparatorluğun birliğine ve hayatına kasteden tehditlere dönüştürdü. Aşırı vergilendirme konusunda her yerden şikâyetler yükselirken, Bulgar bölgelerindeki koşullar, vergilerin "günün Avrupa standartlarına göre aşırı olmadığına" işaret eder.[34] Aynı şekilde Lübnan'da kurulan özel rejimde, yerel ulaşım ağının uzunluğu otuz kat arttığında bile vergiler "suni olarak düşük" tutulmuştur. Tanzimat idaresinin bir kusuru varsa o da vergilendirmenin vaat edilen reformları akçeleyemeyecek kadar yumuşak tutulmuş olması olabilir.

1860'ların ilk yıllarında, Bosna'dan Hicaz'a kadar buhranlarla mücadele eden devlet taşra idari sistemini gözden geçirip genelleştirdi. Yabancılar, 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerini Fransız nüfuzunun bir zaferi olarak kabul ettiler. Osmanlı reformcuları Fransızlardan ne almış olurlarsa olsunlar, evveliyatı şöyle dursun 1842'den beri deneyimlediklerinden çok daha fazla yararlanmışlardır. Özellikle de, 1861'de Niş valisi oluşundan itibaren Midhat Paşa idari iyileştirmelerde etkili denemeler yaptı. 1864 Vilayet Nizamnamesi, başında vali olarak Midhat Paşa'nın bulunduğu, özel olarak kurulmuş Tuna vilayetinde uygulan amacıyla çıkarılmıştı;

kendisinin 1869'da Bağdat valiliğine atanması, muhtemelen bu uygulamaların daha geniş alanda hayata geçirilmesine yardımcı oldu.[35] 1867'de kanun birkaç eyalette uygulanması için küçük bazı tadilatlar yapılırken, ilgili olduğu birimin adı de "eyalet" yerine "vilayet" olarak değiştirildi. İleride tekrar gözden geçirilen ve 1871'de yayınlanarak genel uygulamaya giren kanun 1913'e kadar yürürlükte kaldı. 1876'ya gelindiğinde, yirmi yedi vilayet 1871 kanununa göre yeniden teşkilatlandırılmıştı.

1871 Vilayet Nizamnamesi mülki idareyi dört kademeye ayırıyordu. Büyükten küçüğe olmak üzere bu kademeler (ve amirleri) sırasıyla vilayet (vali), sancak ya da liva (mutasarrıf), kaza (kaymakam) ve nahiyeydi (müdür). Osmanlı teamülünden pek haberdar olmayan kişilerin bu kanunu dört katmanlı Fransız yerel idare sisteminin taklidi sanmalarının bir nedeni de bu dört kademeydi. Kanunla valilere birçok işlev yükleniyor ve maiyetleri, çoğu İstanbul'daki özgül nezaretlere tekabül eden uzmanlaşmış işlevlere sahip olacak şekilde genişliyordu. İlk üç kademede idari meclisler vardı. Meclislere resmi üyelerin yanında, Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden eşit sayıda olmak üzere seçilmiş temsilciler de katılıyordu. Bunlara ilaveten, tüm kaza temsilcilerinin bütün vilayeti ilgilendiren kalkınma meselelerini tartışmak üzere yılda bir kez toplanarak bir meclis-i umumi oluşturmaları gerekiyordu. Ayrıca, taşra şehirlerinde belediye kurumları yanında nizami mahkemelerin kurulmasıyla ilgili hükümler de vardı. Muhacirlerin yerleştirilmesi gibi özel amaçlarla özel komisyonlar da kurulabilirdi. 1871 kanunundan duyulan hoşnutsuzluk çok kısa sürede su yüzüne çıktı. Kısa ömürlü 1877-78 Osmanlı meclisinin Heyet-i Mebusan'ından geçen yeni bir vilayet idaresi kanunu Heyet-i Âyân'dan geçemediyse de, 1871 yasası 1913'e kadar yaşadı.[36]

Cemaatler arası ilişkiler

İmparatorluğu modernleştirme çabaları, onu bir arada tutmayı ve halkları arasındaki dayanışmayı teşvik etmeyi gerektiriyordu. Tanzimat bu hedefe ulaşma yolunda görünürde birbirleriyle çelişen girişimler içeriyordu. Gülhane Fermanı kişi haklarını zımni bir eşitlikle tanıyordu. 1856 Islahat Fermanı ise gayrimüslimlerin geleneksel haklarını tanırken dini

eşitliğe vurgu yapıyordu. Islahat Fermanı aynı zamanda padişahın tüm tebaasını birleştiren "samimi vatandaşlık bağlarını" ("revâbıt-ı kalbiye-i vatandaşî") pekiştirme amacını da güdüyordu.

Aynı anda hem bireyler, hem cemaatler hem de imparatorluk düzeyinde eşitliği en uygun hale getirmenin zordan da öteydi. Ama yine de bireylerin, cemaatlerin ve bütünün haklarını uzlaştırma mücadelesi, dünyanın her yerinde modern siyasetin gelişimi için merkezi önemdeydi. Tanzimat reformcuları, kimliğin ve farklılığın yeni biçimlerde siyasallaştığı bir zamanda, bu sorunun kendi paylarına düşen yüzüyle karşı karşıya kaldılar. Gayri Müslimlere verilen tavizler, şeriatın onlara tanıdığı üstün konumdan yoksun bırakılmalarına diş bileyen muhafazakâr Müslümanları rencide etmişti. Tanzimat yıllarında, Suriye ve Lübnan'dakiler gibi bazı çalkantılar bu hislerin ifadesiydi. Her şeye rağmen, gayrimüslimler kendi işlerini yeniden düzenlemeye girişirken, Osmanlı aydınları da ayrılıkçılığın panzehiri olarak yeni, kapsayıcı bir eşitlikçi Osmanlılık kavramını geliştirmeye koyuldular.

Gayri Müslim cemaat işlerinin yeniden teşkilatlandırılması birçok önemli hususa karşılık veriyordu. Öteden beri süregelen biri, millet olarak resmen tanınma peşinde koşan gayrimüslim dini cemaatlerin uzayıp giden listesiydi. Bir diğer konu ise özellikle eski milletlerin içinde hüküm süren yozlaşma ve baskıydı. Gerek Rum Ortodoks, gerek Ermeni milletleri "hiyerarşi yararına manipüle edilen, yoz ticaret ve siyaset aygıtlarıydı".[37] Zaman zaman bu iki mesele etkileşime geçiyordu. Protestanlığı kabul eden ve sayıları birkaç bini ancak bulan Ermeni dönmeler, 1850'de Protestan milleti olarak tanındı. Başında Protestan bir papazın bulunduğu ve hem halk hem de ruhban meclisleri olan Protestan teşkilatı diğer cemaatlere de örnek oldu. Protestan laik liderlerin sahip olduğu önemli rol, ruhban sınıfın hâkimiyetine karşı bir çare olarak başka yerlerde de özellikle rağbet gördü.

Tarihsel olarak tanınan milletlerden Rum Ortodokslar için 1860-62'de, Ermeniler için 1863'te, Yahudiler için de 1864'te yeni nizamnameler kabul edildi. İmparatorluk içinde imparatorluk olan ve farklı etnik kitleleri Yunanlıların hâkim olduğu bir hiyerarşi altında bir arada tutan Ortodoks Kilisesi de, Osmanlı İmparatorluğu gibi milliyetçilik akımları karşısında savunmasızdı. Sonuç, Bulgaristan'da (1870) ve Romanya'da (1885)

otokefalizm (başkanlığı bağımsız, ulusal Ortodoks kiliseleri) taleplerinin yükselmesi oldu.

Gayri Müslim dini cemaatlerinin yeniden teşkilatlandırılması birçok önemli sonuca yol açtı. Gayri Müslim cemaatler için hazırlanan nizamnameler (bunlara bazen anayasa da denir) Osmanlı meşrutiyetçilerinin beklentilerini artırdı. Kendi cemaatlerinin reformuna katkıda bulunan ilerici Ermeniler bir imparatorluk anayasasından yanaydılar ve onlardan biri olan Kirkor Odyan söz konusu anayasa taslağını hazırlayan heyette bulundu.[38] Aynı zamanda, Osmanlılık dayanışmasını pekiştirmek ve özgül cemaatlerin gelişebileceği koşullar yaratmak felsefi olarak bağdaştırılabilir idiyse de, Osmanlı'nın mevcut koşullarında cemaat reformlarının ayrılıkçılığı körüklemeden, dolayısıyla da Osmanlılığı zayıflatmadan yürümesi olanaksızdı. Millet reformunun temelini oluşturan dini farklılıklar, modern milliyetçiliğin temelini oluşturan etnik farklılıklarla nadiren örtüştüğünden, ortaya değişken ve önceden kestirilemez sonuçlar çıktı; nitekim Rum Ortodoks ve Ermeni örnekleri de bunu gösterir. Osmanlı'daki dini azınlıklar arasında, milliyetçilik ya da ayrılıkçılık fikirlerine hâlâ yabancı olan tek azınlık Yahudilerdi.

Cemaat reformları ilerleme kaydederken, Tanzimat'ın devlet adamları da tüm Osmanlı tebaasını bir arada tutacak yeni "samimi vatandaşlık bağları" oluşturmanın peşine düştüler. Bu, Osmanlı aydınlarının eski terimleri kullanarak yeni baştan tanımladıkları yeni siyasi kavramları yayma yönündeki kapsamlı çalışmalarının bir parçasıydı. Önceleri yerelleştirilmiş anlamda bir kimsenin doğum yeri yahut memleketi olan "ülke"yi belirtmek üzere kullanılan vatan kelimesi için "anayurt" anlamına gelen yeni uyarlamalar yapılmaya başlandı ki bu, Fransızcadaki pays* kelimesinin ya da diğer dillerdeki muadillerinin gösterdiği evrimi özetleyen bir gelişmeydi. Resmi kullanımda da Gülhane Fermanı'nın dilinin, askerlikle vatan savunmasını birleştirdiği görülüyordu. Kudüs Mutasarrıfı 1850'de, hepsinin aynı "vatanda kardeşler" (ihvân fi'l-vatan) olmalarından dolayı, gayrimüslimlerden yoksulların ve yaşlıların yardımına koşmada Müslümanlara katılmalarını istedi.[39] Millet kelimesinin türediği Arapça kök de yeni kavramsal dağarcığa malzeme sağlıyordu. Osmanlı'da, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi,

* Ülke –ç.n.

millet kelimesi dini cemaatlere atıfla kullanılırdı: "Rum milleti" Rumca konuşanlar kadar anadili Arapça, Bulgarca ya da Romence olan tüm Rum Ortodoks Hıristiyanları kapsardı. Mamafih, etnik köken dini kimliğin önüne geçmeye başladıkça, bazı Osmanlılar "millet"i Fransızca nation [ulus] kelimesinin karşılığı olarak kullanmaya başladılar.[40] Zamanla "milli"yi national [ulusal] anlamında, "milliyet"i de nationalité [ulusallık] anlamında benimsediler. Yeni kavramları anlatırken sürekli olarak eski kelimelerin tekrardan uyarlanıp kullanılması, anlamların üretilip iletilme biçimlerinde devrimci bir dönüşümün patlak vermek üzere olduğunun bir işaretiydi.

Yeni "vatanseverlik bağı"nın, yeniden tanımlanmış bir Osmanlılık şeklini alması amaçlanmıştı. Tarih boyunca yalnızca padişaha hizmet eden seçkinlere Osmanlı denirdi. Eşitlik, bu kimliğin hükümdara hizmet edenlere de, tebaaya da aynı biçimde uzanması gerektiriyordu. 1856 Islahat Fermanı, tüm Osmanlı tebaası arasındaki duygusal bağı pekiştirmek üzere, resmi görevlerini olduğu kadar sivil ve askeri seçkin okullarının kapılarını da herkese açtığı gibi, gayrimüslimlerin yeni laik (nizami) mahkemelerdeki haklarını genişletti. Mülkiye idaresine ait kimi dairelerde gayrimüslimlerin istihdam edilmeye başlaması, seçkinlerin bu yeni politikayı ne kadar ciddiye aldığına tanıklık eder. İlaveten, "samimi vatanseverliğe" atıf yapılması, Osmanlı idealinde duygusal bir ateş yakma ihtiyacını da zımnen itiraf etmekti ki bu, yeni tarz Osmanlı siyasi muhalefetinin görevi olacaktı. Osmanlı'nın bireylere, cemaatlere ve kamuya ilişkin hak ve kimlikleri uzlaştırma çabası, eğer koşullar başka türlü olsaydı, evvelce Britanya tebaalığının inşasında olduğu gibi pekâlâ işe yarayabilirdi. Ama günün koşullarında, "imparatorluk milliyetçiliği" yaratma çabasının Avusturya-Macaristan'da sonuç verdiği kadar işe yaradı.[41]

Siyasi sürecin dönüşümü

1839'da, siyasi katılım resmi olarak hâlâ devlet ricaline mahsustu – bu, gözünü zengin müzakereler tarihine ve padişahın tebaasından yükselen direnişe kapayan bir yorumdur. Üstelik imparatorlukta idari kurumlar açıkça mevcutken, modern devletlerde bürokrasilerden ayrı parlamentolar bulunması gibi, bu idari kurumlardan ayrı teşkilatlı siyasi

kurumlar bulunmuyordu veya sayıları yok denecek kadar azdı. Osmanlı memurları ve aydınları da hâlâ neredeyse özdeşti. Siyaset denilen şey, politikalardan çok kişilikler etrafında dönen bir hizip husumeti biçimini almıştı. Güçlü şahıslar hane halkının etrafında hizipler ve himaye ağları kurar; hizip başları kendi taraftarlarını stratejik makamlara getirmek, padişahın gözüne girmek ve rakiplerini gözden düşürmek için birbirlerinin her hareketini kollarlardı. Resmi kulluk ilkesi, hizip siyasetini büyük bir kumara dönüştürüyordu. Kaybeden, hayatına ve servetine oynamış oluyor; yandaşları da, kellelerini değilse bile makamlarını tehlikeye atmış oluyorlardı.

1830'ların sonlarındaki hukuki reformların yüksek makamlardakilerin güvencesini artırması sayesindedir ki, Mustafa Reşid, Fuad ve Âli Paşalar, daha önce mümkün olduğundan çok daha uzun süre yerlerinde kalabildiler. Öte yandan, çevrelerini saran siyasi oyun da değişmekteydi. Yenilikçi reformlar politika alternatifleri üzerinde cereyan eden tartışmayı ateşliyor ve siyaset, sırf kişilikler etrafında değil fikirler etrafında da dönmeye başlıyordu. Muhafazakârlar açısından, padişah fermanları, memurlarının eseri olan politikalara yaptırım gücü kazandırılmasındaki istimali, ihtilafın seviyesini iyice yükseltiyordu, çünkü Tanzimat ricalinin kullandığı iktidar aslen padişaha ait bir haktı. Bu koşullar altında, seçkinler arasında yeni bir siyasi muhalefet biçiminin uç vermesi an meselesiydi.

Kültürel değişimin bu gelişmeye önemli katkıları oldu. III. Selim geleneksel şiir ve musiki üretim biçimlerinde sadece hami olarak değil, aynı zamanda bir şair ve bestekâr olarak da büyük rol oynuyordu. Halefleriyse tam aksine, beğenilerin Batılılaşması konusunda standartlar koydular. Nitekim sonraki padişahlardan hiçbirinin, edebi yaratıcılığın baş formu olan şiirde esamesi okunmaz.[42] Şiirle siyaseti birbirine bağlayan, edebi eser vermenin, özellikle de şiir yazmanın eskinin hizip siyasetinde başrol oynamasıydı. Tarih boyunca Osmanlı aydınlarının hepsi şair olarak bilinirdi. Şiirde hüner gösteremeyenler, geçinmek için bir başka yol bulmak zorundaydılar; alışılmış çözüm, resmi dairelerde bir makama kapılanmaktı.[43] Yazar ne kadar kabiliyetli olursa olsun, maddi mükâfatın yolu muhakkak himayeden geçerdi. Yakın akrabalar hariç, nüfuz sahibi birine intisap

etmenin tipik yöntemi, şahsın hünerini nazımda, tercihen de kasidede göstermesiydi. Eğer nüfuzlu kişiye övgü düzmek işe yaramazsa, mükâfata giden öbür yol hicivdi; böylece hicve kurban gidenin sus payı olarak yüklü bir bahşiş vermesi sağlayabilirdi.

Bu örüntüler Tanzimat'ta da varlığını sürdürdüyse de, onları kuşatan bağlamda toprak kaymaları yaşandı. O zamana kadar en büyük hamiler padişahlardı; saray himayesinin düşüşe geçmesi sanatçı ve yazarlara büyük bir darbe oldu. Ama aynı zamanda, yeni iletişim araçları, dile ve edebi türlere ilişkin yeni fikirler, yeni bireysel öznellik ve sınıf oluşum biçimleri, yeni kitlelere hitap etmeye hazır yazarlar için fırsatlar içeriyordu. Tanzimat döneminde Osmanlı "matbuat kapitalizmi" doğdu – sadece matbaacılık değil, yazılı basın ve burjuva okur kitlesinin beraberinde getirdiği her şey. Bu, gerek kısa vadede Tanzimat siyaseti, gerekse uzun vadede geç Osmanlı ve modern Türkiye kültürü açısından devrimci sonuçlar doğurdu.

Söz konusu kültürel dönüşüm anlaşılması zor bir biçimde başladı. Özel teşebbüse ait ilk Osmanlıca gazete olan Ceride-i Havadis'in (1840) sahibi İngiliz William Churchill'di, ama yazarları Türktü. Bir Türkün sahibi olduğu, resmi olmayan ilk gazete ise Yusuf Agâh Efendi'nin Tercüman-ı Ahval'iydi (1860). Diğer gazetelerin de sökün etmesiyle, Osmanlıca basın 1860'larda serpilmeye başladı. Osmanlı aydınları arasındaki ilk modern muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlılar da bu sırada doğdu.[44] Bu gençler önde gelen devlet adamlarının pekâlâ kanatları altına girebilirlerdi, ama yeni fikirlere olan açıklıkları ve basınla haşır neşir olmaları, onları idealleri uğruna otoriteye meydan okumaya itti. Meşruti bir devlet için çalışmak üzere İttifak-ı Hamiyet'i kurdular (1865). Şans eseri karşılarına yeni tarz bir hami çıktı: Mustafa Fazıl Paşa. Mehmed Ali Paşa hanedanının zengin ve dışlanmış bir mensubu olan Mustafa Fazıl Paşa onları Paris'e davet etti ve orada, Osmanlı sansürünün erişemeyeceği gazeteler yayınlamak da dahil olmak üzere muhalif faaliyetlerini parasal olarak destekledi. Yeni Osmanlılar böylece, ideallerinden taviz vermektense gönüllü olarak sürgüne giden ilk Osmanlı entelektüelleri oldular.

Tarihçiler genellikle Yeni Osmanlıları siyasi bir hareket olarak görüp siyasi fikirlerini vurgulama eğilimindedir. Oysa onlar ne bir siyasi

parti kurmuş, ne kitleleri örgütlemiş ne de bir devrim ateşi yakmışlardır; fikirleri de 19. yüzyıl modernliğinin geniş yelpazesine yayılmış durumdadır. Bilgilerini Tanzimat'ı eleştirmekte kullanmış ve okurlarına yeni bir dünya ufku sunmuşlardır. Yazılarının tamamına bakıldığında, onları, kendi kimliğini Batılılaşma sürecinde kaybetmeden modern olabilecek yeni bir Osmanlı kültürü yaratmak için uğraşan kültürel milliyetçiler olarak tanımlamak mümkündür. Bununla birlikte, siyasi katkılarından dolayı meşrutiyet kahramanları olarak ün yapmışlardır. Tanzimat devlet adamlarıyla kıyaslandıklarında, Yeni Osmanlılar sadece Avrupai düşünceye değil, İslami düşünceye de daha derinden vâkıftılar. Liberal siyaset teorisinin mihver fikirlerini naklederken İslami terimler kullanarak, sadece yeni fikirleri eski terimleri yeniden dolaşıma sokarak iletmekle kalmadılar, fıkıh usulünün kıyas yöntemini, belli reformların İslamiyete uygun olup olmadığını tartacak biçimde uyarlamış oldular. Yeni Osmanlıların en yenilikçi edebi yeteneği olan Namık Kemal, daha sonra İslamcı modernistler arasında yaygınlık bulan pek çok kavramları ortaya koymak için kıyas kullanıyordu. Namık Kemal temsili hükümeti, Kur'an'daki "meseleler hakkında müşavere et" (ve şâvirihum fi'l-emri) buyruğu üzerinden savundu. Sorumlu hükümete ve halkın egemenliğine, aslen yeni halifenin tahta çıkışında edilen bağlılık yemini demek olan biatın akdi yorumu üzerinden meşruiyet kazandırdı. Avrupa'nın hukukun egemenliği idealini şeriatla özdeşleştirdi.[45] Namık Kemal'in bazı edebi eserlerinin irdelenmesi, yapıtlarının nasıl zamanının sosyokültürel dönüşümlerini yansıttığını ve meşrutiyetçiliğin ötesine geçip tam bir Osmanlı modernlik kültürü inşa etme yolunda daha kapsamlı bir çabaya doğru genişlediğini etraflı biçimde ortaya koyacaktır.

Sosyoekonomik Değişim

Her ne kadar devletin iflası ile sonuçlanmışsa da, Tanzimat önemli sosyoekonomik değişimlerin yaşandığı bir dönemdi. Devletin gelirleri reform politikalarını karşılamaya yetmiyordu.[46] Giderlerin, özellikle de saray giderlerinin denetimi yetersizdi.[47] İşin olumlu yönünde ise, II. Mahmud'un mütegallibeyi durdurmak için aldığı önlemler kırsal kesimde

güvenliği artırmış ve buna bağlı olarak üretimi harekete geçirmişti. 1844 Para Reformu'yla Osmanlı tarihinin geçirmiş olduğu tağşişler döneminin en fecisi (1770-1840) son buldu. 1844 tarihli iki metalli para standardı küçük tadilatlarla 1922'ye kadar varlığını korudu. Hükümet gelir darlığı yüzünden kâğıt para (kaime) basma (1840-62) yoluna gittiyse de, kaimenin değeri aşırı derecede düştü; daha sonraki dönemlerde basılan kâğıt paralar da aynı kaderi paylaştı. Devlet Kırım Savaşı sırasında dış borçlanmaya gitti. Ancak dış borçların iyi yönetilmemesi devleti 1875'te iflasa sürükledi. Modern bankacılık kurumları ilk bu dönemde boy verdi; bunların başında da Bank-ı Osmanî-i Şahane (1863) geliyordu. Fransız-İngiliz ortaklığı olan bu banka İstanbul'da fiilen devletin resmi bankası olarak iş gördü.[48]

Devletin yaşadığı sıkıntılara rağmen ticaret ve tarım gelişti. Tanzimat döneminde, gerek ihracat, gerekse ithalat ürünlerinin değeri kabaca beşe katlandı. Osmanlı ihraç malları en çok tarım ürünleriyle halıdan oluşuyor, ithalatta ise sınai mamuller ile şeker ve baharat gibi bazı sömürge ürünleri başta geliyordu. İmparatorluk Büyük Britanya ile olan dış ticaret açığını, İtalya ve Fransa'ya yapılan hububat ihracatı ve Mısır'dan gelen haraçlarla kısmen kapatmıştı.[49] Dış ticaret kayıtları iç ticarete göre daha iyi olmakla birlikte, Osmanlı'nın toplam ticaretinin dörtte üçünü, bu dönemde artan iç ticaret meydana getiriyordu.[50]

Müzmin yetersizliklere rağmen Osmanlı tarımının da geliştiği bir dönemdi bu. Tarım sektörünü arazi bolluğu, buna karşılık emek ve sermaye kıtlığı tanımlıyordu. Kara taşımacılığındaki yüksek maliyetler, tahılların uzak mesafelere satılmasını kârsız kıldığından üretimi de sınırlıyordu. Bu yüzden belli bölgeler dışında, tarımda ortalama toprak büyüklüğü düşüktü. Bununla birlikte, mütegallibenin kaldırılması, serbest ticaret antlaşmalarındaki tekel karşıtı hükümler yüzünden sabit fiyatlı resmi alımlarının (miri mübayaa) feshi, 1858 Arazi Kanunnamesi'yle mülkiyet haklarının açıklığa kavuşması ve Müslüman muhacirlerin boş arazilerde iskânı gibi çeşitli faktörler tarımı canlandırdı. Sonuçta, 1848 ile 1876 arasında devletin toplam gelirleri yaklaşık üç kat, toplanan öşür vergisiyse yaklaşık dört kat arttı.[51]

İthal sınai mamullerin loncalar üzerindeki olumsuz etkisine rağmen, Osmanlı imalatı da gelişmelere ayak uydurup büyüdü. Bulgar yayla

kasabaları, Osmanlı iç pazarı için yünlüler ve diğer dokumalar üreterek kırsal bir sanayi rönesansı gerçekleştirdiler. "Yerli kumaşların ithallerle yarışıp yarışamaması söz konusu bile değildi – yerli ürünler Osmanlı piyasasında o denli rekabetçiydi ki, Avrupa mallarının tüketimi büyük ölçüde zengin kesimlerle sınırlı kalıyordu."[52] Buna karşın, Bulgar ekonomisi bağımsızlıktan (1878) sonra gerilemeye girdi. Sözgelimi, zeytin yetiştirip yağından sabun imal eden Filistin'deki Nablus, büyümeye örnektir. Tanzimat döneminde Nablus'taki sabun imalathanelerinin sayısı üçe katlanırken, bunların üretimleri de dört misline çıktı. Yani "iç kesimlerdeki küçük bir şehirdeki eski bir imalat sektörü, yeni teknolojilerle tanışmadan, yeni teknikler geliştirmeden, yeni pazarlara açılmadan ya da yabancı yatırım sermayesine bağımlı kalmadan büyüyüp refaha ermeyi başardı."[53] İhraç mamulleri arasındaki belki de en başarılı örnek halıdır. Osmanlı halı ihracatı 1850'den 1914'e değer olarak yedi-sekiz kat arttı.[54]

İktisadi değişime ciddi bir toplumsal gelişim de eşlik ediyordu. Sistemli sayımlara ait veriler ancak sonraki dönemler için mevcuttur. 1872 yılı için yapılan tahminlere göre imparatorluğun nüfusu (Mısır ve yarı bağımsız Balkan ülkeleri dahil) tüm topraklar için 40 milyon veya doğrudan İstanbul'a bağlı vilayetler için 23 milyondu. Bu 23 milyon nüfusun yaklaşık 9 milyonu Avrupa'da, 14 milyonu Asya'da yaşıyordu. Doğrudan yönetilen Avrupa vilayetlerinde takriben her beş gayrimüslime karşı dört Müslüman varken, Asya'daki vilayetlerde her dört Müslümana karşı bir civarında gayrimüslim bulunuyordu.[55] Bu pek çok yönden değişken bir nüfustu. Osmanlı şehirlerinde büyük bir nüfus artışı yaşandı. 1840 ile 1890 arasında, İstanbul'un nüfusu 400.000'den yaklaşık 900.000'e, İzmir'inki 110.000'den 200.000'e, Beyrut'unki yaklaşık 10.000'den 100.000 üstüne çıktı.[56] Kırsal nüfus da değişim içindeydi. Rusların Kafkaslar ve Karadeniz bölgesine doğru yayılmasının her aşamasında, Osmanlı topraklarına gerek Müslüman Türklerden, gerekse Türk olmayan Müslümanlardan (Çerkesler, Abazalar, Çeçenler) oluşan Müslüman muhacirler dalga dalga geliyordu. Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki hâkimiyetini kaybetmesi de benzer göç dalgalarına sebep oldu. 1854'ten itibaren yıllık yüz binlerle ifade edilen muhacir sayısı 1864'te 400.000'e yükseldi.[57]

Niteliksel toplumsal değişimler, bireysel öznelliği ve sınıf oluşumunu da dönüşüme uğrattı. Ticaretle uğraşan bir orta sınıf oluşturmak bakımından her ne kadar kendilerini gayrimüslim azınlıkların gerisinde hissetseler de, Müslüman Osmanlılar arasında da burjuvazi unsurları yok değildi. Bu burjuvazi katmanları ya entelektüel (memurlar, subaylar, yazarlar) ya da iktisadi (tüccarlar, toprak sahipleri) bir sermayeyle donanmış bulunuyordu. Eğitimde reform ve artan okuryazarlıkla birlikte modernist aydınlar, boy vermekte olan yazılı basında kendine bir tartışma platformu buldular. Kızlar (1859) ve kadın öğretmenler (1870) için devlet okullarının açılması ve ilk Osmanlıca kadın dergisinin çıkışıyla (Terakki, 1868), Müslüman Osmanlı kadınları da aynı tecrübelerden geçmeye başladı.[58] Buna karşılık, genellikle aralarında tüccarların ve toprak sahiplerinin bulunduğu, kültürel açıdan muhafazakâr Müslüman Osmanlıların asıl toplanma ve tartışma yeri ise dini hareketlerdi. Dönemin sayıca ve çeşitçe pek zengin olan bu gibi hareketlerinden en etkili olanı, reformcu Halidiye-Nakşibendiye hareketiydi.[59] Nakşibendilerin siyasi katılıma verdikleri önem onları normal olarak devlet saflarına yerleştirirken, şeriata kayıtsız şartsız itaat istemeleri de ulema arasında taraftar bulmalarını sağladı. Halidiye-Nakşibendiye ve kollarının kazandığı olağanüstü nüfuz bugün de hâlâ etkilidir. Osmanlı Müslümanları zaman içinde İslami bir basın kültürü de yarattılar, ama bu esasen Tanzimat'tan sonra oldu.

Bir yandan Osmanlı basın kültürünü, öte yandan da Halidiye'yi kuşatan kurumların, toplumsallıkların ve uygulamaların simgelediği iki büyük değişim cereyanı Osmanlı'nın modernliğe yaklaşımlarını şekillendirmeye girişti. Yazılı basın ve bürokratik aydın çevrelerinde esen cereyan, değişime atılgan bir yaklaşım ve hızlı bir modernleşmeden yana unsurları barındırıyordu. Varlıklı Müslümanlar ile dini hareket çevrelerinden gelişen cereyan ise modernliğe yönelik uyarlamacı bir yaklaşımı benimsiyordu. Çoğu Müslüman Osmanlı, ikisinden birini seçmeye zorlanmadıkça muhtemelen her iki akıma karşı da sempati besliyordu. Sonraki dönemlerde, bu iki eğilim birbirinden daha keskin bir şekilde ayrıştı, ama aynı zamanda diyalektik bir etkileşime de girerek Türkiye'nin geleceğini şekillendirdi.

Bu toplumsal değişimlerin eşlikçisi genişleyen kültürel ufuklara Namık Kemal'den (1840-88) başka bir yazar daha iyi örnek teşkil edemez. O daha çok vatanseverlik ideallerini yaymak için eski terimlere yeni anlamlar yüklemesiyle hatırlanır, ama sahip olduğu yaratıcılık, kelimelerin kullanımını değiştirmenin çok daha ötesine geçmesini sağlamıştır. Namık Kemal aynı zamanda eski edebi biçimleri dönüştürmüş, yenilerine de öncülük etmiştir.

En iyi bilinen şiiri olan "Hürriyet Kaside"sinde alışılagelmiş kaside türünü yepyeni ve heyecan verici bir biçimde kullanır.[60] Eski şairler bir hamiye dalkavukluk edip göze girmek için kasideler yazıyorlardı. Bir kasideyi terkip eden unsurlardan, hamiyi öven bir "medhiye"si, şairinin kendi hünerini gösterdiği bir "fahriye"si ve bir de "dua"sı bulunurdu. Şair genellikle kendi adını "medhiye"nin sonlarına yakın bir yerde geçirirdi. Namık Kemal, hiç alışılmadık bir şekilde bütün şiiri hürriyete hasretti. Medhiyesinde, tüm erbab-ı himmet adına, çoğul ve zımnen ötekine yönelik kelimeler kullanarak konuşur; kendi adını geçirmek yerine "hürriyet"ten bahseder. Fahriyesinde kendisi adına, birinci tekil şahıs kullanarak, kendini işaret eden terimlerle konuşur. Her iki kısım da, hem okurları hem de şairi hürriyeti övmeye değil, onu savunmaya çağırır. Namık Kemal'in dileği ise Hüdâ'nın hürriyeti afetten korumasıdır.

Modern tiyatronun okuryazar halktan daha geniş bir kitleye ulaşabileceğini kavrayan Namık Kemal, Vatan yahud Silistre (1873) adlı bir başka eserle de modern Türk tiyatrosunun başlamasına katkıda bulundu.[61] Oyun gösterilere neden olmuş, hükümet de bunun üzerine eseri yasaklayıp, aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu Yeni Osmanlıları sürgüne gönderme yoluna gitmiştir. Piyes, Tanzimat'ın eşitlikçi Osmanlıcılığındaki temel bir çelişkiyi, yani insanları vatan uğruna fedakârlık etmeye sürükleyen ana etkenin İslamiyet olması tezadını gözler önüne seriyordu. Melodramatik olay örgüsü, asker kılığına girerek sevdiğinin arkasından savaş meydanına koşan kadın kahraman izleğini kimlik yanılgısıyla iç içe geçirir. Kadın kahraman Zekiye, düşman cephaneliğini havaya uçurdukları gözü pek bir akının ardından, birlik komutanın uzun zamandır kayıp olan babası olduğunu

da keşfeder. Gizlendiği kılıktan çıkıp tekrar feracesine kuşanan Zekiye, babasıyla kahramanı İslâm Bey'e tekrar kavuşur. Hikâyeye girebilmek için İslami toplumsal cinsiyet normlarının kırılması gerekmiştir – açılış sahnesinde olmayacak bir şey olur ve İslâm Bey sevdiğinin penceresinden içeri atlar. Mutlu sonda ise, karakterlerin padişaha uzun ömür dileyip talihlerine, yani devletlerine (hukuki ve siyasi anlamıyla "devlet"in bir başka anlamı) şükretmeleriyle bu normlar yeniden yerli yerine oturur. Kadın kahramanın adının Zekiye, erkek kahramanınkinin de İslâm olması manidardır; erkeğin adı, kadınınkinin aksine isim olarak yaygın biçimde kullanılmayışıyla daha da göze çarpar. Piyes dili bakımından basittir ve iki vatan şarkısı dışında nesir formundadır. Öte yandan, coşkulu nutuklara elverişli olan, tekrarlamalı ve tempolu pasajlarla da doludur. Milliyetçiliğin cengâver yüzünü kahramanlık terimleriyle sunan piyes, İslamiyetin herkesi bir Osmanlı geleçeği için savaşa koşturamadığı bir yerde bu beklentilerin karşılanmasının ne denli acı olabileceğini öğrenmeyi sonraki kuşaklara bırakır.

Sonuç

Osmanlı'nın savunmacı modernleşmesi elli yıl önce başlamış olmakla birlikte, reformlar Tanzimat sırasında hızlanmış ve toplumun her zerresini etkilemiştir. Devamlı nükseden buhranlar çokuluslu imparatorluk üstyapısını sarsmışsa da, çekirdeğinde devlet, ekonomi, toplum ve kültür, hepsi birden bu dönemde büyük bir dinamizm göstermiştir. Tanzimat reformları yeni bir mevzuat, yeni programlar, yeni kurumlar ve yeni seçkinler yarattı. Devlet adamları ve aydınlar, Osmanlı kimliğini yeniden tanımlayıp, hakları bireyler, cemaatler ve imparatorluk geneli düzeyinde teminat altına alarak Osmanlı toplumunu bir arada tutmaya çabaladılar. Sosyokültürel değişimi zorlayan güçlerin, sırf Balkan ayrılıkçıları örneğinde değil, Osmanlı Müslümanları arasında baş gösterip yarışan yönelimler örneğinde de olduğu gibi, devletin frenleyebileceğinden çok daha kuvvetli olduğu ortaya çıktı. Basın kültürünün –ve onunla ilintili her şeyin– doğuşu, bürokratik aydınların yeni çığır açacak hızlı bir değişimin sözcülüğünü üstlenmelerine imkân verdi. Halidiye-Nakşibendiye'nin harekete geçirdikleri ve benzerleri olan daha muhafazakâr Müslümanlar ise değişen koşullara daha ihtiyatlı

bir biçimde ayak uydurmaktan yanaydılar. İktisadi ve demografik değişim, bu eğilimlerin doğuşunu ve diyalektik etkileşimini besledi. 1876 itibariyle siyasi devrim hâlâ bir kuşak ötedeydi, ama yeni kitle iletişim araçlarıyla birlikte kültürel bir devrim çoktan başlamıştı ve I. Meşrutiyet'in (1876-78) kısa ömürlü güneşi de doğmak üzereydi.

NOTLAR

1 Bu bölüm, Carter Vaughn Finley'nin Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity (New Haven: Yale University Press, 2010) adlı kitabının 2. bölümünden uyarlanmıştır.

2 Dina Rizk Khoury, State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 160-78, 205-11.

3 Avigdor Levy, "The Military Policy of Sultan Mahmud II" (yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1968), s. 101-14.

4 Ussama Makdisi, The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-century Ottoman Lebanon (Berkeley ve Los Angeles:University of California Press, 2000); Engin Akarlı, The Long Peace, 1861-1920 (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1993; J.C. Hurewitz, The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record (New Haven: Yale University Press, 1975), 1. Cilt, s. 344-49.

5 Philip S. Khoury, Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 8-52.

6 Michael Palairet, The Balkan Economies, c. 1800-1914: Evolution without Development (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 129-35, 157-65.

7 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul: Hil Yayın, 1987), s. 146, 192-93.

8 Paul Dumont, "La période des Tanzîmât," Robert Mantran (der.), Histoire de l'Empire ottoman (Paris: Fayard, 1989) içinde, s. 505-09.

9 Hurewitz, The Middle East and North Africa in World Politics, 1. Cilt, s. 319-22.

10 Şevket Pamuk, A Monetary History of the Ottoman Empire (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 217: François Georgeon, Abdülhamid II: le sultan calife (1876-1909) (Paris: Fayard, 2003), s. 71-78.

11 Dumont, "Tanzîmât," s. 515-22; Barbara Jelavich, History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 352-61.

12 Georgeon, Abdülharnid II, s. 31-35.

13 Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 179-80.

14 Ahmed Lûtfî, Târîh-i Lûtfî (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302/1884-85), VI. Cilt, s. 61-65; Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifaktan Günümüze (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), s. 11-13.

15 Kili ve Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 14-18.

16 Dumont, "Tanzîmât," s. 497-500.

17 Roderic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876 (Princeton: Princeton University

Benjamin C. Fortna

II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATI

Giriş

Sultan II. Abdülhamid'in geç Osmanlı ve Türkiye tarihinde kapladığı yer, önemli olduğu kadar tartışmalıdır. Geç Osmanlı döneminde, sultanın adıyla anılan tek saltanat olarak "Hamidiye" dönemi (1876-1908), 19. ve 20. yüzyıl Türkiye tarihinin diğer devirleri arasında sivrilir. Abdülhamid'in bıraktığı miras konusundaki fikirler de birbirleriyle taban tabana zıttır: Bazı yazarlar sultanı "demokrat olmamak" ve despotlukla eleştirirken, diğerleri onu "demokrat" ve uzlaşma mimarı olarak ilahlaştırır; ya "Kızıl Sultan" diye yerin dibine batırılır ya da "Son Hakan" yahut "Ulu Hakan" diye göklere çıkarılır. Abdülhamid'in tarihteki yeri konusundaki tartışmalar günümüzde de sürüp gitmektedir; özellikle de gayet ilginç ve dinmek bilmeyen bir yeniden değerlendirmenin odağı olduğu Türkiye'de. Sultanın Yıldız Sarayı'ndaki kütüphanesinin akıbeti dahi, "Abdülhamid'in hatırasına leke süren bir anıtı" ortadan kaldırmak üzere kütüphanenin koleksiyonlarını dağıtmaya girişen sadık Kemalistlerle, bir çekişme konusu olmuştur.[1] Ne var ki, Abdülhamid ister gerici ve müstebit olarak karalansın, isterse Osmanlı modernleşmesinin baş mimarı ve Batı tecavüzlerine karşı İslamın son muhafızı olarak yüceltilsin, saltanatının, Türkiye'yi ve modern Ortadoğu'yu derinden etkilemiş olan son derece hayati gelişmeler açısından kilit önem taşıdığı muhakkaktır.

Abdülhamid'in saltanatının önemi göz önüne alındığında, bu dönem etrafında muazzam bir literatürün gelişmiş olması pek şaşırtıcı değildir. Daha tahttayken akmaya başlayan eserler ırmağına bir sürü kaynaktan o kadar kol katıldı ki, sonunda ortaya bir çağlayan çıktı. Bu eserlerin çoğunda, özellikle de tahttan indirilişinden sonra yazılanlarda dönemin değerlendirmesi gayet olumsuzdur. II. Meşrutiyet ya da Jön Türk dönemine (1908-18), özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk evrelerine mensup tarihçiler Hamidiye dönemini yerden yere vurmuşlardır – devrin katı laikçiliğinin, algılanan "Hamidyen" duruşun zıddı olduğu düşünüldüğünde, bu hiç de sürpriz olmayan bir

tavırdır. Araştırmacılar 1960'larda Abdülhamid'in saltanatına yeniden eğilmeye başladılar. İslam dünyasına yeniden bir halife sultanın çıkageleceği özlemiyle yaşayan İslamcılarla Türkiye'deki İslamcı siyasi hareket taraftarları Abdülhamid'in mirasına sahip çıktığından, bu iade-i itibar süreci kimi durumlarda onun avukatlığına soyunmaya dönüştü. Siyasi İslamın yükselişe geçtiği 1990'lı yılların başlarında, II. Abdülhamid'in adı bazen İstanbul'un kimi muhafazakâr ilçelerinin duvarlarında, İslamcı Refah Partisi'nin seçim kampanyası afişleriyle yan yana yer alacaktı. Ardı sıra gelen Abdülhamid'i sahiplenme polemiği, Abdülhamid'in hem tarihi bir şahsiyet olarak önemini hem de Türkiye'deki tarihsel ve ideolojik değişimle süregiden bağıntısını vurgulamıştır. Bu bölümde, Abdülhamid'in saltanatını hem geç Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihi gelişmeler hem de tarihyazıcılığında müteakiben ortaya çıkan dönemeçler bağlamına yerleştirmek, ama özellikle de bizzat Hamidiye döneminin olayları ve akımları üzerinde durmak istiyorum.[2]

Abdülhamid ve Öncesindeki Tanzimat Dönemi: Devam mı, Sapma mı?

Tanzimat dönemine (1839-76) ait tarihçeler, bu dönemin hikâyesini, Osmanlı reformlarının Batılı asıllarına öykünüşünün ve Batı etkisinin edilgin kabulünün altını çizerek anlatır. Tarihçiler yakın zamanda bu yoruma karşı çıkmış, Osmanlı devletini bütünüyle elden geçirmek ve akılcı bir idari dayanağa oturtmak üzere atağa geçildiği bu hassas dönemde Osmanlı devlet görevlilerinin yerel özlemlerine odaklanmışlardır.[3] Yakın tarihli çalışmalar, Abdülhamid'in Tanzimat döneminde ancak kısmen hayata geçirilebilmiş reformların sürdürdüğünü ve çoğu kez de yürürlüğe koyduğunu teslim etmiştir. Ancak Hamidiye dönemi yine de, Osmanlı devletinin Batı'yla girdiği etkileşime yönelik daha umut ve güven telkin eden bir tutumdan ciddi bir sapma olduğunu da gösterir. Göreceğimiz gibi, Avrupalı güçlerin imparatorluğa karşı takındıkları tutumun yön değiştirmesi ve Osmanlı topraklarının değişen demografik, iktisadi ve askeri durumu göz önüne alındığında, Hamidiye dönemi politikasının Tanzimat döneminde izlenenden farklı olması şaşırtıcı değildir.

Abdülhamid'in İslamı kullanması ve Osmanlı Müslümanlarının umutlarını diriltmeye girişmesi, Avrupalılar ve sonraki tarihçiler tarafından

düşmanlıkla karşılanmıştır. Kendi imparatorluklarında büyük Müslüman nüfusların barındığı Büyük Güçler için Abdülhamid iktidarının İslami boyutu, simgesel ve uygulamalı alametleriyle doğrudan doğruya bir tehdit anlamına geliyordu. Hamidiye döneminin gündemi milliyetçi ve laik bakışlı müteakip tarihçi kuşakları için de aynı derecede sorunluydu, çünkü imparatorluğun mümkün olduğu sürece Batılı teamüllere doğal olarak öyküneceği yolundaki beklentilerine ters düşüyordu. Bu eleştiri özellikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'yla ilgili çoğu şeyin karalama kampanyasına maruz bırakıldığı ilk yıllarında yoğunluk kazandı; resmi Türk tarihyazıcılığı, gizlilik, vehim ve müsamahasızlık gibi unsurları üzerinde durarak Abdülhamid'in saltanatını istibdaddan ibaret gördü. Yaygın basının boy göstermesi, hem kızlar hem de erkekler için eğitim, kamu hizmetlerinde hızlı bir genişleme gibi olumlu gelişmeleri de ya görmezden geldi ya da önemsiz addetti. Bir başka deyişle Hamidiye dönemi, Tanzimat'ın algılanan ruhundan ayrıldığı için büyük ölçüde bir sapma olarak görüldü. Tanzimat programının Abdülhamid tarafından dönemin değişen şartlarına uygun olarak farklı bir gerekçeyle de olsa uygulanmış olması, ancak kerhen ve hatta kimi zaman da ancak gülünç bir karikatür olarak kabul görüyordu. Dış kaynaklı örneklerle içeriden yükselen özlemlerin bu cezbedici –kimilerine göre ise çıldırtıcı– karışımı, geç Osmanlı toplumunun, literatürde "kültürel ikilik" denilen, kapanması imkânsız bir uçurumla kaçınılmaz olarak bölünmüş olduğuna inananları rahatsız ediyordu. İşte Abdülhamid'in saltanatının, her ne kadar ihtilaflı bir tarihyazıcılığıyla malul ise de, modern çağda yerel ve uluslararası çıkarların etkileşimine büyüleyici bir örnek teşkil etmesi bu yüzdendir.

Arka Plan ve Erken Dönem Etkiler

Abdülhamid, tipik bir Osmanlı saray evliliğinin ürünüdür. Babası Sultan Abdülmecid (s. 1839-61), annesi bir Çerkes beyinin kızı olan Tir-i Müjgan Hanım'dır. Abdülhamid'in 22 Eylül 1842'de Çırağan Sarayı'ndaki doğumu, İstanbul halkına müjde veren beş pare top atışıyla ilan edildi; yedi gün süren şenliklerde camilerin mahyaları yakıldı.[4] Şehzade Abdülhamid'in annesinin, o henüz on bir yaşındayken vuku bulan ölümü,

onu saray hayatından kopartarak daha sonra meşum bir ün kazanacağı tefekküre ve vesveseye sürüklemiş gibi görünür. Bu olayın ardından, babasının eşlerinden, çocuksuz Perestû Kadınefendi'ye emanet edildi. Kendisi de bir Çerkes olan Perestû Kadınefendi kendini Abdülhamid'in yetişmesine vakfetti; ancak annesinin ölümü, babasının daha dışa dönük olan ağabeyi Murad'a düşkünlüğü ve saray içi politikalar hep birlikte Abdülhamid'i ketumiyete ve bir sır perdesi altında yaşamaya yöneltmiş olması muhtemeldir. Anlaşıldığı kadarıyla gençliğinde içki içmekten ve kadınlarla arkadaşlık etmekten hoşlanıyordu, ancak özel hekiminin onu içkinin sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri konusunda uyardığı söylenir ve ondan itibaren sadece, sinirlerini yatıştırmak üzere yemeklerden önce ara sıra bir kadeh şampanya içmekle yetinmiştir;[5] İslamcı kesimden ilerleyen zamanlardaki taraftarları, onun bu alışkanlığını haliyle görmezden gelme eğilimindedirler. Ancak Abdülhamid'in dindarlığı da samimi gözükmekte ve en zor zamanlarında yardımına koşmuşa benzemektedir. Daha önemlisi, İslamiyet ve İslam tarihi, onun elinde önemli bir siyasi ve toplumsal pusula görevi görmüştür.

Abdülhamid'in eğitimi, 19. yüzyılın değişen koşullarını yansıtan pek çok farklı etki altında kalmıştı. Bütün Osmanlı şehzadeleri gibi o da özel hocalardan birçok konuda ders gördü; aralarında Arapça, Farsça, İslam bilimleri ve Osmanlı tarihi gibi geleneksel konuların yanı sıra Fransızca da vardı. Piyano çalmayı da öğrendi ve klasik Batı müziğiyle komik operaya ömrü boyunca süren bir tutkunluk besledi, öyle ki sonunda Yıldız Sarayı'nda kendine özel bir tiyatro dahi yaptırdı. İmparatorluk geleneği icabı bir mesleği olması gerekiyordu; Abdülhamid marangozluğu seçmiş ve devlet işlerine hasrettiği uzun saatlerden sonra belli ki şifalı bir meşgale saydığı bu alanda ustalık kazanmıştı. Tahttan indirildikten sonra ülke içi sürgündeyken bu meşgalesiyle uğraşmaya daha bol vakti olacaktı; bugün el emeğinin örnekleri, son ikametgâhı olan Beylerbeyi Sarayı'nda görülebilir.

Daha sonraki siyasi gelişmeler açısından asıl önemli olan, genç Abdülhamid'in modern dünyada olup bitenlere duyduğu ilgiydi. Gerçek anlamda bir bilim adamı olmamakla birlikte çok kuvvetli bir hafızası vardı ve maliye, siyasi iktisat ve tarih gibi konulara meraklıydı. Gerek yüksek makamlardaki devlet memurları, gerekse saray çevreleri dışında yürüttüğü bir

dizi şahsi ilişki kanalıyla dışarıdan sürekli bilgi toplardı. Renkli bir kişilik olan Macar Yahudisi olan Arminius Vambéry'yle uzun süreli bir dostluk kurmuş, Rum hekim Mavroyeni'nin tavsiyelerinden yararlanmış, hayatı boyunca Avrupa menkul kıymetlerine yatırım yaparak büyük bir şahsi portföy oluşturmasını sağlayan özel bankeri Galatalı Rum Zarifi'den çok şey öğrenmişti. Abdülhamid'in temasları bu bakımdan, 19. yüzyıl boyunca geleneksel Osmanlı iktisadi aktörlerinin, imparatorluğun yaşamında giderek daha çok ağırlığını duyurmaya başlayan mali ve kültürel ağlarla bütünleşmelerini yansıtır.[6] Modern çiftçilik ve hayvancılığa da ilgisi azalmayan Abdülhamid, daha şehzadeliğinde, babasının kendisine verdiği bir araziyi örnek teşkil edecek kârlı bir zirai teşebbüse dönüştürecek uzun vadeli bir proje başlatmıştı.[7] Romantik edebiyata ilgi duymayan, buna karşı dedektif romanlarına meraklı olan sultan, sarayında bulundurduğu bir görevliye çeşitli dillerde yazılmış bu kitapları çevirttirir ve geceleri uykuya dalmadan önce bir paravanın arkasından okutturudu. Amcası Sultan Abdülaziz'le birlikte 1867'de çıktığı Avrupa seyahati, anlaşılan genç şehzade üzerinde gayet derin ve genelde olumlu bir izlenim bırakmış, uzun süren saltanatı boyunca imparatorlukta tesis etmeye didindiği modernlik emareleriyle burada karşılaşmıştı.

II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı ve Saltanatının İlk Yılları, 1876-78

Genç padişah, tahta adım attığı andan itibaren devasa bir sorun yumağıyla karşılaştı: İsyancıların kaynaştığı ve Rusya'nın kışkırtmasa veya kızıştırmasa da fırsat kolladığı Balkanlar'daki durum çok tehlikeliydi; Osmanlı'nın gözünde son zamanlara kadar Rusya'yı dengeleyen Britanya, kamuoyunda şahlanan "korkunç Türk" karşıtı dalgayla tarafsızlığa sürüklenmişti; Osmanlı hazinesi bir önceki yıl fiilen iflas bayrağını çekmiş bulunuyordu; ve tahta çıkış koşullarına bakılırsa, Abdülhamid kendi hükümetinin ileri gelenlerinden ne kadar sakınsa yeriydi. Buna umutvar bir başlangıç demek zordu ve o sırada hemen hemen kimse, Abdülhamid'in beş yıl içinde dizginleri eline alıp 17. yüzyıldan beri en uzun süre hüküm sürmüş padişah olacağını tahmin edemezdi.

1876 yılında meydana gelen bir dizi olağanüstü olay nedeniyle, Abdülhamid o yıl tahta çıkan üçüncü padişah oldu. 1861'den beri

saltanat süren amcası Sultan Abdülaziz o yılın Mayıs'ında, aralarında Midhat Paşa'nın (o dönemde padişah yetkilerinin anayasa ve meclis tarafından kısıtlanması gerektiğini savunananların başında geliyordu) da bulunduğu üst düzey devlet görevlilerinin, Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa'nın da aralarında yer aldığı subayların ve softaların oluşturduğu bir topluluk tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile tahttan indirildi. Tahtında oturan bir sultanın bu şekilde alaşağı edilmesi ihtimali, belli ki Abdülhamid'i dehşete düşürmüştü; gelecekte, kendi başına da aynı şeylerin gelebileceğinden kuşku duyacak, özellikle de şeyhülislamlık makamının dahiliyetine karşı tetikte olacaktı.[8]

Darbenin elebaşları, Abdülaziz'in yerine, padişah olur olmaz anayasayı ilan edeceğine söz veren V. Murad'ı geçirdiler. Ancak sinirleri zaten harap durumda olan ve selefinin Haziran ayındaki intiharından sonra da iyice kötüleşen Murad tahtta ancak üç ay kalabildi. Onun hükümdar olarak devam edemeyeceği belli olunca, Midhat Paşa Osmanlı veraset sistemine göre sıradaki Abdülhamid'le gizli görüşmelerde bulundu. Anayasayı kabul eden (hatta muhatabı üzerinde, müstakbel sultanın bir liberal görüş taraftarı olduğu izlenimini bırakan) Abdülhamid, Midhat Paşa'nın üstelediği gibi anayasanın Avrupalı güçlerin teminatı altında olması fikrini ise açıkça reddetti. Abdülhamid'le Midhat Paşa arasındaki bu tartışmaların gelgitli tabiatı, müstakbel sultana anayasa taslağı üzerinde, tartışmaları sonlandıracak değişiklikler yapma imkânı verdi. Nitekim Abdülhamid ileride 113. Madde'yi öne sürerek Midhat'ı "devletin emniyetini ihlal ettiği sabit" olduğu için Hicaz'a sürgüne gönderecekti (orada daha sonra katledildi).

Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında ortaya çıkan iki başarısız darbe girişimi daha, konumunun hassasiyetini gözler önüne serer. Birçok yazar onu paranoyayla suçlamıştır, ancak sultanın kaygılanması için hakiki nedenler vardı. Kendisine karşı kurulan komploların ilki ve en önemlisi, başında "sarıklı ihtilalci" diye anılan Ali Suavi'nin bulunduğu Üsküdar Cemiyeti'nce örgütlendi.[9] Cemiyet, azledilip Çırağan Sarayı'na hapsedilmiş olan Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek amacıyla saray etrafında bir gösteri düzenlemişti. Ancak Abdülhamid'e sadık kuvvetlerin ayaklanmayı bastırmasıyla Ali Suavi öldürüldü ve darbe başarısız oldu. Skalyeri-Aziz Bey Komitesi'nin düzenlediği ikinci tertip de tahta tekrar Murad'ı

geçirmeyi amaçlıyordu. Ancak yetkililerin entrikayı haber almasıyla komite mensuplarının çoğu daha harekete geçemeden yakalandı.[10] Yeterlilikleri ne denli kuşkulu olursa olsun her iki komplo da, genç hükümdarın vaziyetinin potansiyel zayıflığına ilişkin endişelerini pekiştirdi.

Ama padişahın saltanatını asıl tehdit eden, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı oldu. Hicri takvime göre 1293 yılında yapıldığı için Osmanlı tarihinde "93 Harbi" diye anılan bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu bitap düşürürken, Hamidiye devrinin bundan sonraki seyrini belirlemekte de etkili oldu. Bu savaşın gerek nedenlerini, gerekse verdiği sonuçları tam anlamıyla kavramak için, ardındaki güçlerin birbiriyle nasıl kesiştiğini anlamak şarttır. Abdülhamid'in tahta geçip devraldığı imparatorluk fiilen iflas etmişti. 1875'te, aldığı dış borçların vadesi dolan ödemelerini karşılayamaz hale gelen Osmanlı hazinesi öyle bir darboğazdaydı ki, devlet mali servetin rehini olmuştu. Dolayısıyla, 1870'lerde meydana gelen çeşitli zirai aksaklıklar, doğrudan imparatorluğun halihazırda sallantıda olan ödeme gücüne zarar verdi. Mali istikrarsızlık, imparatorluğun her köşesinde ayyuka çıkan milliyetçi duygularla bir araya geldiğinde, '70'li yılların ortalarında vilayetlerde baş gösteren çalkantıyı açıklamaktadır. Bu karmaşanın büyük bölümü şöyle ya da böyle parasal nedenlerden kaynaklanıyordu, ama sorunlar kısa sürede daha geniş bir ulusal ve uluslararası boyut kazanarak tırmandı.

Yolu sonunda 93 Harbi'ne çıkacak olan buhran işte böyle başladı. Osmanlı vergi tahsildarlarına karşı 1875 ve 1876'da Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan'da patlak veren ayaklanmalar, isyanların dini ve milliyetçi içerimlerinin duygusal tabiatı, Osmanlı kamuoyu ve en önemlisi de Avrupalı güçlerin sonunda işe karışmaları nedeniyle orantısızca büyüyen bir dizi etki ve tepkiyi de harekete geçirdi. Osmanlılar açısından, ne yazık ki, Doğu Meselesi denilen şeyin (esas olarak, yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'yla ne yapılacağı hususu) uluslararası boyutları habire değişmekteydi. Osmanlı devleti, Kırım Savaşı'nın ve Paris Antlaşması'nın (1856) ardından Avrupa devletler topluluğuna kabul edilmiş ve gelecekteki toprak bütünlüğü teminat altına alınmıştı. Ne var ki bu söz ancak 1870'lere kadar tutulabildi, çünkü yeni çıkar birliktelikleri, Avrupalı güçleri muhtelif sömürgeci gündemlerinin yarattığı sorunları Osmanlı

devleti aleyhine çözmeye kışkırtıyordu. Osmanlılar için bu değişim, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve Fransa'nın 1870 Fransa-Prusya Savaşı'ndaki nihai yenilgisiyle aşikâr oldu. Britanya'nın kendi sömürgeci arzularını, hâlâ resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası durumundaki, ama yüzyılın başlarında Mehmed Ali Paşa'nın başkaldırmasıyla pratikte neredeyse bağımsız bir birim haline gelmiş olan Mısır üzerinden gerçekleştirmekte giderek daha kararlıydı. Fransa'nın yenilgisi, bir sömürgeci güç olarak Almanya'nın sahneye çıkışının işareti oldu ve Britanya ile Rusya arasında temkinli bir yakınlaşmaya davetiye çıkardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski hamisiyle en amansız düşmanı arasındaki bu yakınlaşma, Rusya'nın Osmanlı'nın içişlerine daha rahat karışması anlamına geliyordu. Gerçekten de Osmanlılar, Balkanlar'da zaten hassas olan durumun birden alevlenmesiyle, Rusya'nın elini oynamaya başladığına şahit oldular.

Balkanlar'daki bunalım derinleştikçe, belli bir örüntü de meydana çıkar oldu. Rus kuvvetleri ve ajanları, Slavları Osmanlı devletinin simgelerine –ya da onların yokluğunda yerli Müslüman nüfusa– karşı başkaldırmaya kışkırttıkça, vergi tahsilatı gibi özgül yerel konular çabucak unutuldu. Yerel birlikler ve başıbozukların çok geçmeden karşılık vermeleri, bir saldırı ve karşı saldırı döngüsü başlattı ve böylece küçük çaplı şiddetin daha yaygın ve dizginlenmesi güç bir şeye dönüşmesi olasılığının önü açılmış oldu. Tam bu noktada, büyüyen ihtilafın bir diğer boyutu –Avrupa kamuoyu boyutu– devreye girdi. "Doğu Meselesi"nin gayet istikrarsız bir algılanışı vardı; özellikle de 1876 Bulgar Ayaklanması'nı, siyasi hasmı Benjamin Disraeli'ye saldırmak için fırsat bilen Britanyalı William Ewart Gladstone gibi politikacıların söylemleriyle alevlendirildiğinde. Gladstone'un "Bulgar mezalimi" (ki bununla sadece Hıristiyanlara yönelik Müslüman şiddetini kastetmiş, Hıristiyanların Müslüman nüfusa verdirdiği hatırı sayılır zayiata rahatlıkla gözlerini kapamıştır) konulu kitapçığı bir ay içerisinde 200.000 nüsha satarak İngiliz hükümetinin manevra alanını bir anda daralttı.[11]

Hem Avrupalı güçlerin sömürgeci gündemleri hem de kamuoyunun giderek artan rolü, 1870'lerin ortalarındaki Balkan bunalımının hızla ve İstanbul'un bozulması pahasına, uluslararası bir mesele haline gelmesini kesinleştirdi. Örneğin, Bosna buhranı, "üç Kayzer"in (yani Rus, Alman ve

Avusturya-Macaristan hükümdarları) Berlin'de toplanmalarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan vilayetlerini yönetme biçiminde esaslı değişikler talep eden Andrassy Notası'nı yayınlamalarına (Aralık 1875) vesile oldu. Sultan gönülsüz de olsa bu talepleri kabul ettiği halde, Balkanlar'daki mücadele devam etti. Hükümetin hızla Bulgar isyancıların üzerine yürümesi dikkatleri buraya çevirdi ve yukarıda bahsedilen "Bulgar mezalimi"ne ve İstanbul'a "reform" dayatan bir başka uluslararası girişime sebep oldu.

Bu arada II. Abdülhamid tahta çıkmış ve anayasa hazırlıklarına başlamıştı. Evveliyatı olmayan meşrutiyet kurumu Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen iç dinamiklerinden kaynaklanırken, ilanının zamanlaması uluslararası itirazlar dikkate alınarak yapıldı. İstanbul Konferansı'nın tarihi, Avrupalı güçler Osmanlı Balkanlar'ının kaderini kararlaştırsınlar diye 1876 Aralık olarak belirlendi. Konferansın açılış günü, Osmanlı heyeti törenle Meşrutiyeti ilan etti; anayasanın hükümlerine göre tüm Osmanlı tebaası eşit olacağından, Osmanlıların gözünde bu durum Avrupalıların Osmanlı içişlerine karışma lüzumunu ortadan kaldıracaktı. Bu ilanat, Osmanlı İmparatorluğu'na zaman zaman husumet gösteren Avrupalı delegeleri kuşkusuz tatmin etmedi. Konferans, güneye doğru yayılımını sürdürmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çarlık imparatorluğundaki Müslüman azınlıklar üzerindeki nüfuzunu kırmak isteyen Rusya'nın savaşa hazırlanmasıyla, 1877'nin başlarında dağıldı. İşin ilginci, Abdülhamid ortalığı yatıştırma ve imtiyaz tanıma yönünde bir Osmanlı stratejisi lehinde görüş bildirirken, meşrutiyetçilerin onun bu görüşlerini yok sayıp tavize mahal vermeyen bir tutum takınmalarıydı. Sonuçta ortaya çıkan ihtilaf Osmanlı devleti için bir felaket oldu.

Ocak ortasında Avusturya-Macaristan'la bir anlaşma imzalayarak, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'e egemen olması karşılığında Balkanlar'da hareket serbestisine kavuşan Rusya, Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. Savaşta iki cephe birden açan Ruslar batıdan Balkanlar, doğudan Anadolu üzerine yürüdüler. Savaşın ilk aşamalarında fazla direnişle karşılaşmayan Rus orduları Müslüman nüfusu kitleler halinde katlederek hızla ilerledi. Osmanlı savunması özellikle Plevne ile Şıpka Geçidi'nde (her ikisi de günümüz Bulgaristan sınırları içindedir)

ve bir dereceye kadar da doğuda, Erzurum ile Kars'ta kuvvetlendi. Ancak nihayetinde Osmanlılar daha fazla direnemedi; Rus birlikleri, artık Müslüman muhacirlerle dolup taşan Osmanlı başkentine yürüyüp 1878 Şubat'ında şehrin eteklerine vardılar ve bir tarihçinin ifadesiyle "nehir gibi Müslüman kanı" akıttılar.[12] Bu arada Sultan Abdülhamid de, arkadan gelecekların bir işaretiymiş gibi, bazı üyelerinin savaşı idaresini eleştirmeleri üzerine meclisi dağıttı.

Savaşın sonuçları Osmanlı devleti açısından son derece ağır oldu. Ayastefanos'ta onur kırıcı koşullarla bir antlaşma imzalamak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, başka şartların yanı sıra, Rusların kilit gayesi olan, büyük ve bağımsız bir Bulgaristan yaratılmasına; Balkanlar'da Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın, Doğu Anadolu'da ise Rusya'nın toprak kazanımlarına; Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığına; içlerinde Ermenistan'ın da bulunduğu çeşitli Osmanlı topraklarında iç reformlar yapmaya ve Rusya'ya büyük bir savaş tazminatı vermeye de boyun eğdi. İnsani açıdan çok daha feci olanı ise, kaybedilen topraklardan imparatorluğun küçülmüş sınırlarına doğru dinmeden süren ve devleti zaten kıt olan kaynaklarıyla bu nüfusu barındırıp beslemeye mecbur eden Müslüman muhacir akını idi. Anlaşmanın eşitsiz şartlarının öteki Avrupa güçlerini Rusya'nın kazançlarına sınır koymak üzere harekete geçirmesi Abdülhamid için bir ümit ışığı oldu. Bulgaristan sınırlarını küçülten ve bazı toprakları İstanbul'a geri veren 1878 Berlin Antlaşması, sultana Büyük Güçler arasındaki rekabeti kullanarak sınırlı bazı ilerlemeler yapılabileceğini gösterdi. Ancak bu bile pahalıya maloldu – imparatorluk dış borçlarının idaresini uluslararası gözetime açarken, Britanya Berlin'de daha olumlu koşulların müzakere edilmesi karşılığında Kıbrıs'ı istedi. Hepsinden önemlisi, imparatorluk yine de yaklaşık 230.000 kilometrekare toprak ve 5-6 milyon nüfus kaybetmişti. Savaştan çıkarılan en büyük ders ise böylesi bir başka ihtilaftan mutlaka kaçınmak gerektiğiydi. Abdülhamid saltanatının geri kalanı boyunca bu işte büyük ölçüde başarılı oldu. Bunun tek istisnası, 1897'de yapılan ve Osmanlı'nın kesin zaferiyle sonuçlanan Yunan savaşıydı; ne var ki, sonrasında işin içine Avrupalı güçlerin girmesiyle, savaşın kazanımları buhar olup gitti.

ABDÜLHAMİD'İN TÜM YETKİLERİ ELİNDE TOPLAMASI VE HÜKMETMESİ, 1876-96

II. Abdülhamid'e, tahta çıktığı o karmakarışık yıldan sonra bir nefes alma fırsatı tanımayan Rus savaşı, imparatorluğun endişe verici zafiyetini de açığa çıkardı. Ancak Abdülhamid'in saltanatının ilk birkaç yılı, onun karşı karşıya kaldığı imparatorluğu yenileme görevinin cesameti yanında, kimi olası çözümler hakkında fikir de verir. Padişahın temel hedefleri, barışı korumak; Büyük Güçlerin çeşitli çıkarlarının yarattığı tehditlerle baş etmek için stratejik bir plan geliştirmek; imparatorluğun maliyesini ve askeriyesini düzene sokmak; Osmanlı hükümetinin idari kabiliyetini yeniden yapılandırmak ve tebaasının çoğunluğunda "sağlam ve geçerli bir toplumsal tesanüt" yaratacak bir vasıta bulmaktı.[13] 93 Harbi Abdülhamid'i daha Asyalı ve daha Müslüman bir imparatorlukla baş başa bırakmıştı, ki bu demografik gerçeklikler, onun gelecekteki politikasını şekillendirişi üzerinde derin izler bırakacaktı. İmparatorluğun Avrupa vilayetlerinin çoğu elden çıkmakla kalmamış, ortaya çıkan büyük muhacir akını Müslümanların kalan topraklardaki oranını da öncesine nazaran çok yükseltmişti. Abdülhamid, başka savaşlardan mutlaka kaçınmak gerektiğine ikna olmanın ötesinde, ihtilaftan başka dersler de çıkarmıştı. Bunların başında, Büyük Güçlerin isteklerine karşı tetikte olmak geliyordu. Kırım Savaşı'nda imparatorluğun müttefiki olan Britanya ve Fransa, artık onun toprak bütünlüğünü savunma yönündeki eski politikalarını bırakıp kendileri toprak koparmaya bakıyorlardı. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Doğu Akdeniz'e dikkat kesilen ve Berlin Antlaşması'nın bir sonucu olarak Kıbrıs'ı almış olan İngilizler, çok geçmeden Urâbî ayaklanmasını bahane ederek, 1882'de Mısır'ı işgal ettiler; Fransa da, 1870 Fransa-Prusya Savaşı'yla bir hayli zayıf düşmüş olmasına rağmen 1881'de Tunus'u işgal etti. Abdülhamid olayların bu yeni gidişatını ihanet olarak değerlendirdi. Kendisi İngilizlere karşı büyük bir hayranlık beslerken, Britanya'nın bu davranışı yenilip yutulacak gibi değildi. Sultan hatıratında, "kalleş Albion"* için kendi penceresinden şöyle der: "Büyük devletler arasında en fazla çekinilmesi icap eden İngilizlerdir. Çünkü onlarca söz vermenin hiç bir kıymeti

* İngiltere'ye yapılan bir yakıştırma (perfidious Albion) –ç.n.

yoktur."[14] Genç padişah, uluslararası arenada, ancak bir gücün çıkarlarını diğerine karşı kullanarak, o da (imparatorluğun siyasi, askeri ve iktisadi durumu göz önünde bulundurulduğunda) pek cılız olmak kaydıyla bir ilerleme kaydetmeyi umabilirdi.

Abdülhamid, merkezi hükümetin yetkilerini bir yerde toplayarak düzenlemeyi, silahlı kuvvetleri modernleştirmeyi, iyi yetişmiş ve sadık bir seçkin zümre oluşturmak üzere nüfusun yeterli kısmını eğitmeyi ve genel olarak imparatorluğun, kıt mali kaynakları ve hâlâ çok geniş olan boyutları elverdiğince zamana ayak uydurmasını hedefleyen, iddialı bir süprü değişimi hayata geçirmek için zaman kazanmak da istiyordu. İlaveten, Avrupa'nın saldırıları karşısında, bir İslam birliği politikası gütmenin çekiciliğinin de farkındaydı. Abdülhamid'in zaman zaman "Pan-İslamizm" de denen İslami politikası iki yönlü bir olguydu. Bir taraftan, yeni demografik durumdan faydalanmak ve imparatorluğun İslami tabanı arasındaki bütünlüğü pekiştirmek için fırsat kollamasıyla, imparatorluk tebaasının çoğunluğunu hedefleyen, pozitif bir stratejiydi. Öbür taraftan, başta Fransa ve Büyük Britanya olmak üzere Avrupalı güçlere, Osmanlı halife-sultanının, imparatorluğun denizaşırı tebaası üzerinde hâlâ esaslı bir nüfuzu olduğunu hatırlatmasıyla da negatif ya da tehditkâr bir politikaydı.

II. Abdülhamid, imparatorluğunu yeniden örgütleme ve modernleştirme yönündeki bu muazzam –ve o ölçüde de masraflı– göreve eğilmeden önce, onun tehlikeli mali durumunu ele almak zorundaydı. İmparatorluk, 1875'te borç ödemelerini yapamaz hale gelmiş ve gelecek mali yükümlülüklerini uluslararası gözetime açmayı kabul etmişti. Sonuçta, 1881'de Düyun-u Umumiye kuruldu. Bu yapının başlıca lehtarları, Osmanlı hükümeti salt gözlemci konumunda bulunurken konseyde temsil edilen ve çoğu yabancı olan Osmanlı alacaklılarıydı. Daha da kötüsü, Düyun-u Umumiye'nin kuruluş hükümlerinin, idareye imparatorluk vergi gelirlerinin kabaca yüzde 30'una el koyma hakkı tanımasıydı – öyle ki, imparatorluğun tüm meslek gruplarından ve bölgelerinden elde edilen gelir borç ödemesine gitmiş oluyordu. Düyun-u Umumiye'nin bizatihi varlığının ihsas ettiği gurur kırıcı hükümranlık kaybına rağmen, yeni dağıtım Osmanlı devleti açısından tümüyle faydasız da değildi. Avrupalı

güçlerin müdahalesi olmaksızın bir anlaşmaya varılmıştı[15] ve bu anlaşma imparatorluğa, eskiye nazaran daha uygun şartlarda yabancı sermaye akışı garanti ediyordu.[16] Bu kaynaklara erişim olmadan, Abdülhamid'in sermaye yutan, büyük ölçekli ve iddialı askeri ve bayındırlık projeleri imkânsız olurdu. Ayriyeten, Düyun-u Umumiye'nin eğitip istihdam ettiği çok sayıdaki Osmanlı, hem iktisat için hem de mevcut en son mali bilgilerin birikimi açısından bir nimet ve Abdülhamid'in sivil bürokrasiyi profesyonelleştirme gayretleri doğrultusunda bir girişimdi.

Yasal ve İdari Değişiklikler

Rusya ile yaşanan savaşın yarattığı buhran esnasında Midhat Paşa'yı ülke içi sürgüne göndererek bürokrasi üzerindeki otoritesini yeniden kurmaya girişen Abdülhamid, bunu fırsat bilerek meclisi tatil edip anayasayı askıya aldığı gibi, diğer liberal muhalefet liderleriyle, iktidara çıkarken destek aldığı yüksek rütbeli askeri görevlilerden de kurtuldu. Bâb-ı Âli, yani başında vezir-i azamın bulunduğu hiyerarşik hükümet organı, 19. yüzyıl boyunca sultanın aleyhine otoritesini artırmıştı. Abdülhamid, sarayın Bâb-ı Âli üzerindeki otoritesini yeniden kurmayı hedefleyen iki kurnaz politikayla bu gidişatı tersine çevirdi. Bunlardan birincisi, sarayın kendi bürokratik yapısında meydana gelen muazzam genişlemeydi. Sarayın, sultanın geleneksel olarak ziyaretçilerini ve nazırlarını kabul ettiği bölümü olan mabeyn giderek o kadar büyüdü ki, sonunda fiilen imparatorluk buradan yönetilir hale geldi ve böylece sultan dizginleri tekrar ele almış oldu.[17] II. Abdülhamid hükmetme işini son derece ciddiye alır ve pek az yetki devrederdi; özellikle buhran dönemlerinde veya devlet işlerinin çok yoğunlaştığı zamanlarda, fincan fincan kahve içerek geç saatlere kadar mesaiye devam eden sultanın etkileyici çalışma hızına mabeyn kâtipleri şahittir.[18]

Abdülhamid'in stratejisinin ikinci dayanağı, sarayın genişlemiş otoritesini Bâb-ı Âli'nin faaliyet alanına doğru yaymaktı. Sultan bu işin üstesinden de, vezir-i azamlarıyla sık sık birbirlerine düşmelerine sebep olan ve daima değişmez bir biçimde sultan lehine sonuçlanan nezaret sorumlulukları meselesine titizlik göstererek geldi.[19] Saltanatı süresince yirmi beşten fazla vezir-i azam değiştiren Abdülhamid'in, bu değişiklikleri bürokratik

düzen üzerindeki otoritesini ilan etmenin ve hatıratında da doğruladığı gibi, çeşitli güçleri, bilhassa da Britanya'yı yatıştırmanın bir yolu olarak kullandığı açıktır.[20] Söz konusu dönem boyunca makamın başkişileri olan Küçük Said Paşa ve Kâmil Paşa, birlikte toplam on kez sadarette kaldılar.[21] Abdülhamid, biraz da kendini savunurcasına, en yetkili memurunu değiştirmesi yüzünden ortalığın gereksiz yere velveleye verildiğini yazmıştır, ancak arkadan gelen cümle, Abdülhamid devletinde gerçek iktidar mevkiinin neresi olduğunu aydınlatır: "çünkü Kâmil, veya Said hangisi olursa olsun, Yıldız'da ikamet eden benim!"[22] Bu cümle, Abdülhamid yönetiminin, kişisel, patrimonyal bir otorite ile işlevsel, akılcı bir bürokrasi mekanizmasını birleştirmeyi ne denli ileri götürdüğünü zarafetle anlatır. Benzer bir anlayışla, 93 Harbi'nden itibaren askıya alınan Osmanlı anayasası metni, her resmi salnamenin girişinde basılmaya devam etmiştir.

Eğitim: Sadakat ve İşgücü

Abdülhamid hükümetinin başlıca gailesi, hem becerikli hem de sadık memurlar yetiştirmekti. Her ne kadar hükümet, Tanzimat döneminde, bir maarif sistemi yaratma yolunda hatırı sayılır bir çaba içine girmişse de, mevcut durum planların çok gerisindeydi. 1880'lerin ilk yıllarında mali durumu az çok kontrol altına alan II. Abdülhamid, bundan sonra olanca dikkatini imparatorluk çapında bir maarif sistemi planlarını hayata geçirmeye verdi.[23] İslami politikasını gütmesine rağmen, eğitimdeki yeni değişiklikleri dini hiyerarşi vasıtasıyla yönlendirmemeye gayret etme yoluna gitti. Kısmen, ulemanın alt kademelerine ilişkin olumsuz kanılarının(onları "ifrat derecede muhafazakâr" bulmakta ve aleyhlerinde Kahire'deki El-Ezher'den yetişenlerle karşılaştırma yapmaktaydı) da etkisiyle, medrese sistemini modern bir eğitim sistemine çevirmeye hiçbir zaman teşebbüs etmedi.[24] Bu iş için, Tanzimat'tan devraldığı eğitim reformlarının yolundan yürümeyi ve dini düzenin yürüttüğüne paralel, ama ayrı bir sistem kurmayı tercih etti; gerçi ulemadan birçoklarını eğitim hiyerarşisine dahil etmeyi de ihmal etmedi. Bütüncül bir imparatorluk tedrisat sistemi yaratmaya dönük ayrıntılı bir plan olan, Fransız esinli 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin takip edilmesine özel bir dikkat gösterdi. Bu planın

iddialı tabiatına, Abdülhamid hükümetinin bilhassa 1880'lerin ilk yıllarında onu hayata geçirme konusunda sergilediği hassasiyet eşlik ediyordu. Döneme ait salnamelerde toplanan fotoğrafların, hükümet muhaberatının ve istatistiklerin tümü, 1869 nizamnamesinin vaatlerinin Abdülhamid döneminde bir bir eğitim binalarına dönüşmesine tanıklık eder.

Ancak Abdülhamid döneminin imparatorluk çapında bir eğitim altyapısı oluşturmaktaki hızından daha da ilginç olan, topyekûn eğitim anlayışı ve bu anlayışın bu yeni yapılarda aktarılış biçimleriydi. II. Abdülhamid'e göre Osmanlı devletinin geleceğine ilişkin savaşın asıl verileceği alan eğitimdi ve devlet –askeri, ticari ve kültürel alanlarda olduğu gibi– bunda da fena halde geride kalmıştı. Padişah, sağlam mali kaynaklara sahip ve iyi örgütlenmiş bu kadar çok azınlık ve yabancı okulu bulunmasını, bilhassa da her zaman olduğundan daha kuvvetli duran misyoner hareket tarafından idare edilen okulların varlığını imparatorluk için bir tehdit olarak görüyordu.[25] Özellikle de bunların, genç Osmanlı erkeklerini –ve giderek artan oranda kızlarını– dinleri ve devletleri aleyhine döndürdüğünü düşünüyordu.[26] Dolayısıyla, Abdülhamid'in eğitim politikasını belirleyen bir rekabet ruhu oldu, ki söz konusu politika bu bakımdan, o sırada yerkürenin her tarafında, modern dünyanın hızlı değişimlerine geçmişin ulusal ve dini başarı kaynaklarına dayanarak ayak uydurmaya çalışan pek çok eğitim stratejisiyle benzerdi. Osmanlı modelinde devlet, eğitimi genç tebaasının sadakat ve yakınlığını pekiştirmek için kullanmaya çalıştığından, imparatorluk geleneği ve İslam ahlakı haliyle büyük rol oynadı.[27] Bir başka deyişle, Abdülhamid'in Tanzimat'tan miras aldığı eğitim sisteminin esin kaynağı yabancı iken, onun hükümeti bu sistemi Osmanlı ve İslam gelenekleriyle bağdaşır hale getirmek için büyük adımlar attı. Her ne kadar okullar kâğıt üzerinde ve pratikte her inançtan çocuğa açık idiyse de, Abdülhamid idaresi onları, azınlık ve yabancı muadillerinin aksine, birer "Müslüman" okulu olarak görüyordu. Osmanlı'nın bu görünürde "laik" devlet sistemindeki değişik birçok görev ulema tarafından yerine getiriliyor ve bu okulların müfredatı İslami konulara gösterilen hatırı sayılır dikkati yansıtıyordu.

Birçok bakımdan, ortaya çıkan eğitsel aygıt katıydı ve öğrencilerinin davranış ve terbiyelerini (öğrencinin ilerlemesi ya da geri kalması, bir tür

ahlak karnesi vasıtasıyla takip edilirdi) olduğu kadar, yayınlanmadan önce sıkı bir denetimden geçirilen ders kitaplarının içeriğini kontrol altında tutmakla da meşguldü. Abdülhamid döneminin eğitim konusundaki gayretlerine sinmiş olan katılık ve şüphe, istenmeyen sonuçlar da doğurabilirdi. Yeni tedrisatın sıradan öğrenciler arasında nasıl bir kabul gördüğünü pek bilmiyoruz, ancak Jön Türk muhalefet hareketinin nüvesini oluşturan o grup içinde dönemin projesinin istenmeyen meyvelerini gözlemleyebiliriz. Ders kitaplarının içeriğinin ayıklanmasına karşı çıkan ve rejimin retoriği ile hizmet etmek üzere yetiştirildikleri devletin iktidarının önlenemez gibi görünen düşüşü arasındaki tezadın giderek bitap düşürdüğü bazıları kurtuluşu radikal Batı Avrupa düşüncesine sığınmakta buldular ve bu, doğruca 1908 ihtilaline götüren bir unsur oldu.

Artısıyla eksisiyle Abdülhamid döneminde eğitim alanında gösterilen gayret, dönemin asıl büyük gündeminin de bir göstergesi sayılır. Ana hatlarıyla söyleyecek olursak, Abdülhamid'in asıl derdi, gerek maddi, gerekse ideolojik araçlar vasıtasıyla rejimin etki alanını toplumun daha büyük kesimlerine doğru genişletmek ve o güne kadar iyi niyetli ihmale uğramış halkları ve bölgeleri bu yörüngeye oturtmaktı. Bu genişleme, açıkça evvelki Tanzimat döneminden miras kalan çizgiler üzerinden yürüdü, yani devletin bürokratik yapısı büyük ölçüde genişledi. Gerek başkentteki, gerekse vilayetlerdeki idari duruşunu sağlamlaştırması sayesinde devlet, sırf bürokratı olacak insanlara değil, çok daha fazlasına erişebilir hale geldi. Abdülhamid döneminde devlet, merkezi hükümetle –giderek vatandaş muamelesi yapılan[28]– tebaası arasındaki ilişkiyi dönüştürecek aygıtı geliştirerek ya da bazı hallerde düpedüz yaratarak başka birçok alanda da büyüdü – hukuki, tıbbi, mali, askeri ve istatistiki alanlar bunlardan sadece birkaçıydı. Rusya'yla yapılan savaşın Balkanlar'da bu kadar çok toprak kaybına neden olmasından sonra yeni alanların İstanbul'un daha doğrudan yönetimi altına sokulması devlet için aciliyet kazandı. Abdülhamid döneminde dikkatlerin, Suriye ve Şarkü'l-Ürdün gibi, daha önce İstanbul'un pek az ilgi gösterdiği alanlara kaydığını görebiliriz.[29] Aralarında aşiret reislerinin oğulları için İstanbul'da kurulan özel bir okul da bulunmak üzere yeni okullar inşa ettiren,[30] yerel ayanla ve tarikat şeyhleriyle yakın ilişkiler geliştiren, hazine-i hassadan

ihsanlarda bulunan Abdülhamid, böylelikle asırların haklı çıkardığı siyasi ikna vasıtalarının yolundan ayrılmamış oluyordu. İlginç olanı, Abdülhamid reformlarının iddialı tabiatının, sultanı ve idari aygıtını yerel katılıma, yerel inisiyatife ve belli bir dereceye kadar yerel özerkliğe dayanmaya mecbur etmesiydi; bütün bunlar, geç Osmanlı devletinin aksi takdirde durulacağa benzemeyen merkezileşme stratejisini ıslah etmişti.

Bu oldukça faydacı bakış açısı, sembolizm ve ideoloji alanında işleyen ve bu nedenle hiç değilse kâğıt üzerinde pratik iktidar mekanizmalarıyla sınırlı olmayan bir diğerince tamamlanır. Abdülhamid'in halife-sultan konumunun dini boyutunu vurgulamaktaki niyeti, merasim, mimari, madalya ve rütbe ihsanı, tarikatlarla görünür bir şekilde yakın ilişkiler, ithaf kitabeleri, tuğra ve tebaasına hitap ederken kullandığı resmi dil gibi vasıtalar aracılığıyla imge ve sembollerin gücünden mümkün olan en geniş biçimde yararlanmaktı.[31] Bu "imaj yönetimi" girişimleri bugünün standartlarına göre biraz kaba kaçabilir, ancak halkla ilişkiler araçlarının pek nadir olduğu bir zamanda bunlar, resmi doğrultuyu yaymanın ve sultanın tüm imparatorluk üzerindeki fiili varlığını ilan etmenin en etkili yoluydu. Padişah, uluslararası arenada da, imparatorluğun fuarlarda, konferanslarda ve kongrelerde temsil edilmesi konusunda hassasiyet gösteriyordu.[32] Bu arada, imparatorluğunda olup bitenler hakkında bilgi toplamak için fotoğrafçılıktan ve geniş bir muhbirler ağından da yararlanıyordu ki, sarayının duvarları dışına nadiren çıkan bir sultan için bu bir zorunluluktu.

Ermeni Ayaklanmaları ve Yunanistan'la Savaş

1880'ler, Abdülhamid'in dahili yeniden yapılanma ve reform programını hayata geçirmeye yoğunlaşmasına fırsat tanımıştı; ancak bundan sonraki onyılda, saltanatının ilk yıllarına yakıcı bir damga vuran buhran silsilesinden tamamen kaçınamadı. Dahili etnik anlaşmazlıklar, komşu devletlerin tahrikleri ve Büyük Güçlerden gelen baskıyla yeniden birleşerek, önce 1890'ların başından ortalarına kadar süren Ermeni ayaklanmalarında, sonra 1897'deki Yunan çatışmasında, son ve Abdülhamid rejiminin kaderi açısından daha belirleyici olarak da 20. yüzyılın ilk onyılında Makedonya'da kendini gösterdi. 1890'ların Ermeni ayaklanmaları, dini ve

etnik gerilimlerle tonu değişen yerel düşmanlıklar, vergi tahsilatına duyulan öfke, azınlık cemaatleri içindeki, geleneksel liderlik ve ruhban sınıfını meydan okuyan radikallerle karşı karşıya getiren ayrılıklar, yabancı güçlerin buradan hiç ayırmadıkları bakışları gibi unsurları içermesi bakımından Balkan buhranının bir nakaratıydı. Ancak arada çok temel farklılıklar da vardı. Balkanlar'daki durumla asıl fark demografikti. Rumeli'nin başlıca bölgelerinde Müslümanlar azınlık durumunda iken, Doğu Anadolu'nun alevlenecek bölgelerinde Ermeni nüfusu çok daha dağınık biçimde yerleşmişti. Osmanlı toplam nüfusunun yüzde 6 ila 8'ini oluşturan Ermeniler, imparatorluğun hiçbir vilayetinde çoğunluk durumunda değildi. İstanbul dışında, çoğu Osmanlı Ermenisinin yaşadığı Doğu Anadolu'nun "altı vilayet"inden, Osmanlı sayımlarına göre sadece birinde Ermenilerin oranı nüfusun dörtte birini aşıyordu.[33]

Bu nedenle, Ermeni nüfusundaki küçük ama önemli bir kesimin en sonunda milliyetçi çizgiler doğrultusunda radikalleşmesi, tahmin edilebileceği gibi bir sorun kaynağıydı. Özerklik, hatta bağımsızlık muazzam bir demografik karışıklık yaratacaktı. Hınçak ve Daşnaksutyun adlı iki militan Ermeni örgütünün ortaya çıkışı (sürgündeki Ermeniler tarafından sırasıyla 1887'de Cenevre'de ve 1890'da Tiflis'te kurulmuştur) ve Batılı güçlerin dikkatini çekmek üzere son derece saldırgan bir terör politikası benimsemeleriyle, tam bir fecaat yaşandı. 1870'lerin Bulgar milliyetçilerinin izinden giden Ermeni ihtilalciler, Müslümanları misillemeye sürüklemek ve uluslararası müdahaleyi tetiklemek kastıyla sık sık saldırılar düzenlemeye başladılar. Osmanlı hükümeti bu saldırılara, düzensiz Kürt birliklerinden oluşan "Hamidiye Alayları"nı kurarak cevap verdi. 1890'dan 1893'e kadar olan dönem karşılıklı saldırılarla geçti, ama bunlar denizaşırı dikkatleri ayaklandıracak türden büyük boyutlu vahşetler değildi. Hamidiye alaylarının, giderek vahimleşen bir dizi kışkırtmaya Sason'da büyük bir Ermeni katliamı yaparak karşılık verdiği 1894 yılı, bu bakımdan bir dönüm noktası oldu. Sultan, Osmanlı yetkililerinin duruma hâkimiyetini –ve Müslümanların Ermeni ihtilalcilerinden duyduğu kaygının boyutlarını– iyi tartamamışa benzemektedir.[34] Olaylar bir kez zincirinden boşanınca, İstanbul için düzeni yeniden tesis etmek imkânsız değilse de çok zor oldu.

Çok sayıda Ermeninin katledildiği ve birçoğunun da sultanın iradesine rağmen imparatorluğu terk ettiği 1894-96 olaylarının öngörülemeyişi,[35] kısmen merkezi hükümetin, modern bir ordunun disiplininden tamamen habersiz ve coğrafi olarak da uzak Kürt aşiretlerini fiilen silahlandırmış olmasından, kısmen de hükümetin bölge Müslümanlarının savunucusu olarak gözükmek için yerel ayanı zayıflatma politikasından kaynaklanmıştır.[36] Abdülhamid'in, başta "Kızıl Sultan" olmak üzere, kan dökmekle ilgili aşağılayıcı lakaplarla anılır olması, Sason olayları sırasındadır. Ancak sultan yine de, biraz büyük devletleri vilayet reformlarının zaman istediğine ikna etmesi, biraz da yeni bir reform programını kabul etmesi sayesinde, uluslararası çapta büyük bir krizin önüne geçmeyi başarmıştır.

Bundan sonra Hınçaklar daha da vahim bir strateji izlemeye koyuldular. 1896'da faaliyet alanlarını başkenti de içine alacak kadar genişletip Osmanlı Bankası'nı bastılar, bombalar yerleştirip rehineler aldılar. Baskıncıların bir kolu Bâb-ı Âli'nin yolunu tutarak, Cuma namazına gitmek üzere olan sultana bombalı bir suikast düzenledi, sultan muhafızlarından yirmisinin can verdiği bu saldırıdan kıl payı kurtuldu. Taleplerini bir liste haline getiren Ermeni eylemciler, bu listeleri –pek manidar bir şekilde– başkentteki Batılı ülke büyükelçiliklerine sundular. Bu talepler arasında, vergi matrahlarının halihazırdaki düzeyinin yüzde 20'sine indirilmesini izleyecek beş yıllık bir vergi affı; doğudaki vilayetlere Hıristiyan valilerin atanması; Hıristiyan bir jandarma teşkilatının kurulması ve benzeri maddeler vardı. II. Abdülhamid bu talepleri reddetmekle birlikte, birkaç Hıristiyan vali atadı ve genel af ilan etti. Avrupalı güçleri harekete geçiren nedenler bu noktada su yüzüne çıktı. Britanya, İstanbul'a bir Kraliyet Donanması filosu gönderme niyetiyle Rusya'ya yanaştı. Bunun İngiliz nüfuzunu artırmasından korkan Rusya talebi reddetti; Fransa da itirazlarını iletti. Bu esnada, umdukları uluslararası desteği bulamayan ihtilalci Ermeni örgütleri birbirlerine düştüler ve konu uluslararası gündemden düştü, ta ki I. Dünya Savaşı sırasında bambaşka ve trajik bir biçimde hortlayana kadar. Buhran geçmişti, ama her iki taraf da kendini mağdur hissediyordu. Öldürülen ya da imparatorluğu terk eden Ermenilerin sayısı, çektikleri ıstırabın kanıtıdır. Abdülhamid'e gelince, fırtınayı atlatmıştı, ama Batılı güçler lehine

çifte standart olduğunu düşündüğü şeyin acısını içinden atamıyordu. Şöyle yazmıştı: "Büyük devletler, Ermenilerin, kılıçla, dinamitle saldıran asiler olduğunu anlamak; kendi topraklarımızın efendisi olduğumuzu kabul etmek istemiyorlar; kapitülasyonlarla veya diğer teklifleriyle bizi mütemadiyen rahatsız ediyorlar. Monako Prensliğine dahi verdikleri hakları bize fazla görüyorlar."[37]

İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda demografiyle milliyetçi tahriklerin böyle birleştiği bu dönemde, Doğu Anadolu'daki durumun sakinleşmeye yüz tutmasının üzerinden fazla geçmeden bir başka bölge tutuştu. Bu kez konu, Rum nüfusun azımsanmayacak oranda olduğu bölgeleri imparatorluktan kopartarak Yunanistan'la birleştirmeyi amaçlayan Yunan milliyetçiliği ve irredantizmiydi. Her ne kadar, bir Yunan imparatorluğu Megali İdea'sını canlandırma peşindeki Yunan milliyetçi kışkırtmaları imparatorluğun çeşitli kısımlarını hedef almış idiyse de, 1890'ların ikinci yarısında ihtilafın asıl yoğunlaştığı yer Girit Adası oldu. 1895'te, Ermeni krizi zirvede iken yeni Yunan isyanları patlak verdiğinde, Abdülhamid adanın valilerini değiştirerek durumu idare etme yoluna gitti. Bir etnik Rumu vali atadığında, ada nüfusunun kabaca yüzde 30'unu oluşturan Müslümanlar itiraz ediyor, bir Müslümanı atadığında ise Yunanistan'la birleşme talebindeki Rum tebaa ayağa kalkıyordu. Rum ayaklanmacıların Yunanistan'la birleşme arzusunun şiddeti göz önünde bulundurulduğunda, adada Osmanlı hâkimiyetini muhafaza etmek neredeyse imkânsız hale gelmişti. 1896'da şiddet döngüsü büyük bir patlamanın eşiğindeydi. 1897'nin başlarında, Giritli isyancılar adanın Yunanistan'la birleştiğini ilan edip Atina'dan yardım istedi; Atina da beklendiği gibi müdahale ederek adaya bir keşif kolu çıkardı.

Bu hareket Avrupalı güçlerde bir tepki doğurdu. Bu kez olağanüstü bir tarafsızlık sergileyerek Yunanistan'ın geri çekilmesini ve Girit'in özerklik kazanmasını talep ettiler ki, bu tamamen sembolik bir Osmanlı hâkimiyeti anlamına geliyordu.[38] Ama Yunan hükümeti, Girit'i sadece –hepsi de Osmanlı hâkimiyetinde olan– Epir, Tesalya ve Makedonya'yı da içeren daha büyük bir planın parçası olarak tahayyül eden Etniki Eterya adlı bir örgütün başını çektiği ateşli bir milliyetçiliğe gömülmüştü. Aralarında Yunan subaylarının da bulunduğu örgüt gönüllüleri, Tesalya'daki Osmanlı-Yunanistan

sınırına yığıldılar. Atina da aynı yoldan gitmeye mecbur oldu; 1897 Şubat'ına gelindiğinde yaklaşık 25.000 Yunan askeri savaş işaretinin verilmesini bekliyordu. Yunan gönüllülerin Nisan'da sınırı geçerek akınlar düzenlemesi üzerine, Osmanlı hükümeti 17 Nisan'da savaş ilan etti.[39] Osmanlı-Yunan Savaşı bir ayı çok geçmeden sona erdi. Daha üstün olan Osmanlı kuvvetleri Yunan hatlarını yarıp savunmayı çökerterek güneye doğru ilerlemeyi sürdürdüler. Büyük Güçlerin araya girip iki tarafa da baskı yapmasıyla, Yunanlılar Girit'ten kuvvetlerini çekerken, Osmanlılar da Yunan topraklarının daha da içlerine girmeden durdular. Osmanlılar kazandıkları toprakları muhafaza etmekten alıkoyuldular, ama Atina'dan tazminat almayı başardılar. Başlarda savaşmaya yanaşmayan Abdülhamid, kazanımlarının Büyük Güçlerin baskısıyla ufalanıp gitmesi ve Girit'in sadece kâğıt üzerinde bir Osmanlı toprağı olarak kalmasına rağmen, yine de konumunun faydasını gördü. Böylelikle Osmanlı topraklarından iri lokmalar koparma tahrikleri içindeki çeşitli Balkan milletlerine sert bir mesaj yollamış oldu. Zaferin kazandırdığı itibar Abdülhamid'e imparatorluk dahilinde de yerli muhalifleri, bilhassa da az sonra değineceğimiz, uç vermekte olan Jön Türk hareketi karşısında önemli bir karşı propaganda imkânı sağladı.

1896'dan kabaca 1905'e kadar olan süre Abdülhamid saltanatının en parlak dönemi olarak görülebilir. Sultan savaşın tam olarak önüne geçememişse de, Yunanistan'la çatışma neyse ki kısa sürmüş ve elde edilen sonuçlar Avrupa baskısıyla büyük ölçüde azalmasına rağmen ona yine de yarar sağlamış, tahttaki ilk yıllarının yıkıcı savaşında ilan ettiği gazi unvanını yeniden kullanmaya başlamıştır. 1878'den sonraki uzun barış dönemi, Abdülhamid reformlarının hayata geçmesine olanak sağlamıştı. Bu ilerleme, özellikle de maliyetli ama elzem olan askeri alanda aşikârdı; sultanın, İngiliz ve Fransız nüfuzunu önemli ölçüde dengeleyen Wilhelm Almanya'sıyla kurduğu ilişki meyvelerini veriyordu. Vilayetlerle ilişkiler, telgrafın ve demiryollarının yaygınlaşması sayesinde büyük ölçüde kontrol altına alındı. Teknolojiden böylesi yararlanmanın hem pratik hem de sembolik bir yanı vardı. Tamamıyla Müslüman sermayesince karşılanan Hicaz demiryolu, Abdülhamid'in din ile modernliğin izdivacı konusundaki kararlılığının belgesi oldu.[40] 1900'de büyük bir tantanayla sultanın cülusunun

yirmi beşinci yıldönümünü kutlanırken, göz korkutucu bazı engellere rağmen imparatorluğun durumu hiç de kaygı verici görünmüyordu.

Abdülhamid döneminde, devlet dışında da son derecede önemli değişiklikler vuku bulmaktaydı. Gündelik yaşam, bilhassa şehir merkezlerinde, genellikle büyük bir değişim içindeydi; imparatorluğun liman şehirlerinde hatırı sayılır bir iktisadi büyüme ile toplumsal ve kültürel alanlarda buna eş bir gelişme yaşanıyordu.[41] Ulaşımdaki ilerlemeler, makineleşme, ithal mallarının miktar ve görünürlüğünün artışı, halk arasında okuryazarlığın yaygınlaşması, kadınların iktisadi ve toplumsal yaşama katılımı gibi etkenlerin hepsi, küresel olarak geç 19. yüzyılla ilişkilendirilen hızlı değişime ayak uyduran imparatorlukta, Abdülhamid döneminde yaşamın ne kadar canlı olduğuna tanıklık eder. Önemli eserlerin yayınlandığı; dil, kadınların toplumdaki rolü, Osmanlı toplumunun Batı'yı ne dereceye kadar takip etmesi gerektiği gibi konularda tartışmaların sürdüğü edebi alandaki canlılık bile, tek başına, gözlemcilerin siyasetteki ünlü Abdülhamid sansürüne verdikleri önemi yalancı çıkarmaya yeter. Osmanlı bireylerinin, ister Doğu'dan ister Batı'dan alınmış olsun, günün etkilerine ayak uydurmakta ne denli başarılı olduklarını gündelik yaşam alanında görebiliriz.[42] Yine de dönem ideal olmaktan uzaktı; başlıca iktisadi, toplumsal ve siyasi sorunlar sürmekte ve devletin önünde son derece ciddi zorluklar uzanmaktaydı.

Muhalefet ve Devrim, 1902-08

Abdülhamid'in saltanatı nihayetinde iki eğilimin aynı noktada kesişmesiyle son buldu: imparatorluğun gerek içinde, gerek dışında giderek büyüyen bir muhalefet hareketinin gelişmesi ve Balkan sorununun, bu kez Makedonya'daki içinden çıkılması güç durum üzerinde merkezlenerek hortlaması. Aslında, Abdülhamid'in saltanatına olan muhalefetin ilk işaretleri hiç de korkutucu değildi. Küçük bir öğrenci grubunun 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de toplantı yapması –Jön Türk hareketinin en sonunda Türk milliyetçiliğine dönüşü ışığında, bu toplantıya katılanların tümünün Türk olmayan Müslümanlar olması ilginçtir–, zamanında o kadar da fesat bir iş olarak görülmemiş olsa gerek. Ancak buradan başlayan muhalefet hareketiyle, Abdülhamid rejimine diş bileyen ve onu devirmek isteyen kişi

ve gruplar ağı mantar gibi türedi. "Jön Türk" hareketi gerçekte, bambaşka kökenleri ve gündemleri olan, geniş bir yelpazeye yayılmış grupların tümünü içine alan bir kategoriydi.[43] Muhalefet hareketinin başlıca vasıtası, her ne kadar adı ve bileşimi yıllar içinde defalarca değişmişse de, İttihat ve Terakki Cemiyeti oldu. Harekete dahil olanlara şöyle bir bakmak, orada temsil bulan toplumsal altyapılar ve entelektüel akımların çeşitliliği hakkında fikir verir. Birçok bakımdan, İttihat ve Terakki'nin baş ideoloğu Ahmed Rıza Bey'di. Osmanlı-Fransız ortaöğretim kurumu Galatasaray'dan mezun olan Ahmed Rıza Bey, tarım konusunda eğitim görmek üzere Paris'e gönderilmişti. Fransa'nın başkentinde moda olan pozitivist, Darwinci ve ateist fikirlerden çok etkisinde kalan Ahmed Rıza Bey, burada Fransızca ve Türkçe olarak Meşveret gazetesini çıkarmaya başladı. Bu ad, İslami siyaset tarihinden gelen müşavere kavramına atıfta bulunuyor, ama muhalefet hareketinin talep ettiği anayasaya işaret etme maksadını taşıyordu; alt başlık, pozitivist bir amentü niteliğindeki "İntizam ve Terakki" (Ordre et Progres) idi. Bir diğer önde gelen kişilik Mizancı Murad Bey'di; bu adı Mizan gazetesinin yayıncısı olduğu için almıştı. Kafkasya ve Rusya'da eğitim görmüş bir genç olarak İstanbul'a gelmiş, Düyun-u Umumiye'de çalışmış, Mekteb-i Mülkiye'de hocalık etmiş, hem edebi hem de edebiyat dışı eserler vermiş ve liberalizmle İslami tesanütü birleştirme davasına sarılmıştı. Gazetesi Abdülhamid rejiminin şimşeklerini üstüne çekince, önce Mısır'a, ardından da Ahmed Rıza Bey'le çekişme yaşadığı Fransa'ya sürgüne gitti. Karizmatik ve popüler bir kişi olan Murad Bey'in, Abdülhamid'in Yunan zaferinin akabinde, 1897'de resmi görevle İstanbul'a dönüşü, muhalefet hareketine hatırı sayılır bir darbe indirmiştir.

Köklerini adem-i merkeziyetçilik ve özel girişimden alan liberal bir gündemi savunan ve bu yüzden Ahmed Rıza Bey'in ve İttihat ve Terakki'deki hâkim hizbin devlet müdahalesi gündemiyle yıldızı barışmayan Prens Sabahaddin ise muhalefetin üçüncü boyutunu temsil ediyordu. Özerklik taraftarı çeşitli Ermeni gruplarına daha ılımlı yaklaşan ve Britanya ittifakıyla ilgilenen Prens Sabahaddin'in hizbi, hareketin 1902'de Paris'te yapılan kavgalı toplantılarda bölünmesi üzerine yenilgiye mahkûm oldu; II. Meşrutiyet dönemi siyasetinde önemli bir rol oynamak üzere tekrar ortaya

çıkacak, ama yine kaybedecekti. Hareketin kaderi, yeni tür bir muhalefet grubunun, yani Makedonya'da hizmet eden genç Osmanlı sivil memur ve subayların katılımıyla bambaşka bir yöne döndü. Makedonya çetelerinin taktiklerine aşina olan bu genç memurların daha saldırgan ve uygulamaya dönük bir üslubu vardı. Bundan sonra İttihat ve Terakki büyüklük taslayan bir münazara topluluğundan ibaret olmakla itham edilemeyecekti. İktidarın kumanda kollarının üzerinde artık Enver, Cemal ve Mehmed Talât gibi adamların elleri geziniyordu, hem de kimi zaman kelimenin tam anlamıyla – Talât Selanik gibi önemli bir şehirde posta ve telgraf başkâtibiydi. Bunlar 1906'da, İttihat ve Terakki'nin Ahmed Rıza hizbiyle birlikte hareket etmek üzere Avrupa'ya temsilciler gönderdiler ve evvelce Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adını taşıyan kendi gruplarını, onun yurtiçi şubesi olarak yeniden örgütlemeye ve Osmanlı topraklarında bir şubeler ağı açmaya karar verdiler; böylelikle ertesi yıl İttihat ve Terakki'yi fiilen ele geçireceklerdi.

Abdülhamid'in Halli, Karşı Devrim ve Ülke İçi Sürgün, 1909-18

Bu militan grubun İttihat ve Terakki'nin dizginlerini ele alması ve Makedonya'daki durumun daha da kötüye gitmesiyle birlikte olayların seyri hızlandı. Osmanlı ordusu içindeki hoşnutsuzluk zaten aşikârdı, ama şimdi gözler asıl Makedonya'da kaynayan kazan üzerindeydi. Derken Britanya ile Rusya, Almanya'nın yükselişe geçmesinin uyandırdığı endişeyle uzlaşma yoluna gittiler. İçlerinde Balkanlar'daki durumun da bulunduğu birçok konuda aralarındaki farklılıkları gidermek üzere 1908 Haziran'ında, Baltık kıyısındaki Reval'de buluşan Kral VII. Edward ve Çar II. Nikola, Abdülhamid'in Balkan memleketlerinin çoğunda sadece kâğıt üzerinde söz sahibi olmasını sağlayacak bir plan üzerinde anlaştılar. Plana ilişkin haberler, imparatorluğun bütünüyle parçalanmasının amaçlandığı yolundaki dedikodularla da birlikte Selanik'e ulaşınca, İttihatçı subaylar harekete geçti. Sultanın uluslararası baskılara boyun eğmesinden ve belki de ajanlarının örgütlerini keşfetmek üzere olmasından duydukları endişeyle, Enver ve arkadaşları anayasanın yeniden ilan edilmesini talep ederek dağa çıktılar. Abdülhamid buna, asayişi sağlamak üzere bir subay heyeti ile Anadolulu askerlerden oluşan bir birlik göndererek karşılık verdi, ancak

kumandanlardan biri öldürülünce askerlerin çoğu silaha sarılmayı reddetti. Durumunun nezaketini fark eden Abdülhamid, anayasayı yeniden ilan etmeye ve otuz yıllık bir aradan sonra meclisi tekrar toplamaya razı oldu. Böylece Meşrutiyet Devrimi başarıya ulaşmış ve onunla birlikte Osmanlı ve Türk siyasetinde yeni bir devir açılmış oldu. Abdülhamid tahtını korumuş, ama iktidarı önemli ölçüde azalmıştı. Nisan 1909'da, şeriat adına ayaklanan ulema, medrese öğrencileri ve askerlerin başını çektiği, kısa süreliğine başarıya ulaşan karşı devrimin (31 Mart Vakası) akabinde, İttihatçılar sultanı, bu karşı darbede herhangi bir rol oynamış olmaktan özenle kaçınmış görünmesine rağmen tahttan çekilmeye zorladılar. Derdest edilip bir trenle Selanik'e gönderilen sultan, şehrin Balkan Savaşları sırasında Yunanlıların eline geçmesine ramak kalana kadar ailesiyle birlikte burada gözetim altında kaldı. Daha sonra tekrar başkente getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na yerleşti.

Abdülhamid, I. Dünya Savaşı'nın ve imparatorluğun son demlerinde, 1918 yılının Şubat ayında burada vefat etti. Naaşı, mutlakiyetle hüküm sürmüş son Osmanlı sultanını son yolculuğuna uğurlamak isteyen, çoğunun gözleri yaşlı, büyük bir kalabalığın izlediği resmi cenaze alayıyla buradan alındı ve eski İstanbul'da, Divan Yolu üzerinde bulunan türbeye nakledilerek annesinin, dedesi II. Mahmud'un, amcası Abdülaziz'in ve Osmanlı hanedanının daha pek çok mensubunun yanına gömüldü. Geleneksel Osmanlı sultan mezarlarının modern bir 19. yüzyıl örneği olan kabri, modern bir tramvay hattına ve günümüz İstanbul'unun Doğu-Batı harmanı curcunasına hâkim konumu ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern dünyaya yelken açmasında bu denli etkili olmuş biri için birçok bakımdan belki de en uygun yerdir.

Notlar

1 Kemal H. Karpat, The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State (New York: Oxford University Press, 2001), s. 169.

2 Hamidiye dönemi hakkındaki araştırmaların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme," Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2, I (2004), s. 71-90.

3 Bkz. örneğin Butrus Abu Manneh, "The Islamic Roots of Gülhane," Die Welt des Islams 34 (1994), s. 173-203.

Hasan Kayali

BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

Modern Türkiye'nin köklerine, siyasi geleneklerine, sosyoekonomik dönüşümüne ve kültürel mirasına ilişkin bir inceleme Osmanlı İmparatorluğu'nun erken yüzyıllarından başlatılabilirse de, Türkiye'nin egemen bir ulus-devlet olarak daha sonra, yeni sınırlarının 1923'te uluslararası kabul görmesi ve devletin şimdiki toprakları üzerinde yaşayan topluluğun Cumhuriyet'in zihinlere yeni bir millet anlayışı yerleştirme yönündeki programlı çabaları üzerinden kendini yeniden tasavvur etmesiyle doğmuştur. 1920'lerde billurlaşan millet ve devlet oluşumları, geçmişte yaşanan dönüşümlerin etkisini hissettirirken, savaş yılları koşullarının doğrudan ve ezici damgasını taşır. On yıl süren savaşlar 1911'de patlak veren Trablusgarp Savaşı'yla başlamış ve Ekim 1918'de imzalanan ateşkeste işgal bölgesi dışında kalması gerekirken akabinde İtilaf Devletleri'nin asker çıkardığı Osmanlı topraklarında kopan bağımsızlık mücadelesiyle zirveye çıkmıştır.[1]

İmparatorluğun daralmış topraklarında yaşanan savaşın yol açtığı köklü dönüşümler Türk devrimine (Kemalist devrim) zemin hazırladı. Kemalist devrim, askeri darbeler ve sömürge yönetimlerine isyanlardan, derin toplumsal sonuçlara yol açan rejim değişikliklerine değin 20. yüzyıl Ortadoğu devrimleri içinde benzersiz bir yere sahiptir. Uzun soluklu bir silahlı mücadele gerektiren bir bağımsızlık hareketinin ürünü olan bu devrim, 20. yüzyılın anti-emperyalist özgürleşme hareketlerine model oluşturur.

Osmanlı'nın "uzun savaşı"nın en tahrip edici aşaması, İttifak Devletleri'yle birlikte 1918'de uğradığı bir dizi yenilginin ardından teslimiyetle sona erdi. 30 Ekim'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması kısa bir soluklanma fırsatı tanımasının yanı sıra, Osmanlı devletinin ve toplumunun I. Dünya Savaşı'nın başından bu yana maruz kaldığı dönüşümü de gözler önüne serdi: Sadece Anadolu'da üç ila dört milyon insan (nüfusun beşte birinden fazlası) hayatını kaybetmişti; ölenlerin yaklaşık dörtte birini askerler ve diğer muharipler oluştururken, geri kalanı savaşın getirdiği kıtlık, hastalık ve etnik-dini kırımların kurbanı olmuştu.[2] Savaşlar fiziksel

altyapıyı olduğu kadar, hayatta kalanların moralini ve geçim imkânlarını da mahvetmişti. İmparatorluğun Arap nüfuslu büyük güneydoğu vilayetleri yabancıların işgali altındaydı. Ermeni nüfus yerinden edilmiş ve neredeyse tamamen yok edilmişti. Talât Paşa kabinesinin ayın başlarındaki istifası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) hükümet üzerindeki, giderek insafsızlaşan on yıllık sultasına son vermişti.[3]

Mondros, I. Dünya Savaşı'ndaki yenilginin getirdiği yeni jeopolitik koşullar altında verilen ayakta kalma mücadelesinin başlangıcını da simgeliyordu. Yeni yeni işgallerin ve ağır kayıplara uğrama tehlikesinin tetiklediği mücadele beş yıl boyunca devam etti ve hem toplumun hem de devletin dönüşümünü daha da ileri seviyeye taşıdı. Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ana hatlarını yeni siyasi sınırlar olarak çizmekle Osmanlı devletini tarihe gömerken, Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan edecek olan yeni Türkiye devletinin tohumlarını da atmış oluyordu.

Yenilgi ve teslimiyet, mağlup diğer iki imparatorlukta, yani Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorluklarında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir meşruiyet bunalımına yol açtı ve nihayetinde, imparatorluğun yerini birer ulus-devlet olarak tasarlanmış devletler aldı. Ancak imparatorluğun çekilişi, Ortadoğu'da, özellikle de Anadolu ve Trakya'yı içine alan ateşkes hattının kuzeyinde kalan Osmanlı topraklarında çok daha uzun sürdü. Bu süreçte, askeri yenilgiye ve ordunun terhisine intibak etme aşamasının ardından, protestolar, direnişler ve yeniden alevlenen, uzatmalı bir savaş hali belirleyici oldu. Uzun süren bu mücadeleler sırasında devletin siyasi ve toplumsal yapısı dönüşüme uğrayacak, Lozan Antlaşması'nda ve hemen sonrasında yeni bir şekil alacaktı.

Türk tarihyazımı çoğunlukla, imparatorluğun can çekişme dönemi olarak görülen ilk birkaç ay haricinde 1918'den 1923'e kadar olan beş yıllık süreyi Türk ulusunun kendini kanıtlama dönemi telakki eder. Bunun altında, aslında nicedir reşit olan ama imparatorluk yapısının ve kültürünün baskı altında tuttuğu Türk ulusunun, ancak Osmanlı'nın askeri yenilgisi sayesinde hür kaldığı ve yeni bir lider, yani Mustafa Kemal (Atatürk) sayesinde yabancı boyunduruğundan neredeyse mucizevi bir şekilde kurtulduğu

varsayımı yatar. Türklerin söz konusu dönemi geriye dönük olarak ulusal kurtuluş dönemi addetmesi, siyasi, toplumsal, askeri ve uluslararası koşulların süreçteki belirleyici rolünü pek dikkate almayan bir ulus teleolojisini teyit eder. Bu dönemde yaşanan dönüşüm, kanonik Türk tarih eserlerinde (ki bunların başında, Mustafa Kemal'in 1927'deki Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'nde yedi günde okuduğu ve Türkiye ulus-devletinin temel kuruluş anlatısı olarak kabul edilegelen *Nutuk* gelir) öne sürülenden daha çapraşık ve pragmatik olduğu gibi, millet mefhumu da daha muğlaktır.[4]

Mağlubiyetin ve İşgalin Müzakeresi (Ekim 1918-Ağustos 1919)

1918 sonbaharı itibariyle, İngilizlerin Kuzey Suriye'deki ilerleyişi ve İtilaf Devletleri'nin Balkanlar'daki zaferlerinin ardından Osmanlı'nın müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan ile iletişiminin kesilmesi üzerine mağlubiyet kesinleşti. Osmanlı ordusunun kayıpları İTC'nin gözden düşmesine neden olurken, ağabeyi Reşad'ın ölümü (3 Temmuz) üzerine VI. Mehmed sanıyla tahta geçen Sultan Vahdeddin'e sarayın otoritesini yeniden tesis etme fırsatını verdi. İTC'den kopmalarla yeni partiler kurulması, Cemiyet'in iktidar üzerindeki tekelinin sonunun geldiğini haber veriyordu.

Osmanlı ve İtilaf heyetleri arasında Ege Denizi'ndeki Limni Adası'nın Mondros kentinde başlayan ateşkes müzakerelerinde Osmanlı hükümetinin zayıf konumda olması nedeniyle pazarlığa pek yer yoktu. Yeni ve kısa ömürlü Ahmed İzzet Paşa hükümetinin Donanma Nazırı Rauf (Orbay), çatışmaların durmasını sağlamak için İngiliz Amirali Calthorpe'un dayatmalarını kabul etti: İşgal altındaki topraklarda bulunan Osmanlı birlikleri teslim olacaktı; Osmanlı ordusunun geri kalanı, asayişi sağlamak için gerekli küçük birlikler dışında dağıtılacaktı; İngiliz ordusu Suriye ve Mezopotamya'dan kuzeye doğru ilerleyişini durduracaktı; İtilaf kuvvetleri, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki istihkâmlar da dahil olmak üzere muhaberatı, stratejik mevki ve üsleri denetim altına alacak ve "kargaşalık çıkması durumunda" altı Ermeni vilayetini, "İtilaf Devletleri'nin güvenliğini tehlikeye sokan bir durumun doğması halinde" ise ateşkes hattının ötesindeki diğer toprakları da işgal etme hakkını ellerinde bulunduracaklardı.[5]

İmzanın atılmasından birkaç gün sonra, aralarında Talât, Enver ve Cemal Paşaların da bulunduğu İTC'nin üst düzey lider kadrosu başkenti terk ederek deniz yoluyla önce Rusya'ya, oradan da Almanya'ya kaçtı. İlerleyen zamanlarda, Osmanlı Ermenilerinin katlinde oynadıkları rolün intikamını alma peşindeki Ermeni militanlar tarafından bir bir avlandılar. Talât 1921'de Berlin'de, Cemal 1922'de Anadolu'ya geri dönme fırsatı kolladığı Kafkasya'da öldürülürken, Enver de yine aynı yıl, atıldığı tipik bir donkişotvari serüvende, Afgan kralının orduları başında Orta Asya'daki Bolşevik birlikleri üzerine yürürken vuruldu. İTC'nin ağır topları ortadan kalkmıştı, ama örgütsel altyapısı olduğu gibi duruyordu. Olağan dört yıllık görev süresi 1918 sonbaharında sona erecekken, olağanüstü savaş koşulları nedeniyle uzatılan Meclis-i Mebusan'da İttihatçılar hâlâ çoğunluktaydı. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu askeri bakımdan teslim olsa da, meclisi faaliyetine devam ediyordu. Meclis-i Mebusan Aralık'ta kapandı, ancak yeni seçimlerin ardından, 1920'de kısa süreliğine de olsa yeniden açıldı.

Ateşkese göre, İngiliz birliklerinin ulaşmış olduğu ve artık geri çekilen Osmanlı ordularının savunmasında olmayan mevkilerdeki aktif askeri harekâtlar durduruluyordu. Bu ateşkes hattıyla geleceğin modern Türkiye'sinin sınırları arasındaki benzerlik, Mondros Antlaşması'nın yeni bir devletin sınırlarını çizen temel belge olduğu yönünde bir kanaate yol açmıştır. Ancak Mondros'un ertesindeki çalkantılı dönem böylesi bir belirleyiciliğe gölge düşürmektedir. Mondros'u ne Osmanlılar ne de İtilaf Devletleri kalıcı bir yerleşim taslağı olarak görmüşlerdir. Osmanlılar bir İttifak Devleti'ne dayatılan en ağır ateşkes koşullarına maruz kaldıklarından, Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde çatışmalar sürmüş ya da yeniden başlamıştır; İtilaf güçleri ise Mondros'un zaten ağır olan şartlarını ihlal ederek jeopolitik üstünlük sağlamaya çalışmışlardır.

Daha imzaların mürekkebi kurumadan, Kuzey Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri kuzeye doğru ilerleyerek zengin petrol yataklarına sahip Musul'u işgal etti. İtilaf Devletleri'nin her birinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiye dayanan ve karşılıklı olarak kabul ettikleri bölgesel çıkarları vardı ve bu çıkarlar İstanbul (1915) ve Sykes-Picot (1916) Antlaşmalarında resmileştirilmişti. Ermeni vilayetlerine sağlanan teminatları öne sürerek Fransızlar,

İskenderun limanına asker çıkarıp Aralık sonu itibariyle tüm Kilikya'yı (Mersin, Adana vilayetleri ve civarı) işgal ederken, İngilizler de daha doğuda Maraş'ı ve ateşkesle bölünmüş olan Halep vilayetinde Ayntab'ı işgal ettiler. Rusya İstanbul ve Doğu Anadolu'yu kendine ayırmıştı, ama 1917 Devrimi'nin ardından savaştan çekilmiş ve Bolşevik rejimi 1918 Mart'ında imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'nın 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki iddialarından vazgeçmişti. Kars ve Ardahan, Osmanlılarla 1918 Mayıs'ında Rusya'dan bağımsızlığını ilan eden yeni Ermeni devleti arasında çekişme konusu olurken, hem Osmanlıları hem de Bolşevikleri gözetim altında tutmak isteyen İngiliz güçleri Gürcistan'daki petrol zengini Batum'u işgal ettiler. Mondros'un, İtilaf güçlerine stratejik mevkileri, demiryollarını ve limanları kontrol yetkisi veren maddeleri, onların liman şehirlerini ve iç kesimlerdeki haberleşme merkezlerini fiilen işgal etmesine ve bir İtilaf donanmasının İstanbul açıklarında demir atmasına yol açtı.

Vahdeddin tahtını korumak ve Osmanlı mülkünün bir kısmı üzerinde mutlaki hâkimiyetini muhafaza edebilmek için İtilaf güçleriyle işbirliği yapabileceğine güveniyordu, ama Mondros ertesindeki durum, İtilaf güçlerinin iyi niyeti konusunda umut vaat etmiyordu. İTC'nin parmağında oynattığı selefine tanıdığı yetkileri kullanan Vahdeddin Aralık'ta Meclisi kapattı. İmparatorluğun geri kalan topraklarının tehlike altındaki bağımsızlığı bir barış konferansında çözüme kavuşmayı beklerken, Vahdeddin'in padişah unvanı simgeselleşiyordu. Bu durumda ona, dünyevi yetkilerinin kısıtlanmasını halifelik yetkilerini vurgulayarak telafi etmek kalıyordu. İngilizlerin insafına kalmış bir halife ise Britanya'nın sömürgeci politikaları için biçilmiş kaftandı. Vahdeddin'in arkasında, devletin varlığını sürdürmesini İngiliz taraftarlığında bulan İstanbul seçkinlerinin desteği de vardı.

Galipler, başkent etrafındaki çemberi daraltırken, stratejik mevkilerin işgaline de devam ettiler. Fransız General Franchet d'Espèrey, aralarında bir Yunan birliğinin de bulunduğu İtilaf ve birliklerinin kumandanı olarak, 8 Şubat 1919'da İstanbul'a geldi. Eski İstanbul'un tam merkezinde rıhtıma çıkıp, 1453'te İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed'e nazire yaparcasına beyaz bir at sırtında şehre girdi. Generalin debdebesi bir yana,

işgal, d'Espèrey ile İngilizlerin Karadeniz Orduları Komutanı General Milne arasındaki çekişmelerin ortasında sürüncemede kaldı.[6] İtaatkâr padişah, Mart 1919 ile Ekim 1920 arasında beş kabineye başkanlık edecek olan Damad Ferid Paşa'yı sadrazamlığa atadı. İTC'ye karşı "Liberal" muhalefetin başını çeken Damad Ferid, özel teşebbüsün desteklenmesi ve daha geniş yerel ve toplumsal yetkiler tanınmasından yanaydı.[7] İngilizler, başkentteki İttihatçı liderleri, subayları ve devlet adamlarını yakalayıp harp mahkemelerine göndermek ve pek çoğunu Malta'ya hapis ve sürgüne yollamak için Damad Ferid hükümetiyle işbirliği yaptılar.

Bütün bu baskılar, ateşkesten sonra kamusal alanın İstanbul'da eşi benzeri görülmemiş bir canlılık ve boyut kazanmasını engelleyemedi. Bu durum, farklı etmenlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştu: İTC'nin çökmesiyle birlikte sansürün kalkması; ateşkes sindirilirken değişik görüşlerin tezahür etmesi; ve meclisin Aralık 1918'de kapanmasıyla temel siyasi tartışma alanının ortadan kalkmış olması. Basın, siyasi ve kültürel cemiyetler serpildi ve Şubat 1919'daki sansürü geri getirme girişimi protestolar sonunda akim kaldı.[8] Gönüllerden geçen ile uygulanabilir olan konusundaki ateşli tartışmaların perde arkasında, Mondros Antlaşması'nın maddeleri ile Başkan Wilson'ın ilkeleri bulunuyordu. Kamusal alanın özellikle sivil cemiyetler açısından merkezi başkent iken, taşra basını da dal budak saldı.[9]

İTC'nin yüz kızartıcı dağılışı muhalefete can suyu oldu. 1913'ten beri önü kesilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1918'de yeniden hayat buldu. Ufak tefek görüş farklılıklarına dayanan çeşitli başka partiler de kuruldu. Hürriyet ve İtilaf'ın geleneksel İngiliz yandaşlığı ve saraya olan yakınlığı, yabancı işgali ve sarayın bunu kabullenişi bağlamında partinin itibarını zedeledi. Mesleki ve sivil toplum örgütlerinden, eğitim heyetlerinden ve siyasi partilerden oluşan bir grup, Milli Kongre şemsiyesi altında bir araya gelerek, Wilson bildirgesiyle tutarlı bir birlik ve bağımsızlık savunusu için her türlü hizipçiliğin üstünde geniş bir eylem çağrısı yaptı.[10]

Wilson'ın siyaseten kendi kaderini tayin hakkı ile milliyeti eşleştiren On İkinci Maddesi, imparatorluk bakiyesinin "Türk kısmı"na egemenlik hakkı tanıyordu.[11] Bu formülasyonda, biraz da On İkinci Madde "diğer milliyetler"in özerk gelişimine de çağrı yaptığından, Müslüman

gruplar arasında siyaseten kendi kaderini tayin hakkının zemini olarak etnik kimliğin meşruiyetine yer vardı. 1918'den sonra, Milli Türk Fırkası, Laz Tekâmül-ü Milli Cemiyeti, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti gibi örgütlerin yanı sıra, başta Kürdistan Teali Cemiyeti olmak üzere pek çok Kürt cemiyeti de kuruldu.[12] Anadolu ve Trakya'da, bu ve diğer etnik cemaatlerden taraftarlar ve muhalifler çekerek yavaş yavaş belirginleşen halk direnişi, yabancı işgalcilere karşı etnik-kimlik ötesi bir seferberlik zemininde ve dilinde buluşabilmek için, hep Müslümanlıkla özdeşleşen Türklüğü kendine mal ediyordu.[13]

Osmanlıların temsil edilmediği Paris Barış Konferansı 1919 baharında başladığında, Anadolu'nun bir Batı ülkesinin mandası altına girmesi yönündeki teklifler kamuoyundaki tartışmaları hareketlendirdi. Mandacı bir düzenleme, savaş kayıpları ve savaş ertesindeki işgal yüzünden tehlikeye girmiş bulunan toprak bütünlüğü ve bağımsızlığın bir dereceye kadar korunması ümidini veriyordu. Padişah, hilafet makamının korunması ve devamı için İngilizlerle işbirliğinden yana olduğundan, saray İngiliz mandasına karşı değildi. İngiliz Muhibleri Cemiyeti adlı yeni bir cemiyet böyle bir çözümü açıkça savunuyordu. Aralarında Ahmed Emin (Yalman) ve Halide Edib (Adıvar) gibi eylemci entelektüellerin de bulunduğu diğerleri ise dış destek ihtiyacını kabul etmekle birlikte, imparatorluk bakiyesinin müstakbel mandacı gücü olarak ABD'yi tercih ediyordu.[14]

Başsız kalmış İTC'nin, taşrada mevcut yapıları ve kimileri İstanbul hükümetinde hâlâ faal olan ikinci derece kadroları, işgale ve vesayete karşı harekete geçti.[15] Anadolu'da direnişin başlamasının ardında yatan en önemli dürtü, imparatorluğun, o sırada veya evvelce Hıristiyan nüfuslu olan topraklardan vazgeçmesi gerekebileceği korkusuydu. Hayatta kalan Ermeni sürgünlerinin büyük ölçekli geri dönüş ihtimali, dengeleri Ermeni çoğulluk ya da çoğunluklarından yana döndürebilir, böylece Kafkasya merkezli Ermeni devletine iltihak ya da bağımsızlık ilanı için gerekçe sağlayabilirdi. Mondros Ateşkes Antlaşması İtilaf Devletleri'nin Ermeni vilayetlerine (Osmanlı metinlerinde "Vilâyat-ı Sitte" olarak geçen Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuret'ül Aziz, Van ve Bitlis vilayetleri) müdahale hakkını tanıyordu. Ermeni birliklerinin Kilikya'daki işgalci Fransız güçlerine

katılması[16] İtilaf Devletleri'nin Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması yolunda bir taahhütte bulunma şüphelerini artırıyordu.

Doğu Anadolu'daki Müslümanlar, sürgünlerin geri dönüp mal varlıklarını geri istemeleri kadar, uluslararası sınırların Müslüman nüfusu hükümran bir Ermeni devletinin içinde bırakacak şekilde çizilmesinden de korkuyorlardı. Ermeni hükümranlığı söz konusu olmasa dahi, bu vilayetlerdeki hatırı sayılır Ermeni varlığı Ermeniler lehine bir uluslararası müdahaleye davetiye çıkarabilirdi. Bu nedenle, müdafaa-yı hukuk cemiyetleri adını alan ilk örgütlü siyasi direniş gruplarından bazılarının, tarihsel olarak Ermeni ve Rum nüfuslu bölgelerde, özellikle de doğunun en büyük iki şehri olan Erzurum ve Trabzon ile Doğu Trakya ve İzmir'de kurulması tesadüf değildir. Kars ahalisi daha 5 Kasım 1918'de bir Kars İslam Şurası oluşturmuş bulunuyordu. Farklı adlar altında bir kongre olarak toplanan bölgesel bir örgütün çekirdeğini haline gelen Şura, Ocak'ta Cenub-u Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkate-i Milliyesi adlı bir de geçici hükümet kurdu. Anadolu'nun gelecekteki kongrelerinin modeli olan örgüt, Nisan 1919'da Batum ile Azeri başkenti Baku'yu işgal eden İngiliz kuvvetlerince dağıtıldı.[17]

Yerel eşraf ve subaylar tarafından kurulan ve giderek yerel silahlı çetelere itibar eden bu ilk direniş odaklarının hikâyesine, daha sonra ortaya konulan resmi tarihin birbiriyle ilişkili iki tasarrufu gölge düşürmüştür. Bunlardan ilki, direnişi Türk ulusal ruhunun amansızca önüne kattığı yekpare bir hareket olarak yüceltme eğilimidir. Bu eğilim, erken safhalarda kendi başına hareket eden yerel kuvvetlerin ve savunma örgütlerinin direnişi seferber etmede oynadığı can alıcı rolü göz ardı eder. İkincisi de, direnişin başarılarındaki rolü bütünüyle Mustafa Kemal'e atfetme eğilimidir. 1919 yazında başlayan direnişin birleştirilmesinde esas rol Mustafa Kemal'e ait olmuş ise de, bazı yerel gruplar Cihan Harbi çatışmaları biter bitmez faaliyete geçmiş ve böylece bir sonraki yıl Anadolu topraklarında İtilaf Devletleri'ne karşı harekete geçecek toplu eylemlerin temelini atmışlardı.

Galiplerin çakışan talepleri ve barış konferansında Avrupa meselelerine tanınan öncelik, Anadolu'nun statüsünün belirlenmesini geciktirip zorlaştırdı. İdeolojik, tarihi ve demografik unsurlara dayanarak Batı Anadolu üzerinde hak iddia eden Yunanistan'ın talepleri İngilizler tarafından

arkalandı. İtalya, Üçlü İtilaf'ın 1915'teki gizli Londra Antlaşması'yla ona uygun gördüğü ve 1917'deki St. Jean de Maurienne Antlaşması'yla da onun nüfuz alanına girdiğini teyit ettiği güneybatı topraklarında Yunanistan'ın gözü olduğundan şüpheleniyordu. 1919 Mart'ının sonunda Antalya'ya asker çıkaran İtalya, kuzey ve kuzeybatıya doğru harekete geçerek birkaç hafta içinde Kuşadası, Akşehir ve Afyon'a kadar ilerledi. İtilaf Devletleri Mayıs ortalarında Yunanlıların, imparatorluk bakiyesinin ikinci en büyük şehri ve limanı olan İzmir'e çıkmasına izin verdiler.

Batı Anadolu ve Trakya'nın istilası, Yunan krallığının yayılmacı emellerinin gerçekleştirilmesine yönelik bir adımdı. 19. yüzyılın başından beri Yunan milliyetçilerini, Bizans dönemini yad eden irredantist bir Megali İdea harekete geçiriyordu. Bu yayılmacı projenin tam merkezindeki İstanbul ise artık uluslararası denetime girmişti; ancak birçok şehrinde Rum nüfusun ekseriyette olduğu Batı Anadolu ile din değiştirmeler ve sürgünler sonucunda Rum varlığının epey seyreldiği Güneydoğu Karadeniz kıyıları, yani eski Pontus, kurulacak yeni bir büyük Yunanistan için erişilebilir gözüküyordu.[18] İngilizler Yunan donanmasının İzmir'e çıkmasına, tarihsel haklara ya da demografik tezlere sempati duyduklarından ya da Yunanistan'ı ve onun İtilaf yanlısı başbakanı Elefterios Venizelos'u daha 1917 gibi geç bir saatte İtilaf Devletleri safında savaşa girdiği için ödüllendirmek istediklerinden değil, daha ziyade mecburiyetten izin verdiler. 1919'da Ortadoğu'da, güneyde Bağdat ve Suriye'den kuzeyde Kafkasya ve Karadeniz'e kadar olan alandaki İngiliz işgal kuvvetleri dağınık ve seyrekti. Uzun süren savaşın tükettiği Britanya'nın, Anadolu'daki direnişi kıracak kadar asker sürecek ne gücü ne de isteği vardı. İtalya'nın Güneybatı Anadolu üzerindeki emelleri ile Fransa'nın Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya dair hesapları, Küçük Asya'daki İngiliz nüfuzunu potansiyel olarak zayıflatabilirdi, dolayısıyla İngilizler batı bölgelerinin kendi vesayetleri altında Yunan denetiminde olmasını tercih ettiler. Barış müzakerelerinde, özerk Kürdistan ile bağımsız Ermenistan'ın da aynı şekilde İngiliz himayesinde kurulması öngörülecekti.

Yunan çıkartması, İstanbul ve Anadolu'da, önce halk gösterileri, ardından işgal genişledikçe silahlı halk direnişi biçiminde bir tepki yarattı. Savaş yıllarının getirdiği fiziki ve psikolojik zafiyet sonucunda, barış

görüşmelerinde ileri sürülen vesayetçi siyasi çerçeveyi benimsemeye hazır olanlar bir hayliydi, ancak Yunan ilhaklarını çoğu Müslüman ölümcül bir tehdit olarak görüyordu. Batı Trakya ve Makedonya'nın bazı kısımları dahil olmak üzere Balkanlar'da Yunanistan'a kaybedilen toprakların ve buralardan sürülüp uzaklaştırılmanın anıları Müslümanların belleğinde çok tazeydi. İşgal günü, sadece doğrudan Yunan tehdidi altındaki şehirlerde (Aydın, Denizli, Kütahya) değil, Konya, Havza, Erzurum gibi iç kısımlarda da gösteriler patlak verdi.[19] İstanbul'da üniversite öğrencilerinin dersleri boykot etmesiyle başlayan protestolar, 23 ve 30 Mayıs'ta Sultanahmet Camii'nde toplanan iki büyük mitingle zirveye ulaştı. Wilson'un On İkinci Maddesi'ni beyan eden pankartların altında toplanmış tahminen 200.000 kişilik bir kalabalık, aralarında Halide Edip ve başka kadınların da bulunduğu konuşmacıların demeçlerini dinledi.[20] İstanbul'daki İtilaf delegeleri durumdan, Osmanlı hükümetini Paris Barış Konferansı'nda temsil edilmek üzere davet edecek kadar etkilendiler. İstanbul'da halk mitinglerinin yasaklanması taşradaki gösterileri veya diğer protesto biçimlerini önleyemedi. Bir mektup kampanyasıyla İtilaf temsilcilerine ve Başkan Wilson'a, onları İlkelerinin arkasında durmaya çağıran, bir tahmine göre 130.000 kartpostal gönderildi.[21] İzmir'in işgali, yerel çeteler, müdafaa-i hukuk toplulukları, İttihatçı bir teşkilat ağı (Karakol) ve subaylar gibi, işgale ya da işgal tehdidine karşı harekete geçmiş olan birbirinden kopuk ama giderek iç içe geçmeye başlayan unsurlara güç verdi.

I. Dünya Savaşı'nda cemaatler arası çatışmalara katılmış olan silahlı çeteler, Mondros sonrası dönemde düzenli ordu birliklerinin terhisiyle gerek insan, gerekse silah gücü bakımından kuvvetlendiler. Bunlar savaş sırasında İTC'ye ve onun istihbarat ve propaganda örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'ya çalışmışlardı. Teşkilat-ı Mahsusa, Ekim 1918'de, İtilaf güçlerine her an teslim olabilecek olan halk direnişini İslamiyet adına seferber etmek üzere Umum Âlem-i İslam İhtilal Teşkilatı olarak yeniden yapılandı.[22] Toprakları bilen, silaha erişimi olan ve hamilik ve intisap ilişkileri sayesinde dayanışma yaratan çetelerden Arnavut ve Çerkes muhacir grupları gibi bazıları etnik ağlar üzerinden örgütlenmişlerdi. İşgalci Yunan güçlerinin gerek insan kaynaklarını, gerekse yöreye ilişkin bilgilerini artırmak için bu örgütleri taraflarına çekmek istemesiyle çetelerin sadakati sınandı.[23]

Yerel müdafaa-i hukuk örgütleri, toprak sahipleri ve din adamları gibi taşra ileri gelenleri yanında tüccar, memur ve meslek sahiplerinin de önderliğinde direnişi örgütlemeyi üstlendiler. Düzenli bir ordunun yokluğunda Yunan kuvvetlerine karşı milisleri bu örgütler yönetiyor, bir yandan da çetelerin fırsatçı dürtüleriyle başa çıkmak zorunda kalıyorlardı.[24] Giderek billurlaşan direniş "kuva-yı milliye" adıyla bilinir; bu, "milli" kelimesinin sonraki anlam kazanımı dikkate alınarak "ulusal kuvvetler" diye çevrilir, ancak "halk kuvvetleri" ya da "yerel kuvvetler" demek daha yerindedir. Kuva-yı milliye dendiğinde akla ulusal kuvvetlerin mi, yoksa halk kuvvetleri/yerel kuvvetlerin mi geldiği konusu, sadece bir kelime anlamı meselesi değildir; Türk milliyetçiliğinin mahiyeti ve kökenleri bakımından ideolojik içerikleri de vardır. Milli kelimesinin o dönemde aynı zamanda dini cemaat anlamında belirgin bir çağrışımının da olması, meseleyi daha da karmaşık hale getirir. Dolayısıyla, modern Türk vatandaşı, kelimeye zamanında kastedildiğinden farklı bir anlam yükler. Yerel inisiyatifle oluşan halk kuvvetleri, zamanla daha eşgüdüm kazanarak direnişi daha geniş alanlara taşımış ve sonunda tek bir kumanda altında toplanarak bir derece daha isabetli bir biçimde "milli" denebilecek bir genellik kazanmıştır.[25]

Terhis edilmiş Osmanlı ordusunun subayları direnişin eşgüdümünde önemli bir rol oynadı. Çoğu taşralı ve meslek hayatının büyük bölümünü taşrada geçirmiş olan bu subaylar Osmanlı devletine bağlıydılar, ama İstanbul'a geri çağrılmalarının ardından İtilaf Devletleri'nden gelecek talimatlara boyun eğmeye niyetli değildiler. Askeri yenilgiyi göğüslemiş, birliklerini silahsızlandırmak zorunda kalmışlardı. Öte yandan, Anadolu'daki her biri bir başka telden çalan toplulukları yatıştırma endişesi taşıyan ve vilayetlere başında Osmanlı prenslerinin bulunduğu nasihat kurulları gönderen padişah da memleketin savunulmasından tamamıyla vazgeçmiş değildi. Savaş zamanının Kafkas orduları kumandanı Kâzım Karabekir, Mart 1919'da, kolu kanadı kırılmış Osmanlı ordusundan kalan en önemli kısmının başına geçmek üzere yeniden Erzurum'a atandı. 19 Nisan 1919'da Trabzon'a ayak basan Kâzım Karabekir iki hafta sonra Erzurum'a ulaştı.[26] Subaylar ve sivil memurlar, istihbarat toplamak ve İstanbul dışına silah, insan ve malzeme çıkarabilmek için gizli Karakol teşkilatıyla işbirliği halindeydiler.[27] Bazıları,

Anadolu'daki direniş örgütünde yer almalarını sağlayacak görevlere tayin edildiler. Böylece, örneğin Ali Fuad (Cebesoy), , Mart ayında Konya'daki eski görevine döndü. Mustafa Kemal'i komutan yardımcısı olarak Ankara'ya gelmeye ikna edemedi.[28] Bundan birkaç hafta sonra, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarından hemen önce Mustafa Kemal, cemaatler arası sürtüşmelere ve Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu'daki terhis işlemlerine nezaret etmek üzere Erzurum'daki Dokuzuncu Ordu müfettişliğine atanarak Samsun'a gitmek üzere yola çıktı.

Türklerin ulusal bilgi dağarcıklarında yer etmiş en erken tarih, zamanında pek de hatırlanmaya değer görünmeyen 19 Mayıs 1919'dur. Her Türk okul çocuğunun bir çırpıda söyleyebileceği gibi "Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmıştır." Mustafa Kemal Atatürk, ileride, İzmir'in şok tesiri yaratan işgalinden birkaç gün sonra Samsun'a çıkışını Türk mücadelesinin başlangıcı olarak anacak ve böylece halk direnişini kendi yaşam öyküsüyle kaynaştıracaktı.[29] Mustafa Kemal Samsun'da her ne kadar padişahın temsilcisi olarak nüfuz sahibi olsa da, İngilizlerin bölgedeki güvenlik güçlerinin artırılmasına ettikleri muhalefet ve kendisinin geri çağrılması için hükümete yaptıkları baskı karşısında etkili olamayacağını gördü.[30] Ve daha sonra bir araya getireceği halk kuvvetlerinin kaderine ortak oldu.

Mustafa Kemal'in yeni görevinin ilk haftalarında batıdaki direniş keskinleşirken, direnişin yerel önderleri bir kongre toplama kararı aldılar. Delegeler, Haziran sonunda, milis kuvvetlerinin örgütlenmesi, müdafaa-i hukuk topluluklarının eşgüdümü, silah ve lojistiğe ilişkin pratik konular gibi meseleleri kararlaştırmak üzere Balıkesir'de toplandılar.[31] Damad Ferid'in Paris'ten eli boş dönmesinden günler sonra, Temmuz sonunda ikinci kez toplanıldı[32] ve Wilson'ın kendi kaderini tayin konusundaki On İkinci Maddesi hatırlatılarak genel bir halk seferberliği çağrısı yapıldı. İkinci Balıkesir Kongresi, doğudaki müdafaa-i hukuk topluluklarının Erzurum şehrinde toplanmaya çağırdıkları bir diğer kongreyle çakıştı (23 Temmuz-7 Ağustos).

Mustafa Kemal, önde gelen Osmanlı subayları Rauf Bey (o sırada ordudan istifa etmiş bulunuyordu) ve Ali Fuad ile birlikte Amasya'da bir genelge yayınladı. Bütün vilayetlere gönderilen "Amasya Tamimi" Osmanlı hükümetinin yükümlülüklerini yerine getiremediğini belirtip alternatif bir

siyasi organ kurulması gerektiğini savunuyor; Sivas şehrinde bir kongre toplanacağını duyurarak taşradaki tüm illere bu kongreye göndermek üzere temsilci seçmeleri çağrısı yapıyordu. Halkı, İstanbul'un müdafaa-i hukuk örgütlerinin telgraf haberleşmesini yasaklayarak direniş hareketini kırma yolundaki çabalarına karşı gösteri yapmaya çağıran genelgeyle Anadolu'daki direnişi yaygınlaştırma ve koordine etme amaçları güdülüyordu.[33]

Evvelce planlanmış olan Erzurum toplantısı, Mustafa Kemal ve yandaşlarının toplamak istedikleri geniş kongrenin bir provasıydı. Doğu bölgeleri ile Trabzon'daki yerel müdafaa-i hukuk cemiyetlerini temsilen 60 kadar delege 23 Temmuz'da Erzurum'da toplandı. Mustafa Kemal ile Rauf Bey, vilayetin seçilmiş iki delegesinin onlar lehine gönüllü olarak istifa etmesi üzerine Erzurum delegeleri olarak toplantıya katıldılar. Ordudan resmen istifa eden Mustafa Kemal'in kongre başkanı seçilmesi direnişte oynayacağı önemli rolün habercisi oldu.

Balıkesir toplantısı gibi Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum'daki toplantısı da bölgesel bir toplantıydı. Kongrede alınan ilk karar, "vilayet-i sitte"den özel olarak bahisle Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin Osmanlı ülkesinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ilan ediyordu. Alınan kararlarda, Hıristiyan azınlıklara "hâkimiyet-i siyasiye ve muvazene-i içtimaiyeyi" bozacak ayrıcalıklar tanınamayacağı da vurgulanıyordu. Bu ifadelerde söz konusu olanın, Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki hak iddiaları ile Yunanlıların Karadeniz kıyılarına dair tasarıları olduğu şüphe götürmezdi. Tüm Müslümanların müdafaa-i hukuk örgütlerine mensup olduğunu bildiren kongre, vatanın ve milletin bütünlük ve bağımsızlığının korunacağını ısrarla vurgularken, tarafsız bir devletten bilimsel, sınai ve iktisadi yardım kabul etmeye hazır olduğunu da belirtiyordu.[34] Meclisin yeniden toplanarak hükümetin kararlarını gözden geçirmesini isteyen kongre, Mustafa Kemal'in başkanı olduğu bir temsil heyeti seçerek dağıldı. Erzurum Kongresi, aldığı kararlarda da dile getirildiği gibi, Mondros'un imza olunduğu tarihteki "hududumuz" içindeki, "ırk ve din"de birleşen insanların yaşadığı "bölünmez topraklar"ın kurtarılması için 1919 sonbaharında başlatılan hareketin öncüsüydü – bu insanların birçoğunun zihninde "ırk" ile "din" kelimeleri aynı çağrışıma sahipti.[35]

Bağımsızlık Mücadelesinin Siyasi ve Askeri Bütünleşmesi (Eylül 1919-Aralık 1920)

Sivas Kongresi, Erzurum toplantısına göre daha küçük çaplıydı (38 delege) ve daha kısa süreliğine toplandı (4-11 Eylül), ama Anadolu vilayetlerini daha geniş temsil ediyordu. Delegeler burada her türlü işgali şiddetle reddederek Erzurum Kongresi'nin kararlarını kabul ettiler.[36] Sivas Kongresi'nde, direniş hareketindeki bütünleşmenin altının çizilmesi için yerel müdafaa-i hukuk örgütlerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti şemsiyesi altında birleşmesine karar verildi. Kongre, başkanlığına yine Mustafa Kemal'i getirdiği temsil heyetini seçtikten sonra kapandı.

Kongrede alınan kararlar Wilson İlkelerini anımsatıyordu. Barış konferansında mandacı düzenlemeler müzakere edilirken, Wilson Anadolu'da bir manda düzenlemesinin kendi On Dört Maddesiyle olan uyumluluğunu değerlendirmek üzere General James Harbord başkanlığında bir komisyon gönderdi. Harbord, Ekim 1919'da Anadolu'da kurulacak tek bir mandanın Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesi tavsiyesinde bulundu. İstanbul'daki Amerikan yüksek komiserinin istihbarat subayına göre "İngilizlerin Mezopotamya ve Filistin üzerindeki hak iddiaları gönülsüzce kabul edilmişti, ama bunun ötesinde bir şey Türkiye'nin gereksiz yere parçalanması olurdu."[37] Washington daha manda yönetimini yürürlüğe sokup sokamayacağını hesaplamadan Birleşik Devletler senatosu Cemiyet-i Akvam'a katılmaktan vazgeçti.[38] Anadolu'daki lider kadrosunun zengin muhayyilesinde Wilson'ın üniter bir devlette nihai bir "Türk" hükümranlığına ruhsat verdiği fikri yer ettiyse de, Amerikan mandası konusu söndü. Harbord raporu ayrıca, Türkiye'nin iktisadi bağımsızlığını ve yabancılara tanınan ticari ayrıcalıkların yürürlükten kaldırılmasını da tavsiye ediyordu ki, bunlar yükselen milliyetçi lider kadrosunun da iki ana amacıydı. Osmanlı'dan arta kalan topraklarda iktisaden bağımsız ve kendi kendine yeten bir topluluk oluşturma hedefi, gerek Sivas Kongresi kararlarında, gerekse akim kalan Harbord raporunda aynı anda yer aldı.

Damad Ferid Paşa hükümeti, Anadolu'daki örgütsel faaliyeti tehditlerle bastırmaya çalıştı, hatta Sivas'taki kongreyi basmaları için Kürt aşiret kuvvetleri göndermeye niyetlendi.[39] Ancak kongre kararları taslağı

neşredildikten sonra padişah direnişin gönlünü almayı denedi. Sadrazamlığa atadığı Ali Rıza Paşa Anadolu'daki hareketin önderleriyle diyalog başlatarak Ali Rıza Paşa'yı atayarak, kongrenin kararlarına zımni bir onay vermiş oldu. Yeni hükümet seçimlerin yapılmasını ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasını kararlaştırdı.[40]

1919 sonları kadar geç bir tarihte meclis seçimlerine gidilmiş olması, Osmanlı devletiyle diğer mağlup güçlerin savaş sonrası deneyimleri arasındaki farklılıklara ışık tutar. Ateşkesin üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen, barış görüşmelerinden Osmanlı devletinin geleceğine ilişkin hiçbir karar çıkmamıştı. Seçimlerin gidişatının ve neticesinin de ortaya koyacağı gibi, savaş sonucunda çok şey değişmiş, ama ne savaş ne de barış görüşmeleri süreci Osmanlı devletini tarihe gömememişti. Seçimlerin yenilenmesi, Osmanlı siyasi kurumlarının ve süreçlerinin dayanıklılığının kanıtı oldu.

Padişah, seçimleri, direnişi massetmenin bir yolu olarak görüyordu. Seçilmiş vekiller, güvenlik güçlerinin üzerlerinden ayrılmayan gözleri önünde İstanbul'da toplanacaklardı. Müdafaa-i hukuk toplulukları ve sempatizanları, zaman zaman hile ve şiddete de başvurarak sonuçları etkilemeye çalıştılar. Ancak kırsal kesimdeki nüfuzları sarsılmaz değildi. Nitekim, İstanbul yandaşı devlet görevlilerinin ve tutucu cemaat liderlerinin öncülüğünde çıkan yerel isyanlar bu tür çabaları bozdu. Hürriyet ve İtilaf Partisi, İttihatçıların müdafaa-i hukuk cemiyetlerindeki üzerindeki nüfuzunu protesto ederek için seçimleri boykot etti. Yine de 1919'un son iki ayı, basının son derece önemli bir rol oynadığı hararetli bir seçim kampanyasına şahit oldu. 140 sandalye için seçim yapılmıştı, ama Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de açıldığında sadece 72 mebus bulunuyordu; İstanbul'a yavaş yavaş avdet eden vekil sayısı sonunda 100'ü buldu.[41] İşgal ve yeni başlayan silahlı direniş ve isyan koşullarında, seçimler tüm illerde tamamlanamamıştı.

Meclisin açılışı ertesi gün Sultanahmet'te düzenlenen büyük bir halk mitingiyle kutlandı.[42] Vekiller Anadolu'daki harekete destek verip, ilk kez Sivas Kongresi'nin kapanışında dile getirilen Misak-ı Milli'yi teyit ettiler.[43] Misak, direnişin toprak hedeflerinin belgesi ve milliyetçi bir manifesto olarak görülegelmiş ise de, başta savaşın yarattığı koşullara karşı bir devleti koruma ve yeniden sahiplenme arayışıydı. 1920 başında, diplomatik

çekişmelere gömülmüş, işgal altındaki Arap vilayetlerinin kaderi son derece belirsizdi. Bazı Arap vilayetlerinde de müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurulmuş, ancak bunlar kongrelerde temsil edilmemişti. Misak-ı Milli, Arap vilayetlerinin statüsünü nüfusun serbest oyuyla belirlenmeye bırakıyordu. Brest-Litovsk'ta Osmanlı hükümetine geri verilmiş olan üç kuzeydoğu sancağı (Kars, Ardahan ve Batum) ile Batı Trakya için de referandum tavsiyesinde bulunuluyordu. Belgede hak iddia edilen toprağın kapsamı "Osmanlı-Müslüman bir çoğunluğun yaşadığı" yerler olarak tarif ediliyordu ki, böyle bir alanın kesin sınırları, referandum sonuçlarına bağımlı ve muğlak kalmaya mahkûmdu.

Arap vilayetleri, Arap hoşnutsuzluğu ile iki müttefik arasındaki gerilimlerin ortasında, Nisan 1920'de İtalya'da San Remo şehrinde İngiltere ile Fransa arasında resmen pay edilecekti. Ertesi yıl Ermenistan üzerine düzenlenen bir askeri harekâtın ve Rusya ile diplomatik bir mutabakatın ardından, Batum değil ama Kars ve Ardahan Osmanlı bakiyesine kalacaktı. Mondros Antlaşması sonrasındaki Osmanlı ülkesini gasp etme dalgasını durdurma güdüsüyle yola çıkan Misak-ı Milli, Türklerin belli sınırlar içinde bir ulus-devlete sahip olmalarını teyit eden bir manifesto olarak Türk tarihindeki yerini almadan önce, askeri gelişmelere ve diplomatik pazarlıklara göre uyarlandı. Bugün bile, ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik olduğu hissedilen veya böyle varsayılan tehditler, kutsal "Misak-ı Milli sınırları"nın ihlali olarak resmedilmektedir. Misak-ı Milli'nin sonradan modern Türkiye'nin temel belgesi olarak sahiplenilmesi, onu pragmatik amacının dışına çıkarmıştır.

Yeni Meclis-i Mebusan'ın müdafaa-i hukuk hareketine sempati duyan mebusları, meslektaşlarının çoğunu da saflarına çekerek Felah-ı Vatan topluluğu çevresinde bir araya geldiler.[44] Böyle bir oy çokluğu İtilaf Devletleri'ni alarma geçirdi, çünkü 1920 baharına gelindiğinde, bazılarının başında müdafaa-i hukuk topluluklarıyla birlikte hareket eden subayların bulunduğu türlü direniş kuvvetleri, henüz tek bir kumanda altına girmemişse de güneydoğuda ve batıda başarı kazanmaya başlamıştı. Güneydeki yerel direniş, –Maraş, Urfa ve Ayntab'da[45] İngiliz kuvvetlerinin yerini alan– Fransız kuvvetlerini Maraş'tan geri çekilmeye zorluyordu. Batıda, İngiliz

yetkililerinin 1919 sonbaharında koyduğu sınırları aşarak İzmir'den çevre topraklara doğru yayılmaya başlayan Yunan ordusuna karşı, kırsal kesimdeki çetelerin yürüttüğü düzensiz bir direniş vardı. Bu koşullar altında İtilaf Devletleri, devletin toprak bütünlüğünü savunacak ve yabancıların işgalinden kurtarılması için çalışacak bir temsil heyetini büyük bir tehdit olarak görmeye başladılar.

16 Mart'ta sıkıyönetim ilan eden ve inzibat işlevini üzerlerine alan İngiliz yetkililer, böylece başkent üzerindeki baskılarını iyice artırdılar. İtilaf Devletleri, o zamana kadar başkent ve ateşkes hattının kuzeyine düşen topraklardaki (Musul, Kilikya gibi) varlıklarını, Mondros Antlaşması'nın Hıristiyan azınlıkların korunmasıyla ya da güvenlik gerekçeleriyle ilgili hükümlerine dayandırmışlardı. Rusya'nın İstanbul üzerindeki hak iddialarının geri çekilmesiyle birlikte İngiliz ve Fransızlar, anti-emperyalist muhalefetin kendini iyice belli ettiği başkent üzerindeki denetimlerini sıkılaştırdılar. Aralarında entelektüellerin, valilerin, nazırların ve vekillerin de bulunduğu birçok İttihatçıyı direnişe sempati duydukları şüphesiyle sürgüne yolladılar. Sürgünler arasında, 1918'den beri İstanbul'da hapiste tutulanların yanında, barış konferansında biçimlenen ağır şartlı çözüme karşı çıkanlar da vardı. Mart 1920'den başlayarak 150 kadar kişi Malta'ya sürgüne gönderildi. Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın istifaya zorlanmasının hemen ardından İtilaf güçlerinin meclisi basıp bazı mebusları tevkif etmeleri üzerine meclis kendi kendini tatil etti.[46] Mebusların ortaya koyduğu siyasi irade, daha da sıkı tedbirlerle karşı karşıya kalmalarına ve başında yine Damad Ferid'in bulunduğu işbirlikçi bir idarenin işbaşına gelmesine yol açtı. Meclisin kapanması ve onu izleyen önlemler Anadolu'daki direniş hareketini ve heyet-i temsiliyenin tek meşru siyasi otorite olma iddiasını pekiştirdi.

Yeni meclise mebus olarak seçilen, ancak padişahın ve İtilaf kuvvetlerinin eline düşmek korkusuyla (ki sonradan Mart'ta yaşanan baskın bu korkuyu haklı çıkardı) Anadolu'da kalmayı seçen Mustafa Kemal, kıyılardaki işgal kuvvetlerine karşı korunaklı olmanın yanı sıra iyi haberleşme ağlarına ve taşradaki direnişle olduğu kadar İstanbul'daki vekillerle de temas imkânına sahip bir İç Anadolu şehri olan Ankara'da ikamet etmeye karar verdi. Burada, müdafaa-i hukuk örgütlerinin propaganda organı olan

Hâkimiyet-i Milliye gazetesini çıkarmaya başladı. Meclis-i Mebusan'ın kapanması üzerine de, meclisi padişahın kolluk kuvvetlerinin ve İtilaf güçlerinin ulaşamayacağı bir yer olan Ankara'da diriltme çalışmalarına girişti.

23 Nisan 1920'de, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının yüz kadar mensubunun taşradaki müdafaa-i hukuk örgütlerinin seçtiği bunun iki katı kadar yeni delegeye katılmak üzere kaçıp Ankara'ya gelmesiyle Büyük Millet Meclisi (BMM) kurulmuş oldu. Kurucular, hanedanın tasvip etmediği bu yeni organ için, genelde Osmanlı devletinden, özelde de Anadolu'dan bahsedilirken Avrupa'da kullanılmakta olan ve Osmanlılar arasında giderek yaygınlaşan jeopolitik "Türkiye" terimini benimseyerek Türkiye Büyük Millet Meclisi adını verdiler. Yürütme organını meydana getirecek bakanları da kendi içinden seçen meclis, başkanlığına Mustafa Kemal'i getirdi. Mustafa Kemal'in ilk işi, padişahı ayrı tutmaya özen göstererek İstanbul hükümetini kınamak oldu. İki hükümet de, ötekini zayıf düşürmeye yönelik ahlaki, siyasi ve askeri otoritesini kurmaya çabaladı. Elinde Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'tan alınma fetva bulunan Damad Ferid, direnişi destekleyen mebusları asi ilan etti.[47] Mustafa Kemal bu fetvaya, asilik ithamını tanımayan ve yabancı işgalcilerin elinde rehin olan Dürrizade'ye itibar edilmemesi gerektiğini belirten Ankara müftüsü Rıfat Efendi'nin (Börekçioğlu) fetvasıyla karşılık verdi. Rıfat Efendi'nin fetvasında Müslümanlar halifeyi esaretten kurtarmaya çağrılıyordu.[48] Aslında liderlik kadrosu içinde, direniş lehindeki dini tezler ağır basıyordu. Rıfat Efendi vilayette sadece dini makam sahibi bir kişi değil, aynı zamanda Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de başkanıydı. Onun direniş hareketindeki bu rolü, dini şahsiyetlerin ve ulemanın bağımsızlık mücadelesine sıkı sıkıya bağlı olduğunun bir göstergesidir.[49]

Askeri örgütlenme alanında başarı, Mustafa Kemal'in siyasi arenadaki başarısına oranla çok daha yavaş geldi. Hısımlık ve hamilik ilişkileri etrafında bir araya gelen disiplinsiz kuvvetler ve köyleri yağmalayan çeteler otorite tanımıyordu. Bu kuvvetler işgalcilerle ya da saray yanlısı kuvvetlerle çarpışırken bile reisleri bağımsızdı, hatta Mustafa Kemal batıdaki dağınık kuvvetleri Ankara'nın otoritesi altına almaya giriştiğinde, aralarında özerklikleri tehlikeye girdiği için isyan bayrağını çekenler de oldu. BMM'nin kendi kendine atfettiği otoriteyi meşrulaştırabilmesi için, meclis hükümeti

ilk ve en önemli iş olarak işgal ordularıyla savaşmalı ve Yunan tehdidini durdurmalıydı.

Silahlı mücadelenin örgütlenmesi, arka plandaki diplomatik gelişmelere paralel sürdü. ABD'nin frenleyici varlığının ortadan kalkması üzerine, Britanya ile Fransa savaş zamanı yaptıkları gizli anlaşmaları hayata geçirmekte serbest kaldılar. İtilaf Devletleri, BMM'nin Ankara'da açıldığının ertesi günü San Remo'da toplandılar. Britanya ve Fransa bu toplantıda, ilk olarak Sykes-Picot Antlaşması'nda öne sürülmüş olan toprak taleplerini müzakere ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye ve Irak topraklarını manda yönetimlerine ayırdı. Osmanlı heyeti, Ağustos ayında San Remo'da taahhüde bağlanan paylaşımı içeren ve üstüne imparatorluktan arta kalan toprakların da parçalara ayrıldığı bir bölüştürme planını imzalamak üzere Sèvres'e (Paris yakınları) davet edildi.

Sevr belgesi, Ege adalarını ve İstanbul eteklerine kadar olan Doğu Trakya'yı Yunanistan'a verirken, Doğu Anadolu'yu da bağımsız bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan arasında pay ediyordu. İzmir ve havalisi için, beş yıl içinde yapılacak bir referandum öngörülüyorduysa da, bu süre zarfında Yunan idaresine bırakılıyor olması ilhakın başlangıcı demek oluyordu. Aynı zamanda Britanya, Fransa ve İtalya üçlü bir antlaşmaya daha imza atarak, Güneybatı Anadolu'da bir İtalyan nüfuz alanını ve savaş zamanı antlaşmalarına uygun olarak Doğu Akdeniz'de, yeni Suriye mandasının kuzeyine düşen bir Fransız bölgesini teyit ettiler. Sevr Antlaşması sadece bu ağır toprak taleplerine ilişkin hükümlerle de yetinmiyordu. Osmanlı hükümeti ayrıca, Boğazların askerden arındırılmasını ve uluslararası denetim altına girmesini; ordusunun ve donanmasının sınırlandırılarak İtilaf Devletlerinin denetimine verilmesini; bütçe, gümrükler, krediler ve kamu borçları dahil her türlü mali meselesini bir İtilaf komisyonuna sunmayı; ve kapitülasyonları yeniden ilan etmeyi kabul edecekti.[50]

Berlin Antlaşması (1878) ve Balkan Savaşlarını bitiren antlaşmalar (1913) da dahil olmak üzere Osmanlı hükümetince daha önceki dönemlerde imzalanan antlaşmalar imparatorluktan büyük toprak parçaları koparmış, ama getirdikleri muazzam demografik ve iktisadi değişimlere rağmen geride yine de devlet süreçlerinin ve kurumlarının yürüyebildiği bir siyasi

alan bırakmıştı. Her ne kadar uğranılan yenilgi ağır olmuş ve savaş sonrası verilen tavizler devleti temellerinden sarsmış ise de, 1918'deki ateşkes de bu bakımdan bir istisna teşkil etmemişti. Oysa Sevr Antlaşması, sadece imparatorluk gerçeğini değil, devletin ülkesi ve ekonomisiyle sürdürülebilirliğini de tehlikeye atıyordu.

Kendi otoritesini ve iktidarını kurtarma derdindeki padişahlık hükümeti 10 Ağustos 1920'de Sevr'i imzaladı. Ankara ise, bağımsızlık hareketinin temel siyasi ve iktisadi hedeflerine ters düştüğünden antlaşmayı tanımadığını ilan etti. Böylece antlaşma hem işgale karşı direnişi bilemiş, hem de siyasi önderlikteki yol ayrımını iyice belirginleştirmiş oldu. Sevr sadece getirdiği son derece ağır hükümlerle Anadolu'daki harekete yeniden hayat verdiği için değil, aynı zamanda imzacıları şartlarını yerine getirme iradesinden yoksun olduğu için de, nihayetinde ölü doğmuş bir antlaşmadır.

Hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş bir uluslararası antlaşma olarak Türkiye'de dikkate değer bir mirası olan Sevr ortak ulusal bellekte teslimiyet sembolü olarak heybetli bir yere sahiptir. Türkler, her dış tehdit (askeri, iktisadi veya siyasi) karşısında taviz verildiği algısında "Sevr zihniyeti"ne karşı uyarı yaparlar. Bu uyarı mekanizması, özellikle de siyaset sahnesindeki ana aktörler yabancılardan gelen talep ve baskılar karşısında fazlaca teslimkâr görüldüğünde canlanır. Sevr, Avrupa işgalini resmileştirmekle ve bir Ermeni devleti taahhüt etmekle sadece Anadolu'daki silahlı mücadeleyi anti-emperyalist bir hareket olarak körüklemekle kalmamış, bu hareketin anti-Hıristiyan tonunu da pekiştirerek Anadolu'daki Hıristiyanlara karşı şüpheleri katlandırmıştır.

Sevr'in reddi ve ardından doğu cephesinde elde edilen başarılar, Ankara'nın ahlaki otoritesini ve siyasi meşruiyetini güçlendirip İstanbul'la arasına daha çok mesafe koymasını sağladı. Sevr Antlaşması'nı kabul etmiş olan Damad Ferid Paşa'nın istifası, BMM hükümetine ilave bir siyasi güç getirdi. Sevr tasarısına yönelik ilk sistematik askeri meydan okuma, doğuda Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı yaşandı. Osmanlı'nın düzenli ordusundan arta kalan kuvvetler, Kâzım Karabekir kumandasında ve Sovyetlerin de rızasıyla, Rusya'nın Brest-Litovsk'la Osmanlı'ya bıraktığı, ama şimdi yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin talep ettiği Kars ve Sarıkamış'a doğru ilerledi.

1920 yılı sona ererken Ankara Kars'ı geri almış ve yabancı bir ülkeyle, yani kısa süre sonra Bolşeviklerce ilhak edilecek olan Ermenistan'la ilk uluslararası antlaşmasını imzalayarak kazanımlarını sağlamlaştırmış bulunuyordu.

Batıda düzenli orduyu yeniden örgütlemenin daha zahmetli bir iş olduğu anlaşıldı ve bu yoldaki girişimler siyasi süreçle iç içe geçti. Mustafa Kemal'in halk güçlerini kumandasına alarak düzenli birlikler halinde yeni baştan örgütleme kabiliyeti, Ankara'da otoritesini kurabilmesine dayanıyordu. Halk güçlerinin düzenli orduya katılmasına yardımcı olur düşüncesiyle yeni bir Firariler Hakkında Kanun çıkarıldı. Bu kanun aynı zamanda Ankara ve diğer bazı vilayetlerde, doğrudan meclisin yetki alanına giren ve meclis üyelerince yürütülen "İstiklal Mahkemeleri" kurulmasına da hükmediyordu. Vatana hıyanet davaları da dahil olmak üzere yetki alanı genişletilen bu mahkemeler, önce Ankara'daki rejim muhaliflerini, giderek Mustafa Kemal'i eleştirenleri ve potansiyel rakiplerini de etkisiz hale getirmek üzere düzenli aralıklarla toplanır oldu. Saruhan (Manisa) temsilcisi Çerkes Reşid Bey gibi bazı mebusların yerel direniş güçleriyle hem ailevi hem de etnik bağları vardı ve bu mebuslar özellikle de Mustafa Kemal'in yetkilerindeki artışa karşı önlem olarak bağımsızlıklarına son derece düşkündüler.[51]

Reşid'in kardeşi Çerkes Ethem'in maiyetindeki kuvvetler halk güçlerinin en büyüğüydü ve silahlı direnişi merkezi bir kumanda altına alma projesine yönelik en büyük tehdidi oluşturuyordu. Maiyetindeki adamları Kuva-yı Seyyare adı altında örgütleyen Ethem'in milis gücü sadece Yunan işgal kuvvetlerine karşı en etkili direnişi yürütmekle kalmamış, aynı zamanda İzmit ve Balıkesir valisi olup önce Yunan işgaline karşı milislerin reisi iken sonradan padişah ve İtilaf'ın kışkırtmasıyla halk güçlerine karşı harekete geçen Ahmed Anzavur'unki gibi isyancı birliklerle de çarpışmıştı.[52] Ethem, aynı zamanda Mustafa Kemal'in iyice şüphelenmeye başladığı, İslamcı-sosyalist gündeme yakınlık duyan Yeşil Ordu hareketine de karışmıştı.[53] Yeşil Ordu'nun Eylül 1920'de kapatılmasının ardından, Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'in (İnönü) düzenli bir ordu kurmak üzere batı cephesi kumandanlığına atanması üzerine, Ethem önce Yunan ordusuyla tutuşulan bir çatışmada yardım göndermeyerek, ardından da kuvvetlerini düzenli ordu emrine vermeyi reddederek Ankara'dan desteğini çekti.[54]

BMM'de onaylanan ve muhaliflere karşı harekete geçirilen kanunların (firarilere ve İstiklal Mahkemeleri'ne ilişkin olanlar gibi) meclisin yetkisinin daha berrak bir tanımı üzerine oturtulması gerekiyordu. Mustafa Kemal, BMM'yi temsil organı olarak tasdik edip yetki ve hedeflerini teyit edecek ve meclisli bir rejimin tabiatına daha fazla açıklık getirecek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısı hazırlanmasından yanaydı. Tasarı, halkı yabancı düşmanlara karşı korumak ve içerideki işbirlikçi hainleri disiplin altına almak için ordunun güçlendirilmesini icap ettiriyordu (3. Madde).[55] Mustafa Kemal, dışarıda paramiliter uzantıları da olan meclisteki sosyalist gruplaşmaların etkisiz hale getirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden 2. Madde, meclis hükümetinin önüne, tam da Doğu Anadolu topraklarının kurtarılması arayışının Sovyet hükümetiyle dostane ilişkiler gerektirdiği bir anda yürürlüğe giren anti-kapitalist ve anti-emperyalist hedefler koyuyordu ("TBMM hükümeti, hayat ve istiklalini kurtarmağı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmak gayesine vasıl olacağı itikadındadır"). Halkın egemenliğinin teyidinden önce, 1. Madde'de BMM'nin hilafet ve saltanat makamlarını kurtarmak için kurulduğu ilan edilerek meclisin daha muhafazakâr üyelerine de göz kırpılıyordu.

Kanun metni meclisin 18 Eylül tarihli oturumunda okunup yayınlandı.[56] Konuyla ilgili müzakereler, Ankara Ermenistan'la çekişmelerine son verene, Kars dahil doğudaki topraklarını kurtarana, Mustafa Kemal'in de onayıyla başına buyruk Yeşil Ordu'nun yerine bir Türkiye Komünist Partisi kurulana ve batı cephesi yeniden düzenlenene kadar başlamadı. Özel bir komisyon tasarıyı yeniden ele alarak doğucu/sosyalist söylemini ve halife-sultanın kurtarılmasına atıfları ayıklamak suretiyle düzeltip Kasım'da tartışmaya sundu. Taslak halindeki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu BMM'yi halkın iradesinin nihai mercii addediyordu ve o organdaki uzatmalı bir tartışmadan sonra doğabildi. Birçok mebus BMM'yi ne kurucu ne de daimi bir organ olarak görüyor, onu sadece padişah kurtarılana kadar halk adına hareket edecek bir vekil sayıyordu. Bu mebuslar, her şeye kadir bir meclisin başkanı olarak Mustafa Kemal'in iktidarını pekiştirecek ve onu yürütme organının başı haline getirecek önlemlere giderek artan bir

kuşkuyla bakıyorlardı. Ankara hükümeti bir nebze uluslararası meşruiyet kazanmaktayken, meclisteki muhalefet giderek büyüyordu.

Savaşta, Diplomaside ve Siyasette Egemenlik Arayışı (Ocak 1921-Eylül 1922)

1919'daki kongrelerle eşgüdümü sağlanan Anadolu hareketi giderek bütünlük kazandı ve Ankara'da meclisin yeniden kurulup imparatorluk hükümetiyle iplerin açıkça koparılmasıyla doruğa çıktı. Yeni hükümet düzensiz kuvvetleri de bünyesine katarak düzenli orduyu canlandırmaya girişti. Doğuda askeri ve diplomatik bakımdan ihtilaflı alanları elde etmeyi başardı. 1921'den itibaren, Anadolu hareketine ulusal bir hareket görüntüsü kazandıran siyasi ve diplomatik olaylar cereyan etmeye başladı. İşgali önlemek ve tersine çevirmek için gösterilen ortak çabalar, savaşın sona ermesi, sınırların belirlenmesi ve imparatorluğun meşruiyet kurumlarının aşınmaya uğramasıyla birlikte, kendini ulus olarak tahayyül edebilecek bir siyasi topluluğun şekillenmesi sonucunu verdi. Daha 1921'in başlarında, birbirini pekiştirir tarzda belirleyici dönüm noktaları vuku buldu: İç isyan dalgasının bastırılması; bizatihi Ankara'yı hedefleyen bir Yunan taarruzuna verilen etkili askeri karşılık; BMM'nin egemenliği resmen sahiplenmesi; ve Ankara'nın İtilaf Devletleri tarafından diplomatik bakımdan fiilen tanınması. Bu alanlardaki başarıların her biri büyük çekişmelere sahne oldu ve ulusal hareket savaş alanlarında daha kesin zaferler kazanılana kadar belirsiz kaldı.

Ankara'nın karşı karşıya kaldığı en ağır iç ve dış tehditler 1921 başında yoğunlaştı. BMM'nin işbirliği girişimlerini geri çeviren Ethem, düzenli orduya katılmamaları için halk güçlerine baskı yapmaya girişti. Batı Ordusu'nun yolladığı kuvvetlerle Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si arasında meydana gelen restleşmede, Ethem'in subaylarının ve kuvvetlerinin bir kısmı saf değiştirirken, kalanlar onunla birlikte geri çekildi. Ankara'nın batı cephesinde Ethem'le meşgul olması, Yunanlılara Eskişehir yakınlarındaki savunma hatları üzerine yeni bir hamle yapma fırsatı verdi. İsmet Bey'e bağlı güçler İnönü kazası yakınlarında Yunan ilerleyişini durdurdu. Ethem Yunan işgalindeki bölgeye sığınarak düşman safına geçti.[57] Ankara Yunan dalgasını ancak geçici olarak göğüsleyebilmişti, ama Ethem'in

Kuva-yı Seyyare'sinin dağıtılması, 1919 sonbaharından itibaren Orta ve Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde patlak veren iç isyanları sona erdirdi.

Ocak 1921'de, tam da İnönü'de savunma savaşları verilir ve Çerkes Ethem isyanı askeri olarak bastırılmaya çalışılırken, Ankara hükümeti siyasi ve diplomatik cephede, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun meclisten geçirilmesi ve İtilaf Devletlerinin Ankara'yla müzakere açılımına karşılık verilmesi gibi önemli konularda kararlar almaya çalışıyordu. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun nihai biçimini almasına ve 20 Ocak 1921'de onaylanmasına, iç ve uluslararası savaşın zorlayıcı şartları değil, İtilaf Devletlerinin Ankara hükümetini Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirme sürecine dahil etme girişimi yol açtı, ki bu da, savaşın gayesinin sulandırılmasından korkan Yunan saldırganlığının nüksetmesine sebep oldu.[58] BMM hükümetinin doğu cephesinde kazandığı, uluslararası bir antlaşmanın imzasıyla sonuçlanan askeri başarılar, İtilaf Devletlerini hakkıyla etkilemişti. Ankara ile Moskova arasında, Doğu Anadolu'nun ve sınır vilayetlerinin kaderi konusundaki zımni anlaşma Ermenistan'ı fiilen bölüyor ve Kürt özerkliğini de rafa kaldırıyordu. Bu esnada, meclisin meşruiyetini pekiştiren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesi lider kadrosunu, İtilaf Devletlerinin onları tanıyıp taviz göstermesini bekler bir tutuma sevk etti.

Genellikle Türkiye'nin ilk anayasası olarak bilinen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Jön Türkler döneminde tadil edilen 1876 Kanun-i Esasi'sinin yerini almamıştır. Kongrelerden ve BMM'nin ilk günlerinden itibaren dile getirilen halk egemenliği ilkesini ("1. Madde: Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir") teyit eden anayasa, tüm iktidarın meclise ait olduğunu da karara bağlıyordu. 2. Madde'ye göre: "Yasama ve yürütme işlevleri, milletin tek ve gerçek temsilcisi Büyük Millet Meclisi'nde" toplanıyordu. Mustafa Kemal buradan hareketle, yabancı hükümetlerle yapılacak müzakerelerin sadece BMM delegelerince yürütülmesi gerektiğini talep etti.

Londra'daki müzakerelere hem İstanbul hem de Ankara heyetleri katıldı, ama Tevfik Paşa'nın onayıyla görüşmeleri BMM hükümetinin Hariciye Nazırı Bekir Sami (Kunduh) yürüttü. Üç hafta süren tartışmalar sonucunda, Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesi yönünde somut hiçbir adım atılamadı. Bekir Sami Yunanlılara herhangi bir taviz vermeyi reddederken,

Yunan heyeti de İtilaf güçlerinin işgal ettikleri yerlerden çekilmeleri önerisine yanaşmıyordu. Görüşmelerin çıkmaza girmesine rağmen, gerek Fransa gerekse İtalya, iktisadi ayrıcalıklar karşılığında, Güney Anadolu'daki toprak taleplerinden vazgeçmeleri pahasına da olsa, bir anlaşmaya varılmasını arzu ediyordu.[59] Kendi nüfuz alanındaki Yunan yayılmacılığından şüphelenen İtalya anlaşma için özellikle hazırdı. İmparatorluk bakiyesinin statüsünün tayininin sürekli ertelenmesi, müttefikler arasındaki fikir ayrılıklarının ortaya çıkmasına yaramıştı. Bekir Sami, Fransız, İtalyan ve İngiliz heyetleriyle ayrı anlaşmalar müzakere etmiş olarak geri döndü: Hem İtalya hem de Fransa, madencilik ve ticaret alanında tanınacak imtiyazlar karşılığında çatışmaları durdurmaya ve Güney Anadolu'nun işgalini sona erdirmeye razıydılar. İtalya ayrıca Yunanlıların Anadolu ve Trakya'daki toprak taleplerine karşı Ankara'ya destek vermeye de hazırdı. Britanya ile de, Malta'da tuttukları mahkûmların yarıdan fazlası da dahil olmak üzere, tutukluların karşılıklı değişimi mutabakatına varıldı.[60]

İtilaf güçleriyle anlaşmaların imza edildiği aynı hafta içinde, Moskova'da bulunan bir diğer Osmanlı heyeti de Sovyet Rusya ile bir dostluk antlaşmasını sonuca bağlayıp imzalayarak İran'ın kuzeyinde doğu sınırlarını çizdi.[61] Ankara ilk diplomatik antlaşmasını, savaşta yendiği küçük bir ülke olan Ermenistan'la imzalamıştı. Ancak Moskova Antlaşması bir büyük gücün Ankara hükümetini tanımasını temsil ediyordu. Bolşevik rejimi Anadolu'daki anti-emperyalist harekete başından beri yardım etmişti, ama Kafkasya'da Sovyet hükümetlerini kurduktan sonra kendini bu hükümetlere azami toprak kazandırmaya verdi. Batum'u Gürcistan Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakması karşılığında Artvin, Kars ve Ardahan'ı elde tutan Ankara, Moskova'dan mali ve askeri taahhütler de aldı.

İşgale karşı kazanılan başarıların henüz muğlak ve İtilaf Devletlerinin dayattığı mevcut uluslararası koşulların bilhassa ağır olduğu bir zamanda imzalanan bu ikili antlaşmalar, diplomatik başarılar olarak görülmelidir. Yine de BMM'deki mebuslar diplomatik müzakerelerin ve antlaşmaların sonuçlarından etkilenmediler. Batum'un Rusya'ya bırakılması ve Fransız ve İtalyanlarla, bu güçlere tanınan iktisadi ve stratejik imtiyazlar karşılığında imzalanan antlaşmalar, Misak-ı Milli'nin çiğnenmesi olarak eleştirildi.

Bekir Sami'nin imzaladığı antlaşmalar (her ne kadar ileriki antlaşmalara da benzer maddeler konulduysa da) hiçbir zaman BMM'den geçemedi ve Türk-Rus Dostluk Antlaşması'nın onanması Temmuz 1921'i buldu.

Yunanistan cephe hattını Ankara'ya doğru ilerletmek amacıyla Mart'ta yeni bir saldırıya geçmişti. Yunan ilerlemesi yine İnönü'de, İsmet Paşa kumandasında birkaç gün içinde durduruldu. "Milli ordu"nun mevcudu 35.000'i bulmuştu, ama zayiatlar ve firarlar nedeniyle sürekli kayıp veriliyordu.[62] Ayrıca bütün kuvvetleri batı cephesine yığmak da mümkün değildi. Mart ayında, İnönü'de girilen ikinci savaşı fırsat bilen Dersimli hoşnutsuz Kürt aşiretleri ayaklandılar.

İsyanlar ilk olarak Kasım 1920'de patlak vermişti, ama kışın gelmesi ve Kemalistlerin bazı isyancı liderlerle yaptıkları başarılı işbirliği sayesinde yatışmıştı.[63] Önde gelen aşiretin adıyla Koçgiri İsyanı olarak bilinen ayaklanmanın görünürdeki nedeni, Sevr'de öngörülen Kürt özerkliği için imtiyaz elde etme yönünde baskı yapmaktı. İsyancılar o zamana kadar Kürt vilayetlerinden büyük ölçüde kopuk olan İstanbul'daki milliyetçi Kürt cemiyetleri ve önderleriyle de temas kurmuşlardı. Ancak aşiretler arası husumetler, birçok Kürdün yabancı karşıtı Kemalist mücadeleye beslediği derin sadakat, Kürtlerin düzenli ordu içinde yer almaları, siyasi hedefler konusundaki görüş farklılığı (Sevr Antlaşması'nda ortaya konan Anadolu'daki Kürtlerin özerkliğine karşı tüm Kürt bölgelerinin bağımsızlığı) ve kararsız İngiliz desteği, Kürt milliyetçilerinin taleplerini yumuşatmalarına neden oldu. Kürtler arasındaki hoşnutsuzluğu ele almakla görevli meclis komisyonu görüşmelerinde, Koçgiri İsyanı, halife-sultan karşısındaki Kemalistlerin konumuna bir tepki olarak tanımlandı.[64] Dört yıl sonra, 1925'te patlak verecek olan en önemli Kürt ayaklanması Şeyh Said İsyanı'nda, en büyük rolü gerçekten de laik reformlar oynadı. Oysa 1921'deki isyanın başında, tüm aşiret gruplarına hitap etme becerisine sahip dini liderler bulunmuyordu ve bu durum Koçgiri İsyanı'nın Şeyh Said İsyanı'na oranla daha az başarılı olmasında muhtemelen rol oynamıştır. Batıdaki kuvvetlerinin bir kısmını yönlendirerek doğudaki isyanı bastıran Ankara üç vilayette sıkıyönetim ilan etti.

Londra Konferansı'nda bir derece uluslararası kabul görmüş olan BMM'nin milletin tek ve gerçek temsilcisi olduğuna hükmeden Teşkilat-ı

Esasiye Kanunu'nun 2. Madde'si halife-sultanın statüsünü ve yetkilerini bir kez daha sorgulamış oluyordu. Birinci meclisteki mebuslar, temsili bir meclis yapısı dahilinde toprak bütünlüğünün savunulması hedefi etrafında birleşmişlerdi. BMM, aralarındaki farklılıkları savaş halinden ötürü hasıraltı eden yerel ve bölgesel müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin vücut bulduğu yerdi. Kuşkusuz, temsilciler arasında ideolojik bakımdan farklı yönelimler vardı. Meclis saflarını dolduranlar arasında muhafazakâr ve modernist İslamcılar, Bolşevik sempatizanları, etnik milliyetçiler bulunuyordu. Ancak gerilim, ideolojik bağlılıklar, eski siyasi bağlılıklar, sosyoekonomik gündemler ya da toprak savunmasında tutulacak yol gibi konulardan kaynaklanmadı. Anlaşmazlığın kalbinde yatan asıl hassas ve tartışmalı mesele, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda belirtilen meclis hükümeti ilkelerinden vazgeçmeksizin Mustafa Kemal'in taleplerine ne kadar taviz verilebileceği idi. Liderler, BMM hükümetinin askeri ve diplomatik talihinin yükselişte olduğu 1921 baharında bile, biri halk egemenliğinin halife-sultanın statüsü üzerindeki etkileri, diğeri de Mustafa Kemal'in açıkça daha çok yetki ve iktidar arayışında olması gibi birbiriyle bağlantılı iki konuda meclis karşısında çetin bir sınav vermek zorunda kaldı.

Aykırı sesler, siyasi bölünmeler ve potansiyel bir parçalanmayla boğuşan Mustafa Kemal, bu farklılıklarla mücadeleyi göze almaya ve meclis üzerinde daha sıkı bir denetim kurmaya karar verdi. Sovyetler Birliği'yle imzalanan antlaşma meclis dışı sol kanadı ve BMM'deki yandaşlarını bastırmaya yaradı.[65] Yasaklanan Yeşil Ordu önderleri mahkûm edildi. Yeni baştan bir kabine kuran Mustafa Kemal, sebatkâr taraftarlardan oluşan bir çoğunluğu mecliste Müdafaa-i Hukuk Grubu olarak tanımladı. Bu üst perdeden adlandırma, kendilerine "diğer" müdafaa-i hukuk grubu ya da İkinci Grup rolü biçen geri kalanları damgalamayı amaçlıyordu.[66]

Ankara'da, siyasetin meclisin ve başkanının enerjisini tükettiği yönünde bir his hâkimdi. Yaza doğru Ankara'yı savunma hattını geri çekmeye zorlamak amacıyla yeni saldırılara girişen Yunanlılar Karadeniz limanlarını topa tuttular. Hükümet kuşatıldığı hissiyle harekete geçerek bir Yunan hücumu halinde başkenti boşaltmak üzere acil durum planlarını yürürlüğe koydu. Mustafa Kemal meclis tarafından ordunun başkumandanlığına

getirilerek vatanı savunma sorumluluğunu bütünüyle üstlenmiş oldu. Meclis böylelikle ona, geleneksel olarak padişaha ait olan ve şimdi meclis geneline dağılmış bulunan yetkileri tanımış oluyordu. Bu sayede önünde BMM'nin tüm yetkilerinin, başlangıçta üç aylığına olmak kaydıyla şahsında toplanmasını talep ve elde etme yolu açılan Mustafa Kemal'in ilk işi, savaş vergileri ve müsadere talimatlarıyla olağanüstü savaş hali önlemlerini yürürlüğe koymak oldu.

Ankara hükümetine bağlı ordular, 1921 Eylül'ünün iki haftası boyunca, Sakarya Nehri'nin geniş bir yayında ilerleyen Yunan kuvvetleriyle çarpıştı. Her iki taraf da ağır kayıplar verdi ve Yunan kuvvetleri Sakarya'nın batısına çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra bir Türk gözlemci, Sakarya'da "13 Eylül 1683'te Viyana önlerinde başlayan geri çekilme[nin] 238 yıl sonra durduruldu"ğu yorumunda bulunacaktı.[67] Milli kuvvetlerin Yunan ordusunu Anadolu'dan çıkarması bir yılı daha buldu. BMM, Mustafa Kemal'i mareşal rütbesi ve Osmanlı'nın din uğruna savaşanlara verdiği onursal "gazi" unvanıyla taltif etti.

Sakarya'da kazanılan zafer Mustafa Kemal'e yetkilerini genişletme arayışında üstünlük sağladı. Siyasi kaderi başkumandanlıktaki yetkinliğine bağlıydı. Peş peşe üçer aylık üç dönem boyunca uzattırdığı olağanüstü yetkileri, sonunda Temmuz 1922'de süresiz olarak üzerine almaya muvaffak oldu. Serbest bırakılıp Malta'dan dönen ve BMM hükümetine katılan eski İttihatçılar Mustafa Kemal'i eleştirdikçe, onun İttihatçılara duyduğu güvensizlik iyice arttı. Bunun üzerine, tam seferberlik ilan etti ve asker kaçaklarını ve vatan hainlerini yargılamak üzere, ama aynı zamanda muhaliflerini yıldırmak ve kovuşturmak için de İstiklal Mahkemeleri'ni yeniden canlandırdı.[68] Ordu ertesi yıl boyunca dinlenmeye çekilirken, Mustafa Kemal de kendini siyasi ve diplomatik konulara verdi. Mustafa Kemal'e mecliste de hatırlatıldığı gibi, Sakarya'da verilen insan ve malzeme kayıplarının ardından ordunun Yunan işgal kuvvetlerine karşı saldırıya geçme kapasitesi şüpheliydi.

Mustafa Kemal'in meclisin yetkilerini kendine mal etme çabalarını kontrol altına alma arayışındaki İkinci Grup, Mayıs 1922'de onun olağanüstü yetkilerinin dördüncü kez uzatılmasına karşı güç birliği yaptı. Mustafa

Kemal ordu yararına bu karara uymayacağını duyurdu ve gözü korkutulan mecliste yapılan ikinci oylamada istediği onayı aldı. Oylardaki ricat, muhalifleri İkinci Grubu siyasi programı olan resmi bir topluluk olarak kurma kararı almaya ikna etti. Programın ilk maddesi, "temel kamu hukuku hükümlerine aykırı olan her türlü imtiyaz, yaptırım, örgüt ve uygulama"nın yürürlükten kaldırılması çağrısında bulunuyordu.[69]

Muhalefet her ne kadar giderek büyüyorduysa da, İtilaf Devletlerindeki anlaşma isteğinin artması Mustafa Kemal'in yüreğine su serpiyordu. İtalyanlar daha 1921 Temmuz'unda Antalya yöresindeki kuvvetlerini geri çekerken, güneydoğuda Urfa ve Ayntab'dan çekilmek zorunda kalan Fransız işgal güçleri de sadece Kilikya'da kalmış idiler. Mustafa Kemal'in deruhte ettiği yetkiler onu barış inisiyatiflerine olumlu yanıt verecek bir konuma getirmişti. Biyografisini yazan Andrew Mango, Mustafa Kemal'in Sakarya dönüşünde verdiği "zafer nutku"nda, uğrunda taviz vermeye hazır olduğu bir gaye olarak, Batı uygarlığıyla ortaklık fikri üzerinde durduğunu belirtir. Mango'ya göre:

> İtilaf Devletlerinin Türkiye'nin bağımsız varlığını kabul etmeleri halinde, onlarla çatışmak için herhangi bir neden kalmayacaktı, tıpkı Türkiye ile Rusya arasında çatışma yaşanması için herhangi bir neden kalmadığı gibi. Mustafa Kemal'in düşüncesinin merkezinde bu ortak uygarlık iddiası yatıyordu. Bu, onu düşman Asya İslam dünyasının savunucusu veya uygar değerleri yerle bir eden Bolşevik hamlesinin müttefiki addeden Batılı önyargıları çürütüyordu.[70]

Ekim 1921'de Fransa'yla yapılan Ankara (ya da müzakerelerin yürütüldüğü diplomatın ismiyle Franklin Bouillon) Antlaşması'nda Fransa ile Suriye'deki Fransız mandası sınırının, Bağdat demiryolunun Nusaybin'e kadar uzanan bölümünün –imtiyazlı bir Fransız şirketi tarafından işletilmek kaydıyla– Türkiye'ye bırakılarak Nusaybin'den sonra Suriye-Irak sınırına kadar olan yolu takip etmesi konusunda kararlaştırıldı. Fransızların Kilikya'dan çekilmesiyle batı cephesinde çok ihtiyaç duyulan birlikler de serbest kalmış oldu. Antlaşma, Türk sakinlerine kültürel haklar tanıyarak

İskenderun'u Suriye'ye bırakıyordu.[71] İskenderun'un hudut dışı bırakılması mecliste büyük protestolara yol açtı. Rusya'nın dostluğu için nasıl Batum gibi bir bedel ödendiyse, Fransa'nın dostluğunun bedeli de buydu.

1921 sonu itibariyle, 1926'ya kadar çözümsüz kalacak olan Musul meselesi yüzünden çizilemeyen kısa ama sorunlu Irak sınırı dışında, devletin doğudaki tüm sınırları belirlenmiş bulunuyordu. Ankara Anadolu'nun doğu yarısındaki durumu onaylayan ve Sevr Antlaşması'nı batıdaki toprakların bağımsızlığını teminat altına alacak şekilde gözden geçiren bir barış antlaşmasına sıcak bakıyordu. Hariciye Nazırı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Şubat 1922'de İtilaf Devletlerinin temsilcileriyle temas kurmak için Avrupa'ya gitti. Pazarlık gücünü artırmak için padişahın huzuruna çıkmak üzere İstanbul'da bir mola verdi ve ondan Ankara'nın siyasi hedefleri için onay istedi, ama yekpare bir cephe oluşturmayı başaramadı. İtilaf Devletlerinin Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'daki temaslarından sonra yaptıkları ateşkes teklifleri muğlak ve açık uçlu olmakla birlikte önemliydi, çünkü Britanya (Yunan işgalinin destekçisi) artık ilgili taraftı. Teklifler işgale dokunmuyor, ancak Yunanlıların İzmir işgalini gelecekte kaldırmasını öngörürken, karşılığında onlara Doğu Trakya'da bazı imtiyazlar tanıyordu. Ermenilere tanınacak ayrıcalıklar da dahil olmak üzere azınlıklar konusu Cemiyet-i Akvam'a bırakılacaktı. İtilaf Devletlerinin teklifi, İstanbul'un boşaltılmasının ardından Boğazlarda stratejik imtiyazlar talep ediyor ve Türkiye'nin Düyun-i Umumiye'ye olan yükümlülüklerinin devamını da onaylıyordu. Fakat Ankara hükümetinin ateşkese ancak Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesi koşuluyla onay verme konusundaki ısrarı girişimleri boşa çıkardı. Bunun üzerine hükümet bu koşulları savaş meydanında yaratmaya azmetti.

Mustafa Kemal 26 Temmuz 1922'de orduların başına geçerek Afyon yakınlarında Yunanlıların üzerine yürüdü. İki ordu arasında üç gün süren çatışmalar, 30 Ağustos'taki şiddetli meydan savaşından Türk kuvvetlerinin galip çıkması ve geri çekilen Yunan ordusunun ardından, kasabaları bir bir ele geçirerek 9 Eylül'de İzmir'e ulaşmasıyla sona erdi. Şehir yanarken (ki bu yangın için bugüne kadar her iki taraf da birbirini suçlamaktadır) Yunanlılar panik içinde şehri boşalttı ve Türk kuvvetleri kuzeye dönüp Marmara bölgesindeki Yunan mevzileri üzerine yürüdüler. Doğu Trakya'daki Yunan

işgalini sona erdirmek için birliklerin, Çanakkale Boğazı'ndaki İtilaf kuvvetlerinin işgalinde bulunan askerden arındırılmış bölge üzerinden taşınması gerekiyordu. Çanak Krizi diye bilinen, İngiliz Uluslar Topluluğu'nun bazı üyelerinin Britanya'nın asker gönderme isteğine uymamasından doğan ve Britanya'nın iç siyaseti ve sömürge politikası açısından çok önemli sonuçlar doğuran bu fasıl, Anadolu ordusuyla Britanya kuvvetlerini kapışmanın eşiğine getirdi. Taraflar, girdikleri çıkmazı Mudanya'da toplanacak uluslararası bir konferansta tartışmak üzere anlaştılar.

Türkiye'de bilinen ve kutlanan adıyla Büyük Zafer, Mudanya'da ateşkesin koşullarını yeniden müzakere etmek üzere İtilaf Devletleriyle masaya oturan (11 Eylül 1922) Ankara'nın elini güçlendirdi. Türk ve Yunan kuvvetleri arasındaki çatışmaya bir son veren antlaşma, Ankara'nın askerden arındırılmış bölgelere kuvvetlerini göndermemesi ve kapsamlı bir barış antlaşması imzalanana kadar İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'da devam eden varlığını kabul etmesi karşılığında, Yunan kuvvetlerinin Trakya'da Edirne'yi bırakarak Meriç Nehri'nin doğusuna çekilmesini öngörüyordu. Yeni Türk devletinin ana hatları Mudanya'da çizildi. Uluslararası düzeyde tanınması ise sekiz ay sonra Lozan'da olacaktı.

Ulus-devletin Temelleri (Eylül 1922-Nisan 1924)

Ateşkes, orduları Yunan işgaline karşı savaşı kazanan Ankara hükümetinin delegelerince imzalandı. İtilaf Devletleri 1922 sonbaharında Lozan'daki barış görüşmelerine hem İstanbul hem de Ankara hükümetlerini davet edince, Kemalistler bu ikili iktidar yapısından nihai bir biçimde kurtulmak gerektiğine karara verdiler. BMM Mustafa Kemal'in İslam tarihinde hilafet kuramı ve pratiği üzerine verdiği bir söylevi dinledikten sonra, saltanat ve hilafet makamlarını birbirinden ayıran ve ilkini ilga eden bir teklifi oyladı. İki makamı birbirinden ayırma taktiği, monarşinin dikkat çekecek derecede az bir muhalefetle kaldırılmasını sağladı. Ancak kararın büyük önem taşıdığı konusunda şüphe yoktu. BMM, Osmanlı devletinin, geçmişe dönük olarak 20 Ocak 1921'den, yani egemenliğin halka ait olduğunu bildiren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulünden itibaren geçersiz olduğunu ilan ederek imparatorluğu resmen tarihe gömdü. Son Osmanlı

kabinesi 4 Kasım'da istifa ederken, Sultan Vahdeddin bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan ayrılarak Malta'ya gitti (16 Kasım); ertesi gün kuzeni Abdülmecid halifeliğe atandı.

Ankara Lozan'a İsmet (İnönü) başkanlığında bir heyet gönderdi. Konferans oturumları 20 Kasım'da başladı. Müzakereler, gayrı Müslimlerin statüsü, yabancı tüccarlara ve hükümetlere imtiyaz tanınması, Osmanlı borçlarının yeniden belirlenmesi ve hepsinden önemlisi, yeni devletin sınırlarının çizilmesi hususları etrafında dönüyordu. Şubat ayında kapitülasyonlar meselesinin çıkmaza girmesiyle müzakereler sona erince, İsmet Bey istişarede bulunmak üzere memlekete döndü ve Kuzey Irak, Ege adaları ve Batı Trakya'yı yeni devletin sınırları dışında bırakan maddelerin mecliste sert eleştirilere maruz kaldığını gördü.

İkinci Grubun, sınırları tayin etmede meclisin kolektif salahiyetinin muhafaza edilmesi ve Misak-ı Milli sınırları içinde olduğu kabul edilen toprakların korunması hususlarındaki ısrarı, bağımsızlık mücadelesinin en temel ilkeleriyle uyumluydu. Mustafa Kemal itirazların önüne ancak yeni bir meclis oluşturmakla geçebildi. 1923 baharında sıkı denetimi altında seçimler yapıldı. Yeni meclis toplandığında İkinci Grup mebuslarının hiçbiri seçilememişti. Kadro değişimi BMM'den Lozan müzakerelerinin neticelendirilmesi yönünde karar çıkmasına yetti. Ancak yeni konuların gündeme getirilmesi ve sadakatin tesis edilebilmesi için son derece yüksek bir grup disiplini gerekiyordu. Mustafa Kemal bu amacına 1923 baharında Halk Fırkası'nı kurarak ulaştı.

Türkiye Lozan'da, Avrupa sınırları olarak Osmanlı hükümetinin 1913'te Balkan Savaşları sonunda kabul etmiş olduğu sınırları, üzerinde Mudanya'da zaten anlaşılmış olan küçük bazı değişikliklerle tanıdı. Güney Ege'deki On İki Ada'yı İtalya'ya, kuzeydeki İmroz (Gökçeada) ve Tenedos (Bozcaada) hariç Batı Anadolu kıyılarındaki adaları da Yunanistan'a bıraktı. İran'la olan doğu sınırı bütün geç Osmanlı dönemi boyunca olduğu gibi aynen kaldı. Kuzeydoğu ve güneydeki sınırların temelini, bağımsızlık mücadelesi sırasında komşularla ve yabancı güçlerle imzalanan antlaşmalar oluşturdu. Kuzeydoğuda Batum Rusya'da kalırken, Türkiye Kars ve Ardahan'ı muhafaza etti. Güneyde, 1921'de Fransa'yla yapılan antlaşmada

çizilen sınır korundu. Lozan'da kaderi askıya alınan Musul çekişmeli bir bölge olmayı sürdürdü.[72]

Anadolu ve Trakya'yı kaplayan, Osmanlı'nın devamı niteliğindeki devletin nihai sınırlarını çizen uluslararası antlaşma olarak Lozan, hükümran bir jeopolitik varlık olarak Türkiye'yi kurdu. Yeni Türkiye, Sevr'deki Avrupalı imzacıların üç yıl önce ona bırakmaya razı oldukları toprakların iki katından daha büyüktü. Silahlı mücadeleyle kazanılan başarıları teyit eden Lozan, arka plandaki savaş döneminin askeri yenilgileri, savaş sonrasındaki işgal ve Sevr'in çok ağır uğratıcı hükümleri karşısında, Türk ulusunun belleğinde olağanüstü bir kazanım olarak yer etmiştir. Oysa tarihin geniş çerçevesinde yapılacak daha kapsamlı bir okuma, onda bir dünya gücünün ölüm fermanını ve dağılıp ufalmasına vurulan mührü görecektir.

Lozan Antlaşması yeni devlete tam bir hükümranlık tanımıyordu. Türkiye Avrupa devletlerine olan Osmanlı borçlarının büyük çoğunluğunu üstlendi. Ödemeler Türkiye'nin gümrük tarifelerini sabitlemesi karşılığında 1929'a kadar ertelendi. Tam egemenlik nasıl iktisadi ilişkilerde tavize konu olmuşsa, Türkiye Boğazları askersizleştirmeyi ve uluslararası gözetime açmayı da kabul etti. Antlaşma kapitülasyonları kaldırıyor, ancak gayrimüslimlerin statüsünü Cemiyet-i Akvam'ın himayesine bırakıyordu.[73]

Lozan, Müslümanların Müslümanlar için silahlı direnişi bazındaki bağımsızlık hareketinin nihai tezahürü oldu. Yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların hakları ise özel hükümlerle korunuyordu. Türkiye ile Yunanistan arasında barış müzakerelerinin başlarında varılan ve antlaşmada teyit edilen bir mutabakat ile Yunanistan'daki Müslümanların Anadolu'ya, Anadolu'daki Rumlarınsa Yunanistan'a gönderilmesine hükmedilerek bu dönüşüm tamamlandı. Hüsnü tabire başvurularak yapılan adlandırmayla Türk-Yunan nüfus mübadelesi 1923'te başladı.[74] Bu, imparatorluktan ulusa geçişteki kitlesel demografik değişimlerin son kertesiydi. Savaş halinin iyice azdırdığı etnik-dini düşmanlığın zorunlu kıldığı mübadele, göç sırasında büyük zorluklarla karşılaşan ve kayıplar veren, ardındansa gittikleri "ev sahibi" ülkede genellikle yaşam kaliteleri bozulan yüz binlerce insana büyük ıstıraplar çektiren önleyici bir tedbirdi. 1920'li

yılların sonunda, bir milyon kadar Ortodoks Rumun dışarıya göçü ve yaklaşık 400.000 Müslümanın da Yunanistan'dan nakliyle Anadolu'nun İslamlaşması hemen hemen tamamlanmış oldu.[75] Anadolu ve Trakya'nın tarihsel halklarından olan Ermeniler ve Rumlar böylelikle ya yittiler ya da uzun savaşın doğurduğu sert çarpışmaların ve büyük çaplı demografik dönüşümlerin sonucunda ülkeyi terk ettiler.

İmparatorluğun yapıları (idari örgütlenmesi, seçim mekanizması, anayasası ve lider kadroları), nihayetinde yeni ufuklar geliştiren savaş halinin yarattığı koşulların ve mecburiyetlerin şekillendirdiği Anadolu ve Trakya halk direniş hareketini desteklemişti. 1920'de resmiyet kazanan meclis hükümeti mahallerde oluşan savunma cemiyetleri mantığını devam ettirmişti. Lozan'ın yeni devletin jeopolitik ve uluslararası yasal çerçevesini sağlamasından sonra, Mustafa Kemal ve mesai arkadaşları ona Cumhuriyet adını vermek üzere harekete geçtiler. Meclisin 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan etmesi, uzun zaman önce başlamış bir sürecin resmileştirilmesi olarak görülebilir. BMM 1920'de toplandığı anda egemenlik haklarını deruhte etmiş ve bunu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla 1921 gibi erken bir tarihte resmen ilan etmişti. Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla, egemenliğin padişahtan halkın temsilcilerine geçici olarak aktarıldığı fikri ortadan kaldırıldı. Ne var ki, Mustafa Kemal meclisin daha fazla meşruiyet kazanmasını bir tehdit addetti ve onu kendi suretinde yeniden kurdu. Ancak Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları cumhuriyeti ilan etmek üzere manevraya giriştiklerinde, ayrıkotlarından ayıklanmış bir meclis bile yoğun tartışmalara sahne oldu. Türkiye ancak bağımsızlık savaşının çok daha sahih cumhuriyetçi dürtülerini dizginledikten sonra Cumhuriyet adını alabildi.

Hilafetin muhafaza edilmesi Mustafa Kemal'in siyasi reformlarına yönelik muhalefeti köreltmişti. Ancak Cumhuriyet'e yönelen sert eleştiri, hilafeti, başında Osmanlı hanedanından gelen göstermelik bir halifenin bulunduğu bir makam olarak korumanın taşıdığı tehlikeyi gösteriyordu. Mustafa Kemal Cumhuriyet'in ilanını takip eden birkaç hafta içinde, imparatorluğun bu etkili kalıntısını siyasi yapıdan silmeye girişti. 1923 Kasım'ı sonunda, önde gelen iki Hindistan Müslümanı, İsmaili lideri Ağa Han ile bir mesai arkadaşı, Başbakan İsmet Paşa'ya makamın muhafaza

edilmesini talep eden bir mektup yazdılar. Mustafa Kemal'in iktidar arayışına şüpheyle yaklaşan, meşrutiyete sadık İstanbul basını bu mektupları ele geçirip yayınladı. Hindistan Müslümanlarının hilafetin kaderine gösterdiği ilgi, sömürge idareleri altında yaşayan Müslümanların hilafetten medet ummasının bir ürünüydü. Hükümet elini çabuk tutarak, mektubu yazanları, Sünni halifeliğin kaderine samimi bir ilgi duyması muhtemel olmayan Şiiler olarak gözden düşürmeye girişti. Mustafa Kemal, yabancı ülkelerdeki Müslümanlardan gelen açıklamaları, ustalıklı bir biçimde Türkiye'nin egemenliğinin ihlali olarak yansıttı. Meclis 1 Mart 1924'te hilafeti kati olarak lağvetti.[76] Din âlimliği konusunda kendini ispatlamış olan Adalet Bakanı Seyit Bey, modern hilafet fikrinin tabiatı itibariyle gayri meşru olduğunu savundu (ki bu, Müslüman dünyasında makamı canlandırmak için girişilen beyhude çabaların haklı çıkardığı bir savdır).[77] Hilafet Osmanlı sarayı tarafından Yeni Emperyalizm'e karşı bir direniş ve dayanışma odağı olarak 19. yüzyıl sonunda canlandırılıp sahiplenilmişti. Yalpalayan imparatorluğun topraklarında, emperyalizme karşı kazanılan nihai zaferin ardından ise yok olup gitti.

Hilafeti yürürlükten kaldıran kanunu, devletin siyasi yapısından dini koparan ve böylece yeni rejimin laik gündemini ortaya koyan tamamlayıcı yasal hükümler de izledi. Hilafet, İslam hukuku ve idaresinden sorumlu en yüksek icra makamları (Evkaf Vekâleti ve Şeyhülislamlık) ile tüm dini okullar bir kalemde ortadan kaldırıldı (3 Mart 1924).

Kemalistlerin yeni Türkiye'ye aşılamak istediği kimlik, eğitim programının formüle edilişinde kendini gösterdi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu Kemalist reformların ruhunu simgeler. Tanzimat'ın başlarından itibaren yeni kurumlar geleneksel kurumlarla, onların menzilini sınırlarken bile yan yana var olmaya devam etmişti. Batılı hukuk sistemi, laik okullar ve kılık kıyafet henüz tam olarak eskilerin yerini almamıştı. Mustafa Kemal'in hilafet ve saltanat makamlarını kısa bir süreliğine birbirinden ayırması da böyle bir "çatallanma"ya uygun düşüyordu.[78] Hilafetin lağvedilip Osmanlı hanedanının yerinden edilmesiyle Mustafa Kemal birlik ve bütünlüğü sağlama görevine döndü. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, yeni Türkiye'nin kültür programının temel taşı oldu.

Bu temel reformlar yeni devletin anayasasının hazırlanışına da zemin oluşturdu. Taslağın hazırlanmasından sorumlu komisyon çeşitli Avrupalı ve Avrupalı olmayan devletlerin anayasalarını inceledi. Ne var ki yeni anayasa, yeni Türkiye'nin idare biçimini cumhuriyet olarak ortaya koyar ve egemenliği meclise verirken bile, esas olarak, yerini aldığı 1876 Kanun-i Esasi'sine dayanıyordu. Taslak halindeki anayasanın cumhurbaşkanının yetkilerini belirleyen maddeleri konusunda ateşli tartışmalar yaşandı. Meclis cumhurbaşkanına meclisi feshetme yetkisi tanıyan hükmü kabul etmedi, yedi yıl olarak önerilen görev süresini dört yıla indirdi, veto yetkilerini neredeyse tamamen kaldırdı ve hükümet programının güvenoyuna sunulması hususunda ısrar etti. Yasama ve yürütme organları arasında biraz olsun bir güçler ayrımı sağlandı.[79]

Yeni anayasa vatandaşlık konusuyla da meşgul oldu ve vatandaşlığı "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle 'Türk' ıtlak olunur," (88. Madde) şeklinde ortaya koydu. Mebuslardan, vatandaşlık kıstası olarak Türk kültürü ve Türk diline bakılmasını önerenler oldu. Teklif kabul görmedi, ama tartışmada Türk vatandaşlığının tanımı konusundaki belirsizlikler ön plana çıktı.[80] 24 Nisan 1924'te meclis tarafından onanan anayasa İslamı devletin dini yapıyor ve böylece öncüllerinin her ne kadar muğlak idiyse de temel hükümlerinden birini muhafaza ediyordu.

NOTLAR

1 Yeni devletin siyasi yapıları 1924'ün sonu itibarıyla yerli yerine oturmuştu. Türkiye'nin uluslararası düzeyde tanınmış sınırları vardı. Güneyde Musul ve İskenderun, yeni devletin en uzun ve en keyfi sınırlarının tartışmalı alanları olmayı sürdürdü. Bu toprakların dahil edilmesi veya dışarıda bırakılmasıyla ilgili tartışmalar buraların etnik bileşimine dair savlarla yürütülüyordu, ama meselenin özünde taşıdıkları iktisadi önem yatıyordu. Elverişli limanıyla İskenderun 1925'te belli bir özerklikle Fransız Suriye'sine bırakıldı. Petrolce zengin Musul'un kaderi 1926'da Cemiyet-i Akvam'ın aracılığıyla çözüldü ve Irak'taki İngiliz mandasına verildi.
Yeni Türkiye öncülü Osmanlı devletinin siyasi kurumlarını yeniledi yenilemesine ama merkezileştirme politikalarını da sürdürdü. Cumhuriyet, Halk Fırkası örgütlenmesiyle gitgide iç içe geçen anayasal bir meclis hükümetine sahip oldu. Türk ulus-devletinin kuruluşunun merkezinde, yeni sınırlar içinde birliği İslam üzerinden sağlama ve emperyalist Batı karşıtlığı bulunuyordu. Bu temellerin ikisi de, bağımsızlığın kazanılmasının ardından, Batı tarzında bir modernleşme ve bilinçli bir laik milliyetçilik lehine dönüşüme uğradılar. Hilafet makamının lağvına eşlik eden laik

ANDREW MANGO

ATATÜRK

Modern Türkiye tarihi haliyle iki döneme ayrılır: Osmanlı Türkiye'si ve Kemalist Türkiye. Osmanlı Türkiye'sinin temelleri, en azından sembolik olarak, 13. yüzyılın son yıllarında, hanedana da adını veren kurucusu Osman Bey tarafından atılmıştır. Benzer biçimde, Mustafa Kemal Atatürk de 1920'lerde kurup biçimlendirdiği Cumhuriyet'i temsil eder.[1] Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in, sureti mühürlerde, madeni ve kâğıt paralarda yer alan; fotoğrafları ev ve işyerlerinin duvarlarını süsleyen; tartışmaları desteklemek için sözlerinden yerli yersiz alıntılar yapılan; bir kılavuz yıldız, esinlenilecek ve izinden gidilecek bir ideal olarak takdim edilen sembolüdür. Osman Bey'in siyasi seçimlerini ve bunların onun kurduğu varsayılan devlet üzerindeki etkileri hakkında yalnızca tahminde bulunabilirken, Mustafa Kemal'in politikalarının modern Türkiye'nin gelişimi üzerindeki etkileri aşikâr, Türkiye halkının tarihi üzerindeki izleri belirgindir.

Kimi Türkler ve bazı yabancılar, daha da ileri gidip, onun sadece Türkiye'nin değil dünyanın da tarihini değiştirdiğini ileri sürecektir. Bu iddialı görüşe karşı çıkılabilir, ama aynı zamanda onun hem modern bir devletin kurucusu hem de gelecekte olacakların habercisi olduğunu –yani bir imparatorluk evladı olan ve başka imparatorlukların politikalarını boşa çıkaran Atatürk'ün modern çağda imparatorluk iktidarına sınır koyan ilk liderlerden biri olduğunu ve I. Dünya Savaşı'nın sonunda getirdiği bu sınırların II. Dünya Savaşı'nın sonunda evrensel geçerlilik kazandığını– teslim ederek. Bu açıdan bakıldığında Atatürk, Çar Büyük Petro, George Washington, Winston Churchill, Charles de Gaulle gibi dünyanın tarihi şahsiyetlerinin resmigeçidinde yerini alır. Milli kahramanlarının aynı zamanda dünya çapında bir şahsiyet olması çoğu Türk için gurur kaynağıdır.

Atatürk'ün ölümünden yetmiş yıl sonra yazan tarihçi, bu iddialara kulağını tıkayamaz, sembollerin önemine gözünü kapayamaz. Ancak önündeki görev bir ayırt etme işidir: Atatürk'ün yaşamını ve yaptıklarını

olabildiğince doğru bir biçimde naklederken, aynı zamanda tarihe yaptığı kişisel katkıya dair görüş bildirmek ve bu iddiaları kanıtlarla desteklemek. Zamanının, ülkesinin ve mensubu olduğu özgül topluluğun bir evladı olarak Atatürk, şüphesiz seslerine kulak verdiği, mücadele ettiği ya da işbirliği yaptığı çağcıllarının da hissettiği etkilere maruz kalmıştı. Ama acaba ne dereceye kadar yenilikçiydi? Acaba orada olup yol göstermese, Türkiye'nin kaderi tamamen ya da büyük ölçüde değişir miydi? Bir tarihçinin bu ve benzeri soruları ele alması gerekir. Bunu başarabilmek için de, modern dönem tarihçisinin nitelikleriyle daha uzak bir geçmişin uzmanının niteliklerini birleştirmelidir. Çünkü Atatürk'ün doğduğu Türkiye artık mevcut değildir. Bir asır öncesinin Türkiye'si bugün yabancı bir diyar gibidir; ülkenin siyasi başkenti olmasa da hâlâ en büyük şehri olan İstanbul'un göbeğindeki anıtların varlığını fiziken sürdürmesi bu yabancılığı perdeler. Başka yerlerde ise ülkenin büründüğü yeni çehre göze çarpar. Bu zar zor hatırlanan loş diyara adım atan tarihçi, gerçekleri araştırırken rehber olarak imgelemini kullanmak zorundadır.

Bir Modernleşmeci Yetişiyor

Atatürk 1881'de Osmanlı'nın Selanik (bugünkü Thessaloniki) şehrinde doğdu.[2] Ona Mustafa adı verildi. Müslümanlar arasında soyadı olmadığı için, nüfusa Ali Rıza ile Zübeyde'nin oğlu Mustafa olarak kaydedildi. Askeri rüştiyede öğrenciyken, muhtemelen Osmanlı "hürriyet şairi" Namık Kemal'e duyduğu hayranlıktan dolayı, kendine ikinci ad olarak Kemal'i seçti. Harp Okulu kayıtlarında adı Selanikli Mustafa Kemal olarak geçer. Babası Ali Rıza Bey gümrük memuru idi ve hemen hemen aynı yıllarda kereste ve tuz tüccarlığı da yapıyordu – her iki ürünü de devletten temin ediyordu ve tuz ticaretinde başarılı değildi. Genç yaşta, kırk yedisinde öldüğünde yedi yaşında olan Mustafa, geleneksel bir Müslüman kadını olan annesi Zübeyde Hanım tarafından büyütüldü. Mustafa Kemal'in ailesinde Türkçe konuşuluyordu; bu, atalarından en azından bazılarının etnik Türkler olduğunu kanıtlamasa da düşündürür. Ancak Balkanlar'da yerleşmiş etnik Türkler, nesillerdir evlilik yoluyla, Mustafa Kemal'in de dış görünüş bakımından benzediği, çoğu Slav ve Arnavut kökenli, mühtedi

yerli halkla karışmışlardı. Baba tarafında din adamları, toprağa daha yakın anne tarafında ise küçük toprak sahipleri ve çiftçiler vardı. Balkanlar'daki toprakların çoğu, özellikle düzlükler Türklerin elindeydi.

Selanik 100.000 kadar nüfuslu, nüfusunun kabaca yarısı, İspanya'dan sürüldükten sonra Osmanlı devletine sığınan ve anadilleri olan İspanyolcayı (Yahudi İspanyolcası veya Ladino) konuşmaya devam eden Sefarad Yahudilerinden oluşan kozmopolit bir şehirdi.[3] Çoğunluğu Türkçe konuşan, aralarında Yahudilikten Müslümanlığa geçmiş "dönme"lerin çocuklarının da bulunduğu Müslüman cemaat ise ikinci en büyük cemaatti. Karışık nüfuslu liman şehirlerinde olduğu gibi burada da, örneğin Mustafa Kemal'in çocukluğunun geçtiği mahalle gibi Müslüman mahalleleri kalenin etrafında kümelenmişken, Selanik'in üçüncü en büyük cemaati olan Rumların ve yabancıların evleri surların dışında, sahildeydi. Selanik'te, çoğu doğma büyüme oralı olup –Yunanistan da dahil olmak üzere– yabancı ülke pasaportu taşıyan 10.000 kadar da "yabancı" vardı. Demiryoluyla bağlı olduğu Balkanlar'ın ihracat-ithalat limanı olan Selanik Güneydoğu Avrupa'ya açılan kapıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında şehir yavaş yavaş Avrupa dünyasının bir parçası haline geldi: Katolik misyoner okullarında, Fransa merkezli Alliance Israélite Universelle okullarında ve daha az oranda idiyse de Osmanlı devlet okullarında Fransızca yaygın bir biçimde kullanılıyordu; kafelerin, restoranların, otellerin, tavernaların, modern dükkânların açıldığı, elektrik ve diğer konforların bulunduğu şehirde farmasonlar ve özgür düşünenler faaliyet gösteriyor, çeşitli dillerde gazeteler yayınlanıyordu. Eğitimli Müslümanlar için de, gayrimüslimler için de uygar modernlik Avrupa ile aynı anlama geliyordu.

Atatürk'ün, babasının kereste ticaretiyle uğraştığı sırada kısa bir refah dönemi yaşayan ailesi, onun ölümünden sonra sıkıntıya düştü. Mülki idarede ya da silahlı kuvvetlerde yükselmenin yolunu açan devlet eğitimi bu durumda bir çıkış yolu vaat ediyordu. Şahsi mülkiyetin henüz yeni olduğu ve teminat altında bulunmadığı, dolayısıyla da nesillerdir intikal eden servetlere sahip pek az aristokrat ailenin var olduğu Osmanlı devletinde toplumsal akışkanlığın ana belirleyicisi eğitimdi. Müslüman ebeveynler oğulları için mülkiye mektepleriyle askeri okullar arasında tercih

yapabilirken, gayrimüslimler çocuklarını kendi cemaatlerinin ticaret ya da meslek okullarına ya da yabancı okullara gönderiyorlardı. Kendisine yol gösterecek bir babadan mahrum olan Mustafa, birçok akranı gibi, arzularının gerçekleşmesi yolunda daha geniş bir alan sunan ve dört bir tarafı düşmanlarla çevrilmiş, devletin denetimini elinden kaçırma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış bir Müslüman cemaatin amaçlarına özellikle daha uygun olan askeri okulu seçti.

Genç Mustafa gururlu, hırslı, çalışkan ve zekiydi. Aynı zamanda yakışıklıydı da: Daha ileri yaşlarında, keskin mavi gözleri ve etkileyici tavırları dillerde dolaşacaktı. Selanik askeri rüştiyesinde, Manastır (şimdiki Bitola, eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti) askeri idadisinde, İstanbul'daki Harp Okulu'nda ve ardından Harp Akademisi'nde akranlarının en parlak olanları arasında yerini aldı. Bu askeri okullarda hiç gayrimüslim yoktu, çünkü 1839'da yürürlüğe giren Tanzimat reformları, her ne kadar imparatorluğun Müslüman veya gayrimüslim tüm tebaasının eşitliğini ilan etmişse de, gayrimüslimler silahlı kuvvetlerde hizmet etmektense, "bedel-i askerî" denen bir muafiyet vergisi ödemeyi tercih ediyorlardı. Kelimenin henüz basit anlamıyla "millet" diye bilinen gayri Hıristiyan cemaatler ise Osmanlı devletinin yıkılışına kadar mülki idarede önemli mevkiler işgal ettiler, ancak silahlı kuvvetler, siyasi alanda Müslüman cemaatin "millet-i hâkime" konumunu teminat altına alıyordu. Müslüman bir hanedan tarafından yönetilen devletin resmi dini İslamdı, ama diğer inançlar da 1876 anayasasının koruması altındaydı.[4] Çok etnik gruplu ve çok mezhep ve inançlı Osmanlı toplumuna hâkim olan geleneksel işbölümüne göre, zanaat, ticaret ve uzmanlık gerektiren işler büyük ölçüde gayrimüslimlerin elindeydi. Günümüzün gelişmekte olan bazı ülkelerinde olduğu gibi, siyasete hâkim çoğunlukla iktisada hâkim azınlıkların yan yanalığı, dış güçlerin hesaplarında rol oynayan bir iç çelişkiyi besliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu 1699'dan beri gerileme içerisindeydi. İç huzursuzluklar, Habsburg Hanedanı ve Çarlık Rusya'sı gibi iki komşudan gelen dış tehdidi iyice azdırıyordu. İtaatsiz yerel yöneticiler, tahrikçi vaizler ve ayaklanmacı aşiretler, devletin kuruluşundan itibaren hep sorun olmuştu. 19. yüzyılın başında, milliyetçilik ideolojisinin padişahın Hıristiyan

tebaası arasında yavaş yavaş yaygınlık kazanması bu bildik tehlikeyi körükledi. Kendileri de Hıristiyan olan Büyük Güçlerin Yunan isyancılar lehine müdahalesi, 1830'da Avrupa himayesinde küçük bir Yunan ulus-devletinin kurulmasına yol açtı. Bu müdahale bir başlangıç teşkil edecek ve Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın da Osmanlı topraklarından kopmasıyla sonuçlanacaktı. Bu örneklerin her birinde, ayaklanmanın ardından Avrupa müdahalesi geldi. Yunan ulus-devleti bağımsızlığını elde ettiğinde topraklarındaki bütün Müslümanları sınır dışı ederken, Osmanlı'nın denetimi yitirdiği diğer tüm yerlerdeki Müslüman nüfus da kitleler halinde katledildi ve bunu bir zamanların "millet-i hâkime"sinden hayatta kalabilenlerin çoğunun buralardan ayrılması izledi. Kalan Osmanlı topraklarına sığınan bu insanlara, Çarlık imparatorluğunun güneye doğru amansızca ilerleyişinden kaçan Müslüman mülteciler de eklendi.

Osmanlı devletinin Müslüman yöneticileri, bu iç ve dış tehditlere karşılık vermek için, hasımlarını birbirlerine düşürme yönündeki geleneksel becerilerinin yanında, bir de Hıristiyan karşıtlarının kullandığı tekniklerde ustalaşma yoluna gittiler. Avrupa'dan daima askeri uzmanlık desteği alan ve askeri teknoloji ithal eden Osmanlılar, 19. yüzyılda Avrupai idari uygulamaları da ithal etmeye başladılar. Mustafa Kemal'in içine doğmuş olduğu Osmanlı devleti –belli başarı ile– kendini, modernleşmiş Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarını model alarak yeniden biçimlendirmeye çalışıyordu. Son kudretli Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, tahta ilk geçtiği sıralarda Balkanlar ve Kafkasya'da yaşanan büyük toprak kayıplarını, 1876'da Meşrutiyet'in ilanını destekleyen ve bundan kârlı çıkan nazır ve siyasetçilerin hatalarına bağlıyordu. Felaket getiren 1878 Rus Savaşı'nın ortasında meclisi tatil edip anayasayı askıya alan sultan, mümkün olan en iyi koşullarla bir barış antlaşması imzalayıp bunu da mümkün olduğu kadar uzun kılmak için bütün siyasi maharetini gösterdi. Bir yandan demiryolu, posta, telgraf ve karantina hizmetlerini artırıp okullar, kışlalar ve devlet daireleri kurarak devletin fiziki ve toplumsal altyapısını modernleştirirken, bir yandan da Müslüman tebaasına, Avrupa'daki emsallerinin başvurduğu "Tanrı, Kral ve Ülke" şiarının Osmanlı'daki karşılığı olarak, padişaha ve tüm Müslümanların halifesine sadakat ruhu aşılamaya çalıştı.

Abdülhamid'in koca bir casus ağıyla da desteklenen ihtiyatlı, modernleşmeci muhafazakârlığı, devleti yirmi yıl kadar az çok huzur içinde kıldı ve bütünlüğünü şöyle ya da böyle korudu. Ama bunu, padişahın okullarından yetişen Müslüman gençlerin iradelerini bastırma pahasına yaptı. Muhafazakâr bürokrasinin önlerine çıkardığı engellere takılıp kalan ve padişahlarının kriz yönetmekteki becerisinden çok, milliyetçi huzursuzluk ve ayaklanmaların ve bunların fırsat verdiği Avrupa müdahalelerinin açtığı kanayan yarayı düşünen bu gençler, aradıkları daimi reçetenin Batı'nın ilerlemesini ve refaha ermesini sağladığına inandıkları anayasal düzenlemelerde olduğuna kaniydiler.

Avrupa'da ticaret kolonileri olan Yunanlılar, Avrupa Aydınlanma'sından ve Fransız Devrimi'nden ders çıkaran ilk Osmanlı "millet"i idi. Aradan bir yüzyıl kadar bir süre geçip genç Mustafa Kemal askeri eğitimine başladığı sıralarda, Osmanlı egemen sınıfı içindeki yerlerini almak üzere eğitim görmüş olan Müslüman genç kuşağı da (yerinde bir adlandırmayla Avrupa'da önce Genç Osmanlılar, sonra da Genç Türkler denilen kuşak) aynı kaynaktan besleniyordu. Sultan Abdülhamid 1876 tarihli ilk Osmanlı anayasasını kendisinin devleti koruma çabalarına bir engel olarak görürken, Jön Türkler imparatorluğun bekasına yönelik asıl tehdidin anayasanın askıya alınması olduğuna inanıyorlardı. Halkın seçilmiş temsilcilerinin meşruti idaresiyle tüm sorunların bir çırpıda çözüleceğini düşünüyorlardı: Çeşitli etnik cemaatler ortak bir özgürlük içinde bir araya gelecek, yabancılar içişlerine müdahale etmek için artık bir bahane bulamayacak, imtiyazlar feshedilecek, harcamalar saray yerine, yenilenmiş bir Osmanlı devletinin bağımsızlığını ve çıkarlarını korumak üzere kuvvetli bir ordu ve donanmayı da içeren halkın ihtiyaçlarına yönlendirilecekti. Mustafa Kemal'in kuşağına ilham kaynağı olan şair Namık Kemal'in sözleriyle "müsademe-i efkârdan bârika-i hakikat" doğacaktı.[5]

Genç Mustafa Kemal'in Manastır ve İstanbul'daki akranlarından edindiği siyasi ideoloji buydu. Onlar gibi Mustafa Kemal de, Osmanlı devletinin dağılmaktan kurtulması için derhal bir şeyler yapılması gerektiğine inanmıştı. Makedonya bilhassa tehlikede gözüküyordu. Bulgaristan 1885'te, 1878 Berlin Kongre'siyle özerk bir vilayet statüsü tanınmış olan ve ciddi bir Müslüman nüfus barındıran Doğu Rumeli'yi ilhak etmişti.

Osmanlı'nın 1897'de Yunanlılara karşı kazandığı zafer, Büyük Güçleri, Yunan Prensi Yorgi'yi o sırada Osmanlılara kaybedilmiş olan Girit'e vali olarak atamaktan alıkoymadı. Müslüman sakinlerinin etrafı kuşatılmış bir azınlık durumuna düştüğü Doğu Rumeli ve Girit'te olanlar, 1902'de, jandarma kumandanlığına bir Avrupalının atandığı ve her bir Büyük Güce ayrı birer özel sorumluluk alanının verildiği Makedonya'yı da tehdit altına almıştı. Aynı yıl, devrimci faaliyetlerini planlamak üzere Osmanlı siyasi sürgünleri de Paris'te bir araya geldiler. Bu toplantıda iki eğilim belirdi. Aralarında Hıristiyan Osmanlı cemaatlerine mensup milliyetçilerin de yer aldığı bazı delegeler adem-i merkeziyetçi bir Osmanlı devletinden yanaydılar ve bunu başarmak için dış yardım alınmasına karşı değillerdi. Bunların karşısında ise kuvvetli, merkezi bir meşruti Osmanlı devletinin yaratılabilmesi için yabancıların müdahalesinden kaçınmak isteyen Müslüman yurtseverler bulunuyordu. İmparatorluk içindeki silahlı devrimciler, pozitivist "düzen ve ilerleme" şiarından esinlenen "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında örgütlenen bu ikinci grubun tarafını tutuyorlardı.

Rusya karşısında Osmanlı devletini desteklemek biçimindeki geleneksel siyasetinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başlayan Britanya hükümeti, Rusya'ya yaklaşarak Mayıs 1908'de Osmanlı Makedonya'sına vali atamak üzere Fransa ve Rusya'yla anlaştı. Temmuz'da, Makedonya'daki Osmanlı birlikleri arasında bulunan İTC mensubu bir kısım askerin isyan bayrağını çekmesi ve II. Abdülhamid'i meşrutiyeti yeniden ilana zorlaması üzerine, bu üçlü müdahale önlenmiş oldu.

Jön Türkler İktidarda

Mustafa Kemal liberal yazarlardan ilk esinlendiğinde öğrenciydi. Avrupa uygarlığına doğrudan ulaşma arzusuyla askeri okuldaki Fransızca derslerine ilaveten, Selanik'teki Fransız misyonerler tarafından düzenlenen Fransızca yaz kurslarına yazıldı. Daha sonra Almanca da öğrenme çabası gösterdiyse de, hâkim olduğu tek yabancı dil Fransızcaydı: Fransızcayı kolayca okuyup oldukça iyi yazıyor, toplumsal ve siyasi bağlamlarda kullanıyordu. Gençliğinde, bir Osmanlı subayının dul eşi olan ve olgunluk dönemi kişiliğinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynayan genç bir İtalyan

kadınıyla Fransızca sohbet edip mektuplaştı. Ancak onun daha öğrenciyken, eserleri en azından özet olarak Osmanlı Türkçesine çevrilmiş olan Fransız Aydınlanmacı yazarları asıllarından okumuş olması pek muhtemel değildir.

Mustafa Kemal'in ilk defa askeri gizli tertiplere dahil olması, 1899'da başlayan, İstanbul'daki Harp Okulu öğrencilik dönemine rastlar. Harp Akademisi'ne kabul edildikten sonra da bu tür işlerle haşır neşir olmaya devam etti. Öğrencilerin tahrikçi yayınları incelemekte olduğu bir sınıfa yapılan baskın sonrasında kısa bir tutukluluk yaşadıysa da, okula dönüp derslerini tamamlamasına izin verildi. 1905'te kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan sonra, umduğu gibi memleketi Makedonya'da değil, Suriye'de tatbiki eğitimine başladı; dostu ve sınıf arkadaşı Ali Fuat'ın (Cebesoy) buradaki ordu kumandanıyla ailevi yakınlığı vardı. Mustafa Kemal bu ilk görevinde, Dürzi aşiretlerinin çıkardığı isyanları bastırma harekâtlarında görev aldı.

Bu arada gizli faaliyetlerle ilgilenmeyi de sürdürerek, Şam'da, Vatan ve Hürriyet (en sevdiği şair olan Namık Kemal'le ilişkilendirilen iki kavram) adını verdiği küçük bir gizli cemiyet kurdu ve cemiyetin bir şubesini kurmak için gizlice Selanik'e gitti. Ancak Şam'a döndükten sonra, Selanik'teki arkadaşları daha büyük ve daha örgütlü olan İTC'ye geçtiler. 1908'in başında, doğduğu şehre tayini çıkınca Mustafa Kemal de İttihatçılara katıldı. Ama o zamana kadar başkaları devrimci hareketin ön saflarını tutmuşlardı. Hareketin başında Binbaşı Enver ve Binbaşı Cemal ile posta idaresinde çalışan bir sivil olan Talat Bey vardı. Temmuz 1908'de anayasanın tekrar yürürlüğe konmasıyla İTC tahtın gerisindeki iktidar haline gelirken, Mustafa Kemal'e de Osmanlı Libya'sında (Trablus ve Bingazi) yeni rejimi kurma görevi verildi. Yörenin geleneksel liderlerinin dostluğunu kazanmaktaki başarısı daha önce Suriye ve Filistin'de edindiği tecrübelerle birleşince, İTC liderliğini bu genç ve hırslı subayı siyasi iktidar merkezinden uzakta tutup, ondan bir Arap uzmanı olarak faydalanmanın daha iyi olacağı düşüncesine sevk etti.

Mustafa Kemal Libya'dan döndükten hemen sonra, İTC'nin İstanbul'da çıkan karşı devrimci bir hareketi bastırmak için Makedonya'da topladığı Hareket Ordusu'na atandı. Ancak isyancılar üzerine yapılan hücumun başındaki Enver'in gölgesinde kaldı. Abdülhamid'in 1909'da tahttan

indirilmesiyle Enver, Cemal ve Talât'ın büyük bir güç kazanması üzerine, bir başka devrimci subay olan okul arkadaşı Binbaşı Fethi (Okyar) ile ittifak kurup İTC idaresini içeriden eleştirmeye başladı. Gündemdeki ana mesele, görev başındaki subayların aktif siyasete katılmalarına izin verilip verilmeyeceğiydi. Mustafa Kemal ordunun siyaset dışında kalması gerektiğini savunuyordu. Bu politikayı ilkece benimseyip uygulamada göz ardı etme konusunda Mustafa Kemal de, Enver, Cemal ve diğerlerinden aşağı kalmamıştır.

1910'da Fransız ordusunun tatbikatlarını gözlemlemek üzere davetli olarak ilk kez Batı Avrupa'ya giden Mustafa Kemal, dönüşünde Arnavutluk'ta patlak veren bir isyanı bastırmakla görevlendirildi. Ardından 1911'de İtalyan işgaline karşı direnişi örgütlemek üzere Enver'in ardından Bingazi'ye gitti. İtalyanların içerilere ilerlemesini durdurdu, ama bu mevzii başarının pratikte hiçbir değeri olmadı, çünkü 1912'de Balkan devletlerinin birleşerek saldırıya geçmeleri sebebiyle Osmanlı kuvvetleri Libya'yı İtalyanlara bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Çölde kaptığı göz iltihabının tedavisi için Viyana üzerinden seyahat etmesi gerektiğinden, Mustafa Kemal'in yeni cepheye dönüşü gecikti. Gelibolu Yarımadası'nın boynunu tutan kolorduya kurmay başkanı olarak atandığında, Bulgarlar İstanbul surlarına dayanmış, Osmanlı kuvvetleri neredeyse Avrupa'daki tüm topraklarla birlikte Selanik'i de kaybetmiş bulunuyordu. 1913'te darbeyle iktidara doğrudan el koyan İTC, her ne kadar Edirne'nin Bulgarlara kaybının önüne geçemediyse de, müttefik Balkan devletleri kendi aralarında kavgaya dalınca şehri yeniden ele geçirmeyi başardı. Edirne'nin geri alınmasının getirdiği itibarla Binbaşı Fethi'nin başını çektiği hizbi yenilgiye uğratan Enver triumviranın başına geçti. Fethi Sofya'ya büyükelçi olarak atanırken, Mustafa Kemal de onun askeri ataşeliğine getirildi. Osmanlı'nın bir taşra kentiyken Avrupai bir hava ve zarafetle dolu bir başkent haline gelen Sofya'nın geçirdiği hızlı dönüşüm Mustafa Kemal'i derinden etkiledi. Şehrin modaya uygun modern toplumsal yaşamına kolayca ayak uydurdu ve diplomatlıktaki kısa süreli görevinin tadını çıkardı.

Cihan Harbi'nin başlamasından birkaç ay sonra, Ekim 1914'te Almanlarla gizlice anlaşan Enver, Pearl Harbor'vari bir saldırıyla Rusya'nın Karadeniz'deki donanmasını ve donanma üssünü topa tuttu ve Osmanlı

İmparatorluğu böylece İttifak Devletleri safında savaşa sürüklenmiş oldu. Enver'in politikalarıyla ilgili şüphelerini arkadaşlarıyla paylaşan Mustafa Kemal, yine de Sofya'daki diplomatik –ve istihbari– görevlerinden aktif hizmete geçmenin yollarını aramaya başladı. Enver'in Kafkas cephesinde Rus kuvvetleri üzerine düzenlenen, iyi planlanmamış bir seferin başında bulunduğu sırada, Gelibolu'ya eli kulağında bir İtilaf çıkarmasına karşı apar topar hazırlanan bir birliğin başına kumandan olarak atandı.

Mustafa Kemal'e askeri ün sağlayan Gelibolu seferidir. Birliklerini 1915 Nisan'ındaki İtilaf çıkarmasını frenlemek üzere ihtiyat mevzilerinden hızla yürüyüşe geçirdi. Cesur bir kişiliği vardı ve Enver'den farklı olarak, muharebe kumandanlığındaki büyük ustalığını da ispat etmişti. İtilaf kuvvetlerinin ilk hücumunu durdurmada gösterdiği başarı üzerine, ikinci İtilaf çıkarmasını karşılamak üzere toplanan daha büyük bir kuvvetin başına getirildi. Yine başarılı oldu ve Türkiye tarihinde Anafartalar Savaşı diye bilinen bir dizi çarpışmada İngiliz kuvvetlerini Suvla Koyu'nda tuttukları ikinci köprübaşı mevkii yakınlarında hareketsiz bıraktı. Üstlerini, özellikle de Boğazları savunan Beşinci Ordu'nun Alman kumandanı Mareşal Liman von Sanders'i eleştiren Mustafa Kemal, Osmanlı askerlerini Alman subaylarının kumanda etmesine öfke duyuyordu. İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'dan çekilmelerinden kısa bir süre önce görevinden istifa etti. Enver buna, Mustafa Kemal'in Boğazlar'ın savunmasındaki kuşkusuz ast konumunda ama yine de önemli olan rolünü resmen inkâr ederek karşılık verdi. Sonuç itibariyle Mustafa Kemal, meslektaşları arasında ülke genelindekinden daha iyi tanınıyordu.

Enver'in, Libya'daki Arap başıbozuk kuvvetlerinin başına geçmesi için yaptığı teklifi reddeden Mustafa Kemal, ilerlemekte olan Rus ordusunu durdurmak üzere karşı saldırıya geçen kolorduya kumandan olarak doğu (Kafkas) cephesine atandı. Yeni bir Rus hücumuyla geri çekilmeye mecbur kalmadan önce Muş ve Bitlis şehirlerini geri alarak, tuğgeneralliğe (I. Dünya Savaşı'nda geldiği en üst rütbe) yükseltilmesinin hakkını verdi. Ertesi yıl (1917) arka arkaya, önce Ruslara karşı İkinci Ordu kumandanlığına, sonra da İngilizlere karşı Suriye'deki Yedinci Ordu kumandanlığına atandı. Almanlarla yapılan ittifaka yönelttiği eleştirileri artırarak, Suriye cephesindeki Alman kumandan General von Falkenhayn'la çalışmayı

reddedip İstanbul'a döndü. Enver onu birkaç ay sonra tahta geçecek olan veliaht Vahdeddin'in maiyetine alıp Batı cephesine göndererek sahneden çekti. Yeni padişahın kendisini, Liman von Sanders'in yetkisi kapsamındaki 7. Ordu kumandanlığına ataması üzerine Mustafa Kemal eski görevine dönmüş oldu. Çok geçmeden, Osmanlı cephesi İngiliz güçlerinin ilerleyişi karşısında çöktü. Yakalanmaktan kurtulan Mustafa Kemal Halep'e vardı ve orada, arta kalan Osmanlı kuvvetleriyle şehrin kuzeyinde yeni bir hat oluşturmayı başardı. Savaş sona erip de Alman subaylar çekildiğinde, kendini bütün bir Suriye cephesinin kumandanı olarak buldu.

İstiklal Harbi

Kasım 1918'de ateşkes imzalanınca Mustafa Kemal İstanbul'a döndü. İTC liderlerinin kaçışıyla önünde yeni umutlar belirmişti; yeni idarede harbiye nazırı olabilmek için çok uğraştıysa da görmezlikten gelindi, ama Sultan Vahdeddin'e yakınlığı ve devrik İTC liderlerine beslediği bilinen münaferet sayesinde, Doğu ve İç Anadolu'daki Osmanlı birliklerine müfettiş olarak tayin edildi. Resmi görevi, ateşkes hükümleri uyarınca bu kuvvetlerin silahsızlanmasına nezaret etmek ve bu arada düzeni sağlamaktı. O ise tam aksini yapma niyetindeydi: Yani bu birlikleri silahlarıyla birlikte oldukları gibi muhafaza etmek ve onları ateşkes imzalandığı sırada Osmanlı hâkimiyetinde kalan toprakların savunulmasında kullanmak.

İstanbul'da harbiye nezareti Türk direnişinin kalbi görevini görüyordu. Mustafa Kemal başkentten ayrılmadan önce, İtilafçıların tasarılarını boşa çıkaracak planlar yapmak üzere, benzer düşüncedeki kumandanlarla işbirliğine gitti. Bu kumandanlar taşrada, başında yerel İTC militanlarının bulunduğu ve müdafaa-i hukuk (Başkan Woodrow Wilson'ca tanınan milletlerin hakları) cemiyetleri denilen direniş birimleriyle el ele verdiler. Bu yerel militanların çoğu, Hıristiyan komşularının yağmalanması pahasına zenginleşmişti ve şimdi İtilafçıların kanatları altında geri dönmelerinden korkmak için haklı sebepleri vardı.

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasının hemen ardından, İç ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı birliklerinin başındaki kumandanları kısa sürede arkasına almayı başarıp, yerel müdafaa-i hukuk cemiyetlerini

ulusal bir ağ dahilinde bir araya getirmeye girişti. Resmi ordu müfettişliği ve saltanat yaverliği unvanları yerel destek almasını kolaylaştırıyordu. Yaptığı çalışmaların gerçek niteliğini kavramaya başlayan İtilafçılar, padişaha onu geri çağırması için baskı yapmaya koyuldular. Başkente dönmeyi reddeden ve azledilmesiyle müdafaa-i hukuk örgütlerinin genel başkanı seçilmesi arasındaki kısa sürede başarılı müzakereler yürüten Mustafa Kemal, bu cemiyetlerin temsilcileriyle önce Erzurum'da, sonra da Sivas'ta birer kongre topladı. Bütün bu süreç boyunca, kendisinin ve destekçilerinin, asilik şöyle dursun, padişahı İtilafçıların elinde esir olmaktan kurtarmak niyetiyle hareket ettikleri görüntüsünü muhafaza etti. Anadolu'nun işgal edilmemiş birçok yerinde hızla hâkimiyeti ele alan milliyetçileri dize getiremeyen saltanat hükümeti, çareyi onlarla müzakereye girişmekte buldu ve İtilaf Devletleri'yle bir barış antlaşması imzalanmadan önce yeni seçim yapılması yolundaki taleplerine boyun eğdi.

Türkiye'de kalmış en büyük Hıristiyan cemaat olan Rumların boykot ettiği seçimler, Türk milliyetçilerine İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'da denetimi ele geçirme fırsatı sağladı. Mustafa Kemal bu çoğunluğu güvenli bir mesafeden yönetebilmek için, karargâhını İstanbul'a demiryoluyla bağlı ama Türklerin elinde emniyette olan Ankara'ya taşıdı. Yeni meclise o da seçilmişti ama yerine geçmedi. İstanbul'da toplanan yeni meclis Misak-ı Milli'yi kabul ederek, Erzurum Kongre'sinde şekillenip Sivas'ta geliştirilen bu metin temelinde duruşunu ilan etti. Misak-ı Milli, Kasım 1918 ateşkesiyle sınırları çizilmiş topraklarda, bölünmez bir devlet olarak tam ve koşulsuz bağımsızlık talep ediyordu.

Türk milliyetçilerinin saltanat hükümetinin dizginlerini ele geçirme ve kendilerinden gelecek isteklere karşı çıkmaları ihtimali karşısında, İngilizler diğer İtilaf Devletleri'nin gönülsüz desteğiyle, ateşkesin imzalanmasından sonra zaten birliklerini göndermiş oldukları İstanbul'u işgal ettiler. İngiliz devriyeleri tam önde gelen milliyetçileri tutuklayıp sürgüne göndermeye başladığı sırada son Osmanlı Meclisi oturumunu tatil etti. Ancak birçok mebusun bir yolunu bulup Ankara'ya ulaşmasıyla, Mustafa Kemal yeni bir Büyük Millet Meclisi (BMM) topladı. BMM hâkimiyetin tek sahibi olduğunu duyurdu, ama padişah kâğıt üzerinde devletin meşruti hükümdarı olarak kalmaya devam etti.

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan BMM, Mustafa Kemal'i hem yasamanın hem de –Sovyet icra komiserlerinden esinlenen bir tanımlamayla– İcra Vekilleri Heyetinden oluşan yürütmenin başkanı olarak seçti. Yeni meclisin sultana sadakat konusunda verdiği güvence, devrimci ateşinin derme çatma kılıfıydı. Türkçede İhtilâl-i Kebir diye bilinen Fransız Devrimi Türk modernleşmecilerine ilham kaynağı olagelmişti. Mustafa Kemal, hareketine Sovyet desteği sağlamak için elinden geleni yaparken, Bolşevik Devrimi'nin yarattığı alternatif çekim alanlarını da frenlemeye çalıştı.

Saltanat hükümeti, Ankara'daki rakip BMM hükümetini, modernleşmeci Türk milliyetçiliğinin yükselişiyle özgüllükleri tehdit altına giren toplumsal grupları isyana kışkırtarak ezmeye çalıştı. Çerkes muhacirler, yerel eşraf, muhafazakâr din adamları ve Kürt aşiretleri arasında eski düzen taraftarları pek çoktu, ama bu kesimlerin tümüne hâkim olamamışlardı. Bunun sonucunda, Mustafa Kemal hükümeti padişaha sadık Çerkeslere karşı düzensiz Çerkes kuvvetlerini, eşrafa karşı onların yerli rakiplerini, Türk milliyetçiliğinden korkan din adamlarına karşı yabancı egemenliğinden korkanları ve Kürt aşiretlerine karşı diğer Kürt aşiretlerini kullanabildi. Böylece BMM hükümeti dahili hasımlarını yolundan çekmiş olarak, asıl görevi olan harici hasımlarıyla uğraşmaya dönebildi.

Mustafa Kemal Türk ulusal direniş hareketinin önderliğini üstlendiğinde, hem profesyonel bir kumandanın hem de mahir bir iç siyasetçinin becerilerini edinmiş bulunuyordu. Şimdi sıra artık diplomatik yeteneklerini sergilemeye gelmişti. Ülkeden uzak tutmaya dikkat ederek Bolşeviklerden yardım aldı. İtilafçılar arasında patlak veren çıkar çatışmasından yararlanarak Fransız ve İngilizlere karşı İtalyanlara yaklaştı. Güneydoğu Anadolu'yu işgal eden Fransız birliklerine karşı çete savaşları verirken, Fransız hükümetine de 1918 ateşkes sınırları dahilindeki Osmanlı toprakları üzerindeki taleplerinden vazgeçmeleri halinde Türklerin Suriye üzerindeki Fransız hâkimiyetini kabul edeceklerini duyurdu. Paris pazarlığa razı oldu. Fransız desteğinden yoksun kalan Britanya hükümeti, 1919'da Londra'nın desteğiyle İzmir'e asker çıkaran Yunanlılarla arasına mesafe koydu. İtilaf Devletleri'nin padişah hükümetine dayattırdıkları, ertesi yıl imzalanan Sevr Antlaşması'nda, (Doğu) Trakya'nın hemen, İzmir havalisininse belli bir

süre sonra Yunanistan'a verilmesi vaadinde bulunuluyordu. Ama daha antlaşma onaylanmadan, Londra Türk milliyetçileriyle çatışmadan kaçınmak için onu tadil etme arayışına girdi.

Mustafa Kemal'in diplomatik taktikleri sayesinde, ulusal ordu askeri hedefini mevzilenmiş Ermeni ve Yunan kuvvetlerine kadar indirebilmişti. Ermenileri 1920'de kolayca yenen Türkiye, 1878'e kadar Çarlık Rusya'sıyla sınır olan ve Ermeni milliyetçilerinin üzerinde hak iddia ettikleri (ve sayıca azınlık oldukları) toprakları böylece geri aldı. Yunanistan daha zorlu bir düşmandı. Yunan ilerlemesi Ankara'yı tehdit etmeye başlayınca, BMM Mustafa Kemal'i başkumandan olarak olağanüstü yetkilerle donattı. O da, Ağustos-Eylül 1921'de verilen Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusunun ilerleyişini durdurup yenilgiye uğrattı ve ertesi yıl Batı Anadolu'dan sürerek kendini kanıtladı. Meclis, onu geleneksel "gazi" unvanı ve mareşal rütbesiyle taltif ederek duyduğu şükranı gösterdi. İngilizlerle bir çatışmanın eşiğinden dönülmesinin ardından, 1922 Ekim'inde, Türk askerlerinin tek kurşun atmadan Doğu Trakya'yı geri almalarına olanak veren Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandı. Mustafa Kemal'in liderliğindeki BMM ordusunun zaferi, Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan ve Misak-ı Milli'de öne sürülen hemen hemen tüm talepleri karşılayan barış antlaşmasıyla tanındı. Başlıca istisna, Türkiye'nin Musul vilayeti üzerindeki hak iddiasıydı; konu ileriki müzakerelere bırakıldı ve Türkiye'nin, o sırada İngiliz mandasında kurulan yeni Irak devleti lehine 1926'da Musul topraklarından feragat etmesiyle de nihai olarak kapandı. Ankara, daha önce Fransızlarla imzaladığı müstakil antlaşmaya göre, İtilaf Devletlerinin 1918'de ateşkesin imzalanmasından sonra işgal ettiği ve neticede Türkiye'nin Misak-ı Milli'de belirlediği sınırlar içinde kalan İskenderun'dan o sırada zaten vazgeçmişti. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından üç ay sonra, BMM, başkenti Ankara ve ilk cumhurbaşkanı da Mustafa Kemal olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını karara bağladı.

Yeni Bir Ulus-Devlet Yaratılıyor

İstiklal Harbi/Bağımsızlık Savaşı, Milli Mücadele ya da Kurtuluş Savaşı denilen süreç boyunca ordu, 13.000 ölü, 35.000 yaralı olmak üzere

az zayiat verdi – Cihan Harbi'ndeki Osmanlı zayiatının küçük bir kısmı. Ama İstanbul dışında ülke harabeye dönmüş, nüfusu azalmış ve toplumun çok etnik kökenli, çok dinli dokusu tahrip olmuştu. Osmanlı Anadolu'su zanaatkârlarının çoğunluğunu ve Osmanlı devletindeki meslek sahiplerinin de büyük bölümünü oluşturan Ermeniler, 1915 ve sonrasında, geride sadece İstanbul'da küçük bir cemaat bırakarak öldürülmüş, sürülmüş ya da kaçmışlardı. 1922'de Yunan ordusuyla birlikte kaçmamış olan Rumlar, Cihan Harbi patlak verdiği sırada İstanbul'da ve Çanakkale Boğazı yakınlarındaki adalarda yerleşik olanlar hariç tutularak, Lozan'da mutabakata varılan nüfus mübadelesi hükümleri çerçevesinde zorla nakledildiler. Onların ayrılışıyla birlikte Türkiye tüccar sınıfının büyük bölümünün yanı sıra en iyi çiftçilerinin bir kısmını da kaybetmiş oldu. Ağırlıklı olarak İstanbul'da toplanmış olan Yahudi cemaati yerinde kaldı, ancak genç Türk devletinin karşı karşıya kaldığı vahim beceri kıtlığına çare olamayacak kadar küçüktü. Balkanlar'dan gelerek Hıristiyanların yerini alan Müslüman muhacirler sayıca daha az oldukları gibi, çoğu köylüydü ve modern becerilerden yoksun idi.

Lozan'da tanınan sınırlar içindeki Türkiye nüfusunun, 1914 ile 1923 arasında yaklaşık 3 milyon azalarak 13 milyona indiği tahmin edilir.[6] Bu nüfusun yüzde 92'si okuryazar değildi;[7] yüzde 86'sı Türkçe, yüzde 9'u Kürtçe konuşuyordu ve yüzde 98'i Müslümandı.[8] Mustafa Kemal, İstiklal Harbi'ne gerekli desteği seferber edebilmek için Müslüman dayanışmasına başvurmuştu. Namaza gitmiş; ilk BMM toplantısını dini merasimle açtırmış; Anadolu'daki müftülerden, şeyhülislamın Mustafa Kemal'i ve arkadaşlarını asi ilan ettiği fetvayı geçersiz kılan ve tüm hayırlı Müslümanları yabancılara tutsak düşmüş halifeyi kurtarma mücadelesine katılmaya çağıran bir fetva alınmıştı.[9] Yedi yıl sonra ise Mustafa Kemal halifelik kurumunu "ilim ve fennin nurlara müstağrak kıldığı hakiki medeniyet âleminde gülünç" sayacaktı. Ama aynı konuşmasında söylediği gibi, halkı "ananelerine ve fikrî kabiliyetlerine ve ruh haletlerine mugayır olan muhtemel tahavvülattan" ürkmelerine meydan vermemek önemliydi. Bu yüzden, asıl niyetini "bir milli sır" gibi saklaması ve koşullar elverdikçe peyderpey gerçekleştirmesi icap ediyordu.[10]

Yeni Türk devletinin köylü nüfusu, Osmanlı devletinin hizmetine girmeden önce Batı tarzı okullarda eğitim görmüş, nispeten küçük bir

subay ve memur sınıfı tarafından yönetiliyordu. Savaşan askerleri nasıl kumanda edeceklerini, asayişi nasıl sağlayacaklarını, imparatorluğun tebaalarını nasıl idare edeceklerini biliyorlardı. Başka imparatorlukların hizmetlileri gibi, görevlerine karşı bir sorumluluk duygusu da taşıyor ve haklı olarak, yaptıkları hizmetin toplumun iyiliği için olduğuna inanıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinden genç Türk ulus-devletinin hizmetine geçen bu insanların çoğu birbirini tanımaktaydı. Sorun, genellikle birbirlerini çekememeleri ve benzer diğer zümrelere karşıt gruplar ve ağlar oluşturmalarıydı. Her biri, konumunu sadece kendi kişisel destekçilerini terfi ettirerek muhafaza eden bir lidere sadık, ahbap çavuş ilişkisine dayalı birden fazla rakip grup vardı. Mareşal Liman von Sanders Gelibolu seferinde yaşadıklarını anlatırken, kendisine bağlı Osmanlı kumandanlarının birbiriyle çatışan kişiliklerini uzlaştırmakta çektiği güçlüklerden yakınır.

Sivil ve askeri devlet görevlilerinin, üzerinde hüküm sahibi oldukları yerel eşrafla (toprak sahipleri ve aşiret reisleri) da şahsi bağları vardı ama bir zümre olarak onlardan ayrı dururlardı. Savaş her halü kârda aile servetlerini tüketmiş bulunuyor ve toprak, bol da olsa, yoksul ve geri kalmış bir ülkede pek az gelir sağlıyordu. Britanya ve Fransa hâkimiyetindeki eski Osmanlı topraklarında (Mısır, Irak, Kıbrıs, Suriye) mülkleri olan birkaç aile, genç Türkiye Cumhuriyeti'ndeki mülk sahiplerine göre azımsanmayacak derecede daha varsıl idiler. Osmanlı asilzadelerinin sefalete düşmüş evlatları, İstanbul'un toplumsal manzarasının belirleyici bir unsuru haline gelmişti. Ama bu düşüş çoğunlukla geçiciydi. Çocuklarına, genellikle de yabancı okullarda iyi bir eğitim aldırabilecek parayı bir araya getirebildiklerinde, onlar da genç Cumhuriyet'teki izlerini bırakacaklardı. Dikey toplumsal akışkanlığın anahtarı her zamanki gibi eğitimdi.

Mustafa Kemal, gerek İstiklal Harbi sırasında, gerekse izleyen yıllarda, bazıları en yakın silah arkadaşlarından gelmek üzere, meclis içinden ve dışından birçok eleştiriye maruz kaldı. 1927'deki nutkunun ünlü bir cümlesinde bu durumu şöyle ifade ediyordu: "Milli mücadeleye beraber başlayan yolculardan bazıları, milli hayatın bugünkü Cumhuriyete ve Cumhuriyet kanunlarına kadar gelen tekâmülatında, kendi fikriyat ve hissiyatının ihatası hududu bittikçe, bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdir."[11]

Birinci BMM yetkilerine sonuna kadar sahip çıkarak, cumhurbaşkanı ve bir dönemin başkumandanına tanıdığı yetkilere kesin sınırlar koydu. Mustafa Kemal'in meclisteki muhalefetin üstesinden gelmede ve yola birlikte çıktığı arkadaşlarının desteğini muhafaza etmede karşılaştığı güçlükler, yalnızca, hatta esasen, ideoloji ya da politika farklılıklarından kaynaklanmıyordu. Cumhurbaşkanının otoriter karakteri ve kararlarına olan sarsılmaz güveni biliniyor ve bunlardan korkuluyordu. Mustafa Kemal'in mesai arkadaşlarından kimileri ona göre daha muhafazakâr, kimileri daha liberaldi, ama ortak noktaları, eski kurumlara (saltanat, halifelik, İslamın resmi din konumu) ya da soyut demokratik ideallere bağlılıktan ziyade, paylaşımcı bir liderlik tarzına duydukları arzuydu. Karar alma sürecinde daha fazla pay sahibi olmak ve siyasi iktidarın bir parçası olmak istiyorlardı.

Batı'da, Osmanlı devleti uzun zamandır Türkiye, Müslüman tebaası da Türkler diye biliniyordu. Benzer biçimde, Mustafa Kemal'in yandaşlarına da genellikle Türk milliyetçileri deniyordu. Ama ülke içinde Türkiye adının resmi kullanımı, Osmanlı meclisinin 1920'de Misak-ı Milli'yi onaylamasıyla başladı ve yavaş yavaş, neredeyse farkına varılmadan yaygınlaştı. Ertesi yıl BMM, onayladığı geçici anayasada "Türkiye" devletini yönettiğini ilan ediyordu. İlerleyen zamanlarda, Mustafa Kemal'in başından beri bir Türk ulusal devleti yaratmayı amaçladığı ifade edildi. Oysa Mustafa Kemal'in icraatı ve sözleri, mesai arkadaşları gibi onun da, Cihan Harbi bitip de Türklerle Arapların yollarının ayrılacağı belli olana kadar Arap vilayetlerini Osmanlı devleti sınırları içinde tutmak için çabaladığını gösterir. Bu noktadan sonra Mustafa Kemal, mesai arkadaşları ve yandaşları, sahip çıktıkları toprakların Müslüman sakinlerinin etnik kökene göre ayrışmasını önlemekte kararlıydılar. O zamana kadar kendilerini Osmanlı ve Türk olarak düşünmüşlerdi; şimdi ise Hıristiyanların çoğu ve ardından Müslüman Arnavutlarla Araplar da ayrı birer vatana sahip olduklarına göre, tekil Türk kimliğine razı oldular. 20. yüzyılın doruğunda, Batı Avrupa düşüncesinin ve Doğu Avrupa örneklerinin etkisi altında, dile, ortak yaşantılara, hakiki ortak çıkarlara ve varsayılan ortak kültüre dayalı bir Türk milliyetçiliği ideolojisi şekilleniyordu. Bu milliyetçiliğin son rötuşlarını, Türkiye'nin ağırlıklı olarak Kürt nüfusun yaşadığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin

başta gelen şehri olan Diyarbekirli (şimdi Diyarbakır) Ziya Gökalp yaptı. Gökalp, iktidardayken duruma göre değişen ölçülerde hem modernleşmeci bir Müslüman milliyetçiliği hem de Pan-Türkçü bir milliyetçilik güden İTC'nin merkez yönetim kurulu üyesi oldu. İTC, genelde Batılı imparatorluklardaki Müslüman nüfusu, özelde Rus imparatorluğundaki etnik Türkleri ayaklandırmaya uğraşıyordu. Ülke içinde ise bir Türk milli ruhunu ateşlemeye çalıştı ve sadece yabancılara değil yerel gayrimüslimlere de karşı ayrırncılığın hüsnütabiri olan bir "Milli Ekonomi" yaratmayı amaçladı. İTC yönetimi, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yapılan ittifaklara rağmen, yine değişen derecelerde Batı ve Hıristiyanlık karşıtı idi.

Bu fikirler Mustafa Kemal'in yandaşları arasında revaçtaydı. Mustafa Kemal onlardan, modernleşme projesine olan ortak bağlılıklarının mantıki sonuçlarına varma konusunda ayrılıyordu. O, modernleşmenin Batılılaşmayı içerdiğini, dolayısıyla da Batı ile işbirliği içinde daha kolayca ilerleneceğini düşünüyordu. Nitekim, Batı'nın husumetini yumuşatma amacı, yeni Türk devletine barış içinde gelişme şansı tanımak üzere savaş sonrası antlaşmaların yarattığı durumu desteklemek yönündeki kapsamlı politikanın bir parçasıydı. Hıristiyan dünyasındaki uzun zamandır süregelen Müslüman ve Türk karşıtlığına dayalı önyargıların beslediği yabancı düşmanlığı öyle hemen sökülüp atılabilecek bir şey olmadığı gibi, başında Mustafa Kemal'in bulunduğu yeni devletin idarecileri de düşmanlıkla doluydu. Genellikle Batılıları seviyor, ama yerel Hıristiyanlardan hoşlanmıyorlardı, ya da Batılı Büyük Güçlerden hazzetmiyorlardı, fakat Batı bilimine hayrandılar. Mustafa Kemal'in başbakanı İsmet'in (İnönü), kendi ülkelerinde olması koşuluyla yabancıların para kazanmasına aldırmadığını belirttiği söylenir. Mustafa Kemal ise gerek savaş meydanlarında, gerekse diplomaside Batılı ve diğer gayrimüslim rakiplerine denk olduğunu kanıtladığından olacak, onlardan pek çok mesai arkadaşının korktuğu kadar korkmuyor, dolayısıyla onlardan hoşlanmaması için özel bir neden de bulunmuyordu. Başarısını, kendine olan güvenine ve gayretine borçluydu, halkının da aynı ruh halini sergilemesini istiyordu. Mustafa Kemal, özellikle rakipsiz bir iktidara kavuştuktan sonra başvurduğu söylemde, dahili başarısızlıklar için yabancı günah keçileri aramamıştı. O, halkının uygar milletler ailesinin eşit bir üyesi olarak kabul görmeye layık olduğuna

inanıyordu. Aynısı genç Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında yaşayan Müslümanlar için de geçerliydi; eğer yabancı boyunduruğunda iseler, bu onların düzgün bir milli eğitim almamalarından ileri geliyordu.

Mustafa Kemal'in benimsediği tek bir bütünleştirici insan medeniyeti, insanlığın ilerleyişinin meyvesi fikri, kuşkusuz kendi icadı değildi. Dünya genelindeki çağdaşlarının ortak söyleminin bir parçasıydı bu. Mustafa Kemal bu söylemi benimseyerek, geliştirdiği Türk milliyetçiliğinin enerjisini dış düşmanlardan uzaklaştırıp içerideki geri kalmışlık ve cahillikle mücadele etme, harap bir ülkeden bir zenginlik yaratma görevine yöneltiyordu. Türk milliyetçilerinin sınırlara ilişkin taleplerinin büyük ölçüde yerine gelmiş olması, ülkenin gelişimi üzerine yoğunlaşmasına imkân tanıdı. Türklerin de başka herkes kadar medeniyete muktedir olduğuna inanıyordu; tek eksikleri maddi kaynaklar ve "müspet ilim" bilgisinde idi. Ülkenin kaynaklarını geliştirmek ve laik bilgi tohumlarını ekmek, tıpkı geleneksel Müslüman toplumlarda dini bilgi yaymakta olduğu gibi, hükümetin göreviydi. Mustafa Kemal'e göre iktisadi, toplumsal ve kültürel gelişme ayrılmaz bir bütündü.

Mustafa Kemal'i yeni Türk devletinin egemen sınıfının öteki ileri gelen üyelerinden ayıran, görüşündeki radikal tutarlılık ve Batı'nın bilgi ve uygulamalarına hiç çekincesiz başvurmaktaki istekliliğiydi. Din konusuna gelince, Mustafa Kemal Türk egemen sınıfındaki tek agnostik (veya belki de doktrinci olmayan deist) değildi, ama dine karşı onun kadar salt araçsal bir tutum takınan pek azdı. Bir kez daha belirtmek gerekirse, egemen sınıf mensuplarının tamamı değilse de pek çoğu onun Batılı yaşam tarzı tercihini paylaşmakla beraber, çağdaşlarının birçoğu Şark'ın pitoresk ve kimine göre de ruhani niteliklerine hayranlık beslemeye devam ederken, Mustafa Kemal Şark'ta sadece geri kalmışlık, bayağılık ve pislik görüyordu.

Mustafa Kemal reform programını hayata geçirirken, vuku bulan olaylardan ustaca yararlanmasını bildi. İstanbul'un İngiliz işgaline uğraması sonucu Osmanlı meclisinin tatil edilmesi, ona 23 Nisan 1920'de Ankara'da BMM'yi toplama fırsatı verdi. BMM Mustafa Kemal'in başkanlığında millet adına egemenliği eline aldığını ilan ettiği zaman, istediği kadar savunduğunu iddia etsin, adı dışında saltanatı zaten kaldırmış

oluyordu. İngiliz gözlemci Albay Rawlinson'ın, Anadolu'da "Müslüman bir cumhuriyet"in doğuşuna şahitlik ettiğinden hiç kuşkusu yoktu. Sultan Vahdeddin'in İstanbul'dan kaçışı, haliyle BMM'yi 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan etmeye götürdü. Mustafa Kemal'in, BMM'nin reisi ve daha evvel de müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin başkanı olması hasebiyle cumhurbaşkanı olacağı aşikârdı. 1920'den beri Mustafa Kemal'in karargâhı olan Ankara Cumhuriyet'in başkenti oldu. Bu seçim, eski rejimden kopuşun ve dikkatlerin, merkezinde yeni başkentin bulunduğu Anadolu'daki gelişmelere kaymasının simgesiydi. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali ise, düşman saldırılarına o kadar açık olmayan bir başkentin avantajlarını ortaya koymuştu. Üstelik İstanbul'da bir türedi olarak görülebilecekken, Ankara'da Mustafa Kemal'in yıldızı pırıl pırıl parlıyordu.

Ertesi yıl hilafetin kaldırılması, saltanatın lağvedilmesiyle birlikte, mantıki ama daha zor olan bir sonraki adımdı. Bunun sonucunda, din adamlarının Osmanlı devletinde tatmış olduğu sınırlı özerklik de ortadan kalktı. Mustafa Kemal artık BMM'den medreseleri ve şer'iye mahkemelerini kaldıran kanunları geçirtebilirdi. Nakşibendi tarikatından Şeyh Said'in önderliğindeki Kürt isyanı, tekke, zaviye ve türbeleriyle her türlü tarikatın yasaklanmasına gerekçe teşkil etti.

Bu isyan, aynı zamanda egemen sınıf içindeki muhalefetin –hesaba katılabilecek tek muhalefetin– sindirilmesi için de vesile oldu. Mustafa Kemal köylüler nezdinde, otoriteye itaat geleneğini pekiştirebilmek için Halâskâr Gazi unvanını kullanabildi. "Köylü milletin efendisidir" sözleri kulağa hoş geliyor, ama pratikte pek anlam ifade etmiyordu. Ancak, ağır sanayiyi kurma telaşı içinde köylüyü perişan eden Bolşeviklerin aksine, Mustafa Kemal tarım ürünlerinden alınan aşarı kaldırarak, kırsal kesim üzerindeki vergi yükünü hafifletti. Zaman içinde köylüler sağlanan hizmetler karşılığında, ödemekte güçlük çektikleri çeşitli vergilere tabi tutuldular, ama devletin acımasız sömürü nesnesi haline de gelmediler.

Avrupa'nın medeni, ticaret ve ceza kanunlarının, Latin alfabesinin ve uluslararası rakamların, Hıristiyan kökenli –ancak o tarihte artık uluslararası nitelik kazanmış olan– takvimin ve çalışma günlerinin kabulü ve son olarak da Avrupai giyim tarzının zorunlu kılınması (ki Osmanlı seçkinleri

bunu uzun zaman önce benimsemişlerdi) gibi diğer reformlar, Mustafa Kemal'in ülke yönetiminde aracı kıldığı, Batı tarzı okullarda eğitim görmüş Türklerin yaşam biçimine uyuyordu. Mustafa Kemal gibi onlar da, kadınların "medeni" Batı toplumunda oynadığı role hayrandılar. Ancak yine, böyle ilerici görüşlere sahip olan tek kişi Mustafa Kemal değildiyse de, bu görüşleri uygulamaya sokmaktaki kararlılığı onu diğerlerinden ayırıyordu. Evet, kadınların örtünmesi hiçbir zaman kanunla resmi olarak yasaklanmadı. Ama "medeni giyim kuşam" konusundaki dayatmacı düzenlemelerin kapısı idari yasağa çıkıyordu. Eğitimli bir milletin eğitimli analara ihtiyaç duyduğu ve çokeşliliğin toplumsal bir ayıp olduğu kanaati, Osmanlı ve Türk modernleşmeciler arasında beylik bir inanıştı. Kadın öğretmenlerin kız öğrencilere eğitim vermesi gerektiği hususunda genel bir mutabakat vardı. Ancak erkek öğrencilere kadın öğretmenlerin ders vermesi ve karma eğitim konuları daha tartışmalıydı. Mustafa Kemal yönetiminde bunların ikisi de uygulamaya girdi. Osmanlı'nın son zamanlarında, eğitimli Müslüman erkekler özgür Batılı ve yerli Hıristiyan kadınlara eşlik etmeye başlamışlardı, ancak kendi ailelerine mensup kadınların kadınlı erkekli ortamlarda bulunmasına izin vermeye niyetli değildiler. Mustafa Kemal'in ise böyle çekinceleri yoktu. Tam tersine, Müslüman Türk kadınlarını erkeklerle dans etmeye ve toplumsal hayatta tam olarak yer almaya teşvik etti. Cumhuriyet'in yıldönümlerinde verilen balolar, Türk halkının hafızasında Mustafa Kemal reformlarının bir simgesi olarak canlılığını korumaktadır. Tabii bütün adaylar iktidarı tekelinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) olurunu almak zorundayken, kadınlara seçme ve seçilme (önce 1930'da belediye meclislerinde, ardından 1934'te mecliste) hakkı tanımak ve seçimli makamlara kaç kadının geleceğine karar vermek kolaydı. Benzer şekilde, rejim kadınların tüm meslekleri icra edebilmesi ve üst mevkilere yükselmesi konusunda da ısrarlı olabildi. Ancak kadın haklarının tepeden bir lütuf gibi gelmiş olduğu gerçeği onların değerini azaltmadı.

Evet, rejim ataerkildi. 1934'te çıkarılan bir kanunla tüm yurttaşların bir soyadı alması zorunlu tutulunca, BMM (tabii Mustafa Kemal'in onayıyla) ona ve yalnız ona Türklerin Atası anlamına gelen Atatürk soyadını verdi. Mustafa Kemal kendisini bir pater patriae [vatanın babası] ve aynı zamanda

bir öğretmen olarak görüyordu: Öğreti yeniydi, ama öğretmenin otoritesi gelenekseldi. Yeni olan, Atatürk'ün kişiliği kültüydü ve bunu kendisinin özendirdiğine şüphe yoktu. 20. yüzyılda lider kültü gayet yaygındı. Ama 1926'dan itibaren hızla çoğalan Atatürk heykel ve büstleriyle Türkiye'de aldığı biçim, heykelin put olduğuna inanarak yetişmiş Müslüman nüfusa ister istemez nahoş geldi. Atatürk, vatandaşlarının taşlara tapınmayacağına itimadı olduğunu ilan etti. Kişiliğinin yüceltilmesinin ülkeyi bir arada tuttuğuna inandığına ve her halü kârda bunu hak ettiğine şüphe yoktur. Yollarını ayırdığı mesai arkadaşları arasında ise bunun büyüklük kuruntusunun kanıtı olduğu söylentisi dolaşıyordu.

Devletin tam laikleşme yoluna gitmesi, eğitimli egemen sınıfın yaşlı mensuplarını rahatsız ediyordu. Ancak kendi kendilerine yakınmakla yetindikleri sürece, Mustafa Kemal'den korkmaları için bir neden yoktu. Onun kurduğu rejim otoriterdi, totaliter değil. 1926'daki başarısız suikast girişiminin ardından, önde gelen bir avuç İTC mensubunun yargılanıp idam edilmesi ve Mustafa Kemal'in yargılanan ama beraat eden askeri muhaliflerine yapılan uyarı, cumhurbaşkanına egemen sınıf içinden gelen muhalefeti sona erdirdi. Rejim, Mart 1927'de, kendini siyasi muhalifleri yargılayan İstiklal Mahkemelerini lağvedecek kadar güçlü hissediyordu. Mustafa Kemal birkaç ay sonra, 1919'dan beri ilk kez İstanbul'u ziyaret etti: Eski başkent uğradığı tenzili rütbeyi kabul etmişti. Mustafa Kemal aynı yıl ordudan resmen emekli oldu.

Siyasete, müdafaa-i hukuk cemiyetleri bünyesinde Eylül 1923'te kurulan Halk Fırkası egemen oldu. Ertesi yıl Cumhuriyet Halk Fırkası adını alan parti, muhalefetteki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasından sonra ülkedeki tek siyasi parti haline geldi. CHP, 1930'da birkaç aylığına faaliyet gösteren Serbest Fırka hariç, II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar sahada tek başına yer aldı. Mustafa Kemal onu, halkı reformları için seferber etmekte bir araç olarak kullandı. 1930'larda totaliterlik tüm Avrupa'da yaygınlaşınca, CHP genel sekreteri Recep Peker partinin devlet aygıtına hâkim olmasını teklif etti. Mustafa Kemal ise tam aksi görüşle devleti partiye hâkim kıldı. İçişleri bakanı parti ulusal örgütünü denetlerken, vilayetlerde de valiler aynı işi yapacaktı.

Silahlı kuvvetler, Prusya tarzı bir amir olan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın emri altında tüzel statüsünü korudu. Kendisine daha önce saltanat hükümetinin Mustafa Kemal'i çökertmesini emrettiği, ama İstiklal Harbi'nin daha ilk aylarında onun hizmetine girmeyi seçen Mareşal Çakmak, Mustafa Kemal'e sadakatten bir an bile şaşmadı. Mustafa Kemal'in askeri rakiplerinin 1926'daki tasfiyesinden sonra, silahlı kuvvetler Kemalist rejimin temel direklerinden biri haline geldi ve bu işlevi günümüze kadar da muhafaza etti. Hükümetin askeri ve sivil kanatları ayrı ayrı işler gördükleri için aralarında eşit bir itibar vardı: 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda mahalli askeri kumandan mahalli sivil yöneticiye ziyarette bulunur, sivil yönetici de bu ziyarete 30 Ağustos Zafer Bayramı'nda karşılık verirdi. Her iki kurumun da zirvesi, tüzel sıfatı içinde başkumandanlık yetkisini de barındıran BMM'nin seçtiği cumhurbaşkanı idi.

Mustafa Kemal'in yaptığı reformlar bir arada ele alındığında bir kültür devrimiyle eşanlamlıdır. Ancak toplum genelinde en büyük değişiklik reformlardan değil, bir avuç gayrimüslim dışında hepsinin ülkeden ayrılmasından kaynaklandı. Müslümanlar daha evvel gayrimüslimlerin yürüttüğü ticaret ve meslekleri öğrendikçe, yeni bir Müslüman orta ve orta-alt sınıf belirip çoğalmaya başladı ve bu sınıf Müslüman Osmanlı mirasıyla irtibatını büyük ölçüde yitirdi. 1929'dan sonra okula giden gençler, bu tarihten önce Arap alfabesiyle basılmış kitapları okuyamıyorlardı; 1930'ların ortalarından ve sonlarından itibaren ise, bu kitapları Latin alfabesiyle basılmış dahi olsalar anlayamamaya başladılar, çünkü eski Arapça ve Farsça kelimelerin çoğu Türkçeden çıkarılmıştı. İbadet serbestti, ama okullarda din dersi verilmesine izin olmadığı gibi, mevcut tek ilahiyat fakültesi de öğrenci azlığından kapandı. Yeni burjuvazi için din yaşlılara ve hizmetlilere göreydi. Evet, bazı orta sınıf aileler (başbakanınki dahil) çocuklarına İslamın esaslarını öğretmek için özel yöntemlere başvuruyordu ve dini törenler de (erkek çocukların sünnet edilmesi, cenaze töreni ve mevlit) varlığını sürdürüyordu. Resmi laikleşme, muhafazakâr kalmaya devam eden ve otoriteye itaat, düşkünlere ve muhtaçlara şefkat buyuran adabı muaşereti etkilemedi. Kırsal kesimde eşkıyalık önlendi ve jandarmadan herkes korkar oldu. Yetkililerin toplumu denetlemesi, kişilerin de özdenetimi kabul edilmiş

birer normdu. Yabancılar Kemalist Cumhuriyet'i "gri" olarak betimler, ama geriye dönüp bakan birçok Türk onu gençlik idealizmiyle bağdaştırır.

1929'daki Wall Street çöküşünden yayılan dalgalar Türkiye'yi vurduğunda, grilik koyulaşmaya, idealizm de sınanmaya başladı. Ülkenin hemen hemen tümüyle tarım ürünleri ihracatından elde ettiği döviz rezervi gibi tarımsal gelirler de eridi. Yerli özel sermaye kıttı, yabancı sermaye mevcut değildi, ticari ve teknik beceri ise yetersizdi. Bu kıtlık ve zorluk koşullarında, hükümetin önünde ülkeyi doyurmak ve temel mamulleri tedarik etmek için doğrudan sorumluluk üstlenmekten başka bir seçenek yok gibiydi. Mustafa Kemal önceleri, İTC'nin girişimci bir Müslüman orta sınıf yaratma politikasını sürdürmüştü. Ama genel kanı, devletin özel girişimin eksiklerini gidermesi gerektiği yönündeydi. Devletin ekonomiye müdahalesinin kapsamı çarpıcı biçimde artıyordu. Şartlara göre esnetilebilen devletçilik doktrini ideolojik gerekçeyi sağladı ve Kemalizmin cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik gibi temel ilkelerinin yanında CHP'nin Altı Ok'undan biri olup daha sonra anayasaya da dahil edildi. Lakin acil iktisadi ihtiyaçları karşılamaya muktedir tek merci olmakla birlikte, devlet verimsiz ve kısıtlayıcıydı. Maiyetindeki daha liberal şahıslar bu sakıncalara Mustafa Kemal'in dikkatini çektiler. Onun tutumuysa her zamanki gibi pragmatikti: Sorunlarla su yüzüne çıktıklarında ilgileniyordu ve yaşamının son yılında, sıkı bir merkeziyetçilik taraftarı olan İsmet İnönü'nün yerine, kamu kuruluşlarında daha fazla serbestiden yana olan Celal Bayar'ı başbakanlığa getirdi. Ancak Mustafa Kemal'in hiç şaşmadığı tek bir ilke vardı, o da devlet bütçesinin daima denk olmasıydı. Buhran yıllarında vergiler artırılıp harcamalar kısıldı. 1930'da, halkın hoşnutsuzluğunun yöneltilebileceği güvenli bir alan arayışındaki Mustafa Kemal, arkadaşı Fethi Bey'i (Okyar) bir muhalefet partisi kurmaya teşvik etti. Ancak çok geçmeden, partinin sadece iktisadi ve siyasi liberalizmden yana olanları değil, kökten dincileri de cezbettiği anlaşıldı. Fethi Bey bu işin sonunun kötü biteceğini görüp partiyi feshetti ve görev yerini Paris'ten Londra'ya değiştirerek büyükelçilik yapmayı sürdürdü.

Mustafa Kemal 1933'te Cumhuriyet'in onuncu yılı münasebetiyle verdiği ünlü nutkunda halkının "müsbet ilmin" öncülüğünde çağdaş

uygarlık düzeyine erişip geçeceğine olan güveninin tam olduğunu ilan ederken, reformlarının neredeyse tamamı başarıya ulaşmıştı. Yapının tamamlanması artık sadece soyadı kanunun çıkarılmasına, kadınlara oy hakkı verilmesine ve 1937'de parti ilkelerinin anayasaya geçirilmesine kalmıştı. Mustafa Kemal 1933'ten sonra vaktinin büyük çoğunluğunu Türk tarihini yeniden yazmaya ve Türkçeyi "sadeleştirmeye" hasretti. Çalışmalarını dayandırdığı teoriler –vaktiyle başka ülkelerde de geçerli olan ırk ve sınıf, kafatasçılık, dilin iktisadi üretim sürecine bağımlılığı ve benzeri konulardaki diğer hayal mahsulleriyle aynı kaderi paylaşarak– çoktan rafa kaldırılmış, ama izleri de kalmıştır. Bu teoriler vatandaşlık kavramının içini kısmen imal edilmiş ama yine de işlevsel bir ulusal kimlikle doldurdu ve modern ihtiyaçlara cevap verebilecek bir Türk milli üslubunun gelişmesini sağladı.

Fakat cumhurbaşkanlığının son beş yılında, Atatürk'ün ilgilenmesi gereken çok daha ivedi meseleler vardı. Düzensiz yaşam tarzı ve aşırı alkol tüketimi sağlığını bozmuş, ancak muhakemesini etkilememişti; nitekim Cihan Harbi'nden sonra yürürlüğe konulan antlaşmanın bozulmasından hasıl olacak tehlikeleri asgariye indirip faydaları azami kılmaya çabaladı. Siyaset hedefini "yurtta sulh, cihanda sulh" olarak tanımlamıştı. Uygulamada ülke içerisinde asayişin sağlanması ve komşularla birbirinin içişlerine müdahale etmeme temelinde dostane ilişkiler anlamına geliyordu. İstiklal Harbi sırasında Bolşeviklerle kurulan verimli ilişki Atatürk'ün ömrünün sonuna kadar korundu. Diğer bölgelerdeyse savaş sonrası uzlaşmanın askıda bıraktığı konuların çözümü zaman aldı. Musul anlaşmazlığının 1926'daki çözümünden sonra Britanya ile ilişkiler sağlam bir zemine oturtuldu. 1919'daki Anadolu işgalini başlatan Yunan başbakanı Elefterios Venizelos'un Atina'da tekrar iktidara gelip 1930'da Ankara'yı ziyaretinin ardından, Yunanistan'la olan başlıca sorunlarda uzlaşma sağlandı. Bir önceki yıl dünyayı kasıp kavuran iktisadi bunalım karşısında, her iki ülke de kıt kaynaklarını Ege Denizi'nde bir silahlanma yarışına harcamaktan kaçınma konusunda makul bir biçimde mutabakata vardı. Atatürk yönetimi, Türkiye'nin ihracatı düştükçe, temel ithalat mallarını ikili antlaşmalarla güvenceye alma yoluna gitti. Bundan en fazla yarar sağlayan Almanya idi, ama Türkiye'nin nüfusunun giyim kuşam ihtiyacını karşılayacak bir dokuma sanayii kurmasını mümkün kılan dış

kredilerin asıl kaynağı Sovyet Rusya'ydı. Daha sonra Britanya ile Almanya, Türkiye'ye dış borç vermek için yarışacaktı.

İstiklal Harbi'nin başlangıcında Türkiye milliyetçilerine ilk dostluk elini uzatan İtalya şimdi artık bölge barışı karşısındaki ana tehdit haline gelmişti. Türkiye'nin Mussolini'nin emellerini frenleyebilmek için Britanya ve Fransa'ya yaklaşması Sovyetler Birliği'ni tedirgin ettiyse de tamamen uzaklaştırmadı. Bölge istikrarını pekiştirmek isteyen Türkiye Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile Balkan Paktı'nı; Irak, İran ve Afganistan ile Sadabad Paktı'nı imzaladı. Uluslararası çalkantıdan kârlı çıkan Atatürk, Boğazların denetimini ele geçirerek, hassas dengeler üzerine kurulu bir barışı savunanların gözünde itibarını artırdı. 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'yla askerden arındırılan Boğazlara asker çıkarıp tahkimat yapmasına ve deniz trafiğini düzenleyen güç olmasına imkân sağladı. Batı demokrasilerinin, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'yu önce Mussolini'nin, sonra da Hitler'in emellerinden korumak için Türkiye'nin yardımına ihtiyacı vardı. Yaşamının sonlarına doğru yardım sözü veren Atatürk, karşılığında Fransa'dan toprak elde etti. Söz konusu toprak parçası, Türk milliyetçilerinin Misak-ı Milli'de talep ettiği, ancak Fransa mandasındaki Suriye dahilinde özel bir idari bölge olarak Fransa denetimine bırakılan İskenderun idi. Ödül-ceza taktiğine başvuran Atatürk, Fransa'yı bölgenin Türkiye'ye verilmesiyle sonuçlanacak bir oylama yapmaya razı etti – ölümünden kısa süre sonra İskenderun Türkiye topraklarına katıldı. Böylece, Atatürk 10 Kasım 1938'de öldüğünde, Cumhuriyet aralarında Sovyet Rusya'nın, Britanya ve Fransa imparatorluklarının da bulunduğu tüm komşularıyla iyi ilişkiler kurmuş ve 1923'te Lozan'da verdiği tavizlerin bir kısmını geri almış bulunuyordu.

Kemalist Miras

Atatürk 10 Kasım 1938'de öldü. On beş yıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı, on sekiz yıl süreyle de ulusal önderiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nu ve toplumunu çökerten güçleri serbest bırakmamıştı; ama halkının kendi bağımsız vatanına sahip çıkma mücadelesine liderlik ettiğinden, tartışmasız lideri de o idi. Sınıf yapısı değişen koşullar

karşısında doğal olarak evrilen genç Türk ulus-devletinde toplumsal bir devrim başlatmış değildi, Cumhuriyet'e şekil veren toplumsal ve kültürel reformları tek başına üretmemişti; ama düşünceyi ve sözü eyleme geçiren oydu. Güttüğü taktiklerle Türkiye'nin medeni milletler ailesinin bir üyesi olma yolundaki stratejik hedefini pekiştirdi. Dehası, hareket alanını oluşturan bağlama vâkıf olmasında ve bu bağlamı tayin eden siyasi güçler bağıntısını şaşmaz bir biçimde kavramasında yatıyordu. İmparatorlukta askeri eğitim almış ve onun hizmetinde yoğrulmuş biri olarak, ilerlemenin ön şartı olarak kanun ve nizam kavramlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Onun getirdiği düzenin yeni olması veya en azından yeni özellikler taşıması, bu düzeni savunmayı daha da gerekli kılıyordu. Mustafa Kemal, nizam, disiplin ve kendi kendine yetme konularında bir muhafazakârın yatkınlıklarına sahip bir devrimciydi.

Bütün devrimlerde olduğu gibi, yeni düzen yerine oturdukça, geçmişle olan bağlantıları su yüzüne çıkmaya başlar. Ama yine de Osmanlı İmparatorluğu'yla Kemalist Cumhuriyet arasındaki devamlılığı abartmamak gerek. Atatürk'ün biçim verdiği yoğun olarak Müslüman ve ağırlıklı olarak köylü toplum, kozmopolit Osmanlı toplumundan nitel olarak farklıydı. Atatürk bu toplumun, öykündüğü ileri Batılı ülke toplumlarına benzemediğinin de farkındaydı. Farklılığın nereden kaynaklandığı konusunda da açık ve net bir fikri vardı: maddi araçların, modern bilgi ve becerilerin eksikliği. Modern müspet bilim eğitimiyle bilgideki geri kalmışlığın üstesinden gelindiğinde, Türkiye Batı'ya benzemeye başlayacak ve onunla birlikte ilerleyecekti. Mustafa Kemal anti-emperyalist değildi, ama ırkçılık karşıtıydı: Türk ulusu –ve ilaveten her ulus– modern medeniyete herhangi bir başka ulus kadar muktedirdi. Ama ilk olarak, farklı etnik kökenlere mensup dini bir topluluktan bir ulus yaratılması ve ona ortak ulusal menfaatinin gösterilmesi gerekiyordu. Ulusal menfaat sınıf çıkarlarına baskın geliyordu: her halü kârda, Türkiye'de sınıflar birbirinden açık çizgilerle ayrılmamıştı. Ana ayrım kıstası sınıf mensubiyeti değil, eğitim durumuydu. Bolşevizm anlamsızdı; Mustafa Kemal, İstiklal Harbi'ni kazandıktan hemen sonra gazetecilere verdiği demeçte böyle diyordu. İlerlemenin temellerini atmıştı, ama öldüğünde Türkiye hâlâ yoksul ve geri kalmış bir ülkeydi.

NOTLAR

1 O zamandan bu yana, Atatürk'ün tasavvur ettikleri büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Okur-yazar olmama durumu neredeyse ortadan kalkmıştır, en azından erkekler arasında; kadınlarda da büyük oranda gerilemiştir. Bugün Türkiye Batı'ya sanayi mallarının yanı sıra uzmanlar da göndermektedir. Türklerin çoğu kentlerde yaşamaktadır ve kentsel Türk toplumu, apartman dairelerinde yaşayan, aynı medya düzenine tabi olan, benzer istihdam, refah ve eğlence özlemleri olan insanlarıyla daha yoksul Avrupa ülkelerinin toplumlarının aynısıdır. Eğitimli, orta sınıf Türkler, Avrupa ve başka yerlerdeki mütekabillerini andırır. Ancak Atatürk, halkına emin bir vatan kurup bırakmasının ardından gelen nüfus patlamasını öngörememiş; nüfus artışının, ülkenin özellikle Kürt kökenli nüfusun yaşadığı en geri kalmış bölgelerinde en hızlı olacağını gözünde canlandıramamıştır. Böylece Türkiye'nin modernleşmesi "Sisifos'un görevi"ne, ülkenin iktisadi ve kültürel bakımdan türdeşleşmesi de ulaşılmaz bir ideale dönmüştür. İstiklal Harbi'nin kazanılmasından önceki zafiyet döneminde, Mustafa Kemal Kürtlere özgül göreneklerini koruyacak haklar ve imtiyazlar vaat etti.[12] Ama Cumhuriyet'in ilanından ve özellikle de Şeyh Said isyanının bastırılmasından sonra, onları Cumhuriyet'in diğer vatandaşlarından farksız, bizatihi evrensel medeniyetin parçası olan bir Türk kültürünü paylaşan Türk vatandaşları haline getirmeye çalıştı. Bu politika başka etnik kökenlerden Müslüman Türk vatandaşlarının çoğunda olduğu gibi, pek çok Kürt vatandaşı üzerinde de işe yaradı. Ama Kürtlerin sayısı çok fazla olduğu gibi, nüfustaki oranları da artmaktaydı. Diğer Türk modernleşmecileri gibi Atatürk'ün de Fransızlardan öğrendiği sivil, vatani Türk milliyetçiliği kavramı, zaman içinde müstakil bir Kürt milliyetçiliğiyle yüz yüze gelmek zorunda kaldı. Türkiye Cumhuriyeti halen iki farklı milliyetçi ideolojiyi uzlaştırmanın yolunu bulmuş değil.

Başka ülke örneklerine bakılırsa, iktisadi gelişme ayrılıkçı milliyetçiliği etkisizleştirememektedir. Atatürk'ün "muasır medeniyet" dediği olgunun dini aşırılık üzerindeki etkisini kestirmek daha da güçtür. Ancak nasıl ki Kürt milliyetçiliği Kürtlerin Türk toplumuna yapısal asimilasyonuna bağlı olarak gelişiyor gibi duruyorsa, II. Dünya Savaşı'ndan sonra seçme özgürlüğünün genişlemesinden doğan siyasi İslam da toplumun yapısal laikleşmesinin önüne geçmeyi başaramamıştır. Türklerin çoğu, liberal Batı'da genellikle modası geçmiş, otoriter bir öğreti olarak eleştirilen Kemalizme yakınlığını hâlâ korumaktadır. Atatürk'ün bıraktığı miras çok çeşitli yorumlara tabi tutulmakla beraber, temel ilkesi –yani Türkiye'nin menfaatinin, dünyanın gelişmiş ülkelerine daha da yaklaşmasında yatması– neredeyse genelgeçer kabul görmektedir. Yeni binyılın başlangıcında 70 milyon Türkiye sakininin, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki 12 milyon vatandaşından çok daha yüksek yaşam standartlarına sahip olması, hiç değilse kısmen, Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" arayışının ve mazlum, kaderine boyun eğmiş kurban zihniyetini kendi kendine yetme ruhuyla ikame etmeye çabalamasının bir sonucudur. İmparatorlukların dağılmasından ortaya çıkan işlevsiz devletlerden farklı olarak Türkiye Cumhuriyeti başından itibaren güçlü olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine hemen hemen kesintisiz bir barış içinde yaşamıştır. Maddi ilerleme hızı değişiklik göstermişse de ilerlemesi durmamıştır. Atatürk, demokratik yönetim için gerekli kurumları yaratmakla birlikte, demokratik yönetimin kendisini tesis etmedi. Ancak akılcı yönetimde ısrar etti ve ardılları da genel olarak bu kaideye riayet ettiler. Cumhuriyet olgunlaştıkça, Atatürk kültünün yerini, onun geride bıraktığı mirasın daha makul bir idrakinin alması muhtemeldir. Büyük Petro'nun Rusya'da yaptığı Batılılaşmacı reformlar veya Fransız Devrimi gibi, Atatürk'ün

II. Ayrim
Türkiye Cumhuriyeti

Kemal Kirişçi

GÖÇ VE TÜRKİYE: DEVLET, TOPLUM VE SİYASETTEKİ DİNAMİKLER[1]

Giriş: Geç Osmanlı Döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne

Göç, farklı biçimleriyle, gerek Türkiye Cumhuriyeti'ni, gerekse öncülü olan Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden şekillendirmiştir. Zorunlu yer değişimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine bilhassa damgasını vurmuştur. Milliyetçiliğin türdeş ulusal kimlikler oluşturma yolundaki ilerleyişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnik kökenli ve çok kültürlü yapısının temelini zayıflatmıştır.[2] İmparatorluğun çöküşünün ve milliyetçiliğin özellikle Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki yükselişinin ayırt edici özelliği, o güne kadar bir arada yaşayan halkların "ayrışması"[3] ve çok sayıda Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanın yurtlarından edilmesidir.[4] Aralarında Ermeni, Boşnak, Bulgar, Çerkes, Rum, Kürt, Pomak, Tatar ve Türklerin de bulunduğu bu insanlar çok çeşitli etnik kökenlerden geliyordu. Balkan ve I. Dünya Savaşlarındaki nüfus hareketlerini Yunanistan ile yeni Türkiye Cumhuriyeti arasında zorunlu nüfus mübadelesi izledi ve bu süreçte neredeyse yarım milyon Müslüman Türkiye'ye geldi.[5]

İktisadi koşullar ve devlet baskısı, sürekli küçülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyan azınlıkları göç etmeye mecbur bıraktı. Zaten bazıları daha 19. yüzyıl sonlarından itibaren Birleşik Devletler'e göç etmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Birleşik Devletler'e yönelen, neredeyse yarısını Ermeni ve Rumların oluşturduğu bu göç hareketi, Türk milliyetçiliğinin yükselişiyle birlikte, 1900-13 arasında tırmanışa geçti.[6] Ancak Hıristiyanların kitleler halinde göçe mecbur bırakılmaları çoğunlukla I. Dünya Savaşı esnasında ve hemen akabinde oldu. Bundan en çok Ermeniler ve Rumlar etkilendi. Bugünün Türkiye'sine tekabül eden coğrafyadaki Ermeni cemaatinin büyüklüğü, Türkiye'deki ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılına gelindiğinde 1,5 milyondan 140.000'e inmişti.[7]

Rum cemaatinin neredeyse tamamına yakının gönderilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküp Türkiye Cumhuriyeti'nin doğmasının ardından gerçekleşti. Türk milliyetçi güçleri, Yunan ordusunun Anadolu'yu işgalini 1922'de geri püskürtürken, Ege Bölgesi ve Doğu Trakya'daki Rumlar Yunanistan'a kaçtı. Onları Karadeniz Bölgesi'ndeki Rumlar izledi. Türkiye ile Yunanistan arasında, 1923 Lozan Antlaşması gereğince kararlaştırılan nüfus mübadelesi, bir buçuk yıl önceki toplu Rum göçünün resmiyete kavuşmasından ibaretti. 1924 yılı itibariyle, sadece İstanbul'da ve Ege Denizi'nin kuzeyindeki iki küçük adada yaşayan Rumların zorunlu mübadeleden muaf tutulmasıyla, 1,2 milyon Rum yeni Cumhuriyet topraklarını terk etmiş bulunuyordu. 1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de 120.000 kadar Rumca konuşan kalmıştı.[8]

Ermeni ve Rum cemaatlerinin kaybı, savaşlarda tahminen 2,5 milyon kadar Müslümanın ölümüyle birleşince, genç Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı İmparatorluğu'na nazaran hayli seyrelmiş bir nüfusla bırakmıştı.[9] Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, ticari ve kültürel merkezi olan İstanbul'un, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 1,2 milyon olan nüfusunun, ilk ulusal nüfus sayımının yapıldığı 1927'de 700.000'in hemen altında olduğu görülür.[10] Cumhuriyet'in nüfusunun demografik bileşimi de, yerini aldığı imparatorluğunkinden büyük ölçüde farklıydı. Keyder'in belirttiği gibi, "Savaştan önce, günümüz Türkiye'sinde yaşayan her beş kişiden biri gayrimüslimken, savaştan sonra ancak her kırk kişiden biri gayrimüslimdi."[11] Bu sonucun ilerleyen on yıllarda iktisadi kalkınmanın gidişatı üzerinde muazzam etkileri oldu. Türkiye, özellikle meslek sahibi ve girişimci vasıflı nüfus kayıpları yüzünden şiddetli bir sermaye ve emek kıtlığı içine düştü. Bu kıtlık, güdümlü ekonomiyi ve Türk milli kapitalist sınıfının yaratılmasını vurgulayan devlet politikalarının oluşumunda önemli bir rol oynadı.

Bu tarihsel arka planın, genç Türk devleti ve onun göç politikaları üzerinde yoğun bir etkisi olmuştur. Hepsinden önemlisi, bu nüfus hareketlerinin yeni rejimin seçkinleri üzerinde derin izler bırakmış olmasıydı. Yeni seçkinlerin pek çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna damgasını vuran zorunlu göçlerin mağdurlarıydılar. Ya 1912-13'teki Balkan Savaşları'nın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da kalan

topraklarından göçe zorlanmışlardı ya da Rus yayılmasının bir sonucu olarak Kafkasya, Kırım ve Tuna bölgelerinden, modern Türkiye'yi oluşturan topraklara göç etmek zorunda bırakılmış insanların torunları idiler. Diğer göçmenlere ve geride bırakılanlara yürekten bir bağlılık duyuyorlardı. Yeni seçkinlerin bir diğer kesimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günleriyle Cumhuriyet arasında devamlılık sergiledi. Bu liderlerin pek çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının önüne geçmeye çalışmış, ancak başaramamıştı. Bu birinci elden toprak kaybı ve kitlesel göç deneyimi yeni liderliği, Türkleri din ile dil ya da kültüre göre tanımlayan "türdeş" bir Türk ulusal kimliğinin inşa edilmesinde göç politikalarının kullanışlı bir araç olabileceği inanışına götürdü. Yeni Cumhuriyet rejimi, Balkanlar'da kalmış eski Osmanlı Müslüman cemaatlerine mensup kişilerin içe göçünü teşvik ederken, aralarında Gagavuz Türkleri gibi Türk kökenli Hıristiyanların 'da bulunduğu gayrimüslimlere geçit vermiyordu. Aynı zamanda, Kürtler gibi, Türkçe konuşmayan çeşitli etnik toplulukların mensupları da, Türk kimliğini özümsetmek için zorla yeniden iskân edildiler. Devlet, Türkiye'nin gayrimüslim cemaatlerinin geride kalan mensuplarının dışa göçünü teşvik etmeyi de sürdürdü.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte koşullar tamamen başkalaştı. Türkiye'nin tedrici demokratikleşme süreci, demografik ve iktisadi gelişmelerle birlikte, ülkede yaşanan göç hareketlerinin tabiatını da değiştirdi. Devletin yeniden iskân politikaları, yerini kentsel merkezlere doğru kitlesel bir göç sürecine bıraktı. İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de nüfusun hemen hemen yüzde 80'i kırsal kesimde yaşıyordu ve bu denge 1950'lere kadar bozulmadı. Bu tarihten itibaren oran giderek değişmeye başladı; öyle ki, 2000 yılı sayımına göre nüfusun neredeyse yüzde 65'i şehirlileşmişti.[12] Bu dönüşüme eşlik eden, Türk işçilerinin 1960'lardan itibaren Batı Avrupa ülkelerine olan göçü, Türkiye'yi Yugoslavya'dan sonra Batı Avrupa'nın en büyük işçi tedarikçisi durumuna getirdi ve hem Türkiye'nin hem de başta Almanya olmak üzere varış ülkelerinin iktisat ve siyasetlerine yeniden biçim verdi.

1990'larda Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve artan küreselleşmeyle birlikte Türkiye'ye yönelik göçlerin doğası daha da değişti. Eski Sovyet

dünyasından gelen iktisadi göçmenlerin sayısı gibi, gelişmekte olan ülkelerden gelen sığınma talepçilerinin sayısı da arttı. Erken Cumhuriyet döneminin ve bu dönemdeki "ulus inşası" çabalarının bir işlevi olan politikalar yeni engellerle karşılaştı. Türkiye, insan ticareti gibi, evvelce bilinmeyen bir göç olgusu yaşamaya başladı. Bu dönem, vize mevzuatından iş hukukuna kadar uzanan bir dizi konuda, Türk toplumu üzerinde de hatırı sayılır izler bırakan büyük devlet politikası değişiklikleriyle son buldu. Türkiye, kapıları Soğuk Savaş'ın bitimine kadar kapalı kalmış olan bir dünya ile giderek büyüyen bir ticari, kültürel ve toplumsal etkileşimler ağının bir parçası olmaktaydı.

Bu arada, Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki zorunlu iç göç, özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren başlayıp 1990'ların sonlarına kadar sürdü. Çatışmalar, yüz binlerce Kürdü, güvenlik kaygısıyla Güneydoğu'daki kırsal alanlardan Batı Anadolu'daki kasaba ve şehirlere göç ettirdi. Aynı zamanda, çoğu Kürt kökenli olan birçok Türkiye vatandaşı da, giderek artan sayılarda, iltica talebiyle Batı Avrupa ülkelerinin kapısını aşındırmaya başladı. Bu zorunlu göç dalgasının tabiatı, Cumhuriyet'in ilk on yıllarında olanlardan son derece farklıydı. Geçmişte devlet, yeniden iskânı gerçekten de zorunlu tutan, ulus inşası kaygılarıyla kabul ettiği yasalara dayanmıştı. Oysa günümüze gelindiğinde, uluslararası ilgiyle de birleşen demokratikleşme süreci, Türk devleti üzerinde, zorunlu göçün sonuçlarını insan hakları ve demokrasi ilkeleriyle bağdaşır biçimde ele alması yönünde artan bir baskı yaratmaya başladı.

Ulus İnşası Projesi Bağlamında Göç ve Azınlıklar

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları ilk başta vatandaşlık temelli bir ulusal kimlik tanımını benimsediler. 1924 anayasası bu tasavvuru açıkça yansıtır. Anayasanın 88. maddesine göre, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın tüm Türkiye vatandaşları için "Türk" ifadesi kullanılıyordu. Ne var ki devlet uygulamaları, özellikle 1920'lerin sonlarından itibaren, bu tanımdan oldukça saptı. Kürt isyanı ve laiklik karşıtı İslami bir ayaklanma karşısında, ülkenin toprak bütünlüğü ve siyasi bütünlük konusunda duyulan kaygılar, devleti vatandaşlık temelli ulusal kimlik anlayışını geriye atıp, türdeşliği ve "Türklüğü" vurgulayan bir anlayışı benimsemeye sevk etti.

Bu kimliği geliştirme yolunda bilinçli çabalar sarf eden Türk devlet seçkinleri, "yeni Türk"ü inşa etmeyi hedefleyen politikalar benimsediler.[13] "Türklüğün" devlet uygulamalarında tarifini bulan ayırt edici özelliği, Türkçe konuşmak (veya Türkçe konuşmayı kabul etmek) ve eski Osmanlı idaresiyle yakından ilişkilendirilen Sünni etnik gruplarından birine mensup olmaktı. Dolayısıyla Boşnaklar, Çerkesler, Pomaklar ve Tatarlar bu tarife haydi haydi dahil edilirken, Hıristiyan Gagavuz Türkleri, diğer Hıristiyan azınlıkların mensupları, Aleviler ve asimile olmamış Kürtler ulusal topluluğun dışında bırakıldılar. Aynı dönemdeki pek çok Doğu Avrupa ve Balkan milliyetçiliğinin özelliği olan ulusal türdeşlik ve birlik vurgusu, Türk seçkinlerini de etkisi altına aldı.[14]

Göç politikası, Türk ulusal kimliğinin inşasında önemli bir araç haline geldi. Hükümet, devlet destekli ulusal kimliğe "asimile olmaya" direnen etnik veya dini grup mensuplarının tehcir edilmesini veya yeniden iskânını kararlaştırdı. Aynı zamanda, devletin asimilasyona elverişli olduğunu düşündüğü kişi ya da grupların Türkiye'ye göçü özendirildi. İnsanların devlet tarafından yerinden edilmesi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı zamanından kalmış bir uygulamaydı.[15] Başını Şeyh Said'in çektiği 1925 Kürt isyanı da Türk devletinin zorunlu iskân politikası geliştirme kararında önemli bir rol oynadı. Bu isyan Cumhuriyet'in kurulmasından ve modern, merkezi, türdeş ve laik bir Türk devleti ve toplumu yaratmayı amaçlayan büyük siyasi ve toplumsal reformların başlatılmasından hemen sonra patlak verdi. Şeyh Said isyanını harekete geçiren, kısmen laikleştirme politikalarına duyulan dinsel tepki, kısmen de yükselen Türk milliyetçiliğine muhalefet oldu. 1924 ile 1938 arasında çıkan çoğu Kürt isyanının ardından, devlet bu isyanlara karışan aşiretleri ve liderlerini zorla Türkiye'nin batı kesimlerinde yeniden iskân etti.[16]

Cumhuriyet rejimi göç politikasını yürürlüğe koymak için pek çok kanun ve yönetmelik çıkardı. Bunlardan en ünlüsü, Haziran 1934 tarihli İskân Kanunu'dur. Zamanın hükümeti kaygılıydı, çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının üzerinden on yıl geçmişti, ama çoğu gayrimüslim azınlık ulusal kimliğin en temel yönü sayılan Türkçeyi hâlâ konuşmuyordu.[17] Dahası, ülkede Türkçe dışındaki dillerin hâlâ ağır bastığı büyük

kesimler bulunuyordu. Bu bölgeler arasında sadece Kürt nüfuslu yöreler değil, Kuzey Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan gelen Müslüman mültecilerin de bulunduğu, Türkçe konuşmayan göçmenlerin yerleştiği yerler de bulunuyordu. Kanunun çıkarılmasından önceki meclis oturumunda birçok mebus, dil hususundaki bu kaygıyı dile getirmişti.[18]

İskân Kanunu, Cumhuriyet halkını üç gruba, ülkeyi de üç kuşağa ayırıyordu. Bu üç grup, Türkçe konuşan ve Türk soyundan gelenler; Türkçe konuşmayan ama Türk kültüründen sayılanlar; son olarak da, ne Türkçe konuşan ne de Türk kültürüne mensup olanlardı. İkinci gruptakiler arasında, Arnavut, Boşnak, Çerkes, Pomak, Roman ya da Tatar kökenli de olsalar devletin Türk addettiği, eski Kafkas ve Balkan göçmenleri yer alıyordu. Bu kategoriye girenlerin birçoğu çeşitli nedenlerle Türkçe konuşmuyor ya da konuşamıyordu. Üçüncü grupta ise esasen Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Kürtler ve Araplar vardı. Coğrafi kuşakların birincisi, çoğunlukla Türk kültüründen ve soyundan addedilen ve Türkçe konuşanların yaşadığı bölgelerden oluşuyordu. Bu bölgelere, ülkenin her yerinden ve yabancı ülkelerden göçmenler gelebilirdi. İkinci kuşak, devletin Türklüklerinin dil ve kültür bakımından takviye edilmesine, bunun da yeniden iskân politikalarıyla yapılabileceğine kanaat getirdiği insanların yaşadığı topraklardan meydana geliyordu. Üçüncü kuşak ise güvenlik gerekçeleriyle her türlü sivil yerleşime kapalı tutulan alanlardan ibaretti. Bunlar da, esas olarak, şiddetli Kürt isyanlarının çıktığı Doğu Anadolu'da yer alıyordu. Kanun ülkeye sadece "Türk soyu ve kültürü"nden insanların girmesine izin vererek, Türkiye'ye göçü de sınırlıyordu.

İskân Kanunu, türdeş bir ulusal Türk kimliği yaratmayı hedefleyen, kitlesel bir toplumsal mühendislik projesinin hukuki zeminini oluşturuyordu. Kanunun metni ve kabul edilişi sırasında mecliste yaşanan bazı tartışmalar, hükümetin gözündeki ideal Türk vatandaşı imgesini ele veriyordu. Bir mebusun sözleriyle, kanun "tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket" yaratmayı hedefliyordu.[19] Kanun taslağını hazırlayanlar bunu daha da açıkça ortaya koymuşlardı. Onlara göre, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte, "Devlet[in] hiç bir Türkün Türklüğünden bir soluk işkillenme[sine]" gerek kalmayacaktı.[20] İskân Kanunu uyarınca,

devlet binlerce insanı Türkiye dahilinde zorla başka yörelere nakletti. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinde demokrasinin doğuşuyla birlikte, devlet zorunlu yeniden iskâna olanak veren hükümleri feshederken, böyle iskân edilenlerden bir kısmının memleketlerine dönmelerine de izin verdi. Türkiye, otoriter tek parti devletinde mümkün olan göç politikaların artık uygulanamayacağı yeni bir döneme giriyordu.

Cumhuriyet'in ilk on yıllarında zorunlu iç göçten gayrimüslim cemaatler de muzdarip oldular. İlk vaka, Trakya'daki küçük Yahudi cemaatinin İstanbul'a getirtilmesiydi. Haziran 1934'te, takriben İskân Kanunu'nun kabul edildiği sıralarda, gençlerden oluşan yerel çeteler Yahudilerin canına ve malına kasteden şiddet hareketlerine giriştiler. "Trakya Olayları" diye bilinen bu olayların kaynağı tartışmalıdır. Bazı yazarlar saldırıları merkezi devletin kontrolü dışındaki kaçak grupların kışkırttığını ileri sürerken, diğerleri olayların, saldırgan ve yayılmacı İtalya'ya karşı ulusal güvenlik kaygılarıyla verilmiş bir devlet tepkisi olduğunu söyler. Bu ikinci görüştekiler, devlet yetkililerinin askeri açıdan hassas bir bölgenin, düşmanla işbirliği yapabileceğinden şüphelenilen bir azınlık nüfusu barındırmamasını sağlamak istediklerini ileri sürmektedirler. Bazı kaynaklar, olayların, devletin 1930'lardaki türdeş bir Türk yurdu yaratma yolundaki gayretlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu da iddia etmektedirler. Bu şiddet hareketlerinin sonucunda hiç huzurları kalmayan Trakya Yahudilerinin büyük kısmı apar topar mallarını mülklerini satıp İstanbul'a yerleşmişlerdir.

Gayrimüslimlerin, özellikle de Yahudi cemaatinin yerinden edilmesini tetikleyen bir diğer önemli gelişme de, Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunu idi. Kanunun, Türkiye'deki işletmelerin savaş nedeniyle artan kârlılıklarıyla mücadele etmek için çıkarıldığı öne sürülüyordu. Ancak uygulamada Müslüman ve gayrimüslim vergi mükellefleri arasında ayrımcılık yapıldı ve gayrimüslimlere öyle ağır vergiler çıkarıldı ki, Türkiye'nin geride kalan gayrimüslim tüccarları da ortadan yok oldu. Son tarih olan Şubat 1943'e kadar vergilerini ödeyemeyenler, Doğu Anadolu'daki çalışma kamplarına gönderildiler. Bu kamplara gönderilen 6.000-8.000 insanın neredeyse tamamı gayrimüslimlerden, özellikle de Yahudilerden oluşuyordu. Vergilerinin tamamını ödeyemeyen Müslüman vergi mükellefleri daha

hafif cezalara çarptırıldılar.[21] Varlık Vergisi ve çalışma kampları yüzünden birçok gayrimüslim aile can kayıpları yaşadı ve mali durumları yerle bir oldu. Varlık Vergisi'nin toplanmasından sorumlu olan İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin bizzat kendisi de, vergi kanununu ve uygulanışını "facia" olarak adlandırmış ve sonraları bu konuda gayet pişmanlık gösterir bir tutum takınmıştır. Uğradıkları bu ayrımcılık ve çalışma kampı tecrübesi, Yahudi nüfusunun büyük bölümünün 1948 ve 1949'da İsrail'e toplu göçünde önemli bir etmen olmuştur.[22]

Meşum 6-7 Eylül Olayları ise İstanbul'da kalan Rumların pek çoğunun kaçmasına sebep oldu. Evveliyatında bozulmakta olan Türk-Yunan ilişkileri bulunan olaylar çerçevesinde, 6-7 Eylül 1955'te İstanbul sokaklarını talan eden kalabalık güruhlar, Rumların yanı sıra Ermeni, Yahudi ve öteki gayrimüslimlerin de işyerlerini ve evlerini kırıp döktüler. Bu şiddet patlamasının baştaki nedeni, Selanik'teki Atatürk müzesinde bir bombanın patladığı haberleriydi. Sonraları, bombayı koyanın bir Türk ajanı olduğu ortaya çıktı. Türk devletinin bu güruhun şiddet eylemlerini önleme ve yatıştırmadaki başarısızlığı sonucunda ilerleyen yıllarda çok sayıda Rumun İstanbul'u terk etmesiyle, cemaatin 1960'ta yaklaşık 100.000 olan nüfusu 1978'de 7.000 civarına indi.[23] Türk devleti ayrıca Kıbrıs'taki Kıbrıs Türklerinin sindirilmesine ve Yunan hükümetinin de buna destek vermesine misilleme olarak, Yunan uyruklulara Türkiye'de oturma hakkı tanıyan 1930 tarihli bir antlaşmayı da rafa kaldırdı. Bu olay, çoğu Yunan vatandaşlığını devam ettirmekle birlikte İstanbul'da oturan daha çok sayıda Rumun gidişini hızlandırdı. İlerleyen on yıllarda, sorunlu Türk-Yunan ilişkileri ve AB vatandaşlığının cazibesi nedeniyle göç sürecek ve Türkiye'deki Rum cemaati yakın zamanlarda 1.500 dolayına kadar inecekti.[24]

1970'lerde ve 1980'lerde, Yahudilerin ağır bastığı ve devlet baskısından ziyade iktisadi ve toplumsal unsurların etken olduğu bir başka dış göç dalgası daha yaşandı. Bugün İsrail'de, çoğunluğu Türk vatandaşlığını hâlâ muhafaza eden büyük bir Türkiye Yahudisi cemaati vardır. Türkiye'yle İsrail arasında yoğun bir seyahat trafiği olmakla ve Türkiye Yahudileri cemaatinin bazı mensuplarının aynı anda her iki ülkede de ikametgâhları bulunmakla birlikte, Türkiye'deki Yahudilerin günümüzde ancak 25.000

kadar olduğu tahmin edilmektedir. Oysa 1927 nüfus sayımına göre ülkede 80.000 küsur Yahudi bulunuyordu ve 1945'te bile sayıları hâlâ 60.000'i aşkındı.[25] Ermeni cemaati de dış göç nedeniyle azalmaya devam etti. Günümüzde Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 55.000-60.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[26]

Kürt Meselesinde Zorunlu Göç ve Ülke İçi Yerinden Edilme

Otoriter tek partili bir siyasi sistemden görece demokratik ve çoğulcu bir sisteme geçmesine rağmen, Türk devleti 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca etnik ve kültürel farklılıklara karşı müsamahasızlığını korudu. Devletin 1930'lardaki zorunlu göç uygulamalarının kalıntıları, 1980'lerde ve 1990'larda tamamıyla farklı bir bağlamda yeniden gündeme geldi. Türk devletinin ulus inşa politikaları, Kürtlerin yaşadığı Güneydoğu Anadolu illerinde Partiya Karkerên Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi, PKK) öncülüğünde 1984'te başlatılan isyana kadar, en azından görünüşte nispeten başarılı olmuştu. Bu isyanla Kürtlerin etnik olarak ayrı bir halk olmadığı yolundaki resmi devlet konumuna karşı, ayrı bir Kürt kimliği olduğu gerçekliği ilan edilmiş oluyordu. Türk devletinin ve toplumunun, Kürtlerden gelen bu meydan okumaya ayak uydurmayı beceremeyişi, Türk güvenlik güçleriyle PKK arasındaki şiddeti artırdı. PKK'nin çeşitli komşu ülkelerden ve Avrupa ülkelerinden aldığı siyasi ve lojistik destek de güneydoğudaki asayişi iyice bozdu. Bu şiddet ve güvensizlik ortamında, özellikle kırsal kesimden, giderek artan sayıda Kürt, gerek bölgenin, gerekse Türkiye'nin diğer kesimlerinin kentsel merkezlerine akın etmeye başladı. Başlangıçta, yerini yurdunu terk eden bu insanlar ya PKK'nin tehdit ettiği ya da güvenlik güçleriyle PKK arasında çapraz ateşte kalmış köylülerden oluşuyordu. Ancak 1990'ların ortalarından itibaren, Türk güvenlik güçleri PKK'nin lojistik desteğini kesmek amacıyla köyleri zorla boşaltma yoluna gitti. Bu boşaltmalar, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki on üç ilde olağanüstü hal ilan eden, Temmuz 1987 tarihli bir kararnameye dayanıyordu. Resmi kaynaklara göre, 1997 itibariyle 378.000 kişi köyünü terk etmek zorunda bırakıldı, ancak çeşitli sivil toplum örgütlerinin tahminleri çok daha yüksek olup 1 ile 4 milyon arasında değişmektedir.[27]

Türk hükümeti, bu iç göç ve bunun sebep olduğu sorunlar yumağı yüzünden, gerek ülke içinden, gerekse dışından sert eleştiriler aldı. Hükümetin, zorunlu köy boşaltmalarının mağdurlarının uğradığı zararı telafi edemeyişi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) Türkiye'ye karşı çok sayıda davanın açılmasına neden oldu.[28] 1990'ların koşulları 1930'larınkinden açıkça çok farklıydı. İnsan hakları ve sivil özgürlükler uluslararası norm haline gelmişti ve sonuçta Türk devleti politikalarının yarattığı sorunları görmezden gelemezdi. Üstelik çok sayıda partinin yarıştığı seçimlerin düzenli olarak yapıldığı bir ortamda, siyasi partiler soruna sonsuza kadar ilgisiz kalamazlardı. Dolayısıyla, kamuoyunda giderek artan hoşnutsuzluk karşısında, Türkiye Büyük Millet Meclisi 1997'de zorunlu göçün yarattığı sorunları araştıran özel bir komisyon kurdu. 1998'de yayınlanan meclis raporunda, mağdurların köylerine dönmeleri ve uğradıkları kayıpların telafi edilmesi çağrısında bulunuluyordu.[29]

Ayrıca, 1930'ların tek parti sistemindeki vaziyetin aksine, 1990'lar Türkiye'sinde, zorunlu göçe ilişkin sorunlara eğilen ve giderek büyüyen bir sivil toplum hareketi başlamış bulunuyordu. İnsan hakları ve hukuk konusunda faaliyet gösteren pek çok Türk sivil toplum örgütü işe karıştı, kamuoyunun ilgisini seferber etmek ve soruna çözüm bulmak için kampanyalar yürüttü. Özellikle İnsan Hakları Derneği (İHD) bu konuda yoğun faaliyet gösteriyordu. Yıllık raporlarında zorunlu göçlere düzenli olarak yer veriyor ve hatırı sayılır bir uluslararası ilgi uyanmasını sağlıyordu. İHD mağdurlara davalarını AİHM'ye götürmelerinde bilhassa yardımcı oluyordu. Türkiye'nin AB üyeliği beklentileri bağlamında devlet politikalarının şekillenmesinde, AİHM'nin Türkiye aleyhindeki kararları da rol oynadı. Nitekim Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) Kopenhag kriterlerini karşılama gayretiyle getirdiği bir dizi reform paketinden birinde, terör ve terörle mücadele kurbanlarının uğradığı zararları telafi etmeyi amaçlayan bir de kanun bulunuyordu (Temmuz 2004).[30] Aynı kanunun, yerinden edilmiş insanların evlerine dönüşünü sağlayacak koşulları da yaratacağı varsayılıyordu. Ancak kanunun uygulanışı kimi zaman başarılı, kimi zaman da başarısız olmuştur. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) yayınladığı yakın tarihli bir raporda, resmi istatistiklere göre 125.000 dolayında

insanın köyüne döndüğünü, ama göç ettirilmiş pek çok kişinin geri dönme sürecinde sayısız engelle karşılaştığını belirtmektedir.[31]

Türkiye Cumhuriyeti'nde Göçmenler, Mülteciler ve Sığınma Talepçileri

Türk devletinin ulus inşa projesi, göç ve sığınma politikaları üzerinde de kalıcı bir iz bırakmıştır. Günümüze dek bu konudaki yasal temel 1934 tarihli İskân Kanunu'dur. Bu kanuna göre, Türkiye'ye ancak "Türk soyu ve kültürü"nden kişiler göç edip yerleşebilmekte ve nihayetinde de Türk vatandaşlığına geçebilmektedir. Kanun, Türk soyu ve kültürünün tanımı konusunda açık bir kıstas koymaktansa, ülke dışındaki hangi grupların Türk soyu ve kültürüne ait olduğunu tespit etmekte Bakanlar Kurulu'nu yetkili kıldı. Kurulun kararına göre, kanun kapsamına Balkanlar ve bir dereceye kadar da Orta Asya ve Kafkasya'daki Türkçe konuşan cemaatler girmekteydi. Dolayısıyla kanun hükümlerinden birçok Arnavut, Boşnak, Çerkes, Gürcü, Pomak ve Tatar'ın yanı sıra Orta Asya'dan gelen az sayıda muhacir yararlandı. Cumhuriyet'in kuruluşu ile 1990'ların ortalarına kadar olan dönemde Türkiye'ye toplamda 1,6 milyon göçmen yerleşti. 1970'lerin başlarına kadar Türkiye'ye göçü bilfiil teşvik eden ve göçmenlere kaynak ayıran devlet, aslen göçmenlerin yerleşmesinden ve uyum sağlamasından sorumlu bir ihtisas kurumu da kurdu.

Türkiye'ye olan göç dalgaları arasında II. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında sığınma talep eden mülteciler de vardı. Almanya'da 1933'te başlayan Nazi rejimi, Türkiye'ye Almanca konuşan küçük bir mülteci akını yaşanmasına yol açtı. İltica edenler arasında, Türkiye'deki bilim ve sanat ve özellikle de Türk üniversiteleri üzerinde büyük bir iz bırakan profesörler, bilim insanları, sanatçılar ve düşünürler bulunuyordu. Ancak büyük çoğunluğunu Yahudi entelektüellerin oluşturduğu bu grup Türkiye'ye herhangi bir hukuki düzenleme temelinde değil, Mustafa Kemal Atatürk'ün teşvikiyle yapılan bir pazarlık neticesinde gelmişti. Ne var ki, Türkiye Nazi Almanya'sından kaçan Yahudi mültecilere karşı karışık bir politika yürütüyordu. Bir yandan, Alman işgali altındaki Avrupa topraklarından kaçan kimi Yahudilerin Türkiye toprakları üzerinden Filistin'e geçmesine

izin veriyor,[32] diğer yandan da Filistin'e gitmek üzere yola çıkmış, Yahudi mültecileri taşıyan gemilerin Türk limanlarına yanaşmasına her zaman müsaade etmiyordu. 1942 Şubat'ında meydana gelen Struma olayı bu uygulamanın sonucudur. 770 civarında mülteciyle yüklü olan Struma gemisi, Karadeniz'de arızalandıktan sonra 1941 Aralık'ında İstanbul'a ulaşmıştı. Ne Türk ne de İngiliz hükümetleri mültecileri kabule yanaşmayınca, gemi gerisin geri Karadeniz'e çekilip bırakıldı. Sonunda, muhtemelen bir Sovyet denizaltısınca torpidolanan gemi batarken, bir kişi hariç tüm yolcular öldü.[33] II. Dünya Savaşı sırasında, Alman işgalindeki Balkanlar'dan kaçan ve aralarında Bulgarların, Yunanlıların (özellikle Ege'deki adalardan gelenler) ve On İki Ada'dan gelen İtalyanların bulunduğu pek çok mülteci de Türkiye'ye sığınma talebinde bulundu. Devlet arşivlerinde sayılarına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır, fakat bir kaynağa göre savaşın sonunda Türkiye'de yaklaşık 67.000 mülteci bulunuyordu.[34] Ancak savaş sona erdikten sonra, İskân Kanunu'nun koşullarını yerine getirenler hariç bu insanların büyük çoğunluğu ülkelerine geri döndü.

Türkiye'nin mülteci politikası II. Dünya Savaşı'ndan sonra her ne kadar büyük ölçüde değiştiyse de, "Türk soyu ve kültürü"ne mensup olmayan göçmenlerin reddedilmesi bir devlet politikası olmayı sürdürdü. Soğuk Savaş'ın Türkiye'nin politikasının belirleyici bir unsuru haline geldiği bu dönemde, Türkiye Batı Bloğu'yla bütünleştiği için, mültecilerin ezici çoğunluğunun Sovyet Bloğu'ndan gelmiş olması şaşırtıcı değildir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) ile yakın işbirliği içindeki Türkiye'ye, Sovyetler Birliği de dahil Avrupa'nın komünist ülkelerinden mülteciler geldi. Bu mülteciler Türkiye'de bulundukları süre içinde, Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nde sağlanan bütün haklardan yararlandılar. Ancak bunlardan, genellikle Türk vatandaşlarıyla yaptıkları evliliklere bağlı olarak pek azının Türkiye'de ikamet etmesine izin verildi. Diğerleri Birleşik Devletler, Kanada ve başka ülkelere dağıldı.

Türkiye 1952, 1988, 1989 ve 1991'de de kitlesel mülteci akınlarına uğradı. Bunlardan 1952 ve 1989'dakiler Bulgaristan'dan gelen Pomak göçüydü. Her iki olayda da hükümet, Türkiye'de kalıp yerleşmelerine izin verilen Pomakların Türk toplumuna uyum sağlamasını kolaylaştırmak

için özel politikalar uyguladı. 1988 ve 1991'deki göçmen dalgaları ise Kürt mültecileri kapsıyordu. Bu mültecilere ülkenin ulusal güvenliği açısından potansiyel tehdit gözüyle bakan Türk devleti ya bu mültecileri yeniden iskân etmeye ya da uluslararası kamuoyunu, Irak'ın kuzeyinde, hızla geri dönmelerini temin edecek "güvenli bir sığınak" yaratmaya ikna etmeye çalıştı. 1992 ile 1995 arasında Türkiye'ye göç eden 20.000-25.000 civarındaki Müslüman Boşnak mülteci örneğinde ise hükümet, tam uyuma varmayan ancak eğitim, istihdam ve sağlık hizmetlerine erişim imkânı sağlayan, cömert bir "geçici sığınma" politikası izledi. Bu mültecilerin büyük çoğunluğu daha sonra memleketine geri döndü. 1999'da Türkiye'ye kaçan 17.000 dolayındaki Kosovalı mülteci için de benzer bir politika izlendi.

Türkiye'nin Afrika, Asya ve Ortadoğu ülkelerinden gelen mültecilere ve sığınma talepçilerine karşı izlediği politikayı da 1934 İskân Kanunu belirlemiştir. Ortadoğu'nun ve Afrika ile Güney Asya'nın bazı bölgelerindeki genel istikrarsızlık ve İran Devrimi, 1980'lerin ilk yıllarından başlayarak bu bölgelerden gelen sığınmacıların sayısında bir artış yaratmıştır. Hükümet, sığınma talebinde bulunanların daha sonra tespit edilip Türkiye dışında yerleştirilmeleri koşuluyla, BMMYK'ye bir süre bu bölgelerden gelen mültecileri kabul etme konusunda epey söz hakkı tanıdı. Ancak gerek Türkiye'ye yasadışı girişlerin, gerekse talepleri reddedilen sığınmacıların sayısındaki artış, hükümeti politikalarını sertleştirmeye itti. 1994'te sığınma konusunu düzenleyen yeni ve sıkı yönetmelikler çıkarıldı. Bunun sonucunda sınır dışı edilmelerin sayısında bir artış meydana gelirken, mülteci savunucularından ve insan hakları çevrelerinden eleştiriler yükseldi. Sonunda Türkiye ve BMMYK, bugün yılda yaklaşık 4.000-4.500 başvuruyu değerlendiren yeni bir sığınma sistemi geliştirmeyi başardı.[35] Devlet yetkilileri, mülteci olarak tanınmayanların ülkeyi terk edeceği, tanınanların ise Türkiye dışında yerleştirileceği beklentisindedir. Bu uygulama, Türkiye'nin mülteciler konusundaki temel uluslararası belge olan Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne kabul ediş biçimine dayanmaktadır. Türkiye'nin sığınma politikalarının temel niteliği olan bu "coğrafi kısıt," pratikte, Türkiye'nin Avrupa dışındaki ülkelerden gelen sığınma talepçilerine mülteci statüsü tanımak gibi bir yasal zorunluluk altında

bulunmaması anlamına gelmektedir. Bu politika, Türk devletinin Türk ulusal kimliğini tanımlama tarzıyla yakından ilintilidir.

Türk devletinin otoriter ve baskıcı politikaları, kimi Türk vatandaşlarını, özellikle de Kürtleri, zaman zaman, çoğunlukla da Batı Avrupa ülkelerinden sığınma talep etmeye itti. 1970'lerin siyasi çalkantıları, ardından gelen 1980 askeri darbesi, birçok Kürdün ve solcu eylemcinin ülkeden kaçmasına yol açtı. 1982 anayasanın kabulü ve sivil yönetime dönüş de bu eğilimi değiştirmedi. Aksine, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da büyüyen etnik çatışma, devletin insan hakları ihlalleriyle de birleşince, Türkiyeli mültecilerin Avrupa'ya sığınma talepleri artış gösterdi. 1981 ile 2005 arasında, yaklaşık 650.000 Türk vatandaşı Batı Avrupa ülkelerinden sığınma istedi.[36] Bu sayı, Avrupa'ya göç etmenin diğer yolları kapalı kaldığı için bu kanalı istismar edenleri de kapsamaktadır. Ancak yine de, sığınma talebinde bulunanların çoğunun Avrupa'da kalmasına izin verilmiştir. Son yıllarda Türkiye'den gelen sığınma başvurularının sayısında düşüş vardır ve istekleri reddedilen sığınmacılar da Türkiye'ye geri dönmektedir. Bu değişimde, Avrupa devletlerinin daha sıkı sığınma politikaları benimsemesi kadar, Türkiye'nin gerçekleştirdiği pek çok reform sonucunda insan hakları ihlallerinde düşüş yaşanmasının da payı vardır.

İktisadi İç Göç ve Kentleşme

İktisaden tetiklenen iç göçün, Türkiye devleti, toplumu ve siyaseti üzerinde derin etkileri olmuştur. Bu tür göçler 1940'ların sonları ile 1950'lerin ilk yıllarında başladı. Bu dönem, aynı zamanda, Türkiye'nin devlet denetimindeki bir ekonomiyle tek partili otoriter bir siyasi sistemden, daha liberal bir pazar ekonomisiyle parlamenter demokrasiye geçiş dönemiyle çakışır. Türkiye'deki kırsal kesim ile taşralı seçkinlerin çıkarlarını temsil eden Demokrat Parti (DP), 1950'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) siyasetteki sultasını kırdı. Yeni hükümet "merkez"in ekonomi ve toplum üzerindeki denetimini gevşetti. CHP'nin devletçilik döneminin yerini, özel girişimi destekleyen ve ülkeyi yabancı yatırıma açan bir iktisadi politika aldı. Aynı zamanda büyük bir altyapı projeleri hamlesini de başlatan hükümet, özellikle karayolu ve baraj inşasına girişti.

1930'larda ve 1940'larda nispeten düşük kalan nüfus artış hızı, 1950'lerde hızla artmaya başladı. Bu artış, Türkiye nüfusunun halen ağırlıklı biçimde kırsal olduğu bir dönemde gerçekleşti. Bu demografik geçiş, Türkiye'nin dönüşümü ve ortaya çıkan göç örüntüleri bakımından can alıcıydı.[37] Başlangıçta iç göç tipik olarak kırsal yörelerden kentsel merkezlere doğru oldu. Bu eğilim, küçük taşra kasabalarından büyük şehirlere yönelen göçte bir yükselişin ilk işaretlerinin açığa çıktığı 1960'ların sonlarına kadar devam etti.[38] 1980-85 dönemine gelindiğinde ise Türkiye'deki iç göçün yarıdan fazlası kentsel merkezler arasında gerçekleşiyordu; 1985-90 döneminde bu oran yüzde 60'ın da üzerine çıktı.[39] Aradan geçen on yıllar içinde Türkiye'nin nüfusu giderek kentleşmiş ve iç göç bu süreçte önemli bir rol oynamıştı.

Giderek daha çok sayıda insanın topraktan kopmasına yol açan başlıca unsurun, tarım sektöründeki makineleşme ile tarıma traktör ve suni gübrenin girişi olduğu söylenir.[40] Geniş karayolu ağlarının yapımı, karayolu ulaşımındaki ilerlemeler, büyük şehirlerdeki imalat ve inşaat faaliyetlerindeki büyüme, insanları kentsel merkezlere çeken diğer unsurlardı. İç göçün önemli bir sonucu da, ülkenin değişik kısımlarındaki gelişme düzeylerinde yarattığı farklılaşma oldu.[41] Bugün bu etki, Türkiye'nin geleneksel olarak göç alan bölgeleriyle, yani genel olarak batı kesimleriyle göç gönderen bölgeleri, yani Doğu Karadeniz kıyıları ve Güneydoğu Anadolu arasındaki gelir dağılımı eşitsizliğinde kendini gösterir.

İç göç, Türkiye'de kelimenin tam anlamıyla muazzam bir dönüşüm yaşanmasına katkıda bulundu. Göçün etkisiyle birçok kentsel merkezin fiziki görünüşü değişti. 1950'lerin başlarından itibaren "gecekondu" Türkiye'deki belli başlı kentsel merkezlerin belirleyici bir özelliği haline geldi. Gecekondular şehirlerin görümünü bozarken, kentsel merkezlerdeki kültürel, iktisadi ve toplumsal yaşantıyı da etkileri altına aldılar. Göçenlerin yaşadığı gecekondu mahallelerinin doğuşu, siyasi partilerin tutumlarını etkilerken, seçim sonuçlarını da belirledi. CHP önceleri, 1970'lerde bu mahalleleri başarıyla harekete geçirdi, ancak bu durum 1980'lerden itibaren Refah Partisi (RP), Saadet Partisi (SP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) gibi, kırdan kente göç edenlerin hâkim olduğu mahallelerdeki seçmenlerin

siyasi tercihlerinden kazançlı çıkan, İslamla özdeşleşen partilerin yükselişiyle değişmeye başladı.

İstanbul şehri, göçün kentsel bir merkezin kültürel, iktisadi, toplumsal ve siyasal görünümünü nasıl belirlediğinin kanıtıdır.[42] Şehrin resmi rakamlara göre 1945'te 860.500 olan nüfusu, 2000'de neredeyse 10 milyonu bulmuştur. Bu büyümenin önemli kısmı göçe bağlanmaktadır. 1975 ile 1990 arasındaki dönemde, yeni bir göçmen dalgasıyla birlikte şehrin nüfusu 1,2 milyondan fazla artmış,[43] şehir 1970'lere kadar kırlık alan olarak bomboş kalmış olan uzak bölgelere doğru yayılmıştır. Yeni gelen göçmenleri ve çocuklarını barındıran koca mahalleler peyda olmuştur. Yerel yönetimlerdeki ağırlık merkezi sosyal demokrat CHP'den muhafazakâr İslamcı RP'ye ve onun ılımlı mirasçısı AKP'ye kayarken, belediyenin de yeniden yapılanması gerekmiştir. Göç, aynı zamanda, Anadolu'da bir dizi başka Türk şehrinin yeni sanayi ve ticaret merkezleri olarak yükselmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Avrupa'ya İşgücü Göçü

Türkiye'deki dönüşümle bağlantılı demografik etmenler, göçün bir diğer biçiminde, Batı Avrupa'ya 1960'ların ilk yıllarında başlayan işçi göçünde de anlamlı bir rol oynadı. Bu hareketi ardından Ortadoğu'ya yönelen göç dalgaları, daha sonra da Rusya Federasyonu'na ve Azerbaycan gibi Orta Asya Türki cumhuriyetlerine göçler izledi. Türk devlet istatistiklerine göre 2003'te yurtdışında yaşayan 3,5 milyonu aşkın Türk vatandaşı vardı. Bir milyon küsur Türk göçmen gittikleri ülkelerin vatandaşlığına geçmişti. Ülke dışında yaşayan Türklerin neredeyse yüzde 85'i, ya da 3 milyonu Avrupa ülkelerinde yaşamaktadır; yalnızca Almanya'da oturanların oranı yüzde 53'tür, yani yaklaşık 2 milyon kişi. Kalan yüzde 15 Rusya Federasyonu ve Ortadoğu'daki çeşitli ülkeler ile Avustralya, Kanada ve ABD'ye (yüzde 8, yani 300.000 dolayında) dağılmış haldedir.[44]

Türkiye vatandaşlarının Avrupa'ya olan göçünü bir dizi faktör etkilemiştir. Bunlardan ilki, liberal 1960 anayasasının getirdiği seyahat özgürlüğüdür. Daha önceleri yurtdışına seyahat gayet karışık ve sıkı bir biçimde denetlenen bir süreçti. İkincisi, 1950'lerdeki pazar ekonomisi tecrübesinden sonra devletin ekonomiye yeniden dahil olması yönündeki çabaydı.

Türk hükümeti, bu bağlamda, 1962'de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı kabul etti. Planda bizatihi "emek ihracı" hedefleniyordu. Bunun ardındaki düşünce, yurtiçi istihdam üzerindeki baskıları hafifletmek ve ayrıca "emek ihracı"nı nihayetinde Türk sanayileşmesinde kullanılabilecek teknik becerilerin edinilmesinde bir araç olarak kullanmaktı. İşçilerin yurtdışından yapacakları para aktarımlarının da ülkede sıkıntısı çekilen dövize kaynaklık etmesi planlanıyordu. Üçüncü bir unsur da, Almanya'da ve Avrupa'nın başka yerlerinde yaşanan iktisadi patlama ve düşük vasıflı işgücü açığıydı.

Bütün bu unsurlar, Batı Almanya ile Eylül 1961'de, Avusturya ile Mayıs 1964'te, Belçika ile Temmuz 1964'te, Hollanda ile Ağustos 1964'te, Fransa ile Nisan 1965'te ve İsveç ile de Mart 1967'de iki taraflı antlaşmalar imzalanmasına yol açtı. Bu antlaşmalar, Türkiye'den dışarı yönelen işgücü hareketini kurumlaştırırken ölçeğini de büyüttü. Antlaşmalarda hareketin geçici tabiatta olduğu belirtildiğinden, Gastarbetier (konuk işçi) kavramı ortaya çıkmış oldu. Ne var ki, gerçekte Gastarbetier Türkiye'ye dönemedi.

Dahası, 1973 petrol krizinin ardından Batı Avrupa'da yaşanan iktisadi çöküntü, Avrupalı devletlerin Türkiye ve başka ülkelerden yaptıkları işgücü ithalatına son vermeleri sonucunu doğurdu. Türk "konuk işçiler" ailelerini de yanlarına getirdikçe veya Türkiye'den gelenlerle evlendikçe, giderek birer göçmene dönüştüler. Avrupa'daki iktisadi çöküntü genelde göçmenler ve özelde Türkler arasında giderek artan bir işsizliğe yol açtı. İşsizlik, göçün sosyal güvenlik üzerinde yarattığı yük ve büyüyen kültürel çatışmalar, Avrupa'nın birçok ev sahibi ülkesinde göçmen karşıtı duygulara sebep oldu. Batı Avrupa'nın iktisadi büyümesini ve refahını desteklemek üzere başlatılan bir politika, özellikle Batı Avrupa ülkelerinde toplumsal birliği tehdit eden bir politika olarak algılanır oldu. Ev sahibi ülkelerdeki devlet politikaları, göçe ve göçmenlere gösterilen bu tepkilerin etkisi altında kaldı.

Örneğin Batı Almanya'da Sosyal Demokratlar, daha 1970'lerin sonlarında, göçmenlere yönelik hoşgörüyü savunan çok kültürcü politikalar geliştirmeye çalıştılar, ama göçmenlerin sınır dışı edilmesini talep eden Hıristiyan Demokrat Parti'nin söylemine yenildiler. Haziran 1981'de, on beş Alman profesörü, çok kültürlü bir toplum yaratma hedefinin Alman kültür ve dilinin "melezleşme"sine sebep olduğu uyarısında bulunan "Heidelberg

Manifestosu"nu yayınladı.[45] Bildirge, göçmen karşıtı siyasete daha büyük bir meşruiyet sağladı. Bu tür duygular, Hıristiyan Demokratların iktidara gelmelerinde ve "konuk işçileri" geri dönmeye teşvik eden politikaları benimsemelerinde ciddi bir rol oynadı. Alman hükümetinin 1983'te benimsediği bu tür teşvikler sonucunda, çeyrek milyon Türk göçmen memleketine geri döndü.[46] O günden bu yana, her ne kadar yıllık sayılar düşmüşse de geri dönüş göçü sürmekte ve giderek artan sayıda göçmen iki ülke arasında mekik dokumaktadır. Türklere yönelik ırkçılık ve yabancı düşmanlığındaki artış da, özellikle ırkçı şiddete maruz kalmaya başladıkları 1990'ların başlarından itibaren geri dönüşleri teşvik eden ilave bir unsur olmuştur. Yine de, Batı Avrupa'daki Türk topluluğunun ölçeği büyümeye devam etmiştir.

3,5 milyonu aşkın Türkün varlığı, Avrupa siyasetini ve toplumsal yaşamı derinden etkilemiştir. Avrupa'daki birçokları, Türk göçmenlerin ev sahibi toplumla bütünleşemediklerinin altını çizmektedir. Türk göçmenler arasında işsizlik oranının yüksek olduğu ve birçok göçmen Türk gencinin okulda başarı gösteremediği doğrudur. Görücü usulü evlilikler kadar, "ithal" damat ve gelinlerin ve çocuklarının ev sahibi topluma katılışı da, kamuoyundaki Türk göçmen algısına katkıda bulunmaktadır. Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak, din birçok Türk göçmenin dernek faaliyetlerinde gitgide daha göze çarpan bir rol oynar hale gelmiştir. Evvelce göçmen topluluklarının din dünyalarına hâkim konumdaki Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'deki siyasal İslamla sıkı bağları olan bir göçmen örgütlenmesi niteliğindeki Milli Görüş'le giderek boy ölçüşemez olmuştur. Türk göçmenlerin oluşturduğu sivil toplum, uzun zaman, ev sahibi ülkedeki topluluklardan ziyade, Türkiye'deki olayların ve siyasetin etrafında örgütlüydü. Türk göçmenler yaşadıkları ülkelerin yerel ve ulusal siyasetine gitgide daha çok katıldıkça bu durum değişmektedir. Ancak kültürel ve siyasi engeller seçimle gelinen mevkilere erişimlerini hâlâ kısıtlamaktadır.

Türk göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları uyum sorunları çok çeşitli ve karmaşıktır.[47] Öncelikle, Avrupa'da işsiz ve uyum sağlayamamış birçok Türk göçmen olduğu gibi, gittikleri ülkelerde iyi durumda olan, aralarında kurdukları işlerde yerel halkı ve diğer göçmenleri istihdam eden işadamlarının da bulunduğu Türkler de vardır.[48] İçlerinden bazıları, yerel

ve ulusal düzeyde, hatta Avrupa Parlamentosu seviyesinde bilinen, önde gelen şahsiyetler ve siyasetçiler haline gelmişlerdir. Kaldı ki, uyum iki yönlü bir süreçtir. Göçmenlerin yüz yüze geldiği sorunların irdelenmesine yardımcı olabilecek bir çevrenin yokluğu, uyum sorununu ağırlaştırmaktadır. Yakın zamana kadar, birçok Avrupa devleti birer göçmen ülkesi haline geldiklerini kabul etmekte zorlanıyordu. Yine birçoğu, göçmenlerin uyumunu kolaylaştıracak etkin politikalar yürütmekten kaçınıyordu. Göçmen karşıtı siyaset ve ırkçılık hâlâ en temel darboğazlar olmayı sürdürmektedir. Üstelik göçmenlerin oralarda artık nice on yıllara varan varlıkları, ev sahibi toplumlar kadar kendi kültürlerine de tesir etmektedir. Belli ölçüde, olumlu anlamda bir kültürel etkileşim ve harmanlanmadan söz edilebilir.

Bu arada, Avrupa'da büyük bir göçmen Türk topluluğunun varlığı, Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkileri de etkilemektedir. Söz konusu dinamik son birkaç yıldır iyice belirgin hale gelmiştir. Buradaki can alıcı dönüm noktası, Avrupa Konseyi'nin, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini karşılamada gösterdiği ilerlemeyi değerlendirdiği ve dolayısıyla katılım müzakerelerini "derhal" başlatma kararı aldığı Aralık 2002'deki Kopenhag zirvesiydi. Ardından, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine muhalefet edenler, Türkiye'nin üyelik beklentisine karşı daimi bir itiraza geçtiler. Bu itirazlar, Aralık 2004'teki Avrupa Konseyi zirvesi ön hazırlıkları ve Türkiye'yle müzakerelere başlama kararının nihayet alınabildiği Ekim 2005'teki AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi toplantısı sırasında bilhassa yükseldi.

Türkiye'nin tam üyeliğine karşı çıkanlar, bu üyelikle Türk vatandaşları "emeğin ve sermayenin serbest dolaşımı" hakkını kazanacakları için, iş arayan milyonlarca Türk'ün AB ülkelerine göç edeceğini iddia etmektedirler. Onlara göre bu akın işsizliği daha da artıracak ve Türklerle Avrupa'nın yerel halkı arasındaki kültürel çatışmayı tırmandıracaktır. Pek çok Türk göçmenin yaşadığı uyum sorunlarını temel kültürel ve dini farklılıklara atfeden muhalifler, bu farklılıkların, Türkiye'nin esasen "Avrupalı" olmadığı ve AB'ye tam üye olmaması gerektiği yönündeki savlarını desteklediğini ileri sürmekte, Türkiye'ye tam üyelik yerine tanımlanmamış bir "ayrıcalıklı ilişki" sağlanması gerektiğini savunmaktadırlar. Ve bu savlar Avrupa kamuoyunda yankı bulmaktadır. Ama Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin gidişatı ne olursa olsun,

Avrupa'ya ve başka yerlere olan Türk göçünün sürmesi gayet muhtemeldir.[49] Bu göçün bir kısmı, beceri gerektirmeyen işler peşindeki iktisadi göçmenlerin yarattığı önceki dalgalara benzer olacaktır. Ayrıca, kısa ya da uzun vadeli amaçlarla yurtdışına giden meslek sahiplerinin sayısının artması da olasıdır. Öte yandan, birçok Avrupalı siyasetçi, Avrupa'daki demografik eğilimlerin çoğu AB ülkesinde azalan nüfuslara işaret ettiğinin ve Avrupa'nın zenginleşmek için Türk göçmenlere muhtaç olacağının da farkındadır.

Günümüz Türkiye'sinde Göç ve Çoğulculuk

Türkiye'nin AB'ye doğru yolculuğunun gözden kaçırılan bir yönü, Türkiye'nin kendisinin bir göç ülkesi haline gelmekte olduğudur. Türkiye'deki ve bölgedeki iktisadi ve siyasi dönüşüm, Türkiye'ye son yirmi yıldır yönelen göçün doğasını büyük ölçüde değiştirmiştir. Balkanlar gibi geleneksel kaynaklardan gelen göçmenlerin sayısı son derece azalmış, yerlerini giderek artan oranda Çeçenler, Azeriler, Türkmenler ve diğer "Türki" halkların yanında, Ermenistan, Gürcistan, Romanya, Ukrayna, Rusya Federasyonu ve İran uyruklular almıştır.[50] Bu grupların bazılarına geçmişte kendiliğinden göçmen statüsü tanınırken, bugün artık yasal ile yasadışı arasındaki gri bölgededirler. Türkiye'ye turist veya kaçak olarak girdikten sonra bavul ticaretinden ev işlerine ve fahişeliğe kadar uzanan alanlarda çalışmaya başlamakta ve genellikle vize sürelerini aşmaktadırlar.[51] Bu gruplar arasında, Moldova'dan gelen Hıristiyan Gagavuz Türklerinin durumu bilhassa ilgi çekicidir. 1930'larda, dinleri nedeniyle Türkiye'ye göçmen olarak girişlerine izin verilmezken, günümüzde İstanbul ve başka şehirlerdeki orta sınıf evlerde temizlikçi olarak çalışmak üzere gelmiş büyük bir Moldovalı kadın kitlesi vardır. Türk devleti, kısmen statülerini yasal bir düzleme oturtmak için, kısmen de AB reformları çerçevesinde, bu tür kişilerin çalışma ve oturma izni alınalarına olanak tanıyan yeni bir kanun çıkarmıştır. Türkiye aynı zamanda, başta eski Sovyetler Birliği ve Balkanlar olmak üzere çeşitli ülkelerden gelen ve sayıca gitgide artan bir öğrenci akınıyla da karşı karşıyadır. Dahası, özellikle İstanbul'a yerleşmiş, mesleki faaliyetlerde bulunan AB vatandaşları yanında, Akdeniz'deki tatil yörelerinde yaşayan emekli Avrupalıların sayısı da giderek artmaktadır. Bu hareket, Türkiye'ye yönelik göç bakımından nispeten yeni

bir olgudur. Bu tür Avrupalı göçmenlerin sayısının 100.000-120.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir.[52]

Türkiye son yıllarda İran ve Irak gibi komşu ülkelerin yanı sıra, Afganistan ve Pakistan gibi daha uzak ülke vatandaşlarının da bir tür düzensiz transit göçüne sahne olmaktadır. Kendilerini Batı Avrupa ülkelerine götürecek kaçakçılara büyük paralar ödeyen bu tür düzensiz transit göçmenlerin sayısını tahmin etmek son derece güçtür ve bu konuda zikredilen rakamlar her zaman için spekülatiftir. Ancak resmi istatistiklere göre, 1995 ile 2004 (Haziran) arasında böyle 477.000'i aşkın kişi Türkiye'deki vize ve göç mevzuatını ihlal etmekten tutuklanmıştır.[53]

Bu tür göç dalgalarının sonucunda Türkler yabancılarla birlikte yaşamaya ve eskinin dar "Türk" tanımına pek de uymayan kişileri Türk olarak kabul etmeye aşina olmaktadır. Spor bu olgunun kendini en bariz biçimde gösterdiği alandır. Bugün Türkiye'de çeşitli spor dallarında faaliyet gösteren pek çok yabancıya rastlanmaktadır. Bunlar arasında Türk vatandaşlığına geçen yabancılar da vardır. Türk toplumu, Türk milli takımı listelerinde Türkçeye benzemeyen isimler görmeye alışmaktadır. Örneğin, bu atletlerden, 5.000 metre koşusu dünya rekorunu elinde tutan Elvan Abeylegesse Etiyopya doğumludur ve Atina Olimpiyatları'nda Türkiye'yi temsil etmiştir. 2004'teki Avrupa Şampiyonası'nda çok başarılı olan Türk milli voleybol takımında Nathalie Hanikoğlu adlı bir Rus göçmeni bulunmaktadır. Bu tür bir göçün varlığı, Türk ulusal topluluğunun tanımını yavaş yavaş esnetmektedir.

Sonuç

Göç hem Türk toplumunu hem de Türk devletinin politikalarını şekillendirmekte son derece merkezi bir rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki on yıllarda, göç politikaları ulus inşa etme amacıyla kullanılmış, bu süreç sırasında da genellikle azımsanmayacak derece insan hakkı ihlali gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra durum değişmeye başlamış, demografik öğeler, demokratikleşme ve iktisadi kalkınma, kırsal kesimden kentsel merkezlere kitlesel bir iç göç yaşanmasına yol açmıştır. Devletin kendisi de değişmiş, göçü denetleme ve yönlendirme yeteneği kaybolmuştur. 1960'ların başlarında, devlet emek göçünü iktisadi kalkınma

planlarına dahil ederek denetimi tekrar eline geçirmeye çalışırken, iç göç de CHP'lilerin 1930'larda devlet üzerindeki hâkimiyetine bir son vermiş, Türkiye siyasetini daha çoğulcu ve çeşitli bir hale getirerek, toplumu ve ülke siyasetini dönüşüme uğratmıştır. Yeni bir bürokratik, iktisadi ve siyasi seçkin kesiminin ortaya çıkmasıyla birlikte, devletin katı laikliği önemli ölçüde hafifletilmiştir. 1980'ler ve 1990'larda yürütülen milli güvenlik politikaları Kürtlerin ülke içinde göç ettirilmelerine sebep olmuştur. Bu zorunlu göç her ne kadar 1930'ların yeniden iskân politikalarını andırıyorsa da, bu kez koşullar çok farklıydı. İlerleyen yıllarda sivil toplumun dönüşümü, demokratik baskılar ve dış etmenler, devleti ülke içinde yerinden edilenlerin sorunlarına eğilmeye mecbur bıraktı. İnsan hakları siyaseti de devleti, insan kaçakçılığı ve ticaretinin yarattığı sorunların yanı sıra sığınma konusunu irdelemekte sivil toplum ve uluslararası örgütlerle el ele vermeye götürdü.

Son zamanlarda komşu ülkelerden Türkiye'ye çok sayıda sığınma talepçisi ve göçmen işçi giriş yapmaya başladı. Türkiye'ye yönelik göçün hacmi, bu göçün yarattığı sorunlar ve darboğazlarla da birleşerek, mevcut reformcu politikaları zorlamaya başladı. Ayrıca, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik beklentisi de göç politikalarını etkiledi. Türkiye'den, göç politikalarını AB'ninkilerle uyumlu hale getirmesi beklenmektedir. Türk hükümeti Mart 2005'te İltica ve Göç Ulusal Eylem Planı'nı kabul ederek bu yönde büyük bir adım atmış oldu. Bu plan, Türkiye'nin ulus inşa etme döneminin bir sonucu olan mevcut mevzuatın yerini büyük reformların almasını öngörmektedir. Göçmenlik kanunundaki "Türk soyu ve kültürü" vurgusu, yerini çağdaş Türkiye'nin çoğulculuğunu ve AB'yle ilişkilerini daha iyi yansıtan politikalara bırakacaktır. Bu politikalardan bazıları daha şimdiden değişmeye başlamıştır. Hükümetin Eylül 2006'da, 1934 tarihli olanın yerine kabul ettiği yeni İskân Kanunu, Türk devleti ve toplumunun, AB'yle ilintili reform süreci başladığından beri geçirdiği dönüşümleri yansıtmaktadır. Bu yeni kanunun, sembolik anlamda, Türkiye'nin "ulus inşası"nın aşırılıklarıyla arasına bir mesafe koyması bakımından önemli bir adım olduğu söylenebilir. Yine de Türkiye'ye resmi göçün "Türk soyu"ndan insanlarla sınırlı kalmaya devam etmesi, Türkiye'nin gerçek bir "post-ulusal devlet ve toplum" olabilmesi için daha kapsamlı dönüşümler geçirmesi gerektiğini

göstermektedir. Bu süre zarfında göç bu dönüşüm sürecinde kayda değer bir rol oynamaya muhtemelen devam edecektir.[54]

NOTLAR

1 Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olan Esin Saraç'a yardımları için minnettar olduğumu belirtmeliyim; ayrıca, bu bölümün önceki biçimini değerlendirip, özellikle iç göç konusundaki literatür labirentinde bana rehberlik eden meslektaşlarım, Marmara Üniversitesi'nden Sema Erder, Koç Üniversitesi'nden Ahmet İçduygu ve Hacettepe Üniversitesi'nden Turgay Ünalan'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

2 J. McCarthy, The Ottoman Peoples and the End of the Empire (Londra: Arnold, 2001), s. 47-62.

3 M.R. Marcus, The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century (Oxford: Oxford University Press, 1985). Zorunlu iç göçleri tetikleyen devlet oluşumu kavramına ilişkin olarak bkz. A. Zolberg, "The Formation of New States as a Refugee-Generating Process," ANNALS, AAPSS 467 (Mayıs 1983).

4 Bu zorunlu göçlerin bağlamı ve ölçeğine ilişkin ayrıntılar için bkz. K. Karpat, Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics (Madison: University Press of Wisconsin, 1985); P. Loizos, "Ottoman Half-Lives: Long-Term Perspectives on Particular Forced Migrations," Journal of Refugee Studies 12, 3 (1999); J. McCarthy, Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims (Princeton: Darwin Press, 1995); McCarthy, The Ottoman Peoples; A. Pallis, "Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1924," Geographical Journal 66, 4 (Ekim 1925); ve S.J. Shaw, "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923," Turkish Studies Association Bulletin 22 (İlkbahar 1998).

5 Nüfus mübadelesinin ayrıntıları için bkz. K. Arı, Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) ve S. Ladas, The Balkan Exchanges of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey (New York: Macmillan, 1932).

6 R. Bali, Anadolu'dan Yeni Dünya'ya: Amerika'ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 49-55. Ayrıca bkz. K. Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914," International Journal of Middle East Studies 17, 2 (Mayıs 1985).

7 J. McCarthy, Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire (New York: New York University Press, 1983), s. 121-30. Zorunlu göç neticesinde mağdur olan Ermenilerin sayısı son derece ihtilaflıdır. McCarthy, I. Dünya Savaşı ve 1915 tehciri sırasında hemen hemen 600.000 Ermeninin öldüğünü, 880.000'i aşkın Ermeninin de Türkiye'den mülteci olarak kaçtığını tahmin eder. Ermenilerin yanı sıra bazı Türk akademisyenleri de, Osmanlı'nın Ermeni cemaatinin çoğu mensubunu 1915'te tehcir edişinin sonuçlarını "soykırım" addeder. Bkz. örn. V. Dadrian, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus (New York: Oxford Bergham Books, 2003); ve T. Akçam, From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armeinan Genocide (Londra: Zed Books, 2004). "Soykırım" olduğuna karşı çıkan ve Ermenilerin başına gelenleri I. Dünya Savaşı siyasetine atfeden akademisyenler de vardır. Bkz. örn. K. Gürün, Ermeni Dosyası (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005); K. Gürün, The Armenian File: Myth of Innocence Exposed (Mersin: Rüstem, 2001); ve

Levent Soysal

BAŞINDAN SONUNA ALMANYA'DAKİ TÜRKLERİN GÖÇ HİKÂYESİ

Başlangıç

Her hikâye gibi, Türkiye'den Almanya'ya göç hikâyesinin de bir başlangıcı, bir de sonu vardır. Almanya'ya gidip gece gündüz çalışarak para biriktirmeyi ve yurda dönüp rahat bir hayat sürmeyi uman ilk Türk işçileri ülkelerinden ayrıldıklarında, takvimler 1961'i gösteriyordu. Hikâyenin sonu ise kırk yıl kadar sonra, yeni binyıla girilmişken, Avrupa'nın bir Birlik kurma sürecinde bulunduğu, Türkiye'nin ise o Birliğe üye olma müzakerelerine giriştiği bir dönemde geldi. Bu bölüm, Almanya'da olduğu kadar daha geniş Avrupa coğrafyasında da Türk topluluklarının oluşumuna sahne olan, bu arada Avrupa dahilinde ve haricinde göç, kültür ve uyum konusunda hararetli tartışmalara şahitlik eden bu kısa tarihi yeniden ele almaktadır.

Göç hikâyesinin resmi anlatımına göre, Avrupa'ya işçi göçü, 1961'de Almanya (ve çeşitli Avrupa devletleri) ile ikili anlaşmaların imzalanmasıyla başladı ve konuk işçi programları denilen oluşum ortaya çıktı. Resmi hikâye, gelenlerle gidenleri kaydederek aradaki farkın, yani net göçün hesabını tutan bir istatistik işlemidir. Bütün Avrupa'da bu göç hikâyesinin kahramanı, aslen kurumsallaştırılmış bir değişim programında rol alan kategorik uluslararası göçmen işçidir. İşgücü göçü, Avrupa'nın sanayileşmiş merkez ülkeleri (Avusturya, Belçika, Almanya, Fransa, Hollanda, İsveç ve İsviçre) ile güneyindeki çevre ülkeler (Türkiye'nin yanı sıra İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan, eski Yugoslavya, Cezayir ve Fas) arasında, ikinci kümeden birincilere, çevreden merkeze doğru yönelen bir işçi hareketi şeklinde gelişti. Aynı zamanda, (eski) sömürgelerden (Hindistan, Pakistan, Karayipler, Cezayir, Surinam, Endonezya) işçiler de merkeze (İngiltere, Fransa, Hollanda) yönelmekteydi.

1972'de bir gazetede yayınlanan bir fotoğraf, ismiyle cismiyle bize göç hikâyesinin kişisel boyutunu sunar. Resmin altında işçinin adı Necati

Güven olarak kaydedilmiştir: Yeni ikamet ve çalışma yeri olan Almanya yolundaki 500.000'inci işçi. Fotoğrafta onu, biri Türk Dışişleri Bakanı, diğeri Türkiye'deki Alman Büyükelçisi olmak üzere, koyu renk takım elbiseli iki devlet yetkilisinin arasında apronda yürürken görürüz – elinde, bu olayın anısına verilmiş, güzelce paketlenmiş iki hediye kutusu tutmaktadır. Daha sonra, sıra bir milyonuncu işçiye geldiğinde, o da Almanya'daki havaalanında, olayın anlam ve önemini ifade eden hediyeler ve nüfuzlu haftalık Alman dergisi Der Spiegel'e kapak olmuş fotoğrafıyla bir kahraman gibi karşılanacaktır; aynı dergi, ilerleyen yıllarda, göç ve göçmenler konusunda panik havası estiren bir dizi toplumsal, iktisadi ve kültürel felaket haberleri de yayınlayacaktır.

Necati Güven'in Almanya'ya gidişi, haberlerde, göçmenin memleketini (köyünü) ve geleneğini bırakıp yabancı bir yere (kentsel ve modern Almanya'ya) yerleştiği bir seyahat olarak hikâye edilir. İşçi olma yolunda bir köylü, tek başına bir yalnızlığa adım atmakta olan bir aile babası, yeni bir kent hayatıyla karşılaşacak bir Anadolu insanıdır o. Bu hikâyede, Necati Güven aynı zamanda bir ayrılık yolculuğuna da çıkmıştır, evini bırakıp yabancılığa adım atmaktadır. Memleket hasretinin dile geldiği halk türkü ve ağıtlarının geleneksel dağarcığından çıkma bir çift söz, "gurbet" ve "sıla," ayrılığın bu duygusal yükünü vurgular. Türkü ve ağıtlarda, sılanın, yani genellikle yuvasının bulunduğu köyün bildik sınırlarından çıkan kişi, gurbetin o uçsuz bucaksız bilinmezliğine düşer. Bu şiirsel gelenek, işçinin yuvasını onun memleketi olarak resmederken, varış yerine de "yaban" adını verir. Böylece Necati Güven'in şahsında, yuvayla (Türkiye) yaban (Almanya) güzergâhı arasında geçen bir emek göçü hikâyesi başlar.

Göçün erken dönemlerinde ortaya konmuş kurgu eserler, ayrılık ve sömürü üzerine benzer çeşitlemeler sunarlar. Kendisi de Almanya'ya işçi olarak gitmiş olan yazar Bekir Yıldız'ın Türkler Almanya'da adlı yapıtı, türünün ilk örneği olarak, ardından gelecek daha pek çok yitik umut ve dara düşme hikâyesinin habercisi olmuştur. Önde gelen bir üniversitede iktisatçı olan Ahmet Aker, göç üzerine ilk akademik kitap olan ve zamanında hayli ilgi gören İşçi Göçü'nde, sömürünün bilimsel terimlerini ortaya koymuştur. Yönetmen Tunç Okan, *Otobüs* filminde işçilerini uzun bir

yolculuğa çıkarır; ama onlar Batı'nın herhangi bir yeri olabilecek hasmane bir şehir meydanında sonlarıyla –ve ölümle– karşılaşacaklardır. *Sahte Cennete Veda, Almanya Acı Vatan, Umuda Yolculuk, Yara* gibi adlar taşıyan daha başka kurgu eserler de bu yolu izlemiş ve göçün "insan" maliyetinin anlaşılma biçimlerini belirlemişlerdir.

Avrupa'nın resmi işçi alım politikası 1970'lerin ortalarında (Almanya'da 1973'te) sona erdi. O zamana kadar, kıtadaki yabancı ülke doğumlu nüfusun miktarı önemli ölçüde artmıştı.[1] 1976'da, yukarıda adı geçen Avrupa ülkelerindeki yabancıların sayısı 12 milyona varmıştı; oysa daha 1960'ta bu sayı sadece 5 milyondu. 1976'da yalnızca Almanya'daki yabancıların sayısı yaklaşık 4 milyondu, ki bu o sıradaki Federal Cumhuriyet'in nüfusunun yüzde 6,4'üne tekabül ediyordu.[2]

Resmi işçi alımının sona ermesi, göçün sona ermesi anlamına gelmiyordu. Türkler de dahil yabancı akını, aile birleştirme programları ve siyasi iltica yasaları sayesinde, her ne kadar kısıtlayıcı düzenlemelerin ve tersine göç teşviklerinin yarattığı arızi düşüşler geçirdiyse de, 1980'ler ve 1990'lar boyunca sürdü. 1990'a gelindiğinde, Avrupa'daki yabancı nüfus 14,5 milyona ulaşmıştı.[3] 1994'te Almanya'da, 2 milyonunu Türkiye'den gidenlerin oluşturduğu 7 milyon yabancı bulunuyordu.[4] O zamandan bu yana Almanya'daki yabancı sayısı 7,3 milyon civarında sabitlendi.[5]

T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın yayınladığı en son istatistiklere göre, bugün 3,5 milyon kadar Türk vatandaşı dışarıda çalışmakta ve yaşamaktadır (en büyük kısmı 1,9 milyon ile Almanya'da olmak üzere Avrupa'da toplam 3 milyon kadar; ABD'de 220.000; Suudi Arabistan'da 100.000; Japonya'da da 2.424).[6]

Emek, Kültür ve Ulus-ötesilik Hikâyeleri

Akademik makaleler, kamu politikaları ve popüler kültür arşivlerinde göç hikâyesi kendini üç ayrı aşamada gözler önüne serer: Emek, kültür ve ulus-ötesilik. İlk aşamada kategorik göçmen işçi ve erkektir. 500.000. işçi Necati Güven gibi ekmeğini kazanma peşindedir. Ailesini, yurdunu ve köklerini arkada bırakmış olarak, suskunluğa ve sömürülmeye, Öteki'lerin Heimat'larındaki (memleket) Heim'larda (evlerde) yaşamaya mahkûm

olmuştur. Werner Schiffauer'in duygusal etnografik göç anlatısı Die Bauern von Subay'daki farazi Anadolu kasabası Subay'daki köylüdür o;[7] Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe gibi göç literatürünün klasiklerinde sözü edilen, mücadele veren işçidir.[8]

Günter Wallraff'ın çoksatan sömürü ve hayatta kalma hikâyesi Ganz unten'de (Türkçede En Alttakiler adıyla yayınlanmıştır)[9] göçmen, Ali hüviyetine bürünür (Ali Walraff'ın kendisidir), Alman toplumsal sınıflarının en alt basamağındaki bir işçi olarak çıkar karşımıza. Hikâyede Ali sürekli iş değiştirir, bir gün inşaat işçisidir, ertesi gün McDonald's'da yarı-zamanlı bir temizlikçi, ve şüphesiz sömürülmektedir. Çok zor koşullarda yaşar, ezilir, Almanya'nın en alt ve tecrit edilmiş kademelerindeki ayrımcılığa maruz kalır. Kitabın kapağında Ali, "en alttan" okura bakmaktadır:

> Yırtık pırtık giysileri ve başındaki Thyssen baretiyle Türkün silueti bildik yüzünü sergiler: saçlar, gözler ve o bıyık. Omzunun üstünden, çok da uzak olmayan arka planda, bir fabrika bacasının havaya savurduğu dumanlar havada asılı kalan devasa bir bulut meydana getirir. Kameranın objektifine, bize yönelen bakış tavırlı, kasıtlı, suçlayıcıdır.[10]

Ali'nin resmi ve hikâyesi, A Seventh Man'in sanat yüklü sayfalarındaki göçmen fotoğraflarına işlemiş vakur yokluk imgelerinden büsbütün farklı bir izlenim bırakır.[11] Orada, rahatsız edici söz ve jest yokluğu içinde göçmeni John Berger'ın lirik bakışı belirler. Kendisini Avrupa imgeleminden ayıran duvarların ardında görünmez kalan göçmen, duyulmaz ve görülmez. Wallraff'ın hikâyesinde ise göçmen Alman ekonomi ve imgelem dünyasına girer. Türk Gastarbeiter'ın şimdi artık bir yüzü, kara saçları, kara gözleri, bıyıkları, aynı zamanda da en altta bir yeri vardır ve mülksüzlerin, temel sosyal haklardan yoksun olanların bir mensubu olarak konuşmaktadır. Ali'nin hikâyesi bir mevcudiyeti simgeler, istatistiki bulguları deneyimsel anlatı olarak yeniden şekillendirir, "en alttaki" ve gidecek hiçbir yeri olmayan Türk Gastarbeiter'ın alışılagelmiş, tanıdık hikâyelerine model oluşturur.[12]

Avrupa'daki yabancılar, işçi alımının sona ermesini izleyen yirmi yıl içinde, ikamet ettikleri ülkenin mevcut hukuki, siyasi, iktisadi ve toplumsal yapıları ve kurumlarıyla iyice kaynaştılar.[13] Emek ve yatırım pazarlarının, eğitim ve refah sistemlerinin, politik söylemlerin ve rejimlerin birer parçası haline geldiler. Geleneksel olarak ulusal vatandaşlara ayrılmış hak ve ayrıcalıkları, yabancılar olarak edinip kullandılar. Dernek faaliyetleri, sendika üyeliği, parti siyaseti, seçmen çalışmaları, sanatsal ve edebi üretimler vasıtasıyla kamusal yaşama geniş ölçüde iştirak ettiler. Ayrıca mevcut gelir eşitsizliği, toplumsal farklılaşma, etnik ve ırkçı ayrımcılık rejimlerinin birer parçası oldular. Kısaca yabancılar, karmaşık bir dışlamalar ve kapsamalar, çekişmeler ve uzlaşmalar, mahrumiyet ve mensubiyet alanının özneleri haline geldiler.

1980'lerin ortalarına gelinirken, Avrupa bir "çok kültürlülük" dünyasına girdi ve göç hakkındaki hâkim düşünce tarzı kültür ve kimlik üzerine merkezlendi. Düşünüşteki bu değişim en iyi, Max Frisch'in efsanevi ifadesinde özetlenir: "Man hat Arbeitskraefte gerufen und es kommen Menschen" (Biz işçi istedik, insanlar geldi). Kültürel değişimle birlikte Gastarbeiter bir kişi olarak, duyguları ve kültürü olan topyekûn bir varlık olarak yeniden anlamlandırıldı –salt bir işçi değildi ve artık konuk olarak da görülmüyordu. Hikâyenin kahramanı, kimliği –kültürel ötekilik ve farklılık kalıpları dahilinde– Alman (yerli) olana kıyasla tahlil edilen Türk (Öteki) oldu. Göç metinleri de emek istatistiklerinden ziyade, kimlik hikâyelerine dönüşmekteydi.

Aynı dönemde, politika tartışmaları emek ithali lojistiğinden ve iktisadından uzaklaşıp, belli belirsiz tanımlanmış uyum sorunlarına ve katı sınır denetimlerine yoğunlaştı. Uyum, halihazırda ülkede bulunanların "intibak"ıyla ilişkiliyken, sınır denetimleri Avrupa'yı teşkil eden ulus-devletlere daha fazla göç yaşanmasını kısıtlamak amacıyla kurgulandı. Uyum politikaları diye bir şey varsa eğer, bunlar asla tanımlanmayan, ama dolaylı yoldan göçmenlerin yeni toplumlarıyla bütünleşme ihtiyacının ispatı olarak ortaya atılan sözde "uyum sorunları"nı somutlaştırırlar – bir göçmenin sahip olduğu Alman arkadaşların sayısına ilişkin arızi istatistiklerle ve Müslüman ya da Türk olmak gibi kültürel farklılıkların zorunlu olarak yinelenmesiyle süslenmişlerdir.

Akademide ise, evvelce sosyoloji ve iktisadın inceleme alanına giren göç, giderek antropoloji ve edebi/kültürel araştırmaların konusu haline geldi. Disipliner alametifarikaları kültür olan antropoloji ve kültürel araştırmalar yeni göç hikâyelerini belgelemenin doğal adayları olarak belirdi. Emek piyasalarının toplumsal tahlilinden kurtulan sosyoloji, disiplinin, ulus-devletler dahilindeki kitlesel göçlerin ve yabancılığın öne çıkardığı tarihsel ilgi alanı olan vatandaşlık çalışmalarına hız verdi.[14]

Göç hikâyesinin kültürel anlatımının, öznesi olan göçmeni toplumsal cinsiyet üzerinden farklılaştırdığına ve kadınların başlı başına meşru araştırma konuları haline geldiğine dikkat çekmek gerekiyor. İlk aşamalarında göç erkek fabrika işçilerinin temini anlamına geldiğinden, kadın göçmenlerin erkek göçmenlere oranı önemli ölçüde düşüktü. Ancak sonraları, kadın göçmenlerin oranı, çoğunlukla yalnızca kadın işçi çalıştırma politikaları ve aile birleşmeleri sebebiyle erkeklerle eşitlenmeye yüz tuttu. Buna rağmen, göçmen kadın büyük ölçüde görünmezliğini sürdürdü. Göç bir (geçici) işgücü ithali meselesi olarak algılanıyordu ve kadınlar da gündeme pek gelmiyordu.

Mirjana Morokvasic, International Migration Review'un dönüm noktası niteliği taşıyan, kadın göçmenlere hasredilmiş ilk özel sayısındaki giriş yazısında haklı olarak şöyle söylüyordu:

> kadın göçünün az çalışılmış bir olgu olduğunu "keşfetmektense," halihazırda mevcut literatürün, kadınların göç hareketlerine akın akın katıldıkları yönündeki giderek artan bulgulara rağmen eril yanlılığın yetmişlerin sonunda ve seksenlerde de varlığını sürdürmeye devam ettiği politika oluşumları, kitle iletişim araçlarının kadın göçmenleri sunma tarzı, ve ayrıca göç literatürünün büyük çoğunluğuna pek az tesir ettiğini vurgulamak daha önemlidir.[15]

Göçteki kültürel dönemeçle –yani göçmenlerin hakları, görevleri ve üyelikleri bakımından kültür üzerindeki vurgunun artışıyla– birlikte kadınlar göç meselesinin ön planına geldiler. Kültürel anlatıya göre "göçmen" artık yalnızca erkek anlamına gelmiyordu, kadının da oynadığı bir rol vardı

– ama bu rol her zaman Morokvasic'in yazısında ortaya atılan önermeleri izlemiyordu. Değişik ülkelerden (Türkiye, Pakistan, Fas, Surinam gibi) gelen, farklı toplumsal, eğitsel ve kültürel geçmişleri olmasına karşın kategorik olarak Müslüman sayılan göçmen kadınlar başörtüsü tartışmalarına konu olmaya başladılar. Medyada tipik olarak "peçenin gerisinde," dolayısıyla da suskun olarak resmedildiler, resmedilmekteler. Farazi görünmezlikleri ve İslami gelenekler altında yaşadıkları ataerkil baskı, özellikle de Avrupa ve başka yerlerdeki radikal İslamcı grupların ve örgütlerin hedef gözetmeksizin sürdürdükleri saldırılardan sonra, sürekli olarak gündemi meşgul eden Stanley Cohen'in deyişiyle "ahlaki panikler"e[16] konu olmaktalar.

Göç hikâyesinin son faslı ulus-ötesiliktir. 1990'ların sonlarında, malların, emeğin ve sermayenin dünya çapındaki yaygın hareketi karşısında, göçün kültürel anlatısı kısıtlayıcı olmakla kalmadı, hikâyenin sınırlarını "ulus"la çizmek de giderek sürdürülemez hale geldi. Almanya'daki Türkler, memleket ile ev sahibi ülke kültür ve ekonomileri arasındaki beylik ayrımları reddeden alanları işgal ettiler ve aştılar. Türkiye'de moda olan bir eğilim hemen Almanya'ya sıçrar oldu. Belli başlı Türk filmlerinin ilk gösterimleri İstanbul ve Berlin'de aynı anda yapıldı. Ünlü ya da ünsüz Türk sanatçıların Almanya'da bir konser vermesi, okuma yapması, sergi düzenlemesi ya da oyun sahnelemesi gayet alışıldık birer kültürel faaliyet halini aldı. İstanbul'daki en önemli Türk rapçilerinin pek çoğunun Almanya doğumlu olması sıradanlaştı.

Etnik ve dini azınlık gruplarının (sözgelimi Aleviler ve Kürtler) Türkiye'de ve Almanya'da siyaseten tanınma arayışları, örgütsel bilgi ve becerilerin, siyasi eylemciliğin ve söylemsel stratejilerin nüfuzu vasıtasıyla her iki ülkedeki siyasetin biçimini de koşullandırdı. Almanya'daki İslam siyaseti Türkiye'de eylemlere sebep olduğu gibi, tersi de gerçekleşti. Alman parlamentosunun 1915'teki Ermeni katliamını kınama kararı, gerek Almanya'dan, gerek Türkiye'den, sağ ve sol eğilimli pek çok Türk siyasi grubunun ve örgütünün katılımıyla Berlin'de siyasi bir gösteri düzenlenmesine yol açtı.

Almanya başarılı Türk sanatçıları için çekici bir pazarken, Almanyalı genç Türk meslek sahipleri de Türkiye'de iş ve servet peşinde koşmaktalar. Almanya'ya giden yolu açan göçmenler, bugün artık iki ülkeden de emekli

olmuş durumdalar – yılın altı ayını Almanya'da, altı ayını Türkiye'de geçiriyorlar. Türkiye'ye dönmek ne göçün tahrip edici etkilerinin ilacı (bir "eve dönüş" anlatısında olduğu gibi) ne de Almanya'da kurulmuş bir yaşamın mahvolması anlamına gelmekte. Türkiye ile Almanya'yı, yurdunu terk edip yabancı yerlere yerleşmenin doğrusal anlatılarının ötesinde daimi olarak birbirine bağlayan bir dünyada, eve dönüş ancak geçici bir kavram olarak anlam ifade etmekte.

Son bir nokta da, Türkiye'nin AB adaylığının ve bunun sonucu olarak başlayan müzakere sürecinin, her iki ülkedeki siyasi zemini, kültürel tartışmaları ve iktisadi girişimleri yeniden şekillendirmekte olması. Bugün artık Türkiye ile Almanya, tarihsel bağlara, kültürel ilişkilere ve göç hikâyelerine sahip iki ulus-devletin ötesinde, farklı düzeylerde de birbirleriyle ilintili.

Nina Glick Schiller ve meslektaşları tarafından ortaya atılıp kullanılan "ulus-ötesi göç" terimi, türlü türlü mal, insan, bilgi ve sermaye hareketi ve sınır geçme örüntüsü (mesela Türkiye ile Almanya ve Avrupa arasında) olduğunun keşfedilmesinin ardından göç hikâyesine verilen yeni isim oldu.[17] Yeni hikâye, evvelki yılların kuru emek ve kültür hikâyelerinden çok daha talepkâr. Çünkü artık, beklenmedik, göçle pek bağdaştıramadığımız yerlerde göç anlatılarıyla karşılaşmaktayız – sözgelimi Japonya'daki Pakistanlılar ve Türkler. Yeni göç rakamları, uluslararası istatistik uygulamalarına akıl almaz bir yük bindirmekte. Günümüzdeki hareketin ölçeği, ulus-devletlere bölünmüş göç coğrafyalarında karışıklığa sebep olmakta. Ulus-ötesilik, aşırı sayıda yasal ya da yasadışı yabancının, omuzlarında eşitsiz seyahat düzenlemeleri, pazar talepleri, servet ve ihtiras yükleriyle dünyayı dolaşıp durdukları göçmen hikâyelerinin bu yeni yönünü yakalamayı vaat ediyor. Ancak burada bir uyarıda bulunmakta yarar var: "Göç araştırmaları" ve göç politikaları, eskinin memleket-ev sahibi ülke, gelenek-modernlik, Türkiye-Almanya biçimindeki ikili karşıtlıklarına inatla sadık kalmayı sürdürüyor. Eski hikâyeler, yeni paradigmalar üzerindeki boyunduruğunu henüz gevşetmiş değil.[18]

Uyumun Ölçümü

Uyum (kimilerince "asimilasyon" da denmektedir), Almanya'daki Türklerin –hatta Avrupa'daki tüm yabancıların– göç hikâyesinin en

merkezi ve ihtilaflı izleğidir. Bulanık bir kavram, kıymetli bir siyasi ürün, görünürde elzem bir politika seçeneğidir. Siyasetçiler, göçmen topluluklarının karşılaştıkları toplumsal sorunlarda (sözgelimi düşük eğitim seviyesi, yüksek işsizlik ya da göçmen mahallelerinde rastlanan bol miktarda duvar yazısı) suçu uyum eksikliğine yüklerler. Göçmen eylemciler, göçmenlere yönelik pozitif ayrımcılık güden hükümet politikalarının (örneğin, eğitim seviyesini artıracak, işsizliği azaltacak ya da duvar yazılarının sanatsal potansiyelini ortaya çıkaracak programlar) eksikliğinden şikâyet edecekleri zaman, yine bu terime başvururlar.

Velhasıl, o sırada tartışılan konu göçmenlikle ancak uzaktan alakalı bile olsa, "uyum" tartışmasından kaçış yoktur. Uyum, kamusal söylemde kullanıldığı biçimiyle, göçmenlik yüzünden ortaya çıkan bir yoksunluğa –kültürel donanım, toplumsal mevki ve iktisadi refah yoksunluğuna– işaret eder. Bu yoksunluk çoğu zaman kültür terimleriyle (ya da modernlik terimleriyle) ifade edilir ve ev sahipleriyle göçmenler (Almanlarla Türkler ve/veya Müslümanlar) arasındaki doğuştan gelen kültürel farklılıklardan kaynaklandığı düşünülür. Böylece göçmen gençler arasındaki işsizlikten söz edildiğinde, mesele Alman ekonomisini aksatan makro-ekonomik sorunlardan veya Alman hükümetinin istihdam yaratmadaki başarısızlığından ziyade, bu gençleri modern bir toplumda olması gerektiği gibi iş görmekten alıkoyan sözde kültürel eksikliklere başvurulur. Bu haliyle uyum söylemi sosyoekonomik meseleleri kültürel farklılıklara bağlar ve böylelikle geçiştirmiş olur.

Dahası, uyuma giden yolun sonunun neye benzediği de çoğunlukla belirsizdir. Uyum, Türkleri/Müslümanları (göçmenler) Almanların (yerliler) seviyesine getirerek (bilhassa haklar, istihdam ve eğitim bakımından), arkadaşlık ve evlilik gibi yakın ilişkileri teşvik ederek, görünüşte bu gruplar arasında toplumsal birliktelik yaratmayı hedeflemektedir. Ancak uyum dendiğinde, Türk kültürünün karşılaştırmalı bir modernlik açığı olduğu ima edilmekte ve bu da meseleyi Türklerin modern tarzda davranmayı öğrenmeleri ve modern Alman kültürüne intibak etmeleri (aslında bu kültürü benimsemeleri) sorununa dönüştürmektedir. Bu içkin varsayım, sorunu özcü anlamda ulusal kültürlere indirger ve biri (modern Alman

kültürü) lehine diğerine (geleneksel Türk kültürüne) karşı ayrımcılık yapar. Birlikteliğin siyasi çerçevesi olarak çok kültürlülük ise konuyu daha da içinden çıkılmaz kılar. Çünkü çok kültürlülük ötekinin kültürüne –ve kültürel haklarına– öncelik tanır ve gerek yerel halkın, gerekse göçmenlerin kültürünün her ikisine de eşit normatif değer atfederek kültürel zemini düzlemeye çalışır. Alman kültürünü, Türk kültürünü ve diğer kültürlerin hepsini birden, Alman coğrafyasının ve tabiri caizse yeni Avrupa'nın zenginlik kaynakları olarak görür. Sonuçta, etnik olarak tanımlanmış Türk/Müslüman kültürü, günümüzün göç manzaralarında hem iyi hem de eksikli bir şey olarak belirmekte, aynı zamanda da Almanya'nın ulusla sınırlı kültürü –ve yeşermekte olan Avrupa mefhumları– için hem bir tehdit hem de bir değer olarak ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki kısımlarda, anlatmaya başladığım göç hikâyesini somutlaştırmak için istatistiki verilerle bezeli bir göçmenlik portresi sunuyorum. Bu sunumda uyum kavramı kuşkusuz zımnen varsayılmaktadır. Amacım uyumu ölçme çabalarına ne ilaveler yapmakla yetinmek ne de basitçe karşı çıkmak. Bir başka deyişle, burada çizilen göçmenlik portresinden maksat, uyum eksikliği ya da fazlalığı savlarını haklı çıkarmak değil. Bununla birlikte, kaynaşmayı resmederken, Türk göçmenini daimi bir konuk işçi olarak gösteren basmakalıp tasvirlere karşı çıkarak, araştırılmakta olan konulardan ve sunulan istatistiklerden yararlanıyorum. İncelediğim izlekler: haklar ve mensubiyet, istihdam ve gelir, gençlik ve toplumsal düzen (eğitim ve istihdam) ve döner kebap. Bu portreyi ortaya koyarken, kültür, İslam ve kadın başlıklarına giren görünürdeki kültürel anlaşmazlıklara ve çok kültürlülüğün başarılarına da değiniyorum. Almanya'daki Türklerin kırk yıllık göç tecrübesini ve tarihçesini anlamada, bu alt başlıkların hepsi vazgeçilmezdir, elzemdir.

Ancak ilerlemeden önce, bu bölümde verilen istatistiklerin niteliğine dair bir not düşmek gerekiyor: Avrupa'daki göçe ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar ve buna bağlı olarak da kapsamlı istatistiki seriler son derece azdır. Özellikle Almanya'da, federal düzen nedeniyle ulusal düzeyde istatistiki veri derlemek hayli güçtür. Ayrıca, işsizlik ve eğitim seviyesi gibi temel göstergelerden daha fazlasını ölçen istatistiki incelemeler tamamen yok değilse bile, çok nadirdir. Dahası, uyuma ilişkin mevcut istatistiki bilgiler

en hafif deyişle muğlaktır. Kısacası, günümüzde Almanya ve Avrupa'daki göçmenlerin durumlarını güvenilir bir biçimde ortaya koyan istatistiki bir resim sunmak imkânsızdır. Verdiğim istatistiklerin çoğu, oldukça kapsamlı istatistiki veri kümelerinin derlenebildiği 1990'lı yıllara aittir. Bu istatistiklerin aydınlattığı eğilimler, önemli bir yön değişikliği göstermeksizin yeni binyılda da devam etmektedir.

Haklar ve mensubiyet

Almanya'daki yabancıların sahip olduğu hak ve imtiyazlar büyük bir değişkenlik gösterir. AB vatandaşı yabancılar, kendilerine ulus-devlet düzeyinde tanınmış sosyal hakların yanı sıra, yerel seçimlerde ve Avrupa Parlamentosu seçimlerinde oy kullanmak gibi Avrupa düzeyindeki kurumsallaştırılmış siyasi haklara da sahiplerdir. Vatandaş olmayan yabancıların hakları ikamet durumlarına bağlıdır: Daimi olarak ikamet edenler, ulusal seçimlerde ve Avrupa seçimlerinde oy kullanma hakkı dışında, vatandaş olanlardan neredeyse ayırt edilemezken, yasadışı göçmenler temel toplumsal ve siyasi haklardan dahi yoksundur.

1990'ların ortalarında, Almanya'daki her dört yabancıdan biri AB vatandaşıyken, Türkler bütün yabancıların yüzde 28'ini oluşturarak en büyük üçüncü ülke yabancıları nüfusunu teşkil ediyorlardı.[19] Yine 1990'ların ortalarında, Türk nüfusun yaklaşık dörtte biri sınırsız ikamet hakkına (Aufenthaltsberechtigung) ve kabaca bir diğer çeyreği de süresiz oturma iznine (Aufenthaltserlaubnis) sahipti.[20] Pratikte bu, Alman vatandaşlığına geçmiş olanlar sayılmazsa, Almanya'da yaşayan Türk nüfusun neredeyse yarısının Alman vatandaşlarıyla aynı sivil, sosyal, siyasi ve iktisadi haklara sahip oldukları anlamına geliyordu – oy kullanma hakkı ile polis, asker ve üst düzey devlet memuru gibi, güvenlikle ilişkili addedilen kamu hizmeti istihdamındaki kısıtlamalar bir yana bırakılmak kaydıyla. Türk nüfusun geri kalanı (çeşitli müddetlerde oturma izni olanlar), tam sivil haklar, sağlık hizmetlerine ve eğitime sınırsız erişim, oturma izni müddetince işe uygunluk ve sosyal yardımlar bakımından farklı farklı haklara sahipti.

Avrupa'nın çoğu yerinde olduğu gibi, Almanya'daki yıllık vatandaşlığa kabul oranları da son derece düşüktür; sözgelimi 1973'ten 1994'e kadar

olan dönemde binde 3 ile binde 6 arasında oynamıştır.[21] Bu düşük oran genellikle Almanya'nın nesep temelli (jus sanguinis) vatandaşlık yasalarına, vatandaşlığa kabulün ağır koşullarına ve işlemlerin yüksek maliyetine yorulmaktadır. Ancak vatandaşlığa kabulü büyük ölçüde kolaylaştıran 1993 düzenlemelerine rağmen, oran yine de düşük kalmıştır. Yabancıların yüzde kırkı vatandaşlığa başvurmak için gerekli koşullara sahip olduğu halde, tüm yabancı nüfusun sadece yüzde 1'ine tekabül eden 74.058 kişi vatandaşlığa geçmiştir.[22]

Vatandaşlığa yönelik bu görünürdeki düşük ilginin nedeni, Alman yasa ve düzenlemelerinin çıkardığı güçlüklerden değil, göçmenlerin vatandaşlıklarını değiştirmektense çifte vatandaşlığı muhafaza etmeyi tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. 1993'te vatandaşlığa kabul edilenlerin toplamının yüzde 40'ı (30.000 kişi kadar), Türkiye'den kabul edilenlerin ise yüzde 68'i çifte ya da çoklu vatandaşlık sahibiydi.[23] Aynı yıl Almanya'daki yabancılar arasında yapılan bir araştırma, yüzde 95'in çifte vatandaşlığı yabancılığa tercih ettiğini göstermiştir. Bir başka deyişle, yıllar içinde göçmenler "yabancı" olarak kalma ve çifte vatandaşlık talep etme konularındaki tercihlerini gayet kuvvetli bir biçimde ortaya koymuşlardır.

Yeni yüzyıla girildiğinden beri, Türk göçmenler arasında Alman vatandaşlığına geçme konusunda tereddütlü ama yine de gözle görülür bir yöneliş olmuştur. Bu eğilim, Türkiye ve Almanya vatandaşlık yasalarındaki değişimler kadar, her iki ülkede yetkililerinin vatandaşlığa karşı tutumlarındaki değişimlerle de açıklanabilir. Halen, Türkiye'deki yasal düzenlemeler Türk vatandaşlarının, önceki Türk vatandaşlıklarından doğan hiçbir haklarını yitirmeksizin bir başka ülke vatandaşlığına geçmelerine ya da bir başka ülke vatandaşı olmak için Türk vatandaşlığından feragat etmelerine izin vermektedir. Yeni Alman vatandaşlık kanununa göre, oturma izinli yabancı ebeveynlerin Almanya'da doğan göçmen çocuklarına geçici Alman vatandaşlığı verilmektedir. Kanun, bu çocukların yirmi üç yaşına geldiklerinde Alman vatandaşlığını muhafaza mı edecekleri, yoksa vazgeçip ebeveynlerinin vatandaşlığına mı geçecekleri konusunda karar vermeleri gerektiğine hükmetmektedir. Türkiye ve Almanya'daki yasal çerçevede yapılan değişiklikler sınırlamaların daha az olduğu bir vatandaşlık rejimini

öngörmekte ve çifte vatandaşlığa –her ne kadar Alman devleti tarafından resmen tanınmasa da– izin vermektedir. Buna ek olarak, Türk devletinin uyumlu çabalarının ve Almanya'daki çeşitli devlet –ve sivil toplum– örgütlerinin teşvik edici çalışmalarının Alman vatandaşlığına talebi artırması muhtemeldir. Doğrusu, Almanya bu fikre ne kadar direnirse dirensin, çifte vatandaşlık birçok Türk göçmenin ve özellikle de iki ülkeden birinin vatandaşlığına zaten sahip gençlerin resmi statüsü haline gelecektir.

Yeni vatandaşlık kanununun yürürlüğe girdiği 2001 yılında, Alman vatandaşlığına geçenlerin sayısı 178.098 idi, yani 2000'dekinden yüzde 4,6 oranında daha düşüktü. O zamandan beri sayı düzenli olarak azalmaktadır. 2003'te vatandaşlığa geçenlerin sayısı 140.000 civarındaydı ve bunların yaklaşık 56.000'i Türk kökenliydi. Eldeki verilere göre vatandaşlığa kabul edilenlerin çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır.[24] 1972 ile 2002 yılları arasında yarım milyon kadar Türk vatandaşı başvuruda bulunmuş ve Alman vatandaşlığına alınmıştır.[25]

İstihdam ve gelir

1990'ların ortalarında, Alman işgücü pazarında bulunan 2.183.579 yabancının yaklaşık yüzde 29'unu (631.837), Almanya'daki en büyük yabancı işçi grubu olan Türkler oluşturuyordu.[26] Yine 1990'ların ortalarında, işsizlik oranları bakımından Türkler yüzde 19,6'yla en başta geliyordu; yabancı işçilerin tümü arasındaki işsizlik oranı ise yüzde 15,9'du. Aynı dönemde Almanya'daki toplam işsizlik oranı yüzde 6 ile 7 arasında değişiyordu. 2003 yılına gelindiğinde, Türkler arasındaki işsizlik oranı yüzde 25,3'e yükselmişti. Diğer yabancıların durumu da iyi değildi. İşsizlik oranı İtalyanlar arasında yüzde 20 iken, Yunanlılar arasında yüzde 19, Portekizliler arasında yüzde 16, İspanyollar arasında ise yüzde 14'tü.[27] Aynı yıl Almanlar arasındaki işsizlik oranı yüzde 9,3 ile 1990'lardaki işsizlik oranının iki puan üstündeydi.[28] 2004 yılı itibariyle, T.C. Dışişleri Bakanlığı, yurtdışındaki "işçi" pasaportlu Türk vatandaşlarının sayısının 1,19 milyon kadar olduğu tahmininde bulunuyordu. Bu sayının yaklaşık 236.000'i işsizdi.[29]

1984 ile 1994 arasındaki on yıllık dönemdeki mesleki hareketliliğe bakıldığında, vatandaş işgücü arasında vasıfsız işçilerin payı düşük ama

sabit kalırken, yabancı işgücü arasında, vasıfsız işlerden yarı vasıflı ve vasıflı işlere ve mavi yakalı iş kategorilerinden beyaz yakalı iş kategorilerine doğru bir hareket olduğunu gösteren açık bir eğilim görülür.[30] Örneğin, Türk işçileri arasında vasıfsız işçilerin oranı yüzde 36'dan yüzde 19'a düşmüş, yarı vasıflılar yüzde 40 civarında değişmeden kalırken, vasıflı işçilerin oranı yüzde 14'ten yüzde 21'e yükselmiştir.[31] Benzer biçimde, serbest meslek sahipleri ile üst düzey beyaz yakalıların oranı da, sırasıyla yüzde 2'den yüzde 8'e ve yüzde 2'den yüzde 5'e olmak üzere artış göstermiştir.[32] 1996'dan 2003'e kadar ise, yarı vasıflı işçilerin oranlarında yüzde 37'den yüzde 34'e, vasıflı işçilerin oranlarında yüzde 23'ten yüzde 18'e düşüş yaşanırken, vasıfsız işçilerde kayda değer bir değişiklik meydana gelmemiştir (yüzde 16 civarında). Bunun bir açıklaması işsizlik oranlarındaki artışla ilgili olabilir. Bir diğeri ise, orta ve üst düzey beyaz yakalıların, serbest meslek sahiplerinin ve beamte'lerin (üst düzey kamu görevlileri) oranlarındaki artıştır (sırasıyla yüzde 9'dan yüzde 14'e, yüzde 5'ten yüzde 10'a ve yüzde 0'dan yüzde 1'e).[33] Toplamda, Almanya'daki Türk işgücünün bileşiminde yavaş ama sabit bir değişim olmuş, üst mevkilere doğru bir gidiş görülmüştür.

1995 itibariyle Almanya'daki Türk iş insanlarının sayısı 40.500'e, yani 1985'tekinin iki katına ulaşmıştı.[34] 1994'te, Almanya'nın 269.000 olan yabancı iş insanı toplamı içinde Türk iş insanları sayıca İtalyanlardan (45.000) sonra ikinci geliyordu.[35] 1995'te, Türk işyerleri 168.000 işçi istihdam ediyor ve 8,3 milyar Alman Mark'lık bir yatırım miktarıyla 34 milyar Alman Mark'lık bir ciroya ulaşmış bulunuyordu – bu rakamlar yine 1985'tekilerin iki katından fazlaydı.[36] Sektörel dağılıma bakıldığında, sanayi yüzde 1,6'lık, inşaat yüzde 4,8'lik, ticaret yüzde 53,8'lik ve hizmet sektörü de yüzde 38'lik bir paya sahipti.[37] 2003'te sayıları 43.000'e erişen Türk iş insanları, 286.000'lik yabancı iş insanı toplamı içinde az farkla İtalyanların (46.000) ardından ikinci durumdaydı.[38]

Kadınlar işgücü pazarının daha alt katmanlarını işgal ederken, iş kesimindeki sayıları görece yüksektir. 1990'ların ortalarında, vatandaş kadınların yüzde 41 olan oranıyla karşılaştırıldığında, yabancı kadın işçilerin üçte ikisi mavi yakalı işlerde vasıfsız ya da yarı vasıflı işçi olarak çalışırken, yüzde 11'i de orta ve üst düzey beyaz yakalı işlerde çalışıyordu.[39] Kuzey

Ren-Vestfalya eyaletinde yapılan bir araştırma, 1990'ların başlarında, yabancılara ait her 10 işyerinden birinin kadınlarca yönetildiğini göstermiştir. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, yabancı işkadınlarının sayısı hatırı sayılır derecede yükselmiştir. 1994'te, eyaletteki 67.300 yabancı iş insanından 19.200'ü, yani üçte biri kadındı. Yabancı işkadınları arasında en büyük grubu oluşturan Türk kadınları, Türk iş insanlarının da yüzde 13'ünü teşkil ediyordu.[40]

Merkezi Almanya'da bulunan Zentrum für Türkeistudien (Türkiye Araştırmaları Merkezi) tarafından yürütülen çalışmalara göre, 1990'ların ortalarında, Alman bankalarındaki Türk tasarrufları 2,986 milyar Alman Markı'na ulaşmıştı. Ortalama hane halkı geliri 3.650 Alman Markı, ortalama hane halkı büyüklüğü de 4,1 kişiydi.[41] 2003'te, bir Türk ailesinin ortalama hane halkı geliri 2.340 Euro iken, ortalama bir Alman ailesininki 2.810 Euro'ydu. Aynı yıl, ortalama hane halkı büyüklüğü Türklerde 3,4 iken, Almanlarda 2,1 idi.[42] 1988'de her on üç Türk ailesinden biri yaşadığı evin sahibi iken,[43] 1994'te Almanya'daki Türk hane halklarının (toplamda 467.000) yüzde 11'i burada bir ev satın almış ve böylece gayrimenkul pazarında faaliyet göstermiş bulunuyordu.[44] Gayrimenkul pazarına olan bu ilgi düzenli olarak artmaktadır.

Her ne kadar 1984'te, Türk çalışanların ortalama aylık ücreti tüm yabancıların ortalamasından daha düşük idiyse de, bundan on yıl sonra Türk çalışanların ücretleri ortalamanın üzerine çıkmıştır. 1994'te ücretli bir Türk çalışanı 3.360 Alman Markı kazanırken, bu miktar ücretli bir yabancı çalışan için 3.330 Alman Markı, ücretli bir Alman çalışanı için 4.160 Alman Markı idi. 1996 ile 2003 arasında Türk ücretli çalışanlarının ortalama ücreti 1.630 Euro'dan 1.910 Euro'ya çıkarak kayda değer bir artış göstermiştir. 2003'te ücretli bir Alman çalışanı ise ortalama 2.530 Euro kazanmaktaydı.[45] Kadınların, vatandaşlık statüleri ya da etnik kökenleri ne olursa olsun, başka yerlerdeki gibi Almanya'daki ücret istatistiklerinin de alt sıralarını işgal etmeleri şaşırtıcı değildir. 1994'te yabancı bir kadın ücretli ayda 2.570 Alman Markı kazanırken, Alman bir kadın ücretli 2.940 Alman Markı kazanmaktaydı.[46] 2003'te bir Türk kadını ortalama 1.110 Euro kazanırken, bir Alman kadını 1.770 Euro kazanıyordu. Aynı yıl,

ikinci kuşak bir Türk-Alman şahıs 2.080 Euro kazanarak, gerek Türk gerek Alman kadınlardan çok daha yüksek bir kazanç elde ederken, Alman erkeklerinin aldığı ücretlere de önemli ölçüde yaklaşmış oluyordu.[47]

Gençlik ve toplumsal düzen

Gençliğe gelince, başlıca iki uyum göstergesi eğitim ve istihdamdır. Okulu bırakanların ve işsiz gençlerin yüksek oranı, iş piyasalarından ya da eğitim kurumlarından kaynaklanan toplumsal sorunların işaretinden ziyade, âdet olduğu üzere uyum eksikliğinin bir kanıtı –ve zaman zaman da, dini inançlar hususunda olduğu gibi, uyum sağlama konusundaki isteksizliğin kesin bir işareti– olarak sunulur.[48]

Almanya'daki Türklerin en yoğun olarak bulunduğu şehir olan Berlin örneğini alacak olursak, devlet okullarında toplam 370.000 öğrenci eğitim görmekte ve yabancı öğrenciler bu toplamın yüzde 15,1'ini oluşturmaktadır. Anadili Almanca olmayan öğrencilerin oranı biraz daha yüksektir (yüzde 19,8). Yabancı öğrencilerin büyük çoğunluğu Hauptschule ve Realschule'lere devam eder ve bu okullardan mezun olurlar (2000-01 öğretim yılında sırasıyla yüzde 33 ve yüzde 16). Alman eğitim sisteminde, her iki okul türü de lise eğitimi vermekteyse de, Hauptschule'ler mezunlarını esas olarak mesleki eğitim ve çıraklığa yönlendirir. Realschule mezunları ise okulu bitirdikten sonra çıraklık veya yüksek öğretime devam etme konusunda eşit şansa sahiptiler.

1983 ve 1993 arasındaki on yılda, yabancıların Hauptschule'den mezun olma oranı düşerken, Realschule'den mezun olma oranı bir artış göstererek, mesleki eğitimden kesin bir uzaklaşma eğilimi ortaya koymuştur. Aynı zaman diliminde, yüksek öğretim kurumlarına giriş oranları da 1983-84'te yüzde 4 iken, 1993-94'te yüzde 13'e çıkarak keskin bir yükseliş sergilemiştir. Bu eğilimler, yüksek eğitime devam oranı yüzde 12 civarında sabit kalmak üzere, 1990'larda da devam etmiştir. Türk öğrenciler yaklaşık yüzde 14'le, Berlin'deki yüksek eğitim kurumlarına devam eden yabancılar içindeki en büyük grubu oluşturmaktadırlar. Berlin'deki yabancı öğrenciler arasında, Gymnasium'a, yani üniversiteye hazırlayan liselere devam etme oranı epey düşük olmakla birlikte, istikrarlı bir yükselişle 1995-96

öğretim yılında yüzde 7'den 2000-01 öğretim yılında neredeyse yüzde 10'a çıkmıştır. Liseden terk oranı, göçmen gençler arasında düzenli bir biçimde azalarak 1983-84 öğretim yılında yüzde 35'ten 1993-94'te yüzde 25,2'ye, 1999-2000'de ise yüzde 23,8'e inmiştir.[49]

Her ne kadar son yirmi yılda ilerlemeler kaydedilmişse de, diğer Avrupa ülkelerinde ve Almanya'nın genelinde olduğu gibi Berlin'de de göçmen gençlerin eğitim alanındaki gelişmelerini başarı hikâyesi olarak adlandırmak pek mümkün değildir. 1996 ile 2003 arasında, Almanlar arasında toplam okul terk oranı yüzde 2 düzeyinde sabit kalırken, Türk göçmenler arasında, her ne kadar söz konusu dönemde yüzde 27'den yüzde 21'e inmişse de, yine de endişe verecek derecede yüksektir. İkinci kuşak göçmenler arasında terklerin yüzde 19'dan yüzde 3'e inerek Alman ortalamasına yaklaşmış olması iyiye gidiş işareti sayılabilir.[50]

Çoğu uyum savında öne sürüldüğü gibi, başarısızlığın suçunu bizzat göçmenlerin kültürel temayüllerine yüklemek yersizdir. Türk gençleri arasında ve yabancı gençlerin genelinde, kızlar okulda daha başarılıdır. 1999-2000 öğretim yılında, Berlin'deki yabancı gençler arasında eğitimlerini Hauptschule ve Realschule'lerde tamamlamış kızların oranı sırasıyla yüzde 49 ve yüzde 52'ydi. Yüksek öğretime devam eden kızların oranı yaklaşık yüzde 56'ydı. 1996 ile 2003 yılları arasında, akademik kariyer yolunu seçen Türk genç kadınlarının oranı yüzde 2'den yüzde 7'ye yükselerek ciddi bir artış göstermiş, Gymnasium'a devam edenlerin oranı ise yüzde 3'ten yüzde 11'e çıkmıştı.[51] Bu sayılar, Müslüman ailelerin kız çocuklarını okula göndermekteki isteksizleri konusunda ileri sürülen kültürel savları da açıkça çürütmektedir.

Daha önemlisi, otuz iki ülkeyi karşılaştıran bir OECD öğrenim değerlendirme projesi olan PISA Çalışması'yla, Alman eğitim sisteminin uluslararası düzeyde önemli ölçüde başarısız olduğu ortaya çıktı. Alman öğrenciler okuma becerisinde yirmi birinci sırada gelirken, matematik ve doğa bilimlerinde yirminci oldular. Alman eyaletleri arasında Berlin, öğrenci başına harcamaların yüksekliğine rağmen özellikle yetersizdi. Almanya'da eğitimle toplumsal mevki arasındaki yakın bağıntının da altını çizen çalışma ayrıca Almanya'daki yabancı öğrencilerin, yüksek göçmen

nüfuslu diğer Avrupa ülkelerindeki mukabilleriyle karşılaştırıldığında daha başarısız olduklarını da ortaya koydu.[52]

Göçmen gençliği arasındaki işsizlik oranları aşırı derecede yüksektir. Yabancılar içinde, Türk gençleri arasındaki işsizlik, diğer gruplara göre çok daha fazladır. 1990'ların ortalarında, yirmi yaşından küçük yabancı erkekler arasındaki işsizlik oranı yüzde 4, aynı yaş grubundan kadınlar arasında ise yüzde 7 idi. Yine aynı dönemde, yirmi ile yirmi beş yaş arasındaki gençlerde işsizlik oranı çok daha yüksekti (erkeklerde yüzde 15, kadınlarda yüzde 15,3).[53] Berlin'deki yabancılar arasındaki işsizlik oranları 1998-2000 arasında önemli ölçüde artarak yüzde 15,6'dan yüzde 34'e yükseldi. Aynı dönemde, Alman vatandaşları arasındaki işsizlik oranı ise yüzde 10,8'den yüzde 17,6'ya çıkmıştır. Yabancıların işsizlik oranları 2000'lerin ilk yarısı boyunca nispeten yüksek seyretmiştir.

Göçmen gençlerin tek sıkıntısı yüksek işsizlik oranları değildir; onlar için mesleki eğitime giden bir yol bulabilmek de gayet zordur. Alman işgücü piyasası, mesleki kariyerden önce, iki ila üç yıl arasında değişen bir çıraklığı mecbur tutmakta ve çıraklık yapılabilecek staj yerleri ise yıllar geçtikçe daha da azalmaktadır. Berlin'de, 1974 ile 1990 yılları arasında, mesleki eğitimini tamamlamayı başaran yabancı öğrencilerin oranı, yavaş ama emin adımlarla yüzde 3-4'ten yüzde 13,3'e yükselmiştir. Ancak son on yılda oranlar önemli ölçüde düştü (1999'da, mevcut 62.904 staj yeri içinde yüzde 5,4'e). Toplamda, 1994'ten 2002'ye kadar olan dönemde, yabancı gençlere açık olan staj yerlerinin oranı yüzde 8'den yüzde 5,3'e indi. Yer açığına rağmen, Türk gençleri yüzde 38,9 ile mesleki eğitimde yabancılar arasındaki en büyük paya sahipti.[54]

Yıllarla birlikte, göçmen gençlerin mesleki özlemlerinde açık bir değişim meydana gelmiştir. Girişimciliğe duyulan büyük ilgi ve kamu hizmetlerindeki görevlere talep oluşması, artan işsizliğe rağmen –veya belki de bu nedenle– iktisadi alanda "daha iyi bir manzara" beklentisinin ve daha olumlu bir bakışın göstergesi olarak okunabilir. 1997'de yapılan bir araştırmada, Türk gençlerinin mesleki tercihlerinin ne olduğu sorusuna verdikleri cevaplar, kendi hesabına çalışmaya ve girişimciliğe doğru kuvvetli bir yönelim olduğunu (yüzde 60,9), işçi olma tercihinin düşüklüğünü (yüzde 10,7)

ve kamu hizmetine girmenin yeni bir eğilim olarak belirdiğini (yüzde 12,6) ortaya koyuyordu. Bununla karşılaştırıldığında, 1991'deki cevaplar şöyle sıralanmıştı: serbest meslek (yüzde 51,4), tezgâhtar (yüzde 28,4) ve işçi (yüzde 20,1) – kamu görevlisi olma şıkkıysa ya anket formunda ya da gençlerin o dönemde tasavvur edebildikleri ihtimaller arasında yer almıyordu.

Döner kebap

Türk göçmenlerin gelişinden ve ilk Türk lokantalarının açılışından itibaren, döner kebap (Arap dünyasında şavarma, Yunanistan'da gyro ve Meksika'da pastor denilen yiyeceğin bir türevi) Avrupa'da her yerde bulunan bir fast food haline gelmiştir. 1996'da, Almanya'nın çeşitli medya kuruluşlarında dönerin Almanya'ya gelişinin yirmi beşinci yılı kutlandı.[55] Bugün döner kebap, her ne kadar Türkiye'de fast food konumuna yükselmesi görece yeniyse de, Avrupa bağlamında su götürmez bir şekilde bir Türklük simgesidir.

Döner Almanya'da, belki de Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde olduğundan daha fazla, belli başlı bir fast food çeşidi haline gelmiştir. Dönerin Almanlar nezdindeki popülaritesi hakkındaki Aufgespiesst'e[56] (Şişe Geçirilmiş) göre, Berlin'de 1.300'ü aşkın büfe (imbiss) ve küçük lokantada her gün 25 ton döner satılmaktadır. Kaba bir hesap, Almanya'daki günlük döner tüketiminin 200 tonu bulduğunu göstermiştir ki, bu miktar yıllık 72.000 ton ya da 720 milyon sandviç tüketimine denk düşmektedir. Kısacası, 1996 itibariyle döner endüstrisi, yıllık 3,6 milyar Alman Marklık cirosu ve giderek artan satışlarıyla, aralarında McDonald's Almanya, Mövenpick ve Burger King'in bulunduğu, Almanya'daki başlıca gıda devlerinden daha büyük pazar payına sahipti.[57]

Döner büfeleri, Doğu Almanya'nın çorak diye anılan topografyasına ilk ulaşan satış noktaları olmuş, sahipleri de girişimciliğin uç beyleri rolüne soyunmuştur. Döner sanayii, 1990'lardan bu yana, diğer fast food zincirleriyle rekabet halinde imaj tazelemektedir. Ürün farklılaştırması (beyaz peynirli döner, tavuk döner, ızgara sebzeli döner), ürün standartlaştırması (döner menüleri), üniformalar (mağaza renklerinde tişört ve şapka giyen satış elemanları) ve yeni mağaza isimleri (McMahmud, McKebap, Kep'up,

Mister Kebap), hep bu standartlaşmış fast food dükkân ve zincirlerine olan yeni yönelişin birer parçasıdır.[58]

Avrupai bir fast food olarak döner kebabın bu sessiz başarı hikâyesini anlatmamın nedeni, kültürel farkın ne kadar dirençli olduğu konusunda mütemadiyen ileri sürülen savların beyhudeliğine dikkate çekmektir. Döner kebabın –Türkiye'de sevilmeyen– yeni eklemelerle (kırmızı ve beyaz lahana ve üç farklı sos) birlikte Avrupai bir fast food olarak yeniden keşfi, sözde "geleneksel" alışkanlıkların ve Alman yahut başkaca yerleşik damak tatlarının hızla yeniden şekil değiştirebildiğinin kanıtıdır.

Döner, deyim yerindeyse, Alman kültüründe kendine bir yer edinen tek tüketim ürünü değildir. Birçok Türk yiyeceği, ağır ama emin adımlarla standart birer ürün olma yolundadır. Berlin'deki Türk girişimcileri arasında yakın zamanlarda, kuruyemişçi ve aktar ile baklava ve diğer tatlılarda uzmanlaşmış tatlıcı dükkânları açma eğilimi görülmektedir. Bunun aksine (daha iyi bir ifade bulamadığımız için "Alman etkisi" diyelim) de rastlanmaktadır. Türk bakkal zincirlerinin raflarında Alman salam ve sosislerinin her çeşit "helal" (domuz eti içermeyen) türevini bulmak mümkündür. Bugün artık Berlin'deki fırınların çoğu Türklere aittir ve buralarda espresso yanında geleneksel Alman Brötchen'i (küçük kahvaltılık ekmekler) ve hamur işleri pişirilip sunulmaktadır. Kırk yıllık göç sürecinin ardından, bazı geleneklerin artık mutlak surette Türk ya da Alman olarak tanımlanamayacağı rahatlıkla söylenebilir – hiç değilse yemeklik malzemeler ve yeme içme alışkanlıkları konusunda.

Kültür, İslam ve Kadınlar

Din, göçmenlerin uyumu söz konusu olduğunda en tartışmalı meseledir. Gerek politik, gerekse akademik tartışmalarda, dini yönelim kategorik olarak uyumun vurulduğu kantar işlevini görür. 11 Eylül saldırıları, Avrupa'daki Türk ve Arapların "İslami" eğilimlerine karşı hassasiyeti daha da artırarak meseleyi daha da karmaşıklaştırmıştır. "Başörtüsü" etrafında alevlenen tartışmalara, "paralel toplumlar" (yani ayrık etnik yerleşim bölgeleri) ve Müslüman gençlerin "terör"e yatkınlığı gibi yeni icat edilenler de eklenerek, Müslümanların "Avrupai" toplum ve değerlere uyum sağlama

kabiliyeti, ya da daha genel olarak, İslamiyet ile Batı'nın medeniyet bakımından sözüm ona kıyaslanamaz oluşu, alttan alta işleyen endişeleri su yüzüne çıkarmıştır.

Almanya'daki –ve Avrupa'daki– devlet yetkililerinin İslamla her zaman sıkıntılı bir ilişkileri olmuştur. Bir uyumsuzluk göstergesi olarak dini inanç üzerine yapılan kışkırtıcı vurgu, Avrupa mahkemeleri ve devlet organlarının çeşitlilik ve kültürel hak söylemleriyle ciddi bir çelişki içindedir. Güvenlik kaygıları göçmenleri Müslüman, dolayısıyla da tehlikeli diye yaftalayarak faaliyet alanlarını daraltacak önlemlere yol açarken, çeşitlilik söylemleri dini kültürel bir hak olarak görüp bu hakkın yerine getirilmesini öngören hükümlere olanak sağlar.

Almanya'daki diğer birçok eyalet gibi Berlin de, hiç durmaksızın kültürel farklılığa olan desteğini ifade ederek ve bu amaca yönelik projelere kaynak sağlayarak, toplu birçok kültürcülük politikası gütmektedir. Berlin'de 1990'ların başından beri geçerli olan çok kültürcülük, örneğin Hollanda'da olduğu gibi, kesin bir kavramsal çerçeve ve tutarlı bir politik gündem halini alamamıştır. Devlet görevlileri ve göçmen eylemciler katındaki çok kültürcülük faaliyetleri, kimi zaman moral yükseltici bir söylemsel icraattan öteye geçememektedir. Her şeye rağmen, söylemsel bir araç ve politika vasıtası olarak çok kültürcülük fikri, muhafazakâr partilerin belirli hizipleri de dahil olmak üzere, siyasi yelpazedeki yerini almıştır. Berlin'de uygulana geldiği haliyle çok kültürcülük nispeten sonuç getiren bir politika olmuştur.

Bunun tipik bir örneği okullardaki din eğitimidir. Sözgelimi, yakın bir zamanda görülen bir davada, İslamla resmi olarak kabul edilmiş Protestan ve Katolik kiliseleri arasında denklik kurularak Berlin İslam Federasyonu'na Berlin'deki okullarda ders saatleri dışında din dersi verme hakkı tanınmıştır. Berlin'deki en büyük Alevi derneği de Sünni İslam Federasyonu'ndan dinen ve kültürel açıdan farklı olduğunu ileri sürerek Berlin eyaletine başvurmuş ve kendi din derslerini verme hakkı kazanmıştır. Bugün artık Berlin'deki bazı okullarda, eyalet tarafından istihdam edilen eğitmenlerin girdiği ve Alevi inanç ve ibadetlerinin öğretildiği okul sonrası kurslar mevcuttur. Bunlara ilaveten, yakın zamanlarda adı Uyum

ve Göç Müdürlüğü olarak değiştirilen Yabancılar Dairesi de şehrin kültürel çeşitliliğini tanıtma çabalarının bir parçası olarak Alevi kültürü hakkında bir kitap yayınlamış ve böylece Miteinander Leben (Bir Arada Yaşamak) üst başlığı altında çıkarılan kırk küsur kitapçıklı diziye bir yenisini eklemiştir.

Çok kültürcülüğün kayda değer sonuçlara yol açtığı bir başka devlet icraat alanı ise gençlik çalışmalarıdır. Berlin bir anlamda gençlik kültür merkezleri cennetidir. Bu örgütler çok çeşitli yönelimler sergilemekte ve Berlin'deki göçmen gençlerden temsili kitleleri cezbetmektedir. Kreuzberg'deki, yerel yönetimin himayesinde faaliyet gösteren bir gençlik merkezi olan NaunynRitze, hip-hopun merkezi işlevini görmektedir. NaunynRitze, 1990'ların başlarında To Stay Here is My Right [Burada Kalmak Benim Hakkım] adlı uzun ömürlü ve başarılı bir gruba ev sahipliği yapmıştır. Bu grup, merkezin sosyal hizmetler ekibinin gözetiminde başarılı bir "hip-hop camiası"na dönüşerek gelecek vaat eden hip-hop yıldızlarını NaunynRitze'ye çekmiştir. Duvar yazısı dersleri, break dans çalışmaları, rap kursları ve hip-hop partileri, NaunynRitze'ye katılan "getto" gençlerinin kültürel gündemine hâkim olmaya başlamıştır. Kreuzberg'deki hip-hop mahalli, 1990'lar boyunca MC Gio, yazarlar Neco ve Sony, DJ Derezon, dansçı Storm ve rapçi Boe B gibi yerel düzeyde ünlü isimler çıkarmıştır. Onların fotoğraflarına ve sözlerine, kozmopolit Berlin'in on beş günde bir çıkan dergilerinin şık sayfalarında yer verilmiş, hikâyeleri ve yaptıkları sanat, toplumsal ahengin ve Berlin'in çok kültürlü birlik ve beraberliğinin gerekli koşulu olarak yorumlanıp vurgulanmıştır. Hanesinde üç uzun metrajlı film bulunan önemli bir yönetmen olan Neco gibi, bu genç sanatçıların pek çoğu Berlin sanat sahnesinde kendilerine yer edinmiştir.

Hip-hopun kültürel üreticileri olarak gençliğe hitap eden tek yer NaunynRitze değildi. 1990'larda hemen her eyalet ve özel kurum, gençliğe ulaşmak için hip-hopa döndü. Hip-hop göçmen (getto) gençliğinin doğal sanat biçimi olarak görülüyordu – her ne kadar Berlin'in göçmen mahallelerini getto addetmek zor ise de. Sözgelimi, Schöneberg'de, rapçilerin ve söz yazarlarının uğrak yeri olan, eyalet destekli Hip Hop Café; kâr amacı gütmeyen kuruluşların başlattığı ve Berlin çapında her yıl düzenlenen bir genç kızlar arası rap yarışması; o zamanlar Berlin'in en önemli müzik

mekânlarından biri olan Tempodrom'un düzenlediği, İstanbul adlı, iki gün süren bir dans ve müzik gösterisi vardı. "Sokak çocukları"na toplumsal hizmet ulaştırmak amacıyla çeşitli eyalet organlarının kaynak sağladığı, Berlin çapında bir kuruluş olan Gangway, gençleri çeşitli Avrupa ülkelerindeki hip-hop festivallerine taşımaktaydı.

En göze çarpan ürün olmasına karşın, hip-hop Berlin'deki göçmen gençliğinin ürettiği ve tükettiği yaratıcı kültürel projeler yelpazesinin sadece bir bölümünü meydana getirir. Bu gençler konserler, şiir okumaları, partiler, dans gösterileri düzenlemekte, oyunlar sahnelemekte; Kültürler Karnavalı'nda bütün bir gün boyunca Berlin sokaklarında dans etmekte; kısa ömürlü edebiyat dergilerinde aşk ve adalet üzerine şiirler yayınlamakta; iki dillilik üzerine yazılar makaleler yazmakta ve eyaletin öngördüğü gençlik alanındaki hizmetleri etkileyen sert bütçe kesintilerine karşı düzenlenen protesto gösterilerine katılmaktadır.

Bu kültürel katılımcılık Türkler, İslam ve çok kültürlü bir toplum beklentileri hakkında yoğun –ve giderek alevlenen– bir tartışma kopmasını engellememektedir. Kendini "modern haber dergisi" olarak tarif eden Focus'un bir sayısı (10 Nisan 2006), başörtülü bir kadın figürünün karşısındaki "Die MultikultiLüge" (Mulkikulti Yalanı) manşetiyle çıktı. Focus, "multikulti"yi Almanya'nın bir numaralı sorunu olarak öne çıkaran ilk yayın organı değildi. Sadece modaya uyuyor ve alışıldık hikâyelerin altını çiziyordu: başörtüsü, gençlik çeteleri, erkeklere has kahvehaneler, sakinlerinin yüzde 70'ini göçmenlerin oluşturduğu çok katlı kenar mahalle apartmanları, kabaran suç oranları, düşük dil becerileri, işsizlik ve her türlüsünden aşırılık – bir anlamda gerçekten iç karartıcı bir tablo.

Uyum tartışmasını alevlendiren bir olay da, otuz üç yaşındaki göçmen kadın Hatun Sürücü'nün, ailesinin şerefine leke sürdüğü gerekçesiyle erkek kardeşleri tarafından hunharca öldürülmesi oldu. Hatun'un suçu, kocasını terk edip çocuğunu tek başına büyütmeye kalkmak, dolayısıyla da ailesinin şerefini ayaklar altına almaktı. Mahkemede en küçük kardeş suçunu kabul ederken, büyük kardeşler masum –ya da cinayetten habersiz– olduklarını ileri sürdüler. Dava sonuçlandığında, beraat eden büyük

kardeşler kameralara zafer işareti yaparak serbest kalışlarını kutlarken, küçük kardeş dokuz yıllık cezasını çekmek üzere çocuk ıslahevine yollandı.

Hatun Sürücü cinayeti, özellikle de Müslüman toplum ve kültürlerde kadının yeri bakımından, Türk (ve/veya Müslüman) gelenekleriyle Batı normları ve yaşam tarzlarının bağdaşırlığı konusunda uzun zamandır beslenen şüpheleri ve soru işaretlerini alevlendirdi. Tartışma sadece Almanlarla Türkleri karşı karşıya konumlandırmakla kalmadı, çoksesli bir sorgulamayı da başlattı. Sözgelimi, Türk feminist eylemci Necla Kelek töre cinayetlerini alenen kınadı ve Müslümanlara geleneklerini sorgulama ve değişme çağrısında bulundu. Kelek'in bu İslam'da reform çağrısı, ünlü haftalık fikir dergisi Die Zeit'in sayfalarında, aralarında önde gelen Türk ve Alman etnografların, entelektüellerin, göç araştırmacılarının ve eylemcilerin bulunduğu altmış kişinin imza attığı ve göçmen karşıtı duyguların gerek halk, gerekse karar mercileri arasında yükselişe geçtiği bir dönemde tartışmanın karmaşıklığına ve göçmenlerin (Müslümanlar olarak) topluca itham edilmesinin taşıdığı tehlikelere dikkat çeken sert bir yazıyla cevabını buldu.[59]

"Etnograflar ve Entelektüeller Kelek'e karşı" polemiği türünün ilk örneği değildi. Geçmişte de sık sık, çoğu feminist eğilimli olan göçmen kökenli kadın yazar ve eylemciler, başörtüsüne, kaçgöçe, töre cinayetlerine ve gerek memleketlerinde gerekse göçmen topluluklarında kadınlara yönelik diğer şiddet türlerine karşı eleştirel duruşlarıyla karşıtlarını kızdırmışlardı. Bu noktada, "gelenek" eleştirisinin kadınlara ve eylemcilere özgü bir duruş olmadığına işaret etmek çok önemlidir. Bu, Almanlarla Türkler, entelektüellerle sokak terbiyesi almış olanlar, dindarlarla sıradan vatandaşlar, solcularla sağcılar, kadınlarla erkekler arasında beklenmedik ittifaklar ve çekişmeler yaratarak, hararetle ve alenen tartışılan bir husustur.

Böylesi polemiklerin ayrıntılarına ve yararlarına daha da girmeden, bütün bu uyum tartışmalarının –ve toplumsal cinsiyet eşitliği ve kültür bakımından farklı konumların– merkezinde yatanın kadın sorunu olduğunu ileri sürmek istiyorum. 11 Eylül sonrası dönemde, "Müslüman" ifadesi koşulsuz bir kötü şöhret kazanmış ve her Müslümanın, terörist olmasa bile gayri medeni ve gayri modern bir kültürün mensubu olduğu yolunda yaygın bir algı oluşmasına neden olmuştur. Müslüman kadınların İslam ve

onun Avrupa'nın toplumsal alanlarındaki yeri üzerinde dönen tartışmaların her daim merkezinde olması da tesadüf değildir.

Bugün Avrupa'da, kadın bedenine damgasını vuran başörtüsü yabancılığın (Batılı olmamak anlamında) maddi göstergesidir ve çoğunlukla onu İslami olarak tanımlar. Konu göç ya da İslam olduğunda, gazete yazılarına, televizyon programlarına ya da akademik çalışmalara şaşmaz bir biçimde başörtülü kadın resimleri eşlik eder. Yazılan ya da söylenen sözlere gerekli görsel onayı bu imge sağlar.

Bir yandan, başörtüsü (hijab, foulard, kopftuch gibi değişik isimlerle anılır) kadınların İslam geleneğinin ve Müslüman erkeğin otoritesine tabi oluşunun altında yatan ebedi bir İslamı simgeler. Böylesi bir gelenek Batı'nın normatif değerlerince kabul edilemezdir ve Müslüman kadınların Avrupa'ya, ya da Batı'ya uyum sağlamalarının önünde bir engel olarak görülür. Öte yandan, başörtüsüz Müslüman kadınlar laik –ve dolayısıyla "Batılılaşmış"– addedilir. Ne var ki, bu mantık çerçevesinde "Batılılaşmak" uyumun değil, gelenek yitiminin, "kültürel" köksüzleşmenin ve sahte benliklerin adıdır.

Kısacası, bir simge olarak başörtüsü, gerçek dini inançlarına, siyasi ve kültürel eğilimlerine bakmaksızın Müslüman kadını ebedi bir kültürün ve geleneğin arkasına saklar. Eğer göçmen kadın bu simgeyi takıyorsa, Müslüman kültürünün bilfiil tutsağı –ve dolayısıyla da suskun– addedilir. Kadın eğer başörtüsü takmıyorsa, bu kez de kültürel karmaşa yaşadıkları düşünülür – ve böylece sahtelik gerekçesiyle susturulur. Kadınlar, Batı'nın moderniteden ve şimdiki zamanından ölçülemeyecek kadar uzakta, şüpheli bir geleneğin kuytuluklarında konumlandırılırlar.

Sezgisel de olsa bu kültürel algı, başörtüsü –ve dolayısıyla İslam– üzerine yaptığı bu yersiz vurguyla, göçmen kadınların ikamet ettikleri ülkenin toplumsal, kültürel ve iktisadi yaşamına olan geniş çaplı katılımlarını görünmez kılar. Bu kadınların başarıları, dayanıklılıkları, yaratıcılıkları ve eylemcilikleri, Avrupalı zihinlerin imgeleminde beliren şeyleşmiş kategorik kimliklerin (Türklük ve İslam) içine hapsolur. Kadının sesi; halini ve beklentilerini anlatan, dünyaya hitap eden, hayatının bilinmezliklerine karşı ütopyaları dillendiren kadının sesi yitiktir –Hatun Sürücü'nün kabul edilmez ölümünde örneklendiği gibi.

Almanya ve Avrupa, göç tarihinin bu dönüm noktasında, her ikisi de hayli yüklü söylem ve politika gündemleri olan, çeşitliliğin altından kalkmakla güvenliği sağlamak görevlerini uzlaştırmaya çalışmaktalar. Bu iki gündem arasındaki aşikâr çelişki uzunca bir süre daha devam edeceğe ve Avrupa'daki göçmenlerin potansiyel uyumu konusundaki tartışmanın zemini olmayı sürdüreceğe benzemektedir.

...VE SON

Burada anlattıklarım, Almanya'ya ve Almanya içindeki Türk göçünün bütün hikâyesi değil. Bu, bu bölümün olanaklarını aşan –ve hızla değişip "küreselleşen" bir dünyada belki de başarılması imkânsız– bir iş. Ancak ben Türklerin göçünün güncel durumunun ana hatlarını sundum. Burada verilen istatistiki örneklerden çıkardığım eğilimler her zaman umut verici olmamakla birlikte cesaret kırıcı da değil. Yalnız kesinkes işaret ettikleri bir şey var ki, o da, göçmenlerin yasal ve toplumsal kurumlarla, hak ve mensubiyet rejimleriyle, mülkiyet ve eşitsizlik ekonomileriyle kaynaşmış olmaları.

Almanya'daki göçmenlerin kaynaşması oldukça hızlı bir biçimde ve olağanüstü bir ihtilafa sebep olmadan gerçekleşti. Günümüzün alevlenen uyum tartışmaları, sık sık göçmenlerin yabancılığı kapsamına alınan ve toplumsal gündemden silinen maddi eşitliksizliklere çare bulmaktan çok, bir düşman medeniyetin hayaletiyle çarpışma ve ulusal düzenin kategorik bütünlüğünü muhafaza etmeyle ilgilidir. Bir başka deyişle, göçle ilişkilendirilen kültürel "sorun"lara yönelik artan ama vakitsiz ilgi, kaynaşma sürecini ve küreselleşen bir dünyada yabancı olarak kalmanın imkânsızlığını göz ardı eder. Sonuçta karşımıza çıkan, farklılığı ve kimliği yaratan parametrelerin ulusal/etnik/dinsel (yani Türklük, Almanlık, İslamiyet) olarak alındığı, girizgâh türünden bir uyum hikâyesidir. Ardı arkası kesilmeyen bir uyum tartışması, ulus-devlet dahili ve haricindeki karmaşık eşitliksizlik ve birlikteliklere kulak asmadan, kıyamet haberciliği kabilinden kültürel parçalanmalar, paralel toplumlar ve İslami gettolarla meşgul olur. Nihayetinde, "işin tuhafı, göçmenler Avrupalı ev sahibi yönetimlerin mensubiyet tasarılarıyla kaynaştıkça, ne kadar iyi "ayak uydurabildikleri" tartışması yoğunluk kazanır ve kültürel ötekiliklerinin altı çizilmiş olur. Konuk işçiler [Avrupa'nın] sembolik yabancılar[ı] haline gelir."[60]

Sembolik yabancılar olarak çağımızın göçmenleri (Almanya'da Türkler, Britanya'da Hintliler, Fransa'da Araplar) kurtulunması mümkün olmayan bir geçmişe (memleketlerinin ve kültürlerinin geçmişi) ve yakalarını bırakmayan bir şimdiye, göç ettikleri ülkenin ve kendi Ötekiliklerinin şimdisine hapsolup kalmışlardır. Başkalarının uluslarında, kendi uluslarıyla –ya da dinleriyle– sınırlanırlar ve bu sınırlamaların boyunduruğu altında sonsuza dek diasporalarda yaşamaya mahkûm edilirler. Bu yaklaşımda yitip giden, gelecekler, hayaller ve muktedirliklerin yanı sıra, birden fazla memlekete sahip olma ve vatanlı/vatansız yaşama olasılığıdır. Bütün göç hikâyeleri, memleketler, geçmişler ve şimdi'ye ilişkin bıktırıcı tekrarlar hakkında mıdır? Çağımızda göç, cennetvari geçmişlere sahip çevre ülkeleriyle şimdinin bolluk içindeki merkezleri, ya da az gelişmişliğin hiçliğiyle ileriliğin refahı arasındaki bir kültürel hareket ekonomisinden mi ibarettir?

Bunlar yeni anlatılar ve yeni cevaplar arayan zor sorulardır. Yeni anlatılar ve yeni cevaplar, pazar taleplerinin, siyasi karışıklıkların, doğal felaketlerin ve tutku dolu hayallerin seferber ettiği, oransız sayılarda dünyayı kat eden göçmenlerin hikâyelerinde oluşmaktadır. Bu hikâyeler sadece Avrupa'da değil, Asya ve Afrika'nın uzak addedilen köşelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Sayıları devletlerin itinayla tuttuğu istatistik haritalarını ağır bir yük altında bırakmakta; yolculukları ulus-devletlere ayrılmış coğrafyaları alt üst etmektedir. "Göçmen sorunu" dünya genelinde bir norm haline geldikçe, olmadık yerlerde çok çeşitli yasal/yasadışı yabancılara rastlamak giderek şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır.

Savaş sonrası dönemde kayıtlara göç olarak geçen hareketin hacmi, düşünmeye şartlandığımızdan hem çok daha kitlesel hem de müthiş derecede farklıdır. Sözgelimi, Alman devlet istatistiklerine göre, 1954 ile 1994 arasında 21,9 milyon yabancı ülkeye giriş yapmış, 15,6'sı ülkeyi terk etmiştir. Geçerli ulus-devlet merkezli göç anlayışı bakımından, bu sayılar 6,3 milyonluk net göç anlamına gelmektedir. Bir başka yorum çerçevesinden bakıldığında ise, bu sayılar kırk yıllık bir müddette 37,5 milyon insanın hareketine işaret eder. İstatistiki raporlarda kayıtlı olan net göç rakamlarının hayli ötesine geçen, hareket halindeki insanları, hem bırakıp gittikleri hem de göç edip geldikleri yerlerdeki ailelerini ve şehirlerini hızla etkisi altına alan

bir harekettir bu. Hareketin toplumsal ve iktisadi yapısı kadar coğrafyası da Avrupa dahilindeki ve haricindeki yerleri kapsamaktadır. Net göç rakamının yalınlığı, tekil ulusal göç kayıtlarının, hareketin karmaşıklığını ve yoğunluğunu ve insani boyutunu aktarmakta ne kadar yetersiz kaldığını açığa çıkarır.

NOTLAR

1 Bütün bunlar yetmezmiş gibi, Türkiye'nin AB'ye katılımına da değineyim. Bugün Avrupa'da hararetle tartışılan bir mesele bu – ve muhtemelen önümüzdeki yıllarda da böyle olacak. Birliğin liderleri, 17 Aralık 2004'te, Türkiye'yle resmi katılım müzakerelerinin başlangıç tarihi konusunda anlaştılar ve takriben bir yıl sonra, 3 Ekim 2005'te müzakereler başladı. Avrupa'nın kamusal imgelemi, Türklerin ve Türkiye'nin Avrupalılığı konusunda iyice hararetlenmiş bir tartışmaya halihazırda doymuş durumda. Her ne kadar soru Türklerin kültürel olarak nereye ait olduğu şeklinde soruluyorsa da (muhtemelen cevaplanması imkânsız bir soru, çünkü ampirik olmaktan ziyade siyasi bir mesele bu), asıl yakıcı konu göçtür – Avrupa'nın durağan emek pazarına ve sosyal yardım kurumlarına aşırı yüklenecek potansiyel bir Türk akını korkusu. Uzmanların bu konudaki görüşleri ikiye ayrılmış durumda. Türkiye'nin katılımına karşı çıkanlar tam bir felaket öngörürken, Türkiye'nin üyeliğinden yana olanlar Avrupa'nın azalan ve yaşlanan nüfusuna dikkat çekerek genç, taze bir işgücü vaadini selamlıyorlar.

Benim yönelttiğim soru ise biraz daha farklı: Türkiye Birliğin üyesi olduğunda, göç anlayışımıza ne olacak? Avrupa Birliği'yle, daha doğrusu katılım müzakereleriyle birlikte "insanların özgürce dolaşımı" söz konusu olacak ve özgür dolaşımla birlikte "göçmen" ifadesi lüzumsuz hale gelecek. Müzakere edilecek mesele kaç Türkün göç edebileceği değil, –ileride Avrupa vatandaşları olacak– Türk vatandaşlarının Avrupa'da kendi geleceklerinin ve hayallerinin peşinde özgürce koşmalarına ne zaman izin verileceği olacak. Türklerin Avrupa'ya göçü ve uyumu konusunda lüzumsuz bir tartışmaya mı tanık olmaktayız? Kanımca, bu soru, Almanya'daki Türklerin göç hikâyesinin sonunun habercisi. Ancak her son gibi bu son(lar) da yeni bir başlangıca (başlangıçlara) gebedir.

"Yabancı" kelimesi, üçüncü ülke (AB üyesi olmayan) vatandaşları, Avrupa vatandaşları (ev sahibi ülkeden farklı bir ülkenin vatandaşı olan), sığınma talepçileri, çifte vatandaşlar, çeşitli geçici ve sürekli oturma izinlerine sahip olanlar ve yasadışı yabancılar da dahil olmak üzere, farklı ölçütlere göre belirlenmiş geniş bir mensubiyet kategorisi yelpazesidir. Diğer bir deyişle, her yabancı bir değildir.

2 Yasemin Nuhoğlu Soysal, Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe (Chicago: University of Chicago Press, 1994), s. 22.

3 A.g.e., s. 23.

4 Rainer Muenz ve Ralf Ulrich, "Changing Patterns of Immigration to Germany, 1945-1995," Rainer Muenz ve Myron Weiner (der.), Migrants, Refugees, and Foreign Policy: US and German Policies toward Countries of Origin (Providence: Berghahn Books, 1997) içinde, s. 84, 93.

5 Barbara Fröchlich, "SOPEMI 2004: German Report on International Migration," 13. AGİT Ekonomik Forumu'nda sunulan bildiri, Prag, 23-27 Mayıs 2005.

6 Bkz. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı resmi internet sitesi: www.csgb.gov.tr/birimler/yih/istatistik/sayisal_bilgiler.htm (son ziyaret Kasım 2007; çıktılar yazarda mevcuttur).

7 Werner Schiffauer, Die Bauern von Subay: das Leben in einem türkischen Dorf (Stuttgart: Kleff-Cotta, 1987); Werner Schiffauer, Die Migranten aus Subay: Türken in Deutschland, eine Ethnographie (Stuttgart: Kleff-Cotta, 1991).

8 Stephen Castles ve Godula Kosack, Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe (Londra: Oxford University Press, 1973).

9 Guenter Wallraff, Ganz unten (Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1985).

10 Arlene Akiko Teraoka, "Talking 'Turk': On Narrative Strategies and Cultural Stereotypes Stereotypes," New German Critique 46 (1989), s. 104.

11 John Berger, A Seventh Man: A Book of Images and Words about the Experience of Migrant Workers in Europe (Baltimore: Penguin, 1975).

12 Wallraff'ın kitabı türünün ilk örneği olmadığı gibi, Wallraf da bu türün en üretken yazarı değildir. Almanya'daki Türk işçilerinin gerçekçi etnografilerinin eleştirel bir tahlili için bkz. Arlene Akiko Teraoka, "Turks as Subjects: The Etnographic Novels of Paul Geiersbach," E. Valentine Daniel ve Jeffrey M. Peck (der.), Culture and Contexture: Essays in Anthropology and Literary Studies (Berkeley: University of California Press, 1994) içinde.

13 Nuhoğlu Soysal, Limits of Citizenship'te kaynaşmayı, göçmenlerin bireysel düzeyde "ev sahibi toplumun yaşam biçimlerine" ayak uydurma derecesinden bağımsız olarak, "konuk işçi nüfusunun göç edilen ülkenin kurumsal yapısının bir parçası haline gelmesi süreci" olarak tanımlar (s. 30). Bu anlamda kaynaşma, göç tartışmaları ve araştırmalarında yaygınca kullanılan diğer iki terim olan uyum veya asimilasyondan farklıdır. Dahası, göçmenlerin kaynaşmaları her şeyden önce ev sahibi ülkenin yapıları ve kurumları ile bireylik ve insan haklarına ilişkin dünya çapında evrenselci söylemlerine bağlıdır – genellikle iddia edildiği gibi "anavatan"ın kültürüne ve geleneklerine değil.

14 Son yirmi yıl içinde, bütün kıtaları kapsayan ve çok çeşitli etnik gruplara, hareketlerine ve kültürlerine odaklanan göçmen çalışmalarında bir patlama yaşanmıştır. Bu külliyat içerisinde, Avrupa'daki Türkleri ele alan literatür, hem konu bakımından ve kuramsal açıdan genişlemesi hem de alanı temsil etmesi bakımından oldukça önemlidir.

15 Mirjana Morokvasic, "Birds of Passage are Also Women...", International Migration Review 18 (1984), s. 899.

16 Stanley Cohen, Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers (New York: St. Martin's Press, 1980 [1972]).

17 Bkz. Linda Basch, Nina Glick Schiller ve Cristina Szanton Blanc, Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-states (Langhorne, PA: Gordon & Breach, 1994).

18 Ayşe S. Çağlar ve Levent Soysal, "Introduction: Turkish Migration to Germany – Forty Years After," New Perspectives on Turkey 28-29 (İlkbahar-Sonbahar 1993).

19 Muenz ve Ulrich, "Changing Patterns of Immigration," s. 93. Oranın yıllar içinde değişmediğine dikkat edilmelidir. 2003'te, Almanya'nın toplam nüfusunun yüzde 8,9'unu oluşturan 7,3 milyon yabancının yaklaşık 1,85 milyonu AB vatandaşıydı: Fröclich, "SOPEMI 2004."

FEROZ AHMAD

CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE SİYASET VE SİYASİ PARTİLER

Çokuluslu bir imparatorluktan ulus-devlete geçişte yeni Türkiye'deki siyasi yaşam kökten bir dönüşüm yaşadı. Cumhuriyet'in siyasi yaşamında olup bitenin bir devamlılık mı, yoksa bir değişim mi olduğu, araştırmacılar arasında halen ateşli bir tartışma konusudur. Bazıları, Cumhuriyet'in mimarlarının siyasi deneyimlerini 1908'den sonra edinmiş kadrolara mensup olduklarını belirterek devamlılık lehinde savlar ileri sürerler. İmparatorluktan ulus-devlete, monarşiden cumhuriyete, teokrasiden laik/seküler bir devlete ve topluma geçişte, değişim, hatta devrimci değişim savlarının elini güçlendirecek yeterli zemin var gibi gözükse de, bu doğrudur.

Savaş Kasım 1918'de topyekûn bir bozgunla sona erdiğinde, savaşın yıkıntılarından canlı bir Türk devletinin çıkıp çıkamayacağı şüpheliydi. 1918 ateşkesiyle Osmanlılara bırakılan ve o sıralar milliyetçilerin de yeni Türkiye'nin sınırları olarak talep ettiği topraklara, Yunan ve Ermeni milliyetçileri kadar İngiliz ve Fransızlar da karşıydı. Dolayısıyla, herhangi bir siyasi yaşam olmadan önce, Türklerin imparatorluğun enkazından yeni bir devlet kurtarmaları gerekiyordu ve bunun savaş ve diplomasiyle gerçekleştirilmesi yaklaşık beş yılı buldu. Türk seçkinleri bu yıllarda iki kampa ayrıldılar. Padişahçılar ayakta kalabilmek için diplomasiye ve Britanya'nın iyi niyetine güveniyorlardı. Ancak savaş sonrasında kendi meselelerine dalan Britanya İstanbul'un beklentilerini boşa çıkardı. Sonuçta, padişah 10 Ağustos 1920'de imzalamak zorunda bırakıldığı Sevr Antlaşması hükümleri yüzünden kolu bacağı kesilmiş bir devletle baş başa kaldı ve Encümen-i Daniş'e, tamamen yok olmaktansa zayıf da olsa ayakta kalmanın yeğ olduğunu belirterek teslimiyetine gerekçe gösterdi.

Mustafa Kemal önderliğindeki milli kuvvetler antlaşma hükümlerine uymayı reddederek, Anadolu'da Mayıs 1919'da başlayan Yunan işgaline karşı savaşmayı sürdürdüler. Batıda Yunan ordusuyla, doğuda da Ermeni

milliyetçileriyle çarpışan milli kuvvetler birleşik bir cephe görünümü arz ediyordu, fakat ufukta zafer görünür görünmez saflarında çatlaklar belirmeye başladı. Ne var ki, 1921 Ağustos'unda durum kötüye gitmeye başlayınca Mustafa Kemal'i başkumandan olarak atayan meclis, ona askeri meselelerde meclisin de üzerinde bir yetki tanıdı. Eylül'de Sakarya Meydan Muharebesi'ni kazanan Mustafa Kemal milli harekete de hâkim oldu. Eğer milliyetçiler Sakarya'da yenilselerdi, önderlik başarılı bir başka generale, muhtemelen muhafazakâr milliyetçi Kâzım Karabekir'e geçecekti. Ama şimdilik Mustafa Kemal başarılıydı ve meclis kendisine Gazi unvanını verdi.

Yunanlı temsilcileri savaşı kaybeden İtilaf Devletleri, Lozan'daki barış müzakerelere hem İstanbul'daki padişahın hem de Ankara'daki meclisin heyetlerini davet ederek milliyetçileri bölme umuduna kapıldı. Ancak Ankara'daki meclis, İstanbul'un İtilaf Devletleri'yle işbirliği yaparak her türlü meşrutiyet iddiasını kaybettiğini ve tek meşru otoritenin kendisi olduğunu savundu. Monarşinin muhafazasından yana ve önde gelen bir milliyetçi olan General Refet Bele, padişaha İstanbul'daki "hayalet hükümet"i azledip Ankara'yı tanımasını tavsiye etti. Ancak Sultan Vahdeddin bunu reddetti. Meclis Kasım ayında, İtilaf kuvvetleri 16 Mart 1920'de başkenti işgal ettiğinde saltanat hükümetinin varlığının sona erdiğini ileri sürerek saltanatı ilga etti. Bundan böyle İstanbul bir vilayet olarak Ankara'dan yönetilecekti. Bütün otoritesini yitiren Sultan Vahdeddin 17 Kasım'da bir İngiliz savaş gemisiyle başkenti terk etti. Radikal milliyetçilerin egemenliğin tecelli yeri ilan ettiği meclis, ertesi gün Abdülmecid'i halifeliğe seçti.

Muhalefet meclisin böylesine doğrudan bir yetki kullanmasına karşı çıkarak, geçmişte bu tür bir uygulama olmadığını savundu. Mustafa Kemal bu eleştiriye, "Biz bize benzeriz," ifadesini kullandığı ve başka hükümet modellerini taklit etmeye gerek olmadığını belirttiği bir konuşmayla karşılık verdi. Bunun üzerine muhalefet harekete geçti ve meclise seçilebilmek için Anadolu'da en az beş yıl ikamet etmiş olma şartını getiren bir kanun teklifi vererek Mustafa Kemal'in meclis üyeliğini düşürmeye çalıştı. Mustafa Kemal'in, askeri kariyerinin onun herhangi bir yerde bu kadar süre ikamet etmesine izin vermediğini belirtmesi üzerine teklif geri çekildi. Muhalefetin gücünü ve kararlılığını fark eden Mustafa Kemal mücadele

etmeye karar verdi. Basına, siyasi mücadele aracı olarak Halk Fırkası'nı kuracağı açıklamasını yaptı. Anadolu'yu dolaşıp ülkenin nabzını tuttuktan sonra, Nisan 1923'te partinin kuruluşunu ilan etti.[1]

Mustafa Kemal bu arada İstanbul'daki muhalefeti zayıflatacak tedbirler de aldı. Ankara'nın Kasım 1923'te Türkiye'nin başkenti ilan edilmesi üzerine, İstanbul siyasi hayatın kenarına itildi. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığına seçilmesi, Rauf, Refet, Adnan ve Ali Fuad Beyler gibi başlıca liderleri Ankara dışında bulunan muhalefeti hazırlıksız yakaladı. Kemalistler Cumhuriyet'i ilan ederek, cumhurbaşkanlığı makamına halifenin oturmasını isteyen halife yandaşlarını zayıflatmakla kalmamış, eski düzenin modernleştirilmesinden ve ataerkil hiyerarşisinden ziyade moderniteye ve eşitliğe bağlı olduklarını da ilan etmişlerdi. Eski düzenin dayandığı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuracak olan muhafazakâr milliyetçilerin de muhafaza etmek istediği hiyerarşi ve gelenek gibi temelleri tanımıyorlardı.

Muhalefete yönelik hücum, karşıt görüşlülerin hakkından gelmek üzere İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasıyla devam etti. İstanbul basınının, önde gelen İngiliz yanlısı iki Hindistan Müslümanının (Ağa Han ile Emir Ali) hükümetten hilafeti muhafaza etmesini rica ettiği bir mektubu yayınlamasından akabinde muhalefetin etkili şahısları tevkif edildi. Aralık 1923'te, meclis muhalefete olan her türlü askeri desteğe son verecek bir kanunu kabul etti; subayların askeri kariyerleriyle siyaset arasında bir seçim yapmaları gerekiyor, muvazzaf subayların milletvekili olmaları yasaklanıyordu. Muhalefet, Mustafa Kemal'in Halk Fırkası'ndan ayrılmasını ve partiler üstü bir cumhurbaşkanı olmasını istedi. Ama o her iki öneriyi de reddederek ülkedeki koşulların birden fazla partiyi kaldıracak kadar olgunlaşmadığını belirtti.[2]

Bir süre sonra, ortalıkta muhalefetin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adlı bir parti kurmak üzere olduğuna dair rivayetler dolaşmaya başladı. Halk Fırkası da adının başına "Cumhuriyet" kelimesini ekleyerek Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını aldı. 17 Kasım'da kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ertesi gün programını yayınladı.[3] Mustafa Kemal, muhalefete bir jest olarak İsmet Paşa'yı başbakanlıktan

alıp, yerine muhalefete karşı daha yumuşak olan Ali Fethi'yi atadı. Ancak iki parti arasındaki gerilim, Şubat 1925'te, Kürt aşiretleri arasında patlak veren Şeyh Said İsyanı'na kadar devam etti. Hükümet sıkıyönetim ilan ederken, Başbakan Ali Fethi Bey de muhalefetten partilerini lağvetmelerini istedi. Ancak General Kâzım Karabekir buna gerek olmadığını belirterek teklifi reddetti. Mart'ta meclisten geçen Takrir-i Sükûn Kanunu'yla birlikte İstiklal Mahkemeleri geri geldi. Ülkedeki her türlü siyasi faaliyet bir anda dondu. Doğmakta olan sol basınla birlikte muhalif basın da susturulurken, hükümet Haziran 1925'te TCF'nin kesin olarak dağıtılmasını emretti.

Kemalist rejim Kürt isyanını bastırmış ve her türlü muhalefeti bertaraf etmiş olarak, eski düzenin toplumsal temellerini ortadan kaldırıp yenisinin temellerini atacak politikaları yürürlüğe koyabilirdi. Parti 1923'teki tüzüğünde, milli egemenliği demokratik bir tarzda gerçekleştirmekten ve toplumu modernleştirmekten söz ediyordu. Mademki artık hükümet reformları uygulayacak konumda idi, Mustafa Kemal de şunu ilan edebilirdi: "Efendiler (...) Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir."[4] Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1929'da kaldırılmasına kadarki dört yıl boyunca, ülkedeki yasal yapı dönüşüme uğradı: Kadınlara geçmişte sahip olmadıkları haklar verildi; din, rejim muhaliflerinin onu kendi siyasi emelleri doğrultusunda kullanmalarına meydan vermemek üzere devlet denetimine sokuldu.

Reformlara karşı itirazlar yükseliyordu ve muhalefet yeraltına itilmiş durumdaydı. Tasavvufi tarikatlarla ilişkilendirilen kurumlar tahrip edilmiş olabilirdi, ama gelenekleri, tarikatlar faal değilken bile gücünden bir şey kaybetmemişti. Nitekim 1950'den sonra yeniden ortaya çıkarak siyasi yaşamda can alıcı bir rol oynamayı sürdürdüler. Muhalefetin varlığının farkında olan Kemalistler, yasama organında ılımlı bir muhalefet partisinin bulunmasını teşvik ederek muhalefeti etkisiz hale getirmeyi denediler. Böylelikle Mustafa Kemal, Ağustos 1930'da, yakın mesai arkadaşı Ali Fethi'nin (Okyar) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı (SCF) kurmasına izin verildiğini duyurdu. Ancak halk rejimden öylesine hoşnutsuzdu ki, yeni parti lehine yapılan gösteriler CHF'yi ürküttü. Hükümet yerel seçimlerde

hileye ve yolsuzluğa başvurunca Serbest Fırka durumu protesto etti ama işe yaramadı. CHF'yi tatmin edemeyen Fethi Bey'in partiyi lağvetmesiyle, bu kısacık çok partili siyaset denemesi de sona erdi.[5]

Serbest Fırka olayı, geleneklere ve yerleşik kurumlara saldıran reformlara karşı olan muhafazakâr güçlerin kuvvetini ortaya koyarak iktidar partisini telaşlandırmıştı. Oysa ülkenin en gelişmiş bölgesi olan Batı Anadolu'nun küçük bir kasabasında, Menemen'de yaşanan olay (23 Aralık 1930) rejimi temellerine kadar sarstı. Hilafetin ve şeriatın yeniden tesis edilmesini talep eden ve bir Nakşibendi şeyhinin başını çektiği eski düzen taraftarları, durumu tahkik etmeye gelen bir yedek subayın başını kestiler. Hükümet reformların kökleşmemiş olduğunu ve halka bir ideoloji ve uygun kurumlarla anlatılması gerektiğini kavradı. CHF tam da bunu yapmaya karar verdi.[6]

Mustafa Kemal 28 Ocak 1931'de CHF İzmir il kongresinde yaptığı konuşmada partiyi yeniden tanımladı. Siyasi partilerin özgül ve sınırlı bir amaca yönelik olarak kurulabileceğini belirtti, sözgelimi İzmirli tüccarlar kendi menfaatlerini korumak üzere bir parti kurabilir ya da çiftçiler kendi partilerini oluşturabilirlerdi. "Ancak partimiz böyle mahdut bir maksatla kurulmamıştır. Tam aksine, o yekdiğerinin eşitliğine halel getirmeden, bütün sınıfların çıkarlarını kollamak üzere tasarlanmış bir organdır."[7] Bu sınıflar üstü politikayla birlikte CHF partinin denetimi dışındaki örgütleri dağıtmaya girişti. Böylece, bağımsız milliyetçi bir kuruluş olan Türk Ocakları Nisan 1931'de kapatılarak, yerine parti yönetimindeki Halkevleri kuruldu. Bunların amacı, modern kültürü ve uygarlığı tüm Türkiye'ye yaymak kadar, artık cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, inkılapçılık ve laiklik olmak üzere altı ilkeyle tanımlanmaya başlayan Kemalizmi anlatmaktı. Partiyle devleti bir tek parti sistemi içinde kaynaştırma süreci partinin 1935'teki dördüncü kurultayında tamamlandı.[8] Her ne kadar tek parti temayülü 1920'ler ve 1930'larda Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'da meydana gelen olaylardan etkilendiyse de, Mustafa Kemal (1934'ten sonra Atatürk) devletin üstünlüğünü, sırf demokrasilerde hüküm süren "karmaşa"dan daha etkin gözüktüğü için benimsedi. Hatta milliyetçi basında, Franklin Roosevelt'in dünya buhranının yarattığı durumla baş edebilmek için devlet müdahalesini tercih ettiği yolunda haberler bile çıktı. Ancak Atatürk, katı devletçilere karşı karma bir

ekonomiyi desteklemeye devam etti; 1932'de, devletçi İktisat Vekili Mustafa Şeref'in (Özkan) yerine, İş Bankası'nın kurucusu Celal Bayar'ı getirerek, İş Bankası grubuna arka çıktı. Haziran 1936'da ise Recep Peker'i parti genel sekreterliğinden uzaklaştırarak, onun partiyi yeniden yapılandırıp daha da güçlendirecek önlemler almasının önüne geçti.[9]

Derken, Cumhuriyet'in onuncu yıldönümünde bir genel af kanunu çıkarılarak muhaliflerin sürgünden dönmesine izin verildi. İşin tuhafı, siyasi sistem liberalleştirilirken, devlet Türk Mason Cemiyeti'nin kapatılması ve yabancı örgütlerin Türkiye'deki çalışmalarına kısıtlamalar getirilmesi gibi önlemlerle kuvvetlendiriliyordu. Nihayetinde, Kasım 1938'de, gerek başbakan, gerek parti başkan vekili olarak İsmet İnönü'nün yerini Celal Bayar'ın alması, devletçi hizbin kenara itilmekte olduğunu düşündürmektedir. Eğer Atatürk süreci tamamlayacak kadar yaşasaydı, vaziyet bu olacaktı. Ancak 10 Kasım 1938'deki ölümünden hemen sonra meclisin İsmet İnönü'yü cumhurbaşkanı seçmesiyle devletçiler bir kez daha iktidara kuruldular. Bayar'ın Ocak 1939'a kadar başbakanlıkta kalmasına izin verildi; bu tarihteyse yerine Refik Saydam geçti.[10]

Sonu II. Dünya Savaşı'na çıkan korkunç bir dünya çapında buhranla karşı karşıya kalan İnönü, Atatürk'ün muhalifleriyle rejimi uzlaştırma ve ılımlılık politikası benimsedi. Nitekim 1939'daki beşinci parti kurultayında, partinin bürokrasi üzerindeki denetiminin sona erdiğini; valilerin artık il teşkilatlarının başkanı olamayacağını; ayrıca genel sekreterin aynı zamanda içişleri bakanı da olma uygulamasının kalkacağını açıkladı. Rejime sadık muhalefet olarak hareket etmek üzere, parti içinde bir Müstakil Grup kuruldu.[11] Mart 1939'daki genel seçimlerde de süren uzlaşma süreciyle Şükrü Kaya ve Kılıç Ali gibi Atatürk'ün yakın mesai arkadaşları meclis dışında bırakılırken, Kâzım Karabekir, Hüseyin Cahid Yalçın, Refet Bele ve Ali Fuad Cebesoy gibi eski rakip ve münekkitlere meclis kapıları açıldı.

Savaş dönemi siyaseti, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) dayandığı uzlaşma zeminini yıprattı. Savaşa değin kamu ve özel sektörler yan yana gelişmişti. Ama savaş sırasında özel sektör hızla büyüdü. İktisadi büyüme ve kazanılan yeni güven duygusu, devletin babalık taslamasını giderek daha zor tahammül edilir hale getiriyordu. 1940 tarihli Milli Korunma

Kanunu'yla devlete vatandaşlık hakları üzerinde olduğu kadar ekonomi üzerinde de geniş yetkiler tanınırken, 1942 tarihli Varlık Vergisi'yle gayrimüslim burjuvaziyi yoksullaştırarak ortadan kaldırma girişiminde bulunuldu. Her iki kanun da, her ne kadar Müslüman burjuvaziyi kayırmacı önlemler olarak tasarlanmış idiyse de, devletin ne denli keyfi, öngörülemez ve sorumsuz olabildiğini ortaya koydu. Bunu ancak, devletin yükselen burjuvazinin kendini emniyette hissedebileceği ölçüde sorumlu hale getirilmesi onarabilirdi. Ama bu da ancak savaş sona erdikten sonra mümkündü.

Partinin devletçi kanadı da, savaş sonrası değişimlerin yolda olduğunun ve eğer parti güncelliğini koruyacaksa bu değişimlerin dikkate alınması gerektiğinin farkındaydı. Bu kanat, toprak reformunu gerçekleştirip feodal bir toprak ağası sınıfı yerine zengin bir toprak sahibi çiftçi kesimi yaratarak Türkiye'yi dönüştürmek istiyordu. Hükümet toprak reformu yasasını "gerçekten devrimci bir kanun" addediyordu.[12] Ama burjuvazi ve toprak ağaları serbest piyasa ekonomisinden, bağımsız bir toprak sahibi sınıftan ve Batı'yla bütünleşmeden yanaydılar. Parti içi muhalefeti destekleyerek tepkilerini gösterdiler.

CHP'nin dört muhalif üyesi, 7 Haziran 1945'te siyasi liberalleşme talep eden bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, hükümetten milli egemenlik ilkesini anayasadaki şekliyle uygulamaya koyması ve parti işlerini demokrasi ilkeleri çerçevesinde yürütmesi talep ediliyordu. Söz konusu dört kişi, Atatürk'ün yakın mesai arkadaşı ve bankacı Celal Bayar; Ege Bölgesi'nin önde gelen toprak sahiplerinden Adnan Menderes; tarihçi ve Türkoloji profesörü Fuad Köprülü ve tecrübeli bürokrat Refik Koraltan'dı. Cumhurbaşkanı İnönü hemen tepki göstermedi. Ama 1 Kasım'da yaptığı konuşmada, demokrasinin faşizm karşısında kazandığı zafere atıfla, siyasi sistemde köklü değişiklikler yapmaya ve onu dünyanın değişen koşullarına uygun hale getirmeye hazırlandığının ipuçlarını verdi. Türkiye'deki sistemin en büyük eksikliğinin bir muhalefet partisinin olmayışı olduğunu belirterek, böyle bir yapının ortaya çıkmasına müsaade etmeye hazır olduğuna işaret etti. Basında, Bayar ve arkadaşlarının böyle bir parti kurmak üzere olduklarına dair rivayetler dolaşıyordu; Demokrat Parti'nin (DP) 7 Ocak 1946'daki kuruluşuyla bu rivayetler doğrulanmış oldu.[13]

Muhalefet faaliyete geçer geçmez, tek partili dönemin seçkinler siyasetinin yerini çok partili kitle siyaseti aldı. Siyasi yaşamın merkezi, şehirlerden Kemalist reformların ya da modern laik kültürün büyük ölçüde erişemediği taşraya kaydı. 1945'ten sonra İslamın rolünün giderek artmasının açıklaması budur ve yeni siyasi iklimde rekabetten başarıyla çıkmak isteyen her partinin yapacağı gibi, CHP de, DP de İslami uyanışı kolaylaştırmıştır.

CHP çevreleri yeni partiye karşı bir miktar düşmanlık sergilemişlerse de, bir muhalefet partisinin ortaya çıkması karşısında endişeye de kapılmamışlardı. Ne de olsa, bu partinin önderlerinin tümü de, karşıtlarıyla sadece vurgu farklılıkları olan ve aynı temel felsefeyi paylaşan eski birer Kemalist idi. Celal Bayar, her iki partinin de aynı yemeği hazırlayan iki aşçı gibi olduğu benzetmesine başvurmayı pek sever, ancak kendi partisinin Türkiye'nin kalkınmasına daha uygun bir tarifi olduğunu eklerdi. CHP'nin lider kadrosu, DP'nin, 1930'da icabına bakılan Serbest Fırka ve savaş yıllarının Müstakil Grubu gibi, hükümetin meşruiyetini asla sorgulamayacak sözde bir muhalefet görevi görmesini bekliyordu. Halk bu yüzden yeni partiyi hakiki bir alternatiften ziyade, hükümete yönelik husumeti başka bir yöne çevirecek bir vasıta olarak görüyordu. Programları CHP'ninkinden pek farklı olmadığından, Demokratlar tam da bu işlevi görüyor gibi gözüküyordu. "Altı Kemalist ilke"yi anayasa gereği onlar da kabul ettiler, ama bu ilkeleri dogmatik bir biçimde değil de zamanın icaplarına göre yorumlayacaklarını açıkladılar. Temel amaçları, devlet müdahalesini dizginleyerek ve bireysel hak ve özgürlükleri genişleyerek demokrasiyi ilerletmekti. Halkçılığı ve halkın egemenliğini vurgularken, siyasi inisiyatifin partiden değil halktan gelmesini talep ettiler. Böylece kısa sürede özel girişimin ve şahsi inisiyatifin sözcüleri haline gelen Demokratlar, bu sayede işadamlarının, aydın kesimin ve seçmenlerin desteğini kazandılar.

Cumhuriyetçiler ülkeyi hukuki ve kurumsal yapısında reform yaparak dönüştürmüşlerdi. Ama beklentileri oldukça yükselmiş olmakla birlikte halkın çoğunun bundan pek kazancı olmamıştı. Halk yaygın yolsuzluğun ve jandarma hâkimiyetinin damgasını vurduğu savaş rejimi altında mağdur olmuştu. Özellikle laiklik/sekülerlik politikalarına kin gütmekteydiler ve bundan nasıl çıkar sağladıklarının farkına varmamışlardı. CHP'nin her

şeyin "halk için" yapıldığını ileri sürmesi iyi, güzeldi ama parti sloganında ifade edildiği gibi bütün bunlar neden "halka rağmen" yapılıyordu?

1946-50 arasında her iki parti de seçmene hitap edecek yeni kimlikler edindi. Artık "Milli Şef" ya da "Değişmez Genel Başkan" olmadığını ilan ederek liberal bir çehre kazandırdığı partisini yenileyen İnönü, DP örgütlenemeden bir erken genel seçim yapılmasına karar verdi. Ama Demokratlar yasalar demokratikleştirilmeden seçime katılmayı reddettiler. Bunun üzerine hükümet daha da taviz vererek, seçim kanununda, delegeler vasıtasıyla iki kademeli bir oy pusulası yerine doğrudan oy kullanılması doğrultusunda değişiklik yaptı, üniversite idarelerine özerklik tanıdı, basın kanununu liberalleştirdi. CHP ayrıca, sınıf farkı, sınıf menfaatleri ve bölgecilik propagandası yapma amaçlı dernekleri yasaklayan kanunu da lağvetti.[14] Radikal cumhuriyetçiler CHP'yi bir "sınıf partisi" haline getirerek çiftçinin, işçinin, ortakçının, zanaatkârın ve esnafın desteğini kazanmak istiyor, aynı zamanda da DP'yi toprak ağalarının ve büyük iş çevrelerinin partisi olarak tecrit etmeye niyetleniyorlardı. Ancak partinin ılımlıları ağır bastı ve CHP sınıflar arasında bir denge gözeterek sınıf mücadelesine karşı çıkmaya devam etti.

CHP reformlara rağmen geleneksel yandaşları dışında bir seçmen kitlesi edinemedi. Demokratlar hükümetin keyfiliğini vurgulayarak ve jandarma ve bürokrasinin saltanatına son vermeyi vaat ederek, halkın hükümet karşıtlığından faydalandılar. Sürekli "devletin zorbalığı"na saldırarak kitlelerin partisi haline geldiler. Seçmenler, Demokratların iktidara gelmesi halinde, kendilerini devletin boyunduruğundan kurtaracağına ve aynı zamanda madden refaha kavuşturacağına inandılar. 1946 seçimlerini kaybeden Demokratlar, iktidara ancak bürokrasinin etkisiz olduğu, adil ve dürüst bir seçimle gelebileceklerini anlayınca, bürokrasinin yakınlığını kazanarak gerekli zemini hazırlamaya giriştiler.

Dünya konjonktürü (demokrasilerin ve serbest piyasa sisteminin zaferi, Soğuk Savaş'ın başlangıcı) Demokratların lehine gibi görünüyordu. Cumhurbaşkanı İnönü de durumu anlamış ve partisindeki devletçilere karşı ılımlı hizipten yana olmaya başlamıştı. 12 Temmuz 1947'de tek parti sistemi geride bırakıldı ve muhalefete tam bir hareket serbestisi ve CHP'yle eşitlik tanındı.[15] DP'nin meydan okuyuşu karşısında, serbest pazar

politikalarını ve Türkiye ekonomisini dışa açmayı benimsedi. Türkiye'nin geleceğinin, devlet kapitalizminden ziyade piyasa kapitalizminde yattığına ve büyük ölçekli yabancı yatırımın hızlı iktisadi kalkınma için hayati olduğuna ikna olmuştu. Eğer yabancı yatırımı cezbetmenin yolu siyasi istikrar ve çok partili siyasetten geçiyorsa, o da bu yolu tutmaya istekliydi. Türk Lirası'nın değeri düşürüldü, ithalat mevzuatı kolaylaştırıldı ve bankaların altın rezervlerini satmalarına izin verildi. "7 Eylül tedbirleri"nin sonucu, yerli ve yabancı iş dünyasını hoşnut eden, ama kitleleri yabancılaştıran enflasyonist bir yönelime girilmesi oldu. Katı bir laikçi olan İnönü bu cephede de tavizler vermeye başladı. Demokratlar kadar, DP'deki muhafazakâr muhaliflerin 1948'de kurduğu Millet Partisi'ni de tecrit edebilmek için din konusundaki tavizlerin kilit önem taşıdığı düşünülüyordu. Bu sebeple, okullarda din derslerine izin verildi ve diğer tavizler de onu izledi. Nihayetinde, Ocak 1949'da, İslamcılara yakın duran tarih profesörü Şemsettin Günaltay başbakanlığa getirildi. Siyasi inisiyatif Cumhuriyetçilere geçmiş görünüyordu. Yıllar içinde CHP rakibinin renklerine öylesine büründü ki ikisini birbirinden ayırmak güçleşti. İki partinin programı birbirinden zor ayırt edilebiliyordu. Her ikisi de Soğuk Savaş'ta Batı'yı tutan, Sovyetler Birliği ve komünizm karşıtı, iki partili bir dış politikadan yanaydı. Sol kanattaki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi daha Haziran 1946'da kapatıldı, Ankara Üniversitesi'ndeki solcu yankılar 1948'de öğretim üyelerinin tasfiyesiyle giderildi.

İnönü 14 Mayıs 1950'deki genel seçimlerden başarıyla çıkacağına emindi. Ama şahsının geçmişi simgelediğini ve seçmenlerin, dümende o oldukça gerçekte hiçbir şeyin değişmeyeceğine inandıklarını unutuyordu. Dahası DP, geçmişin hatalarından devleti değil de CHP'yi sorumlu tutarak bürokrasiyi etkisiz hale getirmişti. Eğer bürokrasi aleyhte kalmaya devam etseydi, DP'nin seçim zaferi şüpheli olacaktı. Her şeye kadir devlet kavramının hâkim olduğu bir toplumda resmi görevlilerin siyasi yaşamdaki nüfuzu baskındı ve hâlâ da öyle.

Mayıs 1950 seçiminin sonuçları büyük bir sürpriz oldu: Seçmenler CHP'ye büyük bir hezimet tattırmış ve oyların yüzde 53,35'ini alan DP mecliste 408 sandalye kazanırken, oyların azımsanmayacak bir yüzdesini

(38,38) alan CHP ancak 39 sandalyeye sahip olabilmişti. Dönemin "kazanan her şeyi alır" sisteminin bir sonucuydu bu. 1954'e gelindiğinde, İnönü partisinin uğradığı hezimeti seçmenin "nankörlüğü" olarak tanımladı.[16] Bir iktidar partisinin seçim sonucunda iktidardan olması nadirattandı.

DP'nin zaferi Türkiye'nin siyasi manzarasında radikal bir dönüm noktası oldu: İktidar, eski sivil-askeri bürokrasinin elinden alınıp yeni seçkinlere geçmiş bulunuyordu. Roller değişmiş, DP iktidar, CHP muhalefet partisi olmuş ve ortaya alışılması zor bir kimlik bunalımı çıkmıştı. Eğer Türkiye'nin siyasal kültürü yeterince olgunlaşmış olsaydı, yenilgiye uğrayan bir partinin lideri olarak İsmet İnönü istifa eder ve zamana uygun yeni bir liderliğin belirmesine izin verirdi. Ama CHP "İnönü'nün partisi" haline gelmişti ve geri çekilecek olursa partinin parçalanacağından korkuluyordu. Demokratlar da kendi paylarına, halkın onlara ülkeyi kendi programlarına göre yönetmek için vekâlet (kendi deyimleriyle "milli irade") verdiğine ve muhalefetin bunu yapmalarına izin vermeye mecbur olduğuna inanıyorlardı.

DP liderleri iktidarda bir ikilemle karşı karşıya kaldılar: İktidara gelir gelmez tek parti sistemini ortadan kaldıracaklarına söz vermişlerdi. Ancak iktidara geçince, tek partili rejimin oluşturduğu kurumlarla (anayasa, bürokrasi, ordu, kısacası tüm devlet aygıtı) olduğu kadar, bizzat CHP'yle de birlikte çalışmak zorunda kaldılar. Hükümet devraldığı sistem içinde iş görerek ülkeyi dönüştürmek istiyordu. Partinin alt kademe üyeleriyse, hükümete eski rejimin kurumlarını mümkün olduğunca süratle yıkması için baskı yapıyordu. İnönü geçmişin yadigârıydı ve 1950'ler boyunca Türkiye siyasi yaşamının bir unsuru ("Paşa unsuru") olagelmişti. Demokratlar devlet kurumlarının, özellikle de ordunun, Cumhuriyet'in kuruluşunda oynadığı tarihi rol nedeniyle İnönü'ye sadık kalmayı sürdürdüklerinden endişe etmekteydiler. Bu endişelerini ancak 1950 ve 1954 seçimlerinde kazandıkları zaferlere ve onlara muhalefeti tamamen göz ardı ederek tüm devlet kurumlarını tekellerine alma hakkı verdiğine inandıkları "milli irade"ye dayanarak giderdiler. Çok partili dönemde uygulanan tek parti zihniyetiydi bu.[17]

Partiler arasındaki ilişki daha Mayıs 1954'teki genel seçimlere gelmeden son derece bozuldu. Hükümet CHP'ye savaş açarak, partinin faaliyetini sürdürmesi için elzem olmayan mallarına el koydu. Her türlü

eleştiriye gem vuran kanunlar çıkararak ülkedeki konumunu pekiştirmeye çalıştı; örneğin, bir kanunla üniversite öğretim üyelerinin siyasete katılmaları yasaklandı. Başbakan Menderes'in muhalefeti bastırmaya yönelik önlemleri ancak güvensizlik duygusuyla açıklanabilir. Hükümetin iktisat alanındaki sicili dikkate alındığında, 1954 seçim zaferi herhangi bir baskıcı önleme gerek kalmadan garantiye alınmış görünüyordu. İyi hasat ve bayındırlık alanında, özellikle de yol yapımında sağlanan dış kredi ve yatırımlar, muhalefetin kolay kolay karşı çıkamayacağı, artan bir refah havası yaratmıştı. Seçmen 2 Mayıs 1954'te oyların yüzde 57'sini ve meclisteki sandalyelerin 504'ünü DP'ye vererek muazzam bir zafere imza atarken, CHP'nin oy oranı yüzde 35'e, sandalye sayısı da 31'e geriledi.[18]

Bu netice Adnan Menderes'i değiştirdi. 1950-54 yıllarındaki geçiş dönemi sona ermişti; o artık tüm muhalefetin "milli irade" önünde eğilmesini bekliyordu, aksi takdirde onları ezmesini bilirdi. Süreç içinde hem üniversiteyi hem de basını, yani Türkiye aydın kesiminin iki kalesini küstürdü. Meclisteki ezici çoğunlukla, onu ancak parti dizginleyebilirdi. 6-7 Eylül 1955'te İstanbullu Rumlara karşıt patlak veren olaylar, parti içi anlaşmazlık ve içişleri bakanının istifasıyla sonuçlandı. Menderes'in dahi konumu sarsılmıştı ve istifa etmeyi düşündü. Ancak yerine geçmeye niyetli başka kimse olmadığından, onun yerine kabine istifa etti ve Menderes meclisten güvenoyu aldı. DP'yi desteklemiş olan ve partinin içeriden bir reform geçirmesi umudunu yitiren akademisyenler Aralık 1955'te partiden koparak Hürriyet Partisi'ni (HP) kurdular. DP "Menderes'in partisi" olmuştu ve ona meydan okuyacak başka herhangi bir kişilik yoktu.

Muhalefet darmadağınıktı. İçlerinde ulusal bir varlık gösterebilen tek parti CHP'ydi. Ama muhalefette olduğu yıllarda o da DP'ye bir alternatif olamamış, otoriter parti imgesinden sıyrılmayı ya da kamuoyunun güvenini kazanmayı başaramamıştı. HP her ne kadar meclisteki otuz iki sandalyesiyle önemli bir yer edinmişse de, kendini etkili bir muhalefet partisine dönüştürecek ulusal örgütlenmeden yoksundu. Dolayısıyla, Menderes erken genel seçimlerin 27 Ekim 1957'de yapılacağını ilan ettiğinde, üç muhalefet partisi de (CHP, HP ve Cumhuriyetçi Millet Partisi [CMP]) bir işbirliği formülü üzerinde anlaşmaya varamayarak faturayı İnönü'ye kesti.

Demokratlar 1957 seçimlerini kazanmıştı ama katılım düşük kalmış, kendi oyları da yüzde 50'nin altına inerek, "milli irade"nin vekiliyiz yolundaki iddialarına zemin kaybettirmişti. Ama yine de, CHP'nin 178, HP ve CMP'nin 4'er sandalyesine karşılık, 424 sandalye ile mecliste hâlâ büyük çoğunluğa sahiptiler. Daha güven kazanan muhalefet seçim sonuçlarını sorgulamaya, siyasi kurumlarda reform çağrısı yapmaya girişti. Bu arada yüksek enflasyonla beraber ekonomi durgunluğa girdi. Menderes, Batı'nın baskısıyla Ağustos 1958'de bir istikrar programı ilan etmeye mecbur kaldı, Türk Lirası ABD Doları karşısında değer kaybederek 2,80'den 9,025'e yükseldi.

İktisadi vaziyetteki bozulma ve artan toplumsal gerilimle birlikte halkta hükümete karşı bir hoşnutsuzluk, bir kıpırdanma baş göstermeye başladı. Muhalefetin de arka çıkmasıyla yapılan öğrenci gösterilerini bastırmak için askeri birlikler çağrıldı. Ocak 1958'de ortalık askeri darbe iddiaları ve dokuz subayın tutuklanmasıyla çalkalandı. Ancak uzun süren soruşturma safhasına rağmen, bütün devlet aygıtı (silahlı kuvvetler, bürokrasi, üniversiteler ve basın) üzerindeki denetimini neredeyse tamamen yitirmiş olan hükümet komployu açığa çıkaramadı. Irak'ta krallığı deviren Temmuz 1958 darbesinin Türkiye'deki siyasi yaşam üzerinde yıkıcı bir tesiri oldu. Sonuçta Demokratlar daha acımasızlaştılar ve "yıkıcı faaliyetler"e karışmakla itham ettikleri muhalefete karşı önlem alma çağrısında bulunmaya başladılar.

Başbakan Menderes, şayet CHP olumsuz politikalarından vazgeçmeyecek olursa demokrasiyi kısıtlamaktan söz etti, ama CHP gözdağına boyun eğmedi. Demokratlar, bir "şer ve husumet cephesi" addettikleri CHP'ye karşılık, 12 Ekim 1958'de bir "Vatan Cephesi" kurma çağrısında bulundular. 1957 seçimlerinden sonra giderek güven kazanan, HP'nin kendini lağvederek onlara katılma kararıyla da bu güvenleri pekişen Cumhuriyetçiler, ellerine geçen her fırsatta hükümete saldırıyorlardı. Dahası, ülkenin artan iktisadi eşitsizlik ve toplumsal adalet kaygılarına odaklanarak kendine yeni bir çehre edinmeye başlayan CHP, kendi uzun iktidar yılları boyunca yapmayı beceremediği anayasal ve kurumsal reformların yapılması çağrısında da bulundu.

Menderes'in Şubat 1959'da, Londra'nın Gatwick Havaalanı'nda meydana gelen bir uçak kazasından sağ çıkması üzerine, hükümet onun kült haline gelen kişiliğini kullanmaya girişti. Trajik kazada, Kıbrıs krizini

çözüme kavuşturmak üzere gelen, maiyetindeki on dört kişi hayatını kaybetmişti. Menderes'in kurtulması bir mucize olarak yorumlandı; İslam artık muhalefete karşı siyasi mücadelede çok daha alenen kullanılmaya başlamıştı. Bu esnada, 1959'un başlarında İnönü, ortalığın sakinleşmesi için hükümetin erken seçime gitmesi gerektiğini ileri sürdü. Nisan ayında ülke çapında bir kampanya başlatarak çıktığı gezilerinin zirvesi, DP'nin kalesi olan Ege Bölgesi oldu ve burada partisine yönelik saldırıda atılan bir taş İnönü'ye isabet etti. DP çoğunluğu olayı soruşturmak şöyle dursun tartışmayı dahi reddedince, CHP de bunu kullanarak meclisi terk etti.

Siyaset kutuplaşmış, partiler arasında hiçbir ortak zemin kalmamış gibi görünüyordu. CHP erken seçim konusundaki ısrarını sürdürürken, DP'li muhafazakârlar CHP'nin kapatılması için çağrılar yapmaya başladılar. Hükümetin 1 Mart'ta 1960 bütçesini geçirmesi üzerine her türlü erken seçim ihtimali ortadan kalktı ve erken seçime dayalı hesaplar altüst oldu; bunun üzerine CHP "iki parti arasındaki farklılıkların üstesinden gelinmesinin artık imkânının kalmadığını" bildirdi.[19]

İki taraf da uzlaşmaya yanaşmadığı için siyasi durum gitgide kötüleşti. Hükümet 18 Nisan 1960'ta, CHP'nin muhalefetin yasal sınırlarını ihlal edip etmediğini araştırmak üzere, meclisin ve mahkemelerin yetkilerini aşan olağanüstü yetkilerle donatılmış bir komisyon kurdu. Komisyon ülkedeki her türlü siyasi faaliyetin üç aylığına durdurulmasını ve tahkikata bağlı olarak basına da yasak getirilmesini tavsiye etti. Bu yetmezmiş gibi, hükümet 27 Nisan'da daha da ileri gidip komisyona basını denetleme, celpname çıkarma, hatta soruşturmayı engelleyenleri tutuklama yetkisi tanıdı.

Komisyon yüzünden 19 Nisan'da başkentte bir yürüyüş düzenlendi; bu yürüyüşte hukuk profesörleri söz konusu önlemlerin anayasaya aykırı olduğunu ilan ettiler. Ardından mecliste yapılan tartışmalarda, halkı isyana ve kanuna karşı gelmeye teşvik etmek ve Türk ulusuna, Türk ordusuna ve meclisin birliğine saldırmakla suçlanan İnönü'ye on iki oturumdan men edilme cezası verildi.[20] Muhalefet buna, İstanbul ve Ankara'da gençlik örgütünü sokağa çıkararak karşılık verdi ve sonuçta iş üniversitelerin kapatılıp sıkıyönetim ilan edilmesine kadar vardı.

Mayıs başında durum yatışmıştı, çünkü gösteriler kentli kitlelere kadar yayılmamıştı. Ama iki parti arasındaki ilişkiler her an kopacak gibiydi ve ortada askeri müdahale söylentileri dolaşıyordu. İnönü yabancı gazetecilere, Kuzey Kore'deki Syngman Rhee'nin düşüşünü ima ederek "Baskıcı bir rejimin ordudan asla emin olamayacağını" söyledi; Dışişleri Bakanı Zorlu buna "Türk subayı ordunun siyasete bulaşmaması gerektiğinin tamamen farkındadır," diye cevap verdi.[21] Ancak darbe planları almış başını gitmişti ve hükümet tertibin farkındaymış gibi gözükse de, onu durdurmak için yapabileceği pek bir şey yoktu. Menderes ülke çapında mitingler düzenleyerek hâlâ halkın desteğine sahip olduğunu gösterip konumunu güçlendirme yoluna gitti. Batı Anadolu boyunca büyük kalabalıklara seslendikten sonra 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı için Ankara'ya döndü.

Harp Okulu talebelerinin 21 Mayıs'taki yürüyüşüne kadar durum kontrol altındaymış gibi gözüküyordu. Telaşa kapılan hükümet buna başkentte sıkıyönetim ilan ederek karşılık verdi. İlginçtir, talebelerin soruşturulmasının planlarının ortaya çıkmasına yol açacağından endişe eden komplocular darbeyi öne aldılar ve 25 Mayıs'ta, Menderes'in Yunanistan gezisi sırasında yapılmasına karar verdiler. Ancak Menderes 24 Mayıs'ta bu ziyareti ertelemeye ve bir Anadolu gezisine daha çıkmaya karar verdi. Tahkikat komisyonunun görevini tamamlayıp raporunu hazırlamakta olduğunu belirtti. Hatta Konya'da yapacağı konuşmada, siyaseti normale döndürmesi umuduyla Haziran'da erken seçime gideceklerinin haberini verecekti. Ama buna fırsat kalmadan, darbeciler 27 Mayıs sabahı onu tutukladılar; böylece Türkiye'nin siyasi hayatında yeni bir sayfa açılmış oldu.[22]

27 Mayıs 1960'tan Sonra Siyasi Yaşam

Otuz sekiz subaydan oluşan ve kendine Milli Birlik Komitesi (MBK) adını veren askeri cunta iktidara el koyduktan sonra, muhalefetin 1924 anayasasında değişiklik yapılması ve Türkiye'nin kurumlarının savaş sonrası dünyanın gerekleriyle uyumlu hale getirilmesi yönündeki düşüncesini benimsedi. İstanbul Üniversitesi Rektörü Profesör Sıddık Sami Onar yeni bir anayasa yazmak üzere davet edildi. Cuntanın, aydınları da işin içine katma kararı, askeri darbeyi kurumsal bir darbeye, bir "aydınlar devrimi"ne dönüştürdü.

Resim 1. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Cemal Gürsel'le birlikleri teftiş ederken [yazarın şahsi koleksiyonundan]

Ön raporunu 28 Mayıs'ta sunan Onar Komisyonu, DP'nin siyasi iktidarı nasıl yozlaştırdığını, anayasaya, basına, orduya ve üniversiteye olan saygısını nasıl yitirdiğini anlatarak müdahaleye meşruiyet kazandırdı. Komisyon, siyasi otoriteyi tesis etmeden ve yasal hükümeti sivillere devretmeden önce yepyeni bir devlet ve toplumsal kurumlar yaratılmasını salık veriyordu. Bu arada MBK, 12 Haziran 1960'ta, kendisine yeni meclis seçilinceye kadar ülkeyi yönetme izni veren geçici anayasanın meşrulaştırdığı bir ara hükümet kurdu.

Genel hatlarıyla MBK'da iki hizip vardı: Ilımlılar ve radikaller. Ilımlılar, iktidarı siyasetçilere (yani CHP'ye) teslim etmek isteyen liberal ve demokrat kanadı temsil eden çoğunluğu oluşturuyordu. Esasen Albay

Alparslan Türkeş'e bağlı genç subaylardan meydana gelen radikaller ise aydınların düşündüğünden çok daha köklü bir kurumsal yapılanmayı gerçekleştirene kadar süresiz olarak iktidarda kalma taraftarı idiler. Ancak 13 Kasım'da on dört radikalin MBK'dan tasfiye edilmesiyle ılımlıların programlarını uygulamasının önü açılmış oldu. Albay Talat Aydemir'e bağlı yılgın genç subay ve Harbiyeliler, 22 Şubat 1962'de ve 20-21 Mayıs 1963'te MBK'ya karşı darbe girişimlerinde bulundular. Bunlar aşağıdan gelen son darbe girişimleriydi; kıdemli subaylar, gelecekteki herhangi bir askeri müdahalenin ancak hiyerarşik ilkelere göre gerçekleştirilebileceğini garanti eden karşı önlemler aldılar.

1961 anayasası ve nispi temsili güvence altına alan seçim yasası gibi yeni kurumlar, 1950-60 arasında uygulandığı şekliyle "çoğunlukçu demokrasiyi" önleyecek şekilde düzenlendi. Bu, geçmiş uygulamalardan kökten bir kopuş anlamına geliyordu. Çift meclisli bir sistem oluşturuldu; biri nispi temsille seçilen millet meclisi, diğeri de kısmen çoğunluk usulüyle seçilen, kısmen de doğrudan cumhurbaşkanı tarafından atanan 150 üyeden oluşan Cumhuriyet senatosuydu. İkisi birlikte Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni (TBMM) meydana getiriyordu. Meclis cumhurbaşkanını kendi içinden ve üyelerinin üçte iki çoğunluğuyla seçiyordu. Bakanlar kurulu meclise karşı sorumluydu. Gelecekteki hükümetleri yıldıran önemli bir yenilik, ana işlevi yasamanın anayasaya uygunluğunu denetlemek olan Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasıydı. Keyfi icraatını onaylamayı reddettiği siyasetçilerin sürekli saldırısına uğrayan bu mahkeme en önemli ve en tartışmalı kurumlardan biri oldu.[23]

1961 anayasası yurttaşların düşünce, ifade, örgütlenme ve basın özgürlüğü yanında diğer hürriyetlerini de güvence altına alıyor ve onlara "toplumsal ve iktisadi haklar (...) ile çalışma ve iş kurma özgürlüğü" vaadinde bulunuyordu. Askeri yüksek idare yeni rejimin muhafızı konumundaydı. 111. madde ile kurulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) "kanunun belirlediği Bakanlar ile Genelkurmay Başkanı ve silahlı kuvvetler temsilcilerinden" oluşuyordu. Görevi, "milli güvenlik ve koordinasyon ile ilgili kararları almasında" bakanlar kuruluna yardımcı olmaktı. "Milli güvenlik" o denli geniş kapsamlı bir terimdi ki, fiiliyatta bakanlar kurulunun ele aldığı her

konuda generallerin söz hakkı oluyordu. Mart 1962'de, MGK'nın yetkileri ve nüfuzu bir yasa tasarısıyla genişletilerek, kurula bakanlar kurulunun değerlendirmelerine müdahale etme hakkı verildi. Ayrıca 110. madde ile genelkurmay başkanı, görev ve yetkilerinin ifasında savunma bakanına değil başbakana karşı sorumlu kılındı. Silahlı kuvvetler, yeni düzenin bekçisi ve ortağı olarak tanınan özerk bir kurum haline geldi. Yüksek idare ülkenin siyasi ve sosyoekonomik yaşamının ayrılmaz bir parçası oldu.

İhtilal siyasi mimariyi başka bakımlardan da değiştirdi. Türkiye'de artık eskiden hiç olmadığı kadar özgürlük vardı. Yurttaşların sivil hakları fazlalaşmış, üniversiteler daha büyük bir özerkliğe kavuşmuş, öğrenci derneklerinin faaliyetlerine izin verilmiş, işçilere de grev hakkı tanınmıştı. Böyle bir siyasi ortamda, bazı aydın ve sendikacılar işçileri ve köylüleri temsil etmek üzere yeni bir parti, Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kurdular.

Demokrat Parti artık tarihe karışmıştı, ama onun siyasi zemini merkez sağdaki tüm neo-demokrat partiler arasında kapışıldı. 1961'de siyasi faaliyetler tekrar başlar başlamaz böyle iki parti kuruldu. Biri, başında cunta yönetimi ile sıkı bağları bulunan emekli bir generalin bulunduğu Adalet Partisi (AP), diğeri de Menderes'e muhalefet ederek 1955'te Hürriyet Partisi'ni kuran Ekrem Alican'ın önderliğindeki Yeni Türkiye Partisi'ydi (YTP). 1961 Ekim'indeki genel seçimlerde bu iki parti, İnönü'lü CHP'nin yüzde 36,7'lik oy oranına karşılık yüzde 48,5'lik (AP yüzde 34,8, YTP yüzde 13,7 olmak üzere) bir oy oranı elde ettiler. Seçim Adnan Menderes'in karizmasına övgü niteliğindeydi. Onu aşağılamak ve saygınlığını yerle bir etmek üzere düzenlenen halka açık bir mahkemenin ardından Menderes ile iki bakanı, Fatin Rüştü Zorlu (dışişleri) ve Hasan Polatkan (maliye) Eylül 1961'de idam edildiler. Ancak Menderes mezarından da hükmünü sürdürmeye devam etti ve seçim aynı zamanda onu alaşağı eden askeri rejime karşı bir güvensizlik oyu yerine de geçti. Bir neo-DP koalisyonunun hükümeti kurması söz konusu olamayacağına göre (bu, ordunun yeni bir müdahalesine davetiye çıkarmak demekti) Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel hükümeti kurma görevini İsmet İnönü'ye verdi.

İlk koalisyon hükümeti (10 Kasım 1961-30 Mayıs 1962) CHP ile gönülsüz bir AP ortaklığıydı. Silahlı Kuvvetler Birliği'nin aralıksız tehditleri

ve kışkırtmaları yüzünden bu koalisyon ancak altı ay sürebildi. İkincisi generallerin zorbalığından sonra bin bir zahmetle 25 Haziran'da kurulabildi. O da Aralık 1963'e kadar ayakta kaldı. Bu koalisyona AP dışında mecliste bulunan tüm partiler, yani CHP, YTP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve bağımsızlar bakan verdi. Ama CHP'nin ortakları Kasım 1963'teki yerel seçimde o kadar düşük bir oy aldılar ki, bundan İsmet İnönü'yle işbirliği yapmanın uğursuz olduğu sonucunu çıkartarak koalisyondan çekildiler. Bu seçimlerde AP ülkenin en popüler partisi haline geldi.

İnönü'nün bağımsızlarla birlikte oluşturduğu son bakanlar kurulunun kuruluşu (25 Aralık 1963), Kıbrıs krizi ve Yunanistan'la savaş tehlikesiyle aynı zamana denk geldi. Artık mecliste çoğunluğa hükmedemeyen İnönü, bazı muhalefet partisi mensuplarının bu krizde hükümeti desteklemesi nedeniyle 3 Ocak 1964'te güvenoyu alıp ayakta kalmayı başardı. Ancak 1964 yılı boyunca, ülke Kıbrıs'la yatıp Kıbrıs'la kalktığı halde muhalefet hükümete hiç aman vermedi. Bakanlar kurulu her an düşürebilirdi. Ama AP genel başkanı Süleyman Demirel, gerek partideki konumunu iyice sağlamlaştırdıktan, gerekse generallerle arasını düzelttikten sonra doğru anın gelmesini bekledi. 1965'in başlarına gelindiğinde artık dizginleri eline almaya hazırdı ve 12 Şubat'taki bütçe görüşmelerini İnönü'yü istifaya zorlama fırsatı olarak kullanmaya karar verdi.

Başında, AP listesinden seçilmiş bağımsız vekil Suat Hayri Ürgüplü'nün olduğu, içinde öteki sağcı partilerden bakanlar kadar başka bağımsızların da bulunduğu dördüncü koalisyon vekâleten bir AP yönetimiydi. Hükümetin başlıca görevi ülkeyi yılın ilerleyen aylarında yapılacak genel seçimlere kadar yönetmek ve siyasi istikrarı sağlamaktı. Seçmen zayıf, beceriksiz hükümetlerden bıkıp usandığı için 1965 genel seçimlerinde popülist DP'ye en yakın seçenek olarak gördüğü partiye, yani Süleyman Demirel'in AP'ye oy verdi.

AP 11 Şubat 1961'de ordunun icazetiyle kurulmuştu. Genel başkanının, Mayıs 1960'ta 3. Ordu'yu kumanda eden emekli General Ragıp Gümüşpala olması hiç de tesadüf değildi. Gümüşpala 3 Haziran'da genelkurmay başkanlığına atanmış, Ağustos'ta ise istifa ederek altı ay sonra önde gelen neo-demokrat partinin başına geçmişti. Gümüşpala, ordunun

DP rövanşizmi, sabık Demokratların ise ordu baskısı karşısındaki sigortasıydı. Ancak 5 Haziran 1964'teki ölümüyle parti lider krizi içine girdi. Her hizip kendi adayını çıkardı: Tavizsiz sabık Demokratlar Sait Bilgiç'i; orduya hoş görünmek isteyenler, Celal Bayar'ın da yaverliğini yapmış emekli havacı General Tekin Arıburun'u; muhafazakârlar hukuk profesörü Ali Fuad Başgil'i; ve orta yolcu ılımlılar da, hamisi Adnan Menderes olan ve pek de tanınmayan mühendis Süleyman Demirel'i. En az tartışmalı aday olduğu için parti Demirel'i başkan seçti.

Cunta üst düzey siyasetçiler arasında temizlik yaptığı için, Süleyman Demirel tepeye tırmanan yeni Türk siyasetçisinin somut örneğiydi. Askeri müdahalenin –siyasi görüşe bağlı olarak– en yıkıcı ya da en yapıcı veçhesi belki de buydu. Yapay bir siyasi boşluk yaratılmış ve bu boşluk, aksi takdirde siyasetin dışında kalacak insanları içine çekmişti. 1960'ların olağandışı koşulları olmasaydı, Devlet Su İşleri'nde mühendislik yapan Demirel'in siyasete adım atacağı şüpheliydi.

Demirel, parti içinde, modern dünyayla baş etmeye en uygun teknokrat ve Menderes'in aksine, karmaşık bir ekonominin işleyişine vâkıf biri olarak görülüyordu. Doğum yeri olan Isparta'da herhangi bir siyasi tabanı olmadığından, siyaseten zayıf olduğu, bu yüzden de parti üzerinde egemenlik kuramayacağı düşünülüyordu. Dahası, maharetle suiistimal ettiği köylü/kasabalı kökeni, onun "sıradan Türk"e, özellikle de kırdan gelip büyük kentlerin gecekondu mahallerine yerleşen ve "kendi kendini yetiştirmiş" bir insan olarak Demirel'le özdeşlik kuran göçmenlere hitap etmesini sağlıyordu. Müstesna bir hatip olmamakla birlikte şivesi ve konuşma tarzı Demirel'i bir "halk adamı" kılarken, İnönü ve hatta TİP başkanı sosyalist Mehmet Ali Aybar gibi liderlerin askeri/bürokratik seçkin zümreye mensup oldukları aşikârdı.[24]

1960'ların siyaseti bir önceki on yılla taban tabana zıttı. Türkiye 1960'tan ve anayasanın sağladığı, ilk kez ideolojik siyasete izin veren yeni özgürlüklerden sonra her açıdan siyasileşmişti. Artık ülkede, özellikle de üniversitelerde solun varlığı hissediliyordu. Öğrenciler, kimileri TİP'e bağlı olmak üzere kendi siyasi derneklerini kurmuşlardı. Siyasi literatür zenginleşmişti ve özellikle Batılı solcu yazarlardan yapılan çevirilere kolayca

erişilebiliyordu. Türkiye'nin tecrit hali sona ermiş, ülke etrafındaki dünyanın giderek daha fazla farkına varmaya başlamıştı. Bu uyanışla endişeye kapılan sağ, rehavetten sıyrılıp "komünizmle mücadele"yi desteklemek üzere güçlerini seferber etmeye girişti.

Bu siyasi eğilimler ülkenin ABD'yle düş kırıklığı yaşamasıyla da çakışıyordu. Menderes 1950'ler boyunca Washington'a sadık kalmış ve ABD'nin Soğuk Savaş politikasını sorgulamaksızın desteklemişti. Yönetime gelir gelmez cuntanın ilk işi, Türkiye'nin Batılı müttefiklerine olan bağlılığını teyit etmek oldu. Ekim 1962'deki Küba füze krizi sırasında Başbakan İnönü, bunun bir Sovyet saldırısı olması ve nükleer imhayla karşı karşıya bulunulduğu anlamına gelmesi halinde (ki bunun kıyısından dönüldü) Batı'nın yanında yer alacağına söz verdi. Ama Türkiye bu kriz sırasında, süper güçler arasındaki müzakerelerde bir pazarlık kaleminden öte bir şey olmadığını ve müttefikinin müzakerelerde onun çıkarlarını dikkate almadığını gördü. Kamuoyu, Türkiye'nin menfaati üzerinde pazarlık edildiğine ve Washington için artık "stratejik bir değer" taşımadığına kani oldu. Washington'ın Atina'nın yanında yer almış gözüktüğü 1963-34 Kıbrıs krizi (özellikle de Johnson'ın Haziran 1964'teki mektubu) kamuoyunu Amerika aleyhine ayağa kaldırdı. Anti-Amerikan gösteriler, ordunun 12 Mart 1971'de iktidara el koymasına kadar aralıklarla sürdü.[25]

Türk kamuoyu adadaki olaylar karşısında öyle büyük bir öfkeye kapılmış ve Türkiye'nin yapacağı askeri müdahaleye ezici bir destek olduğuna öylesini inanmıştı ki, Başkan Johnson'ın 5 Haziran tarihli, Başbakan İnönü'yü müdahaleden men eden mektubu karşısında şaşkına dönmüştü. Her ne kadar mektubun tam metni kamuoyuna çok sonra açıklandıysa da, içeriği basına hemen sızmıştı. Bu içerik, milliyetçilerin, Türkiye'nin Küba füze krizinden beri kendisine ihtiyaç duysa bile yardımına koşmaya hiç niyetli olmayan Batı'nın piyonu olduğu yolundaki iddialarını haklı çıkarıyordu. Johnson'ın mektubu şiddetli bir Amerikan karşıtlığına yol açtı, milliyetçiler büyük bir gürültü koparırken, solculardan da "tarafsız Türkiye" talebi yükseldi. Hükümet dahi acizliği ve Johnson'ın pervasızlığı karşısında sarsılmıştı.

Amerikan karşıtlığı bir dış politika meselesi olmanın ötesine geçti; ülke, kabaca Amerikan yanlısı sağcı ve Amerikan karşıtı solcu kamp olmak

üzere iki kutba bölündü. Aslında, Amerikan karşıtı kampta solcular kadar, her türlü siyasi çizgiden neo-Kemalist ulusalcılar da bulunuyor ve bu ikisi zaman zaman iç içe geçiyordu. Bu insanlar Türkiye'yi, başını ABD'nin çektiği kapitalist Batı tarafından sömürülmesi ve ona bağımlı olması bakımından müşkülat içinde görüyorlardı. Türkiye'nin İstiklal Harbi hikâyesi, bağımsız, tarafsız bir devlet kurma peşindeki Kemalistlerle yabancı vesayetini kabule hazır karşıtları arasında geçen, emperyalizme karşı bir mücadele olarak yeniden yorumlanıp sunuldu.

Benzer bir tahlil savaş sonrası Türkiye'si için de yapıldı ve yöneticiler ülkenin gerçek bağımsızlığını koruma kararlılığından yoksun olmakla eleştirildi. Bu bakımdan CHP de, DP de suçlu bulundu; ilki Truman Doktrini'ni ve Marshall Planı'nı kabul ettiği, ikincisi ise Türkiye'yi NATO'ya ve Bağdat Paktı'na soktuğu için. Son gelişmeler de bunların nafileliğini ortaya koyduğuna göre, bu politikaları devam ettirmenin hiçbir mazereti yoktu.

Böyle bir eleştiri, ilk kez kurulu bürokratik düzenin ve ana partilerin dışından geliyordu. Eleştiriyi yöneltenler esas olarak aydın kesim, özellikle de üniversitelerde fikir kulüpleri kurarak geri kalmış, ya da bir başka deyişle emperyalizm tarafından "geri kalmışlığa terk edilmiş" toplumlarının yüz yüze geldiği sorunları tartışan öğrenci gruplarıydı. Bu kulüpler, bürokratik denetimin her türlü inisiyatifi boğduğu bir ülkede bir sivil toplum yaratma yolundaki ilk ciddi girişimlerdi. Kulüp üyelerinden bazıları görüşlerine siyasi bir platform sağlayan TİP'e katıldılar. Bu radikal eğilimlerden CHP de nasibini aldı ve karşılığında siyaseten gündemde kalabilmek için kendini "ortanın solu" olarak tanımladı.

Sağ kanat, komünist ilan ettiği bu yeni radikal milliyetçiliğin kitlelere hitap etmesinden dolayı alarma geçti. Neo-Kemalistler milliyetçiliği ideolojilerinin akidelerinden biri haline getirmeyi başardığından, o zamana değin milliyetçiliği tekelinde tutan sağ karşıt güç olarak İslamı kullanmaya mecbur oldu. "Komünizmle Mücadele Derneği" gibi sağcı örgütlenmeler 1962 gibi erken bir tarihte kurulmaya ve "İslamı komünizmin panzehiri olarak" takdim edilmeye başlanmıştı bile. İslamın bu siyasi güdümlü kullanımı 1960'lar boyunca, özellikle de Suudi parasının İslam Dünyası

Birliği yahut Râbitat-ül Âlem-ül İslâm olarak bilinen örgüt sayesinde nüfuz kazanmasının ardından artarak devam etti. Ancak dinin siyasette önem kazanmasını ithal ikameci politikaların toplumun bütün bir kesimini dışlaması da besledi ve bu kesimden bazıları, ileride göreceğimiz gibi, çözümü İslamcı siyasette aramaya başladı.[26]

Başında bulunduğu Adalet Partisi'yle 1965 seçimlerini hükümeti kurmasına yetecek bir çoğunlukla kazanan Demirel'in, 27 Mayıs rejiminin açığa çıkardığı yeni güçlerle baş etmesi gerekiyordu. Demirel Eisenhower bursuyla Amerika'da bir yıl kaldığı ve Türkiye'de faaliyet gösteren çokuluslu bir ABD şirketinde çalıştığı için, modern kapitalizmin ve ABD'yle irtibatın sembolü haline gelmişti. Bu nedenle soldan ve neo-Kemalistlerden olduğu kadar, onu farmasonlukla itham eden dinci sağdan da olmak üzere her yönden saldırıya uğruyordu. 1960'lı yılların sonuna gelinirken Demirel'in siyasi konumu iyice bozuldu. Zamanla kangren olmaya yüz tutan ve Yunanlıların lehine dönen Kıbrıs sorununun yarattığı hayal kırıklığını giderecek hiçbir çözümü yoktu. Özellikle de ABD'nin Vietnam'a müdahalesinden ve 1967 Ortadoğu savaşından sonra ülke daha da siyasileşmiş, bunun sonucunda Amerikan karşıtlığı iyice artmıştı.

1960'lı yılların olayları ve bilhassa TİP'in propagandaları bu esnada Türkiye'deki emekçileri daha siyasileştirip militanlaştırdı. Bunun sonucunda 1967'de, bir grup sendika hükümet yanlısı Türk-İş konfederasyonundan ayrılıp radikal Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdular. Amerikan modeline göre kurulmuş olan Türk-İş iktisadi taleplere yoğunlaşıyor, siyasi katılımı caydırıyordu. Avrupa'daki örneklerin izinden giden DİSK ise iktisadi taleplerin ancak siyasi eylemle kazanılabileceğini savunuyordu. Bu yüzden TİP'i destekledi. Çatlak, ayrılıkla ve aksi yöndeki iddialara rağmen gayri resmi olarak AP'yle bağlantılı olan Türk-İş'in kan kaybetmesiyle sonuçlandı. Hükümet ve işveren sendikaları alarma geçti. İşçi hareketi üzerindeki hâkimiyetlerini kaybettiklerini anlayıp, iş işten geçmeden dizginleri yeniden ele almaya karar verdiler.

Eğer partisi birlik içinde kalabilseydi, Demirel duruma daha iyi hâkim olabilirdi. Ama öyle olmadı; kendi beceriksizliği yüzünden değil, temsil ettiği iktisat politikalarının sonuçları yüzünden. Demirel modern

kapitalist bir devletin ve toplumun mimarı olmak, bu uğurda eski, köhnemiş yapıları geçmişe gömmek istiyordu. Mecliste yaptığı bir konuşmada "Modern Türk devletinin izleyeceği yol 19. yüzyıl kapitalizminin usullerinden tamamen farklı olacak," demişti. Ve öyle de oldu. Kimi alanlarda tekel niteliği kazanan büyük ölçekli modern kapitalist girişimler kısa sürede Anadolu'nun her yerine kök saldılar. Bir avuç kapitalist yeni iktisat politikalarından istifade ediyordu ve bunlardan bazıları kısa sürede Fortune 500 şirketleri arasındaki yerini alacaktı. Ama ülkenin her yerine dağılmış olan serbest küçük esnaf, tüccar ve zanaatkârlar bu yarıştan zararlı çıktılar.

AP içindeki bu geleneksel alt-orta sınıf temsilcileri, Demirel'i çıkar çevrelerinin eline düştüğü ve halktan ziyade onlara hizmet ettiği için eleştirmeye başladılar. İslamcı bir söylemi benimseyip, ülkedeki çoğu büyük işadamı ve sanayici için iddia edildiği üzere onu da farmasonlukla itham ettiler. Demirel bu insanların içinde bulunduğu ikilemi anlıyordu, ama öğüt vermek dışında onlara hiçbir yardım eli uzatmadı. Gönderdikleri heyete şöyle dedi: "Ülkemizde bir buçuk milyon esnaf ve zanaatkâr vardır; bu da beş altı milyon insan demektir. Kendi kendine yeten, deneyimli, bilgili, becerikli insanlar, demokratik düzende birer güç teşkil eder. Bugünün küçük esnafı yarının fabrika sahibi olabilir." İçine düşmüş oldukları açmazdan kurtulabilmek için örgütlenmeleri ve kaynaklarını birleştirmeleri gerekiyordu. Oysa içlerinden pek azı bunu yapabilecek durumdaydı ya da buna istekliydi; çoğu iflas etti.

Bu kesim Demirel'in öğüdüne kulak vermediyse de, siyasi örgütlenme içine girmeyi becererek Demirel'e ve politikalarına karşı olanları desteklemeye başladı. Çok geçmeden İslamcı Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kuracak olan Prof. Necmettin Erbakan, Mayıs 1968'de hükümetin, Türkiye'yi "Avrupa ve Amerika'nın açık pazarı" haline getirdiğini söylediği politikalarına saldırmaya başladı. Bir yıl sonra da, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanlığı için yapılan seçimlerde, Anadolulu delegelerin desteğiyle Demirel'in adayını yendi.

AP Ekim 1969'daki genel seçimlerden galibiyetle çıktı ama oy oranı 6,4 puan gerilemişti. Bu sonuçlardan cesaret alan Erbakan Ocak 1970'te kendi partisini kurdu. Daha sonra, aynı yılın Aralık ayında AP'den

ayrılan bir diğer hizip de Demokrat Parti'yi oluşturdu. Bu esnada, 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni ele geçiren Albay Türkeş Şubat 1969'da partinin adını Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirdi. Amacı, tekelci kapitalizme ve komünizme aynı oranda karşı olma iddiasındaki militan, aşırı milliyetçi, neo-faşist bir parti yaratarak aynı alt-orta sınıf oylara talip olmaktı. 1965'te ortanın solu programını benimsemesinin ardından CHP de bölünmüştü. Partinin sağ kanadı programı protesto ederek partiden ayrılmış ve Profesör Turhan Feyzioğlu önderliğinde, daha sonra Cumhuriyetçi Güven Partisi adını alacak Milli Güven Partisi'ni kurmuştu. Bölünmüş sağ 1970'lerin siyasi istikrarsızlığının baş etmeni oldu.

Yükselen siyasi tansiyon, toplumsal değişimler ve dünyada olup bitenlerle birleşerek, 1960'ların sonu ile 1970'lerin başlarında her an patlamaya hazır bir ortam meydana getirdi. Sanayideki yüksek büyüme oranı, sürekli olarak artan ve karşılanması imkânsız beklentiler yarattı. Yüksek enflasyon tüketimi müreffeh bir azınlıkla sınırlıyor, işgücü istihdama göre orantısız bir hızla büyüyor, böylece her ne kadar Avrupa'da "ekonomik mucize" gerçekleştiren dış göçle biraz hafiflemişse de işsizlik sürekli yükseliyordu. Bu arada işçiler de giderek daha militanlaşmakta ve akın akın sendikalara katılmaktaydılar. Çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de nüfus sadece hızla artmakla kalmıyor, otuz yaşın altındakilerin oranı endişe verici boyutlara ulaşıyordu. Halihazırda yetersiz olan eğitim sistemi, büyüyen öğrenci kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalırken, ekonomi de her yıl mezun olan binlerce kişiye iş sağlayamıyordu. 1960'lardaki kayıt kapasitelerini ikiye katlayan okullar ve yüksek öğretim kurumları (üniversiteler, öğretmen okulları ve ilahiyat fakülteleri) sağın ve solun uç siyasi gruplarının üye toplama mekânına dönüştü.

1960'ların solcu eylemcilerinden ve solun ideologlarından biri olan Murat Belge, "1968'in sarsıcı olayları (Şubat'taki Tet saldırısı, Fransız öğrencilerin Mayıs'taki ayaklanması ve Ağustos'taki Çekoslovakya işgali) Türkiye'deki öğrenci siyasetinin hâkim sera ortamında, çoğu ülkede olduğundan çok daha büyük bir etki yaptı," diye yazdı.[27] Bu olaylar, "milli bakiye sistemini" lağveden 1 Mart tarihli seçim kanunu değişikliğiyle de birleşti. Değiştirilmesi planlanan hüküm sayesinde, TİP 1965 seçimlerinde

mecliste on dört sandalye kazanmış ve boyutuyla son derecede orantısız, tarihi önemde bir muhalefet rolü oynamıştı. Hükümetin kanunda değişiklik yaparak TİP'i siyasi arenanın dışına itmek istemesinin nedeni buydu.

Yapılan değişiklik, TİP'in aynı oyu alsa dahi mecliste ancak üç sandalye kazanmasına yol açıyordu; 1969'daki seçimlerde parti ancak iki sandalye elde edebildi. Yeni yasayı değerlendiren The Economist (9 Mart 1968) şu aşikâr sonuca ulaşıyordu: "Türkiye Komünist Partisi yasaklı olduğu için, İşçi Partisi gerçekte aşırı solcuların yasal olarak yuvalanabildiği tek yer. Yıkıcılık, siyasi engellenmişlik içinde beslenip büyür. İşçi Partisi şu anda yıkıcı olsa da olmasa da, eğer mecliste bir mahreç bulması engellenirse, o yöne meyletmesi çok muhtemeldir."

Gerçi bazı yandaşları öyle idi ama TİP'in kendisi yıkıcı bir parti haline gelmedi. Meclis yolunun sola kapalı olduğuna kanaat getirenler, iktidara gelmenin tek yolunun sempatizan bazı subaylarla işbirliği içinde yapılacak bir askeri darbeden geçtiğine inanmaya başladılar. Sol, TİP'i desteklemeye devam edenler ve "Milli Demokratik Devrim" (yani radikal subaylarla yapılan ittifak) taraftarları olmak üzere ikiye ayrıldı. Türkiye'nin sorunlarına verilecek cevabın Hindistan'daki Naksalit hareketi türünde bir Maoizmde ya da Latin Amerikan şehir gerillası stratejisinde bulunabileceğine inananlar da vardı.

Aynı zamanda, solu seçim yasasıyla sakatlayan hükümet, DİSK'in siyasi sendikacılığını hükümet yanlısı Türk-İş lehine bir kanun çıkararak ortadan kaldırmaya da karar verdi. Türk sendikacılık hareketi konusunda uzman olan Prof. Işıklı, yapılan değişiklikle "belli bir işyerinde çalışanların en az üçte birini temsil etmedikçe, o işyerinde sendikalaşmanın yasaklandı"ğını yazar: "Ancak en önemlisi, hükümet sözcüsünün de açıkça ve kamuoyu önünde kabul ettiği gibi, değişikliğin DİSK'in kökünü kazımak için kullanılacağıydı."[28]

İşçiler bu kanuna, 15-16 Haziran 1970'te büyük ölçüde kendiliğinden gelişen muazzam bir gösteriyle karşılık verdiler ve tüm İstanbul-Marmara bölgesini felce uğrattılar. Bu, gösteriyi "kostümlü ihtilal provası" olarak tanımlayan rejim için bardağı taşıran son damla oldu. Gözlemciler, hükümetin İkinci Cumhuriyet'in kurumlarıyla asayişi sağlamayı beceremediği

belirterek, bir diğer askeri vesayet rejiminin yolda olduğu tahmininde bulundular. Demirel, sık sık, bu kadar liberal ve gevşek bir anayasayla ülkeyi yönetmenin imkânsızlığından dem vurmuştu.

Ocak 1971 itibariyle Türkiye kargaşa içindeydi. Üniversitelerde eğitim durmuştu. Latin Amerikalı şehir gerillalarını taklit eden solcu gençler banka soymaya, ABD askerlerini kaçırmaya ve Amerikan hedeflerine saldırmaya koyulmuştu. Neo-faşist militanlar, hükümeti eleştiren üniversite profesörlerinin evlerini bombalıyordu. Fabrikalar grevdeydi ve 1 Ocak'la 12 Mart 1971 arasında, önceki herhangi bir yılda olduğundan çok daha fazla işgünü kaybedildi.[29] İslamcılar daha da saldırganlaşmıştı; MNP'nin Atatürk'ü ve Kemalizmi açıkça reddetmesi silahlı kuvvetleri adeta çıldırttı.

Mart ayının başlarına gelindiğinde Demirel artık iyice kontrolünden çıkan ve giderek vahimleşen olaylara yenik düşmüştü. Partisinin meclis grubunun 8 Mart'ta yaptığı toplantı artık güvenoyuna sahip olmadığını ortaya koydu ve bu haber AP içindeki sırdaşları tarafından hemen generallere iletildi. İki gün sonra toplanan generaller, artık partisinin tam desteğini arkasında bulamayan Demirel'in gitmesi gerektiğine karar verdiler. Böylelikle 12 Mart'ta silahlı kuvvetler adına harekete geçen generaller, Cumhurbaşkanı Sunay'a ve iki meclisin başkanlarına verdikleri muhtırada, anayasanın öngördüğü reformları gerçekleştirmeye muktedir, kuvvetli, inandırıcı bir hükümetin kurulmasını istediler. Hükümetin çekilmeyi kabul etmemesi halinde iktidara el koyacakları tehdidinde bulunmaları Demirel'e başka seçenek bırakmıyordu. Onun istifasıyla, nicedir istediği ama 1961 anayasasının getirdiği teminatlar yüzünden bir türlü alamadığı anti-demokratik önlemlerin yolu açılmış oldu.

Sosyal demokrasi ve siyasi terör, 1971-80

Generallerin önceliği "asayişin tesis edilmesi"ydi. Bu, siyasal solun ve onun İşçi Partisi, Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç), üniversitelerdeki fikir kulüpleri, Öğretmenler Sendikası şubeleri ve DİSK gibi bütün örgütlenmelerinin tasfiyesi anlamına geliyordu. Aynı zamanda, Milliyetçi Hareket Partisi'nin Ülkü Ocakları adını taşıyan gençlik örgütüne, ideolojik rakiplerine karşı adeta polislik etme serbestisi tanındı.

Cunta Demirel hükümetinin yerine "partiler üstü" bir teknokratlar kabinesi getirdi ve başına da 19 Mart'ta muhafazakâr Cumhuriyetçi Prof. Nihat Erim'i başbakan olarak atadı. Sağ partilerce desteklenen Erim'in, İnönü'nün arka çıkmasıyla CHP'yi de kendi tarafına çekmesi umuluyordu. Erim cuntanın planladığı reform programını, kısmen de siyasal sol yasaklanınca yeraltına itilen aşırı solcuların yürüttüğü, yeni yeni patlak veren terör eylemleri nedeniyle yürütemedi. Nisan ayında, aralarında Kürt ayrılıkçılarının faaliyet gösterdiği Güneydoğu illerinin de bulunduğu on bir ilde sıkıyönetim ilan edildi. Buna bağlı olarak siyasi yaşam kesintiye uğrarken, 3 Mayıs'ta her türlü grev ve lokavt yasadışı ilan edildi.

İzleyen iki yıl boyunca baskı olağan hale geldi. Sağcılar tarafından Türkiye'nin bütün sorunlarının müsebbibi ilan edilen anayasa, kamuoyu tartışmasına açılmadan, 1961 anayasasının güvence altına aldığı hak ve özgürlükler ortadan kaldırılarak değiştirildi. Generaller liberal bir anayasanın Türkiye gibi gelişmekte olan bir toplum için lüks olduğuna hükmetmişlerdi. Liberal anayasa değiştirildikten sonra sıra reform konusuna geldi. Ama sağcılar reformlara karşıydı ve Demirel'in kabinedeki AP'li bakanları çekmesi bir krize sebep oldu. Kriz Demirel'in lehine çözüldü, ama reformların ölü doğduğuna inanan on bir bakan, Erim'i de aynı yolu izlemeye zorlayarak kabineden çekildi.

İkinci Erim hükümeti (11 Aralık 1971-17 Nisan 1972) de başarısız oldu. Demirel'in desteği olmadan Erim'in yapabileceği pek bir şey yoktu; Demirel ise bir sonraki seçimleri kazanmayı kolluyordu. Böylelikle istifa eden Erim'in yerine Ferit Melen geçti. Melen, önceliği asayişe vermeye devam etti ve reform ile temel iktisadi ve toplumsal sorunlar el sürülmeden kaldı. Ama 1973 yaklaşırken seçim vaatleriyle birlikte ülkedeki haleti ruhiye de değişmeye başladı. Bülent Ecevit 1972 Mayıs'ında CHP genel başkanlığını İsmet İnönü'den almayı başarmış ve partinin rotasını sosyal demokrasiye doğru çevirmeye koyulmuştu. Aynı zamanda İnönü'nün generallerle işbirliği politikasını da bir kenara bırakarak, görev süresi 1973'te dolacak olan Cumhurbaşkanı General Cevdet Sunay'ın yerine General Faruk Gürler'in getirilmemesi konusunda Demirel'le anlaştı. 6 Nisan'da, üzerinde uzlaşıya varılan aday, emekli amiral Fahri Korutürk

cumhurbaşkanı seçildi. Melen 7 Nisan'da istifasını sununca, Korutürk başbakanlığa büyük iş çevrelerinin muhafazakâr sözcüsü Naim Talu'yu atadı. Reform artık tamamıyla kâğıt üzerinde kalmış ve uygulanması seçim sonrası hükümetine bırakılmıştı.

Türkiye seçimlere hazırlanıyordu. Sağda Demirel dizginleri ele almış gibi görünüyordu, ama sağcı Milli Güven, Milliyetçi Hareket ve Milli Nizam partilerinin 1971'de kapatılmasından sonra kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) gibi küçük partiler yüzünden hâlâ bölünmüştü. Mart 1971'den ağır yaralarla çıkan sol ise yeni sosyal demokrat CHP etrafında toplanmaya başlamıştı. Ekim 1973'teki seçimlerden sosyal demokrasi öyle güçlenerek çıktı ki, generaller Eylül 1980'de daha da şiddetli bir müdahalede bulunmaya mecbur kaldılar. CHP oyların yüzde 33,3'ünü, meclisteki sandalyelerin ise 185'ini almıştı, ama meclis çoğunluğu için gerekli 226'nın hâlâ gerisindeydi. Dolayısıyla Ecevit sağ kanattan bir partiyle koalisyona gitmek zorunda kaldı.

Ecevit'e hükümeti kurma görevi verildiğinde, Türkiye'deki kurulu düzen Demirel'in Ecevit'in radikalliğini törpüleyeceği bir CHP-AP koalisyonundan yanaydı. Ancak Demirel, yeni hükümetin, ekonominin kısmen dünya ekonomisindeki bozulmadan kaynaklanan kötüye gidişine dur diyebilmek için halkın hoşuna gitmeyecek önlemler almak zorunda kalacağını bilerek, herhangi bir koalisyona katılmayı reddetti. Ecevit, İslamcı popülist lider Necmettin Erbakan'a yönelmek zorunda kaldı. Sıkı pazarlıklardan sonra Ocak 1974'te kurulan CHP-MSP koalisyonu, herhangi bir ortak programa değil, katışıksız bir siyasi fırsatçılığa dayanıyordu. Bu yüzden de kırılgandı ve dağılmaya mahkûmdu. Ecevit'in istifasıyla 18 Eylül'de sona erdi. Ecevit, Kıbrıs Rum kesiminde Başkan Makarios'a karşı düzenlenen darbe üzerine Kıbrıs'a müdahale kararını veren karizmatik lider olarak erken seçimi kazanıp tek başına iktidara geleceğinden emindi.

Ancak hesaplarında fena halde yanılmıştı, çünkü Ecevit'in ezici bir seçim zaferi elde etmesinden korkan sağ partiler erken seçime gitmeyi reddettiler ve Demirel'in başkanlığında "Milliyetçi Cephe" adıyla bilinen "Sola Karşı Sağcı Cephe" koalisyonunu kurma yoluna gittiler. 31 Mart 1975'te ilan edilen hükümet dört partiden oluşuyordu: Adalet Partisi, Milli Selamet

Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve dışarıdan destek veren bağımsız sabık Demokrat Partililer. Milliyetçi Hareket Partisi üç milletvekilinden ikisini kabineye sokmayı, böylece neo-faşist ideolojisini meşrulaştırmayı başardı. Sağ partiler, koalisyonu kendi saflarını çeşitli bakanlıklara yerleştirerek devleti parsellemekte kullandılar. Cephe yanlısı medya "Parlamentoda Demirel, Sokakta Türkeş" sloganını yayarken, partinin Bozkurtlar diye bilinen militanları şiddet hareketlerinde çok daha etkin bir rol oynamaya başladılar; öyle ki, siyasi terör Türk siyasi hayatının daimi bir parçası haline geldi. 1970'ler boyunca Türkiye'yi kasıp kavurarak 1980'deki askeri müdahaleye zemin hazırlayan siyasi şiddetin birincil hedefi, Ecevit'in sosyal demokrat hareketini saf dışı bırakmaktı.

Seçmen ne Milli Selametçilerin İslamcı propagandasına ne de neo-faşistlerin komünizm tehdidini sömürmesine yanıt verdi. Sadece partilerin programlarına oy verdi: CHP'nin "insani yüzlü" bir kapitalist Türkiye yaratma vaadiyle Demirel'in her Türk'ün gurur duyacağı "Büyük Türkiye"sine.

İlginçtir, seçim sonuçları, Milliyetçi Cephe koalisyonunun, partilerin devlet yapısı üzerindeki hâkimiyetleri üzerinden ciddi biçimde hazırlanmaya başladıkları genel seçimlere kadar sürmesini garantiledi. 1976 ve 1977'de şiddet öylesine tırmandı ki, hükümet artık ipleri tamamen elinden kaçırdı. Liberal basın açık açık faşizm tehlikesinden söz ediyordu. Başbakan Demirel kendini Milliyetçi Cephe'den kurtarmanın tek yolunun erken seçimden geçtiğine kanaat getirdi. 5 Nisan 1977'de, AP ve CHP'nin oylarıyla 5 Haziran'da seçim yapılması kararı alındı.

Seçimlerin ilanıyla birlikte siyasi şiddetin sıklığı ve yoğunluğu iyice arttı ve 1 Mayıs 1977'de İstanbul'da, "yükselen faşizm dalgası" denen şeye karşı bir güç gösterisi olarak düzenlenen muazzam bir yürüyüşte doruğa ulaştı. Sağ kanat yürüyüşü bir katliama dönüştürmeyi becerdi. Eğer amaçları seçmene gözdağı vermek idiyse bunda fena halde başarısız oldular, çünkü ertesi ay yapılan seçime katılım oranı 1972'deki yüzde 68,8'den yüzde 72,2'ye çıktı ve CHP 213 sandalye kazandı, ama tek başına hükümet kurması için gereken 226'yı tutturamadı.[30]

Türkiye tarihinde ilk kez bir azınlık hükümeti kuran Ecevit 3 Temmuz'daki güven oylamasını geçemedi. Bunun üzerine Demirel, 21

Temmuz'da "İkinci Milliyetçi Cephe"yi kurdu. Bu koalisyonda AP'nin on üç milletvekiline karşılık İslamcıların sekiz ve neo-faşistlerin de beş bakanlık elde etmiş olması, AP'nin aşırı sağa nasıl muhtaç hale geldiğini gösteriyordu. Ancak bu koalisyon Aralık 1977'deki yerel seçimlere kadar ayakta kalamadı. On iki AP milletvekilinin süre giden şiddet olayları ve Güneydoğu'da Kürtlere yönelik baskılar nedeniyle aleyhte oy kullanması üzerine, Demirel 31 Aralık'taki güven oylamasını kaybetti.

Ecevit, AP'den ve eski CHP'den ayrılan ve hepsi de bağımsız milletvekillerinin desteğiyle hükümeti kurdu. Bu şahısların kendi programını uygulamasına asla izin vermeyeceklerini biliyordu, bu yüzden tek vaadi ülkede "barış ve beraberliği yeniden tesis etmek" oldu. Ancak bunu dahi yerine getiremedi ve sağın başlattığı siyasi terör dalgası, 1 Şubat 1979'da, liberal Milliyet'in genel yayın yönetmeni ve başyazarı Abdi İpekçi'nin suikasta kurban gitmesiyle meşum bir dönemece girdi. Ecevit teröristlerin Alevileri hedef almaya başlamaları üzerine, 25 Aralık 1978'de on üç ilde sıkıyönetim ilan etmek zorunda kaldı. Ama bu sınırlı sıkıyönetim bile şiddeti zapt edemedi ve Ecevit'e olan destek zayıflamaya başladı. 14 Ekim 1979'da yapılan kısmi ara seçimlerde seçmen Ecevit'i cezalandırdı: Ecevit'in oyları yüzde 29'a düşerken AP'ninkiler yüzde 46,83'e yükseldi; MSP ve MHP ise aynı seviyede kaldı.

Ecevit'in 16 Ekim'deki istifası üzerine, Demirel 12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurdu. Her ne kadar sağın desteğine dayanmaya devam ettiyse de, bir diğer Milliyetçi Cephe koalisyonu mümkün değildi. Sağ, siyasi solu 1971'den sonra nasıl ortadan sildiyse, sosyal demokrasiyi bertaraf etme hedefine de ulaşmıştı. Demirel 25 Kasım'da güvenoyu aldıysa da, hükümetinin İran Devrimi ve Sovyetlerin Afganistan müdahalesinin yarattığı siyasi kargaşayla baş edecek istikrarı sağlamasının imkânı yoktu. Dahası, küreselleşme, seçim siyasetinden muaf bir devlet gerektiriyordu. Bu iki etmen de Türkiye'nin tüm siyasi yapısını böyle bir devlet yaratacak şekilde yeniden örgütleyecek bir askeri müdahaleyi zorunlu kılıyordu. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi tam da bunu yapmak amacıyla gerçekleştirildi.

Generaller Demirel hükümetini görevden uzaklaştırdıktan sonra, Genelkurmay Başkanı General Kenan Evren ile donanma, hava kuvvetleri ve jandarmanın kuvvet komutanlarından oluşan bir Milli Güvenlik Konseyi (MGK) kurarak kendilerini yasama ve yürütme organı olarak atadılar. Yetkilerinden bazılarını emekli Amiral Bülent Ulusu başkanlığında kurulan teknokratlar kabinesine devretmekle birlikte, Kasım 1983 seçimlerinden sonra sivil yönetime geçilene kadar ülkeyi yönettiler. Bu arada sıkıyönetim ilan edilmiş, generaller "asayişi" tesis etme işine girişmişlerdi. Siyasi partiler kapatıldığı ve eski siyasetçilere yasak getirildiği için, ülkedeki her türlü siyasi faaliyet durma noktasına gelmiş bulunuyordu. Görünüşte siyasi yaşama benzer bir şey inşa edilinceye kadar, Türkiye'nin kurumlarının (anayasa, seçim sistemi, üniversiteler) ülkeyi depolitize etmek üzere kökünden değiştirilmesi gerekiyordu.

1983'te siyasi partilere yeniden izin verildi, ama yalnızca "yeni siyasetçiler" parti kurabiliyordu. Parti başkanları tek tek elden geçirilip yeni rejim açısından tehlikeli duranlar elendi. 1980 meclisinin tamamı beş yıllığına, parti başkanları ise on yıllığına siyasetten men edildi. Dolayısıyla, yapılacak seçimlere ancak üç parti katılabildi. Merkez sağ, Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) ve emekli General Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) etrafında birleşirken, merkez solu, tek vasfı İsmet İnönü'nün sekreterliğinden gelmek olan emekli bürokrat Necdet Calp başkanlığındaki Halkçı Parti temsil ediyordu.[31] Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi eski siyasetçilerin, yasaklı da olsalar, siyasi yaşam üzerindeki etkileri devam etti.

Kasım 1983 seçimleri yüzde 45,15'lik oy oranıyla Özal'ın ANAP'ını iktidara taşıdı; Halkçı Parti yüzde 30,46, MDP ise yüzde 23,27 oranında oy aldı. Özal, partisinin, 1980 öncesinin sağdan sola tüm ideolojik eğilimlerini temsil ettiğini iddia ediyordu. Kendisi Demirel'in son hükümetinde ekonomiden sorumlu olmuş ve generaller zamanında da görevine devam etmiş bir bürokrattı. Hiçbir siyasi kargaşanın yer almadığı beş yıllık bir "toplumsal barış" istemiş ve rejim de bunu sağlamıştı. "Ülkenin iktisadi sorunlarını düzeltmek için" uygun gördüğü her önlemi almakta serbestti. Bu,

enflasyonu düşürmek için fiyatların serbest bırakılması, ücretlerin düşük tutularak tüketimin kısılması, ihracatın artırılması ve on sekiz milyar dolar civarındaki dış borç ödemelerini ertelemek için yabancı kredi kuruluşlarıyla masa başına oturulması anlamına geliyordu.

Türkiye'de partiler, fikir ya da program partisi olmaktan çok, başkanlarının karakterine bürünmeye yatkındır. Bu yüzden CHP İnönü'nün, DP Menderes'in, AP Demirel'in, İslamcı partiler de Erbakan'ın partisi olmuştur. ANAP da daha başından itibaren Özal'ın partisiydi ve kurduğu kabine, onun yürütme organı üzerindeki mutlak hâkimiyetini yansıtıyordu; parti içi demokrasi söz konusu bile değildi. Bu durum 1989'da parti başkanlığından resmen ayrılıp cumhurbaşkanı olmasından sonra dahi devam etti.

Yasaklı liderler (Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş) 1986 yılı başlarında, emanetçi partilerin arkasında siyaset sahnesine çıktılar. Ancak siyasi haklarına yeniden kavuşmak için 6 Eylül 1987'deki referandumu beklemeleri gerekiyordu. Erken seçimin yolu açılmıştı; muhalefete örgütlenmek için ne kadar az zaman kalırsa partisi için o kadar iyi olacağını hesaplayan Özal, erken seçim tarihini 29 Kasım olarak belirledi. ANAP seçimi kazandı, ama yüzde 36,29'a düşen bir oy oranıyla; başında İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'nün bulunduğu Sosyal Demokratlar (SHP) yüzde 24,81 ile ikinci, Demirel'in Doğru Yol Partisi (DYP) ise yüzde 19,15 ile üçüncü oldu. Dört küçük parti, yeni seçim kanunun getirdiği yüzde 10'luk seçim barajını aşamayıp meclis dışı kaldı. Sol oylar, SHP ile Ecevit'in seçimde yüzde 8,53 oranında oy alan Demokratik Sol Parti'si (DSP) arasında bölünmüştü.

ANAP güçten düşmeye devam etti ve 26 Mart 1989 yerel seçimleri parti için tam bir bozgun oldu: Partinin oyları beş yılda yüzde 45'ten yüzde 22'ye düşmüştü. Özal 1992'de yapılacak genel seçimde çoğunluğu kaybedeceğinin ve böylece siyasi kariyerinin sona ereceğinin farkındaydı. Bu yüzden, görev süresi 1989'da sona erecek olan General Evren'den sonra meclise kendini cumhurbaşkanı seçtirtmeye karar verdi. "Kutsal İttifak"çı İslamcılarla milliyetçiler arasında bölünmüş olan parti, Özal'ın ayrılışını partinin hâkimiyetini ele geçirme fırsatı olarak gördü. 31 Ekim'de Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanı olarak seçilen Turgut Özal 9 Kasım 1989'da makama oturdu.

Özal'ın cumhurbaşkanlığı (1989-93) siyasi istikrarsızlıklar içinde geçti. Onun denetiminden kurtulan ve başına, silik bir başbakan olan Yıldırım Akbulut'un geçtiği partide başlayan hizipler arası liderlik yarışı partiyi daha da zayıflattı. Giderek büyüyen Kürt isyanı, siyasi suikastler, "İslamcı köktendincilik" ve iktisadi sorunlar karşısında hükümetin gösterdiği beceriksizlik, askeri müdahale söylentilerini gündeme getirdi. 2 Ağustos 1990'daki Körfez kriziyle birlikte ülkenin tüm dikkatini içeriden dışarıya çevirmesi, Özal'a bir süreliğine de olsa konumunu güçlendirme imkânı verdi. Mart 1991'de yapılan bir saha araştırması, ANAP'ın İstanbul'daki desteğinin yüzde 23'ten yüzde 18'e düştüğünü ortaya koyuyordu. Sosyal demokratların şansı da yaver gitmiyordu; yükselen tek parti Demirel'in DYP'siydi. Haziran'daki seçimlerde ANAP başkanlığına genç ve "modern" Mesut Yılmaz'ın (daha kırk üç yaşındaydı) getirilmesi ve milliyetçi-dinci grupların yenilgiye uğraması, partiye ülkedeki duruşunu düzeltme şansı tanıdı. Yılmaz iktisadi durum iyice kötüleşmeden, 1992 yerine 1991'de genel seçime gitmeye karar verdi. Meclis 20 Ekim'de seçim yapılması kararı aldı.

Seçim sonuçları Yılmaz'ı haklı çıkardı ve ANAP, Demirel'in DYP'sinden sonra ikinci geldi. Asıl kaybedenler ise bölünmüş sosyal demokratlardı. 1989'un en popüler partisi olan Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) oyların yüzde 20,8'ini alarak üçüncülüğe düşer ve mecliste seksen sekiz sandalye kazanabilirken, Ecevit'in DSP'si yüzde 10,8 oy oranıyla yedi sandalye elde etmişti. Erbakan'ın Refah Partisi'nin altmış iki sandalye kazanarak meclise girmesi, Türkiye'deki Müslüman orta sınıfın artan siyasi öneminin habercisiydi.

İki merkez sağ parti (ANAP ve DYP) arasında anlamlı ideolojik farklılıklar yoktu, ama birleşerek güçlü bir hükümet oluşturmayı kabul etmediler. Çıkar çevreleri ağır bastı ve Yılmaz Demirel'in liderliğini kabul etmektense muhalefete geçmeyi tercih etti. Demirel aradaki ideolojik farklılıklara rağmen Erdal İnönü'nün sosyal demokratlarıyla, ülkenin 1970'ler boyunca arzu ettiği, ideolojik olmayan bir koalisyon kurdu.[32] Halkın yüzde 48'inin desteğine sahip olan hükümet mecliste 266 sandalye ile temsil ediliyordu. Teoride, küresel pazara girmek için gerekli reformları uygulamaya muktedir güçlü bir hükümetti.

Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'teki ani ölümü üzerine Demirel parti başkanlığını iktisat doktoralı, iş çevreleriyle yakın bağlara sahip, nispeten genç ve deneyimsiz bir siyasetçi olan Tansu Çiller'e (1946-) bırakarak, Mayıs ayında köşke çıktı. Amerika'da eğitim görmüş olan Çiller'in partiye modern bir imaj kazandırması bekleniyordu. Çiller, halkın zararına olan sağcı politikalara omuz verdikçe seçmenin gözünden düşen sosyal demokratlarla koalisyonu sürdürdü. Bu durumdan kârlı çıkan ve seçmen nezdindeki konumunu pekiştiren ise Refah Partisi (MSP'nin yeniden dirilmiş hali) oldu.

1984'te başlamış olan Kürt ayaklanmasının 1990'larda daha da ciddiyet kazanması üzerine ılımlı Kürt siyasetçiler davalarını meclise taşımak için çeşitli partiler kurmaya giriştiler. Bu partilerden biri olan Halkın Emek Partisi (HEP) Ağustos 1993'te Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı; Mayıs 1994'te yerine kurulan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) de aynı akıbete uğradı. Bu esnada Çiller başkanlığındaki DYP hızla oy kaybetmeye başlamış, Aralık 1995'teki genel seçimlerde, oyların yüzde 21,38'ini alan ve 158 milletvekili çıkaran Refah Partisi galip gelmişti.[33]

Hiçbir parti tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edememişti ve koalisyon kurma çabaları da boşa çıktı. Laik partiler Refah'ın başkanlığında bir koalisyona katılmayı reddederken, DYP ve ANAP'ın başkanları da (Çiller ve Yılmaz) birbirlerinin idaresi altına girmeyi reddettiler. Çiller ile Yılmaz nihayetinde Mart 1996'da, dönüşümlü başbakanlık içeren, Ecevit'in DSP'sinin de destek verdiği bir koalisyon kurmakta anlaştı. Erbakan'ın Çiller'i yolsuzlukla itham eden bir meclis soruşturması başlatma tehdidi koalisyonu zayıflattı. Böyle bir koalisyon fazla uzun süremeyecek kadar istikrarsızdı ve kabine içindeki gerilimler Mesut Yılmaz'ı 6 Haziran'da istifaya zorladı. Bundan sonraki hükümeti Erbakan'ın kurmasından başka çare kalmamıştı ve bu, bir İslamcının başbakanlığındaki ilk hükümet olacaktı.

Erbakan'ın şantajı işe yaradı ve Çiller, aleyhindeki soruşturmayı durdurması kaydıyla İslamcılarla koalisyon kurmaya razı oldu. Fırsatçı Erbakan kendisinin başbakan olacağı bir koalisyonu kabul etti ve 29 Haziran 1996'da "Refahyol hükümeti" ilan edildi.[34] Böylesine ilkesiz bir

siyasi davranışın ardından yapılan bir kamuoyu yoklaması, halkın siyasetçilerin yanı sıra başka devlet kurumlarına olan güvenini de yitirdiğini ve sadece orduya güvenin arttığını gösterdi.

Erbakan, başbakanlıktaki tedbirli yaklaşımına rağmen laik medyada sürekli eleştiriliyordu. MGK'daki generaller, Türkiye'nin İsrail'le olan askeri işbirliğini daha da genişleterek onu küçültme yoluna gittiler. Dahası, Erbakan'ın laik seçkinlere hoş görünme gayretleri, iktidara gelmeden önce dilinden düşürmediği saldırgan İslamcı politika beklentisi içindeki parti tabanını yabancılaştırıyordu. Oysa Refah yönetimi, "Anadolu kaplanları" olarak anılan Anadolu burjuvazisinin 1980'lerden itibaren elde ettiği kazanımlar nedeniyle ılımlı ve merkezci olmuştu. İslamcı burjuvazi küreselleşmenin nimetlerinden pay almak istiyor ve bu nimetlere de ancak kendi partisi iktidarda iken uzanabiliyordu. Partinin alt kademeleri ise iktisadi güçlüklerle boğuşmakta ve radikal taleplerini yinelemekteydiler.

Refah Partili bir belediye başkanının Şubat 1997'de bir "Kudüs Günü" gösterisi düzenleyip şehrin İsrail'den kurtarılması çağrısında bulunmasıyla olaylar doruğa ulaştı. Bu, 1930'daki Menemen Olayı'nı hatırlatan bir gösteriydi ve laik güçler, bilhassa da silahlı kuvvetler başkentin bu kadar yakınında böyle bir olayın sahnelenmesi karşısında dehşete kapıldı. Ordu, tanklarını Sincan sokaklarında dolaştırarak, belediye başkanını tutuklatarak, gösteride konuşma yapan İran büyükelçisini istenmeyen kişi ilan ederek ve Refah Partisi aleyhinde bir soruşturma başlatarak karşılık verdi. Dahası, generaller 28 Şubat'ta, siyasi İslamı Kürt milliyetçiliğinden daha tehlikeli addederek, Erbakan'ı siyasi İslamın etkisini zayıflatmak üzere tasarlanmış yirmi kararı kabule mecbur bıraktılar. Siyasi İslam yandaşlarının yanı sıra generallerin Eylül 1980 sonrasında "solcu ideolojiler"in tesirini dengelemek üzere yasallaştırdığı İmam Hatip okulları da devlet aygıtından temizlenmeliydi.

Ağustos ayında meclisten, siyasal İslamın Türkiye'deki alt ve alt-orta sınıf gençliği üzerindeki etkisini zayıflatmak amacıyla laik eğitimi beş yıldan sekiz yıla çıkaran bir yasa geçirildi.

Savunulamaz bir durumda kalan Başbakan Erbakan 18 Haziran 1997'de istifasını sundu. Cumhurbaşkanı Demirel'in Tansu Çiller'i

başbakan ataması halinde koalisyonun devam edebileceğini umuyordu. Ama Demirel başbakanlık görevini ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz'a verirken, mahkeme de Refah Partisi aleyhine bir soruşturma başlattı. Partilerinin kapatılacağını anlayan parti liderleri Aralık 1997'de Recai Kutan başkanlığında yeni bir parti kurdular: Fazilet Partisi (FP).[35] Kapatılan İslamcı partinin yerine kurulan daha ılımlı ve daha az İslamcı oluyordu. Recai Kutan da Mayıs ayı itibariyle Erbakan'ın katı İslamcı söylemini bir kenara bırakmış, NATO'dan çekilmekten ya da İslami bankacılığı getirmekten söz etmez olmuştu. Ayrıca, İslamcıların ana akım siyasi yaşama katılmaya istekli olduklarının bir ispatı olarak Anıtkabir'e gidip Atatürk'e saygı duruşunda da bulundu.

Ancak yine de Anayasa Mahkemesi Fazilet Partisi'ni irticai faaliyetlerin yuvası olduğu gerekçesiyle Haziran 2001'de kapattı; bunda bilhassa partinin laik devlete karşı başlatılan türban kampanyasındaki rolü etken olmuştu. İslamcılar Temmuz ayında Saadet Partisi'ni (SP) kurdular; Ağustos'ta ise Saadet Partisi'nin reformcu ve "modern" kanadı, laik olduğu iddiasındaki Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) oluşturdu. Partinin başkanı, dini nefreti körüklediği ve laikliği ihlal ettiği gerekçesiyle hapse atılan, İstanbul'un eski büyükşehir belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan'dı. Anketler, kısa sürede en popüler lider olan Erdoğan'ın partisinin gelecek seçimleri kazanacağını gösteriyordu.

Yılmaz başkanlığındaki, Demokratik Sol Parti ve Çiller karşıtlarının kurduğu Demokrat Türkiye Partisi ile oluşturulan koalisyon Kasım 1998'e kadar sürdü. Yılmaz'ın, muhalefet tarafından yolsuzluk yaptığı ve "mafya" ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle verilen bir gensoruyla düşürülmesinin ardından, sicili temiz nadir siyasetçilerden biri olan Ecevit 11 Ocak 1999'da bağımsızlarla koalisyona girdi. Koalisyonun görevi Türkiye'yi 25 Nisan 1999'daki seçimlere götürmekti. PKK (Kürdistan İşçi Partisi) lideri Abdullah Öcalan'ın 15 Şubat'ta yakalanması ülkedeki milliyetçi havayı yükseltirken, aslında milliyetçiliğin yaklaşan seçimlerdeki ezici zaferini de garanti etmiş oldu.

Sosyal demokrasiden fiilen vazgeçmiş olan Ecevit kendini coşkulu bir milliyetçi olarak yeniden yaratmıştı; Milliyetçi Hareket Partisi ise aşırı

milliyetçiliğini sergilemekten geri durmuyordu. Seçim sonuçları siyasi bir deprem olarak betimlendi. Milliyetçiler (DSP ve MHP) liberalleri (ANAP ve DYP) yaya bırakmıştı, çünkü seçmen Yılmaz ile Çiller'in yolsuzluklarından ve atışmalarından usanmıştı. İslamcıların 1995'te yüzde 19 olan oyları 1999'da yüzde 15,94'e düşmüştü, ama yerel seçim sonuçlarının da gösterdiği üzere parti hâlâ azımsanmayacak bir güçtü. Kürt yanlısı HADEP ulusal düzeyde varlık gösterememişti, ama Güneydoğu Anadolu'daki şehirleri almıştı. CHP ise, anlaşılan, seçmene hiçbir şey vaat edememiş ve meclis dışı kalmıştı.[36]

Bülent Ecevit ANAP ve MHP ile koalisyon kurdu. Birincil amacı durgun bir ekonomiyi işler hale getirebilmekti; koalisyon ortaklarının bu konuda işbirliği yapmakta ve acilen ihtiyaç duyulan siyasi istikrarı sağlamakta anlaşmaları üzerine, iş dünyası Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) öncülüğünde gereken desteği verdi. Fakat 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999'daki yıkıcı depremler kriz döneminde partileri işbirliğine iterken, ekonomide reform yapma planlarını da devre dışı bıraktı. Ancak partiler anayasa değişikliği ve 5 Mayıs 2000'de görev süresi dolan Demirel'in ikinci kez cumhurbaşkanı olması konularında anlaşamadılar. Sonunda, Anayasa Mahkemesi başkanı, bağımsız düşünüşlü liberal laik Ahmet Necdet Sezer'in Türkiye'nin onuncu cumhurbaşkanı olması üzerinde fikir birliğine vardılar. Sezer Türkiye'nin AB'ye girmesi için gerekli "Kopenhag Kriterleri"nin yerine getirilmesine yönelik reform paketine nezaret edeceğine söz verdi. Bu kriterler iktisadi reform, insan haklarının yeniden tesisi ve azınlıkların (Kürtler, Aleviler, gayrimüslimler) korunmasının yanı sıra ordunun sivil denetime geçmesini kapsıyordu. AB'nin talepleri koalisyonu bölerken reform programını da yavaşlattı.

Son beş yılın en istikrarlı hükümeti olan koalisyon 2001'de yeni bir krizle sarsıldı. Cumhurbaşkanı Sezer, 19 Şubat'ta, Ecevit'i kabinesindeki yolsuzluklara göz yummakla itham ederek azarladı. Ecevit ise köpürerek Sezer'in ithamlarını "kriz" olarak tanımladı. Siyasi kriz beklentisindeki borsa çökerek büyük bir finansal ve iktisadi çalkantı yarattı. Ülkenin mali durumu zaten zayıftı, Ecevit'in sözleri kopmak üzere olan fırtınayı sadece tetiklemişti.[37]

İktisadi istikrarsızlık ister istemez siyasi istikrarsızlığa da yol açtı. Koalisyonun, ülkeyi yeni seçimlere götürecek bir ara hükümetle ikame edileceği yolunda rivayetler dolaşmaya başladı. Ecevit 16 Temmuz'da bir demeç vererek bu söylentilerin koalisyona olan güveni ve IMF programını yürütme kabiliyetini zayıflattığı uyarısında bulundu. Başkan Bush'un New York ve Washington'daki 11 Eylül saldırılarının ardından "teröre açtığı savaş," Türkiye'nin stratejik konumunu güçlendirerek toparlanması için acilen gerekli olan ABD kredilerini güvenceye almıştı. Ancak Washington Türkiye'ye bir de istikrarlı hükümet şartını koşuyordu.

İdeolojik olarak bölünmüş olan koalisyon, idam cezasının kaldırılması, Kürtlere belirli haklar tanınması veya ordunun sivil denetime girmesi gibi, AB'nin şart koştuğu reformların pek çoğunu yerine getiremedi. Bu bir oylama meselesiydi ve MHP bu tür reformları desteklemesi halinde seçmen kitlesini (Anadolulu alt-orta sınıf) kaybetmekten korkuyordu. Ecevit'in 4 Mayıs 2002'deki ani rahatsızlığı istifasını gündeme getirdi, ancak Ecevit yerini yeni bir lidere bırakmayı reddetti. Eğer Ecevit istifa etmiş olsaydı, koalisyon yeni bir DSP'li liderin, sözgelimi İsmail Cem'in başkanlığında yoluna devam edebilirdi. Ancak koalisyon haliyle felce uğradı; üç parti de yapılacak bir erken seçimin yüzde 10 barajını dahi aşamayıp meclis dışı kalmaları anlamına geleceğinin farkındaydı. Anketler, erken seçim gözdesinin Adalet ve Kalkınma Partisi olduğunu gösteriyordu.

Sonunda MHP lideri Devlet Bahçeli, 7 Temmuz 2002'de, 3 Kasım'da erken seçim yapılması çağrısında bulunarak siyasi bunalımı dönüm noktasına getirdi. Ertesi gün başbakan yardımcısı Hüsamettin Özkan ile üç DSP'li istifa etti. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in hükümetten ve partiden ayrılması üzerine, onun Hüsamettin Özkan ve Kemal Derviş'le birlikte, ANAP ve DYP gibi merkez sağ partilerin desteğiyle iktidara gelecek yeni bir parti kuracağı yolunda söylentiler dolaşmaya başladı. Ancak geri çekilmeyi reddeden Ecevit 16 Ağustos'ta erken seçime gidileceğini ilan etti.

İsmail Cem'in Yeni Türkiye Partisi (YTP) 22 Temmuz'da kuruldu. Ancak troykanın en önemli üyesi Kemal Derviş YTP'ye katılmaktan vazgeçmişti; merkez sağ unsurlar taşıyan bir merkez sol birliği oluşturamayarak, Ağustos'ta istifa edip CHP'ye girdi. Yapmak istediği, "çağdaş sosyal

demokrasi" adını verdiği bir siyasi hareket yaratarak gelecek seçimlerde tek başına iktidara gelecek ve 1990'lar boyunca ülkeyi kasıp kavuran iktisadi ve siyasi krizleri sona erdirmek için gerekli reformları gerçekleştirecek kuvvetli bir hükümet kurmaktı. Ancak böyle bir hareket oluşturamayınca Deniz Baykal'ın CHP'sine katıldı. Derviş'in CHP'ye katılması ve medyada gördüğü destek, partinin seçmenler nezdindeki konumunu yükseltti. Anketler, AKP'nin oy oranı yüzde 20'lerde seyrederken Baykal'ın sadece yüzde 6 oranında oy alabileceğini gösteriyordu. 1999'da meclise giremeyen Baykal'ın bunu 2002'de başarabileceği de kuşkuluydu. Eylül başında yapılan anketler, CHP'nin oylarının "Kemal Derviş faktörü" sayesinde yüzde 6,9'dan yüzde 14,3'e yükseldiğini ortaya koydu. Bu arada AKP'nin oyları da neredeyse yüzde 25'e çıkmıştı. Bu durum karşısında TÜSİAD yönetim kurulu başkanı Tuncay Özilhan 18 Eylül'de yaptığı bir açıklamayla, tercihlerinin, özellikle ekonominin başında Kemal Derviş'in bulunduğu bir AKP-CHP koalisyonundan yana olduğunu açıkladı. Burjuvazinin beklentisi, 3 Kasım 2002 seçimlerinin iki partili bir koalisyon doğurması, böylece CHP'nin ortağı AKP'nin "aşırı, İslamcı" eğilimlerini dizginlemesi yönündeydi.

4 Kasım'da açıklanan seçim sonuçları şaşkınlık yarattı. Adalet ve Kalkınma Partisi oyların yüzde 34'ü aşkın kısmını alarak mecliste 363 sandalye elde etmiş ve böylece hükümeti kurması için gerekenden çok daha fazlasına sahip olmuştu. Oyların yüzde 19'unu, meclisteki sandalyelerin ise 180'ini alan CHP tek muhalefet partisi haline geldi. Diğer tüm partilerin yüzde 10 barajını aşamayarak meclis dışı kalmalarıyla seçmenlerin yüzde 37'si mecliste temsil edilmemiş oldu.[38] Seçmenler eski liderlerin ve partilerin tümüne yüz çevirmişti ve Erdoğan yeni lider olarak görülüyordu. Erdoğan her ne kadar Erbakan'ın Refah Partisi'nden yetişme idiyse de onunla yollarını ayırmış ve Refah'ın yerine kurulan partiye katılmamıştı. Sokaktaki adama hitap ediyordu: Modern, profesyonel bir eğitimi yoktu, yabancı dil bilmiyordu, ama İstanbul büyükşehir belediye başkanıyken dolar milyoneri olmayı başarmıştı. Örnek gösteriliyordu.

AKP her ne kadar köklerini siyasal İslamdan alıyor idiyse de, parti ileri gelenlerinin büyük kısmı merkeze yaklaşmış ve partilerinin laik, demokratik ve muhafazakâr; daha ziyade Avrupa'daki Hıristiyan Demokratlar

gibi Müslüman Demokrat bir parti olduğunu açıklamışlardı. Anketler partinin kırsal kesimdeki desteğinin yüzde 51, kentlerdeki desteğinin ise yüzde 49 olduğunu, desteğin esas olarak erkeklerden geldiğini gösteriyordu. Ev kadınları (yüzde 17) kentli çalışan kadınlara göre AKP'yi daha çok destekliyordu. Eski siyasal İslamcı partilerin yerine 21 Temmuz 2001'de kurulan Saadet Partisi seçmen tarafından cezalandırılmış ve oyların sadece yüzde 2,5'ini alabilmişti. AKP Anadolu'da doğmakta olan karşı-seçkinlerin temsilcisiydi ve basın 2002 seçimlerini "Anadolu devrimi" olarak tanımlıyordu.

AKP, "ılımlı" diye tarif edilebilecek ve çoğu (yüzde 43) şeriatın yürürlüğe girmesine karşı olan Müslümanların desteğine dayanıyordu. Oylarının bir bölümü (yüzde 27) Saadet Partisi tabanından gelmişti ve bu kesim AKP'ye esas olarak, diğer partileri işsizlik ve fiyat artışlarıyla tescillenen iktisadi krize çare addetmediği için oy vermişti. Bu seçmenler "koskoca İstanbul'u" başarıyla yöneten Erdoğan'ın, aynı başarıyı Türkiye'nin bütünü söz konusu olduğunda da göstereceğine kanaat getirmişlerdi.[39]

Erdoğan, bölücü bir siyasi konuşma yaptığı gerekçesiyle mahkûm edildiği hapis cezasını tamamladıktan ve anayasada meclise girmesine olanak veren bir değişiklik yapıldıktan sonra ancak Mart 2003'te başbakan olabildi. Onun liderliğinde konumunu iyice pekiştiren partisi yerel seçimlerde oyunu yüzde 34'ten yüzde 43'e çıkardı; bu arada CHP'nin oyu yüzde 19'dan yüzde 15'e düşmüştü. İktidar partisi AB şartlarını karşılamaya yönelik "reform paketleri" kabul ederken, muhalefetteki Cumhuriyetçilerin sundukları hiçbir alternatif program yoktu. Reformlardaki bu ilerleme yüzündendir ki, AB 17 Aralık 2004'te Türkiye'nin üyeliğini daha ileri reformlar gerçekleştirilmesi koşuluyla kabul ettiğini açıkladı ve katılım müzakerelerinin 3 Ekim 2005'te başlayacağını ilan etti.

Liberal basın müzakereleri "yeni bir Avrupa ve yeni bir Türkiye" yaratacak uzun bir yolculuğun başlangıcı olarak niteledi. Ancak bazı Avrupa ülkelerinin Türkiye'den sürekli yeni taleplerde bulunarak önüne çıkardıkları engellerden kaynaklanan milliyetçi bir ters tepki de mevcuttu. Böylece, diğer muhalefet partileri gibi Baykal'ın CHP'si de sosyal demokrat kimliğini muhafaza edeceği yerde giderek milliyetçileşip tutuculaştı. Bu arada AKP de kendi politikalarından etkilendi; partinin türbanı kamusal

alanlarda yasal hale getirememesi ya da dini okullardan mezun olanların iş imkânlarını artıramaması radikal İslamcı kanadını yabancılaştırdı. Öte yandan, Türkiye'deki laik güçler de Erdoğan'ın bürokraside kadrolaşarak devleti tekeline alıp toplumu İslamileştirmek gibi gizli bir emeli olmasından endişe ediyorlardı ve bu endişeler Erdoğan'ın Aralık 2005'te alkollü içecek satışlarına kısmi bir yasak getirilmesini savunmasıyla yükseldi.

2006'ya gelindiğinde en önemli mesele, militan bir laik olan ve görev süresi Mayıs 2007'de sona eren Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yerine kimin geçeceğiydi. Laik Türkiye, mecliste gerekli çoğunluğa sahip olan Başbakan Erdoğan'ın cumhurbaşkanını partisinin seçmesi konusunda kararlı olduğunu anlayınca alarma geçti. Muhalefet, popülaritesinin düşüşe geçtiğini düşündüğü AKP'nin cumhurbaşkanı adayını seçtirmek için gerekli oyu alamayacağı umuduyla erken seçim çağrısında bulundu. Böylece AKP, üzerinde uzlaşılan bir adaya razı olacak ve partiler üstü bir aday seçilecekti. Ancak Başbakan Erdoğan kestirip attı: "Erken seçim beklemeyin." Cumhurbaşkanı Sezer 10 Nisan 2007'deki katıldığı son MGK toplantısında, irticanın ürkütücü boyutlara ulaştığı ve Türkiye'nin bu tehdit karşısındaki tek garantisinin laik düzen olduğu uyarısında bulunarak, iktidar partisinin "İslami" bir cumhurbaşkanı seçmekte ısrarcı olması halinde askeri müdahalenin hâlâ ihtimal dahilinde olduğu imasında bulundu. Halbuki Erdoğan da kendi partisi içindeki radikal İslamcı kanattan gelen bir muhalefetle karşı karşıyaydı. Sözcülüğünü Bülent Arınç'ın yaptığı bu kesim "İslamcı" bir aday çıkarılmasını istiyordu; bunun olmaması durumunda Arınç kendi adaylığını açıklayacak ve böylece parti bölünecekti. Erdoğan uzlaşma yoluna giderek, AKP'nin kurucu üyelerinden biri olan ve laiklerin de ılımlı İslamcı olarak itibar ettikleri Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ü aday gösterdi.

Cumhuriyetçi muhalefet, meclisin cumhurbaşkanını ancak üçte ikilik oy çokluğuyla seçebileceğini öne sürerek buna itiraz etti ve itirazını Anayasa Mahkemesi'ne taşıdı. Bu itirazı yerinde gören mahkeme 1 Mayıs 2007'deki ilk tur oylamayı geçersiz saydı. Beş gün sonraki oylamada gerekli çoğunluk sağlanamayınca Abdullah Gül adaylıktan çekildi ve erken seçimlerin 22 Temmuz Pazar günü yapılmasına karar verildi. Partiler, seçmene

AKP karşısında sağlam ve birleşik bir cephe sunabilmek için hemen birleşme görüşmelerine başladılar. Gerçi "merkez sol" CHP ile DSP arasında birleşme koşulları konusunda bir anlaşmaya varılamadı ama, DSP CHP'yle birlikte seçim mücadelesi vermeye razı oldu. Merkez sağ partiler (Doğru Yol ve Anavatan) ise Demokrat Parti adı altında, bu ismin onları meclise taşımak için gerekli oy yüzdesini sağlaması ümidiyle kendilerini yeni baştan yaratmaya giriştiler. Ancak ANAP müzakerelerden çekilerek seçimlere katılmamaya karar verdi ve böylece siyasi yaşamdan fiilen silindi. Erdoğan partisinin aday listesinden radikal "İslamcı" isimleri eleyip ılımlı bir çehre sergileyerek merkez sağ seçmene hitap etmeye çalıştı. Milliyetçi Hareket Partisi ise aday listesine partinin kurucusu Alparslan Türkeş'in oğlu Tuğrul Türkeş'i koyarak aşırı milliyetçi imgesini güçlendirmeye karar verdi. Bu arada İstanbul, Ankara ve İzmir'de, AKP aleyhinde laik Türkiye'yi savunan kitlesel gösteriler yapıldı.

22 Temmuz 2007'deki seçimin sonuçları çoğu tahmini yerle bir etti. AKP oyların yüzde 45,5'ini ve meclisteki sandalyelerin de 341'ini alarak beklenenden çok daha iyi bir performans sergiledi; CHP yüzde 21 oyla 112 milletvekilliği elde ederken, MHP de yüzde 15 oyla 71 sandalye kazandı. DTP yüzde 10 barajını geçemeyeceği için adayları bağımsızlar arasında seçime katılmıştı ve meclisteki 26 bağımsız milletvekilinden 23'ü gayri resmi olarak DTP'liydi; böylece müstakbel mecliste Kürt sorunlarını dile getirebileceklerdi.

2007 seçimi çok partili dönemin en önemli seçimlerinden biri sayılmaktadır. Bu seçim, yeni oluşturulan DP'nin meclise girmeyi başaramamasıyla geleneksel merkez sağ partilerin (DYP ve ANAP) iflasının altını çizmiştir. Bu yüzden bazıları AKP'yi, İslamcı kökenine rağmen merkez sağın yeni temsilcisi addetmektedir. CHP'nin mevcut lider kadrosu yönetiminde gösterdiği kötü performans, onu aşırı milliyetçilikten sıyrılıp kendisine 1970'lerde büyük başarı kazandıran türden bir sosyal demokrasiye taşıyacak yeni bir lider arayışına itmiştir. Aşırı milliyetçi MHP ise Kasım 2002 seçimlerinden beri oylarını ikiye katlamış ve aşırı sağın partisi olarak öne çıkmıştır. 2007 seçimi merkez sağın iflasını simgelemesiyle kuşkusuz çok partili dönemin en önemli seçimlerinden biridir. Seçimlerden sonra

Erdoğan tekrar Abdullah Gül'ü AKP'nin cumhurbaşkanı adayı ilan etmiş ve Gül 28 Ağustos 2007'de Türkiye Cumhuriyeti'nin on birinci cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu bölüm yazıldığı sırada (Ekim 2007) AKP iktidara üç koldan (yürütme, yasama ve cumhurbaşkanlığı) hâkimdi. Partinin, gücünü toplumun laik niteliğini muhafaza edecek politikalar izleme yolunda mı kullanacağını, yoksa Türkiye'ye geleneksel/"dini" değerleri mi dayatmaya çalışacağını zaman gösterecektir.

Notlar

1 Partinin kuruluşu ve 1950'ye kadarki tarihçesi için bkz. Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt VIII (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002) içinde; Kemal Karpat, "Republican People's Party, 1923-1945," Metin Heper ve Jacob M. Landau (der.), Political Parties and Democracy in Turkey (Londra ve New York: I.B. Tauris, 1991) içinde.
2 Mustafa Kemal'in Trabzon ve Samsun'da, sırasıyla 18 ve 29 Eylül 1924'te verdiği demeçlerden aktaran Erik Zürcher, Political Opposition in the Early Turkish Republic (Leiden: Brill, 1991), s. 42-43.
3 A.g.e., s. 55 ve sonrası.
4 "Kastamonu'da İkinci Bir Konuşma," 30 Ağustos 1925, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006 [1959]), s. 225.
5 Bkz. Walter Weiker, Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath (Leiden: Brill, 1975); ve Tevfik Çavdar, "Serbest Fırka," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt VIII içinde.
6 Menemen Olayı ve rejimin tepkisi için bkz. Kemal Üstün, Menemen Olayı ve Kubilay (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1981).
7 Cumhuriyet, 29 Aralık 1931; ayrıca bkz. C.H. Dodd, "Atatürk and Political Parties," Heper ve Landau (der.), Political Parties and Democracy in Turkey içinde.
8 Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi," s. 2021.
9 A.g.e.
10 CHP olağanüstü kurultayında Atatürk "Partinin kurucusu ve ebedi şefi," İnönü ise "milli şef" ilan edildi. Bkz. Kemal Karpat, Turkey's Politics: The Transition to a Multi-party System (Princeton: Princeton University Press, 1959), s. 58.
11 Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945 (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983), s. 178-81, İnönü'nün 29 Mayıs 1939 tarihli demeci.
12 Bu, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun tanımlamasıydı. Bkz. Ayın Tarihi (Ankara: Basın Genel Direktörlüğü, Haziran 1945), s. 35-47.
13 Karpat'ın Turkey's Politics'i, 1945-50 arasındaki geçiş yıllarına ilişkin halen en kapsamlı kitaptır. Ancak ayrıca bkz. B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, 2. baskı (Londra: Oxford University

Şevket Pamuk

20. YÜZYIL TÜRKİYE'SİNDE İKTİSADİ DEĞİŞİM: BARDAĞIN YARIDAN FAZLASI DOLU MU?

Giriş

Türkiye'nin 20. yüzyıldaki iktisadi performansını değerlendirmekte kullanılan mecazlardan biri bardağın yarısının boş mu dolu mu olduğunu sorusudur. Bir yandan, Türkiye 1920'lerin ilk yıllarından itibaren geniş kapsamlı iktisadi değişimler geçirdi. 20. yüzyıl başlarında ağırlıklı olarak kırsal ve tarımsal olan ekonomi büyük ölçüde kentsel bir ekonomi haline geldi. Bu dönemde kişi başına yahut ortalama gelir beş kattan fazla artış gösterdi. Diğer hayat standardı göstergeleri de önemli ilerlemeler kaydetti. Doğum anında beklenen yaşam süresi iki dünya savaşı arası dönemde otuz beş yılın altında iken katlanarak altmış beşe çıktı. Yetişkinlerdeki okuryazarlık oranı yüzde 10 dolaylarından yüzde 90 dolaylarına yükseldi (bkz. Tablo 10.1).

Ancak öte yandan, iktisadi performansı salt mutlak terimlerle değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. 20. yüzyıl, bilhassa da ikinci yarısı, Türkiye'nin de hâlâ bir parçası sayıldığı gelişmekte olan dünyanın çoğu bölgesinde hayat standartlarının hızla yükseldiği bir dönemdir. Türkiye'de kişi başına gelirdeki artışlar, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren dünya ve gelişmekte olan ülkeler ortalamalarına yakın, hatta onların biraz üzerinde seyretmiştir. Kişi başına gelir bakımından Türkiye ile yüksek gelirli Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri arasındaki fark, I. Dünya Savaşı arifesinde neyse, 2005'te de hemen hemen aynı düzeydeydi. Türkiye kuşkusuz 20. yüzyılın mucize yaratan ekonomilerinden biri olmamıştır. Dahası, insani kalkınma alanındaki, gelişmekte olan ülkeler ortalamasına yakın ama belki de biraz altında olan sicili, iktisadi büyüme alanındaki sicilinden daha zayıftır. Ayrıca bu artışların veya ilerlemelerin hepsi sabit bir hızda gerçekleşmemiştir. Aslında Türkiye ekonomisi, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında,

pek çok krize yol açan, siyasi ve makroekonomik istikrarsızlıkların esiri olmuştur. Bunlardan en ağırı, 2001'deki mali krizdir. Yine de bu kriz sonrasında ekonominin birkaç yıl içerisinde hızla toparlanıp kendine gelmesi belki de bize yukarıdaki mecazı hatırlatmalıdır.

Yine bardağın dolu tarafında, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile olan ilişkilerinde son on yılda yaşanan önemli değişimler yer alır. Her ne kadar Türkiye ile o sıradaki adıyla Ortak Pazar arasında imzalanan ilk işbirliği anlaşması 1963'e kadar uzanıyorsa da, her iki taraf da Türkiye'nin entegrasyonu konusunda kuşkulu olmayı sürdürmüştür. Türkiye'nin 1987'deki ilk adaylık başvurusu geri çevrildi, ama 1996'da Gümrük Birliği'ne katıldı. Gümrük Birliği'nin nispeten başarılı bir şekilde işlediği on yıllık bir sürenin ardından AB ile resmi katılım müzakereleri 2006'da başladı.

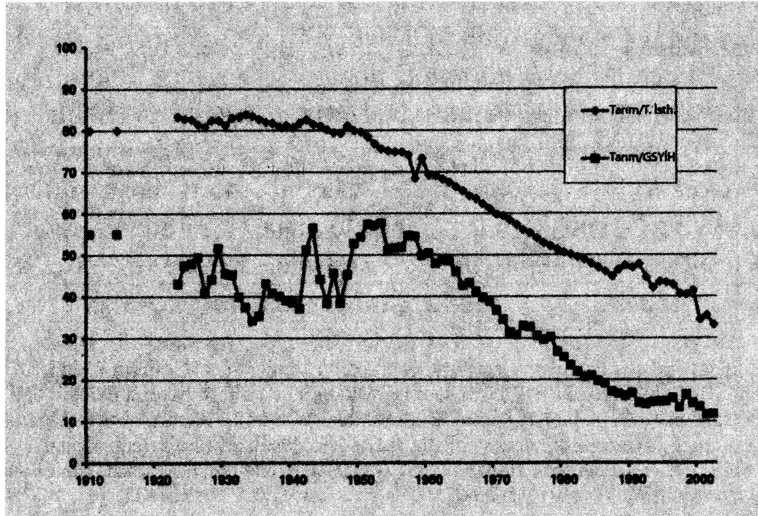
Yazıma Türkiye'nin 1923 veya 1913'ten itibaren gösterdiği iktisadi gelişmenin karşılaştırmalı bir çerçevede özet değerlendirmesini sunan çeşitli temel göstergeleri vermekle başlayacağım. Bu bölümün geri kalanı ise bu sicili anlamlandırma çabası olacak. Son yıllarda, toplumsal ve siyasi ortamın, özgül olarak da yazılı ve yazılı olmayan kural ve normlar olarak tanımlanan kurumların uzun vadeli iktisadi değişime yaptığı katkıyı vurgulayan literatür giderek genişliyor. Bölümün ikinci kısmında, 20. yüzyıl Türkiye'sinde kurumların evrimiyle iktisadi değişim arasındaki bağlantıları anlamaya yönelik bir çerçeve çizeceğim. Ardından üçüncü kısımda ise, Türkiye'nin gerek mutlak gerekse nispi büyüme sicilini daha derinden kavramaya yönelik bir bakışla dünyadaki iktisadi koşulları, devlet iktisat politikalarını ve Türkiye açısından üç alt dönemdeki makroekonomik sonuçları irdeleyeceğim. Yakın zamana kadar toplam istihdam ve üretim içinde sahip olduğu çok büyük payla tarım, Türkiye'nin uzun vadedeki iktisadi gelişimini anlamada merkezi öneme sahiptir. Benzer bir biçimde, gelir dağılımı veya daha genel olarak kazançların dağılımı, her uzun vadeli değerlendirmede mutlaka göz önüne alınmalıdır. Dördüncü kısımda bu iki izlek, yani tarım ile gelir dağılımı ve bölgesel eşitsizlikler üzerinde durduktan sonra, beşinci kısımda sonuç tespitlerinde bulunup yazımı bitireceğim.

Tablo 10.1 Türkiye'nin İktisadi ve İnsani Kalkınma Göstergeleri, 1913-2005

	1913	1923	1950	1980	2005	
Nüfus (milyon)	17	13	21	45	72	
Kentsel nüfusun (5.000+) toplam nüfustaki payı (%)	28	24	25	44	68	
Tarımın işgücündeki payı (%)	80	85	84	51	34	
Tarımın GSYİH'deki payı (%)	55	42	54	26	11	
Sanayinin GSYİH'deki payı (%)	13	11	13	21	26	
Kişi başına GSYİH, SAGP'ye göre (ABD doları, 1990)	1.200	710	1.620	4.020	7.500	
Kişi başına GSYİH, B. Avrupa+ABD'nin %'si	29	16	24	25	30	
Kişi başına GSYİH, gelişmekte olan ülkelerin %'si	168	yok	188	219	225	
Kişi başına GSYİH, dünya değerinin %'si	79	yok	77	89	117	
Doğum anında beklenen yaşam süresi (yıl)	30?	yok	47	62	69	
Yetişkin okuryazarlığı (15+ yaş, %)	10	yok	32	69	89	
Yıllık artış hızları (%)	1913-50	1923-50	1950-80	1980-2005	1913-2005	1923-2005
Nüfus	0,6	1,8	2,6	1,9	1,6	2,1
Kişi başına GSYİH	0,8	3,1	3,1	2,5	2,0	2,9
Toplam tarımsal üretim	1	4,5	2,9	1,2	1,7	2,9

Not: Aile çiftliğinde çalışan kadınların işgücüne dahil edilip kentlerde evde çalışan kadınların kentsel işgücüne dahil edilmemesi, Türkiye'nin istihdam istatistiklerinde tarımın payının olduğundan yüksek çıkmasına sebep olmaktadır. Sabit ABD doları cinsinden kişi başına GSYİH, ortalama gelirlerdeki uzun vadeli artışların incelenmesinde temel göstergedir. Bu diziler, düşük gelirli ülkelerde fiyat düzeylerinin daha düşük olması ve aynı dolar geliriyle daha fazla şey satın alınabildiğini hesaba katabilmek için, satın alma gücü paritesine (SAGP) göre hesaplanır.
Kaynaklar: Kişi başına GSYİH verisi dışındaki Türkiye verileri için: Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Göstergeler, 1923-2002; GSYİH serileri için: Maddison, World Economy, 2001 ve 2003; Eldem, Osmanlı; Özel ve Pamuk, "Osmanlı'dan Cumhuriyete"; ve Pamuk, "Estimating Economic Growth."

1920'li yıllarda, Türkiye nüfusunun 5.000'den daha fazla sakini olan kentsel merkezlerde yaşayan kısmı yüzde 25'in altındaydı. Kır/kent oranları II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar pek az değişiklik gösterdi, ama o tarihten itibaren Türkiye'de çok hızlı bir kentleşme yaşandı. Yukarıda tanımlandığı şekliyle kentsel merkezlerde yaşayan nüfus oranı 1980 itibariyle yüzde 44'e, 2005 itibariyle de yüzde 68'e çıktı. Hızlı kentleşmeyle birlikte işgücünde de büyük oynamalar meydana geldi. Tarımın toplam istihdam içerisinde 1913 ve 1950'de yüzde 80 dolaylarında olan payı 2005'te yüzde 34'e gerilerken, sanayinin payı yüzde 9'dan yüzde 23'e, hizmetlerinki ise yüzde 11'den yüzde 43'e yükseldi. Benzer biçimde, tarımın GSYİH içindeki payı 1913'teki yüzde 55 ve 1950'deki yüzde 54 dolaylarından 2005'te yüzde 11'e indi. Sanayinin payı 1913'ten 2005'ye yüzde 13'ten yüzde 26'ya yükselirken, hizmetlerin payı yine aynı zaman diliminde yüzde 34'ten yüzde 64'e çıktı (bkz. Tablo 10.1 ve Grafik 10.1).

Grafik 10.1. Türkiye'de tarımın GSYİH'deki ve işgücündeki payı, 1910-2000

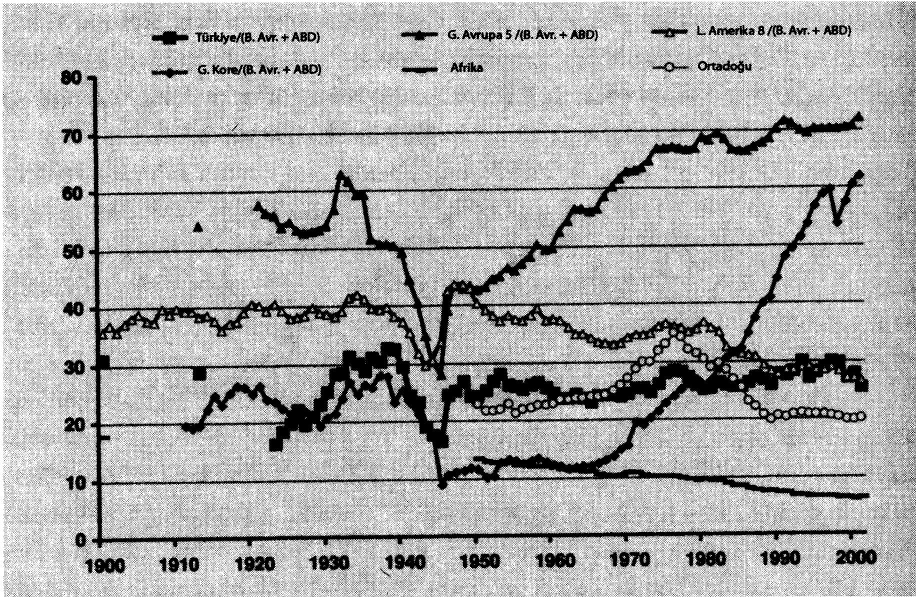
İktisadi büyümeye dair uzun vadeli karşılaştırmalarda başlangıç tarihinin yahut temel alınacak yılın hangisi olacağı (1913 mü, yoksa 1923 mü?) açıklamaya muhtaçtır. 1912'de başlayan ve on yıl süren savaşlar, 1922 itibariyle nüfusta yüzde 20, kişi başına gelirde de yüzde 40 kadarlık büyük bir düşüşe yol açmış bulunuyordu. Bunun sonucunda, 1920'lerin ilk yıllarında Türkiye'de kişi başına GSYİH düzeyleri, uzun vadeli trend değerlerinden önemli ölçüde düşüktü. Bu sebeple, uzun vadeli karşılaştırmalar için seçilen yıl büyük fark yaratmaktadır. Tablo 10.1'de her iki yılın da değerlerini vermekle birlikte, çoğu karşılaştırmada, uluslararası karşılaştırmalarda da çokça başvurulan 1913 yılını temel alacağım.

Kişi başına gelir Türkiye'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanında 19. yüzyılda yükseldi. Yine de, yüksek gelirli Batı Avrupa ülkeleri ve ABD ile Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu gelişmekte olan ülkeler arasındaki fark, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yüzyılda, birinci gruptakilerin hızla sanayileşmesine bağlı olarak önemli ölçüde genişledi. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına GSYİH 1913'te yaklaşık 1.200 ABD Dolarıydı (bkz. Tablo 10.1). Bu değer, Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD'deki kişi başına GSYİH'nın yüzde 29'u kadardı. Buna karşılık aynı değer yine aynı yılda, gelişmekte olan Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri için hesaplanan kişi başına GSYİH'dan bir hayli yüksek, yüzde 168'i kadardı.

İki dünya savaşı ve bir büyük buhranın ardından, Türkiye'de kişi başına gelir 1950'de yüzde 30'un üstünde artış göstererek, sabit ya da enflasyona göre düzeltilmiş fiyatlarla 1.620 ABD Doları'na yükseldi. Bu değer, yüksek gelirli ülkelerdeki kişi başına gelirin yüzde 24'ü, gelişmekte olan ülkelerdeki kişi başına gelirin ise yüzde 188'i düzeyindeydi. 2005 yılı itibariyle Türkiye'de kişi başına GSYİH, 1913'ten beri beş kattan fazla bir artışla 7.500 ABD Doları'nı buldu. Bu rakam, yüksek gelirli Batı Avrupa ülkeleri ile ABD'deki kişi başına gelirin yüzde 30 kadarına, gelişmekte olan ülkelerin aynı yılki kişi başına gelirinin ise yaklaşık yüzde 225'ine tekabül ediyordu. Bir başka deyişle, Türkiye'deki ortalama gelirler, 1913'ten bu yana aşağı yukarı yüksek gelirli ülkelerdeki hızla artmış ve Türkiye aradaki bu büyük farkı hiçbir şekilde kapatamamıştır. Bunun yanında, Türkiye'de 1913'ten bu

yana meydana gelen ortalama gelir artışları gelişmekte olan ülkelerden bir miktar daha hızlı olmuştur. 1923 baz yıl olarak alındığında ise, Türkiye'nin uzun vadeli sicili biraz daha parlak gözükecektir (Tablo 10.1).

1913'ten sonraki dönemin Türkiye'ye ve birkaç başka bölge ve kıtaya ait GSYİH dizisini, Batı Avrupa ülkeleri ve ABD ortalamalarının yüzdesi olarak verdiğim Grafik 10.2, Türkiye'nin 20. yüzyıldaki karşılaştırmalı iktisat siciline ilişkin daha derinlikli yorumlar yapmamıza olanak sağlıyor. Burada Türkiye'nin, Latin Amerika, Ortadoğu ve Afrika ortalamaları bütününden daha yüksek bir büyüme tutturmuşken, 1950'lerden bu yana Güney Avrupa ve Doğu Asya'nın hayli gerisinden geldiğini görüyoruz.

Grafik 10.2. Kişi başına GSYİH, ABD + Batı Avrupa'nın %'si, 1900-2000.

Ancak kişi başına GSYİH, iktisadi kalkınmanın ya da daha genel olarak hayat standartlarının yeterli bir ölçüsü değildir. Bu nedenle, Birleşmiş Milletlerin ilk kez 1990'da ortaya koyduğu, daha geniş bir ölçüt olan İnsani Gelişim Endeksi (İGE) oldukça yaygınlık kazanmıştır. İGE'nin

üç bileşeni vardır: Doğum anında beklenen yaşam süresiyle ölçülen ömür; yetişkin okuryazarlığının ağırlıklı ortalamasıyla ölçülen bilgi; ve okullaşma süresi ve kişi başına GSYİH ile ölçülen gelir. 1950 ve 1975 gibi bu tür çalışmalarda baz alınan yıllar için olduğu kadar, 1990'lardan bu yana olan dönem için de, gerek Türkiye, gerekse diğer ülkelere dair İGE tahminleri mevcuttur. Yukarıda aktarılan verilerden yararlanarak, 1913 Türkiye'si için de ayrı bir tahminde bulundum. Bu tahminler, 20. yüzyıl Türkiye'sindeki yaşam standartlarına ilişkin bir fikir edinmemizi ve onu karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmemizi sağlamaktadır (Tablo 10.2).

Tablo 10.2 İnsani gelişim endeksindeki değişimler, 1913-2003

Ülke	1913	1950	1975	2003	1950-2003'teki değişim (eldeki verilerin %'si)
Batı Avrupa	0,580	0,707	0,848	0,935	77,8
Kuzey Amerika	0,643	0,774	0,861	0,945	75,7
Japonya	0,466	0,676	0,851	0,943	82,4
Çin	yok	0,225	0,522	0,755	68,4
Hindistan	0,143	0,247	0,406	0,602	47,1
Afrika	yok	0,271	yok	0,549	38,1
Yunanistan		0,625	0,800	0,912	76,5
Rusya	0,345	0,694	yok	0,795	33,0
Bulgaristan	0,403	0,607	yok	0,808	51,1
Arjantin	0,511	0,526	0,784	0,863	71,1
Meksika	0,270	0,484	0,688	0,814	64,0
Brezilya	0,249	0,448	0,641	0,792	62,3
Güney Kore	yok	0,459	0,687	0,901	81,7
Malezya	yok	0,407	0,614	0,796	65,6
Tayland	0,388	0,603	0,757	0,778	44,1
Endonezya	yok	0,337	0,467	0,697	54,3
Tunus	yok	0,303	0,512	0,753	64,6
İran	yok	0,331	0,507	0,736	60,5
Mısır	yok	0,291	0,433	0,659	51,9
Nijerya	yok	0,194	0,326	0,453	32,1
Türkiye	0,190	0,382	0,592	0,750	59,5

Gelişmekte olan ülkelerin İGE'lerinin evrimini, gelişmiş ülkelerin bugünkü ya da geçmiş İGE'leriyle karşılaştırmak kolay değildir. Bu amaçla, Tablo 10.2'nin en son sütununa, ülkelerin 1950'de sahip oldukları İGE düzeyiyle alınabilecek en yüksek puan olan 1,000 arasındaki farkı ne ölçüde kapatabildiklerini yansıtan bir ölçüt koydum. Başlangıç seviyesi düşük olan Türkiye ve başka birçok gelişmekte olan ülke 1950'den beri İGE'sinde büyük artışlar yaşamalarına karşın, mümkün olan azami artışın yüzdesi olarak ölçüldüğünde, gelişmiş ülkelerin yine de daha büyük artışlar kaydettikleri görülmektedir. Bu son bahsedilen ölçüm bakımından Türkiye, 1950'den itibaren Afrika ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha iyi durumda, Latin Amerika ülkeleriyle hemen hemen aynı düzeyde, Doğu Asya ülkelerinin ise gerisinde bulunmaktadır.

Doğum anında beklenen yaşam süresinde meydana gelen değişiklikler ya da b(0), 20. yüzyıl Türkiye'sindeki değişimin çarpıcı bir örneğini ortaya koyar. İlk b(0) tahminlerinin yapıldığı 1930'larda bu süre otuz yıldı. Doğum anında beklenen yaşam süresi 1950 itibariyle kırk yediye, 1980 itibariyle altmış ikiye, ve verilerine sahip olduğumuz son yıl olan 2004 itibariyle de, kadınlarda yetmiş üç yıl, erkeklerde altmış sekiz yıl olmak üzere yetmiş yıla yükseldi (Tablo 10.1). Elimizde Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait yetişkin okuryazarlığına ilişkin resmi veri bulunmazken, oranın 1920'ler boyunca yüzde 10'u aşmadığı rahatça varsayılabilir. 1935'te on beş yaş üzeri kişiler arasında okuryazarlık oranı yüzde 19 idi: erkekler arasında yüzde 31, kadınlar arasında ise sadece yüzde 8. 1950'ye gelindiğinde, yetişkin okuryazarlığı yüzde 28'e yükselmişti: erkekler arasında yüzde 47, kadınlar arasında yüzde 13. 2005'te ise oran yüzde 89'a erişmişti: erkekler arasında yüzde 95, kadınlar arasında yüzde 82 (Tablo 10.1).

1913'ten, bilhassa da 1950'den bu yana, Türkiye'deki yaşam beklentisi düzeyleri ve bu düzeylerde gerçekleşen ilerlemeler, benzer gelir düzeylerindeki öteki gelişmekte olan ülkelerle mukayese edilebilir hale gelmiştir. Ancak 1913 ve 1950'den itibaren, Türkiye'nin okuryazarlık, okullaşma ve okula kayıt süreleriyle ölçülen eğitim düzeyleri, benzer GSYİH düzeylerindeki gelişmekte olan ülkelerin önemli ölçüde gerisinde kalmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'de yoksulluğa da, benzer gelir düzeylerindeki geliş-

mekte olan ülkelere kıyasla daha az rastlanmaktadır. Bu tezatlar, Türkiye ile Latin Amerika ülkelerinin 1913 ve 1950'den itibaren karşılaştırılmaları durumunda açıkça görülebilir. Türkiye'deki okullaşma düzeyleri 20. yüzyıl boyunca büyük Latin Amerika ülkeleri ortalamalarının altında kalmıştır. Ancak eğitimdeki bu geri kalış geçmişe özgü bir meseleden ibaret değildir. Bu açık kendini önümüzdeki on yıllarda giderek daha çok hissettirecektir. Kişi başına GSYİH'de daha fazla artış için, Türkiye'nin daha iyi eğitimli bir işgücüne ve ekonomisinin bilgi ve teknoloji ayaklarında daha büyük artışlar kaydetmeye ihtiyacı vardır.

Müslüman ağırlıklı başka ülkeler gibi Türkiye de, kadınların sosyoekonomik gelişimini ve toplumsal cinsiyet eşitliğini ölçmeyi amaçlayan, karşılaştırılabilir kişi başına gelir belirtileri bakımından gelişmekte olan ülkelerin gerisinden gelmektedir.[1] Türkiye'nin birçok insani gelişim ölçütünde geriden gelmesinin bir diğer nedeni de, aşağıda sayfa ***-**'de ele alındığı gibi, ülkenin çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı Güneydoğu Bölgesi'yle geri kalanı arasında bu göstergeler bakımından büyük farklılıklar bulunmasıdır.

Kurumsal Değişim ve İktisadi Büyüme

On yıllar boyunca, iktisadi büyümenin, kısmen üretim faktörlerindeki birikim ile makinelere ve beceri oluşumuna yapılan yatırımlarla bu faktörlerde sağlanan nitelik yükselmelerinden, kısmen de teknoloji ve örgütsel verimlilikteki ilerlemelerden kaynaklanan üretkenlik artışlarından meydana geldiğine inanıldı. Ne var ki, son yıllarda, iktisadi büyümenin yakın ve nihai nedenleri arasında faydalı bir ayrım yapılmaya başlandı. Bunlardan yakın nedenler yukarıda da belirtildiği gibi faktör girdileri ve üretkenlikteki artışların yaptığı katkılara ilişkin iken, nihai nedenler girdiler ve üretkenlikteki büyüme hızını etkileyen toplumsal ve iktisadi çevrenin çeşitli yönleriyle ilgilidir. Giderek genişleyen bir literatür, bir toplumda yatırım ve iyileştirme teşviklerini etkileyen kurumların veya yazılı olan ve olmayan kuralların, mülkiyet hakları ve bunların yaptırımı, davranış normları, siyasi ve makroekonomik istikrar gibi politikaların önemini vurgulamaktadır. Bu yeni bakış açısına göre, kurumların temel işlevi iktisadi faaliyete kesinlik sağlamaktır. Kurumlar böyle yapılarla ilişkilendirilen belirsizlikleri

azaltmadıkça, daha karmaşık iktisadi yapılar doğamaz. Ayrıca yakın tarihli araştırmalar da ülkeler arasında toplam üretkenlik seviyeleri bakımından çok büyük farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Görünüşe göre, kişi başına düşen üretim düzeyi farklılıklarının yarıdan fazlası, kişi başına daha çok makine ya da beceri düşmesinden ziyade, aynı miktarda kaynaktan elde edilen üretkenlikten dolayıdır.[2] Bu bağlamda, kişi başına GSYİH'deki uzun vadeli farklılıkların ve iktisadi büyümenin açıklanmasında, kurumların niteliğine giderek daha kilit bir konum atfedilmektedir. İktisadi kurumlar, aynı zamanda, gelir ve refah dağılımını da tayin ederler. Bir başka deyişle, pastanın sadece büyüklüğüne değil, toplumdaki farklı gruplar arasında nasıl pay edileceğine de karar verirler.

İktisadi kurumların belirlenme süreci ve ülkeden ülkeye niçin farklılıklar gösterdiklerinin gerekçeleri henüz yeterince anlaşılmamıştır. Ancak devlet seçkinleri de dahil farklı toplumsal gruplar farklı iktisadi kurumlardan yarar sağladıkları için, genellikle, nihayetinde daha fazla siyasi iktidara sahip grupların lehine karara bağlanacak şekilde iktisadi kurumların seçimi üzerinde bir çıkar çatışması olduğu açıktır. Buna karşılık, toplumdaki siyasi iktidarın dağılımını belirleyen de siyasi kurumlar ve iktisadi gücün dağılımıdır. Uzun vadeli büyüme için, iktisadi kurumlar dar gruplara teşvik sunmak yerine, toplumun daha geniş kesimlerinin önündeki fırsatlar yaratmalıdır. Bu nedenle, siyasi iktisat ve siyasi kurumlar, kurumsal değişimin yönünün ve iktisadi kurumların temel belirleyicileri olarak kabul edilir.[3]

Türkiye'deki iktisadi kurumların evrimi ve bunların iktisadi büyüme ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri yeterince incelenmemiştir. İzleyen kısımda, üç alt dönem halinde kurumsal değişimi, sanayileşmeyi ve temel makroekonomik sonuçları ele alacağım: iki dünya savaşı arasındaki yıllar ya da II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki tek parti dönemi; II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ithal ikameci sanayileşme ve 1980'den bu yanaki küreselleşme. Böylece, Türkiye'nin sadece iktisadi büyüme ve dağılımı konusundaki sicilinin değil, bu sonuçlarda başrolü oynayan iktisadi kurumların evriminin de içyüzüne inmeye çalışacağım. Kısaca söylenecek olursa, Türkiye'de iki dünya savaşı arası dönemde büyük kurumsal değişiklikler yaşandı. Ancak nihayetinde, siyasi ve iktisadi iktidar devlet seçkinlerinin

elinde kaldı. Tam aksi yöndeki söyleme rağmen, ülkenin ezici çoğunluğu kırsal kesimde yaşar ve tarımla uğraşırken, rejim ısrarla kentli olmayı sürdürdü. Dolayısıyla da bu kurumsal değişiklikler nüfusun geniş kesimlerine ulaşamadı. Bu dönemde, çoğu gelişmekte olan ülke gibi Türkiye'de de kişi başına GSYİH'deki artış hızı düşük kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, gerek gelişmiş, gerekse Türkiye'nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyüme hızı arttı. Daha açık bir siyasi rejime geçiş ve kentleşmeyle birlikte, kentli sınai gruplar devlet seçkinlerinin elinden iktidarı almaya ve iktisadi kurumlar da bu değişimleri yansıtmaya başladı. Ancak bu geçiş ne pürüzsüz ne de kolay oldu. Geçen yüzyılın büyük bölümü, içlerinde üç askeri darbe ve bir dizi zayıf koalisyonun bulunduğu siyasi ve makroekonomik istikrarsızlıklarla geçti ve kurumsal iklimdeki kusurlar iktisadi büyüme potansiyelini ciddi biçimde zayıflattı. Bardak hâlâ sadece yarısına kadar doluydu.

Dünya savaşları, Büyük Buhran ve devletçilik, 1913-46

Daha sonra modern Türkiye'yi oluşturacak alanlar da dahil olmak üzere Osmanlı ekonomisi, I. Dünya Savaşı'na kadar büyük ölçüde tarımsal bir ekonomi olmayı sürdürdü. Yine de savaştan önceki on yıllarda imparatorluğun çoğu bölgesinde kişi başına gelir yükselmekteydi.[4] Ancak 1912-13 Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve 1920-22 Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği ölüm ve yıkım, önemli ve uzun süreli sonuçlara yol açtı. Söz konusu on yılda, Müslüman nüfusun asker ve sivil toplam kayıpları 2 milyona yakındır. Buna ek olarak, bugünkü Türkiye sınırları içindeki alanda sayıları 1,5 milyona yaklaşan Ermenilerin çoğu 1915'ten sonra ya kaçtı, ya öldürüldü ya da hastalıktan öldü. Son olarak da, Lozan Antlaşması uyarınca, 1,2 milyon civarında Ortodoks Rum Anadolu'yu terk etmeye zorlanırken, karşılığında 1922'den sonra Yunanistan ve Balkanlar'dan yarım milyona yakın Müslüman geldi.

Bu kitlesel değişikliklerin sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklardaki nüfus 1914'te 17 milyon iken 1924 sonunda 13 milyona indi.[5] Yeni ulus-devletin daha türdeş olan nüfusunun yüzde 98'ini Müslüman Türkler ve çoğunlukla güneydoğuda yaşayan Kürtler oluşturuyordu. Rum ve Ermeni nüfustaki büyük düşüş ise Batı Anadolu ve Doğu

Karadeniz'in kıyı kesimlerindeki ticarileşmiş, ihracata yönelik çiftçilerin pek çoğunun yanı sıra zanaatkârların, kırsal kesimleri liman şehirlerine ve Avrupa ticarethanelerine bağlayan tüccar ve tefecilerin de ülkeden ayrılmış ya da ölmüş olmasından kaynaklanıyordu. Savaş yıllarında meydana gelen can kayıpları ile teçhizatta, yük ve çekim hayvanlarında ve fabrikalarda ortaya çıkan tahribat ve gerileme de, tarımı, sanayiyi ve madenciliği olumsuz etkiledi. 1923'te kişi başına GSYİH, 1914'te kaydedilen düzeyin yaklaşık yüzde 40 altındaydı (ayrıca Tablo 10.1).[6]

Yeni Cumhuriyet'in liderlik mevkiine yerleşen eski subaylar, bürokratlar ve entelektüeller, yeni bir ulus-devlet kurmak ile Batılılaşarak modernleşmeyi ayrılmaz iki hedef kabul ediyorlardı. Başından itibaren, yeni sınırlar içinde ulusal bir ekonomi yaratmaya uğraştılar. Yeni lider kadrosu, Avrupalı güçlere olan mali ve iktisadi bağımlılığın, Osmanlı devleti için ciddi siyasi sorunlar yarattığının farkındaydı. Başka meselelerin yanı sıra yeni devletin uluslararası iktisadi çerçevesinin de tayin edildiği Lozan Barış Konferansı'nda (1922-23), yabancı uyruklulara özel ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonlar rejimini kaldırtmayı başardı. Taraflar, yeni Cumhuriyet'in 1929'dan sonra kendi ticaret politikasını takip etmekte serbest olacağı konusunda da hemfikir oldular. Yeni hükümet yeni demiryolları yapmayı ve mevcut şirketleri millileştirmeyi, yeni sınırları içindeki yeni devletin siyasi ve iktisadi birliğini sağlamakta önemli birer adım olarak görüyordu. Sanayileşmeyi ve bir Türk burjuvazisi yaratılmasını ulusal iktisadi gelişmenin baş reçetesi olarak gören yeni rejimin öncelikleri, aksi yöndeki söylemine rağmen kentsel kesimlerden yanaydı.[7]

Tüm mali güçlüklere karşın yeni rejim, köylülük için bir korkulu rüya haline gelen aşarı ve hayvan vergisini 1924'te kaldırdı. Bu hamle, Osmanlı vergilendirme düzeninden ciddi bir kopuşu ve kırsal kesimin omuzlarındaki vergi yükünde büyük bir hafiflemeyi temsil ediyordu. Bu karar büyük toprak sahiplerine verilmiş bir taviz olarak yorumlanırken, yeni liderler, daha ziyade, kırsal kesimin ezici çoğunluğunu teşkil eden orta ve küçük ölçekli üreticinin sefaletini azaltmanın derdindeydi. Aşarın ve hayvan vergisinin kaldırılması, uzun vadede, küçük köylü mülkiyetinin güçlenmesini sağladı. Tarımdaki toparlanma, kentsel ekonomi için de kal-

dıraç görevi gördü. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde, kişi başına GSYİH I. Dünya Savaşı öncesinde kaydedilen düzeyi yakalamıştı.[8]

Büyük Buhran

Büyük Buhran'ın Türkiye ekonomisine sirayet edişinin altında yatan temel mekanizma, tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki keskin düşüş oldu. Buğday ve diğer tahıllar, tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi başlıca mahsullerin fiyatlarındaki düşüşler, 1928-29 ila 1932-33 arasında ortalamada yüzde 50'den fazla ve tarımsal olmayan mal ve hizmetlerdeki fiyat düşüşlerinden çok daha yüksek oldu. Bu tersine fiyat hareketleri, ülkenin Batı Anadolu'daki, Doğu Karadeniz kıyılarındaki ve güneydeki pamuk bölgesi Adana'daki daha ticarileşmiş bölgelerinde büyük bir tarımsal çöküş hissi yarattı.[9]

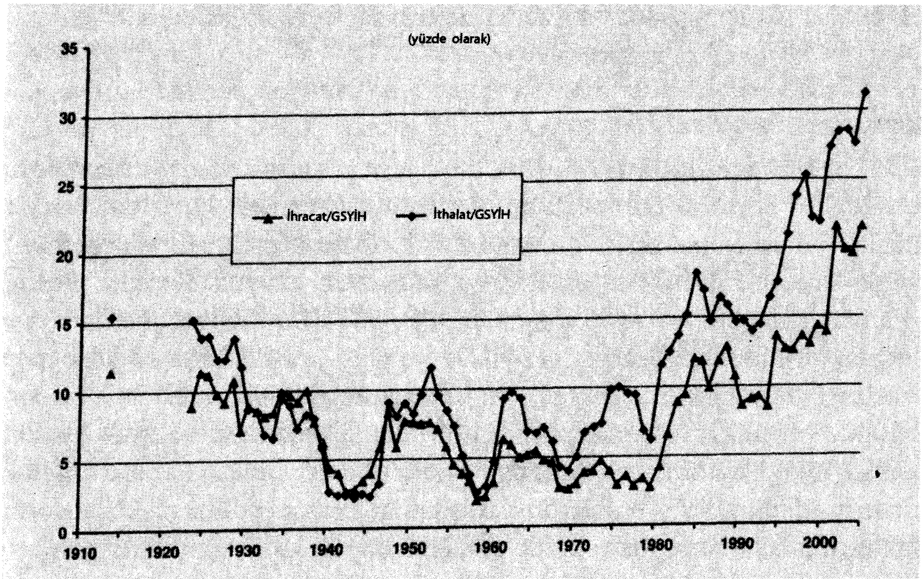
1929'un başlarında, daha buhran başlamadan, hükümet korumacılığa kayarak dış ticareti ve yabancı dövizleri daha yakından kontrol etmeye başlamıştı. 1930'ların ikinci yarısına gelindiğinde ülke ticaretinin yüzde 80'inden fazlası takas ve karşılıklı kota sistemleriyle yürüyordu.[10] Dünya pazarındaki olumsuz koşullar sürerken, hükümet de 1930'da devleti kentsel sektörün önde gelen üreticisi ve yatırımcısı olarak öne çıkaran yeni bir devletçilik stratejisi ilan etti. 1934'te Sovyet danışmanların desteğiyle beş yıllık bir sanayi planı kabul edildi. 1930'ların sonuna gelindiğinde, devletin iktisadi girişimleri, tekstil, şeker, demir-çelik, cam, çimento, kamu hizmetleri ve madencilik gibi bir dizi kilit sektörde önem kazanmış, hatta başta gelen üreticiler haline gelmişti.[11] Devletçiliğin Türkiye'de ve daha sonraları Ortadoğu'daki diğer ülkelerde uzun süreli etkileri olduğuna hiç kuşku yoktur. Ancak 1930'lardaki ilk çabalar, iktisadi büyümeye ve yapısal değişime sadece mütevazı katkılar yapabilmiştir. Evvela, imalat sektörü ve diğer birçok alandaki devlet işletmeleri ancak 1933'ten sonra faaliyete geçebilmiştir. Bu yıllarda kamu sektörünün yaptığı bütün sabit yatırımların neredeyse yarısı demiryolu ve diğer ulaşım türlerinin inşasına gitmiştir. 1938'de devlet yatırımları ülkedeki toplam istihdamın ancak yüzde 1'ini sağlayabiliyordu. İmalat sanayiindeki istihdamın yaklaşık yüzde 75'i küçük ölçekli özel girişimler tarafından karşılanmaya devam ediyordu.[12]

Devletçilik mali ve parasal politikalarda da büyük bir değişime yol açmadı. Devlet bütçeleri denkliğini korurken, rejim cari açık finansmanından yararlanma yolunda herhangi bir girişimde bulunmadı. Esasında, devletin makroekonomik politikasındaki şiarı "denk bütçe, güçlü para" idi. 1930'larda Lira dünyanın önde gelen tüm paralarına karşı değer kazandı. Bu politikanın arkasındaki en önemli neden, I. Dünya Savaşı sırasında, bütçe açıkları, büyük dış borçlar ve enflasyonist kâğıt para ile yaşanan Osmanlı tecrübesinin acı mirasıydı. İki savaş arası dönemin büyük bölümünde başbakanlık yapan İsmet İnönü, Osmanlı'nın son dönemlerinin keskin bir gözlemcisi olarak, bu tedbirli, hatta muhafazakâr duruşun baş sorumlusuydu. Bir başka deyişle, 1930'ların devlet müdahaleciliği, Keynesçi anlamda, devalüasyonu ve genişlemeci mali ve parasal politikaları kullanarak toplam talebi artırmak üzere tasarlanmış değildi. Onun yerine, yeni bir dünya savaşının ufukta olduğu da dikkate alınarak daha kapalı, otarşik bir ekonomi yaratmak ve kamu sektörünü genişleterek merkezi denetimi artırmak hedefleniyordu.[13]

İktisadi büyüme ve nedenleri

Genişlemeci bir mali ve parasal politikanın yokluğuna rağmen, 1930'larda GSYİH ve kişi başına GSYİH, eldeki tahminlere göre, yılda sırasıyla ortalama yüzde 5,4 ve 3,1'lik bir hızla artmıştır (bkz. Tablo 10.1 ve Grafik 10.2). 1929'dan sonraki çıktı artışlarının önemli bir kaynağı, hükümetin aldığı, gümrük tarifeleri ve kotalardan yabancı dövizler üzerindeki sıkı denetime kadar uzanan ve 1928-29'da yüzde 15,4 olan GSYİH'deki ithalat hacmini keskin bir düşüşle 1938-39'da yüzde 6,8'e indiren koruyucu önlemlerdi (Grafik 10.3). İthalat kısıtlaması, çoğunluğu küçük ve orta ölçekli olmak üzere bir yerli imalatçı kesiminin doğması için elverişli koşullar yarattı.

Kentsel ve ulusal ekonominin 1930'lardaki topyekûn performansının, ateşli devletçilik tartışmaları arasında gözden kaçmış bir diğer açıklaması daha vardır. Güçlü demografik toparlanma sayesinde, 1930'larda tarımda (ekonominin, işgücünün dörtte üçünden fazlasını istihdam eden ve GSYİH'nin yarıya yakınını üreten en büyük sektörü) işler gayet yolunda gitti.[14]

Grafik 10.3. Türkiye ekonomisinin açıklık derecesi, 1913-2005

Denk bütçe politikası göz önünde bulundurulduğunda, devletin 1929 sonrasında tarımsal fiyatlardaki keskin düşüşlere karşılık olarak gerçekleştirdiği faaliyetler küçük miktarlı buğday alımlarıyla sınırlı kaldı. Fiyatlardaki bu tersine eğilime rağmen, tarımsal çıktının 1930'larda yüzde 50-70 dolayında artmış olması dikkate değerdir. Bu sonucun en önemli açıklaması kırsal kesimde yaşanan demografik canlanmadır. Bir çift çeki hayvanı ve en basitinden alet edevatıyla kendi toprağını işleyen köylü hanesi, iki savaş arası dönemde de Anadolu tarımının ayırt edici özelliği olmaya devam etti. Savaşlar on yılının ardından, nüfusun yıllık yüzde 2 civarında bir hızla artışa geçmesiyle ekili alan da genişlemeye başladı. Köylü hanelerinin, 1929'dan sonraki düşük tahıl fiyatları karşısında, tıpkı Rus iktisatçı Çayanov'un öngördüğü şekilde, belli bir gelir hedefini tutturabilmek için daha çok çalışarak daha çok toprağı ekip daha bol ürün almak yoluna gitmiş olması da muhtemeldir. Başka bir deyişle, kentsel kesimdeki hızlı sanayileşme ve büyümenin arkasında, yiyecek ve hammadde fiyatlarının

II. Dünya Savaşı'na kadar düşük kalmasını sağlayan, kırsal kesimdeki milyonlarca köylü ailesi yatıyordu.[15]

Savaş dönemindeki zorluklar

Her ne kadar Türkiye II. Dünya Savaşı'na katılmadıysa da, bütün bu dönem boyunca tam seferberlik durumu korundu. İthalattaki keskin düşüş, bir milyonu aşkın bir ordunun muhafaza edilmesi için gereken geniş kaynaklarla birlikte ekonomiye muazzam bir yük bindirdi. Resmi istatistiklere göre, savaşın sonuna kadar GSYİH'deki düşüş yüzde 35'i, buğday üretimindeki düşüş ise yüzde 50'yi geçmişti. Buna karşılık gıda maddesi fiyatları hızla yükseldi ve kentsel kesimlerin iaşesi hükümetin önünde büyük bir sorun olarak belirdi. Bu koşullarda devletçilik hemen kenara itildi. Savunma harcamalarındaki büyük artışlar para arzı artırılarak finanse edildi. Yüksek enflasyon, savaş kıtlığı, iktisadi politikadaki hataların hız verdiği karaborsa kısa sürede gündelik olaylar haline geldi. Nispetsizce gayrimüslimlere yüklenen 1942 Varlık Vergisi gibi önlemler, işleri iyice sarpa sardırmaktan başka bir şeye yaramadı.[16]

Düşen üretim ve daha da düşük hayat standartları artan gelir dağılımı eşitsizlikleriyle birleşince, kentsel ve kırsal nüfusun büyük kesimleri 1920'lerden beri iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) aleyhine dönmeye başladı. Dolayısıyla iktisadi bakımdan, tek partili rejimin siyasi çöküşünde asıl kritik zaman, Büyük Buhran ve devletçilik döneminden ziyade savaş yılları olarak belirmektedir.

İki dünya savaşına ve Büyük Buhran'a rağmen, Türkiye'de kişi başına düşen üretim ve gelir, 1950'de I. Dünya Savaşı arifesindekinden yüzde 30-40 daha yüksekti (bkz. Tablo 10.1 ve Grafik 10.2).[17] Yüzyılın ortalarında ekonomi 1913'te olduğundan çok daha içe dönüktü. İki dünya savaşının ve bir buhranın etkisiyle kır-kent farklılıkları ve bölgesel eşitsizlikler de 1913'te olduğundan çok daha belirgindi.

II. Dünya Savaşı sonrası dönem, 1946-80

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, iç ve dış güçler Türkiye'de büyük siyasi ve iktisadi değişimler meydana getirmek üzere el ele verdiler. İçeride, tek

parti rejiminden hoşnut olmayan pek çok toplumsal grup vardı. Tarımsal üreticiler, özellikle de köylülerin daha yoksul kesimleri, savaş zamanındaki vergilendirme ve devletin kentlerin iaşesine dönük talepleri yüzünden mağdur olmuştu. Mensuplarının birçoğu savaş zamanı koşullarından ve politikalarından kâr etmişse de, kentli burjuvazi artık imtiyazlı ama bağımlı bir sınıf olmayı kabule yanaşmıyor, özel girişime daha ağırlık verilmesini, devlet müdahalesinin ise azalmasını istiyordu.[18]

Yeni politikaların biçimlenmesinde uluslararası basın da önemli rol oynadı. Savaştan sonra ABD'nin hâkim dünya gücü olarak ortaya çıkması, dengeyi daha açık bir siyasi sistem ve daha liberal ve açık bir iktisadi modele doğru kaydırdı. Sovyetlerin toprak talepleri, Türk devletini ABD ve Batı ittifakıyla sıkı bir işbirliği yapmaya itti. ABD 1948'den başlayarak askeri ve iktisadi amaçlı Marshall Planı'nı Türkiye'yi de dahil edecek şekilde genişletti.

Tarımın başını çektiği büyüme, 1947-62

Çok partili seçim sistemine geçiş, 1950'de Demokrat Parti'yi iktidara getirdi. Demokratların getirdiği en önemli iktisadi değişim, hiç kuşkusuz, tarımsal kalkınmaya verdikleri büyük önemdi. Tarımsal üretim, savaş öncesi üretim düzeylerinin halihazırda yakalandığı 1947'den itibaren artışa geçerek 1953'e kadar iki mislinden fazla arttı.[19] Bu artışların büyük kısmı ekim alanlarındaki genişlemeden kaynaklanıyor, ancak devletin biri küçük köylüye, diğeri de büyük toprak sahibi çiftçiye yönelik iki ek önlemi tarafından da destekleniyordu. Bunlardan ilki, devletin kamuya ait toprakları ve geniş ortak meraları, topraksız ya da az topraklı köylüye dağıtmaya girişmesiydi. İkincisi de, DP hükümetinin Marshall Yardımı'nı, tarımsal makine, özellikle de sayısı 1946'da 10.000'in altında iken 1950'lerin sonunda 42.000'i aşan traktör ithalatının finansmanında kullanmasıydı. Ayrıca uygun hava koşulları ve ABD'nin Kore Savaşı sırasındaki stoklama programları sayesinde dünya pazarında buğdaya, kroma ve diğer ihraç ürünlerine olan yüksek talep de tarımsal üreticilerin işine yaradı.[20]

Tarımın başını çektiği patlama, ekonominin tüm sektörlerinde güzel rüzgârların esmesi ve gelirlerin artması anlamına geliyordu. 1953'te, liberal modelin vaatleri hızla yerine gelmiş gibiydi. Ne var ki, bu altın yıllar

fazla uzun sürmedi. Kore Savaşı'nın sona ermesiyle uluslararası talep hız kesti, ihraç ürünlerinin fiyatları düşmeye başladı. Uygun hava koşullarının ortadan kalkmasıyla tarımsal çıktı da inişe geçti. Hükümet, seçmenin üçte ikisinden fazlasını meydana getiren tarımsal üreticilerin gelirlerindeki azalmayı kabul edeceği yerde, buğdayda büyük bir fiyat destekleme programı başlatma ve bunu da para arzını artırarak karşılama yoluna gitti. Arkadan gelen enflasyon dalgası ve döviz krizi tüketim ürünleri yokluğuna sebep olurken, DP için özellikle kentsel kesimde ciddi iktisadi ve siyasi sorunlar da yarattı.[21] Krizin bir kaybı, DP'nin iktisadi olduğu kadar siyasi liberalizmiydi. Hükümet yükselen siyasi muhalefete demokratik özgürlükleri kısıtlayarak karşılık verdiği gibi, birçok iktisadi hususta da eski duruşunu değiştirmek ve çok daha müdahaleci bir yaklaşım benimsemek zorunda kaldı. Sonunda, 1958'de, büyük bir devalüasyon yapmaya razı olarak IMF ve OECD destekli bir istikrar programı uygulamaya başladı.

Tarımsal üreticiler ve onların çoğu şimdi kentlileşmiş olan çocukları ve torunları, bugüne dek DP hükümetini, özellikle de büyük bir toprak sahibi olan Başbakan Adnan Menderes'i kırsal kesimin özlemlerini anlayan ve bunlara cevap veren ilk hükümet olarak görmeye devam ettiler. DP aynı zamanda modern Türkiye'de popülist iktisadi politika uygulamasının da ilk örneklerini verdi. Sadece büyük bir seçmen kitlesini hedeflemek ve geliri onlar lehine yeniden dağıtmaya girişmekle kalmadı, yavaşlayan iktisadi büyümeyi, kısa vadeli genişlemeci politikalarla sürdürmeyi de denedi. Ancak bu yöntem ekonomiyi çok daha olumsuz sonuçlara sürükledi. 1950'ler aynı zamanda Türkiye'de kırdan kente olan göçün önemli ölçüde hızlanmasına da şahit oldu. Kırsal kesimdeki koşullar ülkede yöreden yöreye çok farklılaştığı için, bu hareketin arkasında hem itici hem de çekici faktörler bulunuyordu. Karayolu ağındaki gelişmeler de bu yeni hareketliliğe hizmet etti.[22]

İthal İkameci Sanayileşme, 1963-77

Demokratlara sık sık yöneltilen bir eleştiri, ekonominin idaresinde herhangi bir koordinasyonun ve uzun vadeli perspektifin olmayışıdır. 1960 darbesinden sonra askeri rejim hızla Devlet Planlama Teşkilatı'nı (DPT)

kurdu. Kalkınmanın planlanması fikri şimdi geniş bir koalisyon tarafından destekleniyordu: devletçi mirasıyla CHP, bürokrasi, büyük sanayiciler ve hatta başta OECD olmak üzere uluslararası teşkilatlar tarafından.[23]

1960'ların ve 1970'lerin iktisadi politikaları, her şeyin ötesinde, iç pazarın korunmasını ve ithal ikameci sanayileşmeyi hedefliyordu. Hükümetler bu ithal ikameci sanayileşme hedeflerine ulaşmanın ana araçları olarak kısıtlayıcı bir ticaret rejimini, kamu iktisadi teşekkülleri eliyle yapılan yatırımları ve sübvansiyonlu kredileri bol bol kullandılar. DPT özel sektör kararlarında da önemli bir rol oynadı, çünkü sübvansiyonlu kredilerden, vergi muafiyetlerinden, ithalat imtiyazlarından yararlanmak ve kıt olan döviz kaynaklarına ulaşmak isteyen tüm özel sektör projelerinde onun onayı aranıyordu. Tarım sektörü planlama sürecinin büyük ölçüde dışında tutulmuştu.[24]

Yeniden ithal ikameci sanayileşmeye dönülmesiyle, kamu iktisadi teşekkülleri sanayileşmede bir kez daha önemli bir rol oynamaya başladı. Ancak onların bu rolü evvelki dönemde oynadıklarından son derece farklıydı. Özel sektörün güçsüz olduğu 1930'larda sanayileşme devlet teşebbüsleri eliyle yürümüş ve devlet ekonomideki birçok sektörü denetleyebilmişti. Savaş sonrası dönemde ise, tam aksine, ailelere ait büyük holdingler, bünyesinde bankalar ve diğer hizmet firmaları kadar çok sayıda imalat ve dağıtım şirketi de barındıran büyük şirket grupları öncülüğü üstlendi.

Türkiye için 1963'ten 1977'ye kadar olan yıllar, Albert Hirschman'ın deyimiyle ithal ikameci sanayileşmenin erken yıllarını temsil eder.[25] Büyük ve korunmuş bir iç pazarın sunduğu olanaklar sömürülmüş, ancak ithal ikameci sanayileşme teknolojik olarak daha çetin bir aşama olan sermaye malları sanayiine ulaşamamıştır. İmalat sanayiinin ihracata yönelme eğilimi de zayıf kalmıştır. Türkiye üretimin artması için gerekli dövizi, geleneksel tarım ürünleri ihracından ve Avrupa'daki işçilerin memlekete gönderdikleri paralardan sağlamıştır. İthal ikameci sanayileşme politikaları, iktisadi büyüme getirmede özellikle ilk safhalarda başarılıydı. Kişi başına GSYİH 1963-77 döneminde yılda ortalama yüzde 4,3'lük bir hızla artarken, kriz yılları olan 1978-79'da dahi yılda yüzde 3,4'lük bir artış gösterdi. İmalat sanayiindeki artış hızı ise 1963-77 döneminde yılda ortalama yüzde 10'u

aşan oranıyla bunun önemli ölçüde üstündeydi[26] (ayrıca bkz. Tablo 10.1 ve Grafik 10.2).

Bu dönemde iç pazarın oynadığı rol daha fazla dikkati hak eder. Aleni gelir eşitsizliklerine rağmen, nüfusun büyük kesimleri, kamu görevlileri, işçiler ve daha az oranda olmak üzere tarımsal üreticiler, dayanıklı tüketim malları iç pazarına dahil oldular. Belki de en önemlisi, bu dönemde reel ücretlerin neredeyse iki katına çıkmasıydı. Bu istisnai yükselişin gerisinde hem pazar güçleri hem de kurumsal ve siyasi değişimler yatıyordu. Sınai büyüme işgücüne olan talebi artırırken, 1975 itibariyle bir milyondan fazla işçinin Avrupa'ya göç etmiş olması kentsel işgücü piyasasında hüküm süren görece katı koşulları devam ettirdi. Aynı zamanda, 1961 anayasasıyla elde ettikleri kurumsal haklar işçi sendikalarının pazarlık payını güçlendiriyordu. İhraç pazarlarında rekabet baskısı yaşamayan büyük sanayi şirketleri, ücret artışlarını daha kolayca kabul ettiler, çünkü yüksek ücretler onların ürünlerine olan talebi de artırıyordu. Ne var ki, 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, sanayiciler ücretlerin yüksekliğinden ve bir işçi aristokrasisinin doğmasından yakınmaya başladılar.[27]

Sanayi kesimi ve hükümet politikası büyük ve çekici iç pazara yoğunlaşırken, ihracat göz ardı edildi. Bu hata Türkiye'deki ithal ikameci sanayileşme sürecinin zayıf halkası olarak ortaya çıktı. 1970'ler boyunca ihracat sektörünün GSYİH'deki payı ortalamada yüzde 4'ün altında seyrederken, ihraç gelirlerinin üçte ikisi de geleneksel ihraç ürünlerinden gelmeye devam etti (Grafik 10.3). İhracata yönelmek, var olan sınai yapının verimliliğini ve rekabet gücünü artıracak, genişleyen bir ekonomi için gerekli döviz ihtiyacını karşılayacak ve hatta teknolojik olarak daha karmaşık ara ve ana malları sanayileriyle geriye doğru bağlantılar kurarak ithal ikameci sürecin kendisini de destekleyecekti.

1970'lerin başlarında, özellikle de 1970'in görece başarılı devalüasyonundan sonra ihracatın gelişme fırsatı vardı. O sırada Türk sanayii uluslararası pazarlarda rekabet etmek veya rekabet etmeyi öğrenmek için yeterli deneyime sahipti. Ancak bu türden büyük bir yön değişiminin gerçekleşebilmesi için, hükümet politikasında ve kurumsal çerçevede yeni bir yönelim olması gerekiyordu. Ülke parasının aşırı değerliliğinin son

bulmasına, ihracata yönelik çeşitli önyargıların ortadan kaldırılmasına ihtiyaç vardı. Bunun yerine, korunmuş bir ortamda elde edilen başarılar, aynı modelin devamından yana bir yerleşik çıkar çevresi yarattı. Sanayicilerin çoğu kadar, ihracata yönelmenin ücretler üzerinde aşağı yönlü bir baskı yaratmasından korkan örgütlü emeğin tercihi de iç pazara yönelik modelden yanaydı. Bu arada 1970'lerin siyasi koşulları da giderek istikrarsızlaşmaktaydı. Önünü göremeyen, her an dağılabilecek koalisyonlar birbirini kovaladı. Sonuçta yönetim, ihracata dönük politikalara yönelme veya 1973'teki ilk petrol şokundan sonra makroekonomik dengeleri düzeltme yoluna bile gitmedi.[28]

İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞMENİN BUHRANI

Birçok sanayileşmiş ülkenin ekonomilerini düzenleme yolunda zorlu adımlar attığı bir sırada, işbaşına gelen kısa ömürlü koalisyonlar genişlemeci politikalarla yola devam etmeyi yeğledi. Türkiye'nin mevcut politikaları ancak yüksek maliyetli dış borçlanma planlarıyla yürütülebilirdi. İki yıla varmadan, yönetimin, GSYİH'nin yüzde 9'undan yüzde 24'üne tırmanmış olan birikmiş dış borç stoku taahhüdünü yerine getiremeyeceği anlaşıldı.[29] 70'lerin sonunda Türkiye, savaş sonrası dönemin en ağır ödemeler dengesi buhranlarından birinin ortasında bulunuyordu. Artan bütçe açıkları parasal genişlemeyle karşılandığı için, enflasyon 1979'da yüzde 90'a fırladı. Petrol fiyatlarındaki ikinci tur artışları zorlukları iyice katmerleştirdi. Artan petrol kıtlığıyla birlikte elektrik kesilmeleri de sadece sınai üretimi değil günlük hayatı da rayından çıkardı. En temel kalemlerdeki, hem ithalat kapasitesindeki düşüşten hem de fiyat denetimlerinden kaynaklanan yokluklar giderek yaygınlaştı. Devam eden siyasi kargaşayla katlanan iktisadi kriz ülkeyi iç savaşın eşiğine getirdi.[30]

Türkiye deneyiminden çıkarılacak belki de en temel ders, ithal ikameci sanayileşme rejimini ortadan kaldırmanın, mevcut koruma ve sübvansiyon sisteminden nemalanan yerleşik çıkar çevrelerinin iktidarı nedeniyle zor olduğudur. İç pazarı geniş bir ülkede ihracata dönük politikalara yönelmek, ileriye bakabilen, hatırı sayılır bir özerkliğe sahip, kuvvetli bir hükümet gerektirir. Bunlar ise tam da 1970'ler Türkiye'sinin yoksun

olduğu özelliklerdi. Sonuçta, iktisadi dengesizlik ve düzenleme yapmanın maliyeti öylesine arttı ki, ekonomiyi dışa açmak için büyük bir krizin patlaması gerekti.

1980 SONRASI KÜRESELLEŞME DÖNEMİ

Arka planında şiddetli bir yabancı döviz kriziyle IMF ve uluslararası bankalarla gerilen ilişkilerin bulunduğu, Süleyman Demirel'in yeni kurulan azınlık hükümeti, Ocak 1980'de, kapsamlı ve beklenmedik derecede radikal bir istikrar ve liberalleşme paketi açıkladı. Eski DPT başkanı Turgut Özal yeni paketin icrasına nezaret edecekti. Demirel hükümeti paketin başarılı bir şekilde uygulanması için gereken siyasi desteği alamadı, ama aynı yılın ilerleyen zamanlarında iktidara el koyan askeri rejim yeni programı destekledi ve Özal'ı iktisattan sorumlu başbakan yardımcısı olarak hükümette tuttu.

Yeni politikaların amacı, ödemeler dengesini düzeltmek, kısa vadede enflasyon hızını düşürmek, uzun vadede ise piyasa ağırlıklı, ihracata yönelik bir ekonomi yaratmaktı. Politika paketinde büyük bir devalüasyon, arkasından para biriminin enflasyon hızıyla at başı gidecek bir daimi değer düşmesi, ticaret ve ödemeler rejimlerinde daha büyük bir liberalleşme, fiyatlar üzerindeki denetimin kaldırılması, faiz oranlarının serbest bırakılması, hükümetin birçok sübvansiyonunun kaldırılması, kamu iktisadi teşekküllerinin ürünlerinde hatırı sayılır fiyat artışları, ihracatı ve yabancı sermaye girişini özendirecek sübvansiyonlar ve diğer destek önlemleri bulunuyordu. Reel ücretlerin ve tarımsal üreticilerin gelirlerinin düşürülmesi de yeni politikaların önemli ayaklarıydı.[31]

1983'te kısıtlı parlamenter rejime geçilmesiyle birlikte Anavatan Partisi'nin genel başkanı olan Turgut Özal başbakan seçildi. Özal hemen ticaret ve ödemeler rejimlerinde yeni bir liberalleşme dalgası başlattı. Bu önlemler ithal ikameci sanayileşme yapılarını rekabete açmaya başladı. Ancak liberalleşme listelerinde sık sık revizyona gidilmesi, bunların keyfi bir tarzda yapılması ve hükümete yakın grupların kayırılması, bu değişikliklerin istikrarı ve uzun ömürlülüğü bakımlarından önemli ölçüde belirsizlik yarattı. Özel sektörün ithalatın serbest bırakılmasına verdiği

tepki karışıktı. İhracata dönük sektörler ve gruplar bunu desteklerken, ithal ikameci sanayileşme sanayileri, özellikle de ürünleri arasında dayanıklı tüketim malları ve otomotivin de bulunduğu büyük ölçekli şirket grupları korumacılık yönünde lobi yapmaya devam ettiler.[32]

Ocak 1980 kararları daha en başından itibaren, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar kadar uluslararası bankalar tarafından da sıkı bir işbirliği ve olumlu tepki gördü. Bu kuruluşlar 80'li yılların büyük bölümünde Türkiye'yi katı istikrar ve yapısal uyum programlarının geçerliğinin parlak bir örneği olarak resmettiler. İktisadi bakımdan bu destek dış borcun daha iyi koşullarla yeniden takvime bağlanması ve içeriye esaslı bir yeni kaynak akışı anlamına geliyordu. Sonuçta, yabancı döviz yasağı büyük bir hızla ortadan kalktı ve kamu sektörünün içeride enflasyonist finansmana gitme ihtiyacı azaldı. Sağlanan dış desteğin, makroekonomik istikrarın oluşumunda önemli bir rolü olduğu açıktır.[33]

Yeni politikaların başarılı olduğu bir diğer alan da ihracattaki artıştı. Türkiye'nin kriz yılı 1979'da GSYİH'nin yalnızca yüzde 2,6'sı kadar olan mamul ihracatı, keskin bir yükselişle 1990'da GSYİH'nin yüzde 8,6'sına çıktı (Grafik 10.3). Aslında Türkiye, söz konusu on yıldaki ihracat artış hızı bakımından tüm ülkeler arasında birinci sırada geliyordu. Bu artışın yaklaşık yüzde 80'ini imalat mallarının karşılaması da aynı derecede çarpıcı bir diğer husustu. İhracatta piyasaya, dokuma, giyim ve demir-çelik ürünleri hâkimdi. Dolayısıyla, ihracattaki artışın ithal ikameci sanayilerin mevcut kapasitesinin dış pazarlara doğru yeniden yönlendirilmesiyle başarıldığı açıktır. İhracatçılar bu atılım sırasında, döviz kurunun sürekli surette düşük tutulması politikasına ilaveten tercihli faizle verilen cömert krediler, vergi iadeleri ve döviz tahsisi programlarıyla da desteklendiler.

Ne var ki, yeni politikaların ekonominin geri kalanı üzerinde çok yönlü etkileri oldu. Hepsinden önemlisi, yeni politikalar uzun vadeli büyüme için gerekli yüksek dış yatırım seviyelerini yaratamadılar. Bu bakımdan, imalat sanayiinde, yüksek faiz oranları ve siyasi istikrarsızlık en önemli engellerdi. İhracat alanında dahi yeni yatırım yok denecek kadar azdı; artışın çoğu mevcut sınai kapasiteyle sağlandı. Yabancı sermayenin yeni politikalara tepkisi de, yerli sermayeyle aynı nedenlerden ötürü olacak,

çok güçlü değildi.[34] Sonuçta, ekonominin büyüme performansı mütevazı bir düzeyde seyretti. 1980'lerde GSYİH yılda yüzde 4,6'lık ve kişi başına GSYİH de yüzde 2,3'lük bir hızla arttı (Tablo 10.1 ve Grafik 10.2). Dahası bu rakamlara, 1980'de 10 milyar Dolar'dan az iken 1990'da 50 milyar Dolar'ın üstüne tırmanarak beş kattan fazla artan büyük bir dış borç altına girilmesi pahasına ulaşıldı.

Yeni politikaların sonuçlarına şiddetle itiraz edilen bir başka önemli alan da gelir dağılımıydı. Ocak 1980 paketi, ta en başından beri emek ve tarım gelirlerini bastırmak üzere yola çıkmış ve bu politikalar askeri rejim ve çok partili rejime kısmi geçiş sayesinde 1987'ye kadar sürdürülmüştü. Her ne kadar bu bozulmanın bir kısmı 1978 ve 1979 kriz yıllarında ortaya çıkmış olsa da, 1987'ye kadar reel ücretler yüzde 34 gibi büyük bir oranda düşmüş ve sektörler arası ticaret hadleri yüzde 40'ı aşan bir oranla tarımın aleyhine dönmüştü.

Bu dönemde işgücünün yaklaşık yarısına istihdam sağlamaya devam eden tarım sektörü, askeri rejim ve Anavatan Partisi tarafından da ihmal edildi. Sektör için en önemli gelişme, 1980'den sonra sübvansiyonların ve destekleme alımlarının fiilen ortadan kalkması ve bunun uluslararası pazarlardaki eğilimlerle birleşerek sektörel ticaret hadlerinde hızlı bir bozulma yaratması oldu. Bunun sonucunda tarım sektörü, 1980'den sonra yılda ortalama yüzde 1'lik artışla, savaş sonrası dönemin en düşük üretim artışlarını göstermiş oldu. Böylece tarımsal üretim 20. yüzyılda nüfus artışına ilk kez ayak uyduramamış oluyordu.

Turgut Özal, Türkiye'nin 1980'de neoliberal kalkınma modeline geçişinde önemli bir şahsiyetti. Gözü pek bir şekilde aldığı kararların, ekonominin açılmasını ve pazara yönelmesini hızlandırdığına dair şüphe yoktur. Bununla birlikte, arkasında bıraktığı miras tümüyle olumlu da değildir. Özal, şahsi kararlar ve buyruklarla yönetmeyi tercih etmiş, hukukun üstünlüğünün ve bir piyasa ekonomisinin etkin işleyişi için kuvvetli bir yasal altyapının önemini hafife almıştır. Hukukun üstünlüğü karşısında takındığı oldukça gevşek tutum uzun vadede tahripkâr sonuçlar vermiştir. Türkiye'de 1990'larda yolsuzlukta görülen ciddi artış, Özal döneminin dolaysız bir mirası olarak düşünülmelidir.[35]

Daha açık ve rekabetçi bir seçim rejimine geçişle birlikte, muhalefet gelir dağılımındaki bozulmayı ve Özal'ın genelde politikalarını yürütmekteki keyfi üslubunu eleştirmeye başladı. Hükümet, buna cevaben, eski usul popülizme sarıldı ve manevra alanını kaybetti. Kamu sektöründeki ücretler, maaşlar ve tarımsal gelirler hızla yükselişe geçti. Reel ücretler, 1987'den 1990'a kadarki düşük düzeylerinin neredeyse iki katına çıktı. Bütün bunlar da karşılığında kamu açıklarını ve borçlanma ihtiyacını şiddetle artırdı.[36]

UNUTULASI BİR ON YIL

Küreselleşme süreci gelişmekte olan ülkelere fırsatlar kadar zafiyetler de sunuyordu. Türkiye örneğinde, 2002'ye kadar süren siyasi istikrarsızlık ve büyük kamu açıkları, bu yeni ortama katılmayı giderek daha maliyetli bir hale getiriyordu. 1989'da, makroekonomik dengeler bozulmaya yüz tuttuğu için, Özal sermaye hesabını tamamen liberalleştirmeye ve uluslararası sermaye akışının önündeki engelleri kaldırmaya karar verdi. Bu değişikliği kısmen de olsa kısa vadeli sermaye girişlerini ya da sıcak parayı cezbederek açıkların finansmanını kolaylaştırmak için yaptı. Ancak makroekonomik istikrarı sağlamadan ve finans sektörünü sıkıca denetlenen bir altyapıya kavuşturmadan sermaye hesabını liberalleştirme kararı uzun vadede son derece maliyetli oldu. Ekonomi dış şoklar ve ani sermaye çıkışları karşısında giderek daha da kırılgan bir hale gelirken, 1990'lar II. Dünya Savaşı sonrası dönemin en zorlu dönemi haline geldi.

Kamu sektörü açıkları, çeşitli seçmen kesimlerine hitap eden programlarla, küçük işletmelere yönelik kredilerle, daha düşük emeklilik yaşı ve daha cömert emekli ikramiyeleriyle, ve hepsinden önemlisi de tarım ürünlerindeki yüksek destekleme fiyatlarıyla 1990'larda genişlemeye devam etti. Türkiye'nin güneydoğusunda 1984'ten 1999'a kadar Kürt ayrılıkçısı PKK'ye karşı verilen savaş da büyük bir mali yük getirdi. Artan açıkları finanse etmenin en önemli mekanizması iç ve dış borçlanma idi. Yüksek faiz oranları ve sabit kur rejimi büyük bir kısa vadeli sermaye girişi yarattı. Özel bankalar hükümete borç vermek için yurtdışından borç almakta birbirleriyle yarıştılar. İlaveten, büyük kamu bankaları da

hükümetler tarafından bu harcamaları kısmen finanse etmeye yöneltildiler. Son olarak da, parasal genişleme düzenli bir mali gelir aracı olarak kullanıldı.

Bu sırada ekonominin iç ve dış şoklara karşı dayanıklılığını artıracak yapısal reformlar bir kenara itildi. Kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi konusunda neredeyse hiçbir gelişme sağlanmadı. Büyük kamu yatırımlarını elden çıkarma girişimlerine sık sık önde gelen siyasetçilerin karıştığı skandallar eşlik etti. Daha küçük çaplı bazı kamu bankalarının satışı ise, bu bankaların varlıklarının nüfuzlu bağlantıları olan alıcılarca soyulup soğana çevrilmesi yüzünden devlete çok tuzluya mal oldu ve banka mevduatlarının tamamının garanti altında olması kamu sektörünü büyük zararlara uğrattı. Bu durumda doğrudan yabancı yatırım girişlerinin sınırlı kalması hiç şaşırtıcı değildi.

Sonuç, 1994'te yüzde 100'ün üzerine çıkarak zirve yapan ve 2001'e kadar yıllık yüzde 50'nin üzerinde seyreden çok yüksek bir enflasyon dönemi, yüksek nominal ve reel faiz oranları, kamu borcunda mütemadi artışlar ve dış şoklara karşı artan kırılganlık oldu ki, bunların yolu 1991, 1994, 1998 ve hepsinin en ağırı olan 2000-01 krizlerine çıktı. Kişi başına GSYİH uzun vadeli bir eğilimle artmaya devam etti, ama bu artış önceki döneme göre daha düşük bir hızdaydı (Grafik 10.2). Yüksek enflasyon ve yüksek faiz oranları özellikle kentsel kesimdeki gelir dağılımını daha da bozdu. Bu dönemde siyaset ve iktisat zararına kaydedilen önemli bir başarı, AB ile 1996'da başlayan Gümrük Birliği anlaşmasıydı.[37]

1999 sonuna gelindiğinde makroekonomik dengelerin sürdürülemez olduğu belli olmuştu. IMF ile yapılan müzakereler sonunda, enflasyonu düşürmenin ana dayanağının sabit kur rejimi olduğu yeni bir istikrar programına gidildi. Ancak bu programın mali sektördeki, özellikle de bütçe açıklarını kısmen finanse etmekte kullanılmış olan kamu bankalarındaki büyük açıklar gibi önemli sorunları ihmal ettiği için son derece kusurlu bir tasarımı vardı. Başlangıçta elde edilen bir miktar başarıdan sonra program çökerek 2001'in kapsamlı bankacılık ve finans krizini doğurdu. Kitlesel sermaye çıkışları karşısında hükümet programı bir kenara bırakmaya ve Lira'nın değerinde büyük bir düşüşü kabullenmeye mecbur kaldı.

Koalisyon hükümetinin, 2001'in başlarında Dünya Bankası'nı bırakıp ekonomi bakanı olarak görev almak üzere Türkiye'ye davet ettiği Kemal Derviş, IMF desteğiyle, ekibiyle birlikte mali disipline ve büyük bütçe fazlaları vermeye dayalı bir program geliştirdi. Program dalgalı kur rejimini kabul ediyor ve kamu bankalarının vadesi gelmiş yükümlülüklerini uzun vadeli kamu borcuna çeviriyordu. Program ayrıca kırılgan mali sistemde reform yapmak, kamu bankaları ile kamu iktisadi teşekküllerini siyasetçilerin müdahalesi dışında tutmaya ve Merkez Bankası'nın bağımsızlığını artırmaya yönelik bir dizi kanun çıkarmak gibi önlemler de dahil olmak üzere kimi uzun vadeli yapısal reformlara yer veriyordu.

Ekonomi o zamandan beri dikkate değer bir toparlanma içindedir. Reel GSYİH 2001'de yüzde 9,5 oranında azaldıktan sonra, izleyen dört yıl içinde yüzde 35 kadar artmıştır. 2005'in sonu itibariyle yıllık enflasyon, 1960'lardan beri görülmemiş bir düzey olan yüzde 8'in altına indi (Grafik 10.2). Nominal ve reel faiz oranları da hızla düştü. Bu tersine dönüşteki başarı ilk önce Derviş'in ve ilk programın hanesine yazılmalıdır. 2002 seçimlerinden sonra iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümeti de mali disiplini koruduğu için övgüden payına düşeni almalıdır. Uluslararası atmosferin gelişmekte olan ülkeler için düşük faiz oranlarıyla genelde uygun koşullar yaratması da yardımcı olmuştur. 2005 yılına gelindiğinde, önemli miktarda doğrudan yabancı yatırım Türkiye'ye akmaya başlamış ve hükümet kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesinde bazı adımlar atmış bulunuyordu. İktisadi büyüme ve büyük bütçe fazlaları sayesinde, 2001'de GSYİH'nin yüzde 100'ünü aşmış olan borç yükü 2005 itibariyle yüzde 70'in altına inmişti. Ancak bu büyük ölçüde istihdam yaratmayan bir canlanmaydı. Üretim ve gelirlerdeki hatırı sayılır artışlara rağmen, kentsel alanlardaki işsizlik 2005 boyunca yüzde 13'ün üzerinde kaldı.

Anadolu kaplanları

1980'den sonraki iktisadi liberalleşmenin bir önemli sonucu, ekonominin giderek daha da ihracata yönelik bir hal alması oldu. 1980'de 3 milyar ABD Doları'nın altında olan ihracat, 2005 itibariyle 70 milyar Dolar'a ya da GSYİH'nin yüzde 20'sine yükseldi (Grafik 10.3). Bu artışın büyük

bölümü, 1990'larda toplam ihracat içindeki payları yüzde 90'ı aşan tekstil, çelik, otomotiv ve diğer ürünlerden geldi. Ürün ihracatındaki bu hızlı artış, Anadolu kaplanlarının, yani Gaziantep, Denizli, Kayseri, Malatya, Konya, Çorum ve diğer bölgesel sanayi merkezlerinin yükselişinde başrolü oynadı. Zanaatkârlık geleneğinden gelen, işgücünün sendikalaşmadığı bu sınai merkezler, dokuma ve diğer emek-yoğun sanayilerin artan ihracatında ciddi bir yer tutmaya başladılar. Düşük ücretlerin, uzun çalışma saatlerinin ve esnek çalışma rejimlerinin rekabet üstünlüklerini desteklediği bu sanayi merkezlerinin yükselişinde çok sayıdaki küçük ve orta ölçekli aile işletmesi büyük rol oynadı. Bu yükseliş pek devlet desteği olmadan ve yok denecek kadar az yabancı yatırımla gerçekleşti.

Bu kentsel merkezlerdeki girişimcilerin birçoğu yeni liberal söylemi benimsemişlerdi. Özel sektöre sonradan giriş yapanlar olarak, İslamcı bir siyasi partiyi desteklemeleri ve İstanbul merkezli seçkinlerin ağırlığını siyaseten dengelemek üzere İslamcı bir işadamları derneği altında örgütlenmeleri çok daha muhtemeldi. Aslında, taşradaki girişimcilerle İstanbul bölgesinin sınai seçkinleri arasındaki gerilim ta 1960'lara, savaş sonrası dönemin ilk İslamcı lideri olan Necmettin Erbakan'ın Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanlığına seçilerek ilk siyasi çıkışını yaptığı zamana uzanır.[38] Ancak Erbakan içe dönük sanayileşme programlarından yanaymış gibi gözüküyordu. Oysa Anadolu kaplanı sanayiciler, AKP hükümetini ve onun son dönemdeki ihracata dönük politikalarını desteklediler.

Benzer bir şekilde, korunmuş yerli sanayinin büyük kesimleri 1970'lerde Avrupa ile daha yakın bağlar kurulmasına karşı çıkmışlardı. Oysa 1990'lardan itibaren gerek İstanbul sanayicileri, gerekse Anadolu kaplanı girişimciler Avrupa'yla entegrasyondan yana olmuştur. Tutumlardaki bu değişimde, hem Türkiye'nin ihracata dönük sanayileşmede edindiği olumlu deneyimin hem de 1996'da başlayan ve kimilerinin korktuğu gibi sanayinin çöküşüne yol açmayan Gümrük Birliği'nin payı vardır. AKP'nin çoğunluğu elde tuttuğu yeni meclisin demokratik reformları hızlandırması üzerine, AB 2004'te Türkiye ile katılım müzakerelerini başlatmaya karar verdi. Türkiye'nin AB'ye tam üye olup olamayacağı veya ne zaman olacağı net olmasa da, üyelik sürecinin kurumsal değişimlere

hız kazandırması ve iktisadi değişim için daha kuvvetli bir kurumsal çerçeve yaratması muhtemeldir.

Tarım ve yapısal değişim

20. yüzyılın ilk yarısında, Türkiye'de istihdamın yüzde 80'den ve GSYİH'nin yarıdan fazlasını tarım karşılıyordu. Her ne kadar bu paylar şimdi sırasıyla yüzde 35 ve yüzde 10 seviyelerinde bulunuyorsa da, Türkiye'de uzun vadeli yapısal değişim, iktisadi büyüme ve gelir dağılımı konusunda yapılacak herhangi bir tahlilin tarımı yakından incelemesi gerektiği açıktır (Grafik 10.1).

Türkiye'nin toplam nüfusu 1914'ten bu yana dört kattan fazla artmış, aynı dönemde beş kattan fazla artan tarımsal üretim de buna ayak uydurmuştur.[39] Bunun sonucunda, Türkiye bugün hâlâ gıdada ve tarım ürünlerinde büyük ölçüde kendine yetmeye devam etmektedir. Tarımsal üretim 1914'ten sonraki savaşlar on yılında yüzde 50 azalmış, ancak 1920'lerde yeniden toparlanmaya başlamıştır. Bu dönemde toprak verimi ve emeğin üretkenliğindeki artışlar mütevazı düzeyde kalmış, ama 1930'ların ortalarına gelindiğinde nüfus ve toplam üretim I. Dünya Savaşı öncesindeki düzeylerin üstüne çıkmaya başlamıştır. Tarımsal üretim II. Dünya Savaşı sonrasından 1980'e kadar yılda yüzde 3 gibi daha hızlı bir artış tutturdu. Bu yüksek artış hızı ekili alandaki hızlı genişlemeyle de desteklendi. Elde ekime açılabilecek toprak olması sayesinde toplam ekili alan II. Dünya Savaşı'ndan sonraki on yıl içinde iki kattan fazla arttı. Ekime açılabilecek alanlar sınırlarına ulaşınca, 1960'larda yoğun tarıma doğru bir kayma yaşandı. Bu yeni fasılda üretim daha yavaş, ama mahsul ve toprak verimliliği yeni girdiler, tarım makine ve teçhizatı, yüksek verimli tohum çeşitleri kullanımı, sulama ve gübreleme sayesinde daha hızlı arttı. 1980'den bu yana toplam üretimde ve toprak verimliliğindeki artış yavaşlayarak yılda yüzde 1'e inmiş, fakat emek verimliliğindeki artış son yıllarda emeğin daha seri bir şekilde tarım dışına çıkmasıyla hız kazanmıştır.

Kısmen elde ekime açılabilecek toprak bulunmasından, kısmen de 19. yüzyıla dek uzanan hükümet politikalarından, Türkiye'de Kürt ağırlıklı güneydoğu toprakları ile Çukurova ve Söke gibi ancak 19. yüzyılda

ekime açılmış birtakım verimli vadiler dışında, tarıma küçük ve orta ölçekli işletmeler hâkimdir.[40] Bu doku, 1950'lerden itibaren siyasetçilere hükümet programlarını bir seçim vasıtası olarak kullanma cesareti vermiştir. Sektörler arası ticaret hadlerinin tarım lehine çevrilmesiyle, kırsal nüfusun ulusal pazarla bütünleşmesi hızlanmıştır. Köyler, dokuma, gıdan maddelerinin yanı sıra yavaş yavaş tarım makine ve teçhizatları ve dayanıklı tüketim malları için de önemli birer pazar haline gelmiştir. Son dönemlerde kırsal kesimlerde turizm ve kimi imalat kolları gibi tarım dışı faaliyetler de yaygınlaşmaya başlamıştır.

Güneydoğu Anadolu'da Fırat Vadisi'ndeki büyük ve pahalı sulama projesi, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana geliştirilen diğer bütün kırsal kalkınma projelerinden ayrı bir yerde durmaktadır. İlk başta, Fırat üzerinde birbiriyle bağlantılı bir sürü baraj ve hidroelektrik santrali inşa ederek 1,6 milyon hektarlık Harran Ovası'nı sulama ve böylece ülkenin sulanabilen ekili alanlarını iki katına çıkarma tasarısıyla yola çıkan proje, o zamandan bu yana evrilerek Türkiye'nin büyük ve yoksul bir bölgesinin toplumsal ve iktisadi dokusunu iyileştirmeyi hedefleyen bütünleşik bir bölgesel kalkınma programı halini almıştır. Bugün, dünyanın en büyük ve en iddialı bölgesel gelişme projelerinden biri olarak, kentsel ve kırsal altyapı kadar, tarım, enerji ve ulaşım gibi kalkınmayla ilintili birçok sektörden büyük yatırımlar barındırmaktadır. Ne var ki, yakın zamana kadar proje tepeden gelen kalkınmacı bir bakışla ve yerel nüfusun ihtiyaçlarını tam olarak anlamadan veya bunları fazla dikkate almadan tasarlanıp yürütülmüştür. Planlayıcılarla müstakbel lehtarlar, yani yerel Kürt cemaatleri arasında ortak bir anlayış olmayışı, projeden hasıl olacak yararları sınırlamaktadır.[41]

Tarım ile ekonominin geri kalanı arasında, verimlilik ve gelirdeki büyük ve devam ede gelen farklılıklara rağmen, küçük ve orta ölçekli toprak sahipliğinin baskınlığı, ekonominin kalanına olan işgücü hareketini yavaşlatmıştır. Küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin kırsal yörelerdeki yaygınlığı Osmanlı döneminin mirasıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, bir diğer Osmanlı mirasıyla, topraktaki devlet mülkiyetiyle birleşerek, hızlı kentleşme yıllarının kentsel eşitsizliklerini yumuşattı. Yeni gelen göçmenlerin pek çoğu, kentsel alanlardaki devlet toprakları üzerine

düşük maliyetli gecekondularını inşa etmek için kırsal alanda elde ettikleri birikimleri kullanabiliyorlardı. Kısa süre sonra bu arsaların sahibi de oldular.

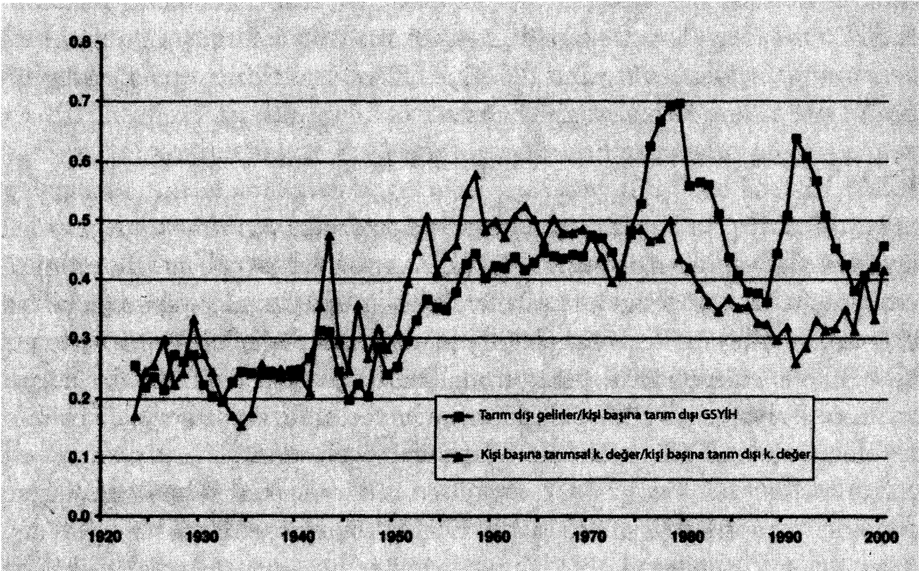
Kırsal ve kentsel kesim arasındaki büyük verimlilik ve gelir farkları, Türk ekonomisinin 1920'lerden beri önemli bir özelliği olmuştur. Tarımdaki işgücünün çoğu, ülkedeki en yoksul insanların büyük bir kısmını barındıran 3 milyonu aşkın aile çiftliğinde kendi hesabına çalışmaktadır. Ne var ki, bu örüntünün süregelmesi salt tarımdaki düşük verimlilikten dolayı değildir. Eğer kentsel kesim daha büyük bir hızla büyüyebilseydi, son yarım yüzyılda daha büyük bir işgücü kırsal kesimden ayrılacaktı. Aynı derecede önemli bir başka husus da, hükümetlerin geçmişte kırsal nüfusa pek kısıtlı bir okullaşma imkânı sunmasıydı. Toplam işgücü (on beş yaştan altmış dört yaşa kadar) arasında, ortalama okula devam etme süresi 1950'de sadece bir yıl iken, 2005'te yedi yıla yükselmiştir. Tarımsal işgücü arasında ise okula devam etme süresi bugün hâlâ ortalama üç yılın altındadır.[42] Bir başka deyişle, günümüzde kırsal işgücünün büyük bölümü, kentsel kesimin kısıtlı fırsatlar sunduğu, eğitimsiz kadın ve erkeklerden oluşmaktadır. Kırsal nüfusun ve kırsal sefaletin gelecek on yıllardaki düşme hızı, kırsal kesimin ne ölçüde bir kurumsal değişiklikten geçeceğine ve ne derece eğitim ve sermayeye kavuşacağına bağlı olacaktır.

Gelir dağılımı

Türkiye'deki gelir dağılımı verileri yeterince ayrıntılı ve uzun vadeli kıyaslamalar yapmaya elverişli değildir. Aşağıda, uzun vadeli dizilerin mevcut olduğu basit göstergeler kullanarak böyle kıyaslamalar yapmaya çalışacağım. 20. yüzyıl Türkiye'sindeki gelir dağılımı değişikliklerini üç temel bileşende inceleyeceğim: (a) tarımın kendi içindeki dağılım; (b) tarım/tarım dışı veya kentsel/kırsal farkları; ve (c) tarım dışı veya kentsel kesimin kendi içindeki dağılım. Bu üç bileşenin göreli ağırlıkları zaman içinde aşikâr bir biçimde değişmiştir. 1950'lere kadar ilk ikisi daha önemliyken, 1950'den sonra kentleşmeyle birlikte ikinci bileşen ve özellikle 1980'den sonra da üçüncü bileşen ülke çapındaki gelir dağılımı tartışmalarına hâkim olmaya başlamıştır.[43]

Tarım sektöründe, toprak sahipliği ve toprak kullanımına ilişkin bulgular çoğu bölgede küçük ve orta ölçekli işletmelerin hâkim olduğu, görece dengeli bir dağılıma işaret eder. Eldeki verilerin kısıtlarına rağmen, toprak dağılımı ve toprak kullanımına ilişkin Gini katsayısının 1950'lerden bu yana pek de değişmediği görülmektedir.[44] Dahası, tarım kesiminin kendi içindeki dağılım, hem tarımsal ve kentsel kesim arasındaki farklılıklara hem de kentsel kesimin kendi içindeki dağılıma göre daha dengelidir.

Ortalama gelirlerdeki tarım/tarım dışı farklılıklarına ilişkin bulgular milli gelir hesaplarından elde edilebilir. Bunlar, sektörler arasındaki farklılıkların, bilhassa da Büyük Buhran sırasında tarım fiyatlarındaki keskin düşüş yüzünden, iki savaş arası dönemde en yüksek düzeyde olduğuna işaret eder. Ortalama gelirlerdeki sektörler arası farklılıklar, biraz da hükümet politikaları yüzünden II. Dünya Savaşı sonrası dönemde azaldı, ama 1980'den sonra yine arttı. Kentleşmenin hızlanması ve son yıllarda tarım işgücünde görülen hızlı düşüş tarımdaki ortalama gelirlerin artmasını sağladı (Grafik 10.4).

Grafik 10.4 Türkiye'deki gelir dağılımı göstergeleri, 1923-2000

Kentsel kesim içindeki gelir dağılımının uzun vadeli kıyaslamalarına uygun diğer dizilerin yokluğunda, emeğin kişi başına gelirdeki payı üzerinde duracağım. Daha özgül olarak, kentsel ücretler/kentsel işgücünde kişi başına düşen üretim endeksini izleyeceğim. Bu oran, iki savaş arası dönemde, kişi başına kentsel üretime nispetle kentsel ücretlerin düşük seyretmesi nedeniyle oldukça düşüktü. Bu da kentsel kesim içindeki gelir dağılımının, II. Dünya Savaşı'na kadar oldukça düşük olduğunu düşündürmektedir. Ancak ücretlerin kentsel gelirdeki payı savaştan sonra yükselmiştir. İki kesim arasındaki ortalama gelir farkının azalmasıyla, bu örüntü 1980'e kadar olan savaş sonrası dönemde, 20. yüzyılın başka herhangi bir dönemine göre daha eşit ya da daha dengeli bir gelir dağılımı olduğuna işaret eder (grafik 10.4). 1980 sonrasındaki küreselleşme çağında sektörler arasındaki kişi başına gelir farkları hızla artmış, ancak tarımsal işgücündeki ani daralmayla birlikte yakın zamanlarda bu farklar da azalmaya yüz tutmuştur. Ancak ülke çapındaki gelir dağılımı örüntüsünde artık kentsel kesim içindeki değişikliklerin ağır bastığı açıktır. Kentsel kesim içinde, emek ve emek dışı gelirler ile vasıflı ve vasıfsız emek gelirleri arasındaki eşitsizlikler 1980'den bu yana artmaktadır.

20. yüzyılın büyük bölümünde, ülke çapındaki gelir dağılımının ikinci ve üçüncü bileşenlerinin, yani sektörler arası ortalama gelir farkları ile kentsel kesim içindeki gelir dağılımının birlikte hareket etmiş olması da ilginçtir. Bu iki göstergenin değeri yükseldikçe, gelir dağılımı eşitlenmeye yüz tutar, ve tam tersi (grafik 10.4). Bu örüntü hükümetlerin, özellikle de çok partili seçimli siyaset dönemlerinde, gelir dağılımının her iki bileşenini de etkilemeye muktedir olduklarını düşündürmektedir.

Büyük bölgesel eşitsizlikler, gelir dağılımının, Türkiye örneğinde özellikle dikkate alınması gereken dördüncü boyutudur. 20. yüzyıl boyunca ortalama gelirlerde büyük doğu-batı farkları süregelmiştir. Özel sektörün başını çektiği sanayileşme süreci yakın zamana kadar ülkenin batıdaki üçte birlik bölümünde yoğunlaşmış bulunuyordu. Tarımın ticarileşmesi de yine batıda ve kıyı kesimlerinde ilerlemişti. Ülkenin doğudaki üçte biri ise, düşük gelirlere ilaveten, altyapıdan ve başta eğitimle sağlık olmak üzere devletin sunduğu hizmetlerden yoksundu. Batıda turizmin gelişmesi, tica-

ret hadlerinin tarım aleyhine bozulması, güneydoğuda 1980'lerdeki Kürt ayaklanması, kırdan kente göç yönündeki baskılara doğudan batıya göç baskısını da ekleyerek büyük bölgesel eşitsizlikleri daha da büyütmüştür. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin gelecekte göstereceği ilerlemeler ve bölgesel sanayi merkezlerinin yükselişi bu eşitsizliklerin giderilmesini sağlayabilir. Ancak ülkenin o kısmındaki iktisadi gelişme, her şeyin ötesinde, Kürt sorununun siyasi çözümüne bağlıdır.[45]

Ortalama gelirlerdeki büyük doğu-batı farklılıkları, 1920'lerden bu yana, insani gelişim göstergelerindeki büyük ve ısrarlı bölgeler arası eşitsizliklerle el ele yürümektedir. Örneğin, Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma Programı'nın Türkiye için 2002'de hazırladığı ülke raporunda, ülkenin seksen bir ilinden, aralarında İstanbul'un da bulunduğu batı ve kuzeybatıdaki en yüksek gelirli on ilinin İGE değerlerinin 0,825 düzeyinde olduğu, bir başka deyişle Hırvatistan veya Slovakya gibi Orta-Doğu Avrupa ülkelerinin İGE'sine yakın olduğu anlaşılıyor. Öte yandan çoğu Kürt nüfusun ağırlıklı olduğu Güneydoğu Bölgesi'nde yer alan en yoksul on ilde ise İGE değeri ortalaması 0,600'dır. Bu değer ise Fas ya da Hindistan'ın aynı yıldaki İGE'sine yakındır.[46]

Sonuç

Türkiye ekonomisinin 20. yüzyıldaki sicilini tahlil etmeye çalışırken, işe iktisadi büyümenin yakın ve nihai nedenlerini ayırt etmekle başladım. Bunlardan ilki faktör girdileri ve verimlilikteki artışların yaptığı katkılara ilişkinken, ikincisi büyümenin gerçekleştiği toplumsal ve iktisadi ortamla ilgilidir. Bu bağlamda iktisadi kurumlar giderek sadece iktisadi büyümenin ve uzun vadeli kişi başına GSYİH farklarının değil, aynı zamanda pastanın toplumun farklı kesimleri arasında nasıl bölüşüleceği sorusunun da anahtarı olarak görülmektedir. İktisadi kurumların seçimi üzerinde toplumun farklı kesimleri arasında çıkar çatışması olduğu için, siyasal iktisadın ve siyasal kurumların, iktisadi kurumların ve kurumsal değişimin yönünün ana belirleyicisi olduğunu vurguladım.

Türkiye'nin 20. yüzyılda kırsal ve tarımsal bir ekonomiden kentsel ve sınai bir ekonomiye geçişi, her biri kentsel ve sınai grupların siyasi ve ikti-

sadi iktidarının artmasına hizmet eden üç dalga halinde gerçekleşmiştir. Bu grupların siyasi ve iktisadi iktidarındaki artışlar, iktisadi kurumları istedikleri yönde biçimlendirmelerine imkân tanımıştır. Bununla birlikte, bu sanayileşme ve iktisadi büyüme dalgalarının her biri kurumsal çevredeki eksiklikler ya da aksaklıklar nedeniyle kısa kesilmiştir. Bu dalgaların ilki 1930'larda meydana geldi. Yeni Cumhuriyet'in üstlendiği bir dizi yasal ve kurumsal değişimden sonra, bir avuç devlet teşekkülü sanayileşme sürecine ve sıkı korunmuş bir ekonomide küçük ölçekli özel yatırımlara öncülük etti. Devletçilik, devleti kentsel kesimdeki başlıca üretici ve yatırımcı mertebesine çıkartıyordu. Ancak nihayetinde siyasi ve iktisadi iktidar devlet seçkinlerinde, ve bu iktisadi ve kurumsal değişimler de küçük bir kentsel kesimle sınırlı kaldı.

II. Dünya Savaşı'nı izleyen on yıllarda dünyadaki iktisadi büyüme açık bir biçimde hızlandı. Türkiye'deki ikinci sanayileşme dalgası da yine ağır bir korumacılık altında ve hükümet sübvansiyonları ve vergi indirimleri eşliğinde 1960'larda başladı. Hızlı kentleşme sanayileşmenin tabanını hızla büyüttü. Kamu iktisadi teşekkülleri ara malı tedarikçisi olarak önemli bir rol oynamaya devam ettiler. Ancak sanayileşme sürecinin yeni liderleri, İstanbul'daki ve ülkenin kuzeybatı köşesindeki büyük ölçekli özel firmalar ve holdinglerdi. 1970'lerde yükselişe geçen siyasi ve makroekonomik istikrarsızlıklarla birlikte, sanayileşmenin giderek içe dönmesi ve dar grupların kısa vadeli çıkarlarının uzun vadeli bir ufkun önüne geçmesi, on yılın sonunda ağır bir krizle doruğa ulaştı.

1980'lerde daha açık ve ihracata yönelik bir ekonomi koşullarında başlayan üçüncü dalga, sınai tabanı Anadolu'daki bölgesel merkezlere yaydı. Mamul ihracatındaki hızlı genişleme, İstanbul merkezli sanayicilere meydan okumaya başlayan bu yeni sanayi merkezlerinin yükselişinde başrolü oynadı. Ancak 1990'ların yükselen siyasi ve makroekonomik istikrarsızlığı, artan yolsuzluklar ve kurumsal çevredeki bozulma, bu dalganın 2001'de ani bir kesintiye uğramasıyla sonuçlandı.

Türkiye'de hükümetler, İttihat ve Terakki döneminden bu yana, bir sanayi burjuvazisinin doğup büyümesini desteklemişlerdir. Bu burjuvazi, kentsel kesimdeki büyümenin ve peş peşe gelen sanayileşme dalgalarının da yardımıyla, ekonominin kontrolünü yavaş yavaş Ankara'daki devlet seç-

kinlerinin elinden almıştır.[47] Ülkenin sanayi seçkinleri, 20. yüzyılın büyük bölümünde İstanbul yöresindekilerle sınırlı kaldı. Ancak Anadolu kaplanlarının yükselişiyle birlikte, burjuvazinin iktisadi tabanı da toplumsal ve coğrafi olarak genişledi. Son yılların AKP hükümeti taşrada yeni yükselen bu seçkinler tarafından desteklendi.

İşçilerin siyasi ve iktisadi gücü ise, toplam pastadaki payları gibi, II. Dünya Savaşı sonrasında, özellikle de 1960'ların ithal ikameci sanayileşmesi sırasında yükselişteydi. Ancak küreselleşme çağında iktisadi ve kurumsal değişimler, işçilerin ve işçi sendikalarının gücünü kırmak yönünde el birliği yaptı. Benzer biçimde tarımsal üreticiler de, 1950'lerdeki çok partili siyasi rejime geçişle, iktidar bakımından değilse de nüfuz bakımından keskin bir yükselme yaşadılar. Ne var ki, tarımın gerek işgücü, gerekse toplam üretimdeki payının düşmesiyle, iktisadi kurumları biçimlendirme konusundaki etki ve becerileri yavaş yavaş ancak sürekli bir düşüş gösterdi.

İktisadi iktidar açıkça Ankara'dan İstanbul'a ve yakın zamanlarda taşradaki sanayi gruplarına kayarken, siyasi iktidardaki kayma ve daha çoğulcu bir siyasete doğru geçiş hiç de kolay ya da basit olmadı. Türkiye'nin siyasi düzeni geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısı boyunca sürekli bütçe açıklarına, borçlanmaya ve enflasyonist bir finansmana başvurarak çeşitli kesimlerin kısa vadeli taleplerini yerine getirmek peşinde koşan kırılgan koalisyonlar ve zayıf hükümetler üretti. Siyasi ve makroekonomik istikrarsızlık da kurumsal çevrede bozulmaya yol açtı. Hukukun üstünlüğü ve mülkiyet hakları çiğnendi, eğitim harcamaları da dahil olmak üzere kamu yatırımları hızla azaldı. Zayıf hükümetler, imtiyaz peşindeki farklı gruplardan, hatta tekil firma veya girişimcilerden gelen baskılara fazlasıyla açıktı. Bunun sonucunda, üreticiler için, yerel ve merkezi yönetimlerden kayrılma ya da imtiyaz talep etmek, uluslararası pazarlarda rekabet etmeye ya da verimliği artırmaya çalışmaktan daha yaygın bir faaliyet haline geldi.

2001 krizi, ekonomiyi siyasal katmandaki kısa vadeli müdahalelerden yalıtma teşebbüsleriyle, bilhassa ikisi arasındaki bağlantılarda önemli kurumsal değişimlere yol açtı. Ancak bu kurumsal değişimlerin etkili ve uzun ömürlü olup olmadıkları veya siyasi ve kurumsal ortamın eski usullerine dönüp dönmeyeceğini zaman gösterecektir. Türkiye geçen yüzyılın

büyük bölümü boyunca hem içeride hem de uluslararası literatürde iktisadi potansiyeli yüksek bir ülke olarak nitelendi. Potansiyelin gerçeğe dönüşüp dönüşmeyeceğini de zaman gösterecektir. Türkiye'nin AB'ye entegrasyon süreci tam da bu yol ayrımında büyük önem kazanmaktadır. Ülkenin AB'ye tam üye olup olmayacağı veya ne zaman olacağı belli olmamakla birlikte, üyelik sürecinin iktisadi değişim için daha güçlü bir kurumsal çerçeve yaratması beklenir. Bir başka deyişle, tam üyelik hedefinin ekonomiye en büyük katkısı, siyasi iradeyi bardaktaki suyun seviyesini yükseltecek ve Türkiye ekonomisini yeni bir düzeye çıkaracak kurumsal değişimleri gerçekleştirmek yönünde güçlendirmesi olacaktır.

NOTLAR

1 Son yıllara ait DünyaBankası Dünya Gelişme Raporu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Raporu'na dayanmaktadır.

2 Bu genellemenin Türkiye için de geçerli olduğunu gösteren kanıtlar giderek artmaktadır: Şeref Saygılı, Cengiz Cihan ve Hasan Yurtoğlu, "Productivity and Growth in OECD Countries: An Assessment of the Determinants of Productivity," Yapı Kredi Economic Review 12 (2001); Sumru Altuğ ve Alpay Filiztekin, "Productivity and Growth, 1923-2003," S. Altuğ ve A. Filiztekin (der.), The Turkish Economy: The Real Economy, Corporate Governance and Reform (Londra ve New York: Routledge, 2005) içinde.

3 Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James A. Robinson, "Institutions as a Fundamental Cause of Long-term Growth," P. Aghion ve S.N. Durlauf (der.), Handbook of Economic Growth (Amsterdam: Elsevier, 2005) içinde; ayrıca bkz. Elhanan Helpman, The Mystery of Economic Growth (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004).

4 Şevket Pamuk, "Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820," Journal of Economic History 66 (2006).

5 Şu kaynaklara dayanmaktadır: Cem Behar, The Population of the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1927 (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995) ve Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 1970).

6 Işık Özel ve Şevket Pamuk, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kişi Başına Üretim ve Milli Gelir, 1907-1950," Gülay Dinçel (yay. haz.), 75 Yılda Para'nın Serüveni (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998): Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım, Türkiye Milli Geliri, 1923-1948, 2 cilt (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974)'te özetlenen 1920'lerin Türkiye tarım istatistiklerinin, Tevfik Güran, Agricultural Statistics of Turkey during the Ottoman Period (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997)'de verilen I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı tarım istatistikleriyle kıyaslanmasına dayanmaktadır.

7 Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code," E. Özbudun ve A. Ulusan

Ümit Cizre

İDEOLOJİ, BAĞLAM VE MENFAAT: TÜRK ORDUSU

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren, hiçbir zaman yalnızca dış savunmaya odaklanmamış ve kurduğu rejimin bekçiliğini yapmak gibi istisnai bir yetkiye sahip olmuştur. Ordunun bunu yapmaktaki güven ve kabiliyeti tek parti yıllarında (1923-46) o kadar aşikâr değil idiyse de, Türkiye'de 1946'dan sonraki çok partili siyasi sistemin ayırt edici özelliği, ordunun kendine biçtiği Cumhuriyet'in vasisi görevi çerçevesinde siyasi gündemin esaslarını denetleme kapasitesi olmuştur.[1] Bu rolü merkezi bir "inanç misyonu" şeklinde içselleştiren ordu, bu sayede iç "siyasal" çelişkileri iç güvenlik tehlikeleri olarak yorumlayıp "ulusal güvenliği" ordu hâkimiyetindeki bir kavrama indirgeyebilmiştir. Ordu Türkiye siyasetine, her seferinde iktidarı kısa süre sonra sivillere devretmişse de, dört kez (1960, 1971, 1980 ve 1997) müdahale edip yeniden şekillendirmiştir. 28 Şubat 1997'deki dördüncü müdahale, ordunun hâkim olduğu Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) İslamcı Refah Partisi (RP) başkanlığındaki, seçimle işbaşına gelmiş meşru koalisyon hükümetini iktidardan indirmesiyle niteliksel bir dönüşüme işaret ederek ordu, devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi de değişime uğratmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP)[2] 2002 Kasım'ındaki seçim zaferinin ardından TSK'nın siyasi yetkilerini ve vesayetini kısıtlama yönünde başlattığı değişim süreci, Irak Savaşı ve Avrupa Birliği'nin (AB) şart koştuğu demokratik reformlardan sonra bölgesel ve uluslararası güçler dengesinde meydana gelen büyük değişim bağlamında incelenmelidir.

Türkiye'nin 1950'den bu yanaki parlamenter demokrasisinin başlıca özelliği, ordunun kamu meselelerinde koyduğu ağırlıktır. Rejimin bir diğer temel dayanağı da, Türkiye'ye "Avrupalı" bir kimlik biçen köklü Kemalist geleneğe sıkı sıkıya bağlılıktır. Ordunun gerçek rolü meselesi, Türkiye'nin önüne Avrupa'ya başarıyla katılması için yerine getirmesi gereken siyasi önkoşullardan oluşan bir paket koyan AB'nin eşiğinde uzun

zamandır bekleyen Ankara'ya ciddi zorluklar çıkarmıştır. Ordunun kendine biçtiği siyasi rol, toplumsal ve siyasi anlaşmazlıklara hiç hesap vermeden dahil olmasını gerektirirken, AB'ye katılım kriterlerine göre ordunun sivil otoritenin denetimine tabi olması gerektiği gayet açıktır. Türkiye'de silahlı kuvvetler üzerinde etkili bir sivil denetimin olmayışı, sivil-asker ilişkilerindeki demokratik normlara da sık sık ters düşer. AB'ye katılım süreci, demokrasiyle ulusal güvenlik arasındaki bağa ilişkin kapsamlı bir tartışma açılmasını sağlarken, aynı zamanda azalan askeri bütçeler ve değişen tehditler çağında, bir demokraside askeri ve sivil otoriteler arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği de sorgulanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, silahlı kuvvetleri meclisin etkin gözetimine sokmadıkça ve Türkiye'deki demokratik normları AB gerekleriyle denkleştirmedikçe, ordunun iç güvenlik konusundaki daimi teyakkuz halinin demokrasiyi istikrarsız, koşullu ve buhrana açık bir hale getirdiği de giderek artan bir mutabakat konusu olmuştur.

Ne var ki, TSK'da demokratik bir rol değişimi yapılmasına yönelik itirazlar da zorludur: Eski komünist devletler sıfırdan demokratik sivil-askeri kurumsal çerçeveler inşa ederken,[3] Türkiye'deki benzer reformlar derin bir sivil-asker dengesizliğine dayanan gelenek zemininde gerçekleşmek zorunda kalmıştır. Bu geleneğe göre siyasi karar alımında kuvvetler ayrılığı gözetmeden kendini meşru bir aktör addeden ordu, kendinde demokrasi ve ulusal güvenlik konularında kamuoyuna seçilmiş temsilcilerden farklı fikirler ilan etme yetkisi de görmektedir.

Ordunun siyaset üzerinde kurduğu hâkimiyetin nihai gerekçesi, laiklik ve toprak bütünlüğü temelleri üzerinde yükselen, devletin resmi ideolojisi Kemalizmin vasisi olmasına dayanır. TSK'nın hâkim rolünü meşrulaştırması da kendi çıkarlarını milletin çıkarlarıyla özdeş görmesinde yatar; misyonunu, ülke değerlerinin Batılı bir modernlik yönünde süre giden bir dönüşümü olarak tayin etmiştir. Bu rolün temel direği, ana ilkesi ve kanıtı olan laiklik, İslamın devlet dini olmaktan çıkarılarak yeni bir tür devlet denetimine tabi olmasını; Batılılaşma ve modernleşme zihniyetiyle bağlantılı, türdeş bir ulusal kimliğin inşasını ve güçlü bir devletin kurulmasını şart koşar.

Diğer taraftan, TSK'nın vesayet gücü ve kurumsal yetkileri, aynı zamanda, ordunun siyaset ve toplumdaki özel konumuna itiraz etmeyecek sivil politikaların izlenmesi yönündeki bilinçli girişimlerine de dayanır. Ordu bunu yaparken iki yönteme başvurur: Birincisi, darbe tehdidinde bulunur veya kamuoyuna hükümet politikalarına ilişkin, genellikle itibar kırıcı açıklamalarda bulunur; ikincisi, ulusal güvenlik kavramını, ordunun vasi biçimindeki siyasi rolünü meşrulaştıracak tarzda inşa eder. AB'ye katılım, insan hakları ve demokrasi sicilini düzeltme hususlarında Türkiye üzerindeki dış baskılar göz önüne alındığında, darbe yöntemi giderek akıldışı bir hal almaktadır. İlaveten, ordunun kültürel ve yasal dokunulmazlığı bulunan siyasi muhbir konumu da "darbe"yi fuzuli kılmaktadır. Bu yüzden TSK, siyasi nüfuzunu, ulusal güvenliğe yönelen tehditlerin altını çizerek uygulamaya yatkındır.

Türk ordusu, başka ülkelerdeki mukabilleri gibi, resmi olarak "devletin anayasal düzeninin, milli varlığının ve bütünlüğünün, milletlerarası alanda siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerinin ve ahdi hukukunun her türlü dış ve iç tehditlere karşı korunması ve kollanması"[4] olarak tanımlanan ulusal güvenliği korur. Bu tanımda çarpıcı olan, güvenliğin kapsamlı ve karmaşık mahiyetidir. Bu tanım sadece dış tehditlere karşı geleneksel savunma çerçevesinde kalmaz, aynı zamanda salt askeri nitelikli görevleri siyasi görevlerle birleştirerek, iktisadi, toplumsal, kültürel ve siyasi amaçlara dair ordu dışı hedefleri de içine alır. Mary Kaldor'ın ileri sürdüğü gibi, "güvenlik politikasının doğası, kurumların tasarımına ve toplumla olan zımni akde katkıda bulunuyor"[5] ise, Türkiye'de ulusal güvenliğin tanımı, TSK'nın rejimin vasisi rolünü yeniden üretmekte ve güvenlik politikasına herhangi bir sivil katkıyı baltalamakta can alıcı bir role sahiptir.[6] Ordu tehdit algısını ve güvenlik politikasının formülasyonunu tekeline aldığında, nasıl tehditlerin boyutunu kendi kurumsal menfaatlerine hizmet edecek şekilde abartabiliyorsa, bunları güvenliği teminat altına almanın yolunun sadece askeri güçten geçtiğini doğrulamak için de kullanabilir. Türkiye'de 1971 müdahalesinden bu yana ulusal güvenliğin birçok yönü, toplumsal düzeni sağlayan kanunlarla bütünleştirilerek ifade ve örgütlenme özgürlüğü kısıtlanmış, kamuoyu tartışmaları engellenmiş, muhalefet ve medya susturulmuştur.

Cumhuriyet tarihinin sicili, askeri motivasyonun iki dinamiği arasında etkileşim bulunduğunu ortaya koyar: Türk ordusu siyasetin laik çerçevesini koruma ve sürdürme konusunda sahih bir ideolojik sadakat taşırken, meşru olarak seçilmiş sivil liderlerle de sıkı bir iktidar mücadelesine girer. Bu iki yönü harmanlamak, Türk ordusunu inceleyen literatürün büyük bölümünün ordunun misyonunun sürekliliğini açıklamakta kullandığı kültürel-tarihsel mirasın ötesini görmemizi mümkün kılar. Daha da önemlisi, bu iç içe geçmiş saikler örüntüsü, askerin yetki kullanma biçimlerinin zaman içerisinde niye değiştiğini de açıklayabilir. Türk ordusunun kurumsal, tutumsal ve ideolojik davranışları, kendi menfaatlerinin, toplum gözündeki itibarının, hiyerarşik disiplininin ve siyasal kudretinin yeniden düzenlenmesini gerektiren siyasi koşullardaki değişimlere bağlı olarak farklılaşmıştır. Böylesi bir tahlil, odak noktasını ordunun proaktif ve/veya alışılagelmiş politikalarını etkileyen çok sayıda faktöre kaydırarak, sivil ve askeri aktörlerin tarihten ders çıkarma yeteneğini de hesaba katmış olur.

Bu matrisin ortak bileşeni, her iki yorumun da Türk ordusunun kendine biçtiği ulusun vasisi rolünde "siyaset karşıtı" bir modern mantık bulunduğunu öngörmesidir. Bu mantık, askeri liderlerin, çeşitliliği ve sosyopolitik çoğulculuğu modern, güçlü bir devletin oluşturulmasına ve sürdürülmesine engel görmelerine neden olmuştur.

Türk Ordusunun Tarihsel Rolünü Çerçeveleyen Siyaset Karşıtı Zihniyet

Ordu, Cumhuriyet'in ilanından bu yana, bir yandan siyasetin üstünde ya da karşısında olduğunu ileri sürmüş, bir yandan da siyasallaşma eğilimi içinde olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen, orduyla siyasetin resmen ayrılması,[7] Batı Avrupa veya Amerika'daki mukabilleriyle boy ölçüşebilecek bir sivil hâkimiyet kurma niyeti taşımıyordu; tek amacı, ordunun iktidardaki gruba potansiyel olarak rakip bir iktidar kaynağı olmasının önüne geçmekti.[8] Atatürk'ün orduyu günlük siyasal meselelerin dışında tutarak başlattığı bu erken Cumhuriyet geleneği,[9] yine anti-siyasal bir tasavvur olan, ordunun kendini siyasal ihtilafın "üstünde" görme algısına

katkıda bulundu; bu da kuruma, içinde yer aldığı siyasal dünyayı anlama gereği duymaksızın önem duygusu kazandırdı.

Siyaset karşıtı düşünce örüntüsünün öncelikleri, "ikincisi birincisine bağlı olmak üzere düzen ve ilerleme"[10]; "geri kalmışlığın, yolsuzluğun ve şerrin"[11] kaynağı olarak algılanan siyasetin düpedüz reddedilmesi; ve "otoriter bir devlet ve toplum idaresine demokratik bir meşruiyet kılıfı giydirmenin"[12] bir aracı olarak seçimlere başvurmaktır. Bu demokrasi anlayışı, sıfır toplamlı bir çelişki algısına ve eleştiri ve muhalefeti rejimin tehdidi olarak gören bir bakışa işaret eder. Siyaset karşıtı bakış açısı, demokrasiyi topluma duyarlı olma yeteneği değil, siyasal bir sorumluluk ve akılcılık meselesi olarak gören bir anlayışı yansıtır.[13] Metin Heper, özlü bir biçimde, bu araçsal mantığın "düşmanlarının," ordunun gözünde "genellikle toplumun uzun vadeli menfaatlerine kayıtsız kaldığından kuşkulanılan"[14] seçilmiş politikacılar ile "henüz daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişememiş kitleler"[15] olduğuna işaret eder.

Ne var ki, Türk ordusunun "Türkiye'nin ideallerinin bekçisi" rolü onu siyasette praetoryen[16] bir rol üstlenmeye götürmez, çünkü bekçilik kavramı ütopik bir demokrasi standardıyla iç içe geçmiştir. Askeriye kurumu, Kemalist ideallere ulaşıldığından emin olmak için, siyasetçilerin yaptıklarını kendi düsturları uyarınca denetler. Dahası, praetoryen ordular demokrasinin temellerini yok edip sivil otoritenin yerini alırken, TSK sivil-asker sınırlarını çiğnemekten ve yürütme erkini doğrudan kullanmaktan imtina eden, incelmiş bir özerklik kavramı benimsemiştir. Türk asker teşkilatının siyasetteki rolü konusundaki anlayışı, her zaman, kültür ve siyasetin ulusun en yüce değeri olan Kemalizme tabi olması gerektiği mefhumunu taşımıştır. Vatanın "en yüce" değerine yönelik herhangi bir tehdidi göğüslemek de ulusal güvenliğin bir zorunluluğudur. Bu anlayış, askeriye kurumunda normatif bir "rol inancı" olarak bütünüyle içselleştirilmiştir.

TSK'nın siyaset karşıtı mantığında, toplumsal, iktisadi ve askeri güçler arasında aracılık yapan, salt "siyasal" belirleyicileri dikkate almaktan kaçınma vardır. Kemalist ideolojiye aşırı bir tutarlılık ve bütüncüllük atfeden bu mantık, sivil güçlerle ordu arasındaki kültürel ve tarihsel ilişkiyi değiştirebilecek "siyasal" ve "toplumsal" değişikliklerin etkilerini yok sayar.

Türkiye'nin siyasal yaşamını da, askeri bürokrasi ve onun sivil müttefiklerinin başını çektiği, modernleşmeci ve laik devlet seçkinleriyle halkın seçtiği, "geleneksel yönelimli" siyasetçiler arasındaki bir ikiliğe indirger. Sonuçta bu dünya görüşü, aktörleri basitçe modern-geleneksel, laik-laik karşıtı ikiliklerine iterek, siyasal-toplumsal arenadaki derin çatışmaları ve yarılmaları maskeler.

"Ordu politikasının, her zaman, sivil-asker ilişkilerinin dışındaki," ordunun gerçek rolünü ve sivil ve askeri liderler arasındaki ilişkiyi siyasetin geri kalan aktörlerince görüldüğü gibi nitelendiren "siyasi unsurlar tarafından koşullandığını"[17] kabul etmemiz halinde, iki taraf arasındaki yeni koalisyonlar veya yeni "zıtlaşma eşikleri," Kemalizmin ana ilkelerinin ve ordunun rolünün yeniden gözden geçirilmesini elzem kılar. İzleyen sayfalarda ordu ile mevcut hükümet arasındaki etkileşimin bir çözümlemesini yaparken göstereceğim gibi, Türkiye'nin sivil-asker dengesini yeniden düzenleme kapasitesi, hükümetin, askeri müdahale tehdidinden değilse bile, hükümet politikalarına karşı çıkan, bu politikaları eleştiren ya da veto eden askeri liderlerin tehdidinden siyaseten korunaklı olup olmadığına da bağlıdır. Hükümet kendini "askeri tehdide" karşı ne kadar "emniyette" hissederse, "silahlı kuvvetleri karşısına alma pahasına bile olsa reforma girişme potansiyel marjı o kadar genişler."[18]

Krizler ve darbelerin mantığı

Siyaset karşıtlığının en temel biçimi, siyaseti rafa kaldıran ve siyasi ortama ya da sisteme yeni baştan biçim veren askeri müdahaledir. Türkiye'deki darbelerin ahlaki izahı Cumhuriyet'i kurtarmaktı –Linzci anlamda, karşılığında bir "kriz"in veya "büyük" yahut "küçük çöküntüler"in varlığına dayanan bir izah.[19] Böylesi her krizin akabinde siyasal yaşamın yeniden yapılanması, Türk ordusunun yukarıda tahlil edildiği şekliyle siyasete karışma dinamiklerinin ikisini de içermiştir: TSK ulusal menfaatin tek bekçisi rolünde süreklilik yaratırken, bir yandan da kendi iktidarını yeniden üretmede proaktif bir rol sergileyerek Kemalist idealleri kendi gündemi ve stratejisi altında toplamıştır. Her müdahale, siyasetin kurumsal ve ahlaki parametrelerini gelecek on yıllara bırakarak, sosyopolitik yaşama

muhafazakâr bir deli gömleği giydirmiştir. 1960, 1971 ve 1980 darbelerinin, TSK'nın kendi radikaller-ılımlılar şeklindeki iç bölünmesiyle baş edebilmek için tasarlanmış, önleyici tedbirler olması, kendi konumunu ve yetkilerini muhafaza etmek üzere müdahale ettiğini de gözler önüne serer.[20]

Her müdahalede, topladığı farklı sivil koalisyonlara dayanan TSK'nın müdahalelerine bulduğu gerekçe, rejimin modern ve laik düsturlarının gözeticisi olarak engelleri ve krizleri ortadan kaldırmakla demokrasinin gelişmesinin ve ilerlemenin yolunu açtığı iddiasıdır: Bu engeller 1960 için otoriter tek parti hükümeti, 1971 ve 1980 için siyasi kargaşa ve anarşi, 1997 için ise irticadır.

1960 darbesine yol açan bir dizi unsur vardır: 1923-50 arasının baskıcı tek parti rejimine karşılık savaş sonrasının daha bir açık ortamında, kentli aydın kesim, boy veren sanayiciler, meslek sahipleri ve kırsal kesimde yükselişe geçen hüsran ve memnuniyetsizliğin temsilcisi niteliğindeki dönemin Demokrat Parti (DP) hükümeti, daha az devletçilik, daha az bürokratiklik ve daha gevşek bir laiklik anlayışından yanaydı. Bütün bunlar eski seçkinler arasında rahatsızlığa yol açtı. Tek parti döneminde doğmuş bir parti olarak DP, toplumsal mühendisliğe inancıyla, muhalefetten ya da görüş ayrılığından çekinmesi ya da hazzetmemesiyle, etkin bir siyasal kuvvetler ayrımı olmayan bir sistemi tercih etmesiyle, egemen seçkinlerle hemfikirdi. DP'li liderler aynı zamanda asker ve sivil bürokrasiye karşı derin bir itimatsızlık da besliyorlardı. Cumhuriyet döneminde ülkenin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile ordu arasındaki ortak yaşam, DP'nin kaygı duyduğu konuların başında geliyordu. DP hükümetinin CHP'yi sindirmek için orduyu partizanca kullanması, CHP tarafında da aynı siyasi stratejiyle karşılandı. Ordunun siyasallaşmasının yanı sıra DP'nin uyguladığı bir dizi otoriter politikanın yarattığı kısır döngü de, TSK'nın iktidara el koymasını tetikledi.

"Sivillerin hâkimiyetinde modernleşen ve demokratikleşen bir toplum"u teşvik etme yönündeki genel çerçevesi nedeniyle kimileri tarafından "modernleştirici/reformcu bir darbe"[21] olarak niteleniyorsa da, 1960 darbesi ordunun olağan işlevlerine geri döndüğü yeni bir statüko tesis etmeyi başaramadı. Demokratik hak ve özgürlükleri genişletirken,

temsili demokrasinin meşruiyetini zayıflatıp askeriyeyi siyasallaştırarak, uzlaşması mümkün olmayan eğilimler yarattı. Bu yüzden, her ne kadar darbeciler "devleti Atatürk'ün koyduğu ilkelere döndürecek bir 'hukuk devrimi'"nin[22] bekçisi oldukları sözünü vererek Kemalist ilkelere olan bağlılıklarını vurgulamış iseler de, 1960 darbesinin Kemalist geleneğe bağlılık şöyle dursun, Türk siyasetinin herhangi bir cephesinde açık ve net bir miras bıraktığını varsaymak doğru değildir. Tek partili Cumhuriyet'in Kemalist reformları ülkenin çehresini değiştiren radikal bir süreç olduğu kadar, DP'nin ülkenin taşrasının bel bağladığı parti olarak yükselişini hazırlayan zemini de atmıştır.

> O halde darbe, bu anlamda, Kemalist devrimin temellendiği seçkinci yapıyı yeniden yaratmaya yönelik, geriye dönük bir girişimdi. Böyle bir sistem, toplumun tüm unsurlarının temsil edildiği demokratik biçimlere temelden aykırıydı. Nitekim, ordunun da son derece önemli bir parçasını oluşturduğu Kemalist seçkinler, oy hakkı demokrasiyi inkâr noktasına varacak kadar kısıtlanmadan, anayasal iradeyle yeniden işbaşına gelemezlerdi.[23]

1960 darbe geleneğinin muğlak tabiatına paralel olarak, birçok kişi, sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında 1960'larda patlak veren şiddetin, rejimi istikrarsızlaştırarak 1971 müdahalesine yol açan 1961 anayasasının getirdiği bireysel özgürlüklerin genişletilmesinden ve aşırı çoğulculuktan kaynaklandığını düşünmek gibi "kolaycı" bir bakış açısı benimsemiştir. Oysa ülkenin 1960'lardaki modernleşmesinin neticesinde yeni ayrılıkların ve aktörlerin (Türkiye İşçi Partisi gibi) ortaya çıkmasının, ideolojik çekişmeye giden Soğuk Savaş dinamikleriyle el ele vererek Türkiye siyasetini dönüştürdüğünü söylemek daha yerinde olacaktır. Türkiye'nin devletçi Halk Partilileri sosyal demokrat olmaya, hatta aşırı solla flörte başlarken, merkez sağ da şiddetli bir komünizm aleyhtarlığına tutularak aşırı milliyetçi ve muhafazakâr güçlerle koalisyon yapmıştır. Ancak merkez sağ hükümet, sokaklarda terörizme dönüşen şiddetin yol açtığı huzursuzluğu yatıştıramadı. TSK'nın yüksek komuta heyeti, 12 Mart 1971'de cumhurbaşkanına bir

muhtıra vererek, meclisin anarşiyi sona erdirecek sosyoekonomik tedbirleri almaması halinde iktidara el koyacağı tehdidinde bulununca, hükümet çekilmeye mecbur kaldı ve 1973'teki seçimlere kadar işbaşında kalacak karma bir sivil-asker hükümet kuruldu.

General Kenan Evren'in liderliğindeki 1980 darbesi ve onu izleyen askeri rejim (1980-83) ordunun "devleti ve milleti, partilerin ve siyasetçilerin sorumlu olduğu toplumsal bölünmeden, iktisadi çöküşten ve anarşi ile şiddetten"[24] kurtarma misyonunun yeniden dirilişini temsil eder. Gerçekten de, sol ile sağın tüm ulusu kaplayacak şekilde kutuplaşması ve aralarındaki daha önce benzeri görülmemiş şiddet; cemaatler arası çatışmalar; CHP'nin aşırı sol, Adalet Partisi'ninse (AP) militan sağ kanada doğru çekilişi ve müdahale öncesinde kanunun, düzenin, meclisin ve hükümetin iflas etmiş olması, yüksek komutanın ekmeğine yağ sürerek meşruiyetini güçlendirmiştir. Tek itiraz, ordunun hükümeti gözden düşürmek ve darbeye zemin hazırlamak için, anarşiyi bastırmada sıkıyönetimin kendisine tanıdığı yetkileri kullanmaktan kasten kaçındığını ileri süren, dönemin başbakanı Süleyman Demirel'den geldi.[25] Ancak ülkedeki iç savaş ortamı, halkın, anti-demokratik niteliğini düşünmeden askeri harekâta tam destek vermesini kolaylaştırdı. Siyasi partileri, meclisi, meslek örgütlerini ve sendikaları fesheden ordu, bunların başkanlarını da tutuklayarak tüm ülkede olağanüstü hal ilan edip 1961 anayasasının tanıdığı demokratik hak ve özgürlükleri askıya aldı.

Türkiye'deki toplumsal, siyasal ve iktisadi hayatın darbe öncesindeki iflası, "darbe liderleri tarafından Türkiye devletini çökertme girişimindeki iç ve dış düşmanların el ele verdiği 1919-23 savaşındaki duruma benzetiliyordu."[26] Darbeciler, niyetlendikleri siyasal değişiklikleri, Türklerin Kemalist ilkelere (bilhassa "kardeş kavgasına ve ayrılıkçı mücadeleye" son verecek halkçılık, milliyetçilik ve laikliğe) dönüş vasıtası sayıyorlardı. Genelkurmay Başkanı ve darbenin lideri Kenan Evren'e göre, "Türkiye Cumhuriyeti'nin kalbinde Kemalist düşünce biçimi ve Türk olmanın haklı gururu yatıyor"du. Askeri yetkililer darbe öncesinde, terör ve anarşinin faillerini "yozlaşmış" Kemalizm ve anti-Kemalizm bakımından sistematik olarak tasnif ettiler.[27]

1997 müdahalesi: Farkı ne?

TSK 1995 genel seçimlerinden sonra siyasetteki rolünü MGK vasıtasıyla genişletmeye başladı: Önde gelen askeri görevliler, devletin laik karakterine kamu önünde iğneli atıflarda bulunmaya ve İslamcı Refah Partisi'nin (RP) iktidarını önlemek için iki merkez sağ parti arasında bir koalisyon hükümeti kurulması yönünde aracılığa soyundular. RP'nin Çiller'in Doğru Yol Partisi'yle (DYP) koalisyon yaparak Haziran 1996'da Refahyol hükümetini kurup iktidar koltuğuna oturması, İslam ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmasını ve dini esaslara riayeti teşvik etmesini gözleyen orduyu alarma geçirdi. RP'li belediye başkanının ve İran'ın Ankara büyükelçisinin şeriatı öven konuşmaları üzerine, bir dizi tank Ankara'nın Sincan ilçesi üzerine yürüdü. Sonunda, 28 Şubat 1997'deki MGK toplantısında, koalisyon hükümetine Türkiye'ye "sızan İslamlaşma"yı ortadan kaldırmak ve laik sistemi tahkim etmek üzere düzenlenmiş taleplerin yer aldığı bir liste verildi. MGK'nın, laik düzenin sivil bileşenleriyle ortaklaşa uyguladığı baskı, hükümetin istifasına, partinin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasına ve önde gelen liderlerinin aktif siyasetten men edilmesine yol açtı.

Genelkurmay, 29 Nisan 1997'de, Milli Güvenlik Savunma Kavramı'nda (MGSK) radikal bir değişiklik yaparak güvenlik önceliğini dış tehditlerden İslami eylemcilik ve Kürt ayrılıkçılığı gibi iki iç tehdide kaydırdı. Refahyol deneyiminden sonra DYP'nin orduyla olan evvelki uyumlu ilişkisi de kökünden değişime uğradı. Silahlı kuvvetleri demokrasinin en büyük teminatı[28] sayan Çiller, tam bir U dönüşü yaparak ordunun laikliğin bekçisi olma rolünü, halkın egemenliği ve "milli irade" temelinde sorgular bir konuma geçti. Hatta bir noktada, İçişleri Bakanlığı dahilinde "kendi özel" sivil güvenlik kuvvetlerini dahi kurdu.[29]

"28 Şubat sürecine değinmeden, halihazırda Türk siyasetindeki hiçbir temel unsurun anlaşılamayacağı"[30] kuşkusuz doğrudur. 28 Şubat 1997'den bu yana yapılan tercihlerin ve izlenen stratejilerin Türkiye'deki siyasal ve iktisadi yaşam, liderlik tarzı, siyasi işbirliği, sivil toplum ve bürokraside yarattığı yıkıcı etkilere pek az yorumcu karşı gelebilir. Ordu daha da artmış bir siyasi rol üstlenmiştir. 1997 müdahalesinin bir diğer farkı da, askeri bürokrasinin, sivil otoritelere ve İslamın siyasi yaşamdaki rolüne

karşı duyduğu derin güvensizliğin etkisiyle gündelik siyasete daha fazla müdahale etmeye yönelmesidir. O zamandan bu yana kıdemli komutanların "köktendinciliğe" karşı oluşlarını sözlü ya da yazılı beyanatlarla tekrar tekrar dile getirmeleri âdetten olmuştur.

Refahyol hükümetinin saf dışı edilmesi, aslında ordunun Türkiye'nin siyasi arenasını iktidara doğrudan el koymadan yeniden biçimlendirme planının başladığının habercisiydi. "28 Şubat Süreci" terimi, Kemalist modelin temel varsayımlarının, klasik bir darbe olmadan, sivil toplumun yardımıyla yeniden tesis edilişini ifade eder. Üstelik İslami platformlara yönelik olarak 1990'lardan itibaren edinilen resmi söylem, Cumhuriyet'in daha önce Türkiye'nin siyasal İslamcılarıyla kurulu düzen arasında müzakere, uzlaşma ve uyuşmalara izin veren devlet-İslam ilişkisi örüntüsünün tamamen zıddını temsil etmektedir.[31] Evvelki tarz, laik devlet seçkinleriyle çeşitli derecelerden İslamcılar arasındaki iktidar mücadelesinin sıfır toplamlı bir oyun olmadığını kanıtlar. Her ne kadar Kemalist lider kadrosu laik ulus-devleti inşa ederken "İslamı ulus kavramının dışında bırakmış ise de, pratikte (...) dini hesaba katmaya devam etmiştir."[32]

Yüksek komuta, 1997'den bu yana, irticanın laik devletin temellerini yıkmak üzere pusuda beklediğine kani olmuş vaziyettedir. Bu yüzden, laik düzenin doğal refleksi daimi bir teyakkuz halidir. Eski genelkurmay başkanı, emekli General Hüseyin Kıvrıkoğlu, bu duyguyu şöyle ifade etmiştir: "İrtica belli dönemlerde, tekrar ortaya çıkmak için sinsi bir şekilde gizlenir. (...) Tehlikenin geçtiğini söylemek mümkün değildir."[33] Üst düzey komuta, laik düzenin ancak siyasetteki yeniden yapılanmanın devamlılığının "Cumhuriyet'in Kemalist temellerinin tasfiyeci bir yeniden yorumu"na sıkı sıkıya tutunmasıyla sağlanabileceğine inanmaktadır.[34] Kıvrıkoğlu'nun 3 Eylül 1999'daki bir basın açıklamasında "28 Şubat bir süreçtir. 1923'te başlamıştır ve [o] tarihten bu yana irticaya endeksli olarak sürmektedir. (...) 28 Şubat gerekirse 10 sene sürecektir. Bu gerekirse 100 sene, gerekirse 1000 sene devam edecek bir süreçtir,"[35] demesinin nedeni budur. Eski İstanbul belediye başkanı, şimdiki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) genel başkanı ve başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Nisan 2002'de TSK'nın güneydoğudaki savaşı ele alışını şiddetle eleştirdiğinde, Kıvrıkoğlu bu duruşunu

tekrarlamıştır: "Değişmediklerine inanıyoruz. Biz boşuna mı söyledik, 28 Şubat daha bin yıl sürer."[36] Benzer biçimde, 28 Şubat'tan altı ay önce deniz kuvvetleri komutanı olan ve süreçte önemli bir rol oynayan emekli amiral Salim Dervişoğlu'na göre de 28 Şubat "Cumhuriyet'in kuruluşundan beri laiklik ilkesini ihlal eden olaylar karşısında duyulan tepki"nin "devamlılığı"nı temsil etmektedir.[37]

Tarihsel olarak, darbelerin hem askerler hem de siviller üzerinde muhafazakârlaştırıcı bir etkisi olmuştur. Ordunun en üst kademeleri salt statüko savunuculuğuna geçmekle kalmamış, aynı zamanda siyasal partileri ve hareketleri zorla merkezci bir çizgiye doğru iten boğucu bir güç haline de gelmişlerdir.[38]

Türkiye'nin darbe geleneği, ordunun üstün konumundan, askeri seçkinlerin biçim ve içerik olarak siyasetten anladığı şey olan "gerçek Kemalizm"in dayanağının "akılcı demokrasi" denen kilit kavram olduğunu göstermiştir: Seçilmiş otoritelerin akılcı demokrasi çerçevesinde işlev görmeleri kaydıyla görünüşte hiçbir askeri müdahale tehlikesi yoktur. Ancak darbeler tarihi, ordunun akılcı demokrasi tanımında partiler arası rekabetin, benimsenecek ideolojilerin, koalisyon hükümetlerini oluşturan taraflar arasındaki siyasi pazarlıkların, siyasi vesayetlerin, liderlik tarzlarının ve stratejilerin sınırları olduğunu da ortaya koymuştur. Ordu önemli politika kararlarına gereğinden fazla müdahale eder ve buna anti-siyasal zeminlerde gerekçe arar; yani anlaşmazlıkların ve yanlış politik kararların suçlusu "çok fazla siyaset yapmak"tır.

Sivil tarafta ise, müdahaleler siyasetçiler arasında dar ufukluluk, kendine güvensizlik, kendi siyasi tabanına sadakat, siyasetin hem siyasetçinin kendisi hem de ahbapları için bir iktisadi menfaat vasıtası olarak hoyratça kullanımıyla ayrılan, belli bir "iktidar sahipliği tarzı" yaratmıştır. Askeriyenin hem resmi hem de gayri resmi rolünün tehdidi altındaki siyasetçi zümresi, kaynaklar üzerindeki hamiliğinden kolayca vazgeçemez, çünkü yönetimde beceriksizlikle, yolsuzlukla ve işlerin durmasıyla mücadele etmenin sağlayacağı yararlara karşı hamilik faaliyetlerinin siyasi getirisini hesap etmek zorundadır. "Bekçi" rolünün gölgesi düştüğü müddetçe, muhtemeldir ki sivil siyasetçi zümresi askeriyenin önemini

azaltacak reformları hayata geçirip şahsi menfaatlerinin önünü kesmeyecektir. Böyle bir liderliğin en başta gelen kaygısı, maliyetli bir uzun vadeli reform riskini göze almaktan ziyade, kısa vadeli kazançlar elde etmek olacaktır. Gerçekten de, 1950-60 arasındaki DP hükümeti katında, ordunun ve muhalefetteki CHP lideri İsmet İnönü'nün başını çektiği muhafazakâr Cumhuriyetçilerin yaydığı korku ve güvensizlik, DP'nin iktidara yapışma kararında büyük rol oynamış, bu da karşılığında 1960 müdahalesini hızlandırmıştır.[39]

Türk sağı ve anti-siyasal bekçilik rolünün muhafaza edilmesi

DP ve ordu taraftarları arasındaki, gerek duygusal gerekse somut iktidar mücadelesi, TSK'nın bekçilik rolünün tarihsel olarak muhafaza edilişinin başlıca niteliklerinden birini unutturmamalıdır: Çok partili dönemin büyük bölümünde, bürokrasinin askeri faaliyetlerini harekete geçiren, bekçi rolüne siyasal soldan gelecek bir itiraz korkusu olmamıştır. Daha ziyade, yetkilerine ve ayrıcalıklı konumuna asıl tehdidin, bürokrasinin bu rolüne meydan okuyacak bir halk desteğine sahip ve dengeyi sivil otoriteden yana kaydıracak bir iktidar tabanına dayanan bir merkez sağ hükümetten geleceği konusundaki haklı inancı temelinde harekete geçmiştir.[40]

Ancak Cumhuriyet'in merkez sağ, merkez sol ve aşırı sağ ideolojileri ve hareketleri, ordunun kararlarını çoğunlukla onaylamış ve askeri seçkinlerin Soğuk Savaş döneminde "komünizm," sonrasında da "irtica" ve "Kürt ayrılıkçılığı" olmak üzere "düşman" tanımlarını ve bunlara karşı mücadele stratejilerini farklı ölçülerde desteklemişlerdir. Kâğıt üzerinde, merkez sağ güçlerin "oyunun kuralları"na gerçek bir tehdit oluşturabileceği tek dönem, yeni sağın modernleşmesinin Türk kimliğine dini bir boyut kattığı 1980 sonrası dönemdi. Körfez Savaşı sırasında taraflar arasında gerilimler yaşandı, ama ordu genelde Türk-İslam sentezini hoş karşılayıp destekledi, çünkü bu ideolojinin, ulusal birliği ve toplumsal dayanışmayı güçlendireceğine, Türk kapitalizminin tümüyle liberalleşmesinin açacağı yaraları saracağına ve solun potansiyel muhalefetini etkisizleştireceğine inanıyordu.[41] Yeni muhafazakâr sivil seçkinlerle ordu arasındaki ilişki, sivillerin siyaseti 1980 sonrasının kurumsal çerçevesi içinde işleyen ve ordunun rolünü

sorgulamamayı zımnen kabul eden teknik çözümler olarak yürüttüğü, açık uçlu düzenlemelere dayanıyordu.

1960 askeri müdahalesinden sonra, merkez sağın başat partisi, DP'nin halefi AP oldu ve 1960'larda, siyasi özgürlükler üzerinde durarak, tutuklu ve siyaseten yasaklı DP'li siyasetçiler için af talep ederek ve DP'nin yerle bir olmuş imajından bir iktidar zemini yaratabilmek için ordunun iradesine karşı sürekli "milli irade"yi vurgulayarak ona meydan okudu. Ancak DP'nin de, AP'nin de siyasi ve iktisadi liberalizme yürekten bağlı olmadıkları gerçeği, tuhaf bir şekilde ordunun işine yaradı. Kırsal kesimin partileri olarak varlıkları, mevcut güçler dengesindeki, yani merkezi bürokratik seçkinlerle kırsal kesim arasındaki o büyük uçuruma dayanıyordu. Her iki parti de "ideolojik değil de (...) köklerini Türkiye'nin toplumsal yapısından alan" bir cazibeye sahipti.[42] Siyasi ve iktisadi liberalizmin, küçük köylülerden ve yükselmekte olan kentli ticari gruplardan meydana gelen bu çekirdek seçmen kitlesiyle kısıtlı bir ilişkisi vardı. Bu kesimler, devletçi sübvansiyonlar ve korumalarla devlete göbekten bağlı idiler.

Daha önemlisi, Türk ulusal kimliğinin, Batıcı/Avrupai ve öteki/İslami çehreleri arasındaki gerilim, kimin hakiki Türk olduğu konusunda açık bir yarışa girme aşamasına henüz erişmemişti. Her ne kadar devletin anti-komünist ideolojisi taşranın muhafazakârlığını pekiştirdiyse de, 1960'lar ve 1970'ler "Avrupaileşme" ve laikliğin Soğuk Savaş dönemiyle sınırlı özlemler olmadığını açıkça göstermişti. Yükselmekte olan Türk burjuvazisi, 1980'lere kadar illa başlı başına liberal bir devlet değilse de, devlet bürokrasisinin kısıtlamalarından kurtulmak istedi. Sonuç olarak DP de, AP de, halkın devlete karşı duyduğu hoşnutsuzluğu, temelde devlet taraftarı bir söylemle seslendirdiler.[43] Bunun sonucunda, Türkiye'deki merkez sağ güçlerin taşra unsurları Batıcı/laik bir çerçeve içine alınıp özümsenerek, ordunun geleneksel rolü ve yetkileriyle devletin bütünleştirici gücü takviye edilmiş oldu.

Ordu kamu politikası formülasyonunu ve devletle toplum arasındaki ilişkiyi kendi değerleriyle uyuşan bir siyasi sistem lehine değiştirmek için yaptığı her müdahaleden sonra, giderek daha da otoriterleşen anayasalar ortaya koymuştur.[44] 1960 sonrasında siyasal ve toplumsal yaşamın yeniden

yapılanmasının liberal niteliği ilk bakışta bir sapma gibi gözükebilir, fakat bağlama oturtulduğunda daha iyi anlaşılacaktır: Amerikan askeri yardımı ve subay kıtalarının modernizasyonu, toplumsal ve siyasal meselelere karşı giderek artan ve DP hükümetinin sivil değerlerini aşan bir ilgi yaratmıştır.[45] 1962'de ve 1963'te başarısız iki darbe girişiminde bulunan Harp Okulu kumandanı Talat Aydemir, anılarında ordunun siyasallaşmasını şöyle açıklar: Askeri okullardaki eğitim sistemi 1949-50'ye kadar ilkel ve baskıcı iken, bu tarihten itibaren kurmay subaylar, entelektüel kapasiteleri kadar teknik profesyonelliklerini de artıran, daha liberal Amerikan sisteminde eğitilmeye başlamıştır. 1960'larda ise partideki hizipçilikten, yükselen toplumsal kargaşadan, sistemdeki ideolojik parçalanmadan, DP'nin halefi olarak otoritesinin ve konumunun zayıflığından dolayı sıkıntı çeken AP içerisinde yaşanan güvensizlik ve belirsizlik, ordunun sivillere karşı önyargısını artırmıştır.

Öte yandan, 1980 müdahalesinden sonra rekabetçi siyasete geri dönüşün şekillenmesinde başrolü, generallerin, kendi menfaatini kollayan sivil siyasi aktörlerin sebebiyet verdiğine inandığı, geçmişin yıkıcı istikrarsızlığından kaçınma arzusu oynamıştır. Gerek askeri yöneticiler, gerekse 1983'ten 1991'e kadar iktidarda Anavatan Partisi (ANAP), siyasetin toplumsal temellerini, partiler arası rekabetin kurumsal çerçevesini değiştirmiş,[46] eski partilerin ve siyasetçilerin gücünü kırmıştır. Küresel seçmen eğilimlerinin Türkiye'ye ulaşmasıyla birlikte siyasi temsil gitgide tekil liderlerin şahsında toplanmaya başlamıştır, bu da "siyasi rekabetin Amerikanlaşması" ya da "şahsi oy"lardaki artış olarak ifade edilir. Bu gelişme, başbakanın şahsi imajına prim vererek, lider temelli partilerin halihazırda demokratik olmayışlarını daha da pekiştirmiştir.

1970'teki derin devlet krizinin neticesinde, silahlı kuvvetlerin 1980'de toplumsal güçler karşısında, daha önceki müdahalelerde görülmeyen ölçüde özerklik kazandığının altını çizmek de önemlidir. İktisadi liberalizme geçiş, disiplinli ve siyasetten arındırılmış bir toplum yaratılmasına isnat edilmiştir. Bir başka deyişle, ordu ve onun siyasi halefleri, siyasi katılımın temellerini daraltan, mevcut siyasi liderleri, partileri ve toplantıları yasaklayan, devlet kurumlarını güçlendiren ve TSK'nın siyasi ayrıcalıklarını

anayasal olarak genişleten muhafazakâr-otoriter bir siyasi gündem vasıtasıyla iktisadi liberalizme önayak olmuşlardır. Bu süreç, yeni bir modernleşme aşaması, küresel ekonomi ve siyasete yeni bir giriş gerektirmekteydi.

Neo-liberal gündemin kabulü, siyasal tartışmada bir yakınsamaya, alternatif fikir ve değerlerde kısırlığa yol açtı. 1980 müdahalesi, devletle toplumun günümüzdeki kopukluğunun en temel nedenlerinden biridir. 1980'lerin sonuna gelindiğinde darbe sadık takipçilerini yaratmış bulunuyordu: Artık iktisadi neo-liberalizmi benimseyen, bireysel ve hazcı bir yaşam tarzını seçen ve sosyal devletin herhangi bir biçimini hastalıklı sayan, hatırı sayılır büyüklükte, karmaşık bir orta sınıf vardı. Ancak bu yeni orta sınıflar, açık bir askeri müdahaleyi uygun bulmamakla birlikte, ordunun siyasetteki varlığını ve rolünü eleştirmiyorlardı. Ordunun rolünün kabulü, sivil hükümetlerin siyasetin kurallarını TSK'nın belirlemesine sürekli boyun eğmelerinin bir nedeninin de, kamusal alanın devlet-toplum-vatandaş bağını, demokrasinin yeni ihtiyaçlarına, özlemlerine ve ayırıcı özelliklerine daha duyarlı hale getirecek yeni yol arayışları için alternatif fikirler, enerji ve yaratıcılık üretme potansiyelinin azalmış olduğunu düşündürmektedir. Bu kayıtsızlık, karşılığında, etkili sivil aktörlerin siyasette tutunmalarını zorlaştırmaktadır.

ANAP eski genel başkanı Turgut Özal'ın, odak noktasını partiler arası rekabetten "etkin yönetişim"e kaydırma şeklindeki küresel trendi örnek aldığı 1980'li ve 1990'lı yıllarda sağ kanat, ordunun resmi ya da gayri resmi siyasi nüfuzunu engelleyebilecek bir koalisyon oluşturma gücüne sahip değildi. Solun ideolojik zemini daha demokrasi dostu bir ortam niteliğindeyken, AP ile halefi DYP'nin geleneği daha ziyade liberal olmayan ve muhafazakâr bir devletten yanaydı. Bu yüzden, 1980 sonrası Türkiye'sinde yaşanan hukuki ve tutumsal değişimler, solda olduğu kadar sağdaki gerilimleri, engelleri, çatışmaları ve fay hatlarını da su yüzüne çıkardı.

1982 anayasasının, "demokratik otoritenin devlette toplanması"nı vurgulayan kısıtlayıcı hükümleri, 1980 öncesi AP çizgisiyle esasen uyum içindeydi. Tansu Çiller'in Demirel'in yerine genel başkan (1993-2002) olarak DYP'nin başına geçişine kadar, AP-DYP geleneği ikili bir sivil-asker ilişkileri politikası söylemi tutturmuştu: Liderlik temelde askerin siyasete

karışmasına karşı uzlaşmacı bir çizgi izliyordu, ama sivil-asker ilişkilerinin düşüşte olduğu belirli kriz noktalarında, meclisin üstünlüğü ve halkın iradesinin önceliği söylemini yeniden ortaya koymak için zayıf bazı gayretler de sarf ediyordu.[47]

1964'ten itibaren üç darbe görmüş olan Demirel, ordu ile stratejik uzlaşmalara daima hazırdı. Bütün meslek hayatı bu tarihsel çifte söylemin iki boyutu arasındaki ustaca dengeleme hareketine dayanıyordu. Bunun en iyi örneği 1980'lerde muhalefette bulunduğu günlere aittir: Daha demokratikleşme yolunda çağrılar yaparken, anti-militarist fikirler, hukukun üstünlüğü ve siyasi katılımın genişlemesi üzerinde de durmuştur. Bu anti-militarist duruş ve söylem, Türkiye'de orta yolcu bir siyasi partinin kabul edebileceğinin en radikaliydi, çünkü MGK'nın anayasal rolünü alenen sorguluyor ve silahlı kuvvetlerle siyasi zümre arasındaki değişen iktidar ilişkilerine dair kaygılarını ifade ediyordu. Parti hiyerarşisi, ordunun sivil denetime tabi olması ilkesinin tesis edilmesini talep ediyordu. ANAP "siyasi talihini artırmak için ordunun siyasi nüfuzunu (...) kullanan (...) darbe ürünü" olarak resmediliyordu.[48]

1990'da, henüz hâlâ muhalefette iken, ordu üzerinde sivil denetimin kurulması için sivil-asker ilişkilerinde bir yeniden yapılanma talep eden Demirel,[49] iki yıl sonra başbakan olduğunda, parti mensuplarının, genelkurmay başkanlığının savunma bakanlığına bağlanmasını[50] öngören bir kanun teklifi aleyhinde oy kullanmalarını sağlayarak teklifin meclis komisyonundan geçmesini engelledi.[51] Aynı kanun teklifi, sekiz ay sonra aynı komisyonda, aynı milletvekilleri tarafından tekrar reddedildi.[52]

Daha tutarlı bir söylem benimseyerek partisinin geleneksel çizgisinden uzaklaşan Tansu Çiller, orduya karşı daha farklı bir yaklaşım tutturdu.[53] Sivillerin üstünlüğü aldatmacasını tamamen bir kenara bırakıp silahlı kuvvetleri övgüye boğdu, çünkü ordunun tepkisini riske atmak ve statükoyu bozmak istemiyor, ayrıca ayaklanmayı askeri yöntemlerle bastırarak Kürt sorununda siyasi bir zafer kazanmayı da umut ediyordu. Dolayısıyla politikasını şöyle açıkladı: "Sırtımızı askere dayayarak hükümet etmekle itham ediliyoruz. (...) Hangi ülkede hangi siyasi lider ve parti kendi ordusuyla çekişerek iktidara gelmiştir?"[54] Gerçekten de Çiller, Ağustos 1993 ve 1994'te

genelkurmay başkanının atanması meselesi baş gösterdiğinde, yüksek komutanın hoşuna gitmeyecek herhangi bir inisiyatif almaktan kaçınarak hiyerarşinin konuyla ilgili isteklerine uydu. Genelkurmay başkanı olarak atadığı ve daha sonra 1995'te DYP listesinden milletvekili seçilen Doğan Güreş, Çiller'le silahlı kuvvetlerle arasındaki uyumu şöyle dile getirdi: "Başbakan kaplan kesildi, silahlı kuvvetlerin çok hoşuna gitti. Bütün başbakanlarla rahat çalıştım, Özal'la, Akbulut'la, Yılmaz'la, Demirel'le. Ama Çiller'le daha rahat çalıştım."[55]

Sonuçta, kritik politika tercihleri ve Kürt sorunu gibi temel sorunlardaki inisiyatifler, sağcı hükümetlerin statükoyu meşrulaştıran ve buna bağlı olarak sivil-asker ilişkilerinde asker kefesi ağır basan bir dengeyi destekleyen mirasınca engellendi.

1997 müdahalesinin asker ve sivil aktörleri, irticanın köklerinin İslamın siyasiler tarafından partizanca amaçlar uğruna "sorumsuzca" kullanılmasında yattığına inanıyorlardı. Bu yüzden, temsili kurumları zapturapt altına alarak, merkez sağ ve merkez solu güçlendirerek ve halk nezdinde güvenlik odaklı politikalar yürüterek, siyasal İslamın güçlerini marjinalleştirmeye çalıştılar. Daha etkin bir yönetişim, siyasal meşruiyet ve genişlemiş bir demokrasi vasıtasıyla rejimin imkânlarını artırmakla ilgilenmiyorlardı.[56] Benimsedikleri mantık, yapısal değişimlerin siyasal düşüncelerde mukabil dönüşümler olmaksızın da hayata geçirilebileceği yönündeydi. Ancak siyasal sistemde icra ettikleri bu yeniden yapılanma, sadece merkez sağ ve merkez sol partilerin devleti gözeten ve devlete bağımlı niteliklerinin ön plana çıkıp ufuklarının, yaratıcılıklarının ve cazibelerinin tıkanmasına sebep oldu.[57] Sol partiler de, sağ partiler de statükoyu muhafaza etme derdine düşüp, yeni, ileriye dönük herhangi bir fikir üretmekte akim kaldılar.[58] Egemen kesimin, ülkeyi İslamcılıktan ve Kürt milliyetçiliğinden kaynaklanan potansiyel tehditlerden korumak dışında başka bir kaygı taşımaması, kamuoyunda temel sorunların tartışmaya açılmasının önüne geçiyor ve mevcut siyasetçilerin ciddi sorunların çözümünü asker-sivil bürokrasiye havale etmelerine yol açıyordu.[59] Özetle, tüm siyasi kanaatler yeni bir "atalet siyaseti" sahnelemeye razı oldular; bu, temel özelliği "siyasi sinerjinin veya

muteber bir parlamenter alternatifin yokluğu ve yetkililerin temsil ettikleri kişilerin kaygılarını hiçe saymaları" olan bir siyasetti.[60]

Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin 10-11 Aralık 1999'da Helsinki Avrupa Konseyi toplantısında çizilen yol haritası, 28 Şubat sürecinin vârislerini, İslamın siyasete girmesine karşı takındıkları "ya hep ya hiç" zihniyetini yumuşatmaya mecbur etti. Ankara'nın Batılı değerleri kabul etmesinin bir yolu, "İslami anakronizm" imgesini Türkiye'de Batıcı laiklikle özdeşleştirilen "çağdaş yaşam tarzı" söylemiyle karşı karşıya getirmekten geçiyordu. Helsinki sonrası dönemde askeri egemen zümre katındaki söylemde, demokrasi ve insan hakları ihlalleriyle ilgili iç ve dış ithamlarla karşılaşıldığında "tartışmaya açık akılcılığa" doğru bir kayma meydana geldi.[61] Tartışmaya açık söylem, demokratik normların ihlal edildiğini reddetmektense, Türkiye'nin siyasal yaşamındaki demokratik eksikliği kabul ediyor, ancak önlemlerin iç düşmanlara, özellikle de Kürt ayaklanmacılara karşı yürütülen askeri harekâtın bir parçası olması hasebiyle, demokratik hak ve normların askıya alınmasını veya kısıtlanmasını "istisnailik" ve "ıslah edicilik" zemininde savunmaya çalışıyordu.

Ancak 11 Eylül saldırılarından beri, Türk genelkurmayı Ankara'nın AB'nin Kopenhag kriterlerini yerine getirmesi konusunda daha muhafazakâr ve milliyetçi bir konum içine girmiştir. Yüksek komuta, demokrasinin yerine gelmesinin koşullarının "taviz vermek" olduğu ve Türkiye'ye karşı olumsuz bir tutum sergileyen bir birliğe dahil olmak için fazlaca yüksek bir bedel istendiği düşüncesindedir ve bu nedenle katılımın önüne engeller çıkaracaktır. Eski MGK sekreteri Tuncer Kılınç, 2002 Mart ayı başlarında Ankara Harp Akademisi'nde yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: "AB Türkiye'yi hiçbir zaman kabul etmeyecektir. (...) Dolayısıyla, Türkiye'nin yeni müttefiklere ihtiyacı vardır ve Rusya ile İran'ı içerecek şekilde yeni bir arayışın içinde olması Türkiye'nin yararınadır."[62]

Ordu ve Adalet ve Kalkınma Partisi: Sağ ile yapılan geçici anlaşmayı sürdürmek yahut bozmak

Ilımlı İslamcı AKP'nin Kasım 2002'de kazandığı seçim zaferi, ordunun siyasal İslamın bir iç güvenlik tehdidi olduğu algısını bir kez

daha doğruladı. Ancak AKP 1990'ların başarısız koalisyonlarından sıkı bir ders çıkarmıştı ve sonuçta statükoyu iki konumda etkin bir performans göstererek değiştirme yoluna gitti: İlki, İslamcı şecerenin söylemsel bir reddi ve yerine ılımlı ve dini olmayan bir söylemin benimsenişi; ikincisi de, Türkiye'nin AB'ye katılımının sadece bir reform stratejisi olarak değil, içerideki güç dengesini dönüştürmenin bir yolu olarak sağlama alınması.

Hükümetin AB'ye katılım süreci bağlamında 2002 Kasım'ından bu yana hazırladığı reform paketleri, ifade özgürlüğünün genişletilmesi; idam cezasının ve devletin birlik ve bütünlüğü aleyhine sözlü propagandaya ceza öngören terörizm karşıtı hükümlerin kaldırılması; hakkındaki mahkeme kararları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından bozulan kişilere yeniden yargılanma hakkı; Kürtçe eğitim ve radyo-televizyon yayını izni; ve Türkiye'nin Kıbrıs sorununa ilişkin katı dış politikasında yumuşamayı içermektedir. Reformlara verilen destekteki mutabakatın yanında, bu reformların sadece hacmi ve hızı bile halktaki sivil hükümetleri başarısız, istikrarsız ve yozlaşmış görme algısını değiştirdi. Asıl önemlisi, iktidar partisinin bir dizi incelikli politika ile askeri vesayetten bağımsız karar almasını sağlayacak bir hareket alanı yaratmaya girişmesiydi. Bu süreç de, karşılığında, laik kesimdeki memnuniyetsizliğe rağmen, hükümetin siviller lehine reform yapma becerisini artırdı.

AKP hükümeti siyasi reform gündemine mevcut sivil-asker ilişkileri sistemini değiştirmeyi aldıkça, hükümetin söylemini ve gerçek niyetlerini derin bir şüpheyle izlemeye devam eden TSK da "bekçi" misyonunu ele almaya tahrik oluyordu. Soğuk Savaş'tan sonra dünyanın küresel çaptaki yeniden biçimlenişi, Türk ordusunun kamusal hayattaki rolü konusunda birbiriyle çelişen iki politik sonucu oldu: Birincisi, ordunun tanımladığı iç güvenlik tehditlerindeki ani artış, daha çok güvenlik, daha az demokrasi ve TSK'nın daha teyakkuzda olması eğilimini körükledi. 1990'larda iç güvenliğe, anti-terörizme ve kamu düzeninin korunmasına yönelik kanunlardaki artışla birlikte belirli siyasal faaliyetler suç sayıldı, kamu tartışmaları kısıtlandı ve askeri yargının alanı sivilleri kapsayacak şekilde genişletildi. Ancak ikinci ve kısmen bu baskıcı önlemlere tepki olarak, kısmen de AB'ye katılım fikrinin yarattığı ivme sonucunda Avrupa siyasal değerlerini

içselleştirmeye doğru gerçekleşen çarpıcı yönelim "daha fazla güvenliğin" maliyetini önemli ölçüde yükseltti. Bu gelişme reformu hızlandırırken, TSK'nın siyasi nüfuzunu da inişe geçirdi.

Türkiye'nin gerçekleştirdiği demokratik reformların hiçbiri, Türk ordusunun 2000'lerdeki iktidarına ve özerkliğine ilişkin olanlar kadar tartışmalı ve önemli değildir. Resmen 7 Ağustos 2003'te yürürlüğe giren Temmuz 2003 tarihli demokratik reform paketi, Türkiye'deki mevcut asker-sivil denkleminin, sivil-asker ilişkisindeki tarihsel-kültürel devamlılığın izin verdiğinden çok daha büyük bir dinamizm taşıdığını göstermektedir. Pakette Milli Güvenlik Kurulu ve MGK Genel Sekreterliği Yasası'nın bazı maddelerinde, güç dengesini siviller lehine çeviren değişiklikler vardı. Ağustos 2003 yasaları, tarihsel standartlar itibariyle de sivrilen bir hukuki başarıdır, çünkü ordunun siyasetteki rolü, uzun zamandır "gölge hükümet" addedilen bir kurum olan MGK'ya dayanmaktaydı.[63] Reformlar sadece MGK'nın yürütme yetkisini feshedip onu bir danışma kuruluna dönüştürmekle kalmadı, aynı zamanda kuruldaki sivil üyelerin sayıca ağırlıkta olmasını da sağladı.

7. Uyum Paketi diye de anılan Ağustos 2003 yasa paketi, sivil-asker güç denklemi için pek çok açıdan büyük bir siyasal ve kuramsal önem taşımaktadır. AKP hükümeti, MGK'yı ulusal politikada pek az fiili nüfuza sahip bir danışma kuruluna dönüştürmekle, askeri liderlikle karşı karşıya gelme riskini göze almıştır. Bu adım, hükümetin artık kendini sivillerin üstünlüğünü tesis etmeye yetecek kadar güvende hissettiğini göstermektedir. 21 Mayıs 2004'te kabul edilen 8. Uyum Paketi, sivillerin savunma bütçesi üzerindeki gözetimini artırırken, Yükseköğretim Kurumu (YÖK) ile Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'ndaki (RTÜK) askeri üyelikleri kaldırmış, ayrıca devlete karşı işlenen suçlara bakan, 1980 darbe döneminden kalma Devlet Güvenlik Mahkemelerini lağvetmiştir.[64] Son olarak, bazı değişikliklerle askeri mahkemelerin orduyu eleştirdikleri için sivilleri yargılama hakkına sınırlama getirilmiştir. 2006'da savunma harcamaları üzerindeki meclis gözetimini daha da artırmayı planlayan hükümet, en son milli güvenlik siyaseti belgesinin hazırlanmasına kendini de dahil eden bazı adımları atmış durumdadır. Bu gelişmeler, hatta MGK'nın işleyişi üzerindeki gizliliği

kaldıran 8 Ocak 2005 tarihli kararname bile, ordunun siyasetten topyekûn geri çekilmesinin işareti değildir. Ama askeri nüfuzun uygulandığı ve yeniden üretildiği en önemli platform kesinlikle kısıtlanmıştır.

Ordunun siyasi arenadan kısmi ricatı, sadece AB üyeliğinin gereklilikleriyle değil, 11 Eylül ve 2003 Irak Savaşı sonrasında doğan stratejik ortamla da açıklanabilir. Bu ortamda, Türkiye'nin ılımlı İslamla özdeşleştirilen hükümetine verilen uluslararası destek ve duyulan sempati, uluslararası siyaseti belirleyen hâkim ahlaki duyarlılıkla da bağdaşmaktadır. Bu yeni vaziyet, Türkiye'nin "gerici" dini inançlar, yoksulluk, az gelişmişlik ve demokratik yetersizlik bölgesinde uzun zamandan beri beslediği Avrupalılık özleminde de karşılığını bulmaktadır. Tarihçi Kemal Karpat'ın da belirttiği gibi, Türkiye belki de "modernliği ulusal bir din haline dönüştüren tek ülkedir."[65] Yani ilişki karşılıklı olarak avantajlıdır, çünkü Türkiye hem Batı'ya yararlıdır hem de "Batı'ya bağlı bir gelecek tasavvuru" vardır.[66] Bu durumda, AKP hükümetinin Batı'yla bütünleşmekte fazla zorlanması gerekmemiş, bölgedeki stratejik değişim bu görevi yerine getirmiştir.

Ancak bu tartışmayı asıl içinden çıkılmaz hale getiren, Türk ordusunun "bölgedeki diğer ülkelere iyi bir örnek teşkil eden," kültürel olarak Müslüman bir ülkede laik bir rejim fikrine hiç yatkın olmamasıdır.[67] Türkiye'deki rejim, ülkenin kimliği ve İslam dünyasıyla olan bağlantıları konusunda daima müphem bir tutum izlemiştir. Aslında rejim, Türk kimliğini din açısından tanımlamayı ya da İslama kamusal alanda rol vermeyi reddetmektedir. Ancak laik kimlik tanımı da aynı derecede tartışmaya açıktır: Türkiye'ye eleştirel bir perspektiften bakanlar, ülkenin laiklik konusundaki sicilini şüpheyle karşılamakta ve "dinin hemen hemen her düzeyde devlet hâkimiyetinde ve denetiminde olduğu bir laik sisteme sahip olduğunu" ileri sürmektedirler.[68]

Türkiye'nin Batı'nın gözündeki siyasi değerini artıran unsurlar, aslında ordu tarafından reddedilmektedir: Eski genelkurmay ikinci başkanı General İlker Başbuğ, laiklikle demokrasi arasında nedensel bir bağ olduğunu savunarak, Türkiye'nin laik olduğuna göre demokratik de olduğu varsayımında bulunmaktadır: "Türkiye'den hareketle nüfusunun büyük bir bölümü Müslüman olan ülkelerin kolaylıkla demokratik bir

yapıya dönüşebileceği konusunu çıkartmak yanıltıcı olabilir. Laiklik sürecini yaşamayan bu deneyime sahip olamayan ülkelere demokratik bir yapıya kolaylıkla ulaşılabileceğini söylemek bir iddiadan ileriyle geçemeyebilir."[69] General Başbuğ, Cumhuriyet'in laik karakteriyle "ılımlı" İslamın uyuşamayacağından hareketle İslami-demokratik modeli de reddetmektedir.[70]

2003'ten bu yana, AKP'ye olan samimi uluslararası desteğin peşi sıra AB meselesinde kati bir ilerleme de sağlanmıştır. AB Başkanı Romano Prodi, Türkiye'yi ziyaretinden sonra, hükümetin uyguladığı radikal reformları övmüş ve reform sürecindeki hızın ve kararlılığın kendisini şaşırttığını ifade etmiştir.[71] Uzun vadede kurumsal ve siyasal menfaatlerini koruma kaygısıyla hareket eden TSK, "önce güvenlik" söylemine öncelik vermekten geri adım atmıştır. Türkiye'nin AB üyeliğiyle Kıbrıs sorununun çözümü arasında açık bir bağlantı olduğunun bilinciyle, ordu içindeki ve dışındaki sabit fikirliler, her ne kadar önceleri onaylamakta isteksiz idiyseler de BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın planını kabul etmişlerdir. Bu kişilerden biri olan Ege Ordu Komutanı General Hurşit Tolon bu görüşü açıkça ifade etmiştir: "Elbette bir anlaşma zemini bulunacak. Ama 'askerler istemiyor' diye bir yalan atılıyor ortaya. Bu düpedüz bir yalan. (...) 5-6 aydır moda olmuş. Asker AB'yi istemiyor söylemi. Böyle bir söylem külliyen yalandır."[72]

Genelkurmay Başkanı General Hilmi Özkök, Prodi'nin ziyaretinden dört ay sonra Yunanlı bir gazeteciye verdiği demeçte, AB'ye karşı olan bu yeni olumlu tutumu daha da pekiştirmiş ve kendisinin görece daha esnek ve demokrat imgesiyle tutarlı biçimde, ordunun yüz seksen derecelik dönüşünün kaynağına ilişkin içten bir itirafta bulunmuştur: "Halkın yüzde 70'i AB üyeliğini destekliyor. Kimse bu çoğunluğa karşı çıkamaz."[73] Özkök böylece, hem ordunun iç güvenlik işlevini gerekçelendirmekte Türkiye'nin istisnai özelliğini yeniden dile getirmiş, hem de ordunun bekçilik rolüyle AB'ye girişin gerekliliklerini uzlaştırmaktaki esnekliğini ortaya koymuştur: "Biz Avrupa değerlerine uyma riskini almaya ve uzlaşmalara hazırız."[74]

Irak Savaşı konusunda da, Türk devletinin politikalarını şekillendiren hâkim kaygı, Kuzey Irak'ta müstakil bir Kürt devletinin ortaya çıkmasıdır. Türkiye meclisinin, ABD askerlerinin Türkiye toprakları üzerinden Irak'a

girmelerine izin veren 1 Mart 2003 tarihli tezkereyi, Washington'la Ankara arasındaki zamana yenik düşmemiş stratejik ve siyasi bağlar temeline rağmen, sürpriz bir şekilde reddetmesi, kamuoyunun Müslüman bir komşuya karşı girişilen savaşta araç rolü oynamayı istemediğini yansıtmaktadır.

Özetle, içerideki değişimlerle küresel fırsatlar el ele vererek TSK'nın önündeki şıkları azaltmış ve ordu iki alternatif arasında kalmıştır: Ya AB'ye girmenin şartları gereği iktidarında bir azalma olduğunu kabul edecek ya da hükümetle ve çoğunluğu AB'den yana olan bir toplumu karşısına alacaktı. İkinci yol, kendini ülkenin toplumsal ve entelektüel seçkinlerinin temsilcisi addetmiş, Atatürk'ün Türkiye'yi "muasır medeniyet seviyesine yükseltme" hayalini yerine getirmekten sorumlu gören orduyu itibarını kaybetme riskine sokuyordu. Onlarsız siyasi üstünlüğünü muhafaza edemeyeceği iktidar tabanını ve kurumsal menfaatlerini koruyabilmek için seçimini ilk şıktan yana yaptı.

Ancak askeri müdahaleler dönemi geçmişte kalmışsa bile, TSK'nın elinde önemli bir siyasi koz bulundurduğunu da teslim etmek gerekir. TSK'nın, askerlerin demokrasi tasavvuruna sahip çıkan ve rejime yönelik herhangi bir "iç tehdit"e karşı duran güçlü sivil müttefikleri mevcuttur. Türkiye'nin yasalarını AB gerekleriyle hizalamada gösterilen ilerlemeye[75] ve AB'ye katılım müzakerelerinin başlaması konusunda Ankara'ya 3 Ekim 2005'te yakılan yeşil ışığa rağmen, 2005 Yıllık Raporu'nda şöyle denilmektedir: "Türkiye 2002'den bu yana sivil-asker ilişkileri reformunda iyi bir ilerleme sağlamıştır. (...) ancak silahlı kuvvetler hâlâ önemli derecede siyasi nüfuz kullanmaya devam etmektedir. (...) Türkiye üye devletlerin 'en iyi uygulamaları' çizgisinde, güvenlik meselelerinin yürütülmesinde daha fazla sorumluluk ve şeffaflık sağlanmasına yönelik olarak çalışmalıdır."[76]

Ordu, Toplum ve Siyasiler

Toplumla etkileşimin usulleri

Tarihsel olarak, askerlerin diğer meslek sahiplerine göre Türk toplumundan çok daha büyük ölçüde kopmuş olduğu görülür. Bunun mantığı, ulusun esenliğinden sorumlu tutulan bir insan grubu olarak onların,

halkın yaşamındaki "sıradan" gailelerden uzak olmaları gereğinde yatar. Bir başka deyişle, Cumhuriyet'in ordusunun, nüfusun ana gövdesinden kısmen yalıtılmasına yol açan koşullar askeri ve sivil bürokrasinin öncü rolünce ortaya konmuştur. Bu rolün sonucunda ordu kendini tamamen devletle ve statükoyla özdeşleştirmiştir.

Kemalizm her ne kadar halk düzeyinde daha az militan ve fetişist bir biçimde algılanıyorsa da, ordunun sahip olduğu bu toplumsal özerklik onun bu ideolojiyi, askeri bürokrasi toplumsal ve siyasal iktidarını sürdürdüğü müddetçe gündemde kalacak şekilde muhafaza etmesini olanaklı kılmaktadır; bu da bir kez daha ideoloji ve iktidarın motivasyon olarak nasıl iç içe geçtiğine işaret eder. "Asker ve sivil kamu görevlilerinin oğullarını" yine askeriyeye sevk etme örüntüsü de,[77] bu iktidarı yeniden üreten koşulların devamlılığını açıklamaya yarar. Kemalizmin, büyük ölçüde askerlerin toplumdan kopukluğu ve sermaye sahipleriyle de bağlarının zayıflığı tarafından yeniden üretilen, orduya hâkim bir ideoloji olduğu savında büyük gerçeklik payı vardır.[78]

TSK'nın belirleyici örgütsel nitelikleri onun bir kura ordusu olmasına dayanır. Bu özelliği, askeri değerlerin toplumla kaynaştırılmasında büyük bir önem taşır. Zorunlu askerlik, yirmi yaşında askere çağrılmış delikanlılara, sadece hakları değil, devlete karşı "görev ve sorumlulukları" da olduğunu belletmenin bir vasıtasıdır. Kura ordusu olmasının sonuçları, Ankara'nın, güvenliğin ordunun gücüne bağlı olduğu, bunun da daha büyük bir orduya sahip olmakla sağlanabileceği düşüncesine de yansır.

Aşağıda da görüleceği gibi, Türkiye'nin tehdit algıları ve güvenlik mefhumu, dünyadaki askeri ihtiyaçların değişiminden asgari derecede etkilenmiştir. Bu yüzden dünyada geçerli olan, hâkim askeri model ve eğilimler, yani zorunlu askerliğin kaldırılması; profesyonel askerliğin, daha küçük ve daha teknik orduların teşvik edilmesi; ordunun sivil ve siyasi arenalara karışmaktan caydırılması; çok-uluslu güç oluşturan planlara katkıda bulunması; ve silahlı kuvvetlerin siviller tarafından demokratik denetimi –her ne kadar artmaktaysa da– Türkiye coğrafyasında ya hiç uygulanamamış ya da sınırlı derecede uygulanabilmiştir. Dolayısıyla, bu koşullar altında, siyasal ve toplumsal bekçi rolünün sürdürülmesi şaşırtıcı değildir.

Dahası, TSK'nın 1990'lardaki güvenlik odaklı bakışının ve anti-terörist görevlere yoğunlaşmasının sonucunda, silahlı kuvvetlerin bakışında ve davranışındaki değişikleri ve buna bağlı olarak değerler ve tutumlar bakımından sivil toplumla arasındaki benzerlik ve farklılıklara yönelen güvenilir bir araştırma olmadığı gibi, elimizde ordunun duyarsız kalamadığı geniş çaplı toplumsal değişimlerin etkilerine dair sağlıklı veriler de mevcut değildir. Ancak, sezgimize ve tarihsel verilere dayanarak, TSK'nın anti-siyasal düşünce ve üslubunun, iç siyasetteki ideolojik ve politik başarısızlıklardan güç bulduğunu çıkarabiliriz. Anlamlı ölçüde bir kamusal sorumluluk mevcut olmadığından ve eşitlik sağlamaya yönelik politikaların başarısızlığa uğramasından dolayı halkta siyasi sisteme karşı bir güven kaybı oluşmuş, bundan kamuoyunun büyük bölümüne hâkim anti-siyasal söylemi paylaşan ordu kârlı çıkmıştır.

Ayrıca, devletin eğitim sistemi ve kitle iletişim araçları üzerinden yürüttüğü "kitlesel anlamlandırma" vasıtasıyla gerçekleştirdiği kapsamlı toplumsal denetim süreci, resmi ideolojinin toplumun kılcal damarlarına kadar işleyip bir "iktidar mikrofiziğine" dönüşmesinde can alıcı bir görev görür.[79] Kemalist ideolojinin toplumla olan iktidar ilişkisi öyledir ki, toplumsal olarak tanımlanan ve şekillendirirken bireylerde görünüşte demokratik bir nitelik olan "rıza"ya dayalı bir denetleme biçimi yaratır. Kemalist ideoloji, nihayetinde, kendini modern ve ilerici olarak tanımlamak isteyen bir toplumun "kendilik imgesi" olarak iş gören bir kamu imgesini manipüle ederek meşru toplumsal söyleme dönüşür.[80] Bir başka deyişle, devletin toplumsal modernleşme projesi toplum tarafından "kendi menfaati"ne diye kabul görür.

Askeri bürokrasisine hayranlık duyan klasik Türk toplumu betimlemesi yanıltıcı olmayabilir, ancak buradaki asıl sorun böyle bir tavrın nasıl oluştuğudur. Ordunun etkinliği, salt devletin, en temel direklerini askeri birimlerin oluşturduğu, denetim odaklı söyleminde yatmaz. Bu daha ziyade, merkezden çıkıp etrafa yayılan bir popüler söylem vasıtasıyla toplumun kendilik imgesinin denetlenmesinin bir neticesidir. Kemalist değerlerin topluma nüfuz etmekteki başarısı, tabandan gelen bir süreçmiş gibi algılanan, ama aslında tepeden belirlenen bir "kamusal" imgeyi kendilik imgesiymiş gibi benimsetmesinden kaynaklanır.

Türkiye'deki toplumsal bağlam, 1990'larda kimlik siyasetinin yükselmesinin getirdiği üst düzey siyasal çelişkilerle göze çarpar oldu. Güvenlik kavramındaki küresel değişiklikler Türkiye bağlamına öylesine tercüme edildi ki, iç siyasal çekişmeler ve yeni küresel koşulların kışkırttığı istikrarsızlık, güvenlik tehdidi olarak yeniden yorumlandı. Bu gelişme temel politika kararlarının, seçilmiş temsilcilerin alanından alınıp, ana bileşenini askeri bürokrasinin oluşturduğu güvenlik zümresine emanet edilmesi anlamına geliyordu.

Keskin eşitsizlik, zayıf demokratik gelenekler ve temel hakların ihlaline yatkınlık bağlamında hızlı iktisadi ve toplumsal değişim Türkiye'deki asker-toplum ilişkisine kısa sürede büyük bir zarar verdi ve başta anti-terörist harekâtlarda görev alan güvenlik güçlerinde olmak üzere yolsuzluğu artırdı. Susurluk skandalı, siyasetçiler, mafya babaları ve PKK'ye karşı savaşan güvenlik güçleri arasında bir suç üçgeni olduğunu gözler önüne serdi.[81] Kamuoyundan yükselen çığlık sistemde sorumluluk, şeffaflık ve adalet yönünde muazzam bir baskı yaratırken, güvenlik güçleri ile Başbakan Necmettin Erbakan ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller yönetimindeki Refahyol koalisyonu sistemi ıslah etmek üzere bir "temiz eller" harekâtı yapılmasına karşı çıktılar. Çiller yasadışı cinayetler dahil şüpheli devlet uygulamalarına açıkça destek vererek şöyle dedi: "Devlet için kurşun atan da yiyen de kahramandır."[82] Türkiye'nin sağcı güçleri dahi, güvenlik güçlerinin gelişigüzel kullanılmasına, denetlenemeyen ayrıcalıklara ve istihbarat ve anti-terör harekâtlarındaki menfaat gruplarına bir son verilmesini talep eden, geniş çaplı bir toplumsal baskıda birleştiler.

Ordu ve siyasi sınıf: Algı örüntüleri

Seçilmiş temsilcilerin bakış açısından, sivil-asker denkleminde dengeyi askerden yana eğmeye muktedir belki de en ciddi unsur, ordunun sivil siyasi sınıfına ilişkin algısıdır: Türk ordusunun, başka ülkelerdeki mukabilleri gibi, sivil dünyayı istikrarsız, beceriksiz, kariyer odaklı, popülist, ihtiyatsız, yoz ve sorumsuz olarak algıladığı, bir sır değildir. Subayların bu anti-siyasal bilişsel haritası, temsili demokrasinin en esnek varsayımlarına bile uymaz. Ordu, siyasi partileri, çoğu çıkar grubunu, siyasi liderleri ve

sivil cumhurbaşkanlarını –en azından Ahmet Necdet Sezer'in 2000'deki seçimine kadar– zararlı ve bölücü güçler olarak görmüştür. Ordunun el koymaları, siyasi otoritede, kamu düzeninin darbe öncesindeki bozulma koşullarında meydana gelen büyük boşluk zemininde gerekçelendirilir.

Türkiye'deki siyasi partiler, belli başlı siyasi meselelerde bağımsız politikalar yürütmede, değişen ihtiyaçlara cevap vermede, siyasi sistemdeki dağılmayı tersine döndürecek reformları hayata geçirmede, kendi parti yapılarının iç işleyişlerini demokratikleştirmede başarısız olmanın ağır sorumluluğunu taşımaktadırlar. Böylesi değişiklikler, onların hem halk desteğini kazanmalarına hem de ordu karşısında duydukları güvensizliğin üstesinden gelmelerin sağlayacaktır. Eric Rouleau, başbakanlığı sırasında askeri hiyerarşinin siyasetteki rolünü bir nebze kısıtlamayı başaran eski başbakan (1983-89) Turgut Özal'ın "iyi devlet adamlığı"ndan[83] bahsederken, bir anlamda bu kısır döngüyü bir noktasından durdurabilmenin taşıdığı kilit önemin altını çizer.

Ancak siyasetçilerin zaman zaman sivil kurumları güçlendirmeye, siyasi sürece yeni bir biçim verip güvenlik tehditlerini kimin tanımlayacağını sorgulamaya, kabul edilebilir riskler belirleyip bunlara verilecek uygun karşılıkları tayin etmeye niyetlenip inisiyatifi ele aldıkları da olmuştur. Örneğin, eski başbakan yardımcısı, ANAP genel başkanı ve 1999-2002 arasındaki üç partili koalisyonun küçük ortağı Mesut Yılmaz, 28 Şubat sürecinin ertesinde, generallere irticayla savaşmaktan vazgeçip dikkatlerini dış savunma üzerinde yoğunlaştırmalarını önermiştir. Daha da önemlisi, Yılmaz'ın, partisinin 4 Ağustos 2001'deki kongresinde yaptığı konuşmada, Türk siyasetinin bir "ulusal güvenlik hastalığı"na yakalanmış olduğunu ve bunun sadece Türk siyasi sisteminin demokratikleşmesi ve AB'ye entegre olması için gerekli reformları durdurmaya sebep olduğunu söylemesiydi. Yüksek komuta heyeti buna, ulusal güvenliğin siyasetin dışında tutulması gerektiği yönünde sert bir cevap verdi.[84]

Generallerin siyasetteki ağır rolünün doğrudan sorumlusu, anayasaya uygun olarak seçimle işbaşına gelmiş yetkililerin zayıflığı değildir. Tam tersine, sivil liderlerin siyasi ortam üzerinde denetim kurma ve kilit siyasi sorunları etkili bir biçimde çözümleme sorumluluğundan ve yeteneğinden

iyice uzaklaşmasında, başat rol ordunun tarihsel konumuna, yani kendine biçtiği rejim bekçiliği kapasitesine aittir. Sivillerin "zayıflığı" konusunda ortaya atılan en ikna edici açıklama, siyasete mütemadiyen yapılan askeri baskınların demokrasinin temellerini derinden sarstığı, halkta siyasetçilere karşı şiddetli bir güven bunalımı yarattığı, asker-sivil ilişkilerinde zaten mevcut olan güç asimetrisini ve ordunun siyasetteki aleni rolünü daha da kuvvetlendirdiği yönündedir.

Soğuk Savaş Sonrası Güvenlikteki Değişimler ve Ordulardaki Uyanış Karşısında Güvenliğin Yeni Baştan Keşfi

Herhangi bir dönemde askerler tarafından yönetilmiş pek çok gelişmekte olan ülkede, yakın zamanlardaki "küresel demokratikleşme dalgası, asker-sivil ilişkilerinde de çok önemli değişimler başlatmıştır"[85] ve bunlar, postmodern güvenlik kaygılarından ziyade, çift kutuplu gerilimin sona ermesi ve devlet iktidarlarının adem-i merkezileşmesi yönündeki akımla ilgilidir. Bu eğilim, sivil-asker ilişkilerinin daha demokratik bir formülasyona kavuşması yönünde umut uyandırmış ve "sivil hükümetler katında subaylara daha fazla söz geçirmek, askerler katında ise evvelce var olan imtiyazlarını savunmak için çaba göstermek yönünde bir eğilim" belirmiştir.[86] Ancak Türk ordusunun siyasi gücü, tam aksine, son on yılda önemli ölçüde artmıştır. Batı'da ordulara olan inancın yerini onları küçültmek ve askeri harcamaları kısmak alırken, Kürt sorunu ve siyasi İslamın güçlenmesi ordunun merkezi rolünü yeniden teyit etmesine olanak sağlamıştır.

Ordunun güvenlik kaygısı gerekçesinin neredeyse hiç tartışılmadan ve pek az sivil katkıyla şekillenmesindeki merkezi unsur, Türkiye'nin benzersiz bir stratejik konumu olduğu ve sınırlarında gerçek güvenlik tehlikeleri bulunduğu algısıdır. Ülkenin jeostratejik konumu, askeri ve siyasi değerini Batı'ya göstermek ve büyük bütçeli koca bir ordunun varlığını haklı çıkarmak isteyen sivil ve askeri liderlerce sık sık vurgulanır. Türkiye'nin, sınırlarında gerçek güvenlik tehlikeleriyle karşı karşıya olduğu ve "karşılaştırmalı üstünlüğünün, bölge-aşırı tehdit ve fırsatları etkileme yeteneğinde yattığı"[87] konusunda pek çok yabancı gözlemci de hemfikirdir.

Türkiye'nin liderleri, ülkenin NATO'nun ikincil bir üyesi olmaktan çıkıp birinci derecede önemli bir ülke haline geldiğini ("kanat ülke"likten "cephe ülke"liğine kaydığını)[88] dile getirirler; bu, ilk kez Mart 1995'te ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke'un ileri sürdüğü bir görüştür.[89] Bu jeostrateji temelli bakışın, ulusal güvenlik politikasına sivillerin katılımı bakımından sonuçları hazindir: Bir araştırmacının belirttiği gibi, "Türkiye'nin ulusal güvenlik kavramı, jeopolitik konumu ve dahili bileşimi nedeniyle önceden belirlenmiş durumdadır ve bu tür 'verili durumlar' tartışmaya mahal vermez. (...) Türkiye'nin güvenlik anlayışına dair tartışmaların görece azlığı, biraz da coğrafi konumunun güvenlik politikasını tayin ettiği varsayımına atıfla açıklanabilir."[90]

Böylece, jeostratejik unsurların harekete geçirdiği bir güvenlik algısının ordu için son derece gerçek olduğu açıktır. Suriye, İran, Irak, Ermenistan ve belli bir ölçüde de Rusya gibi ülkeler, Türkiye'ye karşı düşmanca ya da potansiyel olarak düşmanca bir duruş içindedirler. Kuzey Irak'taki özerk Kürt oluşumunun varlığı, Türkiye'nin dış ve güvenlik politikasını belirleyenleri fazlasıyla rahatsız etmektedir. Askeri liderler bu tehditlerle baş etmek için ulusal güvenlik aygıtının hazır ve muktedir tutulması gerektiğini savunmaktadır.[91] Bu iç ve dış güvenlik algıları birleştiğinde, Soğuk Savaş'ın bitmesi Türkiye'de, küresel eğilimin tersine, daha az güvenlik temelli bir gündeme yol açamamışa benzemektedir. Aksine bu durum, güvenliğin toplumla yapılan, kültüre, çevreye ve gündelik rutine yerleşmiş demokratik bir taahhütten ziyade, hâlâ bir "denetim" meselesi olduğu anlamına gelmektedir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle yakından ilişkili yeni sarsıntılar, güvensizlikler ve krizler, TSK'nın bekçilik rolüne dair sistemdeki kökleşmiş tarihi/coğrafi determinizmi pekiştirmektedir. Değişen güvenlik kavramları, silahlı kuvvetlerin yetkilerini azaltmayıp, kendine biçtiği rolü takviye etmiştir. Jane Chanaa'nın yeni çağda siyasi iktidarlarını yapısal, ideolojik ve maddi olarak korumak için yeni alanlar araştıran bazı askeri iktidar yapılarını resmedişi, Türk ordusunun mükemmel bir betimlemesidir. Chanaa, 1990'ların, gelişmekte olan bazı ülkelerde "güvenlik geleneklerinin kendilerini yeniden icat edişlerine" sahne olduğunu öne sürer.[92] İç

güvenlik tehditlerinin doğması, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu pek çok gelişmekte olan ülkenin güvenlik gündemini genişletmesinde etkili bir vasıta olmuştur.

SONUÇ

Chanaa'nın, Soğuk Savaş sonrasında bazı orduların yeni güvenlik önceliklerini "icat etmekte hünerli oldukları"[93] savı, TSK'nın Kemalist ideolojiye olan içten bağlılığının anti-siyasal müdahaleciğini biçimlendirmesi yanında, sivil otoriteyle iktidar mücadelesine girmesi mefhumuna da katkıda bulunur. "Güvenlik salt alınıp verilecek bir şey değildir, aynı zamanda oluşturulur,"[94] fikri, ordunun, ona dayanarak Kemalist düzen ve ilerlemenin güzergâh ve standartlarını yeniden tanımlayabileceği bir iktidar zemini inşa edişinin doruk noktasıdır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, sivil-asker ilişkilerinde daha demokratik bir yapı yönünde umutlar doğmuştur. Ne var ki, uluslararası siyasetin muhafazakâr tonu, İslamcılığın uyanışı ve Kürt çatışmasının tırmanışı, ulusal çıkar, güvenlik ve TSK'nın bekçi rolünün yeniden tanımlanışına hız kazandırmıştır.

TSK'nın siyasal ve kurumsal alanlarda oldukça geniş bir özerkliği elinde tutmayı sürdürmesi, Türkiye demokrasisi için bir tezatlar yumağı yaratmaktadır. Bir kere bu durum temsili sürecin temelini zayıflatmaktadır. Ordunun olanca ağırlığıyla sisteme yüklenmesi, Güneydoğu sorunuyla bağlantılı olarak kitlesel iç göç ve kentleşme gibi zorlu sınavlarla karşı karşıya kaldığı halde, bunları çözmek için gerekli istek, kapasite ve güvenilirliği geliştirmesini teşvik edecek bir siyasal marja sahip olmayan siyasetçilerin yaratıcılığını söndürme eğilimi göstermektedir.

Bu kötümser değerlendirmeye kimi olumlu gelişmeler de eklenebilir. AB'ye katılım süreci, ordunun siyasi sistemdeki konumunun normalleştirilmesine yönelik ciddi bir gizli eğilim yaratmıştır. Dahası, bu sürecin yarattığı ivmeyle hükümetin, AB, Kıbrıs ve Irak gibi can alıcı ulusal güvenlik ve dış politika meselelerinde kozlarının artması, sivil seçkinler açısından iç güvenlik sorunlarının siyasi karakterini göstermek ve onları kamuoyu tartışmasının konusu haline getirmek üzere tasarlanmış alternatif şıklar, stratejiler ve politikalar geliştirme ihtiyacı doğurmuştur. Bu yeni

sivil inisiyatif, AKP'ye, bölgede "Müslüman demokrat bir model" olarak iş görmesi temelinde verilen uluslararası destekle birleşerek, ordunun halk desteğine sahip bir hükümete meydan okuma yetisinin önünü kesmiştir.

NOTLAR

1 "Vasi devlet" modelinde, ordu kendini müphemce tanımlanmış ulusal menfaatin Platoncu anlamda koruyucusu olarak görür. A.R. Luckham ufuk açıcı makalesinde, askeri vesayeti dört alt türe ayırır. Bunlardan ilki, ordunun kendini ulusal değerlerin yegâne koruyucusu olarak gördüğü "Doğrudan Vesayet"tir; ikincisi, dinamiklerin aynı olduğu ama ordunun dönüşümlü olarak iktidar sahibi olduğu "Değişmeli Vesayet"tir; üçüncüsü, söz konusu ordunun doğrudan iktidar olmak istemediği, ancak kendi lehine olacak hükümetler kurdurduğu "Etkin Vesayet"tir. Son kategori ise, ordunun geri planda kaldığı, ancak uzun vadede yine de ulusal güvenliği ön plana alan bir siyasi düzeni destekleyerek, doğrudan müdahale ihtimalini elinde bulundurduğu "Örtülü Vesayet"tir. Türk ordusunun siyasi rolünün zaman içerisinde bu alt türler arasında değişim gösterdiği söylenebilir. Bkz. A.R. Luckham, "A Comparative Typology of Civil-Military Relations," Government and Opposition 6, 1 (1971).

2 AKP'nin asıl öncülü, 1983'te kurulan ve laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan RP'ydi. Kapatmayla birlikte, partinin lideri Necmettin Erbakan'a ve beş parti ileri gelenine beş yıllık siyaset yasağı getirildi. RP'nin yerini, 1997'de kurulan ve laiklik karşıtı eylemleri ve süresiz olarak feshedilen bir partinin (RP) yeniden kurulamayacağı yönündeki anayasa hükmünü ihlal etmesi nedeniyle 22 Haziran 2001'de öncülü gibi kapatılan Fazilet Partisi (FP) aldı. Hareket Ağustos 2001'de bölündü ve Temmuz 2001'de kurulan muhafazakâr Saadet Partisi (SP) ile reformcu AKP ortaya çıktı.

3 Litvanya, Letonya, Slovenya ve Estonya bunun tipik örnekleridir. Anton Bebler'a göre, "bugün Slovenya'daki sivil-asker ilişkilerinin belki de en çarpıcı yönü, bu ilişkilerin siyasi bir mesele olarak görülmemesi ve halk arasındaki yaygın kayıtsızlıktır. Pratikte, Slovenya'daki sivil-asker ilişkileri, çalışanları kısa süre öncesine kadar sivil olan bir sivil sektör içindeki ilişkilere dönüşmüştür": Bkz. Anton Bebler, "Civil-Military Relations and Democratic Control of Armed Forces in Slovenia, 1990-2000," 7. ERGOMAS Konferansı'nda sunulan bildiri, Prag, 6-10 Aralık 2000, s. 30.

4 Beyaz Kitap – Savunma, Milli Savunma Bakanlığı, 1998, s. 12; Beyaz Kitap 2000, Milli Savunma Bakanlığı, Kısım 3, s. 2. Beyaz Kitaplar, Milli Savunma Bakanlığı (MSB) tarafından, düzenli olmayan aralıklarla yayınlanır.

5 Mary Kaldor, "Europe at the Millenium," Politics 20, 2 (2000), s. 61.

6 Örneğin, 29 Nisan 1977'de, genelkurmay ülkenin Milli Güvenlik Savunma Kavramı'nda (MGSK) sivil hükümete danışmadan radikal bir değişiklik yaptı. Güvenlik tehdidi önceliğini, dış tehditlerden, sırasıyla İslami köktendincilik ve Kürt ayrılıkçığı olarak iç tehditlere kaydırdı.

7 Şer'iye ve Evkaf Vekâleti, "dinin ve ordunun siyasetle meşgul olması çeşitli menfi sonuçlara yol açar" gerekçesiyle 1924'te lağvedilerek bir hükümet dairesine dönüştürüldü: M. Kemal Atatürk'ten aktaran Mahmut Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri, 1924-1930 (Ankara: Başvur Matbaası, 1972), s. 9.

Hamit Bozarslan

KÜRTLER VE TÜRKİYE DEVLETİ

Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı en önemli meydan okuma 1923'teki kuruluşundan beri "irtica"yla birlikte Kürt sorunu olmuştur. Kürt meselesinin izlediği yörüngeyi iki özellik belirler: Devletin sorunun varlığını inkârı ve devlete radikal bir itiraz halinde ortaya çıkışı. Resmi devlet politikası ya Kürtler denilen ayrı bir topluluğun bizzat varlığını inkâr etmiş, ya da Kürtleri Türkiye'ye ve Türklerin ulusal bütünlüğüne bir tehdit olarak sunmuştur. Kürt mücadelesi ise 1923-38 arasında bir dizi isyan, daha sonra da 1970'ler-1990'larda kentsel şiddet ve gerilla savaşı temelinde yürümüştür.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, Türkiye'nin dahili Kürt meselesi ile Ortadoğu'daki Kürt ihtilafı arasında daima sıkı bir bağ olagelmiştir. 20. yüzyıldaki Kürt mücadelelerinin hemen hemen hepsinin aslında bölgesel bir boyutu olmuş, Türkiye, İran, Irak ve Suriye dış politikalarında belirleyici bir rol oynamışlardır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal (1989-93) istisna olmak kaydıyla, Türk devlet yetkilileri komşu topraklarda kurulacak bağımsız bir Kürt oluşumunu daima kendi toprak bütünlükleri karşısında potansiyel bir tehdit olarak görmüş ve "Kürt ayrılıkçılığı"na karşı bölgesel bir emniyet sisteminden yana olmuşlardır.

Bu bölümde ilk olarak Cumhuriyet öncesi dönemin Kürt milliyetçiliğinin doğuşunda taşıdığı önem üzerinde duracak, ardından Mustafa Kemal'in (Atatürk) cumhurbaşkanlığının hemen hemen bütününe yayılan "isyan yılları"ndan söz edeceğim. Üçüncü kısımda, sistemli bir Kürt milliyetçiliğinin ve simgelerinin ortaya çıkışında dolaylı bir rol oynayan "sessizlik dönemi"ne (1938-61) odaklanacağım. Dördüncü kısmı Türkiye'deki Kürt hareketinin 1961-80 arasındaki uzun ve sorunlu yenilenme dönemine ayıracak, son kısımda ise 1980 darbesinin sonuçlarını ve PKK'nin (Kürdistan İşçi Partisi) 1984-99 yılları arasında yürüttüğü gerilla savaşını tahlil edip mevcut duruma değineceğim.

İlk olarak, Kürtler ve akademik literatürde Türkiye Kürdistan'ı veya Türk Kürdistan'ı diye bilinen Kürt yörelerine ilişkin kısaca bilgi vermek istiyorum. Çoğu gözlemciye göre, Ortadoğu ve diasporadaki Kürtlerin sayısı tahminen 30 milyona yakındır (12 ila 15 milyonu Türkiye'de; 8 küsur milyonu İran'da; 5 milyonu Irak'ta; 1 milyonu aşkını Suriye'de; ve yaklaşık 2 milyonu Lübnan ve diğer Ortadoğu ülkeleri ile eski Sovyetler Birliği ve Avrupa'da olmak üzere). Devlet sınırları arasında bölünmüş olmanın, asimilasyon, gönüllü veya zorunlu göç, karma evlilikler gibi çeşitli bütünleştirici politikaların yanı sıra, kendi aralarındaki din ve dil farklılıkları da münhasır bir Kürt kimliği öne sürmeyi imkânsız hale getirmiştir. Sözgelimi, Türkiye'deki Kürtlerin çoğunluğu Sünniyken, hatırı sayılır bir azınlık da Alevidir. Bazı Kürtler Zazaca konuşurken, diğerleri Kurmanci konuşur. Dahası, Elazığ, Malatya ve Erzurum gibi kimi illerde Türkler, Kürtler, Sünniler ve Aleviler çeşitli kombinasyonlarla gerek etnik, gerek dini bakımdan karışmış haldedir. Bu karışımlar, coğrafyacıları bu bölgeyi Kürdistan'dan ziyade Kürtlerin çoğunlukta olduğu alanlar olarak görmeye sevk etmiştir.[1]

Kürtlerin çoğunlukta olduğu alanlar Türkiye'nin en az gelişmiş bölgeleri arasındadır. Doğu illerinin GSMH içinde 1965'te yüzde 10,3 olan payı, 1986'da yüzde 7,68'de kalmıştı.[2] 2000 yılı itibariyle ise –yüzde 14,5'lik bir nüfus artış hızıyla birlikte– yüzde 10,2'ye çıkmıştı, fakat Mustafa Sönmez'in de dikkat çektiği gibi, bu artış ancak devletin, savaşın yol açtığı askeri harcamaları karşılayabilmek için aktardığı yüksek ödenekler ve sayıları giderek artan güvenlik personeli ücretleriyle açıklanabiliyordu.[3] Türkiye'de 1992'de kişi başına GSMH 2,032 $ iken, doğudaki birçok ilde sadece 300 $ idi.[4] 2001'de, Türkiye genelinde kişi başına GSMH 2.941 $'a yükselmiş, hatta İstanbul, Kocaeli gibi illerde 3.000-6.165 $'ı bulmuşken, bazı doğu illerinde bunun ancak yedide biri kadardı. 2004'te, kişi başına GSYİH Türkiye genelinde 2.146 $ ve İstanbul'da 3.063 $ iken, Kürt illerinde 1.000 $'ı zor geçiyordu (Urfa'da 1.008 $, Diyarbakır'da 1.312 $, Batman'da 1.216 $, Siirt'te 1.111 $, Mardin'de 963 $, Iğdır'da 855 $, Hakkâri'de 836 $, Bingöl'de 795 $, Ağrı'da 730 $, Bitlis'te 646 $, Muş'ta 578 $ ve Kars'ta 568 $).[5] 20. yüzyılın sonlarında,

Edirne'de kişi başına düşen doktor sayısı 888 iken, aynı yıllarda Bitlis ve Hakkâri'de bu sayı 2.506 idi.[6] Devletin kendi hesaplarına göre, 1996'da bölge nüfusunun üçte biri yoksulluk sınırının altında yaşıyordu.[7] "Batı" ile "doğu" arasındaki bu büyük açıklar göz önüne alındığında, kimi gözlemciler Kürt illerinin iktisadi durumunu betimlemek üzere "az gelişmişlik altı" kavramını ortaya attılar.[8]

1970'lerin sonlarına kadar Kürtlerin ağırlıkta olduğu illerde güçlü aşiret bağları olan[9] ve ülkenin geri kalanıyla iktisadi bakımdan bütünleşme sağlayamamış kırsal bir nüfus hâkimdi. 1970'ler ve 1980'lerin ağır iktisadi buhranları, 1970'lerin şiddet olayları ve 1980'ler ve 1990'lardaki gerilla savaşı ile onu izleyen gönüllü ya da zorunlu göçler kentleşme sürecini muazzam bir ivmeyle hızlandırdı ve sanayileşme ya da hizmetlere dayanan geçerli bir ekonomiyle ikame etmeksizin kırsal ekonominin temelini çürüttü. Büyük GAP projesi, aşağı yukarı 73.000 km2'lik kapsama alanıyla[10] ülkenin enerji arzını artırmış, ancak bölgenin iktisadi koşullarını kayda değer bir biçimde iyileştirmemiştir. Günümüzde bölgenin ekonomisi esas olarak yasal veya yasadışı sınır ticaretiyle kayıt dışı ekonomiye dayanmaktadır.

1960'lardan bugüne değin, sağcısıyla solcusuyla siyasetçiler Kürtlerin huzursuzluğunu "doğu"nun iktisadi az gelişmişliğine dayandırmış ve halkı bütünleştirici önlemler önermişlerdir. Ancak bu önlemler, hayata geçirilmek şöyle dursun, hiçbir zaman tam olarak planlanmamıştır bile. Daha da önemlisi, iktisadi kaygılar 1960'ların Kürt eylemcilerinin temel sıkıntılarından biri idiyse de, iktisadi gelişmeler, kendi dahili ve bölge dinamiklerini yaratarak kuvvetli bir milliyetçi ideoloji ve öznellik doğurmuş bu asırlık sorunu çözmekte büyük ölçüde yetersiz kalmıştır.

Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Mücadele

Tarihsel olarak, Kürt meselesi kökenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma dönemine kadar uzanır. Ancak Kürtlerin imparatorluk boyunca belirli derece bir farklılık bilinci geliştirdikleri de açıktır. Şii yanlısı ayaklanmaların Osmanlılar kadar tehdit altında bıraktığı on altı Kürt emirliğinden meydana gelen bir koalisyon, 1514'te Osmanlı idaresiyle ittifak

müzakeresinde bulunup bir antlaşma yaptılar ve böylelikle özerkliğini korumuş oldu. Bazıları resmen tanınan, bazıları da fiilen özerk olan Kürt yapılanmaları Osmanlı hükümranlığında 19. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürdüler. Bu emirliklerden bazılarının, İran Şahlığı'nda, onlara haraç ödeyen tebaaları vardı. Ünlü Bidlis miri Şeref Han, 1596'da yazdığı anıtsal tarih eserinde kendi hanedanının meziyetlerini vurgularken, Kürt tarihini de müşterek bir varlık olarak yorumluyordu.[11] Tasavvuf şairi Ehmed-ê Xanî (Ahmed-i Hâni) 1695'te Kürt birliğinden yana durarak "Rumlara, Acemlere ve Araplara" karşı bir Kürt devleti fikrini savunmuştu.[12]

Hakan Özoğlu'nun ileri sürdüğü üzere,[13] bu miras ve 1846'da bir Kürdistan eyaletinin kurulması, Kürt farklılık bilincinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynadı. 19. yüzyılın sonunda vuku bulan iki olay, Kürtlerin kendilerini müstakil bir topluluk olarak tanımlamaları sürecini daha da hızlandırdı: Osmanlı devleti tarafından, Hamidiye Alayları denilen ve esasen Kürt aşiretlerinden oluşan birliklerin kurulması (1891); ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında Kürdistan adlı muhalif bir gazetenin çıkarılmaya başlaması (1898). Kürt aşiret kuvvetlerinden meydan gelen alaylar esas olarak Ermeni komitacılarıyla çarpışmakla görevliydi. Hiç değilse kâğıt üzerinde, imparatorluğun sınırlarını korumakla da yükümlüydüler. Sultan II. Abdülhamid'in bu alayları oluşturmaktaki niyeti, Tanzimat döneminde Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkan şiddetli kargaşanın ve aşiret ayaklanmalarının üstesinden gelebilmekti. Aşiret erbabından bazılarının devlet tarafına çekilmesi, Kürt bölgesindeki şiddeti kökünden yok etmediyse de, devlet karşıtı potansiyelini ortadan kaldırdı. Ancak bu kazanılan aşiretlerden, devletin çıkarlarını korumaktan ziyade özerkliklerini muhafaza etmekte kararlı olan bazıları daha sonraları devlet otoritesine karşı Kürt isyanının en ateşli taraftarlarına dönüştüler.

Merhum Botan miri Bedirhan Paşa'nın[14] oğlu Mikdad Midhad Bedirhan'ın çıkardığı *Kürdistan* gazetesinin, Kürt eşrafı tarafından okunduğu ve kültürel milliyetçiliğin doğuşunda önemli rol oynadığı anlaşılıyor. II. Meşrutiyet döneminde Kürd Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve *Kürd Terakki ve Teavün Gazetesi*'nin yayınlanışı (1908-09)[15] gibi başka girişimler

de bu milliyetçiliğin gelişimindeki diğer adımları teşkil etti. Yine de, bu dönemde Kürt milliyetçiliği genel itibariyle Osmanlıcı olmayı sürdürdü.

1913 ve 1914 yıllarına ise, Kürtler arasındaki çekişmeler ile hâlâ kırılgan olan bu milliyetçiliğin radikalleşmesi damga vurdu. İttihatçı hükümetin Ermeni tarım sorununun[16] köklü etkilerini gidermeye yönelmesinin yükselttiği şiddetli Ermeni aleyhtarı duygular, aralarında artık Aşiret Süvari Alayları adını almış olan Hamidiye Alayları'nın da bulunduğu pek çok Kürt aşiretinin yanı sıra kimi Kürt din adamlarını da merkezi hükümete açıkça isyan etmeye itti.[17] Bu Ermeni aleyhtarı isyanlardan tamamen bağımsız olarak 1914'te patlak veren Bidlis, Barzan ve Baban ayaklanmalarının önderlerinin dile getirdiği açıkça milliyetçi talepler arasında Kürtçe eğitim hakkı ve bölgesel özerklik de bulunuyordu.[18] I. Dünya Savaşı ve Ermeni Soykırımı (1915-16), pek çok Kürt aşiretiyle kimi şeyhleri ve ayan mensubunu İttihatçı hükümetle ittifaka iterek yeni bir dönüm noktası teşkil etti. Bu ittifak İstiklal Harbi'nde (1919-22) yenilendi.

Başlıca Kürt liderleri 1919-20'de, Mustafa Kemal'in halifeliğin muhafaza edileceği, eski Musul vilayetinin İngiliz işgalinden kurtarılacağı ve savaş sona erdikten sonra kurulacak müstakbel devlette Türk-Kürt kardeşliğinin tesis edileceği yolundaki vaatlerini olumlu karşıladılar. Her türlü ayrılıkçı programa da karşı çıktılar. Ermenilerin intikam alacağı korkusu birçoğunu Müslümanlarla ittifaka öncelik vermeye zorluyordu. Ama aynı zamanda, Jin (Hayat) adlı bir dergi çıkaran İstanbul'daki Kürd Teali Cemiyeti ile Kürt mahfillerinin çevresinde biçimlenmeye başlayan bir bağımsızlık hareketi de uç vermekteydi. Cemiyetin resmi murahhası olan Şerif Paşa, iki ülkenin de bağımsızlığını teminat altına almak üzere Ermeni heyetiyle müzakereye girişirken, Sevr Antlaşması (1920) ile de gelecekteki bir Kürt devleti oluşumunun önünü açıldı. Ancak çoğu Kürt önde geleni tarafından şiddetle reddedilen bu antlaşma, Kemalist güçlerin başarısının ardından yürürlükten kalktı.

Radikalleşme ve İsyan Dönemi (1923-38)

Muhtemel bir Kürt radikalleşmesinin tek işareti Kürd Teali Cemiyeti'nin faaliyetleri değildi. Alevi Dersim yöresinde 1921'de çıkan Koçgiri

İsyanı da[19] Kemalist-Kürt ittifakını tehlikeye sokmuştu. Ayaklanmanın, Kürt isyancıları Ermenilerle aynı kaderi paylaşma korkusuna sevk edecek derecede şiddetle bastırılması, Mustafa Kemal taraftarı kanat içinde dahil geniş çaplı bir olumsuz tepki uyandırdı. Bu isyanın Sünni Kürtleri harekete geçirmediği doğrudur. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in ilanından sonra pek çok Sünni Kürt lider giderek Kürt Alevi isyancıların izinden yürümeye başlamıştır. Muhalefete giden yol illa yeni Kemalist devletin baskısından kaynaklanmıyordu. Pek çok belge, Ankara'nın aslında yükselen Kürt muhalefetinden büyük ölçüde habersiz olduğunu ve yerel temsilcilerin gönderdiği uyarıları ciddiye almadıklarını göstermektedir.

Kopuşun temelinde üç etken bulunmaktadır. İlk olarak, Kemalistler Türkiye Cumhuriyeti'ni Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halkları üzerindeki zaferinin bir ürünü olarak gördüklerinden, 1923'ün sonu itibariyle Türk milliyetçiliğinin ülkenin resmi ve egemen ideolojisi halini alacağı aşikârdı. Yeni ideoloji dil farklılıklarını ülkenin varlığına yönelik fiili ya da potansiyel bir tehdit olarak görüyordu. 1915-16'da Ermenilerin ortadan kaldırılmasına katılanların da aralarında bulunduğu pek çok Kürt ileri geleni, kendi başlarına da aynı şeyin gelmesinden korkmaya başladılar.[20] İkinci neden, Kemalist-Kürt ittifakının temel direklerinden biri olan halifeliğin kaldırılmasıyla ilişkiliydi. Halifeliği Osmanlı geçmişinin sürekliliği bakımından önemli bir simge addeden kimi Türk entelektüelleri haricinde, bu hareket Türk halkında güçlü bir tepki uyandırmadı. Oysa Kürt dini liderleri, Türklerle Kürtler arasındaki son ortak zemini de ortadan kaldırdığı düşüncesiyle halifeliğin kaldırılmasına sert bir tepki gösterdiler. Daha sonra isyan edecek olan Şeyh Said, Türklerin terk ettiği İslam bayrağını Kürtlerin devralması gerektiğini ileri sürdü.[21] Son olarak, Kürt liderler İstiklal Harbi'nin, Mustafa Kemal'in daha evvel verdiği sözlerin aksine İngilizlere bırakılan Güney Kürdistan kurtarılmadan sona ermiş olmasına kızgındı. Musul vilayetinin nihai statüsü 1926'ya kadar kesinleşmeyecekti, ama Kemalist devletin 1920 tarihli Misak-ı Milli vaatlerini yerine getirmek için yeni bir savaşı göze almayacağı daha 1924'te belliydi.

Kemalist devletle Kürtler arasındaki ittifakın sona ermesinin en önemli sonucu, 1924'ten 1936'ya kadar süren bir dizi isyan oldu. Bunlardan

üçü, yani 1925 Şeyh Said İsyanı, 1930 Ağrı İsyanı ve 1936-38 Dersim İsyanı, gerek Kürt milliyetçiliği, gerekse Türkiye Cumhuriyeti tarihinde derin izler bırakmıştır. Şeyh Said İsyanı, başlarda, 1924'te tevkif edilen Kürt entelektüel ve subaylardan oluşan Azadi Cemiyeti'nce örgütlendi.[22] Bir Kürt din büyüğü olan Nakşibendi şeyhi Piranlı Said Efendi'nin önderliğindeki isyan, Diyarbekir (daha sonra Diyarbakır oldu) surları önünde bastırılıncaya kadar Cumhuriyet'e yönelik ciddi bir tehditti. İsyanı bastırmak için 50.000 civarında asker seferber eden ve yıllık bütçesinin neredeyse üçte birini harcayan Ankara, güney demiryollarını kullanma iznini alabilmek için Fransızlarla da müzakere etmek zorunda kaldı. Münhasıran değilse de esasen Zazaca konuşulan Sünni bölgeleriyle sınırlı kalmasına rağmen, Kürt milliyetçiliğinin sadece Kürt entelektüel ve subaylarından çok daha geniş bir çevreye hitap ettiğinin açık ve net bir işaretiydi.

Şeyh Said İsyanı, 1970'lere kadar gerek Türkiye, gerekse Ortadoğu'nun başka yerlerindeki Kürt ayaklanmalarının hemen hemen hepsinde görülecek bir model ortaya çıkardı. İsyanı planlayanlar, İttihatçı ve Kemalist seçkinlerle aynı altyapı ve eğitimden gelen, aşiret reislerini ve tarikatları mütegallibe, ya da Kürtleri "medeniyet"e ulaşmaktan alıkoyan engeller addeden entelektüeller ve subaylardı. Devleti esasen bir Türk devleti (yani Kürt olmayan bir devlet) olduğu için reddediyorlardı. Öte yandan, kentli orta sınıfların zayıflığı dikkate alındığında, neredeyse tamamıyla kırsal güçlere bel bağlamak zorundaydılar; oysa söz konusu güçler, ilkin devleti bir Türk devleti olduğu için değil, sınırlar dayatıp buralara asker yerleştirdiği, halifeliği kaldırdığı ve kardeşlik vaadinden caydığı için reddediyorlardı. Entelektüellerin ve subayların önderliği bu kırsal güçlere şiddetle ihtiyaç duydukları örgütsel deneyimi sağlarken, Kürt milliyetçiliği de özgürlük mücadelelerini tanımlayıp meşrulaştırmalarına imkân verecek söz dağarcığını sundu.

1927'de başlayıp 1930'da sona eren ve Ağrı İsyanı olarak bilinen ayaklanma, pek çok köyü ve sakinlerini ortadan kaldıran,[23] İran ve Sovyetler Birliği'yle, ve bir dereceye kadar da Irak'la sıkı işbirliği halindeki büyük bir askeri harekâtla bastırıldı. Ağrı İsyanı, ilk ayaklanmanın belirlediği modeli daha da geliştirdi. İsyan, 1927'de Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun

ile işbirliği antlaşması imzalayan[24] iyi yapılanmış Hoybun Cemiyeti tarafından örgütlenmişti. Hoybun'un iki bileşeni vardı: Başında eski Osmanlı subayı İhsan Nuri'nin[25] bulunduğu askeri ayağı ve Şam merkezli, Ortadoğu ve Batı ülkelerinde temsilcileri olan, esasen Bedirhan kardeşlerin yönettiği siyasi ayağı.[26] Ancak isyancı güçler kırsal kesimlerden çıkıyordu. Aralarında, eski Hamidiye Alaylılar ile bazıları 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nda devletin tarafını tutmuş, Kemalist güçlerle işbirliği yapmış aşiretler de vardı.

Son isyan, 1921'deki Koçgiri İsyanı'ndan beri sakin duran ve fiilen özerkliğe sahip Dersim yöresinde 1930'lerin sonlarında meydana geldi. İsyan, aslında bu yörenin Kürt Alevi nüfusunu dağıtıp yerine bir Türk nüfusu geçirerek bu "cerahat"i akıtmayı amaçlayan 1935 tarihli "Dersim Kanunu"yla başladı. İsyancılar kadar sivillerin de kitlesel kıyımıyla bastırılan bu isyanda hayati rolü yine Nuri Dersimi[27] gibi entelektüeller ile Seyyid Rıza adındaki bir dini liderin yönettiği kırsal güçler oynadı.[28]

Cumhuriyet döneminin başlarındaki bu isyanlar çeşitli ortak nitelikler taşır. İlk olarak, pek çok aşiret reisinin, en azından kısa vadede, milislerin başına geçerek saf değiştirdiğine bakılırsa, bu isyanlar devletin aşiret dinamiklerini aynı anda hem bastırma hem de bu dinamiklerden yararlanma kabiliyetini ortaya koyar. İkincisi, Kürt yörelerinin hemen hemen tamamının Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığı döneminde zaman zaman askeri saldırıya maruz kalmış olmasına rağmen, Kürt direnişi kırsal nüfusun tamamını seferber etmekte muvaffak olamamış, kentsel nüfus ise temelde pasif kalmıştır. Üçüncüsü, her ne kadar bu isyanlar Kürt illerinin sadece biri kısmıyla sınırlı kalmışsa da, neredeyse tümünün Türkiye dışında uzun vadeli yankıları olmuş ve İran, Irak ve Suriye'deki Kürtleri harekete geçirmiştir. Sınır ötesi hareketlenmenin doğuşunda, Kürt köylüsünün sınırlara asker yerleştirilmesini kabul etmemesi de hayati bir rol oynamıştır. Eski imparatorluk sınırlarının aksine yeni devletin sınırları, Türkiye de dahil olmak üzere modern devletler tarafından ulusal egemenliğin ve gururun simgesi ve ulusal ekonominin de hududu olarak görülüyor, ancak birçok aşireti ve aileyi bölüyordu. Burada da, bu meselenin dahili ve bölgesel boyutlarını iç içe geçirerek Kürt sorununa 20. yüzyıl boyunca hükmedecek bir örüntü görüyoruz. Dördüncüsü, Batılılaşmış entelektüel

liderlik sayesinde, isyanların modern Kürt milliyetçiliğinin sembollerinin sistemleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamasıdır. Kemalist ideolojiyle dünya savaşları arasında belirmiş diğer milliyetçi ideolojilerin etkisi altındaki Kürt seçkinleri, Kemalizme karşı çıkarken –hem Med kökeni efsanesinde olduğu gibi mitsel, hem de Selaheddin ve geçmiş Kürt emirlikleri imgelerinde olduğu gibi gerçeklere dayalı– Kürt tarihinden faydalanmışlardır. Bu ideoloji Türkleri barbar olarak tanımlarken, Kürtlerin tarihinin ve dünya uygarlığına yaptıkları katkıların onlara bağımsız bir devlet kurma hakkı tanıdığını ileri sürmekteydi.

Mustafa Kemal'in muhaliflerince kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) "irticai" Şeyh Said İsyanı'na gizliden destek verdiği gerekçesiyle kapatılmasına ve hem siyasi çoğulculuğun hem de özgür basının sonunu getiren Takrir-i Sükûn kanununun kabulüne biraz da erken Cumhuriyet dönemindeki bu isyanlar yol açmış, isyanlar Kemalist rejimin ve Kürt politikasının evrimini derinden etkilemiştir. İkincisi, devlet isyancıları alenen mürteci ilan etmiş ve Büyük Britanya'nın oyuncağı olmakla suçlamıştır.[29] Ancak Şeyh Said ve arkadaşlarını 1925'te ölüme mahkûm eden mahkeme kararında hâkim neredeyse sadece Türk milliyetçiği ve Türklük karşısındaki Kürt tehdidi üzerinde durmuştur.[30]

1925'ten sonra devlet Kürtlere yönelik ikili bir söylem geliştirdi: Bir yandan varlıklarını inkâr ederken,[31] bir yandan da, tek amacı bir etnik topluluk ve mağdur sınıf olarak Türkleri ortadan kaldırmaktan ibaret olan zorba ve feodal bir etnik zümre olduklarında ısrarcıydı.[32] Dolayısıyla, "feodal" Kürtlüğü yok etmek ve böylelikle "asimile olmuş" Türk köylüsünü özgün Türklüğüne ve saflığına kavuşturmak önem taşıyordu. Mehmet Bayrak'ın 1990'larda yayınladığı gizli belgeler, bir üçüncü ve "gizli" söylemin daha yaygın olduğuna şahitlik eder: Bu raporun yazarlarına göre, Fırat Nehri'nin doğu yakası neredeyse tamamıyla Kürttü ve Kürt milliyetçiliği Kürt nüfusun iliklerine işlemişti. O halde, nehrin batı yakasının Türklüğünü kuvvetlendirmek ve doğu yakasını da tedricen arındırarak Türkleştirmek gerekiyordu. 1934'te İskân Kanunu adı altında çıkarılan bir dizi kanun, açıkça, "Türk kültürüne sahip olmayan toplulukların" Anadolu içlerine dağıtılmasını ve yerlerine "Türk kültürüne sahip toplulukların" geçirilmesini amaçlıyordu.[33]

Salt idari açıdan bakıldığında, tek parti Kürt bölgelerinde temsilciye sahip değildi, onun yerini doğrudan Mustafa Kemal'in emrindeki üç umumi müfettişlik almıştı.[34] Bununla beraber, bölgede Halkevleri ve Halkodaları gibi Türk milliyetçisi birçok örgütün yerel şubeleri bulunuyordu. Devlet, birincil amacı Kürt gençlerine Türklük aşılamak olan, yoğun bir modern okul inşa programı başlattı.

Sessizlik Dönemi (1938-61)

1936-38 Dersim İsyanı'nını izleyen yaklaşık yirmi yıllık dönemde merkezi devlete direniş hiç olmadı. Öyle ki, bir Fransız gözlemci "Anlaşıldığı kadarıyla Kürt sorunu gerçekten de bir zabıta meselesiymiş," diye yazacaktı.[35] Bu dönem henüz etraflıca çalışılmamıştır. Yine de bu sessizlik en az üç etkenle açıklanabilir: İlk olarak, kitlesel devlet baskısı, başlıca liderleri öldürülmüş ya da sürülmüş silahlı direnişi kırmıştır. İkincisi, Türkiye'de bir korku dönemine geçit veren II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Kürt bölgelerini de etkilemiştir; nitekim Suriye ve Lübnan'daki milliyetçi Kürt toplulukları dar anlamda siyasi faaliyetlerden ziyade Müttefik propagandası ve kültürel faaliyetlerle meşgul olmuşlardır.[36] Milliyetçi Kürt toplulukları Birleşmiş Milletler'in kurulmasından sonra büyük devletlerin dikkatini Kürtlerin kaderine çekmeye çalıştılar.[37] Ancak uğraşları boşa çıktı. Irak'taki Barzani isyanının 1943'te asker gücüyle bastırılması ve İran'daki özerk Mahabad Cumhuriyeti deneyiminin 1946'da sona ermesi, Ortadoğu ve Türkiye'deki Kürt direnişini daha da zayıflattı.

Üçüncü ve en önemli neden ise Türkiye'de Kürt kırsal seçkinleri için yeni fırsat pencereleri açan, çok partili siyasi hayata geçiştir. 1945'te kurulup 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti (DP), baskı yerine bütünleştirici bir politika benimsedi. Kürt sürgünlerin geri dönmesine imkân verdi ve 1952'de umumi müfettişlikleri kaldırdı. Kürt aşiretleri arasındaki seçmen tabanını genişletme ve pek çok dini şahsiyeti kendi saflarına çekme yoluna gitti. Örneğin, Cumhuriyet'in gözünde çifte tehdidi (Kürtçülük ve irtica) temsil eden Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat'ın milletvekili olarak meclise girmesini sağladı.[38] Mustafa Remzi Bucak ve Ziya Şerefhanoğlu gibi diğer Kürt milliyetçisi isimler de DP listesinden seçilip meclisteki

yerlerini aldılar. Her ne kadar bu vekiller fikirlerini beyan ederken son derece temkinli olmak ve devlet ideolojisinin resmi temeli olmaya devam eden Kemalizme bir dereceye kadar biat etmek zorunda kaldıysalar da, DP hükümetinin teklifini kabul ettiler. Son olarak, 1950'lerde Kürt illerinin Türkiye'nin diğer bölgeleriyle çok daha kapsamlı bir iktisadi bütünleşmeye girdiğini ve çok sayıda Kürt öğrencinin öğrenimlerini İstanbul ve Ankara'da sürdürdüğünü de eklemek gerekir.

Bu dönemde Kürt milletçiliğinden uluorta bahsedilmesi nadir bir olaydı. Nuri Dersimi, İhsan Nuri ve Cemilpaşazade kardeşler gibi,[39] çeşitli Ortadoğu ülkelerine dağılmış olan, 1920'lerin ve 1930'ların kimi direniş liderleri, hayallerinin kendileri hayattayken gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu anlamışlardı. Çabalarının, ölümlerinden sonra da devam edecek uzun soluklu bir mücadelenin bir anı olduğunu kabullenmekten başka çareleri yoktu. Böylece, büyük ölçüde Türk milliyetçisi örneklerden esinlenmiş anı, tarih ya da coğrafya kitapları yazmaya koyuldular. Bu sessizlik döneminin yazılı mirası, Kürt milliyetçiliğinin sistemleştirilmesinde (harita, bütüncül bir tarih anlatısı, bayrak, şahadet düşüncesi ve şehitlerin yüceltilmesi, Kürtlerin kurtarıcısı Kawa efsanesi, Kürtlüğün beşiği olarak Mezopotamya kavramı ve benzeri teçhizatıyla) hayati bir rol oynadı. Bu dönem aynı zamanda bir ortak hafızanın oluşmasına ve Kemalist rejim sırasındaki isyan yıllarının Kürt milliyetçilik tarihiyle bütünleştirilmesine de katkıda bulundu.

Sorunlu Uyanış Dönemi: 1961-80

Bu kuşağın yazdıkları, Türkiye'de liselerde ya da el altından faaliyet göstermeyi sürdüren medreselerde okuyan genç kuşak başta gelmek üzere ancak dar bir çevreye ulaşabiliyordu. 1956'da Wiesbaden'da Komala Xwendekaren Kurd li Ewropa'yı (Avrupa Kürt Talebe Cemiyeti) kuran yurtdışındaki Kürt öğrencilerin, Türkiye'deki Kürtlerle de bazı temasları oldu. Kürt gençleri için bizatihi Türk milliyetçiliği de bir farkındalık kaynağı oluyordu. Örneğin, Mustafa Kemal'in İstiklal Harbi sırasında Kürt ileri gelenleriyle mektuplaşmalarının pek çoğunu içeren *Nutuk* (1927) 1950'lerde Kürt gençleri arasında yaygın bir şekilde okunuyordu.

1950'lerin sonlarına gelindiğinde bir Kürt uyanışının işaretleri açıkça görülmeye başlamıştı. Aralarında Musa Anter, Mustafa Remzi Bucak, Yusuf Azizoğlu, Ziya Şerefhanoğlu ve Faik Bucak'ın bulunduğu kimi Kürt entelektüeller Kürtleri Kurtarma Cemiyeti adlı gizli bir örgüt kurdular – ya da en azından kurmaya teşebbüs ettiler.[40] İstanbul'daki Kürt öğrenciler, Kürt kültürünün tartışılıp değerlendirilmesine hasredilmiş piknik gezileri ve "doğu geceleri" düzenlemeye başladılar. Şarkın Sesi ve İleri Yurt gibi birkaç gazete yayına geçerek Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra doğan kuşaklar üzerinde etkisini göstermeye başladı. Meclisin Kürt üyelerinden Mustafa Remzi Bucak, Türkiye'nin Kürt sorunu konusundaki resmi tutumuna dair eleştirilerini dile getirdi.[41] 1959'da, aralarında orta yaşlı entelektüellerin yanı sıra öğrencilerin de bulunduğu, 49'lar diye bilinen Kürt militanlar, açıkça Kürt haklarından bahsetmeleri üzerine tutuklandılar.[42]

Ama Kürt milliyetçiliğinin asıl uyanışı 1960 darbesinden sonra gerçekleşti. Uyanışın arkasında yatan nedenlerden biri, kuşkusuz, temel hak ve özgürlükleri genişleten 1961 anayasasıdır. Ancak iki önemli faktör daha vardır: Mustafa Barzani'nin Sovyetler Birliği'nde geçirdiği on yıllık sürgünden dönmesine imkân tanıyan 1958 Irak askeri darbesiyle 1961'de başlayan Kürt isyanı. Barzani kuvvetleri arasında Türkiyeli Kürtlerin de bulunması, Kürt ihtilalci radyosunda yayınlanan programlar ve Türk basınında yer alan isyan haberleri, Türkiye'deki Kürtler, özellikle de gençler üzerinde müthiş bir etki yaptı. İsyan onların yasaklanmış dillerini var olan ve değer verilen bir dil olarak yeniden tasavvur edip Mustafa Barzani'yi uluslarının babası olarak görmeye başlarken, Mustafa Kemal'in manevi ve tarihi otoritesine başkaldırmalarına yol açtı.

Kürt uyanışının bu kaynağı nasıl büyük ölçüde Türkiye haricinden geliyorduysa, ikinci faktör, yani Türkiye'de güçlü bir sol hareketin gelişmesi de başlangıçta Kürt illerinin dışında vuku buldu. Önce Kürt gençlerini, sonra kentsel Kürt toplumunun büyük kesimlerini kendine çeken sol hareketin Kürtler arasında revaçta olmasının en az üç nedeni vardır. Bunlardan birincisi, solun toplumsal adalet ve eşitliği savunması, böylelikle hâkim siyasi düzene itirazın ve az gelişmiş, marjinalleştirilmiş Kürt kasabalarındaki toplumsal ve iktisadi gelişme talebinin ana mecrası haline gelmesiydi.

İkincisi, her ne kadar Kemalizmi yadsımamış, hatta bir dereceye kadar onu onarmaya çalışmışsa da sol, devlete ve nihayetinde devlet destekli Türk milliyetçiliğine açıkça meydan okuyordu. Son olarak da, "Marksist-Leninist" sol Kürtleri yeni evrensel bakış açılarıyla tanıştırmaktaydı. Türkiye'deki sol, eserleri Türkçeye tercüme edilmeye başlayan Lenin ve Stalin'in etkisiyle "ulusal sorun"un (ki bu Kürt sorunuyla eşanlamlı olmuştu) meşruiyetini ve "ezilen halkların kendi kaderlerini tayin hakkı"nı kabul etmiş, dahası, Türk-Kürt kardeşliğine "ezilen sınıfların ve ezilen halkların kardeşliği" gibi yeni bir anlam yüklemişti. İstiklal Harbi sırasında İslam kardeşliği söyleminin oynadığı rolün aynısını şimdi Marksizm-Leninizm oynuyordu.

1960'larda aşiret reisleri ve tarikat şeyhleri Kürt siyasi yaşamının itici gücü olmayı sürdürdü. Gerek ülkeyi 1950-60 arasında yönetmiş olan DP'nin başlıca ürünü, sağ kanat Adalet Partisi'nin (AP), gerekse hafifçe sola dümen kıran Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP), Kürt illerinde sağlam bir destekçi tabanları vardı. Kimi Kürt milliyetçileri genel yahut yerel temsilci olarak seçilmişlerdi. Ancak kentsel Kürt bölgelerindeki siyasi yaşamın ağırlık merkezi giderek, 1970'te Kürt sorununun ya da Barzani hareketinin desteklediği Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin (TKDP) varlığını resmen tanımış olan Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) doğru kaymaktaydı. Gençler ve kentli seçkinler arasında örgütleşmemiş muhalefet biçimleri de yaygındı. Daha sonra Diyarbakır Belediye Başkanı olan Mehdi Zana, anılarında, Silvan kasabasındaki terzi atölyesinin nasıl da gençlerin, entelektüellerin ve "Kürtçü" esnafın[43] toplanıp Kürtler hakkında bilgi edinebildikleri kitap ve makaleleri okudukları ve Türkiye'de 1968'de basılan ilk Kürtçe alfabeyi öğrendikleri hakiki bir üniversite görevi gördüğünü anlatır. 1967'de, toplumsal eşitsizliklere, toprak ağalarının hâkimiyetine ve Kürtlerin kaderine karşı yapılan –"doğuda baskıya son" çağrılı– kitle gösterileri, Kürt kent merkezlerindeki siyasi hareketlenmeyi iyice artırdı.[44]

Ancak Barzani isyanına verdiği açık desteğe rağmen bu hareketlenme başlangıçta radikalleşme anlamına gelmiyordu. Kürtlerin başlıca talepleri iktisadi gelişme, anayasaya riayet, Kürtlerin varlığının ve haklarının tanınmasının yanı sıra devlet destekli Kürtçe radyo yayını ve eğitimdi.[45] Radikalleşme ancak 1968'den sonra, kısmen Kürt entelektüellerinin

tutuklanmasını ve Kürt bölgelerinde düzenlenen büyük çaplı askeri harekâtları da içeren devlet baskısına,[46] kısmen de Kürt gençliğinin giderek gerek Barzani isyanından gerekse Türk solundan bağımsızlaşmasına bağlı olarak gelişti. Barzani isyanı, 1960'lar boyunca Türkiye'deki Kürt hareketinin başlıca referans noktası olmuştu. Ancak 1960'ların sonuna doğru solcu Kürt militanları Kürdistan'ın sömürgeleştirilmiş bir ülke olduğunu düşünmeye başladılar ve Irak'taki "Kürt ulusal kurtuluş hareketi"nin edilgin destekçileri olmayı artık kabul edemeyeceklerini belirttiler. Bu esnada Türk solu da devlete karşı kendi kent gerilla savaşını başlatmıştı ki bu Kürt gençliği için, Kürdistan'ın kurtuluşunun hem başlı başına bir devrimci vazife hem de Türk soluyla kardeşliğin koşulu olduğu anlamına geliyordu. Pek çok Kürt militan Türkiye çapındaki radikal sol örgütlerden ayrılmayı reddettiyse de, bazıları 1970'te ayrılarak Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) adında yeni bir örgüt kurdular.

Gizli faaliyet göstermeyi reddeden DDKO, Kürtlerin Türkiye içinde müstakil bir kültürel ve dilsel varlık olduğunu savunuyordu.[47] DDKO asıl gücünü gençlerden alıyordu, ama bu gençler, şiddet içeren eylem biçimlerine büyük bir kuşkuyla yaklaşan daha yaşlı ve deneyimli entelektüellerin manevi otoritesi altındaydı. Ancak Türk solunu devlete askeri müdahalede bulunmaya iten aşırı radikalleşme halinde, DDKO üyelerinin bazılarının radikalleşmesi de kaçınılmazdı. Sözgelimi, 1960'ların sonuna gelindiğinde, TKDP'yi terk ederek kendi partisini[48] kuran militan Dr. Sait Kırmızıtoprak, "şoven zihniyetli" Türk solunu şiddetle eleştirmekte ve Türkiye Kürdistan'ı dahilinde silahlı mücadeleyi savunmaktaydı.[49]

Kürt eylemcilerdeki bu genel radikalleşmeye rağmen, Türkiye'deki Kürt hareketinin hâlâ yasal çerçevede kalmaya devam eden çoğunluğu kuvvetli bir siyasi muhalefetin doğmasını sağladı. Ancak 1970'lerde şiddete başvurdu. Bu değişimin birinci saiki 12 Mart 1971 askeri darbesidir. Kürt hareketi, cunta yönetimi döneminde liderlerinin çoğunu kaybeden radikal Türk solu kadar zayiat vermedi. Yine de yüzlerce Kürt entelektüel ve militan tutuklanıp işkenceden geçirildi ve her türlü Kürtlük tezahürü geniş çaplı bir baskının hedefi oldu. Kürt tutukluların çoğu 1974'te serbest bırakıldı; ama hapisteyken birçoğu yeni bir radikalleşme sürecinden geçmiş ve yeni

örgütlenmelerin nüvelerini oluşturmuşlardı. Hepsinden önemlisi, hemen hemen tüm Kürt eylemciler anayasal ve yasal çerçeveye olan inançlarını yitirmiş ve yeraltı yapılanmalarını (bu illa şiddet demek değildi) hareketlerini ayakta tutmanın geleceğe yönelik tek vasıtası addetmeye başlamışlardı.

Kürt hareketi, Kürt eylemcilerin hapisten çıkmasını sağlayan 1974 genel affının ertesinde, 1975'te Barzani isyanının sona ermesiyle birlikte büyük bir zorlukla karşı karşıya kaldı. Barzani hareketinin, esasen, Sovyetlerin Baasçı Irak'a geniş çaplı destekte bulunması ve ABD ile İsrail'in Kürtlere verdikleri askeri ve lojistik desteği geri çekmelerine bağlı olarak gerilemesi, Ortadoğu'daki Kürt özlemlerini suya düşürdü. Afrika ve Asya'daki pek çok gerilla hareketi 1975-76'da zafer kazanırken Kürt kurtuluş mücadelesinin ağır bir bozguna uğraması, Kürt gençleri arasında "tek dostlarının dağlar olduğu" inancını iyice pekiştirdi. Birçoğu, Kürdistan kurtuluş mücadelesinde artık ön saflara geçmiş olduklarını, bu nedenle her ne pahasına olursa olsun onurlarını kurtarmak için eyleme geçmeleri gerektiğini düşünmeye başladı. 1971'de ancak on bir-on iki yaşlarında olanlar 1975'te on beş-on altı yaşına gelmişti ve bu ulusal trajediden sadece Barzani'yi ve onun "feodal hizbini" değil, ağabeylerini de sorumlu tutarak kuşaklar arası bir uçurumun doğmasına sebep olmuşlardı. 1970'lerin sonlarındaki şiddetli mücadelelerin sosyolojik tabanını teşkil edeceklerdi. Nihayetinde, Türkiye'yi saran ve 1975'ten 12 Eylül darbesine kadar ardında 5.750 ölü bırakan şiddet, Türk toplumunda vuku bulan geniş çaplı parçalanma ve kutuplaşma sürecinin neticesiydi ve ülke çapında, iç savaşın eli kulağında olduğu hissini yaratmaktaydı.

Dr. Sait Kırmızıtoprak taraftarlarının kurduğu Devrimci Doğu Kültür Dernekleri (DDKD) ile Kemal Burkay'ın kurduğu Partiya Sosyalista Kurdistan-Türkiye'yi (Kürdistan Sosyalist Partisi-Türkiye, PSK-T) de içeren ana akım Kürt sol örgütleri, hiç değilse 1977'ye kadar şiddetten kaçınmayı ve Kürt gençlerini kontrol altında tutmayı başardılar. Kısmen gizli kalmakla birlikte, seçimlere katılmak gibi siyasi ve sivil eylemlerde de bulundular. Örneğin, bir militandan ziyade PSK-T yandaşı olan Mehdi Zana 1977'de yerel seçimlere katıldı ve Diyarbakır Belediye Başkanı seçildi. Silvan ve Lice'de de seçimi başka Kürt eylemciler kazandı. Müstakil bir Kürt siyaset

alanının doğduğunun habercisi olan bu güçlü işaretler bir bakıma yanıltıcıydı. Aslında tam da bu zaferlerin tescillendiği anlarda, yukarıda bahsedilen kuşaklar arası uçurum iki yeni örgüte, Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK) ile Partiya Karkerên Kurdistan'a (Kürdistan İşçi Partisi, PKK) hayat vermek üzereydi.

KUK ile 1978'de Abdullah Öcalan tarafından kurulan PKK benzer bir sosyolojik tabana ve az çok benzer bir programa sahipti.[50] Liderleri 1968 kuşağındanken, taraftarları genelde yeniyetme gençlerdi. Her iki parti de kendini Marksist-Leninist olarak tanımlıyor ve hem Kürt hem de Türk solunu önemli ölçüde bölen Sovyet-Çin çelişkisinde taraf olmayı reddediyordu. Her ikisi de, Türk sömürgeciliğine son vermenin, birleşik bir Kürdistan'ın ulusal kurtuluşunun ve sosyalist devrimi gerçekleştirmenin tek yolunun şiddetten geçtiğine inanıyordu. Aynı şekilde her ikisi de "Türk sömürgeciliğinin Kürt işbirlikçilerini" ortadan kaldırmanın başlıca yönteminin silahlı mücadele olduğunu düşünüyordu. Bu partiler, Ankara ve AP ile sıkı bağları olduğu bilinen bazı Kürt aşiret reislerini hedef aldılar. Bu ailelerden biri olan Bucaklar 1978'de Siverek'te PKK militanlarının saldırısına uğradı. KUK ile PKK arasında, 1978-80 yıllarında doğrulanmamış bazı tahminlere göre yüzlerce kişilik zayiata yol açan, azımsanmayacak bir dahili çatışma yaşandı. Nüfusun karışık (Alevi ve Sünni, Türk ve Kürt) olduğu illerdeki etnisiteler ve mezhepler arasında yaşanan şiddete ilaveten, bu iki örgüt arasındaki çatışma da bütün Kürt yörelerindeki asayişi büyük ölçüde bozdu.

1980 Darbesi ve Gerilla Savaşı Dönemi

1980'lerin başlarına gelindiğinde, Kürt siyasetine hâkim üç kanat bulunmaktaydı. Siyasetçilerin çoğunluğu hâlâ AP, CHP ve İslamcı Milli Selamet Partisi (MSP) gibi ana akım siyasi partilere mensuplardı. Bu siyasetçilerin Şerafettin Elçi, Nurettin Yılmaz ve Abdülmelik Fırat gibi pek çoğu Kürt davasının ve halkının savunucusu olarak değilse bile açıkça Kürt olarak ortaya çıkmaktaydılar. Bu partilerden sonuncusu, yani MSP, Zazaca konuşulan bölgelerdeki Kürt ileri gelenlerini ve dini şahsiyetleri bünyesine katmayı, dolayısıyla İslamı Kürtlerle Türklerin birlikte yaşama zemini haline getirmeyi başardı. İkinci kanaatte "yeni gelenler," yani yerel

iktidarı ellerinde tuttukları Diyarbakır gibi yerlerde Kürt kimliklerini daha alenen ilan eden DDKD ve PSK-T yandaşları vardı. Bizatihi varlıklarıyla, Kürt davasına bağlılığın Kürt illerinde siyaset yapmanın ön şartı olduğunun kanıtıydılar.

Son kategori ise sokağa hâkim olan çok daha genç kuşaktı. Esas olarak Kürtlerin alt tabakalarından çıkan bu eylemcilerin birçoğu ya yeni kentlileşmiş ailelere mensuplardı ya da kırsal kesim kökenlilerdi. İktisadi durumları oldukça istikrarsızdı ve genellikle düşük eğitimliydiler. PKK'ye yahut KUK'ye katılarak şiddet üzerinden bir sosyalleşme ve eylem paralel dünyası kuran ve böylece eski kuşakların hâkimiyetine de başkaldıran bu militanlar, bir yandan solcu ve sağcı Türk militanları gibi "sosyopsikolojik erteleme" yaşarken,[51] kentsel nüfusta da şaşkınlık ve öfke uyandırıyorlardı.

Bu durumda, Türk nüfus gibi Kürt nüfusun da 1980 darbesini başlangıçta geniş çaplı şiddete dur deme fırsatı addedip hoş karşılaması şaşırtıcı değildir. Ordu şiddeti etkili bir biçimde bastırdı, ama gerek Türkiye, gerekse Kürt yöreleri açısından çok büyük bir bedel pahasına. Cuntacılar, sol ideolojiler gibi Kürtlüğü de, aşırı dozda Kemalizm ve Türklük verilerek tedavi edilebilecek bir hastalık olarak görüyorlardı. Kürtlüğün her şekilde ifadesi yasaklandı, yasal olarak seçilmiş belediye başkanları görevden alındı (Mehdi Zana gibi bazıları hapsedilip ağır işkence gördü) ve başta KUK ya da PKK üyeleri olmak üzere binlerce kişi tutuklandı. Binlerce genç militana işkence yapıldı, bazıları öldürüldü, diğerleri ise Kürtler arasındaki siyasi seferberliğin simgesi haline gelmiş olan "Newroz ateşi sönmesin" diye kendini feda etti.

DDKD, PSK-T, Kawa ve KUK gibi kimi Kürt örgütlerinin mensupları baskıdan kaçıp önce Suriye'ye, sonra da Avrupa ülkelerine sığındılar.[52] Darbeden önce Türkiye'den ayrılan liderleri Abdullah Öcalan dahil olmak üzere pek çok PKK militanı Suriye'de kaldı. Çoğu daha sonra Lübnan'a geçip İsrail işgaline (1982) karşı verilen savaşa katıldıktan sonra kendi askeri üslerine ve ileri düzey talim imkânlarına kavuştular. On yıllara yayılan Türkiye-Suriye krizi, 1980'lerin başlarında Irak Kürtlerinden ve İran'dan da destek gören Öcalan'ın işine yaradı. Bölgesel anlaşmazlıklarda bu şekilde taraf olması, dönemin pek çok devlet dışı aktörü gibi PKK'nin de

bölgesel istikrarsızlık sistemine dahil olduğunu ve ondan maddi ve lojistik fayda sağladığını doğrular. Böylesi genişlemiş bir eylem alanına kavuşan ve her türlü iç muhalefeti sürgün ya da infazla[53] susturan Öcalan, 15 Ağustos 1984'te gerilla savaşını başlattı. Arada bazı kesintilerle Öcalan'ın yakalandığı 1999'a kadar devam eden bu savaş, 2005'in ikinci yarısından itibaren yeniden canlanma emareleri göstermiştir.

Bununla beraber, Suriye ve diğer dış destekler, bu silahlı mücadelenin başarısının ancak bir bölümünü açıklayabilir. Öcalan'ın etkili oluşu, büyük ölçüde, Kürt nüfusun cunta yönetiminde çektiği eziyetlere atfedilebilir. Ömer Laçiner ve Philip Robins'in vurguladığı[54] –ve birçok PKK liderinin de kabul ettiği– gibi, Kürt kentleri askeri baskıdan öylesine ağır yaralar almışlardı ki, evvelce reddettikleri PKK'nin 1984 taarruzunu, Kürtlerin cunta yönetiminden ve giderek, dudak bükerek "TC Devleti" ya da "Rum Devleti" (dewleta Romî) dedikleri Türk devletinden intikamı olarak değerlendirmeye başladılar. Hapisteki ağabey ve ablalarının acılı hikâyeleriyle yetişen genç kuşaklar, gerilla eylemlerini onurlarını iade eden bir öç alma yöntemi ve suskunluk içindeki büyük ölçüde içe dönük sosyalleşmelerine bir son verme eylemi olarak selamladılar. Gerilla savaşı onlara hem kitlesel itibar kazanma olanağı hem de bireysel angajman ve kurtuluş için bir mecra sağlıyordu.

Öcalan'ın başarısının ikinci nedeni, sürgünde geçirdiği kısa dönem sırasında partide yaşanan büyük değişimdi. Öcalan 1980'den önce de PKK içinde "eşitlerin birincisi"ydi. Ancak Suriye ve Lübnan yıllarında, Türkiye'de Atatürk'e ve öteki Ortadoğulu "lider"lere benzer bir biçimde, PKK'yi bir tek adam partisi halinde yeniden örgütledi. Bundan böyle Öcalan partiyi, parti ise tüm Kürt ulusunu temsil ediyordu. "Şehit"lerle birlikte "liderliği"ni meydana getiriyordu ve ancak şehitlerle ulusa hesap verirdi. Her türlü yoldaşlığın yerini bu "liderliğe" mutlak itaat aldı. Öcalan adı, Kürt gençleri için Mustafa Kemal yerine izinden gidebilecekleri yüce bir figür oldu. Türk milliyetçiliğinin öteki sembolleri de Kürtleştirildi. Örneğin, kökenin Mezopotamya olduğu ve görkemli bir gelecek vaat eden Kürtlüğün Altın Çağı fikri, büyük ölçüde, Türk milliyetçi söyleminin efsanevi anayurdu Ergenekon mitinin Kürt mukabiliydi. Kürt ulusunun kaderinde silahlı

mücadele yoluyla ulusal kurtuluşun yattığı tasavvuru ve toprağın ancak "şehitlerin kanı"yla vatan olabileceği inancı, Kemalist –ve Ortadoğulu– siyasi söyleme hâkim olan diğer unsurlardı. PKK bu milliyetçi lügat sayesinde Türk milliyetçiliğinin sembollerine ve söz dağarcığına neredeyse tümüyle karşılık verebiliyordu. Bu izleklerin parti yayınlarında, anılarında ve metinlerindeki daimi varlığı ve Kürt gençliğinin dimağında bıraktığı derin etki Öcalan'a 20. yüzyıldaki diğer bütün Kürt liderlerden çok farklı nitelikte ve eşi benzeri görülmemiş bir karizma kazandırdı.[55]

PKK, Marksist-Leninist söylemden ve radikal Türk solunun liderlerinin (özellikle İbrahim Kaypakkaya) 1970'lerde geliştirdiği gerilla savaşı kuramlarından etkilenmişti. Hareketin, Barzani isyanının 1975'te sona ermesinden ve 1980 darbesinin baskısından fena halde örselenmiş olan Kürt gençleri arasında yakaladığı başarı Fanonyen denebilecek bir dünya görüşüne atfedilebilir. Frantz Fanon gibi, Öcalan da şiddet yoluyla mücadeleyi salt bir ulusal kurtuluş aracı olarak değil, bireysel kurtuluşun da şartı olarak görüyordu. Bu kurtuluş, bireyin kendi kimliğinin ortadan kaldırılarak, liderin örnek alınıp ona biat edilmesi yoluyla yeni bir kimliğin inşa edilmesini gerektiriyordu. Lidere, dolayısıyla da ulusa ihanet korkusu, bireysel, dolayısıyla da ulusal kurtuluşa ulaşma ümidiyle el ele vermiş durumdaydı. Kimliğin böylesine bir yeniden yorumlanışı, çok sayıda militanın Öcalan'a biat etme isteğini ve duygusal baskı altında gerçekleştirdikleri hayret uyandırıcı fedakârlıkları açıklayan tamamen tutucu bir evren ve neredeyse dini bir görünüm yarattı.[56] Kürt toplumunun geri kalanından yönelen eleştirilere rağmen Öcalan'ın ve PKK'nin kaçınılmaz bir biçimde Kürt sorununun nirengi noktası haline gelmesini de yine bu durum açıklar.

Gerilla savaşı, devletin buna baskıyla verdiği karşılık ve 1990'ların başlarında kabul edilen kontrgerilla politikası, hem Kürt toplumu üzerinde hem de Türkiye genelinde derin izler bıraktı. Orduya ve güvenlik kuvvetlerine 100 milyar dolardan fazlası harcanırken, 5.000'i sivillerden, 5.000'i güvenlik güçlerinden olmak üzere tahminen 40.000 kişi hayatını kaybetti.[57] Yaklaşık üç milyon insan yerinden yurdundan oldu. 1987'de Kürt yörelerinin hemen hemen tamamında Olağanüstü Hal ilan edildi ve 413 sayılı yasa (1989) çerçevesinde, aralarında ifade ve yerleşme özgürlüğünün

de bulunduğu birçok temel hak ve özgürlük askıya alındı ya da kısıtlandı. Esasen devlet yanlısı aşiret mensuplarından oluşan Köy Korucuları teşkilatı oluşturuldu. 1990'larda sayıları yaklaşık 100.000'e ulaşan korucuların bütünlüğü ordu hiyerarşisine değil, aşiret reislerinin fiili özerkliğine dayanıyordu. Bazı küçük şehirlerin yanı sıra 3.500'ü aşkın köy ve mezra (örneğin Şırnak, Kulp ve Lice) yoğun askeri saldırılara hedef olarak kısmen ya da tamamen harap oldu. 1990'larda güvenlik ve istihbarat birimlerinde görülen genişlemenin ardından, aşırı milliyetçi sağcı militanlar ile devlet yanlısı kimi aşiret reisleri ölüm mangaları oluşturdular. Resmi kayıtlara göre,[58] bu mangalar ve devletin müsamaha gösterdiği Hizbullah[59] militanları, ağırlıklı olarak Kürt entelektüelleri olmak üzere 2.000 dolayında insanı öldürdü. PKK de, sivilleri ve öğretmenleri öldürmenin (özellikle 1987'de) yanı sıra Köy Korucularını ve birçok PKK savaşçısını infaz etmek gibi vahşet örnekleri sergiledi. Bunun yanı sıra, kimi PKK şefleri özel şiddet biçimleri geliştirerek gerçek birer zorba haline geldiler.

Bu yıllarda, gerilla savaşına paralel olarak siyasi ve yasal bir Kürt hareketi de gelişti ve Erdal İnönü'lü SHP'yle yapılan kısa ömürlü ittifak sayesinde 1991 seçimlerinde önemli sonuçlar elde edildi. Yeni Kürt partisi Halkın Emek Partisi (HEP) çok geçmeden kapatıldığı gibi, arkasından gelenler de aynı akıbete uğradı. Demokrasi Partisi'nin (DEP) pek çok üyesi ve bir milletvekili, aslında ölüm mangalarına mensup kişilerce, ama resmi açıklamaya göre "faili meçhul" cinayete kurban giderken, diğer milletvekilleri de meclisten atıldı.[60] Aralarında eski Diyarbakır Belediye Başkanı Mehdi Zana'nın eşi ve Avrupa Parlamentosu Sakharov Ödülü sahibi Leyla Zana'nın da bulunduğu bazıları 1994'ten 2004'e hapis yattı. DEP'in devamı olan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ile Demokratik Halk Partisi'nin (DEHAP) aldığı oylar yüzde 5 ila yüzde 6,4 arasında kaldığı için meclise giremediler. Ama bu partiler kısa sürede çoğu Kürt belediyesinin yönetimine geldiler.

Geleneksel Türk siyasi partilerinin çoğunun (İslamcı partiler[61] istisna olmak üzere) Kürt yörelerindeki nüfuzunu sona erdiren bu yasal hareket farklı kuşaklardan Kürt siyasetçilerini bir araya getirdi: 1960'larda ve 1970'lerde faal olup ana akım partilerde siyaset yapanlar (Ahmet Türk ve

Abdülmelik Fırat gibi); 1970'lerde Kürt örgütlerine yakın duranlar (Feridun Yazar gibi); ve nihayet gerilla savaşının arifesinde siyaset sahnesine çıkanlar (Orhan Doğan, Hatip Dicle ve Leyla Zana gibi). Bu siyasetçilerin büyük çoğunluğunun gerilla harekâtıyla ilişkisi yoktu ve hatta birçoğu şiddet kullanımına alenen karşıydılar. Ne var ki PKK'den tamamen bağımsız da olamıyorlardı.

Son olarak, gerilla savaşı yıllarında, siyasetçiler, sivil toplum örgütleri ve hukukçular tarafından Kürt sorununu çözmeye yönelik pek çok senaryo geliştirildi. Bunlardan bazıları, Türk olmayan etnik kimliklerin özgün ifadesine olanak sağlayacak "anayasal vatandaşlığın" gerekliliğinde ısrar ederken, kimileri de "Bask modeli" –yani bölgesel adem-i merkeziyetçiliğin ve Kürt yörelerinin kültürel özerkliğinin kabulü– üzerinde duruyordu. Bunların en iddialısı, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 1993'teki ölümünden kısa süre önce savunduğu, Türkiye'deki yerel yönetimlerin özerkliğinin artırılmasını, Kürtlerin yasal temsilinin genişletilmesini ve PKK mensuplarının affedilerek siyasal hayata katılmalarına izin verilmesini öneren plandı. Ancak bu senaryoların hiçbiri gerçekleşmedi. Uzun vadede, ordunun baskıcı mantığıyla PKK'nin silahlı mücadele yaklaşımı hâkimiyetini sürdürdü.

Mevcut Durum

Türkiye 1998'de Suriye'yi Öcalan'ı sınır dışı etmediği takdirde askeri müdahalede bulunmakla tehdit etti. Böyle bir senaryonun sonuçlarından çekinen ve ABD'yle Mısır'ın baskısı altında kalan Şam, siyasi sığınma talep eden (önce Rusya, sonra İtalya'dan) Öcalan'ı sınır dışı etti. Kenya, Nairobi'de misafir edildiği Yunan Büyükelçiliği'nde tutuklanan Öcalan, ABD'nin yardımıyla 16 Şubat 1999'da Türkiye'ye teslim edildi. Türk mahkemesince ölüm cezasına çarptırıldı, ancak kısa süre sonra idam cezası kaldırıldı. Türk halkından özür dileyen Öcalan, silahlı mücadeleye ve Türkiye dışında militanların seferber edilmesine son verilmesini emretti. 1999-2005 arasında, çatışmayı sonlandırmaya yönelik bir dizi –kimi zaman da birbiriyle çelişen– siyasi program önerisinde bulundu. Bu öneriler arasında Kürtlerin kültürel haklarını tanıyan demokratik bir cumhuriyetin

kurulması; 1920'lerin Kemalist-Kürt ittifakının yeniden müzakere edilmesi; ve hem devletlerin bütünlüğünü korumak hem de Kürtlerin kendi kendilerini yönetme arzularını karşılamak üzere çeşitli Ortadoğu devletlerinin federal birimlere dönüştürülmesi bulunuyordu.

Mevcut dönem hakkında yorum yapmak zor, hele bir gelecek senaryosu çizmek daha da zor. Ancak birbirini tamamlayan dört husus ayan beyan ortadadır. Bunlardan birincisi, Öcalan'ın Kemalizm yanlısı yanıltıcı beyanlarına ve PKK içindeki çatlamalara (Öcalan'ın kardeşi Osman Öcalan liderliğinde bir kolun ortaya çıkması dahil) rağmen, PKK'nin aktif bir güç olmayı sürdürmüş ve Haziran 2004-Ağustos 2005 arasında ikinci bir gerilla savaşını başlatmış olmasıdır. Bu bölümün yazıldığı sırada (2005 sonu), PKK Türkiye dahilinde ve haricinde Kürt milliyetçiliğinin baş aktörü konumunu muhafaza ediyordu.

İkincisi, 2003 Irak savaşının ardından bölgesel bağlamın muazzam derecede değişmiş olmasıdır: Irak'taki Kürtler belirleyici bir bölgesel aktör ve ülkedeki İngiliz-Amerikan güçlerinin fiili müttefiki haline gelmiştir. Türkiye'nin gerek askeri güç kullanarak gerekse diploması yoluyla bu süreci engelleme girişimleri başarısız olmuştur. Üstelik Kürtler, 2003-05 arasında ABD'nin potansiyel düşman ilan ettiği iki ülkede daha, yani İran ve Suriye'de de büyük gösteriler düzenlemiş ve güvenlik güçleriyle çarpışmışlardır. Ortadoğu'nun Kürt alanındaki bu kökten dönüşümün Türkiye'deki Kürtler için de önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu evrim Türkiye-ABD ilişkilerini de etkilemiştir: Türkiye'nin Kürtler aleyhine Suriye ve İran'la yakınlaşması ancak ABD'yle yeni gerilimleri tetiklemeye yarar ve ABD'nin bulunacağı herhangi bir doğrudan müdahale de bütün Ortadoğu'daki Kürtler nezdinde itibar kaybetmesi demek olur.

Üçüncü olarak, Irak savaşı ile Amerikan karşıtı duyguların tırmanması Türkiye'de yeni bir durum yaratmıştır. Artık belirli kaygıları hem milliyetçi gruplar hem de pek çok solcu entelektüel ve siyasi güç paylaşmaktadır. Post-Kemalist milliyetçi söylem ya Kürtlerin varlığını reddetmiş yahut Kürt sorununu komplo teorileriyle ya da dış mihrakların işe karışmasıyla açıklamışken, yeni Türk milliyetçiliği Kürtleri Türk etnisitesinin dahili ve harici düşmanı addetmektedir. Milliyetçiliğin bu

yorumunun savunucularına göre, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bölgesel Ortadoğu güçleri, Ortadoğu'ya hâkim olma peşindeki bir "Amerikan-İsrail" planının gelecekteki hedefleridir. Dolayısıyla Kürtler, parçalanmış bir Ortadoğu'da "ikinci bir İsrail"in kurulmasında kolaylaştıran bir unsur olarak görülmektedir. Bu tür milliyetçiliğin, Kemalist entelektüeller kadar askeri ve sivil çevrelerde de giderek revaç bulması, asırlık Kürt meselesine barışçıl bir çözüm bulunması umudunu karartmaktadır. Bu şahlanmış Türk milliyetçiliğine cevaben, gerek Türkiye'deki gerekse İran, Irak ve Suriye'deki Kürt entelektüelleri ve gençleri arasında Türk karşıtı, saldırgan bir milliyetçilik doğabilir.

Son olarak, Türkiye'nin Avrupa ile entegrasyon sürecinin Kürt sorunu üzerindeki sınırlı da olsa olumlu etkisi küçümsenmemelidir. AB'ye adaylık şansını artırmak isteyen Türkiye, bunun için Leyla Zana'yı serbest bırakmış, sınırlı bir Kürtçe radyo ve televizyon yayınına izin vermiştir. Ancak bu önlemler, Kürtleri bir azınlık olarak tanımlamaya katiyen yanaşmamaktadır. Yine de, Avrupa'yla başarılı bir entegrasyon demokratikleşmeyi derinleştirip ülkenin iktidar yapılarında radikal değişimlere yol açabilir ve nihayetinde, Kürt sorununun henüz tasavvur edilememiş bütünleştirici mekanizmalarla barışçıl bir çözüme kavuşturulmasına imkân tanıyabilir.

NOTLAR

1 David McDowell, A Modern History of the Kurds (Londra: I. B. Tauris, 1996).
2 Jean-François Peroutz, La Turquie en marche: Les grandes mutations depuis 1980 (Paris: de la Martinière, 2004).
3 Mustafa Sönmez, Gelir Uçurumu: Türkiye'de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü (İstanbul: OM Yayınları, 2001), s. 68.
4 Henri J. Barkey ve Graham E. Fuller, Turkey's Kurdish Question (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1998), s. 188. Ayrıca bkz. Mustafa Sönmez, Doğu Anadolu'nun Hikâyesi (İstanbul: Arkadaş Yayınları, 1990).
5 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Yıllığı (Ankara: DİE, 2004), s. 354-56.
6 Martin Strohmeier ve Lale Yalçın-Heckmann, Die Kurden: Geschichte, Politik, Kultur (Münih: C.H. Beck, 2000), s. 186.
7 Peroutz, La Turquie en marche, s. 109.
8 R. Madjid Jafar, Under-underdevelopment: A Regional Case Study of Kurdish Areas in Turkey (Helsinki: Painoprint, 1976).

Jenny B. White

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE'DE İSLAM VE SİYASET

Giriş

İslamın kamusal ve siyasal alanlardaki rolü Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca bir çekişme konusu olagelmiştir. Mustafa Kemal önderliğinde 1923'te kurulan devlet, Batılı kültürel alışkanlıkların kabulüyle birlikte İslamın kamusal ve siyasal alanlardan çıkarılmasını da kurumsallaştırmıştır – gerçi bu yöndeki hareket bir yüzyıl önce başlamıştı. İslam 1950'lere kadar siyasi arenaya adımını atamazken, ilk İslamcı partilerin popülerlik kazanması da 1980'leri buldu. 1980'lerden itibaren, devletin resmi laiklik anlayışıyla kâh çatışan, kâh uzlaşan dini kimlikli siyasi partiler Türkiye'deki siyaset sahnesine yeniden biçim vermiştir.

Türk devletinin din karşısındaki tutumunu, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması demek olan sekülarizm olarak değil de, dinin devlete tabi kılınması anlamındaki laiklik olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Burada "seküler" terimini, ladini bir kimliği, ya da dini inançları kamusal alandan ziyade özel alana havale eden bir kimliği ifade etmek için kullanıyorum. Laik devlet ise din görevlilerinin eğitimini, camilere atanmalarını ve din eğitiminin içeriğini denetler, kamusal alan ve kurumlarda dini simgeler takılmasıyla ve giyimle ilgili kanunları tatbik eder. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, her ne kadar bağımsız dini tarikatlar varlıklarını gizlice sürdürmüşlerse de, devlet din işlerini ve kurumlarını denetlemeyi yerleşik hale getirmiştir.

Mustafa Kemal'in laik reformlarından yana olanlara Kemalist, diğer saftakilere ise İslamcı denmektedir – dinin toplum ve siyasetteki yerinin tam olarak ne olması gerektiği konusundaki inanışların oluşturduğu bir süremin en uç noktalarını temsil eden ve belirli konular etrafında kutuplaşan insan topluluklarını belirten atıflardır bunlar. Genel itibariyle Kemalist tutum bir tür otoriter demokrasiyle Batılı yaşam tarzını birleştirir. Kemalistlerin kaygısı laikliğin ve bilhassa da kadınlara sunduğu, yaşam

tarzını serbestçe seçme teminatının bekçiliğini yapmaktır ve bunu yapabilmek için din ve inanç ifadesi bağlamında tercihleri kısıtlamayı göze alırlar. Kemalistler devletin laikliğini ve Türk toplumunun sekülerliğini, yönetim, yargı ve eğitim sistemi vasıtasıyla teminat altına almaya çalışmışlardır.

Bir siyasi öğreti olarak Kemalizm genel hatlarıyla belirli erken Cumhuriyetçi ilkeler etrafında bütünleşmiştir ve burada bizi bu ilkelerden üçü ilgilendirmektedir: Yukarıda bahsedilen laiklik, devletçilik ve halkçılık. Devletçilikte devlet ekonomiye müdahale etmekte ve prensipte, kalkınma planları ve toplumsal programlar vasıtasıyla toplumun iktisadi refahını gözetmekteydi. Devletin halkçı temeline yapılan atıf ise, prensipte, ülkenin (ve "halkın") menfaatini her türlü sınıf ya da zümrenin menfaatinin üstünde tutan bir toplumsal dayanışma idealini ifade ediyordu. Gerçekten de, halkçılık ilkesi toplumsal sınıfları bütünüyle reddetmekteydi ve bu ilkeler Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1931 programına resmen dahil edildiğinde, sınıfsal menfaate dayalı siyasi faaliyetler yasaklanmıştı. İktisadi kalkınmanın meyvelerinin bölüşümündeki büyük eşitsizliklere ve zenginlerle yoksullar arasındaki giderek genişleyen uçuruma karşılık sınıf farklılıklarının inkârı, Türkiye genelinde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin ve 1980'lerden bu yana da İslamcı halkçılığın gelişiminde önemli saiklerden biri oldu.

İslamcılar, miras edinilmiş bir İslam geleneğini olduğu gibi kabul etmekten ziyade, bilinçli ve akabinde de toplumsal ve siyasal olaylarla ilişkilendirilen bir İslam tasavvuru geliştirmiş Müslümanlardır. Bu tasavvur, Kuran'ın liberal, modernist yorumlarına yol açabileceği gibi, hakkıyla Müslümanca bir yaşamın nitelikleri konusunda kısıtlayıcı bir tavır da getirebilir. İslamcı düşüncede, ideal bir Müslüman toplumun temel bileşenlerinin (otoriteye itaat, cemaat dayanışması ve toplumsal adalet) pratikte neleri içerdiği konusu Müslümanlar arasında tartışmalıdır. Türkiye'de eğitim din metinlerine doğrudan erişim sağlamamaktadır, çünkü Kuran Allah tarafından Hz. Muhammed'e Arapça indirildiği ve tercüme edilmiş bir Kuran artık "Allah'ın kelamı" olmayacağı için, dini literatür hâlâ Arapça olarak okunup ezberlenmektedir. Türklerin çoğu Arapça bilmediğinden, Kuran'ın meali konusunda vaazlara, derslere ya da hocalarının Türkçe

matbu eserlerine başvururlar. Kuran'ı okuyup anlayabilen ya da uluslararası camiadaki yorumları takip eden İslamcı entelektüeller arasında oldukça canlı bir tartışma sürüp gitmektedir. Türk İslamcı entelektüeller tartışmalarına Batı'nın sosyal ve siyaset bilimlerinden geniş bir literatürü de katmış durumdadırlar.

İslamın kamusal alanda ifade bulması devlet tarafından bastırılmış olmakla birlikte, din çoğu insanın hayatında büyük bir yer kaplamaya devam etmiştir. Bugün Türkiye'nin nüfusu, küçük ölçekli Yahudi ve Hıristiyan (Ortodoks Rumlar, Ortodoks Ermeniler, Katolikler, Protestanlar ve diğer mezhepler olmak üzere) azınlıklar haricinde neredeyse tamamıyla Müslümandır. Müslüman nüfusun aşağı yukarı beşte dördü Sünni Müslüman, geri kalanı ise Kürt ve Türk etnisitelerinin sınırlarını aşan, gayri Sünni, bağdaştırmacı bir Müslüman azınlık olan Alevilerdir. Bektaşilik de benzer, ama daha az yaygın olan bir mezheptir. 1999'da yapılan ve her on yetişkinden dokuzunun Ramazan ayı boyunca oruç tutup, hemen hemen yarısının da günde beş vakit namaz kıldığını gösteren bir araştırma, dini ibadetlerin yüksek oranda yerine getirildiğine işaret etmektedir.[1] Seküler CHP yandaşları arasında kendini çok dindar diye niteleyenlerin en düşük (Fazilet Partisi yandaşlarının yüzde 14'lük oranına karşılık yüzde 2) ve hiç dindar değilim diye niteleyenlerin en yüksek (diğer tüm partiler toplamının yüzde 3'ten azlık oranına karşılık yüzde 8) olmasının da gösterdiği gibi, dindarlık ölçeğinin en uç değerleri kabaca bir Kemalist/İslamcı ayrışmasına işaret etmektedir. Tüm katılımcıların yüzde 40 ila 60'ı kendini dindar addederken, yüzde 40'ı da kendini Türk vatandaşından önce Müslüman ya da Müslüman Türk olarak nitelemiştir.[2]

Cumhuriyet'in İlk Yılları

Mustafa Kemal'in seküler, Batılı bir Türkiye kurma planı, eski rejimin yozlaşmış, dine dayalı gelenek ve kurumları olarak algıladığı olgulardan ülkeyi uzaklaştırmasına yol açtı. Cumhuriyet yönetimi onun önderliğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve onun Müslüman liderliğinden kalan çok inanışlı ve çok etnik yapılı mirasın önemsiz kılmaya çalıştı. Rejimin, devletin dilini Arap harfleriyle yazılan Osmanlıcadan Latin harfleriyle yazılan

yeni ve modernleştirilmiş Türkçeye çevirmesi, genç kuşakların Cumhuriyet öncesi belgeler ve literatürle ilişkisini kesti. Okullarda Osmanlı geçmişinin yerine, M.Ö. 2000'lerde Anadolu yaylasında yaşamış, İslamiyet öncesi Hitit uygarlığıyla 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmiş Türk boylarına dayalı bir tarih öğretilmeye, anıtlar ve müzeler bu tarihi payelendirmeye başladı. Bu reformlar yeni, seküler ulusal kimliğe ideolojik destek sağlarken, Orta Asya Türklerinin Arap İslamiyetinden daha demokratik ve toplumsal cinsiyet bakımından daha eşitlikçi olan uygulamalarının etkisi altında olduğu varsayılan Türklere has bir İslamiyet biçimine meşruiyet kazandırdı. İslamiyetin bu özel, Türklere özgü biçimini, fikirleriyle Türk milliyetçiliği düşüncesinin olgunlaşmasında büyük rol oynamış olan son dönem Osmanlı milliyetçi âlimlerinden Ziya Gökalp ortaya atmıştı ve bu fikir daha sonra, 1990'larda yeni taraftarlar edindi.

Yeni Cumhuriyet devleti önce saltanatı, ardından da Osmanlı sultanlarına ait, tüm İslam dünyasının liderliğini kapsayan itibarlı bir makam olan hilafeti kaldırdı. Devlet tarikatları da yasakladı. İslamın dini olarak ifadesi bir özel alan meselesi olmalıydı. Devlet böylece dini, dersliklerin ve her türlü kamusal işlevin dışına çıkarmış oldu. Türk kanunlarına göre, kamusal ve sivil alanlarda dini simge niteliğindeki giysilerin giyilmesi yasaktır; din adamları sokaklarda makamlarını gösteren nişanlarla dolaşamazlar; kamu görevlilerinin ve üniversite öğrencilerinin başlarını örtmelerine izin verilmez. Geleneğe boyun eğilerek başörtüsü kanunla yasaklanmamış, ancak yıldırıcı önlemler alınmıştır. Yeni ulusun bankalarında, hastanelerinde, okullarında ve kamu dairelerinde başı bağlı kadınlara yer yoktu. Kentli kadınlar büyük ölçüde Avrupai tarzda giyinip kuşanmaya başladılar, ancak esnaf ve işçi sınıfı ağırlıklı çevrelerde, küçük şehirlerde ve kırsal kesimde çoğu kadın başını örtmeye ve geleneksel iffet mefhumunun gerektirdiği bütün vücudu örten bol giysiler giymeye devam etti.

İdari ve adli yetkilerinin ellerinden alınmasına, hilafetin kaldırılmasına ve reformların seküler tabiatına öfkelenen dini liderler, genç Cumhuriyet yönetimine bazen isyana kadar vararak başkaldırdılar. Ülkenin doğu kesimlerinde dini hassasiyetler, özerk bir Kürdistan'a duyulan özlem ve Cumhuriyet'in Kürt kimliğini bastırmasına gösterilen dirençle iç içe

geçti. Yeni bir ulusal bilinç tesis etme çabasındaki devlet, Kürtçenin alenen öğretilmesini ve konuşulmasını yasakladığı gibi, önde gelen Kürt toprak ağalarını ve aşiret reislerini de ülkenin batı kesimlerinde zorunlu yeniden iskâna tabi tuttu. Nakşibendi tarikatının nüfuzlu mensuplarından Şeyh Said, Şubat 1925'te, sonu hüsranla biten bir isyan başlattı. İsyancıları harekete geçiren saikler arasında Kürt bağımsızlığından hilafetin ve şeriatın geri getirilmesine kadar uzanan pek çok neden vardı. İsyan, biraz da, Şeyh Said'e bağlı Sünni Kürtlerin karşısına, onları Sünni katliamından koruyan seküler Cumhuriyet'i destekleyen Alevi cemaatine mensup Kürtlerin çıkması sonucunda başarısız oldu. Şeyh Said'in Nisan ayında devlet kuvvetlerince yakalanıp idam edilmesi isyanı fiilen sona erdirdi.

Şeyh Said İsyanı'nın neticesinde devletin dine ve Kürtlere yönelik tutumu sertleşti. Kürt liderler ya idam ya da zorla yeniden iskân edilirken, Kürt kimliği de resmi olarak inkâr edildi. Mustafa Kemal yeni Takrir-i Sükûn Kanunu'nu kullanarak basını susturup, muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı, üyelerinin isyanı desteklediği ve dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle kapattı. Bu hamleyle o ve CHP siyasi arenanın tek hâkimi haline geliyor ve reformları kabul ettirme fırsatını ele geçirmiş oluyordu.

Parti Siyasetinin Gelişimi

CHP yönetimindeki devlet, çok partili siyasete geçilen 1945'e kadar her türlü meşru siyasi söylemi tekelinde bulunduruyordu. Müslüman oylarını kendilerine çekebilmek için, CHP de, yeni kurulan Demokrat Parti (DP) de dine karşı daha müsamahakâr bir tutum içine girdiler. CHP 1947'den sonra okullarda seçmeli din dersine izin verirken, imamların eğitimi için kurslar açtı. 1949'da Ankara Üniversitesi bünyesinde bilimsel yöntemle din eğitimine yönelik İlahiyat Fakültesi kuruldu, aynı yıl türbelerin yeniden açılmasına izin verildi. Ancak devletin modernleşme projesinin seküler tabiatını korumak için, onun seküler niteliğine yönelik saldırıları yasaklayan, Ceza Kanunu'nun 163. maddesini de CHP çıkardı.

CHP 1950 seçimlerinden yenilgiyle çıktı ve iktidara ilk kez bir muhalefet partisi, yani DP geldi. Kırsal kesim, seçim öncesinde ve sonrasında, yaygın bir taban örgütlenmesi ve siyasal katılımla kenetlendi. DP

temsilcileri daha önceki hükümetlerde olduğu gibi bürokratik veya askeri çevrelerden değil, Türkiye'nin ticaret ve hukuk geçmişi olan, seçim bölgeleriyle köklü ilişkiler içinde bulunan seçkin çevrelerinden geliyorlardı. CHP'nin aksine, DP'nin siyasete halkçı bir yaklaşımı vardı. Ülkeyi serbest piyasacı iktisat politikalarıyla ve ücra köylere elektrik, su ve diğer hizmetleri götürerek dönüştürmeyi hedefliyordu. Böylece kırda ve kentte karşılıklı bir dönüşüm süreci başladı, köylüler kentlere göç ederken, yeni fikirler ve iş türleri de köy hayatını değiştirmeye koyuldu. DP'nin, Atatürk'ün seküler modernleşme projesi karşısındaki tutumu, CHP'ninkinden gözle görülür bir fark taşımıyordu. DP hükümeti de dini kurumları Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde toplamaya devam etti. Ancak bir yandan da, din eğitimini yaygınlaştırıp ebeveynler aksini istemedikçe zorunlu hale getirerek, İmam Hatip Okullarının sayısını artırarak ve dini kitapların satışına izin vererek, dindar kesimin oylarına talip olmayı sürdürdü. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkçeye çevrilen ezan yeniden Arapça okunmaya başladı. Cami inşaatları ülke genelinde hız kazandı. DP Nurcu tarikatı gibi resmen yasak olan dini örgütlere de el altından yol vererek, 1954 ve 1957 seçimlerinde desteklerini aldı. Tarikatların müritlerinden toplu oy çıkarma gücü vardı. CHP ve kendini Atatürk'ün mirasının bekçisi olarak gören ordu, ülkenin İslamlaştırılması olarak algıladıkları bu manzaraya şiddetle tepki gösterdiler. Bu algı, 1950'lerden itibaren şehirlere göç eden ve gelirken muhafazakâr kültürel alışkanlıklarını da yanlarında getiren kitlesel köylü akınıyla katlanarak büyüdü. Bir başka deyişle, dinin bu tazelenmiş görünürlüğü, İslamın veya siyasal İslamın dirilmesi değil, Kemalist devletin laikçi dünya görüşüne pek çok bakımdan zıt olan bir kitle kültürünün kendini ortaya koyuşuydu.[3] Ordu bunu ve diğer suçlamaları gerekçe göstererek 27 Mayıs 1960'ta bir darbeyle DP hükümetini devirdi.

1970'lerde oylarını yüzde 42'ye kadar çıkaran ve iki kez hükümeti kuran parti olan CHP bu yılların en büyük partisi oldu. Tarımda makineleşme, sanayileşme ve kentleşme sonucu ortaya çıkan yeni toplumsal kesimlere, sendikalarda örgütlenen işçi sınıfına, gelişmiş bölgelerin tarımcılarına ve eğitimli orta sınıfa sesleniyordu. 1960'ların ve 1970'lerin siyasetine, zaman zaman solcularla sağcı milliyetçi güçler arasında yaşanan şiddetli

çatışmalar damgasını vurdu. İslamın bu ideolojik çatışmalarda çok küçük bir rolü oldu. Açıkça İslami kimlikli ilk parti, Necmettin Erbakan tarafından 1970'te kurulan ve sanayileşmenin tehdidi altındaki bağımsız küçük işadamlarını, tüccarları ve zanaatkârları temsil eden Milli Nizam Partisi (MNP) idi. Batıcı büyük iş çevrelerine karşı katı bir tutum sergileyen MNP, 1971 darbesinden hemen sonra, dini siyasete karıştırarak anayasayı ihlal etmekten dolayı Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı. İsviçre'ye kaçan Erbakan 1972'de geri dönerek başka bir isim altında partisini yeniden kurdu: Milli Selamet Partisi (MSP).

MSP, taşradaki iş çevrelerinden ve tarikat mensuplarından sınırlı destek alan, muhafazakâr bir parti idi. Erbakan Türkiye'nin Batılılaşma programını eleştiren Milli Görüş Hareketi (MGH) adlı bir akım başlattı. Bu akım, her ne kadar muğlak bir biçimde tanımlansalar da geleneksel –yani İslami– değerlere ve Osmanlı kurumlarına yeniden hayat veren, alternatif ve açıkça daha özgün bir "milli nizam" öneriyor ve Batı'nın gücünü dengelemek için İslam dünyasıyla iktisadi bütünleşmeyi savunuyordu. Bu duruş teknolojinin veya sanayinin reddini içermiyordu. Aksine parti, hiçbiri yüzde 5'ten fazla hisse sahibi olmamak kaydıyla çok sayıda küçük sermayedarın desteklediği ve başını devletin çektiği bir sanayileşme modeli öneriyor, yani küçük sanayiyi sanayileşme çıpasına bağlıyordu.[4]

Öncülünden daha radikal olan MSP, laik sistemi, hatta bizzat Atatürk'ü eleştiren ve şeriat çağrısında bulunan yürüyüşler düzenledi. Ancak partinin 1970'lerdeki seçimlerde pek başarılı olamaması, dinin siyasi desteği seferber etmede yeterli bir unsur olmadığını düşündürür. İşçilerin ve kentli entelektüellerin desteğini alarak sosyal demokrat bir parti haline gelen CHP, oyların yaklaşık üçte birini alarak 1973 seçimlerinden galibiyetle çıktı. Ancak çoğunluğu elde edemediği için, oyların onda birinden fazlasını alan MSP ile koalisyon hükümeti kurdu. CHP'nin 1977'deki seçimlerde oyların beşte ikisini alması, meclisteki güçler dengesinin yine küçük partilere bağlı olması anlamına geliyordu. Dünya petrol fiyatlarındaki keskin yükselişle birlikte yurtdışındaki işçilerin gönderdiği dövizlerdeki düşüş siyasi istikrarsızlığı artırdı. Arka arkaya gelen bir dizi başarısız koalisyon hükümeti, ne hızla yükselen enflasyonla, ne işsizlikle, ne ticaret

açığıyla ne de siyasi şiddetle baş edebildi. MSP, 1980 darbesine kadar süren bu dönemin üç koalisyon hükümetinde de yer aldı.

Ordu 12 Eylül 1980'de, iyice yorgun düşmüş bir kamuoyunun genel desteğiyle kansız bir darbe gerçekleştirdi. Beş üyeli Milli Güvenlik Konseyi (MGK) ülke yönetimine el koydu ve tüm Türkiye'de sıkıyönetim ilan etti. Darbenin ardından, büyük ölçüde siyasal sola yönelen idamlar ve binlerce tutuklama geldi. Cunta yönetimi meclisi, siyasi partileri ve sendikaları feshedip önde gelen siyasetçileri tutukladı. 1982'de referandumla kabul edilen yeni anayasa daha güçlü bir merkezi devlet yaratıyordu. Küçük partilerin etkisini azaltmak amacıyla, ülke genelindeki oyların yüzde 10'unu alamayan partilerin meclise girmesi yasaklandı. Siyasi partiler, basın ve sendikalar artan bir devlet gözetimi altına alındı. Darbe öncesinin partileri yasaklı kalırken, yeni partiler kuruldu. 1983'te yapılan, darbe sonrası ilk seçimleri, liberal, sosyal demokrat, milliyetçi ve İslamcı grupların birleşmesinden oluşan yeni merkez-sağ Anavatan Partisi (ANAP) kazandı. Partinin lideri ve önceki hükümetin iktisadi reform paketinin mimarı olan Turgut Özal, darbe sonrasının başarılı istikrar programının da yürütücüsü oldu.

Solcu ideolojilerin çağrısını göğüsleme hamlesindeki ordu ve devlet, Türk-İslam sentezi diye bilinen yeni bir milliyetçi din modelini teşvik etti. Ordu İslamın, 1980 darbesini hızlandıran toplumsal çatlakları iyileştirecek ve Türk gençliğinin solcu fikirlerini daha bütünleştirici bir din kültürüyle ikame edecek, toplumu birleştirici bir güç olacağını umuyordu. Özal hükümeti, ordunun da desteğiyle, cami yapımını ve din eğitiminin yaygınlaşmasını teşvik etti. 1980'lerde her yıl 1.500 kadar yeni cami yapıldı; 1988 itibariyle her 857 kişiye bir cami düşüyordu.[5] Özal hükümeti ayrıca bakanlıklar ve devlet bürokrasisinde dini muhafazakârlara yer verdi.

Özal'ın başkanlığında Türkiye'yi 1991'e kadar yöneten ANAP, serbest piyasa ilkelerine dayanan iktisat politikası gereği devlet denetimlerini kaldırıp dış ticareti teşvik etti. Sanayi kuruluşlarını özelleştirmeye girişip, halkla ilişkisinin çok merkezi bir veçhesi olagelmiş yetki ve himayeleri yürürlükten kaldıran devlet, böylelikle iktisadi güvenliğin garantörü olmaktan vazgeçerek, ihracata yönelik girişimleri teşvik ve sübvanse etmeye başladı.

Ülke içine de mal akışı yaşanıyordu; küreselleşmiş bir tüketim ekonomisi husule geldi. Kablolu ve uydu televizyon denetimi imkânsız kıldığından, 1980'lerde radyo ve televizyon yayıncılığı üzerindeki hükümet kısıtlamaları da fiilen kaldırıldı. 1991 yılına gelindiğinde, Türkiye'deki hanelerin yüzde 90'ında renkli televizyon bulunuyordu.[6] Yeni yayınlarda ve öteki iletişim biçimlerinde de bir patlama yaşandı. 1979'da bir milyon olan telefon abonesi sayısı 1989'da altı milyona yükselirken, aynı dönemde telefon şebekesine bağlı köylerin sayısı da 6.000'den 38.000'e çıktı.[7] Cep telefonlarının yaygın biçimde kullanıma girmesiyle bu sayı daha da artmıştır.

1987'den sonra küresel durgunlukla birlikte Türkiye'nin artan bütçe açığı, enflasyonu ve işsizliği yukarı fırlatırken ekonomide de düşüşe yol açtı. Yeni ekonominin değişik toplumsal gruplara yüklediği yük ile bu düzenden aldıkları pay fazlasıyla oransızdı. Yeni ekonomide kimileri büyük bir servet edinirken, tarım işçileri, emekliler, kamu sektörü çalışanları ve diğer sabit ücretliler için yaşam iyice zorlaştı. Nüfus artışının yarattığı baskı ve altyapı yatırımlarının eksikliği karşısında kentsel yaşam koşulları bozuldu. İktisadi patlamanın ve ihracat ve hizmet sektörlerindeki büyümenin ortasında, orta direk ailelerdeki iktisadi çöküş 1990'lar boyunca devam etti. Bunun ve yolsuzluk suçlamalarının sonucunda 1987'den sonra popüleritesini hızla yitiren ANAP, 1991 seçimlerini kaybederek yerini merkez-sağ/merkez-sol koalisyonuna bıraktı.

Türkiye 1940'lardan itibaren, seküler kentli seçkinlerle kültürel ve dini bakımdan muhafazakâr kitle arasındaki güç dengesini önemli ölçüde yeniden yazan, muazzam bir iktisadi ve siyasi değişimden geçmiştir. Kırlardan kentlere olan büyük çaplı göç, kitlelerin mizacını ve özlemlerini değiştirmiştir. Siyasi örgütler, sivil eylemcilik ve denetlenmeyen medya, ellerindeki siyasi araçların tabiatını genişletmektedir. Hükümetin kitlelerin iktisadi çıkarlarını korumadaki yetersizliği ve devletin toplumsal hareketleri bastırması, kitlelerle devlet arasındaki ilişkiyi değişime uğratmıştır. İktidar üzerindeki bu yeniden pazarlığa, iktisadi statüdeki kutuplaşma ve toplumsal farklılıkların algılanışındaki keskinleşme eşlik etmiştir. Açıkça İslami nitelikteki partilerin ve İslamcı hareketin yükselişinde hem bu koşulların hem de başka siyasal ve toplumsal faktörlerin payı vardır.

İslamcı Hareket

İslamcılık olgusu, İslam esinli siyasi partilerin ya da örgütlerin Türk siyasi yaşamında oynadığı role odaklanan bir siyasi ideoloji olarak;[8] kısmen toplumsal sınıf ve kültür farklılıklarının ateşlediği toplumsal ve siyasal bir dönüşüm olarak;[9] önde gelen şahsiyetlerinin geçmişleri, fikirleri ve entelektüel tarihçeleri[10] ve Müslüman seçkinlerin, asil İslami giyim tarzları ve popüler Müslüman kültürü geliştirerek İslami simgelere ve yaşam tarzına toplumsal statü atfetme mücadelesi verdikleri bir kültürel siyaset biçimi olarak[11] incelenmiştir. Bununla birlikte, bir yaşam tarzı, toplumsal pratikler ve ideolojik düşünceler süremi üzerinde çeşitlilik sergileyen Türk toplumunda Kemalizmle ve İslamcılıkla bağdaştırılan nitelikler bu kategorilerle örtüşmektedir. İslam Türk toplumunda ezelden beri önemli bir rol oynamış ve siyasi partilerce oy kazanmak için kullanılmışken, gerçek anlamda İslamcı bir hareket ancak 1980'lerde doğmuştur.

1980'lerdeki İslamcı hareketin içinde çeşitli ideolojik duruşlar bulunmaktaydı. Bir yanda, sistem dahilinde çalışmaya istekli, muhafazakâr pragmatistlerden meydana gelen demokrasi yanlısı liberaller vardı. Öbür yanda, laik devletin yerine şeriata dayalı bir devlet getirmeyi amaçlayan bir avuç İslamcı militan bulunuyordu. Buna, 1990'larda Kürt yanlısı ve seküler işadamlarını, entelektüelleri ve eğitimcileri öldürmekten sorumlu tutulan Hizbullah örnek verilebilir. Hizbullah bir tarikattan ziyade bir siyasi terörist grubu olarak tanımlanır. Ufak bir topluluk olan Ticaniler, esasen, put saydıkları Atatürk heykellerine belli aralıklarla düzenledikleri saldırılarla tanınırlar. Lakin İslamcı eylemcilerin çoğunluğu, değişimi mevcut demokratik sistemin içinden gerçekleştirmekle ilgilenmiştir.

Refah Partisi

Necmettin Erbakan 1983'te Refah Partisi (RP) adıyla yeni bir İslamcı parti kurdu. MSP asıl desteğini az gelişmiş doğu kasabalarıyla orta Anadolu illerinden alır ve şehirlerde başarı gösteremezken, RP'nin seçmen tabanı şehirlerin varoşlarında yaşayan kentli yoksulları, özellikle de daha önce merkez-sol sosyal demokratlara oy vermiş olan küçük esnafı ve göçmenleri içeriyordu. Erbakan'ın "Adil Ekonomik Düzen" tasavvuru,

toplumsal eşitsizliklerin ve yolsuzlukların önlenmesini, devletin iktisadi faaliyetlerden elini çekmesini ve küçük girişimcinin teşvikini öngörüyordu. RP 1987 seçimlerinde yüzde 10 barajını geçemediği için meclise giremedi, ama 1980'lerin geri kalan yıllarını yandaşlarını artırmakla, özellikle de açıkça İslami ilkeler çerçevesinde iş gören ve giderek büyüyen İslamcı iş çevrelerini ve profesyonelleri saflarına katmakla geçirdi. Bu kesimler siyasi partilere bağış yaparak, hayır kurumlarını destekleyerek, burslar vererek ve de okullar, kız ve erkek yurtları açarak, yeşermekte olan İslamcı harekete çeşitli açılardan sağlam bir iktisadi payanda oldular.

1994'te yapılan yerel seçimlerde 1989'a göre oylarını ikiye katlayan RP, ülkenin yetmiş altı büyükşehir belediyesinden, aralarında Türkiye'nin en büyük on beş şehrinin de bulunduğu yirmi sekizini kazandı. İstanbul da, Ankara da İslamcı büyükşehir belediye başkanlarına oy vermişti. Sonuçlar, "köktendinci tehdidi" göğüslemek üzere örgütlenen Kemalistleri şaşkına çevirdi. RP'nin nihai amacı olmasından korktukları şeriata dayalı baskıcı bir devlette en çok kendilerinin kayba uğrayacağını düşünen orta sınıf kentli kadın grupları özellikle faaldi.

Erbakan, laiklik, Batılılaşma ve Türkiye'nin İsrail'le yaptığı askeri işbirliği anlaşmalarının aleyhinde demeçler vererek Milli Görüş ilkelerini gündeme getirmeye başladı. Türkiye'nin NATO'dan ve 1996'da Avrupa'yla imzaladığı Gümrük Birliği'nden ayrılıp İslam ülkeleriyle siyasi ve iktisadi ittifak kurması çağrısında bulundu. Türkiye'nin Batı'yla olan bağlarının ve ona itibar etmesinin yerine dünya çapında bir Müslüman kardeşliğini geçirmeyi planlıyordu. 1994 seçimlerinden sonra, İstanbul'un en merkezi yerlerinde Batılı tarzda giyinmiş kadınlara çeşitli saldırı haberleri gelir, toplu taşıma araçlarında harem-selamlık türü uygulama girişimlerinde bulunulur oldu. Bazı RP'li belediye başkanları parklardaki çıplak heykelleri kaldırtıp, içki servis edilen restoran ve gece kulüplerini kapamaya veya engellemeye çalışırken, Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümü törenlerinde de ya Kemalist simgelerle tebarüz eden kutlamalara katılmamak için gerekçeler öne sürdüler yahut da kutlamaları küçümseyen ifadelerde bulundular. Partili fanatikler, Taksim Meydanı'na bir cami inşa edilmesi önerisini ortaya attılar – Kemalist laikliğin kurumsal mirasına düpedüz bir hakaretti

bu. Taksim Meydanı'na, opera, bale ve senfoni orkestrası gibi, Atatürk'ün Batılılaşma programının bir parçası olarak ithal ettiği kültürel geleneklere ev sahipliği yapan Atatürk Kültür Merkezi hâkimdi. Gerçi Taksim'e hiçbir zaman cami yapılamadı, ama Kemalizmin diğer ikonları dönüşüme uğratıldı. 1994 yerel seçimlerinde Ankara'yı alan RP'li yeni belediye başkanı, kentin resmi logosunu Hitit güneş kursundan cami öğeleri barındıran bir simgeye çevirdi. Ne var ki, çoğu RP'li belediye başkanı kentsel hizmetleri de geliştirdiğinden, 1995'te yapılan genel seçimlerde parti oy verenlerinin beşte ikisinin kendini laik olarak tanımlamasından da anlaşılacağı üzere, laik seçmene de hitap etmeyi bildi.

1995 seçimlerinde seçmenlerin yüzde 21'inin oyunu alan (Doğru Yol Partisi'nin [DYP] yüzde 18'lik ve ANAP'ın yüzde 20'lik oy oranına karşılık) ve seçimden birinci parti olarak çıkan RP, meclisteki 550 sandalyenin 158'ini kazandı. Ancak hükümeti kurma görevini yerine getiremedi, çünkü önde gelen her iki merkez-sağ parti de koalisyona katılmaya ve böylece İslamcıların iktidarını kabule yanaşmıyordu. Öte yandan, iki merkez-sağ parti, büyük ölçüde başkanları Tansu Çiller ile Mesut Yılmaz arasındaki şahsi husumetten dolayı kendi aralarında da koalisyon kurmayı beceremediler. Sonunda, 1996 yazında Çiller'le anlaşmaya varılması üzerine Erbakan'ın başkanlığında bir koalisyon hükümeti kuruldu. Bu dikkate değer bir pazarlıktı, çünkü DYP yıllardır kendisini Batı yanlısı, laik ve İslamcılığa karşı bir siper olarak sunmaktaydı. Erbakan, desteğine karşılık Çiller'i aleyhindeki yolsuzluğa dair meclis soruşturmasından kurtarmayı kabul etti. RP 1996'daki yerel seçimlerde, kırk bir seçim bölgesinde oyların üçte birini aldı.

Erbakan, başbakan olarak, Türkiye'yi yeniden İslam dünyasına doğru yöneltme konusundaki kimi görüşlerini hayata geçirmeye çalıştı. Diplomatların katıldığı bir toplantıda İran Devrimi'ni övdü. Şubat 1996'da, İslam ülkelerini ziyaret eden Amerikan İslam Ulusu örgütünün lideri Louis Farrakhan'la yemek yedi. Ancak Erbakan'ın bu gayretleri pek de karşılık bulmadı. Türkiye'nin, yirminin üzerinde baraj içeren devasa Güneydoğu Anadolu Projesi'yle Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde kurduğu hâkimiyet, ırmakların daha aşağı kesiminde yer alan Irak ve Suriye ile

ilişkileri halihazırda germiş bulunuyordu. Erbakan Libya'ya yaptığı gezi esnasında ise, Libya ve Türk basınının önünde Muammer Kaddafi tarafından Türkiye'nin Kürtlere muamelesi yüzünden eleştirildi.

RP içindeki daha radikal ve çatışmacı unsurlar kamuoyundaki endişeleri artırıyordu. Devlet bürokrasisindekiler, seküler zihniyetteki yüzlerce savcıyı kırsal bölgelere atayıp, yerlerine İslamcı hâkimler getirerek ülkenin seküler kanunlarının yorumunu, özellikle de aile hukuku alanında esnetme girişiminde bulundular. Kamuoyundan bir feryat yükselmesine sebep olan bu hamle Devlet Denetleme Kurulu tarafından durduruldu. Basın gözünü RP'nin icraatından bir an olsun ayırmazken, resmi ve sivil örgütler de hemen harekete geçip hoşnutsuzluklarını belirttiler. RP belediye seçimlerini kazandıktan sonra bazı halk kütüphanelerini ve kadın eğitim merkezlerini, ödeneklerini kesip yerlerini ellerinden alarak kapatmış, bazılarının yerine Kuran kursları açmıştı. Partili radikallerin laikliğin siyasi ve kültürel hâkimiyetini zayıflatma yönünde yaptıkları girişimlerin pek çoğu nihayetinde başarılı olamadı, ama sistemli değişim yönündeki baskı şiddetini korudu.

RP'nin icraatı ordu tarafından da yakından izleniyordu. Aralık 1996'da ordu içindeki İslamcı subaylar görevlerinden alındı. 1997'nin başlarında, Ankara'nın ilçelerinden Sincan'ın belediye başkanı, verdiği demeçte İslam devleti çağrısı yapan İran büyükelçisini konuk ettiği için yaylım ateşine tutuldu. (Ordu buna, kent sokaklarında "tesadüfen" bir dizi tank yürüterek karşılık verdi.) Ordunun MGK üzerinden ilettiği taleplere boyun eğen Erbakan, sonunda Türkiye'yle İsrail arasındaki işbirliği anlaşmalarını genişletti. Ne var ki, partisinin radikalizmi sonunda Erbakan'ın zorla iktidardan indirilmesine, partinin de sonunun gelmesine yol açtı. Ordu Haziran 1997'de, "postmodern darbe" denilen bir manevrayla kendisi fiilen hükümete geçmeden Erbakan'ı iktidarın dışına iten bir hamle yaptı. 1998'de RP'yi devletin laik yapısını tehlikeye soktuğu ithamıyla kapatan Anayasa Mahkemesi, Erbakan'ı da beş yıllığına siyasetten men etti.

RP'nin 1990'lı yıllarda yapılan seçimlerde gösterdiği başarının pek çok nedeni vardır. Kamuoyu yoklamaları, halkın dinin siyasete karıştırılmasından hazzetmediğini göstermiş,[12] seçmen de desteğini siyasi yelpazenin tam karşısındaki partilere kaydırarak –örneğin, önce merkezin solundaki

CHP'ye, ardından RP'ye oy vererek– bu hassasiyeti doğrulamıştır. Ancak laik devletin dini özgürlüğü bastırmaya devam etmesi büyük toplumsal çalkantılar doğurmuş ve özellikle de nüfusun, eğitim ve iktisadi durum bakımdan yükselme özlemi içindeki muhafazakâr kesimleri arasında siyasal eylemciliğe ve kitlesel gösterilere yol açmıştır. İslamcılar, muhafazakâr genç kızların eğitim görmesini ve meslek sahibi olmasını engelleme girişimi olarak gördükleri üniversitelerdeki başörtüsü yasağına karşı sık sık yürüyüşler düzenlemiş, yoksulluk ve toplumsal sınıf hususları da, yüzeyden sırf dini bir meseleymiş gibi görünen olguyu ateşlemiştir.

1980'lerin Türk-İslam sentezi, yönetimin her türlü İslami düşüncenin ve malzemenin basım-yayımına izin vermesi anlamına geliyordu. 1980'lerin yeni açılan ekonomisiyle servet sahibi olan taşralı muhafazakâr girişimciler, Özal hükümetiyle bürokrasiye de girdiler. Bütün bunlar, yeni bir İslamcı halk kültürünün doğmasına yol açtı. Ancak bu kültür, hemen akabinde, resmi halk kültürüyle çatışmaya başladı, çünkü genç kızlar popüler ve şık bir örtünme biçimi geliştirmeye, başörtülü kadınlar daha önce yalnızca laiklere hasredilmiş orta sınıf alanlarında boy göstermeye, İslami fikirler medyada tartışılır olmaya başlamıştı.

RP'nin ve ardılı Fazilet Partisi'nin (FP) programları yeni bir İslamcı entelektüel kuşağından da etkilendi.[13] Bu kuşak fikirleriyle, Kemalizmi, milliyetçiliği ve hatta totaliter addettikleri merkeziyetçi ulus-devleti dahi sorgulamaya başlayan orta sınıf profesyonelleri, öğrencileri ve entelektüelleri cezbetmeye başlamıştı. İslamcı harekete asıl damgasını vuran, 1970'lerde Fazlur Rahman'ın, daha sonra da Muhammed Abduh ve diğer İslamcı düşünürlerin yapıtlarının Türkçeye tercüme edilmesi oldu. İslamcı düşünürler, Aydınlanma'nın temel akidelerinin küresel bir yeniden değerlendirmesi bağlamında eser veriyorlardı: Bu akideler akılcılık, evrenselcilik, modernite ve insanın Batı tarafından belirlenmiş normatif bir yörünge üzerinde ilerlemesinin kaçınılmazlığı idi. Bu sorgulama, ilkeleri seküler akılcılığa değil de İslami felsefeye dayanan ve Batılı olmayan bir siyasi düzen modeli geliştirme yolundaki girişimlere hız ve güvenç kazandırdı. İslamcı Türk entelektüellerin pek çoğu laik üniversitelerden mezundular ve radikal fikirlerini Batılı düşünürlere yaptıkları atıflarla destekliyorlardı.

İçlerinde, bu tartışmaları yaparken Batılı yazarlara atıf yapmasına rağmen Batılı çözümleri reddedenler de vardı. İslamcı yayınlarda ifade edilen görüşler, şeriat yanlısı fikirlerden, kimilerinin postmodern İslam dediği, feminist ve modernist eklemlenmelere kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı.[14]

RP'nin dindar olmayan seçmene de hitap etmesinin altında yatan neydi? 1991 seçimlerinden itibaren, profesyonel bir reklam ajansı tarafından tasarlanan seçim kampanyalarında dini bir dil kullanmaktan kaçınılarak, RP siyasal İslama dair görüşleri ne olursa olsun toplumun tüm kesimlerini kucaklayan ufkuyla ileriye bakan bir parti olarak sunuluyor,[15] reklamlarda emekli maaşları, makul fiyatla konut edinme, sağlık hizmetleri ve çevre gibi konular işleniyordu. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, şehrin tehdit altındaki yeşil alanlarını korumak için gösterdiği gayret, halkın gönlünü ve desteğini kazanmıştı. RP'li belediyeler belediye hizmetlerine bir düzen getirmişti ve önceki belediyelere nazaran, en azından görünüşte, daha az yozlaşmış gibi duruyorlardı. Caddeler daha temiz, otobüs seferleri daha sık, çöplerin toplanması daha düzenliydi.

RP, aynı zamanda, resmi örgütlenmeler yanında, gayri resmi gönüllü eylemci birimlerini seferber ettiği, yüz yüze, bireye inen bir siyasi üslup da geliştirmişti. Aile ve aileye yüklenen sorumluluk ve yükümlülükler mecazı, diğer insanlara (komşu, çalışan vs. olarak) yardım etme ve adil davranma hakkını veren kültürel ve dini normlarla iç içe geçerek mahalleye teşmil ediliyordu. İnsan hakları ve vatandaşlık hakları, şahsi yükümlülükler haline getiriliyor; kişiler, dini vecibe olarak, komşularından bizzat sorumlu tutuluyordu. RP, tepeden inmeci, aşırı merkeziyetçi partilerin yaptığı gibi seçmenden projelerine destek istemek yerine, yerel dayanışmalar tesis ederek partinin tüm projelerini yerel ihtiyaçlara göre oluşturuyordu. İşin içine taban örgütlenmelerinin girmesi, Şubat 1998'de RP kapatıldığı ve bazı siyasetçileri hapse atıldığı halde, İslamcı siyasal projeye esneklik ve direnç kazandırıyordu.

Parti, ayrıca, farklılıkların ötesine geçerek her sınıfa, etnisiteye ve toplumsal cinsiyete mensup insana hitap eden güçlü bir ideolojik mesaja sahip olmak gibi bir avantaja da sahipti. Daha önceki yıllarda iktisadi

adaletsizliğe direnişin ideolojik bayrağını Türk solu taşımış, ancak askeri darbe sonrasının ağır baskısına ve sosyalizmin küresel çöküşüne kurban gitmişti. Her ne kadar İslamcı anlayış solun sınıf temelli fikirlerinden son derece farklı idiyse de, İslamcılar iktisadi adaletin bayraktarlığı rolünü kapmışlardı. Erbakan'ın "Adil Ekonomik Düzen" kavramı, gecekondu bölgelerindeki işçi sınıfına ve dışlanmış kesimlere olduğu kadar, küçük ölçekli işadamlarına ve girişimcilere de sesleniyordu. Türkiye ekonomisinin 1980'lerde dünya pazarına açılması ve devletin ekonomiyi denetlemekten vazgeçmesi muazzam iktisadi fay hareketleri yaratmıştı. Ekonomideki gelişmeye rağmen, işsizlik ve gelir farklılıkları artmaktaydı. Nüfusun iktisadi dönüşümün unuttuğu kesimleri, kitlelerin muhafazakâr yaşam tarzına itibar ederken bir yandan da toplumsal adalet, işsizlik, yoksulluk, sosyal güvence gibi konuları vurgulayan RP'de kendilerine bir karşılık buluyorlardı.

İslamcılar, Türkiye'deki etnik çeşitlilik konusunu aykırı bir biçimde ele alan yeni tasarılarla da çıkageldiler. Bu tür çok tartışılan önerilerden biri, her inananlar topluluğunun kendi dini inancına tekabül eden yasalara göre yaşadığı, "çoklu hukuk düzenlerinden" oluşan, adem-i merkeziyetçi, çoğulcu bir siyasal sistem, bir "inançlar konfederasyonu" idi. Devletin bu konfederasyondaki rolü, her cemaatin özerkliğinin teminatı olmaktı. Osmanlı "millet" sistemini model alan bu öneri, yeni-Osmanlıcılık denilen ve halen gelişmekte olan bir fikir kümesine dayanıyordu. Hiyerarşik ve bürokratik Batılı siyasal modellere çok kültürlü bir alternatif olarak önerilen bu sistemde, İslamcıların çoğunluğun azınlığın üzerindeki hâkimiyeti olarak tanımladığı "demokrasi"nin yerine "çoğulculuk," hem azınlığın hem de çoğunluğun haklarının korunması sağlanacaktı.[16] Bu model ve partinin kapılarını etnik çeşitliliğe açması bir kısım Kürtleri cezbetti. 1999'da Türkiye genelinde yapılan bir seçim araştırması, Kürtçe konuşmayanların yüzde 40'ına karşılık, Kürtçe konuşanların yüzde 47'sinin RP'ye destek verdiğini ortaya koydu.[17]

Muhafazakâr ve dindar kadınlar, ilk olarak 1980'lerin sonlarında kentsel siyasetin ve sivil ağların önemli birer aktörü haline geldiler. Kapı kapı dolaşarak oy istediler, gösteriler örgütlediler veya düzenlenen gösterilere

katıldılar, yürüyüşler yaptılar. Çoğu işçi mahallelerinden ve muhafazakâr ailelerden gelen RP'li eylemci kadınların, partinin 1994 ve 1995 seçimlerinde aldığı oylarda büyük payı vardı. RP kadın kolları, 1995 seçimlerine bir ay kala, sadece İstanbul'da, 18.000 kişilik bir ekiple 200.000 kadınla yüz yüze görüşmüştü.[18] 1997'de RP'nin İstanbul'daki üyelerinin üçte biri kadındı.[19] Ancak kadınlar, RP içinde, özerk kadın komisyonları haricinde idari ve mali konularda karar alıcı mevkilerde değildiler. Yine de 1980'lerin sonlarında moda olan bir örtünme biçimiyle, ayırt edici tesettürleri içinde, yürüyüşlerde ve sokaklardaki eylemlerde ön planda oldular. Haziran 1998'de yüzlerce tesettürlü kadın, üniversiteye başörtüsüyle girme hakkını elde etmek için üniversite önlerinde gösteriler yaptı ve Ankara'ya yürüdü.

Sonuç olarak, RP'nin 1983'ten 1998'deki kapatılışına kadar olan siyasi başarısı, İslami okul ve bankalardaki artışın, İslamcı iş çevrelerinin ve kendi örgütleri, yayınları ve farklı giyim kuşam tarzlarıyla siyasallaşmış bir İslami hareketin yaygınlaşmasının da gösterdiği gibi, İslamın Türk kamu yaşamındaki rolünün giderek arttığını yansıtıyordu. Dini simgeler üzerindeki devlet yasağı İslamcı eylemcileri birbirine kenetliyordu. RP'nin başarısı, aynı zamanda, merkez partilerin seçmen nezdinde yarattığı hoşnutsuzluğu ve seçmenin yolsuzlukların, yandaşçılığın ve beceriksizliklerin farkında olduğunun işaretiydi. RP'ye yalnızca Orta ve Doğu Anadolu'daki geleneksel kaleleri olan küçük şehirlerden değil, seküler sol partilere oy veren seçmeni de arkasına aldığı büyük şehirlerden de destek vardı. Parti, seçmen tabanını, kırsal kesimdeki muhafazakâr halktan ve küçük iş çevrelerinden, büyük işletme sahiplerini, kentli profesyonelleri, kadınları, entelektüelleri ve soldan geçiş yapanları kapsayacak biçimde genişletmişti. Kendini salt dini bir parti olarak değil, toplumun her tabakasının derdi olan hususlara kucak açan, geniş ufuklu bir parti olarak sunuyor, reklam kampanyalarında emeklileri, kamu görevlilerini ve başı açık kadınları kullanıyordu. Partinin örgütlenmeye olan yaklaşımı, onu halka daha da yaklaştıran yerel taban örgütlenmeleri gibi bir avantaja sahipti. Kürtlere dilleri ve kültürleriyle ilgili hakları konusunda destek vaat eden parti, çevreyi koruyacağına, toplumsal eşitliksizleri ve yolsuzlukları gidereceğine de söz veriyordu.

Fazilet Partisi

RP'nin yerini alan Fazilet Partisi (FP), Erbakan'ın avukatı İsmail Alptekin tarafından, Anayasa Mahkemesi'nde RP aleyhine açılan davadan olumsuz sonuç çıkması ihtimaline karşı ihtiyaten kurulmuştu. RP'nin yaşadığı eziyet, FP'nin zeminini ve söylemini demokrasi ve insan hakları, siyasal özgürlük ve çoğulculuk yönüne çekti. RP İslamla ilişkisi üzerinden tanımlanan bir partiyken, FP kendini siyasetiyle tanımlanan Müslüman bir parti olarak tasvir ediyordu. Ilımlı, modern bir liyakat partisi olduğunu öne sürerek halkçı ve çevreci bir duruş benimsiyor, örgütlerinin kadınlara ve azınlıklara açık olduğunu ilan ediyordu. Partinin demokratik ilkeleri bu ani keşfinden şüphelenen Kemalistler, onun bu konumlanışını takiyye olarak görüyor ve nihai amacını gerçekleştirmek, yani Türkiye'yi dine dayalı bir devlet haline getirmek uğruna gerçek niyetini gizlediğine inanıyordu.

Siyaseten yasaklı Erbakan, partiyi emanetçi başkan Recai Kutan vasıtasıyla perde arkasından yönetmeye çalıştı, ama iktidar geri çevrilemez biçimde, sözgelimi İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan gibi daha genç, halkçı ve karizmatik liderlerin eline geçmişti. Erdoğan, yeni İslamcı seçmene, yani fikirlerinde radikal ama yaklaşımlarında ılımlı olan orta sınıf genç profesyonellere, öğrencilere ve entelektüellere hitap ediyordu. Genç İslamcı kuşaklar, mahalli velilere ya da tarikatlara sadakatle değil, mevcut siyasi sorunlarla ilgileniyorlardı. Birçoğu, kentlerde yaşayan, laik kurumlarda ya da dini okullarda eğitim görmüş, yükselmek ve iktisadi güvenceye kavuşmak isteyen, ama küresel ekonomiye veya patlama yapmış hizmet sektörüne katılma şansı az olan, yirmili, otuzlu yaşlarını sürmekte olan gençler idi. İslami bir yaşam tarzını ve ahlak değerlerini korurken, bu özlemlere cevap veren yeni fikirlere ve toplum modellerine de açıktılar. Erdoğan'ın halkçılığı, muhafazakâr dini kültür ve hakkı yenmiş gençliğin yükselen özlemleri ile eğitimli İslamcıların yeni fikir ve ideolojileri arasındaki açıklığın üzerinde bir köprü oldu. 2000 yılı baharındaki haber bültenleri, FP içindeki Yenilikçiler'le Erbakan'ın Gelenekçiler'i arasındaki çatlaktan söz etmeye başladı. Erdoğan, zihninde İslamcı fikirler dolaşsa da, partiyi dinden iyice uzaklaştırıp gücünü siyasetten alır hale getirdi.

Erdoğan'ın siyasi yönelimi, sistemli değişimle ilgilenmediği anlamına gelmiyordu. Sözgelimi, Kemalist laiklik yerine, "Amerikan sistemi gibi" bir seküler sistemden yanaydı. Ona göre Kemalizm bir tür din biçimiydi. Oysa sekülerlik insanlara, sözgelimi İslami bir üniversite kurmak veya üniversiteye başörtüsüyle girmek gibi şeyler yapma özgürlüğü tanıyordu. Kadınların ev dışında çalışmasından (ki bunu destekliyordu) şeriata (ki bunun adil bir toplumun mecazı olduğuna inanıyordu) kadar uzanan pek çok konuda daha ılımlı görüşler beyan ediyordu. Israrla, Türkiye'nin yasalarını değiştirmekle ilgilenmediğini, tek derdinin halihazırda kitaplarda mevcut olan yasaları hayata geçirmek olduğunu söylüyordu.

Her ne kadar Erbakan kendini FP içinde giderek daha yalnız hissetmeye başlamışsa da, sahne arkasından partinin icraatı ve politikalarıyla ilgili manevralar yapma çabasından da vazgeçmemişti; FP içindeki kimileri bu manevraların bazılarını kötü zamanlanmış çatışmacı taktikler olarak nitelediler. Sözgelimi, 1999'da FP listesinden meclise yeni seçilen kadın milletvekili Merve Kavakçı başörtüsüyle oturuma katılmaya kalktığında mecliste kıyamet koptu. Kavakçı başörtüsünü çıkarmayı reddedince milletvekili yemini etmesine izin verilmedi ve dışarı çıkarıldı. Daha sonra, Türk yetkililerine haber vermeden ABD vatandaşlığına geçtiği ortaya çıktığında Türk vatandaşlığından da oldu.

Erdoğan, Ocak 1998'de, Türk Ceza Kanunu'nun 312. maddesi uyarınca "halkı sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik etmek" suçundan dolayı siyasetten men edildi. Bölücü faaliyetlerle ilgili davalara bakan, ordu destekli Devlet Güvenlik Mahkemesi, 1997'deki bir seçim kampanyası konuşması sırasında, milli kahraman Ziya Gökalp'in 1920'lerde yazdığı bir şiirden aldığı "Minareler süngü, kubbeler miğfer/ camiler kışlamız, mü'minler asker" dizelerini okumasından yola çıkarak, Erdoğan'ı "dini nefret duygularını kışkırtmak" ve "dini ayaklanma çağrısı yapmak"la suçladı. Erdoğan'ın yandaşları gösteriler düzenleyip dilekçeler yağdırdılar, ama nafile. On ay hapis cezasına çarptırılan ve siyasetten men edilen Erdoğan hücresinden parti işlerini idare etmeye devam etti. Partideki reformcu kanadın başına, Kayserili eski bir iktisat profesörü olan, kırk dokuz yaşındaki Abdullah Gül geçti. FP'nin yeniden yapılanmasındaki

başlıca isimlerden biri olan Gül, partiyi İslam referanslı bir parti olmaktan iyice uzaklaştırıp, demokrasi ve düşünce özgürlüğü temelli "yeni siyaset" dediği şeye yaklaştırdı.

Anayasa Mahkemesi, Nisan 1999'da, laiklik karşıtı faaliyetler suçlamasıyla FP aleyhine dava açtı. 1999 seçimlerinde FP destekçilerinden birçoğu Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) oy verdi. FP'nin oyu yüzde 21'den yüzde 15'e düştü. FP tabanı MHP tabanıyla bazı özellikleri paylaşıyordu, ama MHP geleneksel olarak aşırı sağcı, koyu pan-Türkçü ve milliyetçiydi. MHP'nin kendini göstermesindeki belirleyici etken, pekâlâ, seçimlerin ayrılıkçı Kürt örgütü PKK'nin lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından sonra oluşan aşırı milliyetçi atmosferde yapılmış olması olabilir. 1999 seçimlerinde, başında Bülent Ecevit'in bulunduğu laik milliyetçi Demokratik Sol Parti (DSP) de varlık gösterdi ve Ecevit başbakan oldu.

FP'nin Haziran 2001'de kapatılması üzerine, Necmettin Erbakan'a bağlı muhafazakâr kanat ile Recep Tayyip Erdoğan'a bağlı reformcu kanat yollarını ayırarak yeni partiler kurdular. Muhafazakârların Recai Kutan'ın emanetçi genel başkanlığında kurdukları Saadet Partisi (SP), güçlü, merkezi liderlik yapısını ve önceki İslamcı partileri de niteleyen dini söylemini sürdürdü. Ancak bir sonraki seçimlerde başarılı olamadı ve yüzde 10'luk ulusal barajını geçemeyerek meclis dışında kaldı.

Adalet ve Kalkınma Partisi

Erdoğan, Ağustos 2001'de, kısa adı AK Parti ve sembolü de ampul olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurdu. Yetmiş bir kurucusundan on ikisi kadın olan partinin programında, İslama atıfta bulunulmaktan kaçınılıyor ve demokrasi ve özgürlüğün temel gerekliliği olan laiklik destekleniyordu. Bununla birlikte, laiklik parti ilkeleri arasında devletin din işlerini denetlemesi olarak değil de dine karşı tarafsızlığı olarak tanımlanıyordu. Parti kurulduktan hemen sonra, cumhuriyet savcısı partiyi iki hususta kanunu ihlal ettiği için uyardı: Birincisi, siyasi partilerin kurucu üyeleri başörtülü olamazdı, oysa AKP'nin kadın kurucularının yarısı başörtülüydü; ikinci olarak da, Erdoğan'ın geçmiş mahkûmiyeti parti kurmasına ya da parti başkanı seçilmesine engeldi. Dolayısıyla Erdoğan AKP'nin başına

resmen geçip başbakan olabilmek için yasanın değişmesini beklemeye mecbur kaldı.

Türk İslamcılar ABD'deki 11 Eylül 2001 terör saldırılarına çok çeşitli tepkiler gösterdiler. Daha radikal ve çatışmacı gazeteler ve politikacılar (ki aralarında bazı SP'liler de vardı) Usame bin Ladin'in ilişiğini gösteren yeterince kanıt olmadığını ileri sürüp, saldırılarda İsrail parmağına işaret eden komplo teorilerini dillendirdiler. AKP'deki ılımlı politikacılar ise genelde terörizme, özelde ise El Kaide terör ağına karşı olduklarını belirtip, 11 Eylül olaylarıyla İslamı birbirinden ayırmaya çalıştılar.

AKP, 3 Kasım 2002'deki genel seçimlerde, zayıf bir muhalefet partisi olmayı sürdüren CHP dışındaki yerleşik partilerin tümünü silip süpürerek ezici bir zafer kazandı. AKP hükümeti kurulur kurulmaz bir dizi engelle karşılaştı. AKP'li siyasetçilerin eşlerinin resmi toplantılara başörtülü olarak katılmalarının yasalara aykırı olduğu gerekçesiyle çıkan anlaşmazlıklardan dolayı, devletle ordu arasında gerilim yaşandı. Partinin, ABD birliklerinin Irak'a Türkiye toprakları üzerinden girmesini reddetmesi İslami kimlikten ziyade, Türk halkının büyük çoğunluğunun savaşa ve yol açtığı sivil zayiatına karşı olmasından; savaşın Türkiye'nin de aralarında bulunduğu komşu ülkelere sıçraması kaygısından; savaşın zaten zayıf olan Türkiye ekonomisi üzerinde yıkıcı bir etki yaratmasından duyulan korkudan ve hem dindar hem de laik Türklerin karşı olduğu bir projede Türk askerlerinin hayatını tehlikeye atma konusundaki isteksizlikten kaynaklanıyordu.

AKP artık politika kararlarını İslam felsefesi temelinde almadığını, seküler bir programı olduğunu ve başında bulunduğu devletin seküler niteliğini değiştirmek gibi bir niyetinin olmadığını anlatmaya çalıştı. Kendini, daha çok, seküler bir hükümet aygıtını işleten muhafazakâr demokrat bir parti olarak takdim etti. Ancak hükümet görevlileri, sahip oldukları Müslüman ahlaki değerlerini koruduklarına işaret etmeye özen gösterdiler. Parti liderleri onaylamasa da, parti yandaşlarının en azından bir kısmı için İslam güdüleyici bir gerekçe olmayı sürdürmektedir. Bunun bir göstergesi, başörtüsünün hâlâ parti gündemindeki en temel sorunlardan biri olmaya devam etmesidir.

AKP'nin önde gelen mensuplarından bazıları, örneğin ilahiyat profesörü ve devlet bakanı Mehmet Aydın, Ankara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesindeki bir grup reformcu entelektüelin geliştirdiği, tamamen Türkiye'ye özgü bir İslami felsefeden etkilenmiştir. Reformcu Arap İslamının reddini gerektiren bu felsefe İslam hukukuyla devlet arasında köprü kurar ve dine insan tabiatından gelen ya da içkin bir durum, laik devlete ise idari bir mekanizma olarak bakar. Böylece, demokratik, laik bir hükümetin siyasi liderlerinin şahsi düzeyde İslami değerleri benimsemesinde hiçbir çelişki olmadığını varsayar. Bu entelektüeller, geleneksel Müslümanlardan ve radikal İslamcı entelektüellerden eleştiri alırken, AKP üzerindeki etkileri fikirlerini ana akım haline getirmiştir.

Alevilik ve Tarikatlar

Alevi azınlıkların ve Sünni tarikatların siyasi bağlılıkları da din ile devlet arasındaki ilişkiye tesir etmiştir. Türk ve Kürt kökenli Aleviler, Türkiye'deki en büyük gayri Sünni inanç topluluğudur. Alevilerin topluca yapılan ibadetleri, özellikle müzik ile tasavvufu bir araya getirmeleri ve kadınlarla erkeklerin birlikte katılmaları bakımından Sünni ibadetlerinden ayrılır. Aleviler namaz kılma ve oruç tutma gibi, Sünnilere göre farz olan şartlara riayet etmedikleri gibi, müziğin başrolde olduğu cem ayinlerinde kaçgöç yoktur. Alevi cemaati babadan oğla geçen bir dini liderliğe dayanır. Bazı Alevi inanış ve görenekleri Şii İslamıyla benzerlik gösterirken, bazılarının kökeninin İslamiyet öncesine dayandığına inanılır. Aleviler yüzyıllar boyunca dışlanmış ve Sünni çoğunlukça sapkın sayılan inançları yüzünden kıyıma uğramışlardır.

Aleviler geleneksel olarak toplumsal bakımdan liberal, siyasi bakımdan da merkezin solunda olmalarına rağmen, Türkiye'deki ılımlı İslam tartışmalarında hep göz ardı edilmişlerdir. Bu ihmal, onların 1960'lar ve 1970'lerin kargaşalı ortamında solcu eylemcilerle birlik olmuş olmalarından kaynaklanıyor olabilir. Bununla birlikte, 1980'lerde, sözde Sünni İslam tehdidini göğüslemekte devletin müttefiki olarak görüldüler. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra diğer İslami kuruluşlarla birlikte kapatılan dergâhlarını açmalarına ve cem ayinlerini açıkça icra etmelerine izin verildi. Bu reformlar kimilerinin Alevi uyanışı ya da Alevilerin yeniden siyasallaşması adını verdiği, sayısız Alevi derneğinin ve vakfının kurulduğu,

yerel ve ulusal Alevi radyolarının açıldığı bir sürece götürdü. Alevi faaliyetlerine katılım özellikle şehirlerde arttı. Tıpkı Sünni İslamcı hareketler gibi, Alevilerin kamusal alandaki mevcudiyeti de kitle gösterileri, sivil örgütler ve basın yayın araçları (kitaplar, dergiler ve gazeteler) şeklini aldı. Bu süreç Alevi cemaati içinde bir otorite bunalımı da yarattı, çünkü yeni, sivil ve kültür odaklı Alevi kimliği, otoritesini kutsal nesebinden alan geleneksel liderlere meydan okuyordu.

Türkiye'de Nakşibendilik, Süleymancılık ve Nurculuk gibi pek çok güçlü Sünni tarikatı vardır. Tarikatlar ve dervişlik her ne kadar Cumhuriyet'in kuruluşundan hemen sonra yasaklanmış ve tekke ve dergâhlar kapatılmışsa da, gizlice faaliyet göstermeyi sürdürmüşlerdir. Çok partili siyasi hayata geçildiği 1945'ten itibaren ve siyasetçilerin, dini liderlerin oy nüfuzunu fark etmeleriyle birlikte, Türk siyasi hayatında yeniden arzı endam ettiler. Siyasi yelpazede muhafazakârlıktan merkezin soluna kadar uzanan dini topluluklardan Nakşibendilik veya Süleymancılık gibi köktenci tarikatlar, İslamcı ya da muhafazakâr merkez partilerini tutarken, Bektaşilik ve Mevlevilik gibi felsefi olarak merkezin solundaki tasavvufi tarikatlar yahut toplumsal ve siyasal olarak liberal Aleviler, CHP gibi laik partilerle ittifaka girme eğiliminde idiler.

Said Nursi'nin (1877-1960) Risale-i Nur eserine dayanan Nurculuk akımından çıkma Gülen hareketi de, benzer biçimde, daha ılımlı bir Türk İslamının savunucusudur. Said Nursi din ile bilim arasında bir çelişki olmadığını savunuyordu. 1950'lerde Türkiye'nin her yerine yayılan Nurculuk akımı özellikle laik eğitim sisteminden yetişmiş olanlara hitap ediyordu. Nurculuğun meyvelerinden biri de karizmatik vaiz Fethullah Gülen'in fikirleri etrafında gelişti. Türkiye'nin büyük şehirlerinde bir dernekler ağı şeklinde örgütlenen Gülen hareketi, Gülen'in öğretilerini yayan koca bir yayın sektörü işletmekte ve Türkiye ile Orta Asya ülkelerinde kurduğu yüksek nitelikli okullarla dikkati çekmektedir. Gülen, hoşgörüsü ve öteki din ve mezheplerle diyaloğa açık olması bakımından Arap İslamından farklı bir Anadolu İslamı olduğunu savunmaktadır. İslamiyetin ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleriyle bağlantılı İslamlaşmış Türk milliyetçiliğinin liberal bir yorumunu savunan Gülen, yazılarında dinin şahsi bir mesele

olduğunu ve gereklerinin kimseye dayatılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bilginin peşinde koşmanın ve modern dünyayla bütünleşmenin (Batı'nın teknolojisini, kılık kıyafetini ve bir dereceye kadar da yaşam tarzını benimsemeyi içerse dahi) önemine inanmaktadır. Gülen'in takipçileri, onun tebliğini yaymak için eğitsel ve kültürel faaliyetler düzenlemekte, öğrenci yurtları ve yaz kampları açmakta, medya kuruluşları kurmaktadır. Hareket işadamlarını ve toplumun eğitimli bireylerini de cezbetmektedir.

Ancak hareketin elde ettiği başarı, laikler arasında takiyye şüpheleri uyandırmıştır. Gülen hareketiyle devlet arasındaki ilişkiler, 1980'lerde tekil siyasetçilerin sessiz sedasız desteklemesinden 1990'larda bastırılmaya, 2000'lerde ise ideolojik nüfuza uzanır. 1980'lerde Türk ordusu ve devleti, solcu ideolojilerin cazibesinin önüne geçme hamlesiyle Türk-İslam sentezini desteklediler. Gülen marka Türk İslamı, onun İslami eğitime verdiği önem ve dini ahlakla modern devlet kurumlarının uyumuna olan inancıyla ideal gibi gözüktü ve başlarda desteklendi. Ancak 1990'larda kamuoyu yoklamalarında İslamcı partiler ön plana çıkmaya başladıkça, devlet ve ordu ile olan ilişkiler de soğudu. Bu makalenin yazıldığı sırada, başlarda tedavi olmak için geldiği ABD'de kalan Gülen, tutuklanma tehlikesi yüzünden geri dönemiyordu. Takipçilerinden bazıları hükümette önemli makamlara gelmiştir.

Örtünme Meselesi

Siyasal İslamın en gözle görülür sembollerinden biri de, "yeni İslami kadının" amblemi haline gelen ve İslamcı akımın başat simgelerinden biri olarak benimsenen tesettürdü. Bu giyim biçiminde, uzun, oldukça bol kesimli bir manto, her sezon değişen soyut motiflerle süslü, son derece büyük bir başörtüsüyle tamamlanıyordu. Saçların tamamını, alnı ve boynu kapatan örtü, her zaman olmasa da, bazen omzu ve göğsü de örtüyordu. Kendi modaevleri ve küresel pazarlarıyla bu ikili, eskinin yerli malı, daha sade örtülerine benzemeyen, gayet şık bir takım halini almıştı. Tesettür 1980'lerde ortaya çıkan bir modaydı. 2000'lere gelindiğinde, başörtüsüne blucinin ve vücuda oturan eteklerin eşlik ettiği görüldü. Bütün vücudu örten, siyah ya da lacivert renkli çarşaf ise tutucu mezheplerin mensuplarınca giyilen, o kadar yaygın olmayan bir örtüydü.

Tesettürün yaygınlaşarak siyasi bir simge halinde meşrulaşması, Müslüman kadınlara önlerindeki faaliyet alanlarını yeniden tanımlama imkânı sağladı. İslamcı hareket örtünen muhafazakâr kadınların siyaseten aktif olabilmelerine fırsat verdi. İslami kuruluşlar mesleki eğitim merkezleri kurmaya, kadınlara ve erkeklere sertifika vermeye başladı. Kız ve erkek yurtları açmaya, üniversiteye giden genç kızlara (her ne kadar bu genç kızlar üniversite kampüslerinde başörtüsünü yasaklayan çeşitli kanunlarla engellense de) burs vermeye koyuldular. Bütün bu gayretler sonucunda, bazı kadınlar profesyonel alanda zor da olsa tutunmayı ve "yeni İslami kadın" kavramının gelişebileceği bir temel oluşturmayı başardı. İslamcı entelektüel söylem, İslamcı projeyi, aksi takdirde "halk İslamı" ile yetinmek zorunda kalacak olan, daha düşük eğitim ve kültür düzeylerinden gelme grupların "gerçek İslam"la tanıştırılması olarak betimliyordu.[20] İslamcı tepeden inme yaklaşım da, Kemalist seçkinler gibi, eğitimli seçkinlerin önderliğine ve seçkin üslupları ve yaşam tarzlarıyla örnek teşkil etmelerine dayanıyordu.

İslamcı bir kimliğin ve simgelerinin ticarileşmesinin ve medyada popülerleşmesinin bir sonucu da İslami ürünlere dayalı, bilinçli bir İslami burjuva yaşam tarzının gelişmesi oldu. Müteahhitler 1990'larda etrafı duvarlarla çevrili lüks İslami siteler yapmaya giriştiler. İslamcı moda, giyenin açıkça orta sınıf olarak teşhis edildiği yeni, modaya uygun örtünme biçimleri sergilemeye başladı.[21] Bütün bunlar, toplumsal kesimlerin iktisadi düzenindeki değişmeyi ve kendini dindar olarak tanımlayan Müslüman iş çevrelerinin ("İslami sermaye" veya "yeşil sermaye" olarak bilinen) 1980'ler sonrası ekonomideki gücünü aksettiriyordu.

AKP hükümeti, başörtülü kadınlara üniversite ve meclisi yasaklayan kanunları değiştirerek, dindar kadınların kamusal alana katılımlarının önünü daha da açma sözü verdi, ancak parti hiyerarşisinin erkek ağırlıklı terkibi ile ordu, hükümet ve yargı sistemindeki Kemalist unsurların direnişi bunu olanaksız kılmaktadır. İslamcı partilerin 1980'lerden bu yana gösterdiği başarıda kadınların rolü tartışmasız bir şekilde önemli iken, kadınlar parti gündeminin belirlenmesinde ön planda olmamışlardır. İslamcı kadınlar dergilerde ve gazete sütunlarında seslerini kamuoyuna duyurma imkânı bulmaktadır, ancak bu genellikle öteki kadınlardan meydana gelen

bir okuyucu topluluğuyla sınırlıdır.[22] İslamcılar 1980'lerde –başörtülü kadınların seçilmesini engelleyen kanunları suçlayarak– hiç kadın milletvekili adayı, kadın belediye başkanı, kadın belediye meclisi üyesi veya kadın vali çıkarmıyorlardı. Kamu önünde İslam kardeşliğini dillendiren veya bu konuda başı çeken tek bir kadın yoktu. Kadınların tartışması veya halk önünde görünmesi gerektiğinde, İslamcılar kendi saflarından kadınları bulup çıkarmak yerine, genellikle hareketin dışından gelen ve örtülü olmayan kadınları öne sürüyorlardı. İslamın Türk devleti ve toplumundaki rolü konulu tartışmalar ve konferanslara kadın konuşmacıların katıldığı nadirdi. Her ne kadar partiye destek sağlamadaki önemli rolleri göz önünde bulundurulduğunda sayıları veya mevkileri beklenenin altında kalsa da, AKP parti yönetimine daha çok kadını kattı. Böylece bir dava olarak örtünme bir yandan kadınlara harekette merkezi bir rol oynama şansı sunuyor, bir yandan da örtünmenin hâlâ ataerkilliğe ve kamusal alandan dışlanmaya bağlanan kültürel ve sembolik boyutları konusunda bir ikilem yaratıyordu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyılın başlarındaki kuruluşunun ardından, Kemalizm kamusal alanı kadınlara uyacak biçimde yeniden tanımlayarak onların eğitim görmelerini, siyasete ve çalışma hayatına atılmalarını teşvik etti. Benzer biçimde İslamcı akım da, 1980'ler ve 1990'larda kamusal alanı örtülü kadınlara uyacak şekilde tanımladı. Ne var ki, Kemalist ideal gibi İslamcı ideal de, esas olarak, seçkin kesimden ve orta sınıftan kadınlar için geçerli olup, işçi, kırsal kesimden ya da yoksul kadınların genel katılımına kapıyı pek az aralamış haldedir. Seçkin İslamcı kadınlar, piyasa ve medyayla birlikte onları orta sınıf olarak yaftalayan münhasır örtünme ve yaşam tarzı biçimleri dahil, metalaşmış bir İslamcı özel alan geliştirme çabasını sürdürmektedirler. Kadınlara yeni kamusal alanlar açılır ve özel alan yeniden tanımlanırken, daha alt sınıflardan kadınlar, tüm eylemciliklerine rağmen, bu açılımların yarattığı fırsatlardan muhtemelen daha az yararlanabileceklerdir.

Sonuç

Türkiye'deki İslamcı siyaset, devletin İslam üzerinde baskı kurduğu, onu denetlediği ve daha sonra da denetimleri kaldırdığı karmaşık bir tarihin meyvesidir. Bu tarih, başka iktisadi ve siyasi etmenlerle birleşerek,

1980'lerde İslamın siyasi arenaya adım atmasının kurumsal temellerini de beraberinde getirmiştir. Kemalist devlet denetimine rağmen, İslam Türk toplumsal ve siyasi hayatının önemli bir unsuru olmayı sürdürmüştür. 1980'lerden başlayarak, İslami ilkelere dayanan ve toplumsal sınıf ve etnik hatları boydan boya keserek geniş muhafazakâr kadın kitleleri de dahil olmak üzere yeni toplumsal grupları siyasi sürece sokan bir eylemcilik meydana gelmiştir. Kemalist programa muhalefet, başörtüsü yasağı gibi belli konular ve semboller üzerinde merkezlenmiştir. Bir dizi İslamcı parti sırayla kapatılmış, yerine farklı bir isim ve programla yenisi kurulmuştur. Bu partilerde, iktidar tabanını kentsel ağlarda bulan ve popülist bir söylem benimseyen genç İslamcılarla, siyasi üslubu merkeziyetçi, otoriter ve tepeden inmeci Türk siyasal kültüründe yatan yaşlı liderler arasında iktidar mücadeleleri yaşanmıştır.

Çağdaş Türkiye'de, İslam ve ulusal siyasal yaşamdaki rolü hususunda radikalden ılımlıya kadar uzayan ve hem milliyetçilikle hem de çoğulculukla ilişkili bir İslamcı anlayış mevcuttur. İslamcı entelektüeller, kadınların rolleri, etnik azınlıkların hakları ve iktisadi pratik konusunda çeşitli duruşlar sergilemektedir. Türk İslamcı siyaset 1990'lardan bu yana modernist esinli radikal Arap İslamından genel bir uzaklaşma içindedir. Sonuçta, dindar Müslümanların yönettiği seküler bir hükümeti bir çelişki olarak görmeyen, daha ılımlı bir Türk siyasal İslamı telaffuz edilmiştir.

NOTLAR

1 A. Çarkoğlu ve B. Toprak, Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, 2000), s. 45.

2 A.g.e., s. 43, 27.

3 E. Zürcher, Turkey: A Modern History (Londra: I.B. Tauris, 1997, 2. baskı), s. 243-45.

4 H. Gülalp, "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party," The Muslim World 89, 1 (Ocak 1999), s. 27.

5 F. Ahmad, The Making of Modern Turkey (Londra ve New York: Routledge, 1993), s. 221.

6 A. Öncü, "Packaging Islam: Cultural Politics on the Landscape of Turkish Commercial Television," Public Culture 8, 1 (Güz 1995), s. 58.

7 B. Toprak, "Civil Society in Turkey," Augustus Richard Norton (der.), Civil Society in the Middle East, cilt II (Leiden: Brill, 1996) içinde, s. 102.

AHMET YÜKLEYEN

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE'DE TASAVVUF VE İSLAMİ TOPLULUKLAR

Tasavvuf, çilecilik ve Batınilik vasıtasıyla fıkhın ötesine geçerek (illa reddederek değil) ruhani hakikat arayışına dayanır. Tarikatlar, Kuran'da, biri zahir, öteki batın olmak üzere iki anlam düzeyi olduğuna inanırlar. Zahir herkese açıktır, ama daha az değerlidir; batına ise ancak tarikatların müritleri erebilir.

Her tarikatın, ilahi aşk ve hakikate ulaşmak için şeyhinin öğretilerine dayanan farklı bir yolu vardır. Mürit, dünyevi heveslerden arınma yolunda kendisine riyazet, murakabe ve zikir gibi nefis terbiyesi vazifeleri veren şeyh ile şahsi bir ilişki kurar. Osmanlı döneminde, Nakşibendilik, Kadirilik ve Mevlevilik gibi tarikatlar Sünni inanışa riayet etmekle birlikte, tasavvufi tecrübeyi fıkhi şekilciliğin üstünde tutuyorlardı. Geniş tekke zincirleri vasıtasıyla geleneksel Sünni İslamın devamını sağlamaktaydılar. Bunların yanı sıra, Şii inançlarıyla İslamiyet öncesine ait halk inanışlarını harmanlayan Bektaşilik gibi aykırı tarikatlar da mevcuttu.

Tasavvuf geleneğinden çıkan, ama şahsi maneviyattan uzaklaşıp toplumun İslami bilincini artırmayı hedefleyen, daha kurumsal bir toplumsal ve siyasi proje olmaya doğru kayan dini cemaatler de vardır. Bu cemaatler, toplumsal ve dini faaliyetlere, bireyin tasavvufi tecrübeler vasıtasıyla manevi terakkisinden daha fazla ehemmiyet verirler. Takipçiler liderin ruhani kılavuzluk vasıflarından ziyade, dini öğretilere ve topluca yapılan faaliyetlere vurgu yaparlar. Bunun karşılığında cemaat lideri de toplumsal, dini, eğitsel projeler ve hayır işleri geliştirir ve takipçiler inanç çerçevesinde seferber olup bu projelere destek sağlar. Aşağıda anlatılan Süleymanlı ve Nurcu cemaatleri bunlara örnektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'teki kuruluşuyla birlikte İslami örgütlenmeler ve dini uygulamaları dönüşüme uğradı. Atatürk'ün 1924'te Başbakanlığa bağlı olmak üzere tesis ettiği Diyanet İşleri Başkanlığı, cami, dini okul ve kursların idaresinden sorumlu tek mercidir, ancak bağımsız

tarikatlar varlıklarını sürdürmekte ve Türk toplum ve siyasetinde önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2009 yılı faaliyet raporuna göre 58.839'u imam olmak üzere toplam personel sayısı 80.153 olmuştur.

Devlet tarikatları 1925'te kaldırdı, ancak çoğu faaliyetlerine gizliden gizliye devam etti. Mevlevilik gibi, çarpıcı törenleri, ayırt edici kıyafetleri, özel binaları ve törenleri olan tarikatlar dini merasimlerini yürütmekte daha fazla zorlandılar, çünkü göz önünde olmaları sebebiyle kolayca teşhis edilip denetime tabi tutulabiliyorlardı. Oysa Nakşibendi tarikatı, kısmen bir tekkesi olması gerekrnediği ve en önemli törenlerinden biri sessizce, göze çarpmadan yapılan zikir olduğu için, hem 1925'teki yasağa hem de 1930'lardaki baskılara rağmen ayakta kalmayı başardı. Bütün tarikatlar devletin laikleşme yönündeki kısıtlamalarını gevşettiği 1960'lara kadar faaliyetlerini gizlilik içinde devam ettirdiler.

Tarikatlar

Nakşibendi tarikatının silsilesi İslamiyetin ilk halifesi Hz. Ebubekir'e dayanır. Kurucusu, Türkistanlı Bahaeddin Nakşibendi'dir (1318-89). Tarikata en önemli katkıyı yapan şahıs, Nakşibendilik geleneğini yeniden tanımlayan ve bu yüzden de Müceddid (yenileyen) diye anılan Hintli Ahmed Sirhindi'dir (1536-1625). Maddi dünyayla manevi dünyayı birbirinden ayırmayan Ahmed Sirhindi, siyasal ve toplumsal hayatta faal olmanın manevi mükâfatları olacağını vaaz ediyordu. Nakşibendi tarikatı, Şeyh Mevlana Halid-i Bağdadi (1776-1827) zamanında dinde yeniliğe karşı Sünniliği dayatmaya başladı ve aykırı topluluklara, örneğin Osmanlı topraklarındaki Bektaşilere zulmetti. Bu riayet gösterisi onlara Osmanlı sultanlarının desteğini kazandırdı.

Nakşibendi tarikatı Milli Mücadele'yi desteklemişti, ancak diğer tarikatlarla birlikte 1925'te yasaklandı. Ancak camilerde ve müritlerin evlerinde faaliyetlerine gizlice devam etti. 1960'lardan sonra, özellikle Şeyh Mehmed Zahid Kotku'nun (1897-1980) ve Şeyh Muhammed Raşid Erol'un (1929-96) başında bulunduğu iki kolu vasıtasıyla devlet ve toplum üzerindeki gücünü artırdı. İstanbul'daki İskenderpaşa Camii'nden şehirli

ve eğitimli orta sınıfa seslenen ve iktisadi kalkınmanın İslami açıklaması dahil, İslamiyet ile modernitenin birbiriyle uyuştuğunu vurgulayan karizmatik Şeyh Kotku'nun çevresinde, gelecekte cumhurbaşkanı olacak Turgut Özal, ve başbakan olacak Necmettin Erbakan ile Recep Tayyip Erdoğan da bulunuyordu. Şeyh Raşid Erol tekkesini Güneydoğu Anadolu'daki Menzil köyünde kurdu ve siyasetten uzak durdu.

Mevlevilik ve Kadirilik gibi öteki tarikatlar çağdaş Türkiye'de Nakşibendilik kadar yaygınlığa sahip değildir. Mevlevi tarikatı, Mevlana Celaleddin Rumi'nin 1273'teki ölümü üzerine müritlerince kuruldu ve başına ilk olarak oğlu Sultan Veled Çelebi geçti. Mevleviler "semazen" olarak biline gelir, çünkü sema denilen ve müzik eşliğinde dönülerek yapılan bir ayinle zikrederler. Mevlevilik, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mısır, Suriye ve Balkanlar'a kadar yayılmış, köklü bir tarikattı. 1925'te o da yasaklandı, ancak Türk devleti 1950'lerde semazenlerin turistik değerini keşfetti ve her yıl Konya'da, Mevlana'nın ölüm yıldönümü olan 17 Aralık'ta halka açık sema töreni yapılmasına izin vermeye başladı. Turistlere yapılan bu törenler bugün gayet yaygındır.

Kadiri tarikatı, İran'ın Geylan vilayetinde doğmuş olan, âlim ve mutasavvıf Şeyh Abdülkadir Geylani'nin (1077-1166) öğretileri üzerine kurulmuştur. Hindistan, Pakistan, Türkiye, Balkanlar ve Doğu ve Batı Afrika'nın pek çok yerinde Kadiri tekkeleri bulunmaktadır. Tarikat, Sünni İslam dışında kendine has bir öğreti geliştirmemiş, ancak imanı tasavvufi deneyim üzerinden yorumlamıştır. Kadiri silsilesi Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali ile başlar. Kadirilik 19. yüzyılda Türkiye'nin hâkim tarikatlarından biriydi. Ancak 1925 ile 1953 arasında faaliyetten men edildi. Günümüzde sadece İstanbul, Tophane'de bir tekkesi ve elli müridi vardır.[1]

Bektaşi tarikatı ise 13. yüzyılda Hacı Bektaş Veli tarafından kurulmuştur. 16. yüzyılda daha örgütlü bir yapıya kavuşarak bugünkü şeklini almıştır. Bektaşilik, Şii İslamla tasavvuf kavramlarını bir araya getirir. Hz. Ali'ye ve On İki İmam'a hürmet eden Bektaşiler, kadim Acem bayramı Nevruz'u Hz. Ali'nin doğum günü olarak kutlarlar.

İslami Cemaatler

Türkiye'de tarikatlardan evrilmiş pek çok İslami cemaat de bulunur. Bu cemaatlerin en büyüğü, adını geç Osmanlı dönemi din âlimlerinden kurucusu Süleyman Hilmi Tunahan'dan (1888-1959) alan Süleymanlı (ya da Süleymancı) cemaatidir. Dört milyon takipçisiyle Türkiye'deki en büyük İslami cemaatlerden biri olan Süleymanlılar,[2] iç disiplinini sağlayan hiyerarşik ve son derece merkezi yapısıyla bir toplumsal örgütlenmedir. Takipçileri Tunahan'ın, Nakşibendi tarikatının şeyhlerinden müteşekkil Altın Silsile'nin otuz üçüncü ve son halkası olduğuna inanırlar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesine karar verdiğinde, Tunahan Arapça Kuran öğretmeyi kendine vazife edindi. Erken Cumhuriyet'in katı laikleşme projesine karşı, Sünni inancı yaymak üzere yeni müritler edindi ve onları vaiz olarak eğitti. Aynı zamanda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetiminden uzak bir gizli dini eğitim sistemi kurdu.

Süleymanlı cemaati toplu zikir ve kabul töreni gibi tasavvuf geleneğine ait bazı unsurları barındırır, ancak toplum üzerindeki asıl etkisini, ana faaliyeti olan Kuran kurslarına borçludur. Süleymanlı din okullarından mezun olanlar, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev alabildikleri gibi, cemaate ait bağımsız –ve dolayısıyla gayri resmi– Kuran kurslarında da çalışabilmektedirler. Devletin Süleymanlı cemaatine karşı tutumu değişken olmuştur; kâh gözetmiş, kâh rahat vermemiştir. Tunahan üç kez hapse atıldı, ama aleyhinde herhangi bir suçlama yapılmadan serbest bırakıldı. 1949'da çok partili siyasete geçişle birlikte, Süleymanlı cemaati Kuran Kursları Derneği olarak kurumsallaştı. Devletin bu derneği tanıması karşılığında, cemaat de 1950'ler ve 1960'larda devletten yana ve milliyetçi bir duruş benimsedi. 1971 darbesinden sonra tüm Kuran kurslarının millileştirilmesi üzerine ise kurslarından bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idaresine geçti. Devlet 1980 darbesinden sonra Süleymanlı cemaatini destekledi, çünkü cemaat sol hareketin karşısına bir "Türk-İslam sentezi" çıkarılması yönündeki resmi politikaya hizmet etmekteydi. 1966 itibariyle Süleymanlı Kuran kurslarının sayısı 3.000'e ulaşmıştı.[3] Tunahan ölümünden sonra yerine geçecek bir lider belirlemediğinden, 1971'de örgütlenmenin başına damadı Kemal

Kaçar geçti. Kaçar'ın 2000'deki ölümü üzerine ise, Tunahan'ın torunu Ahmet Arif Denizolgun, kardeşiyle bir süre çekiştikten sonra lider oldu.

Nur –ya da Nurcu– Hareketi, Türkiye'deki başlıca İslami harekettir; mensupları tahminen 2 ile 6 milyon arasında değişen bir düzine civarı cemaatten meydana gelir. Siyaset, medya ve eğitim alanlarındaki Nurcu ağları, cemaate toplumsal yaşamda güç katarlar. Nur Hareketi, Said Nursi'nin (1876-1960) Risale-i Nur adlı Kuran tefsirlerine dayanır. Said Nursi, Nakşibendi tarikatından etkilenmişse de, hiçbir zaman bir tarikat mensubu olmamıştı. Materyalizm ve pozitivizmle mücadele etmek için muhakeme ve tefekkür yoluyla imanı güçlendirmeye odaklanmıştı. Felsefesinin özgünlüğü, doğanın Tanrı'nın çeşitli isimlerinin tezahürü olduğu yönündeki savından ileri geliyordu. Dolayısıyla din ile bilim arasında herhangi bir çelişki söz konusu olamazdı, çünkü din Kuran'a, yani "Allah'ın Kelamı"na dayalıydı, bilim de doğanın, yani Tanrı'nın yaratısının incelenmesiydi. En küçük zerreciğin bile, Tanrı'nın mucizesinin bir işareti ve kanıtı olan mükemmel bir tasarım olduğunu savunan Said Nursi'nin kurduğu Nur cemaatinin en önemli dini faaliyeti Risale okumalarıdır.

Said Nursi'nin 1960'taki ölümünden sonra alt gruplara ayrılan takipçileri, siyasette, yayıncılıkta, eğitimde ve medyada çeşitli İslami faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bazı Nurcu cemaatler sadece Risale-i Nur'u yayınlamak ve okumakla meşgul olurken, diğerleri, örneğin *Yeni Asya* gazetesi çevresinde örgütlenenler, Demokrat Parti ve Doğru Yol Partisi gibi merkez sağ partilere destek vermişlerdir.

1980'lerden sonra ise, karizmatik vaiz Fethullah Gülen'in (d. 1938) takipçileri, Nurcu cemaatlerin önde gelen topluluğu halini aldı. Faaliyetlerini eğitim alanına yoğunlaştıran Gülen Cemaati, yaz kampları, öğrenci yurtları, liseler ve üniversiteler açmaktadır. Dünyanın 91 ülkesinde, Gülen Cemaati'yle ilişkilendirilen, 100.000'den fazla öğrencinin okuduğu 500'ü aşkın lise bulunmaktadır.[4] Bu okulların beşte biri bağımsız Orta Asya devletlerindedir. Eğitimdeki bu kurumsallaşmaya, uydu yayını yapan televizyon kanalı Samanyolu TV ile *Zaman* gazetesini ve haftalık, aylık dergileri kapsayan ve giderek büyüyen bir medya ağı eşlik etmektedir. 1990'larda hoşgörü ve dinler arası diyalog üzerinde durmaya başlayan Gülen, Hıristiyan ve Yahudi

cemaat liderleriyle görüşmüş, bu bağlamda 1998'de Vatikan'da Papa II. John Paul'ü ziyaret etmiştir. Gülen ılımlı, vatansever ve liberal İslam yönünde demeçler veriyorsa da, Türk devleti onun artan ulusal ve uluslararası nüfuzunu laiklik karşısında bir tehdit olarak görmekte ve aleyhinde davalar açmaktadır. 1999'da aslen sağlık sorunları nedeniyle ABD'ye giden Gülen, orada fiilen siyasi sığınmacı olarak kalmıştır.

Milli Görüş, 1970'te Milli Nizam Partisi ve 1972'de Milli Selamet Partisi'yle (MSP) başlayarak, kurduğu bir dizi siyasi partiyle İslamcı bir gündem izleyen Necmettin Erbakan'ın temelini attığı siyasal İslamcı hareketin ideolojik zeminini oluşturur. MSP ile Erbakan'ın daha sonra yönettiği İslamcı partiler (Refah Partisi ve Fazilet Partisi), Nakşibendiliğin İskenderpaşa kolu ve siyaseten faal Nur cemaatleri dahil olmak üzere, İslami çevrelerin büyük çoğunluğunun desteğini toplamış ve siyasal İslamcı Milli Görüş çizgisini devam ettirmiştir. Milli Görüş hareketi içinde, Erbakan'a sadık olan ve yeni kurulan Saadet Partisi'ne geçen ilk kuşak liderler ile Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül gibi isimlerin liderliğini yaptığı Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kuran genç kuşak arasında bölünme yaşandı. AKP Milli Görüş'ten ayrıldığını ilan ederek muhafazakâr demokrat bir parti haline geldi.

Türkiye'deki en büyük gayri Sünni mezhep olan Alevilerin ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 15'ini meydana getirdikleri tahmin edilmektedir. Bünyesinde Şii İslama, Bektaşiliğe ve Türk şamanizmine ait unsurları bir araya getiren Alevilik, cem evlerinde müzik eşliğinde gerçekleştirilen semah törenleriyle bilinir. İnançlarında olduğu kadar, merasimlerinde de toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetirler. Alevi inanışları, "dede"ler silsilesi üzerinden ağızdan ağza aktarıldıklarından, farklılık gösterirler. Meşru halife olarak sadece Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'yi tanıyan Aleviler, namaz, oruç ve hac gibi İslami gerekleri yerine getirmezler. Alevi inanışında 13. yüzyıl Anadolu'sunda yaşamış olan Hacı Bektaş Veli'nin insancıl ve tasavvufi yolu esastır. Sünni Osmanlı sultanları Alevi isyanlarını bastırdı ve 16. yüzyılda Sünni Osmanlı İmparatorluğu ile Şii Safeviler arasındaki iktidar mücadelesi sırasında Alevileri katlettiler. 1920'lerde Aleviler, dini özgürlüklerine kavuşmak amacıyla laik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna

destek verdiler. 1960'larda ve 1970'lerde pek çok Alevi solcu siyasette faaliyet gösterdi. 1980'ler farklı şekillerde tanımlanan Alevi kimliğinde bir canlanmaya şahit oldu. Kimi Aleviler inançlarını Şiiliğin Türkiye'deki kolu olarak görürken, diğerleri onu bir tür halk İslamı yahut tarikat olarak niteler. Bektaşi tarikatı ile Alevi cemaati, gerek inançlar gerekse ibadetler bakımından yakından ilişkilidir. Ancak Bektaşi tarikatına sonradan girilebilirken, Alevilik ancak doğumla edinilen bir mevkidir. Çağdaş Türkiye'de Alevi cemaatleri genellikle bütüncül bir Alevi-Bektaşi kültürünün parçası addedilirler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve laik politikalar gütmesiyle tasavvuf geleneğinin özel alana çekilmesine rağmen, tarikatlar ve İslami cemaatler Türkiye sivil yaşamına sıkı bir geri dönüş yapmışlardır. Devlet de mevcut siyasi koşullara göre, bu tarikat ve cemaatleri ya gözetmiş ya da ezmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı onların kamusal alandaki nüfuzunu dengelemek üzere kurulmuştur. Ne var ki, laik devletin en güçlü müttefiki olan Alevi cemaati Diyanet İşleri'nde temsil edilmemekte, ancak bu yöndeki tartışmalar sürmektedir. Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı'dan kalan dini çeşitlilik mirasını bu yolla muhafaza etmekte ve ihtiyatla kontrol altında tutmaktadır.

NOTLAR

1 Bkz. www.tempodergisi.com.tr/toplum.politika/06497/?printerfriendly=yes (son ziyaret 15 Ocak 2006).

2 Hakan M. Yavuz, Islamic Political Identity in Turkey (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2003), s. 145.

3 Mustafa Aydın, "Süleymancılık," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, cilt VI (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

4 Hakan Yüksel, "Gülen'in Eğitim İmparatorluğu," Yeni Aktüel 13 (2005).

Yeşim Arat

ÇEKİŞME VE İŞBİRLİĞİ: TÜRKİYE'DE KADINLARIN GÜÇLENME MÜCADELELERİ[1]

Türkiye'de kadınların güçlenme mücadeleleri, devletin önayak olduğu modernleşme süreciyle yakından bağlantılıdır. Kadınlar, imkânlarını genişletme mücadelesinde, modernleştirici devletle olduğu kadar birbirleriyle de çekişme ve işbirliği içine girmişlerdir. Kadınların bulundukları çıkmazdan kurtulma stratejileri, hem devletle olan hem de kendi aralarındaki ihtilaflı ilişkiler kapsamında evrilmiştir. Çekişme ve işbirliği dönüşümlü olarak birbirini izlemiştir. Kadınlar, küreselleşme bağlamındaki bu dinamik çatışma ve işbirliği süreci vasıtasıyla yasaları ve algıları değiştirmeyi başarmış; bu süreç sırasında, dillere destan "güçlü Türk devleti"nin sivil toplumla ilişkisinin dönüşümüne katkıda bulunmuş ve devleti onu meydana getiren unsurlarla işbirliği yapmaya zorlamışlardır.

Bu bölümde, kadınların güçlenme mücadelelerini devletle olan ilişkileri üzerine odaklanarak ele alacağım. Önce Jön Türkler döneminden bu yana Türkiye'deki kadın hareketinin tarihsel gelişimine dair genel bir bakış sunacak, ardından kadınları 1980'lerde seferber eden başlıca meselelerin, grupların ve örgütlerin altını çizeceğim. Odak noktam 1980'lerden bu yana örgütlü ve muhalif bir feminist kadın hareketinin doğuşu olurken, İslamcı ve Kürt kadın gruplarının son yirmi-otuz yılda hareketlenmesini de kapsayacak. Tartışma, kadınların taleplerinin Türk devletinin modernlik iddiasıyla nasıl çatıştığını veya uyuştuğunu ve sonuç itibariyle bu iddiaya nasıl sürat verdiğini irdeleme amacını taşıyor. Eğer modernlik insan haklarına ve demokratikleşmeye riayet etmeyi gerektiriyorsa, kadınlar devlete bu değerlerin hayata geçirilmesini teminat altına alması için baskı uygulamışlardır; bu bölüm bu sürece ışık tutabilmeyi ümit etmektedir.

Kadınların, haklarını arayan etkin politik özneler olarak devlete muhalefet etmeleri Cumhuriyet öncesi döneme uzanır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında, aralarında çeşitli etnik gruplardan ve inançlardan kadınların da bulunduğu kadın hakları savunucuları kamusal alanda gözle görülür bir rol oynamış, mevcut haklarını kullanırken yeni haklar talep etmişlerdir. Jön Türkler döneminde açılan kamusal alanı genişletmiş ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin destekleyeceği, bireye saygı dahil olmak üzere modernist değerleri savunmuşlardır.

Kadınların bu dönemde dile getirdiği meseleler Cumhuriyet'in şekillenmesinde rol oynadığı gibi, günümüzde de yankı bulmayı sürdürmektedir. Bu geçmişin yeni ayrıntılar ışığında geri kazanılması ve taşıdığı önemin feminist bir bakış açısından vurgulanması, çağdaş feminist bilincin inşası yolunda önemli adımlardı. 1980'lerin feministleri bir yandan politik özneler olarak devletle ilişkilerini yeniden oluştururken, bir yandan da evvelki devirde benzer bir mücadeleyi başlatmış olan Müslüman kadınların deneyimlerini keşfetmeye giriştiler. Bu süreç, çağdaş araştırmacıların farklı dini tabiyetlerden feministlerin tarihini incelemeleriyle halen devam etmektedir. Erken 20. yüzyılın Ermeni feministleri hak ettikleri ilgiyi yakın zamanda görmeye başladı. İlk kuşak feministler itirazlarını mecmualar vasıtasıyla yükseltip dayanışmalarını cemiyetler kanalıyla pekiştirmiş, sonraki kuşaklar da onların izinden gitmiştir. *Demet* (İstanbul, 1908), *Mehasin* (İstanbul, 1908-09), *Kadın* (Selanik, 1908-09), *Kadın* (İstanbul, 1911-12), *Kadınlık* (İstanbul, 1913) ve *Kadınlar Dünyası* (İstanbul, 1913-21, 1914-18 savaş yılları haricinde), 20. yüzyıl başlarında Müslüman kadınların sorunlarına ve taleplerine mecra olan başlıca yayınlar arasındaydı. Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayını olan *Kadınlar Dünyası*, gerek yayın ömrünün uzunluğu, gerekse feminist içeriğiyle, bu kadın mecmuaları arasında en çarpıcı olanıydı.

Müslüman kadınlar, mecmuaları ve yayınları vasıtasıyla geçerli şer'i evlilik kurumunun hükmünü hafifletecek, eğitim ve ekonomik güç fırsatlarını iyileştirecek hukuki reformlar talep ettiler. Kendilerinden sonra gelen feminist kuşakların da yaptığına benzer bir biçimde kadınların toplumdaki

konumunu eleştirdiler. Feminizm yakından alakadar oldukları bir kavramdı. *Kadınlar Dünyası*'nda yazan Nimet Cemil 1921'de feminizm kelimesini şöyle selamlıyordu:

> Birçok mühim şeyler vardır ki her millette mevcud olduğu halde ismi hatta tercümesi bile yoktur. (telgraf, otomobil, vapur vb.) Binaenaleyh, nisailik, nisaiyyun [her ikisi de Osmanlıcada kadınlığı atfeder] tabirlerine hiç ihtiyaç hissetmiyoruz. Feminizm kelimesini aynen kullanmayı tercih ederiz. Varsın lisanımıza bir ecnebi kelime daha girmiş olsun ne zararı var. Yalnız feminizmin varlığı ve gerekliliği kabil-i inkâr değildir.[2]

Bu kadınlar, kadınların önündeki fırsatların genişletilmesi gereğine inanmaları ve bu bilinci yaymaya çalışmaları ölçüsünde feministtiler.

Kadın cemiyetleri, tıpkı bugün de olduğu gibi, bu taleplerin geliştirilmesini sağladı. Kimileri sosyal hizmette bulunmak üzere kurulurken, kimileri kadınların kamusal alanda iş aramalarına yardımcı olmak üzere örgütlendi, kimileri kadınları eğitmeyi hedeflerken, başka bazıları da zamanın siyasi partileriyle yakınlık kurdu. Sonraki feminist kuşaklar gibi, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti kadınlarının da, Kadınlar Dünyası'na yazı vererek veya kendi yayınlarında Osmanlı kadınlarından bahsederek örgüte destek olan yurtdışındaki feministlerle bağlantıları vardı.

Romancı Halide Edip Adıvar'ın kurduğu Teali-i Nisvan adlı kadın cemiyetinin hedefi, kadınların kurslara, konferanslara ve konserlere katılmalarını ve İngilizce öğrenmelerini sağlayarak konumlarını iyileştirmekti. Kadın hakları savunucusu Nezihe Muhittin, esasen yoksul kadınlara ve kimsesiz kızlara temel dikiş nakış becerileri kazandırarak yardım etmeyi amaçlayan Esirgeme Derneği'nin kurucularındandı. Yukarıda sözü edilen ve 1913'te kurulan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, gerek feminizmi, gerekse feminist yayını *Kadınlar Dünyası* nedeniyle dikkate değerdi.

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti her şeyden önce kadınların toplumsal, iktisadi ve kamusal hayata katılmasını amaçlıyordu. Örgütün programında, evlilik koşullarının kadınlar açısından iyileştirilmesi, kadın-

ların giyim kuşamının modernleştirilmesi, ev dışında çalışmalarının ve eğitimlerinin teşvik edilmesi yer alıyordu.[3] Program uyarınca, cemiyetin bazı mensupları, kadınları istihdam edecek işyerleri, örneğin terzihaneler açtılar. Bir diğer cemiyet mensubu bir kadın okulu kurdu. Kadınların kamu kurumlarında işe alınmaları için kulis faaliyetlerinde bulunan dernek, biri müfettiş olarak istihdam edilmek üzere iki kadının İstanbul Telgraf İdaresi'nde işe girmesini sağlamıştı.

Ülkede bir modernleşme hamlesine girişen Jön Türkler, 1917'de çıkardıkları ilerici Hukuk-i Aile Kararnamesi'yle kadınlar açısından evlilik akdinin koşullarını iyileştiren hükümler getirdiler. Laikleşme yolunda bir girişim olan kararname, evliliklere ve boşanmalara devletin nezaret etmesine izin vererek şeriatın kadınların hayatı üzerindeki hükmünün kapsamına kısıtlama getiriyordu. Osmanlı her ne kadar nihai kertede dine dayalı bir devlet idiyse de, evlilik akdini tescil ya da feshedecek seküler bir otoriteye de sahipti. Bu yeni kararname çokeşlilik açısından hukuken caydırıcı oluyordu; kadın, evlilik akdinde kocasının başka eşler alamayacağını şart koşabilirdi.

İstiklal Harbi sırasında (1919-23) Türk kadınları yeni oluşan ulusalcı kadrolarla işbirliği içine girdiler. İzmir Mayıs 1919'da Yunanlılarca işgal edildiğinde, Halide Edip Adıvar ve Münevver Saime gibi dönemin önde gelen kadınları işgali protesto için İstanbul'da toplanan kalabalıklara seslendiler. Kadınlar bu mitinglerde sahneyi erkeklerle paylaşmaya başladılar. Ateşli nutuklar çekip kadınlar adına konuştular, milli duygular aşıladılar. Toplum önündeki bu konuşmalarla erkeklerin silah arkadaşları olarak kendilerine yeni bir rol biçen kadınlar, yabancı işgaline itirazda kendilerini erkeklerle eşit kıldılar. Gerek hitabet becerilerinin, gerekse ülkeyi savunmadaki kararlılıklarının erkeklerden hiç de aşağı kalmadığını göstererek, kamuoyunu biçimlendirmedeki yeteneklerini kanıtladılar. Romancı Halide Edip Adıvar'ın, Osmanlı devletine itaatsizlik eden ulusalcıların yanı sıra, önce onbaşı, daha sonra da başçavuş rütbesiyle İstiklal Harbi'ne etkin bir biçimde katılması da böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.

Ancak kadınların işbirliğine girmeleri, ataerkil liderlik sorununa eleştirel bir biçimde yaklaşılmadığı anlamına gelmiyordu. Halide Edip yalnızca İstiklal Harbi'nin üst düzey liderleri arasındaki tek kadın değil, aynı

zamanda savaştan sonra Mustafa Kemal'e muhalefet etmeyi göze alan ve anılarında onu eleştiren nadir şahsiyetlerdendi. İstiklal Harbi'nde başından geçenleri anlattığı *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda, Mustafa Kemal'in resmi tarih olarak yaydığı hikâyeye karşıt bir tanıklık olarak kendi savaş hikâyesini yazdı. Mustafa Kemal'i narsisistik eğilimleri olan otoriter bir şahsiyet olarak resmedecek kadar gözü karaydı.[4] Kendi kuşağından çoğu kadın onunla bu konuda hemfikir değildiyse de, Halide Edip'in anıları kadınların özneliğine [agency] ve tabi kılınmaya direnişlerine dair bir güzelleme işlevi gördü. O, döneminin tipik bir kadını değildi; ülkesinin nasıl yönetilmesi gerektiği konusundaki tartışmalara katılan bir muhalif olarak devlete kafa tutmayı göze alan bir örnek şahsiyetti.

Cumhuriyet Reformları (1923-80)

Cumhuriyet'in 1923'teki ilanıyla kadınların mücadelesinde yeni bir dönem başlamış oldu. Devlet modernleşme amacına hizmet eden ve aynı zamanda kadınların önündeki fırsatları köklü bir biçimde genişleten reformlara girişti. Kadınların Jön Türkler döneminde dile getirdikleri taleplerin birçoğunu karşılayan bu reformlar, devletle etkin bir işbirliğine girdikleri bir dönemin de kapısını açtı. Mustafa Kemal ile Cumhuriyet'in diğer kurucuları, laik ve nihayetinde demokratik bir Türk ulus-devleti tasavvur ediyorlardı. 1926'da şeriat hükümlerini yürürlükten kaldırıp yerine İsviçre Medeni Kanunu'ndan uyarlanmış yeni bir medeni kanun geçirdiler. Nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede, aile hayatının laik bir çerçevede düzenlenmesi devrim niteliği taşıyordu. Yeni kanun, kimi ataerkil temayüllerine rağmen, evlilikte, boşanmada ve mirasta eşit haklar tanıyordu; kadınlar için çokeşliliğin, erkeğin tek yanlı boşama hakkının ve mirastan eşitsiz pay almanın sona ermesi demekti bu.

Medeni Kanun mecliste kabul edildiğinde, Adalet Bakanı Mahmut Esat devletin bu konudaki gerekçelerini etraflıca açıkladı. Görüşleri radikal ve cüretkârdı: "Esaslarını dinden alan kanunlar (...) ilerlemeye mani belli başlı müessir etkenler arasında bulunurlar. (...) Nitekim muasır medeniyetle Mecelle hükümleri şüphe yok ki bağdaşmamaktadır. Fakat Mecelle ve buna benzeyen sair eserlerle Türk Milleti hayatının bir arada bulunmayacağı da

aşikârdır."[5] Dönemin İslami bağlamında Türkiye Cumhuriyeti'nin önderleri "muasır medeniyet"e, yani Batı tarzı modernliğe erişmeye talipti. Bu hedefin önünde engel teşkil ettiğine inandıklarından, dinin etki alanını kısıtladılar.

Bu çerçevede, devletin benimsediği Türk milliyetçiliği evrensel bir dinin buyruklarıyla ille de uyumlu değildi. Dini hukukun terk edilmesinin bir diğer nedeni de bu gerilimdi. Cumhuriyet Türkiye'sinin milliyetçi ideologu Ziya Gökalp, İslamiyet öncesi Orta Asya Türklerine kadın dostu bir bakışla bir tarih inşa etti. Eski Türk toplumunun geleneksel olarak feminist olduğunu ileri süren bir mit yarattı; Türk kadınlarının kocalarıyla eşit sayıldıklarını ve toplumsal hayatın her veçhesine erkeklerle beraber iştirak ettiklerini yazdı. Bu kadınlar hisarlara hükmettiklerine, ticari muamelelerde bulunduklarına, kendi başlarına ata bindiklerine göre, modern Türklerin, hakikaten milli ya da Türkçü olabilmeleri için kadınlara eşit haklar tanımaları icap ediyordu. Eğer bu İslamın etki alanını kısıtlamak anlamına geliyorsa, laik hukuk şeriatın yerini alacaktı. Laiklik ve milliyetçilik bu hamleyi gerektiriyordu. Devletin "muasır medeniyetler seviyesine erişme" projesi tam da kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği taleplerine denk gelmişti.

Kemalist liderler 1930'da kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı tanıdı. 1934'te de kadınlar millet meclisine seçme ve seçilme hakkını elde ettiler. Cumhuriyet seçkinlerinin kadınlara oy hakkı tanımasının milliyetçi gerekçeleri vardı. Dönemin başbakanı İsmet İnönü, kadınlara oy hakkı tanıyan yasa değişikliğini şu sözlerle takdim ediyordu: "Türk kadını ne zaman tarihte hak ettiği yerine ve itibarına kavuşur ve en karmaşık ve çetin milli görevlerde erkeğiyle el ele çalışırsa, işte yüce Türk milleti, ancak o zaman sahip olduğu kudret ve medeniyetiyle dünyaya yayılacaktır."[6] İnönü, milletin her türlü ihtiyacına yakinen şahit olan erkekler olarak Türkiye'nin önderlerinin, Türk kadınının milli meselelerle haşır neşir olmasından yarar sağladıklarını ve sağlamaya devam edeceklerini de belirtiyordu. Kadınların oy hakkının milleti kuvvetlendireceğini ve Türk geleneklerine uygun olduğunu ileri sürüyordu. Milliyetçi kaygılar bir kez daha kadınların ihtiyaçlarıyla üst üste binmişti. Ulus-devletin umumi ihtiyaçlarına öncelik verilmesi kadınları toplumsal yaşamda açmaza sokarak kendi adlarına haklarını aramaktan alıkoyuyordu.

Kemalist liderler kadınlara haklarını, laik bir ulus-devletin kurumsallaşmasının türdeş bir ulusal topluluk kavramı üzerine bina edildiği bir bağlam içinde vermişlerdi. Bu anlayış yaşamsal bir ilke addediliyordu. Devlet, toplulukların hak taleplerini (ister Kürtlerden, ister Rumlardan, isterse kadınlardan gelsin) Cumhuriyet'in birlik ve bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak görüyor ve hepsini milliyetçi bir potada eriterek önünü almaya bakıyordu. Kanaat önderlerinden Mümtaz Faik, kadınların oy hakkını, dönemin hâkim üniter milliyetçi tasavvuruna özgü bir tepkiyle selamlıyordu:

> Türkiye'de, kadınlarla erkekleri, zekâ bakımından farklılıklarını hiç dikkate almaksızın sadece fiziki bakımdan birbirinden ayıran feminist ya da anti-feminist fikirlere yer yoktur. Türkiye, bu kanunu (oy hakkı) kabul etmekle, bu fikirlerle (mesela feminist) hareket etmiş değildir. Biz, feminizm gibi bir fark tanımıyoruz. Biz, Türkiye'de tüm ulusun, ister kadın ister erkek olsun tüm yurttaşların kabiliyetinden, maharetinden, zekâsından ve aklıseliminden istifade etmesini istiyoruz. Türkiye'de, 18 milyon gücündeki Türk ulusu tek bir fikirle hareket ediyor ve o da Türklüktür.[7]

Dolayısıyla, oy hakkı kadınların menfaati için değil, Türk ulus-devletine hizmet etsin diye verilmişti. Bu menfaatler artık örtüşmediğinde, ulus-devletin çıkarları hüküm sürmeye devam edecekti.

Oy hakkının kadınları da kapsayacak şekilde genişletilmesi Mustafa Kemal kültünün inşasına da tesir etti. Uluslararası Kadınlar Birliği'nin, Türk kadınlarının oy hakkına kavuşmasını kutlamak üzere 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'ni İstanbul'da düzenlemeye karar vermesi üzerine devlet bu olay şerefine bir dizi hatıra pulu bastı. Pulların üzerinde Mustafa Kemal'in resmiyle birlikte "Türk kadınlarının kurtarıcısı" ibaresi yer alıyordu.[8] Bu ibare, pulu basan erkeklerin ve hakkı alan kadınların hemfikir oldukları bir görüşü yansıtıyordu.

Liderlik kültüne önayak olan kadınlardan en önde geleni, Mustafa Kemal'in evlatlıklarından biri olan Afet İnan'dı. Kadınların özgürleşmesine dair olanlar başta gelmek üzere Mustafa Kemal'in başarıları hakkında sıkça

yazan Afet İnan, ondan tek başına İstiklal Harbi'ni kazanan, yeni bir ulus ve devlet kuran ve kadınları özgürlüğe kavuşturan bir dizi radikal reforma öncülük eden lider olarak bahsediyordu. Kadınların oy hakkının arkasında "Atatürk'ün ilerici ve devrimci fikirlerinin" yattığını ve Türk kadınlarının ona borçlu olduğunu[9] yazan Afet İnan'ın üstlendiği rol önemliydi, çünkü Cumhuriyet'in resmi ideolojisinin ve tarihinin oluşmasını sağladı ve eserleriyle Atatürk'ü yüceltme söylemine zemin hazırladı. İzleyen yıllarda devletin müttefiki olan kadınlar, 1980'lere kadar, maruz kaldıkları diğer kısıtlamalara başkaldırmadılar.

Dönemin resmi övgü üslubu, Mustafa Kemal'in putlaştırılmasına katkıda bulundu. Türk Kadınlar Birliği'nin dergisinin Cumhuriyet'in onuncu yıldönümünde çıkan sayısında, "tarihini ve ebedi Türklük onurunu Gazi'sine borçlu olan 'Türk Kadınlığı' içtenlikle Ulu Önder'in bu dünyadan ayrılmamasını diler ve ona hayat veren Büyük Kurtarıcısını sonsuz bir aşkla hatırlar," deniyordu.[10] Aynı sayıda Halide Nusret "Mustafa Kemal nasıl Sevr Antlaşması'yla ölüme mahkûm olan Türk ulusunu kurtarmış ve ona hayat vermiş, onu özgürlüğüne, hâkimiyetine ve onuruna kavuşturmuşsa, aşağılanmadan ve kölelikten kurtardığı Türk kadınını da haklarına, özgürlüğüne ve onuruna kavuşturmuştur," diye yazıyordu.[11] Hatta 1923'te Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma girişimleri devlet seçkinlerince engellenen ünlü Türk feminist Nezihe Muhittin bile Türk Kadını adlı kitabını, kendisini geri plana atarak, "Ulu Önder" Mustafa Kemal'e ithaf etti.[12]

Atatürk'ün kamuoyunda kadınları özgürleştiren kişi olarak yüceltilmesi, kadınların özneliğinin hakkının verilmemesine sebep oldu. Atatürk kadınların haklarının siyasi yollarla elde edilmesinde gerçekten de önemli bir şahsiyet olmuştu, ama kadınların kendileri de hakları için mücadele ediyor, seslerini duyurmak için yazılar yazıyor, örgütleniyorlardı. Yeni Cumhuriyet'in kurulmasına yol açan savaşlarda erkeklerin yanında onlar da savaşmıştı. Cumhuriyet kurulduğunda ise, kadınların kendi adlarına konuşma, siyasi olduğu kadar medeni haklar da talep etme mücadelelerine ket vuruldu. Siyasi liderler, kadınları ülkenin toplumsal ve siyasal yaşamıyla bütünleştirmeyi amaçlayan Nezihe Muhittin'in 1923'te bir kadınlar partisi kurma girişimlerine mani olup, ondan bunun yerine bir kadınlar birliği

kurmasını istediler. 1935'te İstanbul'da toplanan Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'ne Türk Kadınlar Birliği ev sahipliği etti. Toplantıdan sonra ise devlet, büyük ihtimalle, II. Dünya Savaşı öncesinde bağımsız bir hamle ile Almanya'ya karşı Büyük Britanya ve Fransa ile ittifak yaptığı için birliği kapadı. Daha ihtiyatlı bir duruşu tercih eden siyasi seçkinler bu hamleyi onaylamamışlardı.[13] Cumhuriyet devletiyle kadınlar arasında bir anlaşma yapılmıştı: Devlete uslu uslu itaat etmeleri karşılığında kadınlar toplumdaki rollerini genişletme fırsatına sahip olacaklardı.

Kadınların konumu Cumhuriyet'le yapılan bu anlaşma mucibince ilerleme kaydetti. Laik kanunlardan yararlandıkları gibi, devletin özellikle istihdam ve eğitim alanında sunduğu olanaklardan da istifade ettiler. 1935'te yüzde 10 civarında olan kadın okuryazarlık oranı 1955'te yüzde 25'e, 1980'de ise yüzde 55 dolaylarına yükseldi.[14] Tıp, hukuk, öğretmenlik gibi yüksek öğrenim gerektiren mesleklere yönelen kadınlar ciddi bir yekûn oluşturmaya başladı. 1970'lere gelindiğinde bilimci ve mütehassısların üçte biri kadındı. O dönemde bu rakamlar, sadece Ortadoğu'nun geri kalanına değil, Avrupa ile ABD'ye de kıyasla oldukça iyi durumdaydı.

Ancak yine de, kadınların Cumhuriyet'in ikinci sınıf vatandaşı olmayı sürdürdüğünü ortaya koyan başka birçok gösterge vardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarına nazaran okuryazarlık oranı arttıysa da, 1970'li yılların sonlarında Türkiye'deki kadınların neredeyse yarısı hâlâ okuma yazma bilmiyordu. İstanbul'daki doktorların yahut avukatların üçte biri kadın iken, gerek orta, gerekse yüksek öğretimde toplumsal cinsiyet ayrımı vardı ve kent-kır farklılıkları bunları daha da körüklüyordu. 1980 gibi geç bir tarihte bile, Türkiye'deki erkek nüfusun ancak yüzde 9,5'i ve kadın nüfusun da yüzde 6,8'i ortaokul mezunu iken, lise mezunlarının oranı erkeklerde yüzde 8, kadınlarda ise yüzde 6,7 idi. Erkeklerin sadece yüzde 4'ü ve kadınların da yüzde 2'si üniversite mezunu idi.[15] Yine 1980'de iktisaden faal nüfusun yüzde 36'sı kadındı. Ancak bu kesimin yaklaşık yüzde 88'i ücretsiz aile işçisi olarak tarım sektöründe çalışırken, yüzde 4,6'sı sanayide, yüzde 7,5'i de hizmet sektöründe istihdam ediliyordu; kadınların yüzde 46'sı ise ev kadınıydı. Tapulu mülklerin yalnızca yüzde 4,5'i kadınların üzerineydi.[16] Meclisteki kadın milletvekillerinin oranı, Atatürk'ün 1935'te

meclise on sekiz kadın milletvekili atamasıyla ulaşılan yüzde 4,5'in üstüne hâlâ yükselememişti.

Bu keskin eşitsizliğe rağmen, kadınlar 1980'lerin başlarına kadar kendilerine yönelik devlet söylem ve icraatına karşı seslerini pek yükseltmediler. Oy hakkı verilmesini izleyen otuz-kırk yıllık dönem, kadınların güçlenme mücadelesinde bir muhafaza dönemiydi. İmkânı olan kadınlar yeni fırsatlar keşfetmeye ve hevesle benimsedikleri yeni rolleri olağanlaştırmaya çabaladılar. İç göç, kentleşme ve toplumsal dönüşüm bağlamında ilk kuşak eğitimli kadınlar başarılı meslek sahipleri olarak örnek teşkil ettiler ve toplumsal cinsiyetleri için biçimlendirdikleri rolleri pekiştirdiler. Bu mücadele esnasında, seslerini duyurabilenler ve ön planda olanlar, kendilerini özgürleştirenin Kemalist reformlar olduğunu vurgulayan, "ötekileştirici" bir dil kullanırken, reformlardan istifade edemeyenler geri planda kaldı. Cumhuriyet dönemi kadınlarının ikinci kuşağı gidişata karşı eleştirel bir tutum takınmaya başladı, ancak eleştirilerini her türlü feminist eğilimi reddeden, solcu bir siyasi eylemcilikle dışa vuruyorlardı. Böyle imkânları olmayan kadınlar ise içinde bulundukları açmazla kendi kendilerine baş etmek durumundaydılar.

Sol saflardaki kadınlar 1975'te İlerici Kadınlar Derneği (İKD) etrafında örgütlendiler, ama kadınların yoksunluğunu sınıf mücadelesine dayandıran Marksist paradigma içinde çalışan[17] dernek üyeleri feminist bir ideoloji benimsememişti. Yine de İKD, kadının ayrı bir örgütlenme gerektiren sorunları olduğuna dair bir farkındalığın habercisi oldu. 1980 askeri darbesinden sonra dernek devlet tarafından kapatıldı. Feministler bağımsız olarak örgütlenmeye başladı ve eski İKD üyelerinin birçoğu feminist eylemcilere katıldı.

Feminist Mücadelenin Dirilişi (1980-2005)

1980 darbesi, Türk toplumunu depolitize etme hamlesiyle gerek sağcı gerekse solcu hareketlere karşı sert önlemler aldı. Batı'nın İkinci Dalga feminizmi bu ideolojik boşluk ortamında Türkiye sınırlarından içeri sızmaya başladı. Kadınlar devletle olan ilişkilerini yeniden tanımlamaya, Cumhuriyet'in kurucuları tarafından özgürleştirildikleri fikrine karşı çık-

maya koyuldular. 1980'li yılların başlarında, çoğunluğu darbe öncesinde sol eylemcilikte bulunmuş, orta yaşlı, orta sınıfa mensup, meslek sahibi kadınlar, Batı'nın feminist yazınını okumaya ve daha sonra "bilinç yükseltme" grupları adını verecekleri toplantılar düzenlemeye başladılar. Bu yeni dalga feminist örgütlenmenin birincil amacı, kadınların, erkeklerin daha yüksek statüye ve daha fazla hakka sahip olduğu toplulukların mensuplarından ibaret olmayıp, kendi hayatlarına hükmeden bireyler olarak kabulünü sağlamaktı.

1980'lerin feminist eylemciliği devletle arasına mesafe koydu. Kadınların sesini kısacağı ve itirazlarını kendine mal edeceği korkusuyla "güçlü Türk devleti"ne şüpheyle yaklaşan öncü feministlerin amacı, feminist bilinçlerini geliştirmek ve devletten bağımsız olarak ilerletmekti. Kendilerini radikal feminizm ya da sosyalist feminizm gibi farklı feminist ideolojiler itibariyle konumlandırıyor, deneyimlerini radikal feminist feminist ya da sosyalist feminist *Kaktüs* gibi dergiler aracılığıyla paylaşıyor ve siyasi beyanlar veya sokak gösterileri aracılığıyla görünür kılıyorlardı. Kadınlar kendilerine farklı feminist kimlikler biçtikçe, ideolojik tartışmalar onların feminizme bağlılıklarını da canlandırıyordu. Soldaki feministler arasındaki bölünmelere ilaveten, devletin geleneksel müttefiki olan kadınlar da kendilerini radikal ve sosyalist feministler karşısında "Kemalist feministler" olarak konumlayıp, kadınların statüsünü yükseltemediği için devleti eleştirmeye koyuldular. Kemalist feministler kadınların durumunu iyileştirmek için devletle işbirliğine yatkınken, radikal feministler devletçi önlemlere derin bir şüpheyle yaklaşıyorlardı.

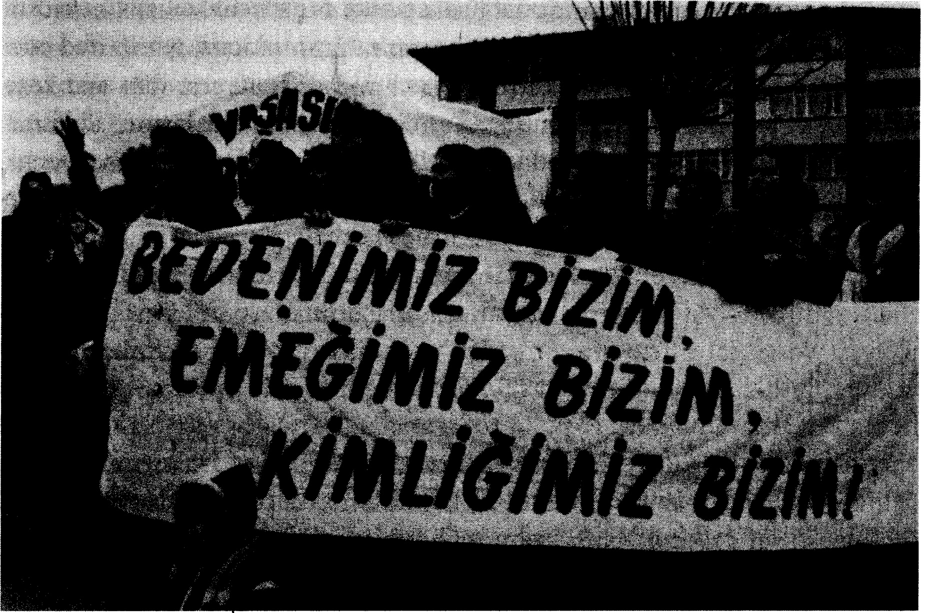
Feministler, Türkiye'nin 1985'te imzalamış olduğu BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) hayata geçirilmesi için 1986'da bir imza kampanyası başlattılar. Türkiye'deki yasal çerçeveyi, özellikle de Medeni Kanun ve Ceza Kanunu'nu eleştirerek, Türk kadınlarının kanun karşısında eşit haklara sahip olduğu yolundaki değişmez varsayımdan radikal bir biçimde uzaklaştılar. Yasal çerçeve karşısında duydukları hoşnutsuzluk, farklı kanaatlerdeki feministleri bir araya getirdi.

Resim 15.1. Ceza Kanunu'nun, tecavüz kurbanının fahişe olması halinde ceza indirimi sağlayan 438. maddeye karşı yürüyüş [Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Arşivi'nin izniyle]

Radikal feministler, kamusal söylemde birer tabu olan kadın cinselliği, cinsel taciz ve kadına yönelik aile içi şiddet gibi konuları kamuoyu önünde tartışmaya açtılar. 1987'de, aile içi şiddeti kınamak üzere eşi benzeri görülmemiş bir protesto gösterisi düzenleyerek sokaklara döküldüler. Gösteri Türkiye kamuoyunun göz ardı ettiği büyük bir sorunu siyasallaştırdı ve Türkiye'deki kadınların etrafında örgütlenmeyi sürdürecekleri can alıcı bir hususu tanımladı. Kadına yönelik şiddet, özellikle de aile içi şiddet, Türkiye'deki feministlerin öncelikli meselesi olacaktı.

Kamuoyu tartışmalarına katılma ve kendilerini görünür kılma arayışındaki feministler, kitle gösterilerinin yanı sıra yeni protesto biçimlerini de denediler. 1987'deki aile içi şiddet protestosundan sonra İstanbul'daki Kariye Müzesi önünde bir açık hava festivali düzenleyen feminist eylemciler, 1988'de de kadınların gündelik hayatta boyunduruk altına alınışını sergileyen geçici bir müze açtılar. 1989'da ise kadınlara, cinsel

Resim 15.2. "Bedenimiz bizim, emeğimiz bizim, kimliğimiz bizim!"
[Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Arşivi'nin izniyle]

tacizi protesto etmeleri ve kendilerini korumaları için hazırlanmış iğneleri sattıkları Mor İğne kampanyasını düzenlediler.

Feministlerle devlet arasındaki ilişkiyi belirleyen şüphecilik, hükümetin 1990'da CEDAW yükümlülükleri bağlamında Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü'nü (KSSGM) kurmasıyla doruğa ulaştı. Her ne kadar aralarında bölünmeler var ve kimileri diğerlerinden daha şüpheci idiyse de, çoğu feminist bağımsız feminist eylemciliği kendine mal edeceği kaygısıyla KSSGM'ye karşıydı. Feministler bu birimin tüm bağımsız kadın örgütlerini şemsiyesi altında toplama fikrini kabul edilemez buluyordu.[18] KSSGM'nin kurulmasından sonra feministlerle devlet arasındaki ilişki, büyük oranda kurumun saflarını dolduran ve kadınların durumunu iyileştirmek için devlet içerisinden çalışan feminist bürokratlara bağlı olarak, daha uzlaşmacı bir yöne doğru evrildi.

1990'lar ve sonrasında değişen devlet-feministler ilişkisi, kadınların devletten kaynak edinmelerini ve ataerkil sınırlarını geriletmelerini sağladı. Daha radikal feministler bile bir yandan devlete meydan okurken, bir yandan da onunla işbirliğine gittiler. Kendilerine faydalarının dokunabilmesi için, işe yasaları ve devlet politikalarını değiştirmekten başlamak gerektiğinin farkına varmışlardı. Kaynakların kıt olduğu bir ortamda devlet ödeneklerini kadın meselelerine yöneltmeye çabaladılar.

Feministler kendilerine olan güvenlerinin artması ve gerekli becerileri edinmeleriyle faaliyetlerini kurumsallaştırdılar. 1980'lerin iğne kampanyası ve geçici müze gibi sıra dışı ve radikal protesto biçimleri, yerini vakıflar, birlikler, hatta firmalar gibi daha alışıldık sivil toplum örgütlenmelerine bırakmaya başladı. 1973 ila 1982 arasında 10 civarında olan, 1983 ila 1992 arasında ise 64'e yükselen kadın örgütlerinin sayısı katlanarak 2004'e gelindiğinde 350'yi aştı.[19] Farklı meslek gruplarını ve çevreleri barındıran bu örgütlenmeler arasında baro kadın topluluklarından İstanbul ya da Ankara gibi kentlerin uzağındaki mahalle derneklerine ve gey-lezbiyen gruplarına kadar uzanan bir çeşitlilik vardı. Hareket geliştikçe kadın toplulukları arasındaki ayrımlar din ve etnisite ekseninde belirginleşmeye başladı. Kadınlar sadece farklı laik feminist kanaatlerdeki Türk kadınları olarak değil, farklı feminist ya da gayri feminist kanaatleri olan İslamcı ya da Kürt kadınları olarak da bir araya gelmeye başladılar. Bu çeşitlenme, belirli konularda farklı kadın toplulukları arasında işbirliği kadar çekişme de yaşanmasına yol açtı.

Yeni örgütlerin pek çoğu yurtdışından ödenek almaya başladı. Bunlar arasında Kadın Eserleri Kütüphanesi, kadına yönelik şiddetle mücadele dernekleri, *Pazartesi* kadın dergisi, siyasette kadın adayları destekleme derneği KA-DER ve kadın iletişim ağı Uçan Süpürge sayılabilir. Feminist siyasetin sosyopolitik yaşamda iz bıraktığı ülkelerin Türkiye'deki elçilik ve konsoloslukları da, konferanslar düzenlemek, yurtdışından feminist uzmanlar getirtmek ve fikirlerini yaymak için kitapçık bastırmak isteyen feministlere hizmet ve kısıtlı miktarda ödenek sağlamak suretiyle kadınların örgütlenmesine yardımcı oldular.

Feminist araştırmalar ve bulgular 1990'larda hızla çoğaldı. Üniversitelerde açılan kadın çalışmaları merkezleri ve akademik programlar, kadın-

lara dair yeni bilgiler ve araştırmalar üretmeye başladı. 1990'da kurulan İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları ve Eğitim Merkezi, 1993'te kurulan Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KASAUM) ve 1994'te kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Merkezi'nin hepsi de önemli birer feminist eylemcilik mahalli oldular. Sırf öğrencilere kadın araştırmaları programları açmakla yetinmeyen bu merkezler, siyasi partiler, sendikalar ve gönüllü kadın derneklerindeki kadınları hakları konusunda eğitmek ve feminist bilinci yükseltmek üzere eğitim programları da üstlendiler. Kadın derneklerindeki uzman olmayan kadınları eğiten ve onlara faaliyetlerine ilişkin profesyonel danışmanlık sunan bu tür merkezler, yalnızca büyük metropollerdeki üniversitelerde değil, Çukurova ve Van gibi taşra üniversitelerinde de açıldı. Akademisyenler ve feministler, kadınlar ve sorunlarına ilişkin projelerini gerçekleştirmek üzere ferdi olarak ödenek almaya başladılar. Sivil toplum örgütlerine üye olanlar, bu projeleri mensubu oldukları örgütlerin güç kazanmasında kullandılar. Feministlerin başlangıçta karşı çıktıkları KSSGM, kadınların ihtiyaçlarına duyarlı feminist bürokratların yönetiminde, ödenek ve bilgi akışının koordinasyonunu sağladı. Feminist bilgi medyada yayılarak hükümet yapılanmalarına ve siyasi partilere nüfuz etti.

Feminist hareket çeşitlenip çoklu gruplar halinde örgütlendikçe ve devlete nüfuz ettikçe, devlet üzerindeki kadının statüsünü iyileştirmesi yolundaki uluslararası baskı da arttı. Gerek CEDAW çerçevesi, gerekse Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) katılım başvurusu, devletin kadınların taleplerine olan duyarlılığını artırdı. Türkiye'nin, CEDAW komitesinin incelemesine düzenli olarak sunduğu raporlar, ülkenin kadın hakları sicilini uluslararası kamuoyunun eleştirel değerlendirmesine açtı. CEDAW'ın Uzman Üyeler Komitesi başkanlığına Türkiyeli feminist Profesör Feride Acar'ın seçilmesi, Türkiye'nin toplulukla olan organik bağlarını geliştirdi. Süreç sadece bürokratları değil, akabinde değişim için lobi yapan, kadından sorumlu bakanları da eğitti.

Türkiye, bir yandan da, AB'ye üyeliğin yeterli değilse de gerekli koşulu olan Kopenhag kriterlerinin bir parçası olarak kadın-erkek eşitliğine ilişkin koşulları yerine getirmekle yükümlüdür. Avrupa Parlamentosu veya

Avrupa Komisyonu'nca hazırlanan yıllık toplumsal cinsiyet eşitliği raporlarında, aday devletlerin tam üye olabilmek için toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmeleri gerektiği açıkça ifade edilmektedir. Türkiye'deki kadınlar bu koşuldan istifade etmiş ve yerel lobi faaliyetlerinde buna başvurmuşlardır. Türkiye'nin 1999'da AB üyeliğine aday ülke olmasından sonra, Türk devleti Ulusal Plan'daki kadının statüsünü yükseltme konusuna ağırlık vermiş ve Avrupa'ya katılım planı koşullarını karşılama hazırlıklarına girişmiştir.

Türkiye'deki kadınlar bu gelişmeden azami faydayı sağlayabilmek için, yirmi beş Avrupa ülkesinden yaklaşık dört yüz kadın örgütünü çatısı altında toplayan Avrupa Kadın Lobisi'yle ittifak kurdular.[20] Türkiye'deki kadın örgütleri 2004 yılında söz konusu lobiye katıldı, Türkiyeli feminist bir bürokrat ve akademisyen olan Selma Acuner de örgütün icra komitesine seçildi. Türkiye'deki kadın hareketi böylelikle uluslararası bağlantılarını kuvvetlendirebilmiş ve bu gücü ülke dahilindeki kadınların konumunu iyileştirmekte kullanmıştır. Bu gelişme kadınları devlet karşısında güçlendirirken, AB'nin sağladığı avantajdan yararlanmalarına da olanak sağlamıştır. Bu güçlenme sürecinde, Türkiye'deki feminist eylemcileri birbirleriyle olduğu kadar farklı ülkelerdeki feministlerle de irtibata sokan internetin büyük rolü olmuştur. Buradan, kadınların üzerinde en fazla işbirliği sağladıkları ve toplumda en fazla yankı bulan meselelere geçelim.

Medeni Kanun

1926 Medeni Kanunu, dönemine ve takdim edildiği Müslüman bağlama göre radikal olmasına rağmen, yine de zamanının ataerkil temellerini yansıtıyordu. Feministlerin kanuna yönelik başlıca eleştirisi, kadınlardan evlilikte bürünmeleri beklenen ikincil roldü. 1926 kanununa göre ailenin reisi erkekti. Kanunda erkeğin ailesini geçindireceği, ikamet yerine karar vereceği, evliliği temsil edeceği ve karısından yardım bekleyeceği ifade ediliyordu. Kanun boşanma durumunda şahsi mülk ayrılığını tanıyor, ancak bu fiiliyatta kadınları büyük bir yoksulluğa terk ediyordu; çünkü çoğu, kocalarının ev dışındaki kazançlarını ve kendi namlarına satın aldıkları mülkleri sübvanse eden, emeklerinin parasal karşılığını alamayan ev kadını konumunda idiler.

1950'lerden itibaren Medeni Kanun'da değişiklik yapılması yönünde bazı girişimler olmuştu, ama Türkiye'deki feministlerin kanunu feminist bir perspektiften eleştirmeye başlamaları 1980'lerin başlarını buldu. Gerek radikal, gerekse liberal farklı feminist grupların yanı sıra kendilerini feminist olarak tanımlamayan kimi kadınlar da Medeni Kanun'da değişiklik yapılması ihtiyacı hususunda birleştiler. Türk Hukukçu Kadınlar Derneği kanunu eşitlikçi bir zemine oturtan bir taslak hazırladı. Kadınlar taleplerinin devlet tarafından işitilmesini sağlamak için birden çok mecraya başvurdular. Değişiklik talepleri, İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin 1993'te başlattığı imza kampanyasıyla ivme kazandı. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ile Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı kampanyayı desteklemek için işbirliği yaptı ve TBMM başkanına sunulmak üzere 120.000'den fazla imza toplandı. Hükümet 1994'te, kanun taslağını hazırlayacak bir komisyon kurdu. Kadının İnsan Hakları örgütü davayı sahiplenerek uluslararası destek sağladı. Zaman içinde farklı gruplar konuyu gündemde tutmayı ve kamuoyunu biçimlendirmeyi üstlendiler. Kadınlar Medeni Kanun'un kabulünün kutlandığı gün gösteriler yaptılar, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde gündeme getirdiler, bu konu üzerine yazılar yazdılar, gazetelere ve televizyonlara röportajlar verdiler, paneller düzenlediler. 1997'de kadın siyasetçileri desteklemek için kurulan KA-DER de kanunun iyileştirilmesi davasına omuz verdi. Kampanyayı destekleyen KSSGM de kamuoyu desteği yaratmak için oturumlar ve sempozyumlar düzenledi.

Uluslararası kuruluşlar değişikliği hızlandırdı. Türkiye'nin, 1926 Medeni Kanunu'nun ataerkil maddeleriyle bağdaşmayan belirli CEDAW hükümlerini askıya almıştı. 2000 yılına gelindiğinde, Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi Türkiye'den gelen ilerleme raporlarını incelemiş ve Türk Medeni Kanunu'ndaki eşitliğe aykırı maddelere yönelttiği eleştirilerini tekrar dile getirmişti. Pekin Dünya Kadınlar Konferansı'ndan sonra, Türkiye yasal çerçeveyi CEDAW'ın tavsiyelerine uygun hale getirmek için bir Ulusal Eylem Planı hazırladı ve sözleşmenin Türk Medeni Kanunu'yla çatışan hükümlerini askıya almaktan vazgeçme sözü verdi.

CEDAW çerçevesinin yanı sıra Türkiye'nin AB üyeliğine adaylığı da kanun değişikliğini hızlandırdı. Türkiye üyeliğin siyasi kriterlerini karşılayabilmek için 2001'de bir Ulusal Program sundu. Bu program, Medeni Kanun değişikliğini kısa vadeli bir hedef olarak koyuyor ve aile reisi kavramının kanundan çıkarılacağını açıkça bildiriyordu.

2000 yılı itibariyle, yerel feminist topluluklar, değişikliğin yürürlüğe girmesine nezaret etmek üzere internet üzerinden bağlantıya geçip örgütlendiler. Medeni Kanun'da en fazla ihtilafa mülkiyet konusu yol açtı. Feministler, asıl belgedeki mal ayrılığına dayanan mülkiyet rejiminin yerine mal paylaşımına dayanan yeni bir rejimin benimsenmesini istiyorlardı. Boşanma durumunda kadınlar evlilik sırasında edinilmiş mülklere ortak olabileceklerdi. Böylece, ücret almadan çalışan ev kadınları bile olsalar, karşılığı ödenmemiş emekleri tanınacaktı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Adalet Komisyonu Mart 2001'de önerilen değişikliği reddettiğinde, feministler bu gelişmeyi tersine çevirmek üzere ülke çapında bir ulusal koalisyon örgütlediler. Farklı bölgelerden, mesleklerden, sınıflardan olup farklı önceliklere sahip yüzü aşkın bağımsız kadın grubu ve derneği kampanyaya katıldı.[21] İnternet üzerinden bağlantı kuran kadın platformu, alışıldık –ama söz konusu kadınların pek aşina olmadığı– lobicilik faaliyetlerine girişerek basın bültenleri yayınlamaya, Adalet Komisyonu üyelerini ziyaret etmeye koyuldu. Kanun değişikliği, mal paylaşımına dayalı mülkiyet rejimiyle 2001 sonunda meclisten geçti. Ancak yeni mülkiyet rejimi sadece değişikliğin yapıldığı tarihten sonraki evliliklerde geçerli olduğundan feministler protestolarını sürdürdüler ve halen de kanunun geriye yönelik olarak da uygulanması için çalışmaktalar.

Kadına Yönelik Şiddet ve Kurum Oluşturma

Feministlerin 1980'lerdeki öncelikleri aile içi şiddetle mücadele iken, 1990'larda bu dava etrafında kurumlar oluşturmaya başladılar. Bir grup kadın 1990'da İstanbul'da Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı'nı kurdu. Vakıf kadınlara feministler tarafından yönetilecek ve feminist ilkelere göre çalışacak bir sığınma evi sağlama amacıyla kuruldu. Vakfın, sığınma evinin yönetiminde tamamen bağımsız olması koşuluyla belediyelerden ödenek

sağlama yolundaki girişimlerin başarısız olması üzerine devlete başvuruldu. Devletin sağladığı ödeneğe rağmen, sığınma evi ancak beş yıl kadar açık kalabildi. Eylül 2005'te Beyoğlu Kaymakamlığı'nın sağladığı sığınma evi vakıf tarafından memnuniyetle kabul edildi.

Ankara'daki feministler, Mor Çatı'dan bir yıl sonra, yine kadınlara sığınabilecekleri bir yer sağlamak amacıyla Kadın Dayanışma Vakfı'nı ve Altındağ Kadın Danışma Merkezi'ni kurdular. Onların sığınma evi de yedi yıl kadar çalıştıktan sonra mali zorluklar nedeniyle kapandı ve onlar da ev içi şiddet ve feminist değerler konusunda farkındalık yarattılar.

Şiddete karşı verilen savaşım sadece Türkiye'nin batı bölgelerine has değildi. Batıda yürütülen projeler bir sinerji yarattı. 1997'de, ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Diyarbakır'da bir grup kadın, Nebahat Akkoç'un öncülüğünde KAMER'i (Kadın Merkezi) kurdu. Kadının İnsan Hakları Projesi'ni başlatan feminist grubun doğu ve güneydoğudaki kadınlar nezdinde yürüttüğü araştırma projesine katılmış olan KAMER mensupları, yaptıkları mülakatlar sırasında kendi bölgelerindeki kadınların gördüğü baskıyla mücadele için bir şeyler yapabileceklerini fark etmişlerdi.[22] Merkez başlangıçta İstanbul'daki Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı'ndan yardım aldı ve önce İstanbul'daki Mor Çatı etkinliklerini nakletmek üzere Diyarbakır'a temsilciler geldi, daha sonra Diyarbakır'dan kadınlar İstanbul'a gelerek Mor Çatı'da hızlı eğitim kurslarından geçtiler.

KAMER yerel ihtiyaçlara cevap vermekte çarpıcı derecede başarılı oldu. Her türlü şiddetin her an her yerde hazır beklediği bir bağlamda, kadınları hakları konusunda bilinçlendirmek için on üç hafta süren feminist bilinç yükseltme grupları düzenledi. KAMER'li kadınlar, şiddete maruz kalan kadınlara ulaşabilmek için bir acil yardım hattı açtılar, onlara psikolojik danışmanlık sağlamaya ve iş bulmalarına yardımcı olmaya başladılar. Kadınların, aileleri haricinde yaşamlarını geçirebilecekleri bir toplumsal ortam oluşturulmasına ihtiyaç olduğunu görerek, onların toplumsallaşabilecekleri ve konferanslara katılabilecekleri bir kadın sosyal merkezi kurdular. Cinsiyetçi olmayan ve dolayısıyla şiddet içermeyen davranışlar geliştiren çocuk bakımına duyulan ihtiyacı tespit edip bir de çocuk merkezi açtılar.[23]

Kısa sürede Diyarbakır sınırlarını aşan KAMER bölgenin diğer illerinde de merkezler açtı. 2003'te, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde "Namus" Adına İşlenen Cinayetlerle Mücadele Yöntemleri Geliştirme Projesi'ni geliştiren KAMER'in bu projedeki amacı, "namus" adına işlenen cinayetler sonucunda hayatlarını kaybetmeleri muhtemel olan kadınlara ulaşmaktı.[24] Proje, bölgenin, hepsi de ülkenin doğu çeperinde yer alan şu on üç ilinde yürütüldü: Diyarbakır, Mardin, Urfa, Bingöl, Batman, Hakkâri, Muş, Van, Siirt, Bitlis, Adıyaman, Malatya ve Şırnak.

Kadın Sığınma Evleri ve Dayanışma Merkezleri Kurulu vasıtasıyla, şiddetle mücadele eden kadın örgütleri 1998'de bir ulusal iletişim ağı meydana getirdi. 2004'teki kurul toplantısı, şiddete karşı faaliyet gösteren yetmiş dolayında kadın örgütünü bir araya getirdi. Toplantıda kadınlar, ev içi şiddetin yanı sıra tecavüz, ensest, cinsel taciz ve namus cinayetleri gibi farklı şiddet türlerinin önlenmesi yolundaki taleplerini dile getirdiler. Yıllık toplantılar, kadınlar arasında bir temas kurma vasıtası haline geldi.

Feministlerin sığınma evi kurma çabaları engellerle karşılaştı, ama onların oluşturduğu örnek, devletin aile içi şiddet kurbanlarının korunma ihtiyacını kabul etmesine yol açtı. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, şiddete maruz kalmış kadınlar için sığınma evleri açtı; 2004 itibariyle sayıları ancak on üçe yükselebilen evler, yine de, uzun zamandır inkâr edilen bir sorunun varlığının toplumca kabulü anlamına geliyordu. 2004'te, nüfusu elli bini aşan belediyelerde, aile içi şiddetten korunması gereken kadın ve çocuklar için sığınma evi açma mecburiyeti getiren bir yasa çıkarıldı. Aynı yıl, ana akım örgütler ve politikacılar, kadına yönelik şiddetle mücadele eden iki büyük kampanyada buluştular: Hürriyet gazetesi, CNN Türk televizyon kanalı, Çağdaş Eğitim Vakfı ve İstanbul Valiliği'nce düzenlenen Aile İçi Şiddete Son kampanyası ile Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'nce düzenlenen Kadına Karşı Şiddete Son kampanyası. Bu kampanyalar, konunun sadece feministler ya da devlet için değil, büyük medya ve sivil toplum kuruluşları için de öncelik kazanması ve bu grupların kadına yönelik şiddetle mücadele etmek üzere koalisyon kurabildiklerini göstermesi bakımından önem taşıyordu.

Feministler, kadına yönelik şiddetle mücadele ederken, devlete hukuki yapı yüzünden karşı çıkmışlardı. Kadından ve aileden sorumlu devlet bakanı nezdindeki lobicilik faaliyetlerinin ardından ve CEDAW komitesi değerlendirmelerinde devlete yönelen eleştiriler altında, hükümet Ailenin Korunmasına Dair Kanun'u 1994'te meclisten geçirdi. Kanun savcılara suçlu tarafa karşı kamu davası açma hakkı tanıyarak, mahkemelerin aile içi şiddete maruz kalan eşi korumasına olanak sağlıyor ve kurbanın, evde ya da işyerinde daha fazla tacize uğramasının önüne geçiyordu.

Ancak yasal çerçeve genel itibariyle kadınlara yönelik şiddeti etkin bir biçimde caydırmaktan uzaktı. 2005'te yapılan değişikliğe kadar Türk Ceza Kanunu, kadınlara karşı işlenen cinsel suçları onların bireysel haklarının doğrudan bir ihlali yerine, kamu ahlakı ve toplumsal düzene karşı işlenmiş suçlar olarak ele alıyordu. Kadınların uğradığı tecavüz ve cinsel saldırı ya da namus cinayeti vakalarında cezalar men edici değildi. Tecavüzcü kurbanıyla evlendiğinde cezası erteleniyordu. Kanun, gelenek ve tahrik gibi durumların, "töre" ya da namus cinayetlerinde verilen cezalarda hafifletici neden olarak kullanılmasına izin veriyordu. Zina vakalarında kadınlar erkeklerden çok daha ağır cezalar alıyordu.

Kadınlar Medeni Kanun'un değiştirilmesine öncelik vermiş ve bunun için yirmi yıl boyunca kampanya sürdürmüşlerdi, ama Ceza Kanunu'nun değişimi çok daha hızlı oldu. Kadın gruplarının etkin örgütlenişi ve AB yasal çerçevesinin eşitlikçi ilkelerine uyma zorunluluğu çabuk sonuç alınmasını sağladı. Yeni Medeni Kanun'un Ocak 2002'de yürürlüğe girmesinin ardından, feministler Ceza Kanunu'nun eksiklerine odaklandılar ve istedikleri reformların yasalaşmasını sağlamak için edindikleri beceriyi ve iktidarı kullandılar.

2002 itibariyle mecliste Ceza Kanunu reform süreci başladığında, Türkiye'deki feministler yalnızca taleplerinin duyulmasını değil, devletin bunlara duyarlı davranmasını da sağlamaya yetecek deneyimi kazanmışlardı. İşe, bir çalışma grubu oluşturup yeni yasada yer almasını istediklerini otuz civarındaki değişikliği önermek ve lobi çalışmalarına girişmekle başladılar. Koalisyon hükümetinin erken seçim kararı alması, önerilen değişik-

liklerin hayata geçirilmesinde hem engeller hem de fırsatlar yarattı. Geçici Adalet Bakanı Aysel Çelikel, eşitlikçi bir Medeni Kanun ve Ceza Kanunu taslağına önayak olmuş feminist bir hukuk profesörü idi. Ceza Kanunu üzerinde çalışan kadınların da yer aldığı bir komisyon kurarak yeni bir yasa tasarısı hazırlattı. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi 2002 seçimlerinden sonra iktidara gelmesiyle kendi komisyonunu kurarak tasarıyı rafa kaldırdı.

Buna karşılık feminist dayanışma daha kuvvetli ve odaklanmış bir kampanyaya dönüştü. Otuz sivil toplum kuruluşundan oluşan ve kendilerine TCK Kadın Platformu adını veren yapı, yasaya kadınların istediği değişiklilerin yansıtılması için dur durak bilmeden çalışmaya başladı. Platform mensupları, kadın eylemciliğinin ülkede ulaşmış olduğu boyutu ve çeşitliliği yansıtıyordu. Koalisyonda İstanbul, İzmir, Edirne ve Çanakkale'den gelenlerin yanında Van şehrinden kadın örgütleri de vardı. Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi; KAOS GL ve LAMBDA gibi gey-lezbiyen grupları; Cumhuriyet Kadınları Derneği ve Türk Kadınlar Birliği gibi daha geleneksel kadın grupları da platforma katılmıştı. Platformun faaliyetlerini, feminist bir sivil toplum kuruluşu olan Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Derneği koordine ediyordu.

Başbakan Tayyip Erdoğan 2005'teki tasarıda zinanın suç sayılması için bir son dakika müdahalesinde bulununca, kadın grupları medya ve Avrupa ağlarını hemen ayağa kaldırdılar. Platformun harekete geçirdiği iç ve dış baskı karşısında hükümet geri adım attı. Kadın örgütlerine kıyasla kendi haklarını savunmada daha ağır ve etkisiz kalan basın, değiştirilen Ceza Kanunu'na basın özgürlüğünü kısıtlayan hükümlerin girmesini engellemeyi başaramadı.

Yeni Ceza Kanunu, eski toplulukçu çerçevenin aksine, kadınların toplumdaki haklarını takdir eden yeni bir liberal çerçeveydi. Yeni kanunda, cinsel şiddet suçları artık "kamu ahlakına karşı işlenen suçlar" olarak değil "bireylere karşı işlenen suçlar" olarak tarif ediliyor, cinsel suçlar daha ağır cezalara çarptırılıyor ve cinsel saldırı ile tecavüzün yanında cinsel taciz de suç kabul ediliyordu. Hem evlilik içi tecavüz hem de işyerinde cinsel taciz (değişiklik öncesinde ikisi de kabahatten sayılmıyordu) suç olarak tanımlanıyordu. Yeni kanun, çocuğun aile içinde şiddet görmesi yanında,

cinsel şiddete maruz kalmasına verilen cezaları da artırdı. Eski kanundaki birtakım ayrımcı hükümler (ki bunlar arasında çocuk istismarı vakalarında rızanın söz konusu olabileceğini varsayan hüküm, kurbanlarıyla evlenen tecavüzcülerin cezasının ertelenmesine olanak tanıyan hüküm, evli ile bekâr kadınlar ya da bakire ile cinsel olarak aktif kadınlar arasında ayrımcılık yapan hüküm de vardı) çıkarıldı.

Kampanya yürüttükleri otuz maddeden yirmi dördünü meclisten geçirmeyi başaran feministler, geride kalan eşitliğe aykırı diğer hükümleri de tartışmaya açtılar. Namus cinayetleri her ne kadar şimdi daha ağır bir cezaya tabiyse de, ağırlaştırılmış cinayetten sayılmamaktadır. Feministler, kanunun bekâret kontrolünün daha etkin bir biçimde yasaklanmasını sağlaması ve eğer kontrol zorunluysa söz konusu kadının rızasının şart koşulmasını içermesi gerektiği konularını da tartışmaya açmışlardır. Küçük yaştakiler arasındaki karşılıklı rızayla girilen cinsel ilişkilerin suç sayılmaması, cinsel yönelime bakılarak yapılan ayrımcılığın alenen suç sayılması da diğer tartışma konularıdır. Kadınlar kanunlardaki eksik ve kusurlara karşı mücadeleye devam etmekle birlikte, devlet de feminist eylemcilere büyük tavizler vermiş ve böylece kadınlarla olan ilişki tarzını değiştirmiştir.

Temsil Talepleri ve KA-DER

Türkiye'de doktorların, hukukçuların ve akademisyenlerin kabaca üçte biri kadındır. Ama yine de resmi siyasette kadınlar görünmez olagelmiştir. Kadınlara oy hakkının tanındığı 1934'ten beri meclisteki kadın milletvekili oranı yüzde 4,5'in üstüne asla çıkamamıştır. 2002 seçimlerinden sonra da 550 sandalyeli mecliste 24 kadın milletvekili vardı. Yerel seçimlerde bu oranlar daha da düşük düzeylere inmektedir. Bu durum feministleri siyasetteki kadın temsilcilerin sayısını artırmak üzere örgütlenmeye götürmüş, ancak yasal çerçevenin tadil edilmesinde gösterdikleri başarıya rağmen, seçilmiş kadın siyasetçilerin sayısını artırmakta o kadar başarılı olamamış ve hükümeti bir kadın kotası belirlemeye ikna edememişlerdir.

Çoğu feminist ve meslek sahibi olan bir grup kadın 1997'de bir araya gelerek, kadınların siyasetteki konumunu ilerletmek üzere bir örgüt kurdular. Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği KA-DER, meclis-

teki kadın temsiliyetini hiç değilse yüzde 10'a çıkarma amacıyla yola çıktı. Dernek başından itibaren kendini feminist olarak tanımlamayanlar da dahil olmak üzere farklı ideolojik zeminlerden kadınları bir araya getirmeye uğraştı. Örgütün temel ilkesi, farklı siyasi kanaatlere sahip kadınlara partizanca olmayan bir yaklaşım benimsemesi ve değişik siyasi partilere mensup kadınları desteklemeyi taahhüt etmesiydi. KA-DER, on iki şubesi, farklı illerdeki sekiz inisiyatif grubu ve 2.500 dolayındaki üyesiyle Türkiye standartları üzerinde bir ulusal örgütlenmedir. Gerek yerel, gerekse ulusal düzeyde farklı zeminlerden gelen kadınların güçlenmesini hedeflediği için, geniş bir kitleye hitap etmektedir. Gerek kendi saflarındaki gazeteciler, gerekse medyadaki kadın köşe yazarları ve muhabirler KA-DER'e destek konusunda işbirliği yapmışlardır. Faaliyetleri, seminerleri ve projeleriyle basında sık sık kendine yer bulan KA-DER, ABD Başkanı Clinton'ın 1999'daki Türkiye ziyaretinde görüştüğü az sayıdaki sivil toplum örgütünden biri ve tek kadın örgütüydü.

Farklı kanaatlere sahip kadınları bir araya getirerek onların farklı siyasi partiler nezdindeki duruşunu yükseltme amacı, KA-DER üyeleri arasında iç gerilimler yaratmıştır. Laik ve İslamcı kadınlar arasında olduğu kadar, kendilerini İslamcıların tehdidi altında hisseden laik kadınlarla onlarla birlikte çalışabileceklerini düşünen kadınlar arasındaki gerilim örgütün faaliyetlerine tesir etmiştir. Farklı şubeler ve farklı bölgeler arasındaki çatışmalar da etkin işbirliğini zayıflatmış, ama dernek seçim kampanyalarında, İslamcı, Kürt ve Alevi kadınları siyaseten daha yerleşik gruplarla bir araya getirerek hedeflerine kararlılıkla bağlı kalmıştır.[25]

KA-DER, 1999 seçim kampanyasından bu yana siyasette kadınlara bir kota ayrılmasını istemektedir. Avrupa Konseyi'nin üye ülkelere kadının siyasetteki yolunun açılmasını öğütleyen ve kota konusunda ısrar eden 2003 yılı tavsiye kararı, KA-DER'in kadınlara siyasi temsilde yüzde 30'luk bir kota ayrılmasını talep eden bir kampanya başlatmasına sebep oldu. Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ile Cumhuriyet Kadınları Derneği'nin katkılarıyla Türkiye'de kota uygulamasını başlatacak değişiklikleri içeren yasal bir çerçeve hazırlandı. Üniversiteler ve sivil toplum örgütlerindeki feministler KA-DER'in bir koalisyon oluşturmasına yardım ettiler. KA-DER anayasada, siyasi partiler yasasında

ve seçim yasasında kadınlar ve erkeklere en az yüzde 30'luk bir kota için gerekli yasal değişiklikleri önerebilecek mesleki bağlantılara sahip olduğu gibi, teknik uzmanlığı da bir araya getirdi.[26]

Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı Nimet Çubukçu da dahil olmak üzere hükümet buna ayak diredi. Bakan kamuoyu önünde, kotaların siyasi partilerin takdirine göre kullanılması ve ulusal yasal sisteme zorla sokulmaması gerektiğini savundu, ki bu fiiliyatta mevcut durumun muhafazası demekti. Bu mevkiye gelmiş hemen hemen tüm bakanların feminist dostu söylemine rağmen, gerekli değişiklikler hiçbir zaman yapılmadı.

Bakan konumunu henüz değiştirmemişti, ama feminist eylemciler kotayı kabul etmesi için hükümete baskı yapmak üzere Avrupa'daki bağlantılarını hareket geçirmeyi sürdürdüler. Kadın Hakları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Komitesi'nce Nisan 2005'te Avrupa Parlamentosu'na sunulan "Türkiye'deki Kadınların Toplumsal, Siyasal ve İktisadi Faaliyetlerdeki Rolü" konulu rapor, kadınların siyasi temsildeki oranının düşüklüğünü kaydederek, Türkiye'de "kısa vadede kadınların siyasete katılımını sağlayacak mümkün en iyi yolun, 22. maddeye aday listelerinin fermuar sistemiyle hazırlanması ve bununla birlikte zorunlu bir kota sisteminin getirilmesi" olacağı önerisinde bulunuyor ve bu doğrultuda Türkiye yasalarında ilgili değişikliklerin yapılmasını teklif ediyordu.[27]

KA-DER ulusal ya da yerel mevkilere seçilen kadınların sayısını artırmakta pek az başarılı olabildi, ama Türkiye'de feminist değerlerin yaygınlaşmasına katkıda bulundu. Ülkenin belki de en göz önündeki kadın grubu ve feminist eylemciliğin yuvası olan örgüt, siyasetçi adaylarına eğitim verme, konferanslar düzenleme ve kadın adaylara hizmet verme projelerinde, medyadan olduğu kadar akademik çevrelerden de sağladığı profesyonel destek sayesinde meşruiyetini artırmaktadır. Nispeten geniş ağı ve profesyonelliğiyle, Medeni Kanun ile Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılması için düzenlenen büyük kampanyalara hayati bir destek vermiştir.

Dinen Tanınma Talebi: İslamcı Kadınlar

Kanun reformu, aile içi şiddetin sona ermesi ve siyasi temsil talebinde bulunan feminist eylemcilerin çoğu, bu taleplerini Türkiye Cumhuri-

yeti'nin kurulu laik düzeni bağlamında dile getiriyordu. Ancak 1980'lerden itibaren, başka kadınlar bu laik çerçevenin niteliğine itiraz etmeye başladı. İslamın Türkiye siyaseti üzerindeki tesiri belirginleştikçe, pek çok kadın bu yöne doğru çekildi. İslamcı ideolojinin yayılmasını kolaylaştıran değişik faktörler ve süreçler vardı. Kentsel alanlara yönelen kitlesel göçün doğurduğu sorunlar, devletin modernleşme meyvelerini adil bir biçimde dağıtamaması ve İran Devrimi'nin etkisi hep birlikte İslamın güç kazanmasına ve kadınların bu akıma dahil olmasına katkıda bulundu.

İslamcı öğretinin hitap ettiği daha çok sayıda kadın başını örtmeye başladı. Bu uygulama devletin yüksek öğretim politikalarıyla çelişiyordu. Üniversiteye başlarını örterek devam etmek isteyen kadınlar, üniversitelerde başörtüsünü yasaklayan devletle çatışmayı yoğunlaştırdı. Başörtülü kadınların çoğu kendisini feminist addetmiyordu ve kadınların fırsatlarının genişletilmesi için çalışmıyorlardı. Ancak çoğu, aileleri ya da eğitim giderlerini karşılayan İslamcı gruplar tarafından zorlandıkları için değil, kişisel tercihleri nedeniyle başlarını örtüyorlardı.[28] Bu yeni İslamcı kadınlar kuşağından pek çokları laik devlet okullarına gitmişlerdi ve temel haklara, bireysel özgürlüğe ve ifade hakkına inanıyorlardı. Her ne kadar anayasa mahkemesinin aleyhlerindeki kararları onların laik devlete olan bağlılığını sorguluyorsa da, bu kadınlar büyük ölçüde Cumhuriyet'in temel ilkelerini kabul etmişlerdi. Meslek sahibi olup toplumsal hayatta yer alabilmek için laik bir üniversite eğitimi görmek istiyorlardı. Onları buna teşvik eden İslami öğretiler değil, Cumhuriyet öğretileriydi. Çokeşliliği ve erkeğin karısını tek taraflı olarak boşamasını istemiyorlardı. Az sayıda kadın İslami hukuktan yana idiyse de, tasavvurlarındaki, liberal medeni hakların tanındığı bir hukuktu.[29]

Üniversiteye başlarını örterek gitmek isteyen kadınlar çok sayıda sivil itaatsizlik örneği sergilemeye başladı. Üniversite kapılarında protestolar yaptılar, üniversitelerin dışında gösteriler düzenlediler, gazetelerde, dergilerde ve romanlarda mağduriyetlerini anlattılar, başörtüsü takma haklarını savunmak için platformlar kurdular. Başörtülü bir grup Müslüman kadının 1995'te çıkarmaya başladığı aylık Kadın Kimliği dergisi vasıtasıyla İslamcı kimliklerini geliştirmeyi hedeflerken, başlarını örtmeyen kadınlarla da diyaloga girdiler. İstanbul Gökkuşağı Kadın Platformu (1995-98) ile

Ankara'daki Başkent Kadın Platformu (1996-), İslamcı kadın dernekleri-ni ve İslamcı vakıflardaki kadın komitelerini bir araya getirdi. Başörtülü kadınların kamuoyundaki görünürlüklerini artıran bu platformlar, onların sivil yaşamdaki mevcudiyetini de geliştirdi.

Başkaca İslamcı kadınlar, laik çerçeveye olan itirazlarını İslamcı siyasi partilere üyelik üzerinden ifade ettiler. Altı yıl içinde, Refah Partisi için çalışan kadınların partiye üye yaptığı kadınların sayısı bir milyonu aştı ki – kadın parti üyeliğinin çok düşük olduğu bir ülkede eşi benzeri görülmemiş bir rakamdı bu. Parti saflarındaki yönetici kadınların pek çoğunu harekete geçiren, eğitim ve istihdam olanaklarını kısıtlayan başörtüsü yasağıydı.

İslamcı kadınların talepleri, Cumhuriyet'in laik çerçevesiyle uyumlu kadınlar arasında bölünmelere sebep oldu. Bu kadınların bir kısmı İslamcı kadınlara kızarken, bir kısmı kendini tehdit altında hissediyor, bir kısmı da baş örtme haklarını savunuyordu.

Laik kadınların pek çoğu, İslamcı grupların ortaya çıkışını ve başörtülü kadınları bir tehlike olarak algılıyordu. Özellikle 1990'larda, Refah Partisi koalisyon hükümetinin lideri olarak iktidara gelince (1996), laik kadın grupları İslamcılara karşı protestolar düzenlediler. 1994'te üç yüz kadın akademisyen, kanunen yasak olmasına rağmen başörtüsüyle derse giren kız öğrencilerin sayısındaki artıştan şikâyetle Başbakana ve Yüksek Öğretim Kurumu Başkanına bir mektup gönderdiler.[30] 1997'de Ankara'da, laik kadınlar tarafından, elli iki sivil toplum kuruluşu ve siyasal parti örgütünün katıldığı bir Şeriata Karşı Kadın Yürüyüşü düzenlendi.[31] İslamcı grupların şeriatı geri getireceğini ve kadın haklarını kısıtlayacaklarını ileri sürüyorlardı.

Başkaca laik kadınlar ve bazı laik feministler, İslamcıların kadın haklarını kısıtlama potansiyeli konusunda tedbiri elden bırakmamakla birlikte, kadınların başta başörtüsü konusu olmak üzere İslamı kendi terimleriyle tanımlama hakkını savunmaktadır. Bu feministler kadının özneliğine değer verdiklerinden, İslamcıların dini inançlarını şekillendirme hakkına saygı göstermekte ve aynı zamanda onların, başlarını ister örtsünler ister örtmesinler, üniversiteye gitme ve toplumsal yaşama katılma hakkına sahip olduğunu savunmaktadırlar. Tuhaf denebilecek bir biçimde,

Batılılaşma çabalarının bir parçası olarak kadın haklarını savunan devlete karşıt konumlarında ortak bir payda görmektedirler. Batılılaşma son derece hayati bir fırsat alanı açmışsa da, İslamcılar gibi laik feministler de devletin kadınların menfaatini kadınların kendilerinden daha iyi bildiği şeklindeki tutumunu eleştirmektedirler. Laik feministler gerçek toplumsal cinsiyet eşitliği isterken, İslamcı kadınlar din ve inanç haklarının genişletilmesini talep etmektedir. Öte yandan, gerek İslamcı feministler, gerekse laik feministler kendi alanlarında erkek egemenliğiyle mücadele etmektedir. İslamcı kadınlar, Allah'tan başka hiçbir gücü tanımak arzusunda değildir. Her iki grup da kadın bedeninin metalaştırılmasına ve kadının cinsel sömürüsüne karşıdır, ama İslamcılar bu istismarların dinden uzaklaşmanın ve Batı taklitçiliğinin sonucu olduğunu ileri sürerken, laik kadınlar Batılı feministlere katılmakta ve bunların laik bir bağlamda önüne geçilmesine çalışmaktadır.

Türkiye Avrupa'yla daha çok bütünleştikçe, İslamcılar da, tıpkı laik feministler gibi, taleplerini bu yeni çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Türkiye'nin Avrupa Konseyi'yle, vatandaşların Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) bireysel olarak müracaat etmesine olanak tanıyan bir protokol imzalamasının ardından, İslamcılar bu hukuki mücadele yöntemine başvurmaya başlamışlardır. Başörtülü öğrenci Leyla Şahin, 1998'de, İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme uyarınca yüksek öğretimdeki türban yasağının eğitim alanındaki hak ve özgürlüklerini ihlal ettiği gerekçesiyle AİHM'ye başvurdu. Yasağın din ve inanç özgürlüğüne haksızca müdahale ettiğini savunan Şahin, "giyim tarzına 'kabul edilmiş bir uygulama' addettiği dini bir gereğin yerine getirilmesi olarak bakılması gerektiğini" ve "dini bir yükümlülük olarak gördüğü şeye uyma şeklinin ne gösteriş ne de protesto amacıyla yapıldığını ve baskı, tahrik ya da dini propaganda biçimi olmadığını" ifade etti.[32] "Örtünmenin Cumhuriyet'in değerlerini ya da başkalarının haklarını çiğnemediğini, laiklik ve eğitimde tarafsızlık ilkeleriyle doğası itibariyle bağdaşmaz sayılamayacağını" vurguladı,[33] ancak mahkemeyi ikna edemedi.

Mahkeme onun aleyhinde, laiklik ve eşitlik ilkelerinin yasağı gerekli kıldığını savunan Türk devletinin lehinde karar verdi. Anayasa Mahkemesi 1989'da verdiği kararda "Türkiye'de laikliğin, başka şeylerin yanı sıra,

demokratik değerlerin, vatandaşların kanun önünde eşitliği ilkesinin ve vatandaşların vicdanından kaynaklandığı ölçüde din özgürlüğünün ihlal edilemezliği ilkesinin teminatı" olduğunu beyan etmişti.[34] İslamcı kadınlar laiklikle başörtüsünün bağdaştığını savunuyorlardı, ama Türk devleti onlarla hemfikir değildi ve AİHM hükümeti destekledi. Eğer laiklik demokrasinin teminatı ise, laikliği reddetmeyen ama sınırlarının genişletilmesini isteyen İslamcı kadınlara bu demokraside yer yoktu. Yasağı kaldırmayı başaramamışlardı, ama ülkedeki Kemalist laikliğin sınırlarına meydan okumuş ve demokrasiyle laiklik arasındaki ilişkiyi sorgulamışlardı. Eğer demokrasi daha kapsayıcı olmak demekse, laiklik, laik kanunları baltalamamaları şartıyla farklı din anlayışlarını uzlaştırabilir.

ETNİK KİMLİĞİN TANINMASI TALEPLERİ: KÜRT KADINLARI

Ülkede feminist eylemciliğin ve Kürt sorununun gelişimine tanıklık eden yıllarda Kürt kadınları da tanınma talep etmekteydi. Devletin Kürtlere ve kadınlara karşı izlediği politikalara karşı çıkan Kürt kadınları hem etnisiteye kayıtsız kalan laik Türk feministlerine, hem de kadın haklarına kayıtsız kalan Kürt ataerkilliğine karşı bir duruş belirlediler. Kürt milliyetçiliği, Kürt kadınlarının kendilerini Kürt olarak tanımlamasını sağladı. Kürt milliyetçileri ve bu milliyetçiliği besleyen Kürt geleneklerinin sözcülüğünü yapanlar kadınları erkeklere göre aşağıda görüyordu.

Kürt feministlerinden çekirdek bir grup, 1989'daki Dünya Kadınlar Günü kutlamalarında Kürtçenin kullanılması konusunda çıkan anlaşmazlık üzerine Türk feministleriyle yollarını ayırdılar. Bu çekişme sonucunda kurulan dergiler Kürt feminizminin şekillenişinde rol oynadı. Roza (1996-2000) ve Jujin (1998-2000) feminist yayınlar olarak çıkmıştı. Kendini feminist addetmeyen Jin u Jiyan (1998-) ise kadına yönelik şiddet ve cinsellik meseleleri de dahil olmak üzere kadınların sorunlarının tahlilinde sınıf mücadelesinin öneminin altını çiziyordu. *Yaşamda Özgür Kadın* (1998-2000) ve onun devlet tarafından kapatılması üzerine çıkarılan *Özgür Kadının Sesi*, kadınların ve milliyetçi akımın sorunlarını yansıttılar.[35] Kısa ömürlü olan ve düzensiz çıkarılan bu dergiler, zaman zaman öfkeli, özcü feminizmleriyle yine de Kürt kadınlarının özgürleşme mücadelesine sözcülük ettiler.

Kürt feministleri kendilerini en başta Türk devletine ve onun Kürt kadınlarına olan politikalarına karşı olmakla tanımladılar. Tartışmalı konulardan biri, Güneydoğu Anadolu'daki bölgesel kalkınma projeleri kapsamında devletçe 1995'te açılan Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM) idi. ÇATOM'lar, UNICEF ve Ana Kültür Kooperatifi, Kadının İnsan Hakları Projesi ve Türkiye Kalkınma Vakfı gibi bazı sivil toplum kuruluşlarının da katkılarıyla devlet tarafından başlatılmış bir girişimdi. Bölge kadınlarına okuma yazma, sağlık hizmetleri, el sanatları ve beceri geliştirme gibi konularda eğitim veren merkezlerden pek çok kadın faydalanırken, başkaları bu merkezlerin esasen bölgenin ağırlıkla Kürt olan kadınlarını güçlendirmeyi mi yoksa asimile etmeyi mi amaçladığını sorguladılar. Merkezler Kürt kadınlarına doğum kontrol yöntemleri sundukları ve Türkçe öğrettikleri için de tartışma konusu oldu.

Kürt kadın dergileri Kürt nüfusunu kontrol altında tutmaya yönelik araçlar olarak gördükleri doğum kontrol yöntemleri aleyhinde sık sık yayınlar yaptılar. Jujin'de, devletin, doğum yaptıkları ve devlete karşı potansiyel "teröristler" yetiştirdikleri için Kürt kadınlarını denetlemek istediği ileri sürüldü.[36] Yaşamda Özgür Kadın eleştirisinde daha sakınmasızdı: "Çeşitli yollarla katledilen Kürt halkı, Kürt kadınının şahsında cenin halinde iken katledilecektir. (...) Çünkü her hap ve her iğne (doğum kontrol), doğacak bir teröristin öldürülmesi olarak görülmekte, yanı sıra askeri harekâtlara sarf edilen hatırı sayılır bir harcama bu alanlara aktarılmaktadır. Böylece, imha ve kökünü kurutma politikaları, kadın doğurganlığı hedef alınarak yaygınlaştırılmaktadır."[37]

Kürt kadınlarının eleştirdiği bir diğer önemli husus da sadece Türkçe eğitim imkânı olması ve Kürtçenin kullanımı üzerindeki devlet kısıtlamalarıdır. Türkçe öğrenmeleri Kürt kadınlarını daha güçlendirebilir, çünkü böylece Türkçenin hâkim dil olduğu kamusal alana erişimleri kolaylaşır. Ne var ki birçok Kürt eylemci, Kürtçenin kullanımını azalttığı ve dilin yeni kuşaklara aktarımını zayıflattığı için, Türkçeyi Kürt toplumuna yönelik bir tehdit olarak görmektedir.

Kürt feministlerinin Türk feministlerine olan karşıtlığı, devlete olan karşıtlıklarından daha karmaşık bir meseledir. Kürt feministleri Türk femi-

nistleriyle genelde çekişmekte, ama başlıca meselelerde onlarla işbirliği de yapmaktadır. Bir yandan, tüm Türk feministlerini Kürt kadınlarına ve Kürtçeye kayıtsız kalan türdeş bir milliyetçi grup olarak resmetmeye eğilimliyken, öte yandan da bazı Türk feministlerinin Kürt kadınlarına sıcak baktıklarını bilmektedirler. Kendilerini Türk etnik kimliğiyle tanımlamayan bir grup feministin yayınladığı aylık Pazartesi dergisi, Kürt savaşının kurbanları olarak Kürt kadınlarının davasını savunmakta ve Kürtçe feminist dergilere sempatiyle omuz vermektedir. Pazartesi dergisi vasıtasıyla, Türk feministleri Kürt feministleriyle ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini tartışmışlardır.[38] Dahası, Kürt ve Türk kadınları çok çeşitli feminist meselelerde aynı duruşu paylaşmaktadır. Kürt savaşı ve devletin Kürt sorunu politikalarının yanı sıra, aile içi şiddet, bekâret kontrolü ve kadınların cinsel istismarı dahil olmak üzere kadına yönelik şiddeti Roza, Jujin ve Pazartesi hep birden protesto etmiştir. Türk ve Kürt feministleri arasındaki işbirliğinin artması, Türkiye'deki feminist harekette son yıllarda görülen genişlemenin ve çeşitlenmenin bir diğer örneğidir.

Sonuç

Cumhuriyet tarihi boyunca, kadınlar devlete hem karşı çıkmış hem de haklarını savunmak ve önlerindeki fırsatları genişletmek için onunla işbirliği yapmışlardır. Devletin Batılılaşma ve modernleşme projesi, 1917 Hukuk-i Aile Kararnamesi'nden başlayarak çoğu kadının davalarını ilerletmelerine olanak tanımıştır. Kadın toplulukları ile Kemalist devlet birbirlerini hedeflerine ulaşmakta vasıta olarak kullanmıştır. Batı'daki İkinci Dalga feminizmin etkisiyle Türkiyeli kadınlar seslerini yükseltmiş ve feminist toplulukların sayıları ve çeşitleri artmıştır. 1980'lerde ortaya çıkan yaygın kadın dernekleri ağı, kadınların ihtiyaçlarını dile getirip menfaatlerini savunarak daha canlı bir sivil toplum yaratılmasını sağlamıştır. Son yıllarda internetin devreye girmesiyle çok çeşitli örgütlerin birbirleriyle iletişim kurmaları ve siyasi direnişte birleşmeleri kolaylaşmıştır. Kadın toplulukları talepleri dile getirip bütünleştirmiş, bilgi üretip yaymış ve kadınların siyasete katılımı için, meclis ve siyasi partiler dahil olmak üzere kadınların erişiminin resmen değilse de pratikte engellendiği geleneksel mecralara

giden yeni yollar yaratmıştır. Feminist toplulukların başka ülkelerde de yaptığı gibi, Türkiye'deki feminist eylemciler de Türkiye siyasetini demokratikleştirmiştir.

Türkiye'deki feministler, kendi tarihlerine ve coğrafi konumlarına has, özel roller oynamış, ve Türkiye'nin, "kamu yararı"nın devlet önderliğindeki modernleşme tarafından tanımlandığı bir ülkeden kamusal alanda geleneksel olarak dışlananlar da dahil tüm vatandaşların bu kamu yararının tanımlanmasına katılabildiği bir ülkeye yeniden şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Kadınların haklarını talep etmeleri, devleti uluslararası insan haklarına uymaya ve AB'ye katılma arzusunu gözetmeye zorlamıştır. Türkiye'deki sivil toplumu görünüşte güçsüzleştiren "güçlü devlet" değişen uluslararası bağlamda kadınların ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Kadınların devletle olan etkileşimi de uluslararası meşruiyet ve saygınlığının artmasını sağlamıştır. Kadınların eylemciliği, genellikle otoriter askeri müdahaleler ve insan hakkı kısıtlamalarından güç alan Türkiye devletini, gücünü insan haklarına saygıdan almaya teşvik etmiştir.

Buna karşılık kadınlar da, Türkiye'nin AB ittifakını gözetmesinden ve meşruiyeti insan hakları sözleşmelerine riayette aramasından kazançlı çıkmışlardır. Kadınlar, İslamcılarla laik gruplar, Türklerle Kürtler arasındakiler gibi, Türkiye toplumunu boydan boya kesen kutuplaşmaları yumuşatmak için çaba gösteriyorsalar da, gerilim hâlâ devam etmektedir. Ancak mevcut uluslararası bağlam ve ortak AB üyeliği hedefi, kadınların devletle girdikleri ittifakları, koalisyonları ve ilişkileri niteleyen çatışma potansiyelini uzlaştırmalarını sağlamaktadır.

Kadınlar en çok, mağduriyetlerini kamuoyu gündemine getirme ve reformlar için baskı yapma çabalarında başarılı olmuşlardır. Ayrıca, hâlâ yapılacak çok şey varsa da, kadınların eğitimsiz bırakılmasına ve uğradıkları şiddete karşı mücadelede devleti harekete geçirirken kendileri de örgütlenmişlerdir. Kadınlar arasında 1990'da yüzde 67,4 olan okuryazarlık oranı, 2003'te yüzde 81,1'e yükselmiştir. Ne var ki, bu konudaki başarılı mücadeleye rağmen, birçok kadın hâlâ erkeğe bağımlı yaşamakta, ayrımcılığa ve istismara maruz kalmaktadır. 2003 istatistiklerine göre işgücüne katılım oranı erkeklerde yüzde 70,4 iken, kadınlarda yüzde 26,6'dır. Tarım sektörü

dışında ücretli çalışan kadınların oranı yalnızca yüzde 20,6'dır.[39] Şiddetle ilgili istatistikleri her ne kadar azsa da, yapılan araştırmalar kadınların yüzde 40 kadarının aile içi şiddete maruz kaldığına işaret etmektedir. Gecekondu mahallelerinde yapılan araştırmalarda, buralarda yaşayan kadınların yüzde 97'sinin kocalarından zaman zaman veya sık sık şiddet gördüğünü bildirilmektedir.[40] Yerel bağlamın dışına çıkacak olursak, Türkiye 2005 İnsani Gelişme Raporu'nun insani gelişme endeksi ("uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgi ve onurlu bir yaşam standardı olmak üzere üç temel insani gelişme boyutunda ortalama başarıyı ölçen bileşik bir endeks") sıralamasında 177 ülke arasında 94. sırada yer almıştır. Türkiye, "iktisadi katılım ve karar verme, siyasi katılım ve karar verme, iktisadi kaynaklar üzerinde tasarruf" kıstaslarına dayalı kadınların güçlenmesi ölçütünde ise, ölçüm yapılabilen 80 ülke arasında 76. sıradadır.[41] Türkiye siyasetini yakından gözlemleyenlerin de kaydettiği gibi, Türkiye'nin zayıf insani gelişme sicili esasen kadınların güçlenme eksikliğinden kaynaklanmaktadır.[42]

Kadınlar üzerindeki baskıyı dile getirerek ve yasal çerçevenin değişmesini sağlayarak kamuoyundaki tartışmanın yayılmasını başarmış olmakla birlikte, kadınlar hâlâ daha kapsamlı bir ittifak kurma ihtiyacı içindedirler – sadece kendi aralarında değil, kadınların koşullarını düzeltmek için devletten alabilecekleri kaynakları genişletecek, toplumun insan haklarına saygılı öteki kesimlerini de, sözgelimi iş dünyası, emekçi, İslamcı ve Kürt gruplarını da içerecek bir ittifak. Karşılığında, kadın toplulukları da mevcut ilgi alanlarının dışındaki toplumsal sorunlarda daha aktif bir duruş alabilirler ve bu onların ittifakı genişletmelerin sağlayacaktır. Engeller hâlâ mevcut, ama kadınlar haklarını savunmak ve fırsat kapılarını aralamak konusunda tetikte.

NOTLAR

1 Arşivlerindeki fotoğrafları kullanmama izin veren İstanbul Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'na teşekkür borçluyum.

2 Kadınlar Dünyası'ndan (19 Şubat [1921]) akt. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 2000 Ajandası (İstanbul: y.y., 2000), s. 36.

3 Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), s. 59.

4 Halide Edip Adıvar, The Turkish Ordeal (New York: The Century Co., 1928), s. 297-98.

Sibel Bozdoğan

MODERN TÜRKİYE'DE SANAT VE MİMARİ: CUMHURİYET DÖNEMİ

İster Türk ister yabancı olsun, pek çok insanın gözünde "modern Türk sanatı ve mimarisi," klasik Osmanlı dönemi mukabillerinin geçmiş ihtişamının gitgide düşüşe geçişinin acıklı hikâyesinden ibarettir. Belli başlı uluslararası sergilerde ve kültürel etkinliklerde Türkiye'yi çoğunlukla hâlâ Osmanlı camileri, kıyafetleri ve hat sanatı eserleri temsil etmekte ve bu örnekler çoğu zaman ülkenin "ulusal mirası" sayılmaya devam etmektedir. Ancak yakın zamanlarda, biraz da ülkenin AB'ye katılım beklentilerinin uyanışa geçmesinin etkisiyle, kültürel üretimde karşılığını bulmamış bir "modernlik" iddiasının içinin boş kalacağı yönünde bir kanaat doğmuştur. Türkiye'nin ilk modern sanat müzesi İstanbul Modern'in 2004'teki açılışı veya 2006 Uluslararası DoCoMoMo[1] (Documentation and Conservation of the Modern Movement in Architecture – Mimaride Modern Akımın Belgelenmesi ve Korunması) Konferansı'na Türkiye'nin ev sahipliği yapması gibi gelişmeler hiç kuşkusuz çok önemli "ilkler"dir. Ama yine de Cumhuriyet'in modernist mirasının daha geniş kitlelerce anlaşılıp takdir edilmesi olsa olsa hâlâ asgari düzeydedir ve çoğu zaman yapıtlar düpedüz yok oluş değilse bile ihmal ve ilgisizlik tehdidi altındadır.

Modern Türk sanatı ve mimarisinin taşıdığı estetik değerler halen akademik tartışma konusudur. Ancak Türk modernizmi, sanat ve mimari konusundaki daha geleneksel ve özerk disipliner kaygıların (biçemsel, estetik, teknik ve korumacı kaygılar gibi) ötesine geçen nedenlerle dikkati hak eder. Bu geleneksel kaygılar hiçbir şekilde önemsiz değildir ama Türk modernizmine, resimlerin, sanat eserlerinin, binaların, projelerin ve kentsel alanların, modern ulusal kimliklerin üretiminin ve yeniden üretiminin etkin birer aracı olarak bakmak, onlara sadece bu tarihsel deneyimlerin şekli/biçemsel yansımalarının ilginç örnekleri olarak bakmaktan çok daha kışkırtıcıdır. Sanat ve mimarlık tarihi son zamanlarda disiplinler arası kültürel çalışmalara önemli katkılarda bulunmaktadır. Temsil, uzam, kurulu

biçim ve görsel kültür çalışmaları, artık daha geleneksel tarihin (tipik olarak siyaset, toplum ve iktisat tarihçilerinin eserleri) "özünün" kenar süsleri olmaktan ziyade, eleştirel ve kültürel bir yeni tarih anlayışının (geleneksel sınırları aşan bir tarih anlayışı) ta kendisidir.

Bu önermelerden yola çıkan bu bölümde, Türkiye'nin kendine özgü tarih ve coğrafyasının yarattığı ve karmaşıklaştırdığı mütemadi kültürel ve ulusal kimlik ikilemlerinin, modern Türk sanatı, mimarisi ve şehirciliğinde nasıl baskın görsel ifadeler bulduğu geniş bir tarihsel çerçeveden ele alınmaktadır. Böyle bir antoloji düzeninde incelenen Türk modernizmi anlatısında, anonim, popüler ya da kendiliğinden modernizm olarak adlandırılabilecek daha az bilinen sayısız örnekten ziyade, kanonik yapıtlara, resmi programlara veya eğilim belirleyen sanatsal/mimari ifadelere ister istemez daha ağırlık verilmiştir. Anonim örnekler hâlâ büyük ölçüde keşfedilmemiş verimli bir araştırma ve akademik faaliyet alanı sunmaktadır. Aynı zamanda kanonik tarihler de, kültür, sanat ve mimari politikalarına odaklanan yeni eleştirel bakış açılarından tekrar yazılmaktadır. Bu bölüm, bu anlayıştan yararlanmıştır.[2]

İzleyen satırlarda, sırasıyla 1910'lar, 1930'lar, 1950'ler ve 1980'lerde başlayan dört dönem halinde, Cumhuriyet Türkiye'sindeki kültür, sanat ve mimari yapıtlarının, eğilimlerinin ve tartışmalarının en paradigmatik olanlarını ele alacağım. Bu dönemlerden ilki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişle birlikte modern bir sanat ve mimari kültürünün oluşumuna tekabül eden bir biçimlenme dönemidir. İkinci dönem, sanat ve mimarinin ulus inşası projesine ve devlet ideolojisine tabi kılınışını temsil eder. Üçüncü dönem, eğilimlerin ve fikirlerin çeşitlendiği, daha liberal, uluslararasıcı ve çoğulcu bir kültür ortamının doğuşuna işaret eder. Son olarak, 1980'lerden sonraki dönem de küreselleşme ve siyasal İslam güçlerinin Cumhuriyet modernliğinin temel fikirlerine meydan okumaya devam ederek sanat ve kültür üzerinde gözle görülür bir etki bıraktığı "postmodern" (hatta "post-Kemalist") bir Türkiye'nin gelişimini gösterir. Her ne kadar böylesi bir dönemselleştirme, dönemler arası örtüşmeler ve bulanıklaşan sınırlar nedeniyle ister istemez kesinlikten uzaksa da, her birinin siyasi, iktisadi ve kültürel çerçeveleri, bu şekilde bir sanatsal ve mimari

biçim ve görsel kültür çalışmaları, artık daha geleneksel tarihin (tipik olarak siyaset, toplum ve iktisat tarihçilerinin eserleri) "özünün" kenar süsleri olmaktan ziyade, eleştirel ve kültürel bir yeni tarih anlayışının (geleneksel sınırları aşan bir tarih anlayışı) ta kendisidir.

Bu önermelerden yola çıkan bu bölümde, Türkiye'nin kendine özgü tarih ve coğrafyasının yarattığı ve karmaşıklaştırdığı mütemadi kültürel ve ulusal kimlik ikilemlerinin, modern Türk sanatı, mimarisi ve şehirciliğinde nasıl baskın görsel ifadeler bulduğu geniş bir tarihsel çerçeveden ele alınmaktadır. Böyle bir antoloji düzeninde incelenen Türk modernizmi anlatısında, anonim, popüler ya da kendiliğinden modernizm olarak adlandırılabilecek daha az bilinen sayısız örnekten ziyade, kanonik yapıtlara, resmi programlara veya eğilim belirleyen sanatsal/mimari ifadelere ister istemez daha ağırlık verilmiştir. Anonim örnekler hâlâ büyük ölçüde keşfedilmemiş verimli bir araştırma ve akademik faaliyet alanı sunmaktadır. Aynı zamanda kanonik tarihler de, kültür, sanat ve mimari politikalarına odaklanan yeni eleştirel bakış açılarından tekrar yazılmaktadır. Bu bölüm, bu anlayıştan yararlanmıştır.[2]

İzleyen satırlarda, sırasıyla 1910'lar, 1930'lar, 1950'ler ve 1980'lerde başlayan dört dönem halinde, Cumhuriyet Türkiye'sindeki kültür, sanat ve mimari yapıtlarının, eğilimlerinin ve tartışmalarının en paradigmatik olanlarını ele alacağım. Bu dönemlerden ilki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişle birlikte modern bir sanat ve mimari kültürünün oluşumuna tekabül eden bir biçimlenme dönemidir. İkinci dönem, sanat ve mimarinin ulus inşası projesine ve devlet ideolojisine tabi kılınışını temsil eder. Üçüncü dönem, eğilimlerin ve fikirlerin çeşitlendiği, daha liberal, uluslararasıcı ve çoğulcu bir kültür ortamının doğuşuna işaret eder. Son olarak, 1980'lerden sonraki dönem de küreselleşme ve siyasal İslam güçlerinin Cumhuriyet modernliğinin temel fikirlerine meydan okumaya devam ederek sanat ve kültür üzerinde gözle görülür bir etki bıraktığı "postmodern" (hatta "post-Kemalist") bir Türkiye'nin gelişimini gösterir. Her ne kadar böylesi bir dönemselleştirme, dönemler arası örtüşmeler ve bulanıklaşan sınırlar nedeniyle ister istemez kesinlikten uzaksa da, her birinin siyasi, iktisadi ve kültürel çerçeveleri, bu şekilde bir sanatsal ve mimari

ifade incelemesini mümkün kılacak kadar belirgindir. Burada niyetim, tek tek eserlerin kapsamlı ve betimleyici bir tetkikinden ziyade genel görünümü ortaya koymak. Seçilmiş eserlere, sanatçılara ve mimarlara, biçim, üslup veya teknik örnekleri olmaları bakımından taşıdıkları değerden ziyade, sadece önemli olayların, etkili fikirlerin ve yaygın eğilimlerin birer temsili olmaları hasebiyle yer verilmiştir.

İlk Modernler: 1908-31

1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi her ne kadar modern Türkiye tarihinin yegâne önemli olayı olarak Türk ortak bilincine kazınmışsa da, pek çok akademisyen modern Türkiye'nin oluşumundaki asıl dönüm noktasının 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı olduğu konusunda hemfikirdir.[3] Jön Türkler ve siyasi ve askeri örgütleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) tayin ettiği ana siyasi ve ideolojik doğrultuların, Cumhuriyet'in liderleri tarafından da izlenip Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1931 sonrası tek parti yönetimince pekiştirildiği sıkça dile getirilir. Sanat ve mimari söz konusu olduğunda da, geç Osmanlı döneminden gözle görülür ciddi kopuşların yanında bu tür devamlılıklara da işaret etmek önem taşır. Türk kültür, sanat ve mimarisindeki "modernliğin" salt Cumhuriyet'in eseri olduğu ve imparatorluk geçmişinden kökten ve ilerici bir kopuşu temsil ettiği yönünde genel bir varsayım mevcuttur. Bu varsayım, her şeyden önce, "modernlik" (tarihsel bir sınai ve kentsel dönüşüm süreci ve bireylerin bu sürece dair özgül deneyimleri) ile "modernizm"in (20. yüzyılın belirli bir sanatsal ve mimari anlatımı) çoğu kez birbirine karıştırılmasından kaynaklanır. Bir yandan da, sanat/mimarlık kuramında, eğitimde ve uygulamada büyük modern dönüşümlerin başladığı, sanat ve mimarinin, özgül mesleki ve siyasi gündemleriyle kendi kendini tanımlayan ve düzenleyen disiplinler olarak kurumsallaştığı Osmanlı'nın son dönemlerindeki kültür, sanat ve mimari üretiminin gerçek tarihinden çok, Cumhuriyet bakış açısının önyargılarını yansıtır.

Geniş etki yapan tarihi olaylar, büyük savaşlar ve çok etnik yapılı heterojen bir imparatorluktan yeni bir ulus yaratılmasıyla çakışan 1908-31 döneminin sanat ve mimari kültürü, Türk sanatçı ve mimarların nezdinde

bu kapsamlı ulusal projeye yönelik artan bilince işaret eder. Bu projenin temelleri 19. yüzyılın son çeyreğinde, Türk sanatçısı, entelektüeli ve bürokratı ve aynı zamanda İstanbul'daki Müze-i Hümayun (1881) ile Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şâhâne'nin (1882) kurucusu olan Osman Hamdi Bey tarafından atılmıştı. Osmanlı kültürünün Arap ve İran kültürlerinden farklı olarak sahip olduğu "milli Türk özü"ne vurgu yapan Osman Hamdi Bey, sanat ve mimari eğitiminin yanı sıra tarihi mirasın muhafazasının modern bir ulus-devletin temel kurumları olarak tesis edilmesinde büyük rol oynadı. Onun teknik bakımdan (bilhassa da İslam el sanatları, halıları, nesneleri ve hat eserlerindeki ayrıntıları gerçekçi bir biçimde resmedişiyle) akademik ve "Oryantalist" olan tabloları, içerik bakımından da Batı eğitimi almış Osmanlı seçkinlerinin nicedir özlemini çektiği modern bir ideali yansıtır: Yani açıkça (ve gururla) doğulu/İslami, ama aynı zamanda modern, akılcı ve incelikli bir toplum.[4] Türk milliyetçiliğinin baş ideologu Ziya Gökalp ise 1908'den sonra milli hars ile uluslararası medeniyet arasında yeni bir tür ayrıma giderek, aralarındaki uzlaşma olasılığından bahseder.[5] Osman Hamdi Bey'in İslam medeniyetini ve yüksek kültürünü göklere çıkardığı yerde, Ziya Gökalp Batı medeniyeti (Batı'nın bilimsel ve teknik başarıları) ile milli Türk kültürü (etnik ve folklorik unsurlar) arasındaki uyumluluğu vurgular. Daha da önemlisi, bu, geç imparatorluğun çok kültürlü sanatsal/mimari üretiminden erken Cumhuriyet'in tek kültürlü Türk milliyetçiliğine doğru radikal kültürel değişimin başlangıcına işaret eder.

Geç Osmanlı milliyetçileriyle erken Cumhuriyet'teki takipçilerinin muhayyilesindeki hâkim sanatsal/mimari formül çok basitti: Modern Türk sanat ve mimarisinin misyonu, Avrupa'nın türlerini, kuramlarını ve tekniklerini (yani medeniyetini) benimsemek ve bunlara Türk milli içeriği (yani kültürü) aşılamaktı. Bu yolu tutan ilk sanatçılar, "1914 Kuşağı" olarak da bilinen ve modern sanattaki eğilimlerle Paris'te tanışıp, tam I. Dünya Savaşı arifesinde gecikmiş bir İzlenimcilikle İstanbul'a dönen bir grup geç Osmanlı ressamıydı. Önde gelenlerinden İbrahim Çallı (1882-1960), Nazmi Ziya (1881-1937), Hikmet Onat (1886-1977), Namık İsmail (1890-1935), Feyhaman Duran (1886-1970) ve Avni Lifij (1889-1927), önceki kuşağın, Süleyman Seyyid ve Şeker Ahmed Paşa'nın natürmortlarında ya da

Osman Hamdi Bey'in Oryantalist tablolarında kendini ortaya koyan akademik geleneğiyle aralarına bir mesafe koydular ve modern, akademik olmayan bir Türk resim üslubu yaratmaya çalıştılar. Yeni kuşağın yapıtlarında bilhassa dikkati çeken, manzara resimlerinin (mahal ve ülke özelliklerinin altının çizilmesiyle, modern ulusal bilincin oluşmasında özellikle etkili olmuş bir tür) ve sıradan insan portrelerinin (modern bireysel öznelliklerin doğuşunun işareti) yaygınlığıydı. Betimledikleri manzaraların, portrelerin ve figürlerin ne ölçüde Paris'te İzlenimcilikle olan karşılaşmalarının ürünü olduğu, ne ölçüde ise Osmanlı resim geleneği evveliyatının bir devamı olarak görülmesi gerektiği, sanat tarihçileri arasında süre giden bir tartışma konusudur.[6] Öte yandan, manzara, figür ve portrelerin imparatorlukta daha eskilere dayanan bir geleneği olmakla birlikte, bu manzaraların kendine özgü halet-i ruhiyesi kadar, günlük hayat kareleri ve nü'ler gibi konuları da açıkça yeniydi ve bu sanatçılar tarafından algılandığı ve yüceltildiği biçimiyle dönemin "modernliğine" vurgu yapıyordu. Balkan Savaşları'nı, I. Dünya Savaşı'ndaki Gelibolu savunmasını ve İstiklal Harbi'ni tasvir eden savaş resimleri, dönemin siyasi ve tarihi kargaşasına olan güçlü tanıklıklarıyla bir başka müstakil tür teşkil ederler. 1914 Kuşağı'nın bu İzlenimci sanatçıları, Atatürk'ün ve İstiklal Harbi'nin İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak gibi diğer kahramanlarının en iyi portrelerinden bazılarını da yaparak, imparatorluğun son on yılıyla yeni Cumhuriyet'in 1923'teki kuruluşu arasındaki devamlılığın örneklerini sergilediler.

Mimarideki ilk sistematik kültür/medeniyet uyuşması programı, Türkiye'deki mimari pratiğe 1908'lerden 1930'lara kadar hâkim olan, yaygın bir Osmanlı canlanmasıydı. Dönemdaşlarınca Milli Mimari Rönesansı olarak bilinen, mimarlık tarihçilerince ise sonradan Birinci Ulusal Üslup[7] olarak adlandırılan bu üslup, Osmanlı formlarını ve biçemsel motiflerini Avrupai tasarım ilkeleri, yapı tipleri ve inşaat teknikleriyle birleştiriyordu. Bu melez üslup, Vedat Bey (1873-1942), Kemalettin Bey (1870-1927) ve Levanten İtalyan mimar Guilio Mongeri (1873-1953) gibi önde gelen üç eğitimci ve uygulayıcının liderliğinde, mimarlar tarafından, Avrupa'daki neoklasisizm veya Gotik Canlanma gibi mukabillerine benzer biçimde, modern bir devletin ve modern kent yaşamının gereklerine uygun bir şekil-

de uygulamaya kondu. Önce Jön Türkler, ardından Kemalist Cumhuriyet için bu üslupta bankalar, ofis yapıları, oteller, sinemalar ve başka kentsel kamu binaları inşa edilmeye başlandı.

Klasik Osmanlı mimari unsurları (özellikle geniş saçaklar, kubbeler, sivri kemerler ve dekoratif çini süslemeleri), Türk kimliğinin biçimsel beyanları olarak, Paris'teki Ecole des Beaux Arts'in akademik ilkelerine (simetri, eksenellik ve klasik üç parçalı cephe kompozisyonu) ve Batı inşaat tekniklerine (bilhassa çelik ve betonarme) göre yapılmış "Avrupai" binalara kılıf olarak giydiriliyordu. Vedat Bey'in Büyük Postahanesi (1909) veya Kemalettin Bey'in Sirkeci'deki Evkaf Nezareti iş hanları (1912-26) gibi büyük kamu binaları, bu tarzın en kanonik, teknolojik olarak ileri ve programsal olarak da en karmaşık örneklerini temsil ederken, salt İstanbul ve Ankara'da değil, Anadolu'nun birçok ilindeki mimarı bilinmeyen sayısız bina da bu tarzın yaygınlığına ve dikkate değer deneysel çeşitliliğe tanıklık eder. Özünde akademik ve canlanmacı da olsa, bu tarzı "modern" yapan onun modern özbilincidir – yani ulusal olarak kendini temsil etme ve tarihi özne olma arzusu. İstanbul'un neoklasisizmden yeni sanata kadar geniş bir mimari üsluplar sahnesi olduğu geç 19. yüzyılın biçemsel çoğulculuğuna ve eklektizmine tepki olarak çıkan Birinci Ulusal Üslup, klasik Osmanlı form ve motiflerinin sadece mimarideki "Türk usulü" ulusal dışavurumunun kaynağı olarak değil, aynı zamanda her türlü teknolojik ilerlemesiyle erken 20. yüzyılın "modern" bir üslubun kaynağı olarak da geçerliliğini gösterme çabasındaki yeni bir yurtseverlik projesiydi.

Yeni başkent Ankara'da 1920'lerde inşa edilen hemen hemen bütün önemli kamu binalarının tasarımına bu üslubun hâkim olması, yeni ulusun doğuşuyla olan bağını kaçınılmaz olarak pekiştirir. Kurtuluş Savaşı'nda ölen mimar İsmail Hasif Bey'in 1917'de tasarladığı (başlangıçta İTC parti merkezi, bugünse Kurtuluş Savaşı Müzesi olan) mütevazı ölçülerdeki Birinci Millet Meclisi Binası bu bakımdan bilhassa semboliktir. İlk Millet Meclisi'nin 1920'de açıldığı günü tasvir eden resimlerde bina bu kahramanca tarihi olayın görsel arka planını oluşturuyordu. "Eski Ankara"nın Kale'nin altına düşen Ulus Meydanı civarındaki aynı kesimi kısa sürede başka Birinci Ulusal Üslup binalarıyla doldu. Bunlar arasında,

de uygulamaya kondu. Önce Jön Türkler, ardından Kemalist Cumhuriyet için bu üslupta bankalar, ofis yapıları, oteller, sinemalar ve başka kentsel kamu binaları inşa edilmeye başlandı.

Klasik Osmanlı mimari unsurları (özellikle geniş saçaklar, kubbeler, sivri kemerler ve dekoratif çini süslemeleri), Türk kimliğinin biçimsel beyanları olarak, Paris'teki Ecole des Beaux Arts'in akademik ilkelerine (simetri, eksenellik ve klasik üç parçalı cephe kompozisyonu) ve Batı inşaat tekniklerine (bilhassa çelik ve betonarme) göre yapılmış "Avrupai" binalara kılıf olarak giydiriliyordu. Vedat Bey'in Büyük Postahanesi (1909) veya Kemalettin Bey'in Sirkeci'deki Evkaf Nezareti iş hanları (1912-26) gibi büyük kamu binaları, bu tarzın en kanonik, teknolojik olarak ileri ve programsal olarak da en karmaşık örneklerini temsil ederken, salt İstanbul ve Ankara'da değil, Anadolu'nun birçok ilindeki mimarı bilinmeyen sayısız bina da bu tarzın yaygınlığına ve dikkate değer deneysel çeşitliliğe tanıklık eder. Özünde akademik ve canlanmacı da olsa, bu tarzı "modern" yapan onun modern özbilincidir – yani ulusal olarak kendini temsil etme ve tarihi özne olma arzusu. İstanbul'un neoklasisizmden yeni sanata kadar geniş bir mimari üsluplar sahnesi olduğu geç 19. yüzyılın biçemsel çoğulculuğuna ve eklektizmine tepki olarak çıkan Birinci Ulusal Üslup, klasik Osmanlı form ve motiflerinin sadece mimarideki "Türk usulü" ulusal dışavurumunun kaynağı olarak değil, aynı zamanda her türlü teknolojik ilerlemesiyle erken 20. yüzyılın "modern" bir üslubun kaynağı olarak da geçerliliğini gösterme çabasındaki yeni bir yurtseverlik projesiydi.

Yeni başkent Ankara'da 1920'lerde inşa edilen hemen hemen bütün önemli kamu binalarının tasarımına bu üslubun hâkim olması, yeni ulusun doğuşuyla olan bağını kaçınılmaz olarak pekiştirir. Kurtuluş Savaşı'nda ölen mimar İsmail Hasif Bey'in 1917'de tasarladığı (başlangıçta İTÇ parti merkezi, bugünse Kurtuluş Savaşı Müzesi olan) mütevazı ölçülerdeki Birinci Millet Meclisi Binası bu bakımdan bilhassa semboliktir. İlk Millet Meclisi'nin 1920'de açıldığı günü tasvir eden resimlerde bina bu kahramanca tarihi olayın görsel arka planını oluşturuyordu. "Eski Ankara"nın Kale'nin altına düşen Ulus Meydanı civarındaki aynı kesimi kısa sürede başka Birinci Ulusal Üslup binalarıyla doldu. Bunlar arasında,

Resim 16.1. Ankara'daki Osmanlı canlanmacı Birinci Ulusal Üslup binaları: Arif Hikmet Koyunoğlu'nun yaptığı Türk Ocağı Binası (1927-30) ile Etnografya Müzesi (1926) [fotoğraf yazarın koleksiyonuna aittir].

yeni Cumhuriyet'in üst düzey bürokratlarıyla yabancıların ileri gelenlerini ağırlamak üzere en gelişmiş teknik altyapı ve modern olanaklarla donatılmış şatafatlı bir otel olarak mimar Kemalettin ve Vedat Beylerin ortak tasarımı Ankara Palas (1924-26) yer alır. Guilio Mongeri'nin eseri olan Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası ve İş Bankası binaları (1926-29) ile genç mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun tasarımı olan ve güneye doğru uzanan cadde boyunca sıralanan, mermer cepheleri, çini süslemeleri, Osmanlı kubbeleri ve mukarnas bezemeli "tarz-ı mücevheri" sütun başlıklarıyla bu üslubun şatafatlı estetiğini ortaya koyan Dışişleri Bakanlığı (1927), Etnografya Müzesi (1926) ve Türk Ocağı Binası (1927-30) gibi örnek teşkil eden bir grup kamu binası da dikkate değerdir (bkz. resim 16.1). Birinci Ulusal Üslubun benzer şekilde işlenmiş binaları, hükümet konakları, okullar, postaneler ve diğer kamu binaları olarak Cumhuriyet

Anadolu'sunun İzmir, Konya, Kütahya ve Sivas gibi diğer şehirlerinde de hızla çoğaldı.

Modern Türk mimarlık tarihyazımının bugüne değin en çekişmeli konularından biri, yeni rejimin bir dizi radikal Batılılaşmacı reform vasıtasıyla Osmanlı/İslam geçmişinden sıyrılmaya uğraştığı bir zamanda, Birinci Ulusal Üslubun yeni, laik ve modern bir Cumhuriyet'in estetik ifadesi olarak uygunluğu tartışmasıdır. Cumhuriyet'in 1931'den sonraki modernist temayüllerini içselleştirmiş pek çok mimar ve mimarlık tarihçisi, bu üslubun akademik öncüllerini ve tarihsel referanslarını Kemalist projenin devrimci modernizmine son derece aykırı görerek "geçici bir sapma" addetme eğilimindedir. Oysa Birinci Ulusal Üslup, anakronik bir mimari değil, aslında imparatorluktan Cumhuriyet'e olan çalkantılı geçiş döneminin en uygun ifadesiydi. Birinci Ulusal Üslubun modern yapı tiplerine uygulanmış Osmanlı biçemsel referansları, gerçekten de hem –ulusal gurur için gerekli olan– Osmanlı/İslam geçmişinin ihtişamını hem de dönüşüm halindeki bir toplumun yeni gerçekliklerini simgelemeye muktedir bir "çifte kodlama" içeriyordu. Bu üslubun modernist eleştirmenlerinin atladığı nokta, 1920'lerin sonlarında, dine, padişaha, İstanbul'a ve sanat ile mimarideki akademik geleneklere olan eski bağlılıkların, ulusa, Atatürk'e, Anadolu'ya ve Avrupa'dan kaynaklanan modernist akımlara duyulan yeni bağlılıklarla, herkes gibi sanatçılar ve mimarlarda da bir arada var olduğuydu. Pek çok akademisyenin de işaret ettiği gibi, bu dönemde din ulusal seferberliğin kuvvetli bir güdüleyicisi olmayı sürdürürken, ulus da laik bir tür din gibi kavramsallaştırıldı.[8] Ulusal kahramanı Gazi (gazi "din uğruna savaşan" anlamına gelir) kıyafeti içinde –1931'den sonra tercih ettiği "Panama şapka" yerine kalpak giymiş olarak– tasvir eden ve bazen de İslam minyatür sanatının dini ve estetik kodlarına açık göndermelerde bulunan dönemin Atatürk portreleri bu bakımdan belirti niteliğindedir.[9]

Genel itibariyle 1908-31 dönemi –yepyeni bir milliyetçi bilinçten esinlenen bir kurumsal pratikler, okullar, sergiler, yayınlar ve örgütler bütünlüğünü kapsayan– modern bir sanatsal ve mimari kültürün doğuşuna işaret eder. Sözgelimi, yeni devrin önemli gelişmelerinden biri, daha önce Ermenilerin, Rumların yahut Avrupalıların sahip olduğu nüfuzlu liderlik

konumlarına Müslüman/Türk sanatçı ve mimarların yükselmesiydi. 1882'de kurulan ve erken Cumhuriyet döneminin sonuna değin sanat ve mimari eğitiminde başlıca kurum olan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin resim atölyelerinde, Salvatore Valeri ve Warnia Zarzecki'nin akademik dersleri yerini 1914 Kuşağı'nın modernist öğretilerine bıraktı. Aynı şekilde, Ermeni heykel eğitmeni Oskan Yervant Efendi 1908'de emekliye ayrıldı ve yerine İhsan Özsoy (1867-1944) ile Almanya'da eğitim görmüş Nijad Sirel (1897-1957) geçti. Bu esnada, mimarlık atölyelerinde de mimarlık bölümünün başındaki Alexander Vallaury'nin yerini, Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda eğitim görmüş olan Vedat Bey aldı. Osmanlı canlanmacı Birinci Ulusal Üslubun diğer önde gelen şahsiyeti, Berlin'deki Charlottenburg Technische Hochschule'de eğitim görmüş olan Kemalettin Bey, 1884'te kurulan Hendese-i Mülkiye Mektebi'ndeki mühendislik öğrencilerine mimarlık dersleri vermeye başladığı gibi, Evkaf Nezareti'nde baş mimar ve restorasyon uzmanı olarak sürdürdüğü seçkin meslek hayatı boyunca da pek çok genç mimar yetiştirdi.

1914'te Mektebe, kız sanat öğrencilerinin devam etmesi için, başında yetenekli bir sanatçı ve renkli bir kişilik olan Mihri Müşfik Hanım'ın (1886-1954) bulunduğu bir kardeş okul geldi: İnas Sanayi-i Nefise Mektebi. Mihri Müşfik Hanım, bir tarihçinin belirttiği gibi, "zaman zaman çarşaf giysileri, zaman zaman çiçekli hasır şapkaları ve zarif iskarpinleri ile alaturkalık ile alafrangalığı bir arada yaşayan..." renkli bir kişilikti."[10] İki okulun 1926'da birleştirilmesiyle Akademi'ye kızlar da resmen kabul edilmeye başladı. 1917'den itibaren, geleneksel ve ağırlıklı olarak Müslüman bir toplumda daha önce benzeri görülmemiş bir adım olan, çıplak modellerle çalışma pratiğinin kurumsallaşması da aynı derecede önemliydi. 1909'da Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurulması, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Mecmuası'nın yayına geçmesi ve Galatasaray Lisesi'nde daha sistematik yıllık sanat sergilerinin açılmaya başlaması, modern Türk sanatının öteki önemli dönüm noktalarıydı. İmparatorluğun 1921'de son bulmasıyla birlikte, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Türk Sanatçılar Birliği adını aldı ve Cumhuriyet'in ilanı vesilesiyle 1923'te Ankara'da ilk sergisini açtı.

Sanat tarihçilerinin sık sık işaret ettiği gibi, Avrupa'da peş peşe ortaya çıkan modern akımlar ancak başlangıçtaki eleştirel kuvvetlerini kaybet-

tikten sonra Türkiye'ye geliyorlardı. Avrupa'daki her türlü geleneksel sanat anlayışının avangart Kübizm, Fütürizm, Dada ve Konstrüktivizm akımlarınca kökünden sarsıldığı bir dönemde, 1914 Kuşağı'nın İzlenimciliği, imparatorluğun yıkılma sürecinin ortasında kargaşa içindeki Türkiye için geriden gelen bir "modern" tarzdı. Bununla birlikte bu "gecikme," Türkiye'deki sanatçıların tartılarak yargılanacağı tek kantarın, Avrupa'daki gelişmelere bağlı doğrusal bir tarihi yörünge olduğu anlamına gelmemelidir. Daha ziyade, her bir kuşağın önemi ve katkıları, ancak Türkiye'ye özgü tarihi şartlar bağlamında bir anlam kazanır. Resimdeki İzlenimcilik ve mimarideki Osmanlı canlanmacı Birinci Ulusal Üslup, bu anlamda Türkiye'nin "ilk modernleri" addedilebilir – "modernlikleri" Avrupa standartları ve kronolojilerine göre ancak gecikmiş bir modernlik idiyse dahi.

Bununla birlikte, 1920'lerin sonlarına gelindiğinde "ilk modernler"in çöküşü başlamıştı. Resimde yeni bir grup genç sanatçı, yeni, eleştirel bir akımdan ziyade başlı başına bir akademik gelenek haline geldiğini öne sürdükleri 1914 Kuşağı'nın İzlenimciliğine meydan okuyordu. Aralarında Refik Epikman (1902-70), Mahmut Cuda (1904-87), Elif Naci (1898-1988) ve Turgut Zaim (1906-74) gibi önde gelen ressamların da bulunduğu bu sanatçı grubunun çevresinde toplandığı, 1929'da kurulan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği, tek bir ortak paydaya indirgenmesi olanaksız, geniş bir sanatsal eğilimler yelpazesini temsil ediyordu. Kübizm gibi avangart Avrupa akımlarının etkisini kabul eden, peyzaj, figür ve natürmort resminde bu etkiler altında denemeler yapan bu sanatçılar, aynı zamanda Anadolu halk kaynaklarındaki Türk kültüründen de esin almaya çalışıyorlardı – bu eğilim 1931'den sonra sanatta büyük bir milliyetçi programa dönüşecekti.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık müfredatında 1926'da yürürlüğe konan bir dizi büyük değişiklik, Birinci Ulusal Üslubun nihai çöküşünün yolunu açtı. Modern Türkçedeki adıyla Güzel Sanatlar Akademisi olarak yeniden adlandırılan okul, ressam Namık İsmail'in yönetiminde Boğaz kıyılarındaki saraylardan birine taşındı. Mimarlık bölümünün başına, Avusturyalı-İsviçreli bir mimar olan Ernst Egli getirilirken, müfredatta da radikal bir değişikliğe gidildi ve klasik güzel sanatlar modeli bırakılıp,

yerine Avrupa'da çoktan yükselişe geçmiş olan Avrupa modernizminin akılcı ve işlevselci düsturları geçirilerek yeniden yapılandırıldı. Modernizm büyüsüne kapılan genç mimarlar, Vedat Bey'in ve Guilio Mongeri'nin öğretilerini bir kenara attılar. Birinci Ulusal Üslup, bu yeni modernistlerce giderek modern çağın ruhunu yakalamak için geride bırakılması gereken biçemsel ve anakronik bir "öteki" olarak nitelenir oldu. Ahmet Haşim gibi önde gelen entelektüeller, Osmanlı canlanmacı yapıları "mürteci mimari" diye eleştirdi.[11] Celal Esat Arseven gibi nüfuzlu sanat tarihçileri, o sırada Avrupa Modern Hareketinin o sıradaki adıyla "Yeni Mimari"nin gelişini mimarinin "yeteneği donduran klassisizm"den kurtarılması olarak niteleyip, mimarlık disiplininin "çağdaş ihtiyaçlara ve zihniyetlere cevaben" ilerici bir biçimde yeniden tanımlanışını selamlıyorlardı.[12] Yeni kurulan Ankara'daki Türk Mimarlar Cemiyeti (1927) ile İstanbul'daki Güzel Sanatlar Birliği (1928), kendini Kemalizmin devrimci gayretkeşliğiyle özdeşleştiren genç, modernist ve anti-akademik kampanyanın mimarideki buluşma alanı haline geldi. 1931 itibariyle "Yeni Mimari"nin zaferi tamamlanmıştı. Cumhuriyet'in kuşkuya mahal vermeyecek derecede laik ve Batı'ya dönük kültür siyaseti ayakları üzerinde sağlam bir biçimde durmaya başladıkça, sanatçılar ve mimarlar Cumhuriyet yapıtlarını ülkenin Osmanlı/İslam geçmişine yönelik her türlü göndermeden uzaklaştırma çabasına girdiler. Bugünkü Ankara'nın fiziki dokusu, mimari üsluptaki, 1930 civarında kamu binalarında uygulanmaya başlayan bu kesin değişimin izlerini taşır. 1920'lerin Birinci Ulusal Üslup binaları, şehrin kuzeydeki daha eski kısımlarında kalmışken, 1930'ların resmi ve ciddi görünümlü Alman ve Orta Avrupa modernizmi, kentin ismiyle müsemma "Yenişehir" daha yeni olan güney uzantılarını belirler.

Sanat/Mimari ve Devlet: 1931-50

Geç 1920'lerin Atatürk'ün şahsi talimatlarıyla yürütülen radikal kurumsal reform dizisi, bütününde, İslama dayalı geleneksel düzenden modern, Batılı ve laik bir düzene tam bir uygarlık değişimi halini aldı. Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi Kemalizmin devrimci bilinci kendini en çok, Fransız Devrimi imgesine atıfta bulunan betimlemelerde gösterir.

Bilhassa dikkate değer bir örnek, Zeki Faik İzer'in 1933 tarihli İnkılâp Yolunda adlı resmidir (bkz. Resim 16.2). Eugène Delacroix'nın 1830 tarihli *La liberté guidant le peuple* [Halka rehber olan özgürlük] adlı yapıtına açık alegorik göndermeler taşıyan bu resim, Kemalist Devrimin, Türk halkının ülkenin eski rejiminin karanlığına ve anakronizmine karşı genel bir ayaklanma halinde resmedildiği bir portresidir. Resim, bizzat Mustafa Kemal'in önderliğinde, bilimsel bilgi ve gençlik enerjisiyle (kitaplar, meşaleler ve Batılı giysiler içinde gençler) donanmış, şiddetli bir halk ayaklanmasını (askerler, süngüler ve bayrak) akla getirir. Mustafa Kemal'in, "medeniyet" için "Dağları delen, semalarda pervaz eden, göze görünmeyen zerrattan yıldızlara kadar her şeyi gören, tenvir eden, tetkik eden (...) kudret" nitelemesini yaptığı sözleri de daha az alegorik değildir.[13] Üstelik onun gözünde, gerçek dünyada Batı'nın toplumsal ve maddi gelişmesinin temsil ettiği bu "kudret"in ardından gitmek bir seçim meselesi değil, bir zorunluluktu.

Bu ilerlemeci tarih modeli içinde pek çok sanatçı ve entelektüel, "kültür" terimini, bilimsel ve teknolojik gelişmenin tarihi bir fail halini aldığı, karşı konulmaz bir toplumsal evrim süreci olarak tanımladıkları, daha geniş "medeniyet" teriminin içine almıştır. Erken Cumhuriyet'in önde gelen romancısı ve siyasi şahsiyeti Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1933'te Kadro dergisinde çıkan "Kültür ve Medeniyet" başlıklı makalesinde, Ziya Gökalp'in daha önce iki terim arasında yaptığı ayırımı, yeni birleşik bir çağdaş medeniyet kavramı lehine reddeder.[14] Bilimsel ve teknolojik ilerleme temeline dayanan bu yeni medeniyet kavramının da, yine ulusun kültürel ve sanatsal ilerlemesinin dayanağı olması bekleniyordu. 1930'ların başlarında pek çok yazar, Kemalist Devrimin arzulanan yeni sanatı/mimarisiyle yeni teknolojik devir arasındaki bu zorunlu ilişkiyi dile getirdi. Avrupa'daki modernist avangart söylemi yankılayan, kimi zaman da doğrudan tercüme eden Türk sanatçı ve mimarları, bu yeni sanatın/mimarinin ilham kaynağının artık klasik üsluplar, anıtlar ve gelenekler olamayacağını, bu kaynağın şimdi modern çağın makinelerinde, otomobillerinde, transatlantiklerinde ve uçaklarında aranması gerektiğini yazdılar.[15] Her ne kadar 1930'ların Türkiye'si öykünülen "makine çağı"na hayli uzak

Resim 16.2. Zeki Faik İzer'in İnkılâp Yolunda adlı eseri (1933) [Sadi İzer'in izniyle; Gültekin Elibal'ın Atatürk ve Resim Heykel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973) adlı kitabından alınmıştır]

idiyse de, ütopik bir modern ve sanayileşmiş Türkiye imgesi Cumhuriyet'in görsel kültürünce yüceltilir oldu. Cumhuriyet'in resmi yayınlarında defalarca tekrarlana tekrarlana, fabrikalar, demiryolları, barajlar, trenler, uçaklar ve sanayi tesisleri, eşi benzeri görülmemiş bir sanatsal cazibe kazandılar. Sınai gelişme ile sanat ve siyaset arasındaki bağa yapılan vurgu bakımından, erken Cumhuriyet Türkiye'siyle, modern çağın teknolojik ve endüstriyel ikonları karşısında Fütürist ve Konstrüktivist bir büyülenmeye kapılan Faşist İtalya ve Sovyet Rusya arasında paralellikler kurulabilir.

Ancak erken Cumhuriyet'in kültür siyaseti, Türkiye tecrübesine has belirli muğlaklık ve çetrefillikler içeriyordu. Her şeyden önce ulusal kültürün, karşısında kendini şekillendireceği iki ayrı "medeniyet ötekisi" vardı. Ülkenin kendi geleneksel Osmanlı/İslam kültürü ilerlemeye engel olarak resmedilmekle kalmıyor, aynı zamanda kapitalist Batı'nın o son

derece bireyci, materyalist ve kozmopolit yaşam tarzı da CHP'nin yaratmaya uğraştığı türden bir milliyetçilik, idealizm ve popülizmin düşmanı ilan ediliyordu. Batı uygarlığı, bilimsel ve teknolojik ilerleme için örnek alınacak modeldi, ancak bu idealize "medeniyet" ülkenin yerli toprağı ve ulusal ahlakı üzerinde yükselmeliydi. Dolayısıyla Osmanlı/İslami teamüllerini halihazırda reddetmiş olan erken Cumhuriyet milliyetçiliği, yüzünü Anadolu halk kültürüne ve Türklerin İslamiyet öncesi mirasına döndü. Avrupa modernizminin kuramları, formları ve teknikleri Türkiye'deki sanatsal ve mimari üretime nüfuz ettikçe, Anadolulu izlekler, folklorik motifler ve ulusal simgeler de Türk kültür sahnesinin başlıca meşgaleleri haline geldi.

1931-50 döneminin bütün sanatsal ve mimari kültürü, bu derin gerilimin kendini dışa vurduğu ve sanatçıların –nasıl nitelediklerine bağlı olarak– "modern olanı millileştirme" veya "milli olanı modernleştirme" yollarını aradığı bir arena olarak görülebilir. Dönemin kültürel söylemine, Türk sanatçılarının kendilerini Doğulu İslami kültürün bulaşıcı unsurlarından sıyırabilmeleri halinde, "milli" ("Türk" anlamında) ve "modern" ("Batılı" anlamında) terimlerinin aslında birbiriyle çelişmediğini gösterme arzusu hâkim oldu. Ünlü ressam Nurullah Berk'in ifade ettiği gibi, "Türk sanatındaki modernlik, kompozisyon basitliği, akılcılık ve ahenk," onu "Arap, İran ve Hint sanatının" Doğulu karakterinden ayıran özellikler olarak kutsandı.[16] Sanat tarihçisi/eleştirmen Celal Esat Arseven veya arkeolog Ekrem Akurgal gibi başka pek çok bilimci veya entelektüel de, Orta Asya/Anadolu Türk sanatıyla diğer İslami kültürlerin sanatı arasındaki farklılıklara dikkat çekmeleri ve klasik dönemdeki başlangıcından modern endüstriyel aşamasına kadar olan Türk sanatının, Batı sanatının hümanist, akılcı ve tektonik kavramlaştırmalarına nasıl daha yakın olduğunu açıklamaya girişmeleriyle, yine aynı hususu dile getirdiler.

1930'ların sanat ve mimari yayınları kabaca incelendiğinde dahi, Kemalist inkılaba, ona uygun sanatsal ve mimari ifadenin (sırasıyla İnkılap Sanatı ve İnkılap Mimarisi) nasıl olması gerektiği etrafında dönen hararetli tartışmalarla biçim vermeye çalışan tutkulu bir meşgaleyi ortaya koyar. Anahtar kelime inkılap idi ve dünyanın başka yerlerindeki inkılapçı rejim-

ler ilham verici modeller sunuyordu. 1934'te Ankara'da, coşkulu bir resepsiyonla bir Rus resim ve heykel sergisi açıldı. Kimi Türk sanatçıları, İtalyan avangart sanatçıları/mimarlarıyla Mussolini'nin faşist devrimi arasında 1930'lar boyunca süren organik bağı hayranlıkla seyrettiler. Ankara'da 1933'te, Cumhuriyet'in onuncu yılı vesilesiyle açılan ilk İnkılap Sergisi'nin izleği İnkılap ve Sanat idi.[17] Bu sergi ve onu izleyen benzerleri, Kemalist reformların ve ulus kurma sürecinin başarılarını, bilhassa tarımdan, sanayiden, demiryollarından, modern kadınlardan, okullu çocuklardan ve eğitim reformlarından sahnelerle resmediyordu. Sanatın CHP resmi ideolojisinin kanatları altında popülerleştirilmesinin en önemli örneği, 1932'de Halkevleri'nin kurulması, 1933'ten itibaren de *Ülkü* dergisinin yayına geçmesiydi. Bütün büyük Anadolu şehirlerinde şubeleri olan Halkevleri, sanat, müzik, spor, halk eğitimi ve inkılap ideallerine bağlı bir Cumhuriyet kuşağı yetiştirmek üzere tasarlanmış birer popüler telkin merkezi olarak iş gördü.[18]

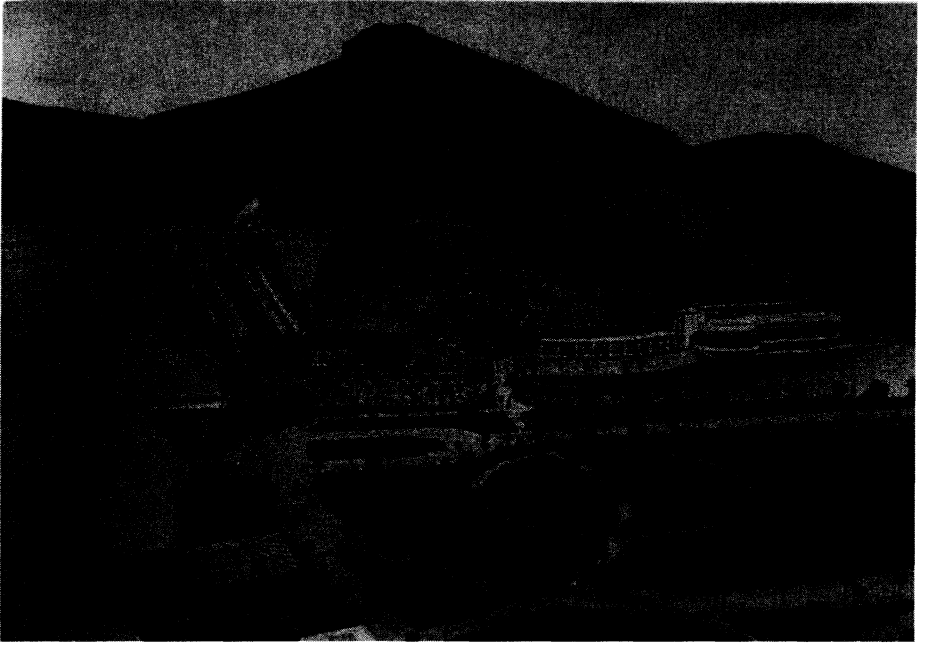
Bu dönemin en belirleyici özelliği, resmi ideolojinin ve devlet himayesinin, sanat, mimari ve kültür meseleleri üzerindeki mutlak ve neredeyse münhasır egemenliğiydi.[19] Esas olarak yabancı gözlemcilere ve uluslararası kamuoyuna yönelik olarak basılan resmi propaganda yayını *La Turquie Kemaliste* içeriğiyle, sergilerin, müzelerin, "yeni mimarinin," modern resim ve heykelin, genç Cumhuriyet'in kültürel başarılarını göstermekteki önemini tasvir eder (bkz. Resim 16.3). Hükümetin 1937'de Dolmabahçe Sarayı'nın bir kanadını bu amaca tahsis etmesiyle, bir Ulusal Resim ve Heykel Müzesi kurma fikri de bu dönemde nihayet gerçekleşti. Ödüllerin dağıtıldığı ve seçkin yapıtların daimi devlet koleksiyonlarına alındığı yıllık devlet resim ve heykel sergileri programı da yine 1937'de kurumsallaştı. Devlet destekli bu sergiler, erken Cumhuriyet dönemi boyunca pek çok sanatçının eserlerini kamuya sunabildiği tek mahal olarak kaldı. Birçok sanat tarihçisi, onu yapıcı eleştirel fikir alışverişinden ve dolayısıyla da kapitalist dünya sanatına hükmeden gerçek yaratıcı dinamiklerden yoksun bırakması nedeniyle bu durumu "modern Türk sanat ve heykeli önündeki en büyük engel" olarak nitelemektedir.[20]

***

Resim 16.3. Kadın sanatçılar, La Turquie Kemaliste'in 29. sayısından (Şubat 1939) bir fotoğraf [kartpostal yazarın koleksiyonuna aittir]

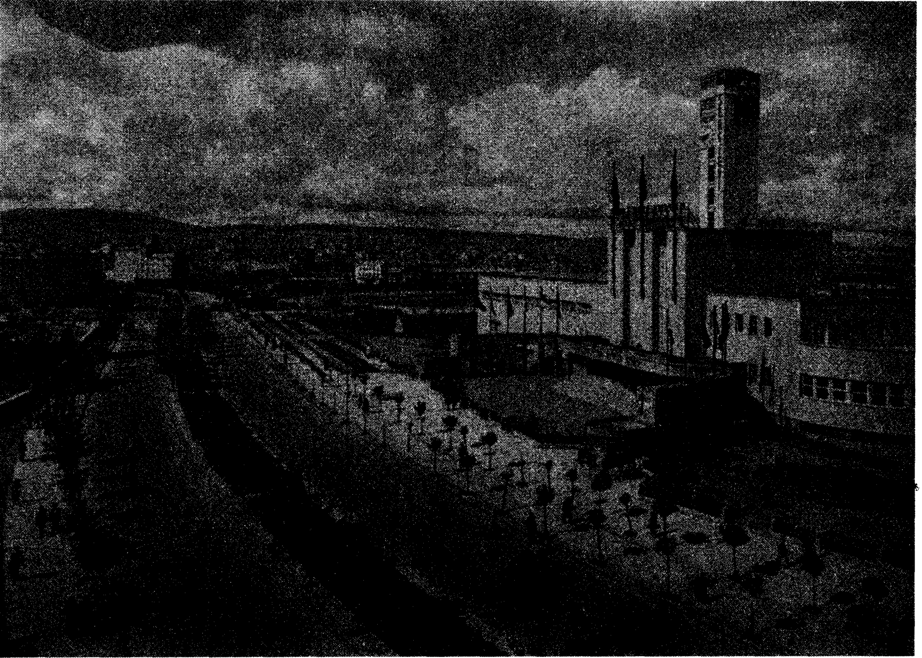
Devlete bağımlılık, plastik sanatlardan farklı teknik bir meslek olarak daima sağlam bir müşteri topluluğunun gelişmesine muhtaç olan mimari konusunda daha da aşikârdır. Türkiye'de bağımsız bir burjuva sınıfının yokluğunda, 1950'lere kadar devlet, mimarlık mesleğinin birinci işvereni, devleti temsil eden kamu binaları da tek büyük tasarım siparişi oldu. Hükümet konakları, belediye binaları, tren istasyonları, postaneler ve belki de CHP'nin ideolojik programını hepsinden çok temsil eden okul ve Halkevi binaları, bu resmi mimarinin en karakteristik yapı tipleridir. 1930'ların ortalarındaki Cumhuriyet Ankara'sının, yine aynı derecede temsili üç büyük altyapı projesi ise Çubuk Barajı, büyük kentsel parkı ve suni gölüyle Gençlik Parkı ve Atatürk Orman Çiftliği'dir; üçü de, sadece çorak

Resim 16.4. Ankara dışındaki Çubuk Barajı umumi parkı ve restoranı (1930-06) [kartpostal yazarın koleksiyonuna aittir]

bir arazinin ve kurak bir iklimin olumsuzluklarına karşı şehrin "yeşillenmesini" ve güzelleşmesini değil, aynı zamanda halka "medeni" davranış ve dinlence normlarının da gösterilebileceği laik kamusal alanlar yaratmayı hedeflemiştir (bkz. Resim 16.4). Ankara dışında inşa edilen tren istasyonları, okullar ve fabrikalar da (Kayseri ve Nazilli'deki Sümerbank fabrikaları gibi Cumhuriyet ikonları dahil), Anadolu'ya modernlik götürme gayesindeki Kemalist projenin en önemli mimari uzantılarıydı.

Ankara'nın önemsiz bir Anadolu kasabasıyken modern bir başkent olarak inşası, büyük ölçüde, Türkiye'ye "Yeni Mimari" başlığı altında modernizmi sokan Alman, İsviçre ve Avusturyalı mimar ve planlamacıların çalışmalarıyla başarılmış başlı başına muazzam bir hadisedir. Bu şahıslardan İsviçreli mimar Ernst Egli ile Alman Yahudi Bruno Taut, Akademi'de ders veren hocalar ve önde gelen yüksek eğitim yapılarının mimarları ola-

Resim 16.5. Sağda Şevki Balmumcu'nun tasarladığı yeni Sergievi'yle Ankara'nın yeni başkent olarak inşa edilişi [kartpostal yazarın koleksiyonuna aittir]

rak bilhassa nüfuz sahibiydiler – ilki kanonik İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün (1930), ikincisi ise Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin (1937) mimarıydı. Üçüncü bir ünlü şahsiyet, "Ankara Kübiği" olarak bilinen sade, resmi modernizmle tüm hükümet binalarını ve cumhurbaşkanlığı konutunu (1930-32) tasarlayan Avusturyalı mimar Clemenz Holzmeister'di. Almanca konuşan bu mimarların, Ankara Kübiği'ni Avrupa'dan ithal edilmiş bir modernizm olarak değil de, Orta Anadolu'nun iklimine, arazi yapısına ve yerel malzemelerine duyarlı bölgesel bir söylem olarak önermeleri kayda değerdir. Bu mimarlar işlerinde ve söylemlerinde, Avrupa Modern Hareketi'nin her türlü estetik ve inşai kanonunu, özelikle de yatay ve dikey elemanları, süssüz yüzeyleri, yatay kuşak pencereleri, kesintisiz pervazları, çıkmalı balkonları, yuvarlak köşeleri ve çoğu zaman, doğru düzgün yalıt-

manın teknik olarak mümkün olmadığı durumlarda bile düz çatılarıyla asimetrik kübik hacim kompozisyonlarını içselleştirmiş olan genç Türk mimarlarından çok daha "muhafazakâr" idiler. Her ne kadar bu dönemde Türk mimarları büyük devlet işlerini pek alamamışlarsa da, Şevki Balmumcu'nun Ankara Sergievi (1931-33) (bkz. Resim 16.5) ve Seyfettin Arkan'ın Hariciye Köşkü (1933-34) tasarımları, hızla olgunlaşan bir Türk modernizmine tanıklık eden istisnai icraatlardır.

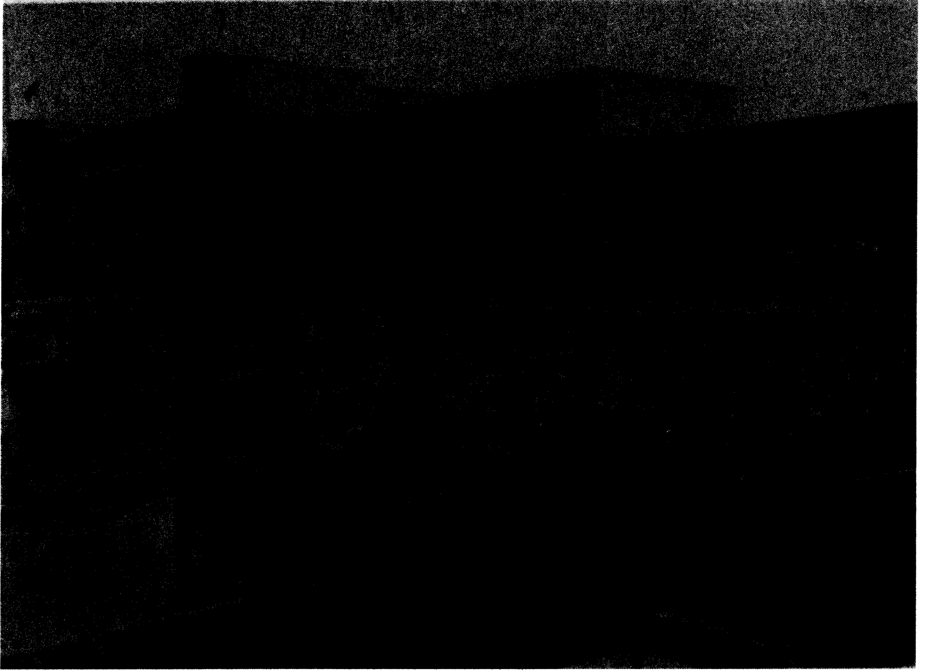
Akademi'deki 1926 modernist müfredat reformlarından sonra mimarlık bölümünden, mesleki örgütlenmelerde faal olan bir modern Türk mimarları kuşağı mezun oldu. İstanbul'daki Güzel Sanatlar Derneği'nde toplanan bu mimarlar, 1931'de, üç yıl sonra Arkitekt adını alacak olan *Mimar* dergisini çıkarmaya başladılar.[21] Bu dergide yayınlanan yazılar ve projeler, Modern Hareket'in bilimsellik ve evrensellik iddialarının ve belirleyici akılcılık ve işlevsellik ilkelerinin savunulmasında önde gelen bir merci oldu. Zeki Sayar, Abidin Mortaş, Seyfettin Arkan ve Behçet Ünsal gibi genç Türk modernistleri, –tipik olarak yabancı mimarlara giden– büyük kamu siparişlerinin yokluğunda, dikkatlerini konut mimarisine yönelterek 1930'ların kanonik "kübik" villalarını ve düz damlı, yalın hacimsel kompozisyonlu apartmanlarını tasarladılar. Ancak inşaat sanayiinin içinde bulunduğu kötü durum, betonarme inşaatın ulaşılmaz maliyetleri, nitelikli işgücü kıtlığı ve büyük ölçekli, düşük maliyetli, akılcı ve sanayileşmiş konut üretiminin mevcut olmayışı, bu modern denemeleri bir avuç iyi eğitimli Cumhuriyet seçkininin şahsi konutlarıyla sınırlıyordu. İki savaş arasında Avrupa modernizminin en temel uğraşlarından biri olan kitlesel barınma sorunu, II. Dünya Savaşı sonrasına değin Türk mimarlık gündeminin ana konularından biri olamadı.

Sanat alanında, Avrupa'daki modernist avangarda ruhen en yakın hareket olan paradigmatik D Grubu 1932'de kuruldu ve grubun sesi olan Ar dergisi yayın hayatına başladı. Grubun kurucu üyeleri arasında, ressam, sanat eleştirmeni ve grup sözcüsü Nurullah Berk (1904-82) ile Cemal Tollu (1899-1968), Bedri Rahmi Eyüboğlu (1913-75), Sabri Berkel (1907-93), Zeki Faik İzer (1905-88) ve Abidin Dino (1913-93) gibi başka ressamlar ve heykeltıraş Zühtü Müridoğlu (1906-92) da bulunuyordu. Paris'ten Andre

Lhote ve Fernand Leger'den etkilenen D Grubu'nun sanatsal düsturu, İzlenimciliğin eleştirisiyle Türk sanatının Kübist ve Konstrüktivist akımlarla tanıştırılmasıydı. Ancak D Grubu'nun ne ölçüde "avangart" olabildiği tartışma konusudur. Avrupa'da, tarihsel olarak, 1910'lar ve 1920'lerde yerleşik sanat normlarına radikal ve yıkıcı bir meydan okuma biçiminde ortaya çıktığı haliyle modernist bir avangart fikri, tanımı gereği resmi ideolojinin dışındaydı. Ortaklaşa değil bireysel yaratıcılığın yüceltilmesi, temsili ve yerelin değil, soyutun ve evrenselin keşfiydi. Oysa D Grubu, sanattan daha büyük toplumsal işlevlerin beklendiği ve ulusal idealizmin her türlü bireysel deneyimin üstünde ve ötesinde tutulduğu Kemalist dönemin bir ürünüydü. 1930'ların çoğu sanatçısı ve mimarı gibi D Grubu üyeleri de CHP programına göre hiza alıyor ve devlet tarafından düzenlenen İnkılap Sergileri'ne katılıyorlardı.

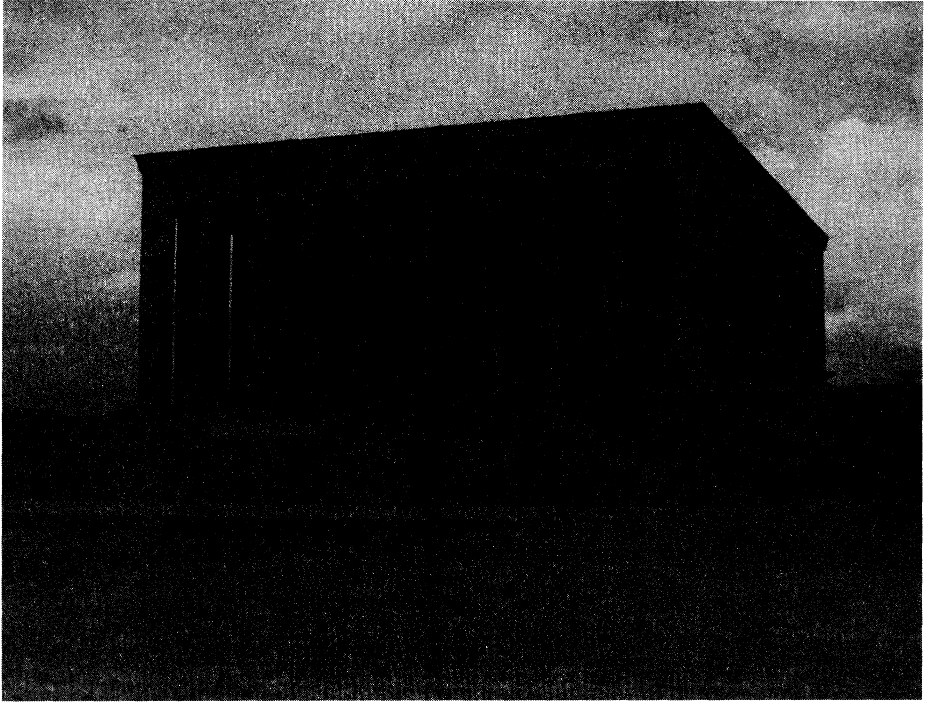
1935'ten sonra Güzel Sanatlar Akademisi'nin başına merhum Namık İsmail'in yerine Burhan Toprak geçti ve Avrupalı eğitmenlerin ağırlığına işaret eden yeni bir dizi atama yapıldı. Nazilerin iktidara gelmesi üzerine Almanya ve Avusturya'dan kaçan iki yüzden fazla yabancı sanatçı ve uzman bu dönemde Türkiye'ye davet edildi ve çoğu, gerek sanatta gerekse fenni ve beşeri bilimlerin neredeyse her alanında Türkiye'de yüksek öğrenimin kurulmasında kilit bir rol oynadı. Akademinin resim bölümü, D Grubu'nun bazı üyelerinin asistanlık ettiği Leopold Levy'ye teslim edildi. Mimarlık bölümünün başına Ernst Egli'nin yerine Bruno Taut geçerken, heykel bölümü de Rudolph Belling'e emanet edildi; Taut da, Belling de, Nazilerin sanatı ele geçirmesinden önce, Weimar Almanya'sında radikal Arbeitrats für Kunst'ta çalışmışlardı. Aynı yıllarda Mühendishane'nin mimari müfredatında da İsviçre'de eğitim görmüş Türk mimar Emin Onat (1908-61) başkanlığında modernist reformlar yapıldı. 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülecek olan Mühendishane'de, erken Cumhuriyet'in önde gelen öteki iki mimarı, Avusturyalı Clemenz Holzmeister ile Alman Paul Bonatz da ders veriyordu.

Türkiye'de ders veren ve çalışan yabancı profesörlerin büyük çoğunluğu ya Yahudi mülteci ya da Nazi rejimi muhalifiyken, Türk devleti konuk profesörler için Üçüncü Reich'la resmen temasa da geçti. Alman milli-

Resim 16.6. Şekip Akalın tarafından tasarlanan Ankara Garı'nın açılışı (1937) [Fotoğraflarla Yeni Ankara Garı, resmi fotoğraf albümü, yazarın koleksiyonu]

yetçiliğine ve kültürel üretimine duyulan hayranlık, 1930'ların sonları ile 1940'ların başlarındaki resmi devlet sanat ve mimarisinde aşikâr hale geldi. 1937'de açılan bir uluslararası yarışmayı kazanan Clemenz Holzmeister'in tasarladığı Büyük Millet Meclisi'nin anıtsal ve "klasik" modernizmi, mimariyle devlet erki arasındaki güçlü ilişkiye tanıklık eder. Şekip Akalın'ın tasarladığı Ankara Garı (1937) ile Bedri Uçar'ın tasarladığı TCDD Devlet Demiryolları Genel Merkezi (1941), çoğunlukla heybetli taş cepheleri ve bütün bina boyunca yükselen devasa sütunlu simetrik girişleriyle bu anıtsal mimarinin diğer önemli örnekleridir (bkz. Resim 16.6). Paul Bonatz, 1942 sonbaharında, hayran bir Türk izleyici kitlesine, Albert Speer ve Üçüncü Reich mimarisinin eserlerini gösteren Neue Deutsche Baukunst Sergisi'ni getirdi. 1930'lar Türk sanatı üzerindeki Alman etkisi, Alman

Resim 16.7. Emin Onat ile Orhan Arda'nın tasarladığı Anıtkabir – modern Türkiye'de milliyetçi anıtların doruğu [fotoğraf yazara aittir]

heykeltıraş Heinrich Krippel'in Ankara, Samsun ve Afyon'daki Atatürk ve Zafer anıtlarıyla bilhassa Anton Hanak ve Josef Thorak'ın Ankara Kızılay Meydanı'ndaki paradigmatik Güven Anıtı'nda (1935) da belirgindir. Nazi devlet sanatıyla aşikâr benzerlikler taşıyan Güven Anıtı, hepsi de granit bir kaidenin üstündeki granit bir duvara yaslanmış olmak üzere, iki yanında adaleli dört çıplak gencin durduğu, ciddi ve çatık kaşlı bir Atatürk rölyefidir.

Ancak Cumhuriyet'in ulusal devlet anıtlarının doruğu, Emin Onat ile Orhan Arda'nın tasarladığı ve Ankara'daki Rasattepe üzerinde yükselen Atatürk'ün mozolesi, yani Anıtkabir'dir (1942-55). Milli kahramanın ölümü üzerine açılan uluslararası bir yarışmanın sonucu olan Anıtkabir, aslında bir tapınak formu ve tören yolu özellikleri taşıyan dini bir yer-

dir (bkz. Resim 16.7). Ulusu laik bir din olarak yeniden biçimlendiren Cumhuriyet'in kudret anıtıdır. Geçit ekseni boyunca sıralanan, Hitit aslanları gibi İslamiyet öncesi Anadolu medeniyetlerine yapılan ikonografik göndermeler, halk sanatından alınma süsleme unsurları ve sütunlu girişin tavanındaki renkli ve yaldız mozaikli kilim motifleri, bu tasarımı, o sıralarda ortaya atılan milliyetçi Türk tarih tezlerinin mükemmel bir manifestosu haline getirir. Bu tezler, Türk halkının tarihsel ve dilsel kökenlerini Orta Asya'ya, ve Anadolu'ya olan peş peşe göçlere bağlayarak, tarih öncesi Anadolu medeniyetlerine, Orta Asya anıtlarına ve diğer İslamiyet öncesi yapılara yaptığı sanatsal/mimari göndermelere yeni bir milliyetçi anlam katıyordu.[22] Bunlardan, günümüze değin laik Cumhuriyet milliyetçiliğinin güçlü simgeleri olagelmiş Hitit motif ve figürleri bilhassa anlamlıdır.

İslamiyet öncesi tarih, ulusal kimliği uzak, mitsel bir geçmişe yerleştirme imkânı verirken, Anadolu'nun yerel halk kültürü de Türklüğe, zaman ötesi bir diğer kaynak sunuyordu ve böylece hızla dönemin sanatsal ve mimari kültürünün merkezi mecazı halini aldı. 1937 ile 1944 arasında CHP tarafından sanatçılara Halkevleri himayesinde gezi programları düzenlendi. Maksat, sanatçıları Anadolu'da seyahat ederek Anadolu köy ve kasabalarının manzaralarının, evlerinin, köylülerinin, giysilerinin, renklerinin ve folklorik niteliklerinin resmini yapmaya teşvik etmekti. Bu dönemde, başta müzik olmak üzere pek çok alanda benzeri milliyetçi programlar, etnografik çalışmalar ve saha araştırmaları yürütüldü. Macar besteci Béla Bartók ile Türk meslektaşları köy köy dolaşarak Batı çizgisinde modern bir Türk müziğinin oluşumunda ana malzemeler olacak halk şarkı ve ezgilerini topladılar.[23] 1932'de Ankara'daki Gazi Muallim Mektebi'nin sanat bölümü açılarak İstanbul'daki Akademi'nin sanat eğitimindeki tekeline son verildi ve mektep kısa zamanda Türk sanatında "Anadolu izlekleri"nin yaygınlaşmasında önemli bir merkez halini aldı. Cumhuriyet'in kültürel söylemindeki ana izleklerden biri olarak Ankara, eski, emperyal ve kozmopolit İstanbul'un aksine, gençliğin, idealizmin, yurtseverliğin ve Kemalist inkılabın saflığının vücuda gelişi olarak tasvir edildi.

Milliyetçi duyguların yoğunlaşmasıyla birlikte Cumhuriyetçi sanat eleştirmenleri, romancılar ve entelektüeller, modernist avangardın ulus-

lararasıcılığına olduğu kadar, geç 1930'ların "sanat için sanat" amentüsüne de yöneltikleri eleştiri dozunu giderek artırdılar. Ali Sami Boyar'ın Ülkü'deki denemeleri bu bakımdan temsili niteliktedir. Boyar "Bizim, manolyaların ve kasımpatıların resmini yapmadan önce, milli destanlarımızı tasvir edecek resimlere ihtiyacımız var," diye yazıyordu.[24] Aynı şekilde, resimli Cumhuriyetçi dergi *Yedigün*'de yazan Peyami Safa, "savaş sonrası histerisinden doğmuş ve gelenek, görenekle hiçbir bağı bulunmayan, saldırgan bir karşı-kültür eğilimi" dediği Kübizme saldırdı.[25] Nazilerin avangardı "yoz sanat" diye lanetlemelerini neredeyse aynen yansılayan Halide Edip Adıvar da Picasso'nun Kübist resimlerini "psikolojik olarak rahatsız bir zihnin" ifadeleri ve "kübik mimari"yi de "gözü rahatsız eden" patolojik bir olgu addediyordu.[26] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1934'te yayınlanan *Ankara* adlı romanında, modern "kübik bir evde" cisimleşen soğukluk, sterillik ve yabancılaşma duygusunu betimliyordu.[27] Modern hayatların "vatansızlığına" parmak basan Hüseyin Cahit Yalçın, "bizleri evsiz ve ocaksız birer göçebeye döndürdüğünü" gözlediği "kübik apartmanların" çoğalmasının yasını tutuyordu.[28]

Böyle bir ortamda, "milli sanat" ve "milli mimari" çağrısı, başlangıçta Türkiye'yi Kübizm, Pürizm, Dışavurumculuk ve Konstrüktivizm gibi modernist eğilimlerle tanıştıran D Grubu üyeleri de dahil olmak üzere erken Cumhuriyet'in en önde gelen sanatçı ve mimarlarının düsturu haline geldi. Soyut, şekilci ve bireyci sanat anlayışlarından uzaklaşarak, eğitimdeki yerleşik akademik düzene katıldılar ve pratikte CHP ideolojisini içselleştirdiler. Grubun Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cemal Tollu ve Nurullah Berk gibi ileri gelen üyeleri, kübist teknikleri Anadolu izleklerine ve folklorik motiflere uygulayarak bir sanat eleştirmeninin "köylü kübiği" dediği şeyi ürettiler.[29] Benzer şekilde, Turgut Zaim'in resimleri de son derece stilize ve idealize köylü kadın ve çocukları, Anadolu manzaraları, kerpiç evler ve kavak ağaçları, halk sanatı ve el sanatları, kilim ve bakır güğüm resimleriyle ayrı bir Türk "naif" türü sergiler.[30] Zaim, aynı zamanda, Anadolu halk ezgilerinden esinlenmiş Türk bestecilerine ait bale, senfoni ve operaların sahnelendiği Devlet Tiyatrosu yapımları için de sahne tasarımları yaptı. 1940'ta, Nuri İyem (1915-2005), Avni Arbaş (1919-2003), Selim Turan (1915-94) ve Abidin Dino'nun (1913-93) oluşturduğu Yeni Grup ressamları Türk sana-

Resim 16.8. Boğaz'daki 17. yüzyıl ahşap Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın modern betonarme bir kopyası olan, Sedad Hakkı Eldem'in Taşlık Kahvesi (1948) – mimaride İkinci Ulusal Üslubun kanonik bir örneği [Sedad Hakkı Eldem Arşivi, İstanbul]

tına yeni bir sosyolojik içerik getirdiler. Tanınmış sosyolog ve entelektüel tarihçi Hilmi Ziya Ülken'in de yazılarıyla desteklediği bu sanatçılar, sadece köylüleri ve kırsal izlekleri değil, aynı zamanda kentli yoksulları, tersanelerdeki işçileri ve ülkenin toplumsal gerçekliklerini yansıtan başka pek çok konuyu da resmettiler.

Mimaride Sedad Hakkı Eldem (1908-88), ülkenin topraklarından, geleneklerinden ve malzemelerinden doğacak ve doğrudan devlet desteğiyle

serpilecek milli bir mimari arayışının başını çekti.[31] 1934'te Akademi'de, milli bir mimari akımının geçerli tek kaynağı olarak gördüğü geleneksel "Osmanlı/Türk evleri"nin ayakta kalmış örneklerini belgelemeye adanmış bir Milli Mimari Semineri başlattı. Frank Lloyd Wright'ın kır evlerinden esinlenen ve Paris ile Berlin'deki modernist mimarların eserlerini yakından tanıyan Eldem, İstanbul'un geleneksel yalılarını ve konaklarını, plan tipleri, inşa ilkeleri ve yerleşim planları itibariyle bütünüyle akılcı ve işlevsel tasarımlar olarak görüyordu.[32] "Türk evi"nin işlevsel ve inşai mantığıyla halihazırda "modern" olduğunu ve dolayısıyla da arzulanan Yeni Mimarinin geçerli tek kaynağı olduğunu savunan Eldem, 1930'lar boyunca, geleneksel ahşap Türk evini modern malzemelerle yeniden yorumlayarak Cumhuriyet seçkinleri için pek çok villa ve yalı inşa etti. Eldem'in bir geç 17. yüzyıl ahşap yalısının betonarme kopyası olan, İstanbul'daki kanonik Taşlık Kahvesi (1948, 1980'lerde yıkıldı), kendi "milli mimari" programının manifestosuydu (bkz. Resim 16.8). İlginçtir, Taşlık Kahvesi inşa edildiğinde, Türkiye'deki kültürel iklim, dünya genelindeki savaş sonrası dinamikler dahilinde 1945'teki çok partili sisteme geçişe zaten paralel bir değişim içindeydi.

Manzaranın Çeşitlenmesi: 1950-80

Demokrat Parti'nin (DP) 1950'de elde ettiği ezici seçim zaferiyle birlikte modern Türkiye tarihinde CHP'nin siyaset ve kültür yaşamı üzerindeki egemenliğinin sona erişine işaret eden yeni bir devir başladı. Ülkenin II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin öncülüğündeki dünya kapitalist sistemine katılması, daha liberal iktisat politikalarının yürürlüğe konması, tarımın modernizasyonu ve büyük şehirlere göçün başlaması, dönemin sanat ve mimarideki önemli gelişmelerinin perde arkasını teşkil ediyordu. 1947 Marshall Planı vasıtasıyla ABD'yle daha sıkı bağlar kurulurken, Türkiye'nin Batı'nın bir müttefiki olarak jeopolitik konumu da ülkenin 1952'deki NATO üyeliğiyle onaylandı. Sonraki on yılda Türk toplumu, DP'nin "küçük Amerika olmak" sloganında özetlenen Amerikan yaşam tarzı, tüketim malları ve orta sınıf servetiyle giderek daha çok haşır neşir olmaya başladı. Kilometrelerce yeni cadde ve karayolu (CHP dönemindeki demiryollarına benzer bir statü kazandı) inşa edildikçe, tarım makineleşiyor, şehirler büyü-

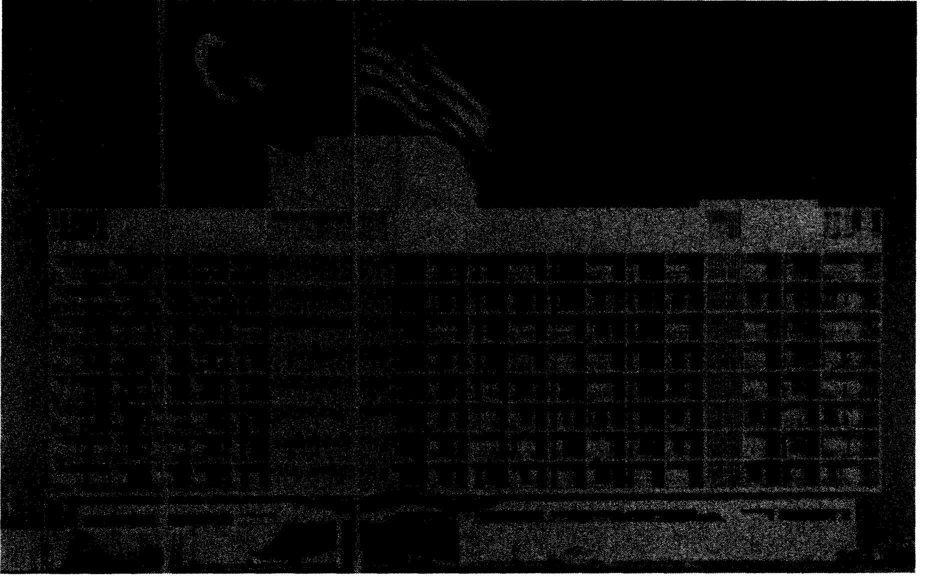

Resim 16.9. Ankara'nın eteklerinden gecekonduların ilk örnekleri: Anadolu kırsalından büyük şehirlere doğru 1950'lerde başlayan ve izleyen on yıllarda da devam eden kitlesel göçün mirası [fotoğraf yazara aittir]

yor, Türkiye hızla, toplum bilimlerindeki doğrusal gelişim modellerini doğrularcasına modernleşme kuramlarının klasik bir örneği haline geliyordu.[33] Her ne kadar DP 1960 askeri darbesiyle devrildiyse de, DP döneminin sosyoekonomik dönüşümleri gelecek on yıllarda da devam etti. DP'li on yılın belki de en kalıcı mirası, kırsal kesimden boşanan kitlesel göçün yarattığı gözle görülür kentleşme ve buna bağlı olarak büyük şehirlerin, özellikle de Ankara ile İstanbul'un etrafını saran gecekondu alanlarının büyümesiydi (bkz. Resim 16.9). Kitlelerce insan ilk kez modernliğin çelişkili deneyimleriyle tanıştı. Büyük göçmen nüfusları modern şehir hayatının görünürde sonsuz olasılıkları, yaşam tarzları, estetik normları ve yüksek kültürleriyle yüz yüze geldikçe, kendilerinin bunlardan dışlandıklarının keskin bir şekilde bilincine vararak şekillenmeye başladılar ve bütün bunlar peş peşe vuku bulan toplumsal kargaşaların zeminini hazırladı.

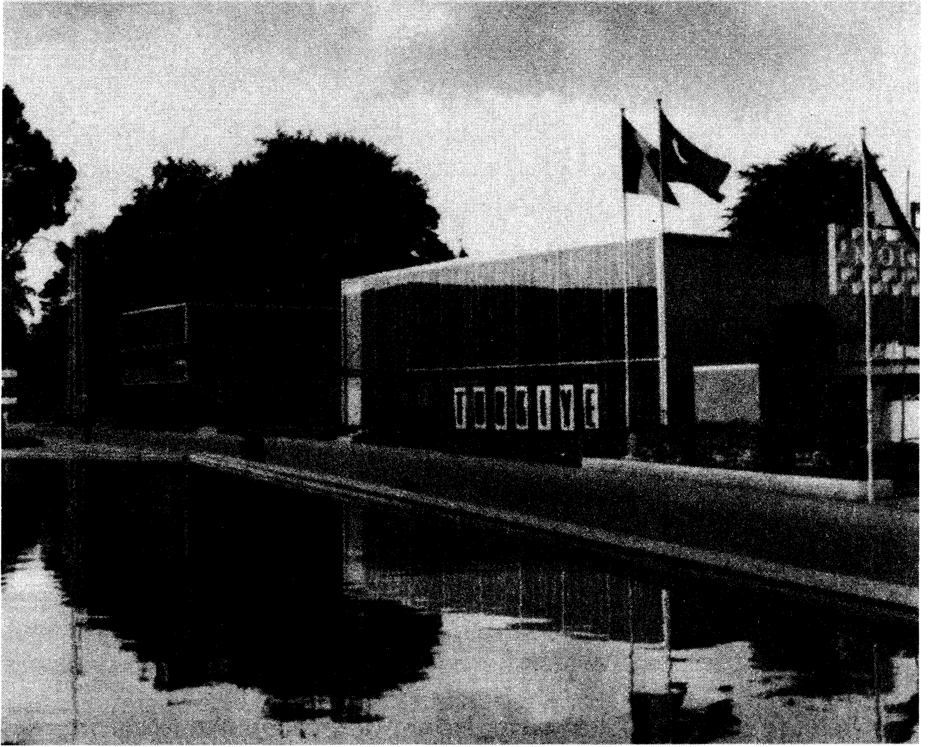
1950'ler erken Cumhuriyet döneminin kültür siyasetinden belirgin bir kopuşa işaret eder. Devletçi iktisat politikalarından daha liberallerine geçiş, kültür sahnesine de sanat ve mimariye desteğin devletten özele geçtiği bir değişim olarak yansıdı. Sergilere sponsor olan, mimarlık yarışmaları düzenleyen, sanatçı ve mimarlara siparişler veren hamiler olarak özel müşteriler, bilhassa da bankalar, iş dünyası ve kurumsal şirketler ortaya çıkmaya başladı. Bankaların ve yabancı kültür heyetlerinin sanat galerileri 1950'lerin başlarında öncü bir rol oynarken, özel galerilerin çoğalması için 1970'leri beklemek gerekti. Yine de bu dönem Türkiye'si, erken Cumhuriyet döneminin ideolojik devlet sanat sergileriyle keskin bir zıtlık içinde, kapitalist anlamda bir sanat piyasasının tedrici gelişimine tanıklık etti. Sanat eğitimi, İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nin ve Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsü'nün geleneksel sınırları dışına taştıkça, en ileri sanatsal gelişmeler tümüyle bu kurumların dışında, hızla çoğalan özel stüdyolarda vuku bulmaya başladı. Birçok sanat tarihçisi ve eleştirmeni, erken Cumhuriyet'teki grupların ya da okulların ağırlığının aksine, bu dönemde sanatçı bireyselliğinin büyük bir güç olarak belirdiğini gözlemlemektedir.[34] 1946'da D Grubu'nun dağılmasıyla ressam Nuri İyem'in ilk kişisel sergisini açmasının aynı zamana denk düşmesi de manidardır.

II. Dünya Savaşı'nın ardından pek çok ülkede olduğu gibi 1950'ler Türkiye'sinin mimarlık sahnesinde de, özellikle kanonik İstanbul Hilton Oteli'nin 1952-55'teki yapımından sonra yaygın bir Amerikancılık gözlemek mümkündür (bkz. Resim 16.10). Dönemin uluslararası mimarlık dergilerinde çokça yayınlanan, ABD merkezli Skidmore, Owings & Merril firmasının (Türkiye'deki yerel mimari ortak olarak Sedad Hakkı Eldem'le birlikte) tasarladığı İstanbul Hilton, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin estetik ve ideolojik değişimlerini temsil eder. Annabel Wharton ve diğerlerinin gözlemlediği gibi, Hilton'dan içeriye girmek, DP rejiminin bir model olarak dört elle sarıldığı demokratik kapitalist toplum paradigması olarak "küçük Amerika"ya kabul edilmekti.[35] Başka ülkeler gibi Türkiye'ye de 1950'lerde, çelik iskeletli çok katlı binalar, camdan perde duvarlar ve yüksek bir modern verimliliği dışa vuran, tekrarlayan modüllerin soyut bir cephe estetiği biçiminde, kurumsal bir "uluslararası üslup" girdi. Büyük ölçüde Ludwig Mies van

Resim 16.10. Skidmore, Owings & Merril adlı ABD şirketinin tasarladığı ve Sedad Hakkı Eldem'in yerel mimar olarak yer aldığı İstanbul Hilton Oteli [merhum Sedad Hakkı Eldem'in izniyle; Ağa Han Programı, MIT]

der Rohe ve onun ABD'deki takipçilerinin çalışmalarından (sözgelimi New York'taki kanonik Seagram Binası) türetilen bu üslup, ABD'nin II. Dünya Savaşı sonrasında bir dünya gücü olarak yükselişini özetler. Ankara'da Enver Tokay'ın tasarladığı, "gökdelen" diye anılan Emek İş Kulesi (1959-64), bu tür çelik iskeletli, cam perde duvarlı, çok katlı binaların Türkiye'deki ilk örneklerinden biridir. Türkiye'deki mimarlık sahnesinde aynı derecede etkili olan bir başka unsur da, Le Corbusier'nin geç işleri (örneğin Marsilya'daki Unité d'Habitation'u, 1948) kadar, Latin Amerika ve Karayip mimarlarının Le Corbusier esinli "tropik modernizmi"ydi (sözgelimi Oscar Niemeyer'in Brezilya'daki işleri); bunların hepsi de Türkiye'deki mimarlık dergilerinde yoğun bir şekilde yayınlanıyordu. İstanbul Hilton'un ardından ortaya çıkan, Nevzat Erol'un tasarladığı İstanbul Belediye Sarayı (1953), Turgut Cansever ile Abdurrahman Hancı'nın tasarladığı Büyükada'daki Anadolu Kulübü (1959), Haluk Baysal ile Melih Birsel'in tasarladığı, İstanbul Mecidiyeköy'deki

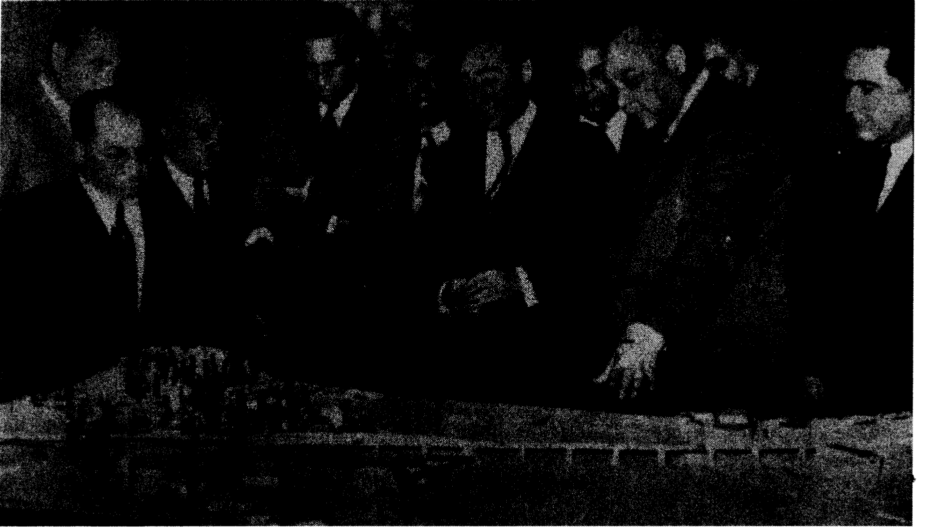
Resim 16.11. Utarit İzgi, Muhlis Türkmen, Hamdi Şensoy ve İlhan Türegün'ün tasarladığı, Brüksel Uluslararası Fuarı'nda yer alan ve fuarın ardından sökülen Türk Pavyonu (1958) [Burhan Doğançay'ın izniyle]

Hukukçular Sitesi (1960) gibi başka önemli projeler de, bu çoklu uluslararası etkilerin en iyi ve en ince sentezlerini temsil eder.[36]

1958'de Türkiye, uluslararası mimarlık medyasından büyük övgü alan, zarif tasarımlı bir pavyonla Brüksel Uluslararası Fuarı'na (Expo '58) katıldı (bkz. Resim 16.11).[37] Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde NATO üyesi olmakla yeni edindiği güvenin vitrini olduğu kadar, II. Dünya Savaşı sonrası modernizmindeki yeni uluslararası eğilimlere sanatsal/mimari bir bağlılık olarak da tasavvur edilen pavyon, eski D Grubu üyesi, ülkenin en önde gelen sanatçılarından ve duvar ressamlarından Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun işbir-

liğiyle Utarit İzgi (1920-2003) ve üç meslektaşı –Muhlis Türkmen, Hamdi Şensoy ve İlhan Türegün– tarafından tasarlandı. "Geleneksel Türk evi"nin modern bir yeniden yorumlanışı olan tasarımın iki ana bileşeni, yani şeffaf bir cam kutu halindeki ana sergi alanıyla tik ağacı ve cam kutu karışımı restoran/kafe bölümü, birbirine Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Anadolu manzaralarından ve folklorundan alınma stilize motiflerle öne çıkan, renkli soyut mozaikleriyle kaplı 50 metrelik bir duvarla bağlanıyordu. Bu mozaik duvarın, ana tasarım konseptini tanımlayıcı bir unsur olarak işin içine karışması, sanatların sentezinin mükemmel bir örneğiydi – Utarit İzgi'nin ifadesiyle, mimariyle plastik sanatlar arasında "her ikisinin de yararına olacak" bir işbirliği şeklinde, açıkça 1950'lere ait bir düşünceydi.[38] Resimlerin, mozaik duvar panolarının ve soyut heykelin mimariye girmesi, genelde modern kültürde, özellikle de 1960'lar boyunca Türk mimar ve sanatçılarına ilham veren Latin Amerika modernizminde halihazırda yerleşik bir eğilimdi. Expo '58'den sonra, Eyüboğlu'nun mozaikleri de dahil olmak üzere sökülebilir modüler bileşenleri İstanbul'a getirilen pavyonun ihmal edilip çürümeye bırakılması ve sonunda yok olması, Türk modern mimarlığının trajik kayıplarından biridir.

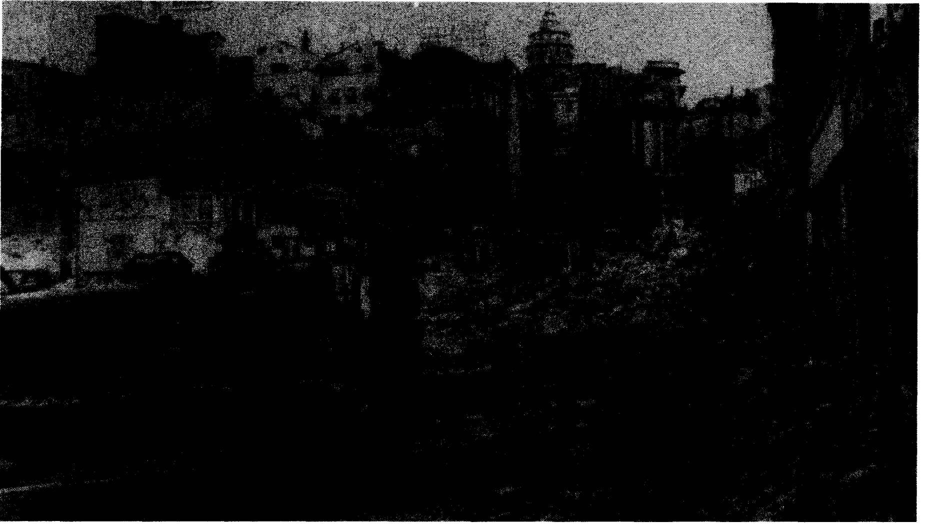
Böyle talihsiz bir diğer hadise de Vedat Dalokay'ın, eğer gerçekleştirilebilmiş olsaydı İslamla yeni bir barışmanın vuku bulduğu DP'li yılların paradigmatik mimari anıtı olabilecek, modernist Kocatepe Camii projesiydi (1960). Erken Cumhuriyet'in radikal laikliğindeki belirgin yumuşama, cami tasarımını mesleki ilgiye değer önemli bir mimari mesele olarak yeniden gündeme getirmeye müsait bir bağlam sağlamıştı. Dalokay'ın yenilikçi tasarımı, en ileri teknolojiyi kullandığı ince kabuk beton çatı yapısıyla klasik Osmanlı cami tipolojisindeki merkezi kubbeye yeni bir yorum getiriyordu. Her ne kadar temelleri 1963'te atıldıysa da, tasarım tartışma konusu olmaya devam etti. Sonunda, teknik ve programatik güçlükler sonucu inşaat durduruldu ve proje rafa kalktı. Ne var ki, Türkiye'deki laikçilerle geleneksel İslamın modernize edilmiş yorumlarını değil, estetik ve biçimsel simgelerinin özlemini çeken İslamcılar arasındaki gerilim, bu hadisenin daha akla yakın bir açıklamasıdır. Aynı yerde, izleyen yirmi yıl içinde (1967-87) bambaşka bir Kocatepe Camii inşa edildi; klasik Osmanlı camiinin dış cepheleri taş ve mermerden bir kopyası olan bu yeni yapı, laik modernlikle hâlâ tam

Resim 16.12. Başbakan Adnan Menderes Haliç Köprüsü modelini incelerken, 1957; solunda mimar Sedad Hakkı Eldem, onun yanında ise vali Fahrettin Kerim Gökay yer alıyor [merhum Sedad Hakkı Eldem'in izniyle]

olarak uzlaşamamış bir ülkede, cami tasarımının taşıdığı güçlü sembolik anlama tanıklık eder.

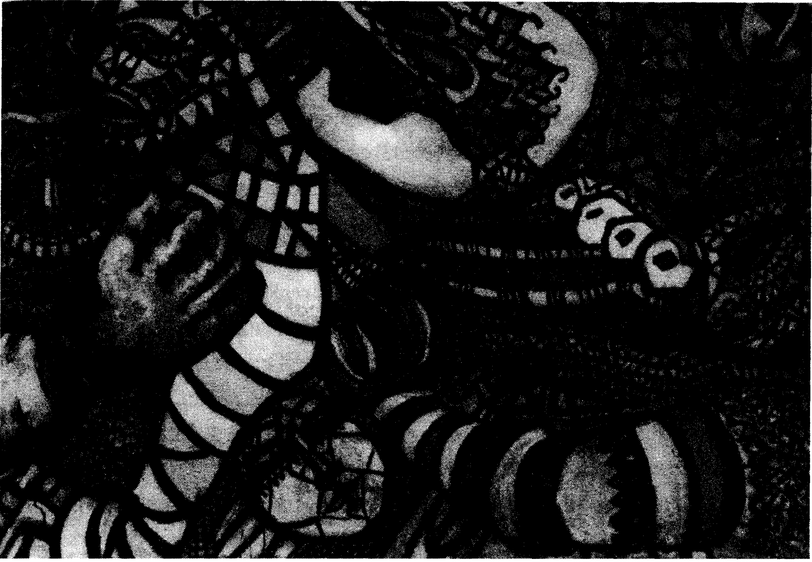
İstanbul, bu dönemde, Cumhuriyet'in başlarında Ankara karşısında yitirdiği önemi yeniden kazanırken, modern kentsel dönüşümlerin en trajik ve geniş çaplı olanına da sahne oldu. 1950'lerin yaygın yıkım ve yeni inşaat furyası, Başbakan Adnan Menderes'in şahsi talimatlarıyla büyük bir siyasi meşruiyet ve halkla ilişkiler projesi olarak düşünüldü (bkz. Resim 16.12). Tarihi yarımadanın eski dokusunu boydan boya kesen geniş Vatan ve Millet caddeleriyle tarihi yarımadanın ucunu Marmara boyunca uzanarak batıdaki havaalanına bağlayan sahil yolu, hâlâ Menderes'in ihtiraslı kentsel müdahalelerinin izlerini taşır (bkz. Resim 16.13). İstanbul'un kentsel dokusundaki sonuçları bakımından aynı derecede önem taşıyan bir diğer gelişme de, kısa sürede her yere yayılan yeni bir mimari tipolojinin gelmesiydi: İlkin yeni kurulan Emlak Bankası'ndan alınan kredilerle finanse edilen konut kooperatiflerinde kullanılan, yüksek blok apartmanlar. İlk örneklerden olan Levent ve Ataköy'deki konut projelerinde, arazi planlama, akılcı daire tasa-

Resim 16.13. 1950'lerde İstanbul'da yıkımlar ve kentsel modernleşme [İpek Akpınar ve Ara Güler'in izniyle]

rımı ve inşaat kalitesi konuları görece başarıyla çözülmüştü. Ne var ki, çoğu orta ve orta-üst sınıflara yönelik, böyle iyi tasarlanmış bir avuç konut projesi hariç, ilerleyen on yıllarda İstanbul'da ve diğer Türkiye şehirlerinde inşa edilen apartman bloklarının çoğu, estetik kaygıların yerini kârlı bir konut piyasasındaki müteahhit önceliklerinin ve kâr dürtüsünün aldığı ikinci derece örneklerdi. Özellikle bir dönüm noktası mahiyetindeki (çok daireli bir apartmandaki katların ya da dairelerin tekil mülkiyetine izin veren) 1965 Kat Mülkiyeti Kanunu'ndan sonra, çoğu şehirdeki erken modern konut dokusu hızla bozuldu ve yerini, barınma birimini bir metaya dönüştüren, daha yeni, daha yüksek, müteahhit işi, çok daireli –mali bir varlık ve gelir kaynağı olan– apartmanlar aldı. İzleyen birkaç on yıl içindeki spekülatif apartman patlaması, başlıca Türkiye şehirlerini gündelik lisanda genellikle dendiği gibi "beton yığınları"na dönüştürerek, modern mimari ve kentleşmedeki kısırlığın, banalliğin ve tekrarcılığın mahut simgesi halini aldı.

1950-80 döneminin sanat üretimi de, mimaride olduğu gibi ülkenin dış dünyaya açılmasından sonra uluslararası sanatsal eğilimlere yönelik artan bir farkındalığını ortaya koyar. ABD ve savaş sonrası Avrupa'sıyla kurulan

Resim 16.14. Fahrünnisa Zeyd, Soyuta Karşı Mücadele, tuval üzerine yağlıboya, 1947 [Eczacıbaşı Koleksiyonu, İstanbul Modern, İstanbul]

yeni ilişkilerin de yardımıyla Türk ressam ve heykeltıraşları gerçeküstücü, fantastik, pop art ve diğer yeni eğilimler kadar, Amerikan soyut dışavurumculuğunu da yakından izlemeye ve birtakım türevlerden son derece orijinallerine kadar bir dizi sanat yapıtı üretmeye koyuldular. Aslında Türkiye artık modern Türk sanatının münhasır tek mekânı değildi. Yurtdışında yaşayan ve çalışan Türk sanatçıları, sözgelimi Fikret Mualla (1904-69) ve Abidin Dino dünyanın geleneksel sanat merkezi Paris'te, Burhan Doğançay (d. 1929) ve Erol Akyavaş (1932-99) ise II. Dünya Savaşı sonrası sanat dünyasının yeni merkezi New York'ta, modern Türk sanatının en iyi örneklerinden bazılarını ürettiler. Hepsinden önemlisi, uzaktaki bu sanatçıların, en ileri teknikleri öğrenip ulusal izleklere uygulamak için ülkeye geri dönmek üzere devlet tarafından yurtdışına gönderilmiş olmamalarıydı. Onlar ulusal sınırı ve kültürel kodları aşan bir uluslararası sanat kültürüne katkıda bulunan, çoğunlukla kendi kendini sürgün etmiş sanatçılardı. Ancak bu onların, her türlü yerli esini ve memleket etkisini arkada bıraktıkları anlamına gelmiyordu.

Çoğu, sözgelimi Paris, Londra, Berlin gibi büyük Batı metropolleri kadar, İstanbul ve Bağdad gibi İslam sanatının geleneksel merkezlerinde, benzersiz ve büyüleyici bir ömür sürmüş başarılı kadın sanatçı Fahrünnisa Zeyd'in (1901-91) eserlerinde olduğu gibi (bkz. Resim 16.14), hat sanatının ve iki boyutlu minyatürlerin estetik esinleri kadar, halk sanatı ve popüler sanat esinlerini de modern soyut kompozisyonlarına taşımaya devam etti.

Modern Türk sanatının ilk önemli soyut resimleri, bu dönemde Zeyd ile oğlu Nejad Devrim (1923-95), Mübin Orhon (1924-81), Selim Turan (1915-94) ve Hakkı Anlı (1906-91) gibi sanatçılar tarafından ortaya kondu. Bu öncü ressamların yapıtları tarihi bir önem taşırken, Türkiye'de 1950'lerden sonraki soyut sanat eğilimleri, daha genç kuşaktan Adnan Çoker (d. 1927) ve Adnan Turani (d. 1925) gibi ressamlar ile İlhan Koman (1921-86) ve Kuzgun Acar (1928-76) gibi heykeltıraşların eserlerinde hayat bulmaya başladı. Ancak pek çok sanat tarihçisinin/eleştirmeninin gözlemlediği gibi, Türkiye'de temsili yaklaşımların önceliği, soyut eğilimlerin en parlak günlerinde bile asla sarsılmadı.[39] Bazı sanatçılar 1950'lerde soyut kompozisyonları deneyip 1960'larda temsili kompozisyonlara geri dönerken, diğerleri soyut ile temsili resim arasında herhangi keskin ikili karşıtlığın varlığını reddederek son derece özgün eserler ürettiler. Ömer Uluç'un (1931-2010) dışavurumcu fırça darbeleri, Orhan Peker'in (1927-78) resimlerindeki figür-zemin oyunları ve Devrim Erbil'in (d. 1937) şehir manzaralarının, sonbahar yapraklarının ya da süzülen kuşlarının soyut ritmik örüntüleri diğerleri arasında öne çıkar.

Dönemin çağdaş Türk sanatçıları arasında, Yüksel Arslan (d. 1933) ile Mehmet Güleryüz (d. 1938) özellikle çizim ve taramalarındaki benzersiz üsluplarıyla Türkiye dışında da ün yapmışlardır. 1970'lerde Paris'te eğitim gören, aynı zamanda tiyatro ve sahne tasarımıyla da ilgilenen Mehmet Güleryüz, New York'ta büyük beğeni kazanan daha geç çalışmalarının da gösterdiği gibi, başkalaşan figürleri ve groteskliğin sınırlarında gezinen yarı-insan yarı-hayvan yaratıklı mürekkep eskizleriyle son derece üretken bir sanatçıdır. Yüksel Arslan'ın felsefeciler ve kitaplar kadar fantastik ve erotik tasvirlerden de etkilenmiş, yoğun entelektüel içerikli eserleriyse, 1961'de sergi açtığı Paris'teki gerçeküstücüler ve André Breton tarafından coşkuyla karşılanmıştır.

Her ikisi de mimarlık eğitimi gören Cihat Burak (1915-94) ile Erol Akyavaş'ın (1932-99) eserleri de gerçeküstücü içerimler, rüyamsı ve metafizik uzam kırılmaları içeriyordu. Ancak onların eserleri yine de, Batı'da tanımlandığı şekliyle gerçeküstücü sanatın sanatçının kendi iç dünyasının derinliklerinin, korku ve arzularının bir ürünü olmaktan ziyade, kendi kültürel bağlamlarıyla sıkı ilişki içindeydi. Örneğin, Cihat Burak'ın fantastik kentsel yaşam ve kent manzarası imgeleri, İstanbul'a aşinalığından ve tutkusundan kaynaklanıyordu. Öte yandan, Erol Akyavaş'ın daha erken kompozisyonlarındaki gerçeküstücü duygular, yavaş yavaş yerini, sanatçının özellikle 1980'lerden sonra giderek İslam sanatlarıyla yaratıcı bir şekilde haşır neşir olmasına bıraktı. Benzer şekilde, ilk önce New York duvarlarını, grafiti ve posterlerini resimlendirmeye başlayan bir diğer başarılı sanatçı Burhan Doğançay da, yavaş yavaş duvarlardan soyulup koparılmış şerit halindeki kâğıt parçalarından esinlenen soyut kompozisyonlara yönelirken, hat'ta doğru da meyletti.

1960 askeri darbesinin DP dönemine son vermesinin ardından, 1961'de görece liberal bir anayasayla demokrasiye dönüldü ve Türkiye'nin siyasal ve kültürel sahnesindeki fikirler, programlar, siyasi partiler, popüler beğeniler, sanatsal/mimari üsluplar da çeşitlenmeye başladı. Bu dönemin önemli bir özelliği, Türk solunun siyaset, toplum ve kültürde büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkması ve sosyalist görüşlerin, neticede 1971 ve 1980 askeri darbeleriyle bastırılıncaya kadar, özellikle öğrenciler, entelektüeller ve meslek sahipleri arasında revaç bulmasıydı. Beklenebileceği gibi, bu dönemde bazı sanatçılar da sola yakınlık duydu ve Toplumsal Gerçekçiliğin kimi yorumlarını benimsedi. Neşet Günal'ın (1923-2002) bu türdeki erken çalışmalarının ardından İbrahim Balaban (d. 1921), yoksul köylülerin, çıplak ayaklı çocukların, güneş yanığı yüzleri ve kocaman elleriyle didinen işçi ve köylülerin resimlerini yaptı ve yeni kurulan Türkiye İşçi Partisi lideri Mehmet Ali Aybar'ın şahsi takdirini kazandı. Bu esnada, iyice siyasileşmiş olan Mimarlar Odası ve sol eğilimli mimarlık öğrencileri mimarlık mesleğinin rolünü ve toplumun bütünüyle olan ilişkisini sorgulamaktaydılar.

1960'tan sonra dünya mimarlık kültüründeki gelişmelerin izinden giden Türkiye modern mimarisi, çoğulcu bir döneme girerek 1950'lerin mirasını ve uluslararası üslubun resmi lügatiyle hâkim kanonlarının kıya-

sıya eleştirildiği bir dizi farklı deneyim yaşadı. Yine Amerikan mimarları, özellikle de Frank Lloyd Wright'ın "organikçiliği," Jose Louis Sert ile Louis Kahn'ın "yeni anıtsallık" fikirleri ve Louis Kahn ile Paul Rudolph'un "Yeni Brutalizm"i gibi örnekler, 1960'lar ve 1970'lerin Türk mimari üretiminin öncelikli esin kaynakları oldular. Yüksek modernizmin prizmatik kutulu estetiğini parçalamakta organik formlar ve modüler sistemler kullanılmaya başlandı. Açıkta kalan betonun, tuğlanın ya da ahşabın "brutalist" estetiği, cam, metal ve cilalı malzemelerden yapılmış düz cephelerin yerini dokulu yüzeylerin almasına olanak verdi. Altuğ ve Behruz Çinici'nin (d. 1932) Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Mimarlık Bölümü (1962-63) gibi, Ankara'ya verimli bir uygulama getiren Şevki Vanlı'nın (1926-2008) işleri de, bu eğilimlerin iyi çalışılmış bir örneğiydi. Ankara'da kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Türk mimarlarının eğitiminde Güzel Sanatlar Akademisi ve İstanbul Teknik Üniversitesi hâkimiyetine yeni bir başkaldırıydı. Kuruluşuna ünlü mimar Louis Kahn'in mirasını taşıyan Pennsylvania Üniversitesi'nin doğrudan katkı yaptığı ODTÜ'nün müfredatı, diğer iki kurumun esasen dayandığı Fransız ve Alman sistemlerinden farklı olarak Amerikan örneklerine dayanıyordu.[40]

En belirgin gelişme de, bu dönemde erken Cumhuriyet'teki "ulusal üslup" arayışından vazgeçilmesiydi. Mimarın, modern mimariyi yerel bir bağlama oturtma arzusunun bir göstergesi olarak "ulusallık" kelimesinin yerini, o bağlamın topografyasına, malzemelerine, iklimine ve niteliklerine duyarlı "bölgesellik" aldı. Modern Türk mimarisinin önemli şahsiyeti Sedad Hakkı Eldem, verimli meslek hayatını bu anlayışla biçimlendirdi. Çoğu Boğaz kıyısında olmak üzere en güzel villalarından bazılarını, mimarlığın özel kesim himayesine geçmesi sayesinde önde gelen sanayiciler, işadamları ve İstanbul'un varlıklı aileleri için inşa etti. Bunlardan Kıraç, Uşaklıgil, Sirer, Bayramoğlu, Koç ve Komili aileleri için yaptığı villalar, ömrü boyunca sadık kaldığı, modernist prensiplerle yeniden yorumlanmış geleneksel "Türk evi"ne bağlılığının önemli örnekleridir. Eldem'in, 1930'lar ve 1940'lardaki "ulusal mimari" programının ana motifleri olan geleneksel plan tiplerini kullanması, modüler pencereleri ve geniş çatı saçakları, 1960'lar ve 1970'lerdeki başarılı meslek hayatının ayırıcı özellikleri oldu. Zeyrek'teki Sosyal Sigortalar

Kurumu'na ait ödüllü ofis binası/sosyal tesis tasarımında (1963-70) aynı biçemsel motifleri kullandı ve Zeyrek semtinin tarihsel bağlamına olan duyarlılığıyla programı daha küçük hacimlere bölmeyi başardı.

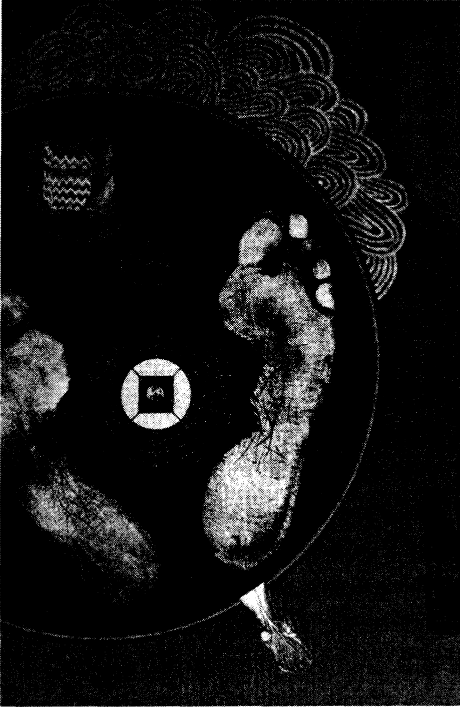
Türkiye'nin "bölgesel" modernizmindeki bir diğer önemli isim, Ankara'daki Türk Tarih Kurumu binasıyla (1966), modern bir binanın yerel bağlama, malzemeye ve tarihsel öncüllerine duyarlıyken nasıl olup da hâlâ sivil ve kentsel bir mevcudiyet olabildiğini gösteren Turgut Cansever'dir. Ünlü şair/mimar ve Ankara'daki Türk Dil Kurumu (1972-78) binasının tasarımcısı Cengiz Bektaş da, benzer şekilde, uluslararası yüksek modernizmin çehresizliği ve yersizliğiyle mücadele etmek için Anadolu'daki eski evler ve mahalleler ile yerel geleneklerden bir şeyler öğrenmeyi savunuyordu. Aynı yıllarda Çelik Gülersoy'un Turing ve Otomobil Kurumu'nun, İstanbul'da, şehrin kentleşmeye ve gecekondulaşmaya kurban gitmeden önceki mimari ve kentsel niteliklerine duyulan nostaljiyi simgeleyen koruma çabaları gündeme geldi. Geç Osmanlı yapılarının, köşklerinin ve pavyonlarının, Otomobil Kurumu himayesi altına alınması ve yeniden kullanılması, nispeten metalaşmış ve "turistik" bir tarzda da olsa, kamuoyunda tarihi miras bilincinin yeşermesinde tartışmasız önemli bir adımdı.

1950 ile 1980 arasında, ODTÜ'nün kuruluşuna ilaveten İstanbul'da, Ankara'da, İzmir'de, Trabzon'da, Konya'da, Edirne'de yeni mimarlık bölümleri kurulmasıyla mimarlık okullarının sayısı da çoğaldı. Profesyonel mimarların sayısı hızla artarken, buna eşlik eden "mesleğin proleterleşmesi"[41] Mimarlar Odasını sol çizgide radikalleştirdi. Üçüncü Dünya'ya ve modernleşmenin "tarafsız" yorumuna yakınlık duyan bu mimarlar, dikkatlerini Batılı mimarlık modellerinden, yerel mimari ve gecekondu semtlerinden alınacak derslere; daha da önemlisi, mimari estetikten üretim süreci siyasetine çevirdiler. Bunun bir sonucu, hem devletin hem de mesleğin yetki alanı dışında kalan, mimarın bir şeyler öğrenebileceği alternatif bir toplumsal ve mimari model olarak gecekondulara ilginin artmasıydı. Genellikle bizzat sakinlerinin yaptığı gecekondular, "tepeden inme" profesyonel/teknokratik çözümlerin kavramsal zıddı olarak, kıt kaynaklarla kendiliğinden ve parça parça bir üretim sürecini temsil ediyordu (bkz. Resim 16.9). Katılımcı ve demokratik tasarım yöntemlerini benimseyen toplumsal eleştiriler ve fikir-

ler mimarlık söylemine olanca gücüyle nüfuz ettikçe, tarih, koruma, enerji bilinci, bilimsel tasarım yöntemleri ve çevresel denetim gibi diğer önemli hususlar da mimari tartışmalarını form ve üslup konularının ötesinde zenginleştirerek özümsendi. 1960'lar ve erken 1970'ler boyunca, mimarlıkta yüksek modernizme yönelik, fakat modernizmin kendi içinden çıkan ve tasarım mesleklerinin dayandığı aydınlanma epistemolojilerinden vazgeçmeyen bir eleştirinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ne var ki, modern mimarın toplumu daha iyi yolda dönüştürmeye muktedir olduğuna duyulan bu derin inanç, 1980'lerin siyasi, iktisadi ve kültürel ikliminde hızla eriyecektir.

Postmodern Eğilimler: 1980 Sonrası

1980 darbesinden sonraki dönem, genellikle merhum başbakan ve cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın hâlâ tartışmalı olan mirasıyla anılır. Özal Türkiye'de, Batı'da Reagan ve Thatcher'ın açtığı, iktisadi olarak liberal, kültürel olarak muhafazakâr yollardan göz alıcı bir dönüşüm başlatmıştır. Tarihçi Erik Zürcher'in "üçüncü Cumhuriyet" dediği bu dönem,[42] ulusal kalkınmacılığın sona erip ülkenin dolaysız yoldan yeniden serbest piyasaya ve küresel kapitalizme yönelmesi ve yıllanmış AB üyeliği arzularına yeni bir ivme kazandırılması çabalarıyla öne çıkar. Bu dönemde, eski Cumhuriyet seçkinlerinin olduğu kadar, geleneksel solun resmi ideolojisi, kültürel normları ve zihinsel alışkanlıkları da, liberal iktisat, sivil toplum ve popüler kültür yandaşlarından çeşitli İslamcı gruplara kadar uzanan bir yelpazeden, daha önce görülmemiş şekillerde yükselen bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı.[43] Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, medyada ve kamusal alanda görünür olmak için çekişen tikelci kimlik söylemleri, modernleşme kuramlarına ve türdeş ulus-devletlere olan eski inancı sarstı. En çarpıcı olanı, önce Refah Partisi'nin (RP) 1990'larda belediye seçimlerinde kazandığı zafer, yakın zamanlarda da Recep Tayyip Erdoğan'ın Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) ortalığı silip süpürerek iktidara gelişiyle birlikte, siyasal İslamın büyük güç gösterisiydi. Birçok yorumcunun da gözlemlediği gibi, Türkiye'nin –büyük ölçüde AB üyeliği umutlarının baskısıyla– demokratikleştikçe giderek daha Müslüman gözüktüğü ve İslamın günümüz Türk toplum ve siyasetine Cumhuriyet tarihinin başka hiçbir döneminde olmadığı kadar girdiği biçiminde, çelişkili bir manzara söz konusudur.

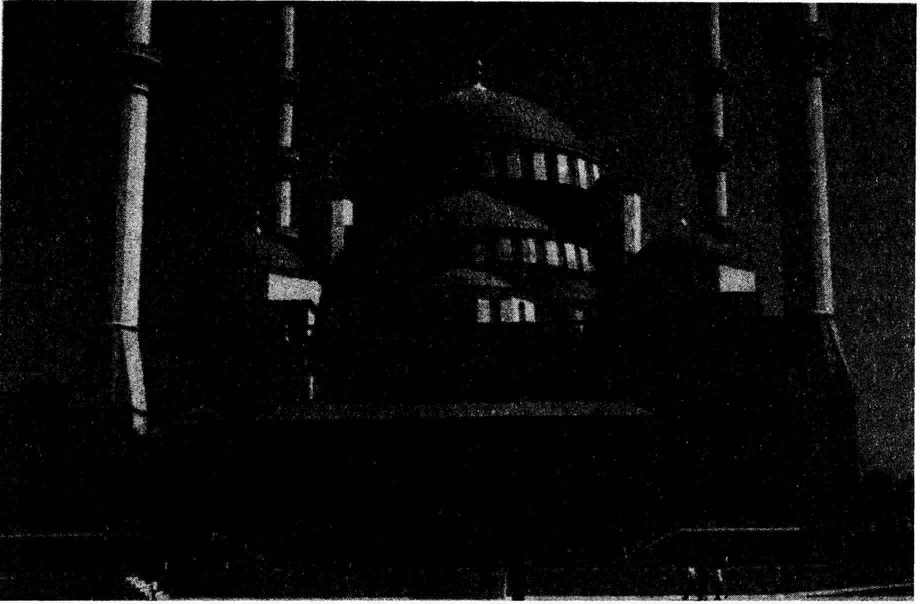
Resim 16.15. Erol Akyavaş, Miraçname, sınırlı sayıda baskı (1987), Galeri Nev, İstanbul [yazarın koleksiyonundan]

Bu gelişmelerin gözle görülür bir sonucu, sanatsal/kültürel üretimle kimi açıkça Osmanlı ya da İslami izlekler, motifler ve öncüller arasında yeni bir uzlaşma hissidir. Kimlik söylemlerine eskisinden çok daha yakınlık gösteren "postmodern" bir dünyada, Türk kültürünün Osmanlı/İslami bileşenlerini incelikle vurgulayan yapıtlar, özellikle bu bileşenleri Batılı sanatsal ve edebi kalıplara dökmeye muktedir iseler, gerek ulusal gerekse uluslararası mecrada beğeniyle karşılanmaktadırlar. Bu bağlamda sanatta en dikkate değer örneklerden birisi, en önemli çağdaş Türk ressamı olduğu ileri sürülebilecek Erol Akyavaş'ın (1932-99) kültürler arası girift karşılaşmalar içeren yapıtlarıdır. Büsbütün yeni olmasa da, modern Türk sanatının muhtemel felsefi ve estetik kaynakları olarak İslam sanatları, minyatür, hat sanatı ve ebruyla evvelce uğraşmış olan Akyavaş'ın bu ilgisi, örneğin Hz. Muhammed'in miraç hikâyesinden esinlendiği, 1987'de sınırlı sayıda basılan *Miraçname* serisinde de görülebileceği gibi, bu dönemde daha da yoğunlaşmıştır (bkz. Resim 16.15).

Sanatçı kişiliğinin oluşum yılları Batılı modernist ve avangart akımların içinde geçen ve yıllarca İstanbul ile New York arasında mekik dokuyarak çalışan Akyavaş'ın eserleri, Batılı türlerle İslami estetik duyarlılıkları ustaca harmanlayan ulus-ötesi kültürel üretimin yeni bir formunu yansıtır ve bu anlamda, 2006 Nobel Edebiyat Ödüllü Orhan Pamuk'u hatırlatır.

Mimari arenada ise mesleğin yerleşik düzeni büyük ölçüde laik ve modernist olmayı sürdürürken, Türk ve İslam geleneğine medyun olan mimarların 1980'den sonra yeni bir görünürlük kazandığı hususunda yaygın bir mutabakat vardır. Sözgelimi, seçkin mimar Turgut Cansever'in bu dönemde kendini İslamcı bir dünya görüşüyle daha açık şekilde özdeşleştirmesi, hatırı sayılır bir simgesel anlam taşır. 1991'de verdiği bir mülakatta, Rönesans hümanizmini ve modernizmin araçsal akılcılığına dayanan çağdaş mimari ve kentleşmeye olan mahkûmiyeti itham etmiş ve geleneksel İslami çevrelerin felsefi düsturları ve mesleki temellerine dönüş çağrısında bulunmuştur.[44] Her ne kadar tamamen laik, modern ve müreffeh bir kentli müşteri kesimine hitap etse de, bölgenin yerel taş işçiliği geleneklerini uyarladığı, Bodrum yarımadasındaki ödüllü Demir Tatil Köyü (1971), dünyanın her tarafında postmodernizm adı altında yaygınlaşan "geleneğe dönüş" eğiliminin kanonik bir örneği olmuştur. Müslüman ülkelerindeki iyi mimarinin tanınması için 1980'de Ağa Han ödüllerinin verilmeye başlaması ve akabinde Sedad Hakkı Eldem ve Turgut Cansever gibi gelenek bilincine sahip mimarların bu ödülü alması, yükselen gelenekçiliğin koyu modernist karşıtlarından eleştiri alsa da, mimarlık camiasında İslami gelenekler ve tarihsel öncüller konusundaki bilincin artmasına katkıda bulunmuştur.[45]

Eğer Eldem ve Cansever'inki gibi seçkin mimari/sanatsal üretimler, geleneksel İslami estetik duyarlılığın üst/seçkin ucunu temsil ediyorsa, bunun cami inşaatlarının ülkenin her yanındaki fevkalade artışının gösterdiği alt ucu da Türkiye'deki siyasal İslamın daha yaygın ve popüler ifadelerini oluşturuyordu. Çoğunlukla ucuza mal edilen, estetik değerden yoksun, genelde ismi bilinmeyen tasarımcıların işi olan bu camiler, herhangi bir gerçek namazgâh ihtiyacına verilen programlı bir mimari karşılıktan önce, Müslüman bir kimliğin yeniden ilanının gözle görülür siyasi beyanlarıdır. Ankara'daki daha sonraki Kocatepe Camii tasarımı (1967-87), Türkiye'de

Resim 16.16. Kocatepe Camii Külliyesi, Ankara (1967-87); Türkiye kentsel dokusunda İslamın kazandığı ehemmiyetin somut örneği olan, klasik Osmanlı camiinin çağdaş bir kopyası [fotoğraf yazar aittir]

İslamcılarla laikler arasındaki mevcut çekişmeyi resmeden önemli bir örnektir. Hüsrev Tayla ve Fatih Uluengin'in tasarladığı, Anıtkabir'den görünen bir sırtın tepesini taçlandıran bu anıtsal cami, muhtemelen ulusun başkentinin laik Cumhuriyetçi kimliğine yapılmış en sembolik meydan okumadır (bkz. Resim 16.16).[46] Yine de, Kocatepe Camii külliyesinin bir yandan da alt katlarında büyük bir süpermarket ve kapalı bir otopark barındırması, tüketim toplumuyla canlanan dinselliğin bir aradalığını gösteren postmodern bir örnek olarak okunabilir.

Kocatepe'nin klasik Osmanlı öncüllerine yaptığı açık göndermenin aksine yeni Meclis Camisi ise, kubbe ya da minare gibi görünür herhangi bir İslami kimlik işareti barındırmayan namazgâh ve kütüphane kompleksinin yenilikçi modernist tasarımıyla, 1980 sonrası Türkiye'sinde İslamın artan mevcudiyeti inkâr edilemez olsa da İslami biçim ve estetiklerin büyük tartışma konusu olmaya devam ettiğini örnekler. Her ne kadar

Türkiye Büyük Millet Meclisi içine bir camii inşa edilmesi mevcut muhafazakâr milletvekillerinin giderek artan sayısal gücünün bir göstergesiyken, mimarlar Behruz ve Can Çinici'nin açıkça modernist tasarımı, laik yerleşik düzen açısından Kocatepe Camii'nden daha makbul ve başarılı bir uzlaşma addedilebilir. Ankara'nın muhafazakâr İslamcı Belediye Başkanı Melih Gökçek'in, belediyenin logosunu, kökleri 1930'ların Kemalist milliyetçiliğine uzanan Hitit sembolünden İslamın kubbe ve hilallerine çevirmek yönündeki tartışmalı teklifi gibi başka durumlarda ise laikçilerle İslamcılar arasındaki "kültür savaşları" bu kadar uzlaşmacı olmamıştır. Aynı derecede ihtilaflı bir diğer öneri de, RP'nin 1994 belediye seçimlerinde kazandığı zaferden sonra, Taksim Meydanı'na yeni bir cami yapılması teklifidir – üzerinde ısrar edilmiş ve ancak RP'nin 1997'de iktidardan zorla indirilmesi üzerine savuşturulabilmiştir. Bununla beraber, yeni cami inşaatı tekliflerinin AK Parti döneminde de gündeme gelmesi (örneğin, İstanbul'un Asya yakasındaki Göztepe Parkı'na cami yapmak gibi yakın zamanlarda ortaya atılan teklif), semboller üzerinden süre giden mücadelenin kanıtıdır. 1980 sonrasında Cumhuriyet'in laik temelleriyle giderek yükselen İslami gelgit arasındaki çekişmenin ilk sembolünü "türban meselesi" teşkil ediyorsa, ikincisi de bir inşaat furyası halindeki cami yapımıdır.

İslamın Türk kültüründe giderek artan mevcudiyeti, Türkiye'de küreselleşmenin sonuçlarının ve kültürel ifadelerinin eşit derecedeki güçlü mevcudiyetine paraleldir. Başta İstanbul olmak üzere büyük Türkiye şehirlerinin fiziki yapısını dönüştüren inşaat patlaması, ulus-ötesi kapitalizmin, beş yıldızlı otel zincirleri, süpermarketler ve alışveriş merkezleri, uluslararası fast-food zincirleri, iş merkezleri, ofis kuleleri ve tatil köyleri gibi her yerde aşina olduğumuz mekânlarıyla sürüp gitmektedir. Türkiye'de popülerlik kazanan paralel bir küresel eğilim de, yeni bir üst gelir grubu konut tipolojisinin, yani özel olarak denetlenen hudutlar dahilindeki, duvarlarla çevrili, münhasır topluluklara ait, golf sahaları, yüzme havuzları, tenis kortları ve spor salonlarıyla tamamlanan lüks villaların yükselişidir. İstanbul'un Avrupa yakasındaki Kemer Country veya Anadolu yakasındaki Kasaba gibi yerleşimler, sakinlerine doğaya yakın, şehrin kargaşasından, sıkışıklığından ve kirliliğinden uzak, "kapalı site tarzı yaşamlar" sunma

Resim 16.17. Kemer'de, neo-gelenekçi "Türk usulü" cephelerin kullanımına örnek oluşturan yeni konutlar (2004) [fotoğraf yazara aittir]

vaadiyle pazarlanmaktadır. Büyük finans sermayesinin ve önde gelen bankaların (Kasaba'daki İş Bankası gibi) girdiği bu lüks konut sektöründe, İstanbul'daki üst sınıfa yönelik konut taahhütlerinde tanınmış uluslararası tasarımcıların imzasına rastlamak da işten değildir –Türkiye'deki çalışmaları erken 1950'lerin İstanbul Hilton'una dek uzanan, Amerikan devi Skidmore, Owings & Merril'in tasarladığı Etiler'deki Maya Residence örneğinde olduğu gibi.

Kemer Country ve Kasaba örneklerinde olduğu gibi, müteahhitler açısından en popüler ve en kolay pazarlanabilir mimari uslup geleneksel Osmanlı evleri idiyse de (bkz. Resim 16.16), –İstanbul'un dışında, Asya yakasındaki, yetenekli genç mimar Han Tümertekin tarafından tasarla-

nan Optimum Villaları gibi daha soyut modern tasarımlardan, Kemer Country'nin "Amerikan kütük evleri" tarzındaki hafta sonu evlerine kadar uzanan– farklı beğenilere hitap eden geniş bir biçemsel repertuar mevcuttur. Esas olarak hali vakti yerinde, uluslararası bağlantıları olan, teknolojik olarak bilgili bir genç profesyoneller, finans ve medya seçkinleri kesimine hitap eden bu tür münhasır konut banliyöleri (yeni yaşam tarzını şehirden mümkün olduğunca uzaklaştıran lüks arabaları ve dört çekerleriyle), eğitimli, Batılı ve varlıklı seçkinlerin kentsel kamusal alandan giderek geri çekilişine ve bunun karşılığında daha yoksul, daha geleneksel ve daha gözle görülür şekilde "Müslüman" varoş nüfusların kentteki görünürlüğüne işaret eder. Estetik olarak gözü okşayan varsıl semtlere ve lüks banliyölere keskin bir tezat teşkil eden yoksul varoşlar, özellikle İstanbul gibi devasa metropollerde, küresel piyasa ekonomisinin ve yarattığı yeni refahın, uç sefalet ve düzensizlik görüntüleriyle yan yana var oluşunun gözle görülür kanıtlarıdır. İstanbul'a karadan gelen her ziyaretçi, şehrin hinterlandına doğru kontrol edilemez yayılışını, her yeri saran çok katlı yeni gecekondu yığınlarını, topyekûn bir estetik bozulmaya işaret eden düşük standartlı inşaatları ve son derece kötü altyapılarıyla kocaman uydu kentleri kendi gözleriyle görebilir.

Çağdaş mimarinin heterojenliğini, çoğulculuğunu ve görsel tezatlarını yansıtan çağdaş Türk kültürü de aynı ölçüde farklılık barındırmaktadır. Türkiye'nin her yerinde, ama özellikle İstanbul'da, son derece canlı bir popüler kültür türemiştir: Dükkânlardan, yeni gecekondu semtlerine ulaşım sağlayan taksilerden ve minibüslerden taşan arabesk müzik, alüminyum kubbeli ucuz küçük camiler, güneydoğulu göçmenlerin açtığı kebapçılar, sokak ortalarında satılan plastik süsler ve varoşların yoksul göçmen nüfuslarınca üretilip tüketilen envai çeşit çağdaş kitsch formu. Bu renkli manzaraya verilen tepkiler bir dizi farklı konumu ortaya koyar. Aralarında kendini ispat etmiş birçok sanatçı ve mimarın da bulunduğu, Cumhuriyet'in eski muhafızı entelektüeller, bu kültür ucuzlamasına ve beğeni melezlenmesine (aziz İstanbul'larının köylü göçmenlerce "istila" edilmesine ve dönüştürülmesine) sinirlenmektedirler. Örneğin, Mehmet Güleryüz veya Erol Akyavaş gibi sanatçılar için, ister Batı ister İslam kaynaklı olsun, önemli olan elit kültür ve

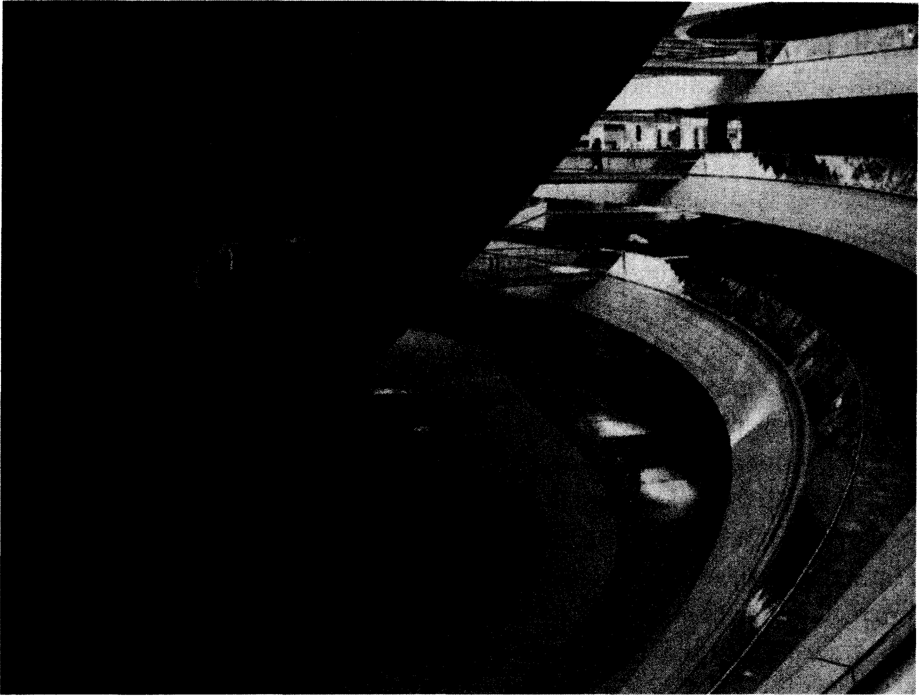
yüksek sanattır. Öte yandan, daha genç bir "postmodern" sanatçılar ve entelektüeller kuşağıysa, tam aksine, popüler kültürü, etnik karışımları ve melez deneyimleri, Doğu ile Batı, kır ile kent, modern özlemlerle onların daimi ketleyicileri arasındaki Türk kimliğinin asıl gerçekliği olarak kucaklamaktadırlar. Latife Tekin'in edebiyatta,[47] Fatih Akın'ın sinemada[48] yaptıklarını, Gülsün Karamustafa da, bazılarında seçkinciliğe bir eleştiri olarak arabesk motifler ve bir tür "kitsch estetik" kullandığı eserleriyle resimde başarmıştır. Bir diğer genç sanatçı Nur Koçak ise sanatla reklam arasındaki sınırları sorunsallaştırmak için kendini doğrudan Amerikan hiper-gerçekçiliği ve foto-gerçekçilik gibi eğilimlere vermiştir.

İstanbul'da, 1970'lerin sonlarında başlayan Güzel Sanatlar Akademisi sanat festivallerinden bu yana, çağdaş ve avangart sanatsal deneyimler yer almakta, özellikle Yeni Eğilimler Sergileri düzenlene gelmektedir. Bu sergilerde, hem Türkiye'deki yerleşik düzenin beylik sanatına hem de geleneksel solun ideolojik dayatmalarına karşı duran "Arte Povera" ve "Yeni Gerçekçilik" akımlarının etkilerinin yanı sıra, kavramsal sanat ve multimedya enstalasyonları da temsil edilmektedir. Şükrü Aysan, Serhat Kiraz ve onların Sanat Tanımı Topluluğu'nun (STT) kavramsal sanat çalışmaları, uzamsal yerleştirmeleri ve kolajları, önemli öncü deneylerdir. Büyük uluslararası sanat etkinliklerine katılan Canan Baykal, Gülsün Karamustafa, Ayşe Erkmen, Hale Tenger, Erdağ Aksel ve Adem Genç gibi başka genç sanatçılar da çağdaş Türk sanatının çağdaş çehresinde yer almaktadır. Bu dönemde, aralarında artık Avrupa'da ve ABD'de daimi olarak yerleşmiş birinci ve ikinci kuşak göçmenlerin de bulunduğu, yurtdışında yaşayan ve çalışan Türk sanatçılarının sayısı da önemli ölçüde artmıştır. Başarılı heykeltıraş Azade Köker (Berlin), sanatçı Adem Yılmaz (Köln), Şükran Aziz (New York), Canan Tolon (San Francisco), Utku Varlık (Paris) ve seramik sanatçısı Alev Ebuzziya Siesbye (Danimarka) tanınmış isimlerden bazılarıdır. Türkiye içinde ise bir sanatçı, kamuya mal olmuş bir şahsiyet ve siyasi bir eylemci olarak Türkiye sahnesinin belki de en renkli kişiliği olarak Bedri Baykam, erken dönem resimlerinde soyut dışavurumculuk, grafiti ve siyasal içeriği birleştirmiştir. 1994'te laik Kemalist siyasi eylemciliğini Kuvayı Milliye adını verdiği bir enstalasyonda gösteriye

döken sanatçı, Türkiye'de yükselen İslami hareketin keskin bir muhalifi olarak başlattığı ikinci kariyerinde Ankara'nın İslamcı belediye başkanı Melih Gökçek'le sık sık çatışmıştır. Gökçek'in Ankara'nın kamusal alanlarındaki bir dizi heykeli "müstehcenlik" gerekçesiyle toplatma kararı, sadece Bedri Baykam'dan değil, tüm yerleşik sanat çevresinin protestolarına sebep olmuş ve başka birçok konuda olduğu gibi kamusal sanatın da İslamcı ve laik Türkiye arasında bir çekişme alanı olduğunu kanıtlamıştır.

Yine de, kamusal sanat ve kamusal alan etrafındaki böylesi ideolojik meydan savaşlarının ötesinde, 1980 sonrası dönem, sanatın özel estetik tüketimin bir metası ve bireysel beğenilerin incelmesi olduğu yönündeki giderek yaygınlaşan bir algıya tekabül eder. Bu dönemde sanat piyasasındaki evvelce görülmemiş genişleme ve özel galerilerdeki artış, Türk sanat sahnesini önemli ölçüde dönüştürmüştür. En önde gelen galeriler araşındaki Baraz (1976), Maçka Sanat Galerisi (1976), Urart (1982), Galeri Nev (1984) ve Tem (1986), çağdaş Türk sanatının en iyi yapıtlarının yer aldığı büyük sergiler ve retrospektif etkinlikler düzenlemişlerdir. Galeri Nev'in yayınladığı pek çok nitelikli sanat kitabı, katalog ve monografinin yanında, İş Bankası ve Yapı Kredi Bankası gibi büyük bankaların ve Yapı Endüstri Merkezi gibi özel kuruluşların sanat/mimari yayınlarının hepsi, Türkiye'de yüksek nitelikli bir çağdaş sanat/mimarlık kültürünün oluşmasında önemli adımları teşkil etmiştir. *Sanat Dünyamız*, *Boyut*, *Plastik Sanatlar Dergisi*, *Genç Sanat*, *Art Décor*, *Tasarım* ve *Arredemento Dekorasyon* gibi sanat/mimarlık dergilerinin çoğalması, akademisyenler, sanatçılar, mimarlar, eleştirmenler, entelektüeller, sanat ve mimarlık öğrencileri ve genel halkın daha eğitimli kesimleri arasında, giderek incelip zenginleşen bir sanat ve mimarlık mefhumunun doğmasına katkıda bulunmuştur. Popüler "iyi yaşam" ve "ev dekorasyon" dergileri de artarak, özellikle İstanbul'daki varsıl kentlilere, seçkinlik statüsü edinmenin bir yolu olarak, iddialı –ve pahalı– bir yaşam tarzlarını estetize etme ve beğenileri inceltme programı sunmaya koyulmuştur.

Mimaride, solun çöküşüyle birlikte Mimarlar Odası'nın evvelki yoğun siyasi söylemi yerini, mesleğin daha geniş mimari kültürdeki en son gelişmelerle aynı çizgiyi tutturarak yeniden form ve imge konularına doğru

Resim 16.18. Jerde Ortalık/Tabanlıoğlu Mimarlık ve Arup Mühendislik tarafından tasarlanan, İstanbul'daki Kanyon Tower konutları/alışveriş merkezi (2001-06) [fotoğraf yazara aittir]

yönelmesine bırakmıştır. Endüstriyel ve iç mekân tasarımında olduğu gibi mimarlık konusunda da ortalığı, şimdiye kadar rastlanmadık sayıda yeni dergi ve gösterişli yayın kaplamıştır. Yüksek modernizmin sterilliğinden ve tekdüzeliğinden "kurtuluş," uygulamacı mimarlar arasında, öncelikle büro tesislerinde, iş merkezlerinde, ticari yapılarda, otel ve tatil köylerinde uygulama alanı bulan geniş bir biçimsel ve biçemsel eğilimler yelpazesiyle kutlanmıştır. Bunlardan, seçkin bir kariyer ve uluslararası tecrübe sahibi Doruk Pamir (d. 1938), Ankara'daki Dikmen Vadisi "köprüsü" (1996), yine Ankara'daki Vakıf Gayrimenkul Yatırım Şirketi ticaret merkezi (2000-01) ve İstanbul'daki, Gökkafes diye bilinen, son derece tartışmalı Süzer Plaza (1991) projelerinde ortaya koyduğu bir biçimcilik ve ileri teknoloji ürünü

bir dışavurumculuk geliştirmiştir. Aynı şekilde Ragıp Buluç (d. 1940) da, Ankara'daki döner restoranlı, gözlem kuleli Atakule Alışveriş Merkezi (1989) örneğinde olduğu gibi, camla kaplı alışveriş merkezleri ve atriyumların çağdaş evrensel diliyle çalışmıştır. 1970'lerde İzmit'te büyük beğeni kazanan Lassa lastik fabrikasını tasarlayan Doğan Tekeli ile Sami Sisa, endüstriyel binalar ve geniş alanlı yapılar konusundaki uzmanlıklarını, Lüleburgaz'daki Eczacıbaşı ilaç fabrikaları (1992), Antalya havaalanı uluslararası terminali (1998) ve İstanbul'daki Metrocity konut/iş merkezi kulesiyle (1997-2003) sürdürmüşlerdir. Jerde Ortaklık/Tabanlıoğlu Mimarlık ve Arup Şirketler'in yapı mühendislerince tasarlanan Kanyon alışveriş merkezi ise, Metrocity'nin popülaritesini üç yıl içinde gölgede bırakmıştır (bkz. Resim 16.18). En ileri teknolojiye, yeni malzemelere ve gelişmiş inşaat sistemlerine hâkimiyet önemli ölçüde artmış ve böylece, havaalanları, konser salonları ve oditoryumlar gibi karmaşık ve teknolojik olarak zorlayıcı yapılar yaratmak, Türk mimarları/tasarım firmaları için şaşırtıcı olmaktan çıkmıştır. Erkut Şahinbaş'ın tasarladığı İstanbul Sabiha Gökçen havaalanıyla (2000-01) Ankara'daki Bilkent Üniversitesi konser salonu (1998-99) böylesi ödüllü iki örnektir.

Postmodernizmin cazibesi, Merih Karaaslan gibi mimarları, 1980'ler ve 1990'lar boyunca, konut mimarisinde apartman bloklarının beylik yeknesaklığını, şekilci oyunlar ve renk kullanımıyla kırmayı denedikleri yeni yaklaşımlar aramaya sevk etti. Daha eski kuşaktan, Behruz Çinici (d. 1932) ve Şevki Vanlı gibi isim yapmış mimarlar bile, yeni formlarla, tarihsel ve bağlamsal alıntılarla ve genelde daha renkli bir mimariyle denemelere giriştiler – Çinici'nin, İstanbul'daki üst kesime yönelik Platin konutlarında (1994-99) olduğu gibi. Turizm sektöründe ise 1980'den sonraki büyümeye paralel büyük bir kategori olarak otel ve tatil köyü mimarlığı ortaya çıktı. Tuncay Çavdar (d. 1934), Antalya yöresindeki güney kıyıları boyunca yaptığı ve "oyunbaz postmodern tatil mimarisi"nin uluslararası dilini, yerel iklim ve Akdeniz'in mimari ikonografisiyle birleştirdiği canlı tatil köyleriyle hem övgü hem de eleştiri aldı. Ahmet Iğdırlıgil'in (d. 1955) hem çalışıp hem yaşadığı Bodrum yarımadasındaki otelleri, Ege'nin yerli taş işçiliği geleneklerini bir tür çağdaş bölgesellik içinde yansıtmayı sürdürmektedir.

1990'lardan beri, daha genç bir Türk mimarlar kuşağı, gelenekçi, bölgeci ve/veya postmodern klişeleri olduğu kadar, uluslararası büyük şirket mimarisi klişelerini de, aynı zamanda hem bağlamsal hem de evrensel olabilen bir başarıyla aşmayı bilmiştir. Bu tür çalışmaların, gerek Mimarlar Odası'nın her yıl verilen Ulusal Mimarlık Ödülleri, gerekse önde gelen mobilya/iç tasarım firması Koleksiyon'un yayınladığı *Mimarlık Yıllığı* gibi antolojiler tarafından takdir edilmesi, mimarlıkta kaliteli tasarımın görünürlüğünü önemli ölçüde artırmıştır. Bunlar arasında, Han Tümertekin'in (d. 1958) Çanakkale-Ayvacık'taki, Ege'ye hâkim, 2004 Ağa Han Ödüllü B-2 Evi hemen göze çarpar. Kentli bir müşteri için tasarlanmış olan bu küçük hafta sonu evi, araziye hassasiyetle oturtulmuş, son derece basit ama kavramsal olarak karmaşık bir tasarımdır. Nevzat Sayın (d. 1954), Emre Arolat (d. 1963) ve Şevki Pekin (d. 1946), konut tasarımlarında görülen aynı tektonik nitelikler, dokulu malzeme tercihleri, araziyle oynama ve genelde minimalist bir modern duyarlılıkla diğerleri arasında öne çıkar. Bu mimarlar, Türk inşaat sahnesinde ancak son zamanlarda mümkün olabilen nitelikli bir ayrıntıcılık düzeyiyle yürütülmüş birçok büyük, karmaşık sanayi projesi, büro ve kurumsal bina da tasarlamışlardır. Nevzat Sayın'ın Gön deri fabrikaları (1994-95) ile Emre Arolat'ın İstanbul Tekstil ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği büroları (1999-2000) önemli iki örnektir. Arolat'ın 2006'da tamamlanan Dalaman Havaalanı tasarımının, Londra merkezli *Architectural Review* dergisinin prestijli Emerging Architecture ödülünü kazanması, çağdaş Türk mimarlığının giderek artan olgunluğunun bir kanıtıdır.

Dönemin tek başına en önemli ve göze çarpan başarısı, sanat ve mimarlık konularında dünyanın geri kalanıyla kurduğu ilişkidir. Kendine daha fazla güvenen bir Türkiye, artık sadece uluslararası eğilimleri ithal etmekle sınırlı kalmayıp, sanatsal ve mimari üretimin bir ihracatçısı ve küresel sahnenin kabul gören bir katılımcısı olma yoluna girmeye başlamıştır. Bu dönemdeki bir diğer çok önemli gelişme de, MESA ve STFA gibi serbest piyasa ekonomisine olanca gücüyle giren ve Türkiye ekonomisinin tekstil, turizm ve finansla birlikte dördüncü büyük sektörü olan büyük kurumsal tasarım, mühendislik ve inşaat firmalarının ortaya çıkmasıdır. Bu firmalar sadece ülke içinde yaygın konut ve bayındırlık projeleri yürütmekle kalmamış,

In Picasso, Istanbul Gets a Special Taste of Europe

Turkey is still negotiating for membership in the European Union, but a private museum in Istanbul has already taken a big step to embrace Western Europe with an exhibit of works by Pablo Picasso, including some that are rarely seen.

"Picasso in Turkey" is the country's first solo exhibition of a Western artist, according to Nazan Olcer, director of the Sakip Sabanci Museum, where the show was to open on Nov. 24. Among the more than 130 pieces are some that Picasso never displayed or sold, Ms. Olcer said.

The exhibition, on view through March 25, includes paintings, drawings, sculptures, etchings, ceramics and textiles. Also on display are photographs of the artist, his studios, his inner circle of friends and his family.

Picasso's grandson Bernard Ruiz-Picasso was instrumental in the selection process, even contributing pieces from his own collection, like the rarely seen tapestries of "Les Demoiselles d'Avignon" and "Les Femmes à Leur Toilette," right. Other works are on loan from private collections and the Picasso museums in Barcelona and Paris.

"The people here in Turkey really want and need to see modern art," Mr. Ruiz-Picasso said. "I'm very happy

about collaborating with the museum."

Picasso won't be the only Western artist with a solo show in Turkey in 2006. Coming up next at the Sakip Sabanci: a retrospective of Auguste Rodin, the French sculptor.

With its new state-of-the-art annex, the museum has 69,965 square feet of exhibition space. It is best known for its Ottoman calligraphy collection.

Admission to the museum, which is closed on Monday, is 6 new liras, about $4.50 at 1.36 liras to the dollar; the exhibit costs 10 new liras extra.

The Sakip Sabanci is at Istinye Cadessi 22, in the Emirgan area. Information: (90-212) 277-2200, and at muze.sabanciuniv.edu/english.

HILARY HOWARD

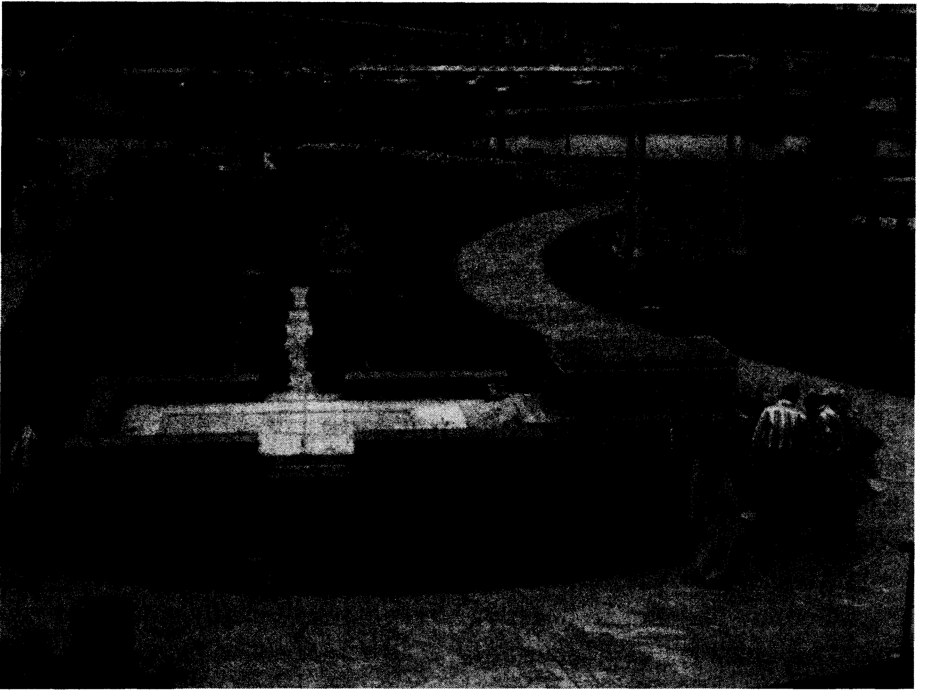
Resim 16.19. İstanbul'daki Sabancı Müzesi'ndeki Picasso sergisine dair New York Times haberi, 28 Kasım 2005 [© New York Times]

yurtdışından, özellikle Ortadoğu, Körfez ülkeleri, Rusya ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden de büyük işler almışlardır. Türkiye'nin, yeniden canlanan AB üyeliği beklentilerine ve İstanbul'un uluslararası dikkate değer bir "dünya şehri" olarak yeniden biçimlenmesi yönündeki eşzamanlı çabalara paralel olarak, küresel sanat ve tasarım ağlarıyla giderek artan ölçüde bütünleşmesi de aynı derecede önemlidir. Mimarlıkta, mesleki örgütler ve özel sektör desteği, Peter Eisenman, Bernard Tschumi ve Zaha Hadid gibi uluslararası şöhretlerin Türkiye'ye davet edilmesinde ve nihayetinde İstanbul'un 2005'te UIA Dünya Mimarlık Kongresi'ne renkli bir ev sahipliği yapmasında etkili olmuştur.

Sanatta ise, Vasıf Kortun ve Beral Madra gibi usta küratörlerin önderliğinde düzenlenen uluslararası sergiler ve etkinlikler, özelikle

İstanbul Bienali'nin 1987'den bu yana kurumsallaşması, Türk sanatının dışarıdaki imajını çarpıcı biçimde yükseltmiş ve uluslararası sanat piyasasıyla olan ilişkilerini artırmıştır. Aya İrini Kilisesi, Haseki Sultan Hamamları ve tarihi Feshane gibi Osmanlı sanayi yapıları, 1990'lar boyunca Bienal sergilerinin geçici mekânları olarak kullanılmıştır. Ankara'da 1992'de, uluslararası sanat sempozyum ve sergileri düzenlemede son derece yetkin Sanart'ın kurulması da önemlidir. Türkiye'nin görünürlüğündeki asıl çarpıcı patlama, ülkenin birer sanat ve kültür hamisine dönüşen üst düzey sanayicilerinin desteğiyle İstanbul'da büyük özel müzelerin açılması olmuştur. Haliç kıyısındaki Osmanlı tersanelerindeki sanayi yapılarından dönüştürülen Rahmi Koç Sanayi Müzesi, Türkiye'nin ilk teknoloji müzesi olarak 1994'te kapılarını açtı. Emirgan'da 2002'de açılan Sabancı Müzesi, Sabancı ailesinin zengin hat koleksiyonu ve zengin geç Osmanlı ve modern Türk resmi seçkisiyle öne çıktığı kadar, Türkiye için bir diğer önemli "ilk" olan, 2005 yazındaki Picasso sergisi açılışıyla da uluslararası ilgi gördü (bkz. Resim 16.19). Söz konusu sergiye Türk halkının rekora geçecek düzeyde ilgi göstermesi, modern avangart sanata tarihsel olarak milliyetçi duygularla uzak durmuş bir ülke için hayli benzersiz bir olaydı.

Türkiye'nin AB'ye adaylığının kabulü arifesindeki kültürel ilerleme kampanyasını asıl taçlandıran başarı, İstanbul Modern'in Türkiye'nin ilk modern sanat müzesi olarak Aralık 2004'te açılmasıydı. Galata limanının mevcut antrepolarından birindeki betonarme karkas yapılara yerleşmiş, zekice modern ve ferah galerileri, kafeleri ve hediyelik eşya dükkânlarıyla İstanbul Modern, Tabanlıoğlu Mimarlık tarafından tasarlanmıştı. Boğaz'ın girişindeki göz alıcı konumuyla müze, Türkiye'nin imajı için yıllardır süren resmi hükümet tanıtım kampanyalarının yaptığından çok daha fazlasını yaptı. Müzenin daimi sergileri, çoğu, ülkenin bir başka önde gelen sanayici ailesinin, Eczacıbaşı Vakfı'nın koleksiyonlarından alınma geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemini temsil eden sanatçıların eserlerinden oluşan ulusal bir seçkiyi barındırır. İstanbul sanat sahnesindeki bu yeni canlılığın hakkını teslim eden *New York Times*, 2005'te yayınladığı ve bildik Oryantalist içerimlere de yer verdiği yazısında, "çağdaş sanatın artık minareler arasında çiçeklendiği" gözleminde bulunmuştur.[49]

Resim 16.20. Minyatürk; Haliç kıyısındaki, Selçuklu, Osmanlı ve modern Türkiye dönemlerinden mimari modelleri barındıran tematik park [fotoğraf yazara aittir]

İstanbul'un kültür sahnesindeki canlılık, yaşadığımız zor zamanlarda, ağırlıklı olarak Müslüman bir ülkenin de modernlik kültürü, estetiği ve siyasetiyle barışık olabileceği özlemini destekleyen bir umut ışığı olmaktadır. Sanat/mimari sahnesinde 1980'lerden bu yana yaşanan canlılık, enerji ve çoğulculuk, Cumhuriyet'in geleneksel kültür politikalarının seçkinciliği bir yana, otoriterliğine ve doktriner pozisyonuna da kafa tutmuştur. Bugün, erken Cumhuriyet dönemindeki mukabilleriyle karşılaştırıldığında, mimari ve sanat sahnesinin farklı sınıflardan, kültürlerden ve siyasi eğilimlerden gelen gerek üreticileri gerekse tüketicileri, en alttan en üst uca kadar uzanan bir estetik kodlar çoğulculuğu içinde çalışmaktadır. En son teknoloji ve yüksek nitelikli malzemeyle inşa edilmiş, güzel tasarım ve işçilik eseri mimari örnekleri, çoğu Türkiye şehrindeki kentsel dokuya hâkim, standart

olarak düşük, estetik olarak banal ve çevresel olarak da aykırı binalarla yan yana yer almaktadır. İstanbul Modern'de ya da şehrin diğer özel sanat galerilerindeki uluslararası beğeni kazanan sanat gösterileri seçkin bir izleyici kitlesine hitap ederken, daha geleneksel ve yoksul kalabalıklar da Haliç kıyısında 2004'te açılan mimari tematik park Minyatürk'ün önünde kuyruğa girmektedir (bkz. Resim 16.20).

Ancak, "her şeyin gittiği" artarak saldırganlaşan bir serbest piyasada, potansiyel bir standartsız görelilik tuzağı türünden kaygılara kapılmak için de meşru nedenler vardır. Sanatsal ve mimari fikir ve eğilimlerin aşırı üretim ve tüketimi, şimdiden eleştirmenlerin ilgi konusu olmuştur.[50] Sanat/mimari piyasasının işleyişinde, sergilerin düzenlenmesinde ya da büyük mimari proje siparişlerinde, bariz bir kuramsal bir pozisyon, açık bir ideolojik duruş, hatta tutarlı bir ad seçiminin bile olmadığı göze çarpmaktadır. Hızla küreselleşen bir dünyadaki başka her yer gibi Türkiye'deki kültürel üretimin keskin eleştirel kenarı da, piyasa yaptırımları tarafından hızla köreltilebilir. Bu konuda, mevcut muhafazakâr İslamcı AK Parti hükümetinin, İstanbul'un değerli gayrimenkullerini, sözgelimi arkasındaki Körfez sermayesine göndermeyle "Dubai Towers" denilen son derece tartışmalı iki gökdelen projesi gibi, yeni ticaret, konut ve turizm projeleri için uluslararası müteahhitlere açma konusundaki gayretkeşliğine bakmak yeterlidir. Pek çok yorumcunun işaret ettiği gibi, Türk modernliğinin, ülkeyi Cumhuriyet'in ilanından beri tekrar tekrar kalıba döken "programcı boyutu" yanında, ülkenin kendi tarihinin ve ortak hafızasının izlerini silmeye devam eden "tahripkâr bir boyut" da barındırmaktadır.[51]

Sonuç

Aşırı basitleştirme pahasına da olsa, Cumhuriyet dönemi modern Türk sanat ve mimarlık tarihine, iki paralel ama zıt süreç olarak bakmak mümkündür. Bir yandan, Türkiye'deki modern sanatsal/mimari üretimin, Kemalist devletin ideolojik himayesi ve koruması altında kurumsallaşmasından itibaren kendini, resmi kültür siyasetinden kurtarıp görece daha "özerk" bir yapıya kavuşturmak için uzun bir yol kat etmiş olması vardır. Özellikle 1980'den beri sanatçılar ve mimarlar, giderek farklılaşan

bir özel müşteri kesimine hitap etmekte ve modern/ulusal Türk kimliğine şekil verme gibi tek bir ideolojik misyona saplanıp kalmaktansa, mesleki ve disipliner kaygılar (form, üslup, en son teknolojiler, medya, piyasa, vb. gibi) üzerinde giderek daha fazla durmaktadırlar. Öte yandan, yine 1980'lerden bu yana, sanat ve mimari, Türk kültür ve siyasetinin laik/milliyetçi eski bekçileriyle onların liberal/ya da İslamcı muhalifleri arasındaki giderek artan kutuplaşma bağlamında, ilerici/muhafazakâr, sol/sağ, modernist/gelenekçi, vb. geleneksel karşıtlıkları bulanıklaştıran yeni sürpriz işbirlikleri içinde, kendini bir kez daha siyasetin göbeğine çekilmiş halde bulmuştur.

Söz gelimi, İstanbul'u bir dünya şehri olarak pazarlama çabası içindeki muhafazakâr, İslamcı İstanbul belediyesi, şehrin muazzam kentsel, çevresel, ekolojik ve estetik sorunlarını masaya yatırmak için, çağdaş mimarinin uluslararası yıldızlarını (İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Kartal ve Büyükçekmece ilçeleri için sırasıyla Zaha Hadid ve Ken Yeang'ın müellifi olduğu iki ilginç ve iyi düşünülmüş projesi örneğinde olduğu gibi) davet etmek şeklinde gözü pek girişimlerde bulunurken, modernist mimari yerleşik düzenin, "büyük usta Sinan'ın kanını taşıyan Türk mimarlarına bir aşağılama" olduğu iddiasıyla böyle inisiyatiflere ideolojik olarak güdülenmiş bir muhalefet sergilemesinde, belirgin bir kara mizah vardır.[52] Bunu söylemek, AK Parti'nin yeni mimari/kentsel önerilerinin ciddi sorunlar taşımadığını söylemek değildir. Tam tersine, İstanbul'u ve Türkiye kıyılarını, genellikle bunların toplumsal ve çevresel sonuçlarına pek dikkat etmeden yeni inşaatlara, ticari gelişmelere ve küresel turizme açmada gösterilen acullük ve iştah, gerçekten rahatsız edicidir. Öte yandan tepkiler de, çoğu zaman bizzat projelerin kendilerini yapıcı, uzmanlığa dayalı bir eleştiriye tabi tutmaktansa, anakronik olarak erken Cumhuriyet'in yalnızlaştırıcı milliyetçiliğini hatırlatan, genellikle ideoloji yüklü, küreselleşme ve İslamcılık karşıtı bir söylem halini almaktadır.

Notlar

1 Son bir gözlem de, modern Türkiye'de bireysel yetenek ve yaratıcılığın eksikliği hiçbir zaman çekilmemişken, ortak bir girişim olarak Türk sanat/mimari kültürünün çerçevesinin, yaratıcı ve eleştirel keskin kenarını körelten daha büyük siyasi, ideolojik ve ekonomik gündemler tarafından çizilmiş olmasıdır. Bir yandan erken Cumhuriyet'in otoriter laik milliyetçiliğine hizmet eden, bir yandan da bugünün küresel piyasası için metalaşmış, postmodern bir pastiş sunan sanat ve mimaride, daha nüanslı, alternatif, eleştirel pozisyonlara pek yer yoktur. Erken Cumhuriyet rejiminin resmi kültür siyasetinin biraz gevşeyip, küresel kapitalizm ve siyasal İslam'ın ikili güçlerinin henüz baş göstermediği, sanat ve mimarinin böyle kısa bir açılım dönemi yaşadığı tek dönem,1950'ler ile 1960'lar arasıdır. Bugün asla geri getiremeyeceğimiz, ama belli bir nostalji ile andığımız bir dönemdir bu.

DoCoMoMo, ulusal düzeyde çalışan taraflar üzerinden dünyanın her yanında modern mimarinin belgelenmesine ve korunmasına adanmış uluslararası bir örgüttür. 2006 konferansının teması, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kanonik modern mirası dışında kalan ülkelerin modern mimarisi üzerine odaklanan "Diğer Modernizmler"di.

2 Modern Türk mimarisinin "gündelik" ya da "anonim" boyutuna ilişkin yakın tarihli bir çalışma için bkz. U. Tanyeli, İstanbul 1900-2000: Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak (İstanbul: Akın Nalça, 2004). Cumhuriyet'in 1930'lardaki daha kanonik modernleşme siyasetine dair eleştirel bir çalışma için bkz. S. Bozdoğan, Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic (Seattle: University of Washington Press, 2001).

3 Erik Zürcher, modern Türkiye'ye dair kapsamlı kitabında (Turkey: A Modern History [Londra: I.B. Tauris, 1994]) 1908-50 dönemini tek bir birim olarak ele alır. Feroz Ahmad, 1908'i "Türkiye için 20. yüzyılın açılışı," imparatorluktan ulusa olan tarihsel geçişin işareti olarak tarif eder (The Making of Modern Turkey [Londra ve New York: Routledge, 1993], s. 3).

4 Osman Hamdi Bey'in resimleri, Edward Said'den sonraki Oryantalizm tartışmaları bağlamında Doğu'nun egzotik, aşağı ve akıldışı şeklindeki beylik temsillerini tersine çevirmeye çalışan, Oryantalist resmin karşı örnekleri olarak pek çok akademik çalışmaya konu olmuştur. Bkz. Z. Çelik, "Speaking Back to Orientalist Discourse," J. Bealieu ve M. Roberts (der.), Orientalism's Interlocutors: Painting, Architecture, Photography (Durham, NC: Duke University Press, 2002) içinde.

5 Z. Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (İstanbul: y.y., 1918). Bkz. Niyazi Berkes (yay. haz.), Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp (New York: Columba University Press, 1959).

6 Bkz. ilk görüş için örneğin G. Renda, "Modern Trends in Turkish Painting," G. Renda ve C.M. Kortepeter (der.), The Transformation of Turkish Culture: The Atatürk Legacy (Princeton: Kingston Press, 1986); ikinci görüş için ise S. Tansuğ, Çağdaş Türk Sanatı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), s. 118-35.

7 Yöresel ahşap Osmanlı/Türk ev geleneklerinden esinlenen 1930'lar ve 1940'ların İkinci Ulusal Üslubuyla karıştırılmamalıdır.

8 Bu akademisyenlerin başında Şerif Mardin gelir: Bkz. Religion and Social Change in Modern Turkey (Albany: State University of New York Press, 1989); ve "The Just and the Unjust," Daedalus 3 (Yaz 1991).

Erdağ Göknar

TÜRKÇE ROMAN: ANLATI GELENEĞİNDEN NOBEL ÖDÜLÜ'NE

Türkiye'de edebiyat kanonuyla ilgili bir tartışma sürüp gidiyor. Türkiye'nin gerçekten de böyle bir kanonu var mı? Eğer varsa, hangi eserler bu kanona dahil edilmeyi hak etmekte? Kanonu oluşturabilecek metinler hangileri? Tartışmalar, yalnızca Türkiye'deki edebiyatın özgün niteliklerini tanımlamaya değil, bu edebiyatın figür, imge ve mecaz harmanının bir dökümünü çıkarmaya da teşebbüs etmeleri bakımından bu incelemeyle yakından ilgili. Edebiyat incelemesinin çerçevesi olarak kanon, türlerin ve izleklerin gelişiminin izini sürmeye, yerli ve yabancı etkileri tespit etmeye ve tasarlanan "okur-yurttaş"ı ortaya çıkarmaya yarar. Herhangi bir kanonun takipçileri, ister hayali ister başka türlü, bir bakıma "ulus"tur. Dahası, biçim ve içerik modelleri niteliğindeki bir metinler bütünü olarak kanon, ulusal geleneğin değişen kültürel mantığının yanı sıra siyasal ve ideolojik iktidar alanlarını saptamanın da yollarından biridir. (Türkiye'deki edebi üretiminin siyasi niteliği pek vurgulanmayan bir konudur.) Avrupa etkisiyle dönüşüm geçiren geleneksel anlatılar bağlamında Osmanlı ve Türk romanı, çelişen güçleri uzlaştırma ve yeni özdeşleşme alanları açma işlevi görmüştür. Belki de roman kadar, toplumsal değişimi okuma, direnişi tartma, tarihin ve ideolojinin yerel topluluklar üzerindeki izlerini takip etmeye yarayan bir başka antropolojik ya da estetik eser yoktur. Bu inceleme, moderniteyi, siyaseti ve romanı bir arada "okurken", olası bir Türkçe roman kanonu oluşturabilecek metinlerle ilgili yorumları bir araya getiriyor.[1]

Roman anlatı biçimi Osmanlı şehirlerinde 1860'larda ilk ortaya çıktığında, mesnevi ve destan, Karagöz ve meddah oyunları, ortaoyunu ve âşık şiirlerinin yanı sıra Kur'an ve tasavvuf kıssaları gibi diğer geleneksel anlatı biçimleriyle karşı karşıya geldi. Bu geleneksel biçimlerin Türkçe roman türü üzerindeki etkisi günümüze kadar uzanır. Osmanlı roman yazımı, Fransızcadan çevirilerin yapıldığı bir kuluçka döneminin ardından, şehirli okuru

hedef aldı ve genellikle toplumsal ve ahlaki meselelere duyarlı romantik ve gerçekçi akımlardan etkilendi. Yeni yüzyılın başına kadar yürütülen tartışmalar, kurmacanın estetiğe yoğunlaşması mı ("sanat için sanat"), yoksa toplumsal, eğitici bir amaç taşıması mı gerektiği sorusu etrafında döndü. Her iki durumda da roman, Osmanlı toplumunun üyeleri açısından açıkça kendini arayış ve modernleşme araçları olan toplumsal temsilleri dile getiriyordu.

Osmanlı romanları 19. yüzyılın sonlarında günlük gazetelerde tefrika halinde ortaya çıktı; yazarlar, halkı toplumsal meselelerle ilgili bilinçlerini yükselterek eğlendirmeye, eğitmeye ya da uyarmaya çalışıyordu. 1910'ların başlarına gelindiğinde belirgin biçimde siyasallaşan roman, devlet ve topluma ilişkin entelektüel tartışmalarda araç olarak kullanılıyordu. Romancılar genellikle aynı zamanda hem gazeteci, hem siyasetçi, hem şair, hem de tarihçiydiler (bugün bile Türkiye'deki yazarların pek azı tek bir türle sınırlı kalır). Roman giderek yoksulluk, eğitim, kadınların toplumsal konumu gibi konuları işleyen eğitici bir araç haline geldi. 20'li ve 30'lu yıllarda, yani ulus-devletin ilk on yıllarında Cumhuriyet romanı uluslaşma vasıtası olarak kullanılıyordu; 50'li ve 60'lı yıllarda ise (gittikçe artan okuma-yazma oranlarıyla birlikte) bunun yerine Anadolu toplumsal bilinci ve köylünün vahim durumuna ağırlık verildi. Yazarların ve eserlerinin dikkati şehirden kırsal alana çevrildi. Kanonlaşmış edebiyatın genelinde (belli başlı istisnalar dışında) ideoloji estetik kadar önemli bir role sahipti. 1970'lerde ise, müşterek, ulusal sorunlara ve gerçekliklere yoğunlaşan ilgi yerini, feminizmi, kenara itilen sesleri ve devlet şiddetinin kurbanlarını da kapsayan bireysel meselelere bıraktı. Yüzyılın sonuna doğru yazarlar modernleşme projelerini hicvederek, hatta kayıtsızlık içinde yeniden ele aldıkça bu yönelim daha da güçlendi. Geleceğe yönelik ilerlemeci hareketler çıkmaza girmişti ve 12 Eylül darbesinden sonra, ulusal gerçekliklere yönelik ilgi yerini fanteziye, imgeleme, uluslaşma öncesi Osmanlı tarihine bıraktı; biçim ve estetik üslup genel anlamda içerik ve toplumsal sorumluluğun önüne geçti. Günümüzde, yazar ve yayıncı sayısı hızla arttıkça, Türkçe roman da olası en geniş içerik ve biçim yelpazesini yakalamaya çalışıyor gibi görünüyor. Yeni yetişmiş edebiyatçı kuşağı için hiçbir şey kutsal değil ve "Türk Nobel'i"nin ertesinde roman, bu düsturu kabul ettiren sanat biçimi konumunda.

20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Türk geçişinin yazarları ülkenin dilini oluşturdular, biçimlendirdiler, değiştirdiler. Osmanlıcayı modern Türkçeden ayıran harf inkılabından (1929) sonra onları takip eden Cumhuriyet yazarları da aynısını yaptı. Günümüzün dili, 1930 civarında başlayan ve yarım yüzyıl süren Türkçü dil mühendisliğinin sonucunda, Farsça-Arapça kelime dağarcığını, konuşma dilini, öz Türkçeyi ve "yaşayan dil" olarak tanımlanabilecek karma üslubu da içeren farklı dizgeler arasında seyrediyor. Sözlüklerde meydana gelen değişiklikler, modernite ve ilerleme adına gerçekleştirilen toplumsal ve siyasal değişimlerin mecazi bir göstergesi. Daha 19. yüzyıl sonları gibi erken bir tarihte, eşitlik ve özgürlük mesajlarının ve "medeniyet"i temsil eden roman ve piyes gibi yeni edebi türlerin daha geniş bir kitleye ulaşması için basit ve dolaysız cümleler kurulması gerektiği savunuluyordu. Yeni yüzyılın başlarındaki ilk kültürel milliyetçilik söylemleriyle birlikte ise bu dönüşüm aşama aşama Türkleştirme çağrısına evrildi; kısacası, kelime dağarcığı ve dilbilgisel yapılarından bazıları Osmanlıca belagat ve anlatımla bütünleşmiş olan Farsça ve Arapçanın dayattığı –yaygın tabirle– "dil imtiyazları"ndan kurtulma çağrıları aldı yürüdü. Esas itibariyle amaç konuşma dilini yazı dilinin temeli kılmaktı. Çok geçmeden "dil mühendisliği" süreci ve tek halk, tek ulus, tek dil ilkesi hayata geçirildi. Milliyetçi öz Türkçe hamlesi 1928-29'da Latin alfabesine geçişle ve lügatin Türkçe olmayan kelimelerden arındırılması ve/veya bunların yerine Türki ve Türkçe takıların ve yeni türetilen karşılıkların geçirilmesiyle başladı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus-devletlere, manda yönetimlerine ve krallıklara paylaştırılmasının hemen sonrasında gerçekleşen laikleşme ve uluslaşma sürecinin de simgesiydi. Bu süreç, 1932'de Türk Dil Kurumu'nun (TDK) kurulmasından, 1983'te özelleştirilmesine ve böylelikle marjinalleştirilmesine kadar devam etti. O zamandan bu yana "yaşayan dil"e dönüş oldu; Arapça ve Farsça kelimeler canlandı ve buna paralel olarak İngilizcenin etkisi de arttı. Bunun sonucunda, Türkçe yazan yazarların kullandıkları dil ve kelime seçimleri genellikle siyasi bir tutumun göstergesi olacaktı. Kendini davaya adamış birçok solcunun, laiklik ve halkçılık anlayışları bakımından hayati addettiği TDK'nın çalışmalarını takdirle karşılaması, geleneğe ve İslama yakın duranların ise bu çalışmaları

aşırı ve gereksiz bularak yermesi şaşırtıcı değildi. Bizzat dil, devletin ulusal kimliğe dayattığı toplumsal mühendisliğin (ve şiddetin) küçük evreni durumundadır. Dilin ifade ediliş biçimi, Osmanlı ve Türkiye bağlamında modernitenin dışavurumlarından yalnızca biridir. Günümüzde genç yazarların çoğu çalışmalarında farklı dizgeleri bir arada kullanır: Farsça-Arapça (ve Osmanlıca), öz Türkçe, gündelik konuşma Türkçesi ve yabancı kelimeler (Fransızca ve İngilizce). Ağırlıklı olarak 1980'lerde başlayan ve 21. yüzyıldaki Türkçe edebiyat üretiminin ulus-aşırı –aslında ulus-sonrası– üslubunu ortaya koyan bu yeni estetik bugün de varlığını sürdürmektedir.

Bu yeni "karma üslubun" temeli, bu giriş bölümünün tarihsel başlangıç noktasına, 19. yüzyıla, ve Avrupa'nın Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya yönelik sömürgeci istilasıyla orantılı olarak artan kültürel tesirine dayandırılabilir. Bu istila, İngiliz, Fransız ve Rus edebiyat geleneklerinin "Doğu"ya yönelik süreğen metinsel tavırlarını kurumsallaştırdı; Osmanlı da dahil olmak üzere Müslüman kültürlere yönelik beylik Oryantalist tutumları yerleşik kılıp yaygınlaştırdı. Daha önce de belirtildiği üzere, Avrupa kurmaca eserlerinden Osmanlıcaya ilk çeviriler Fransızcadan yapılmıştı ve bunlar roman türünün anlatım otoritesine yabancının dışarıdan bakışını katıyordu. Kendini ve toplumunu "içeriden" olduğu kadar "dışarıdan" da görmekten dolayı anlatısal bakış açılarında ikilik meydana geliyordu. Osmanlı ve Türk yazar entelektüeller ilk romanlarından itibaren bölünmüş bir benlik ve kimlik algısı içinde mücadele ettiler. Yani "içselleştirilmiş Oryantalizm"den kaynaklanan bir bölünme yaşadılar ve bu durum on yıllar boyunca bir dizi estetik, milliyetçi ve/veya toplumcu tepkinin zeminini oluşturdu. Bu tepkiler, modernleşmeyi ve kimlik inşasını yerel toplumun bakış açısından mümkün mertebe yeniden biçimlendirdi. Kısacası, modernitenin ilerici kuvvetleri Batı perspektifinden Oryantalizmle (sömürgeciliğin kültürel gerekçesi), Cumhuriyetçi perspektiftense milliyetçilik ya da toplumculukla (bölgenin kendi kaderini tayin etmesi) ilişkilendirildi.

Dışarıdan bakanlar Osmanlı ve Türk edebiyatını "gecikmiş", diğer gelenekleri (yani Fars ya da Avrupa geleneklerini) taklit eden, bunlardan devşirilmiş bir edebiyat olarak görme eğilimindeydi; içeriden bakanlarsa eski çağlardan günümüze değin uzanan, yaratıcı ve değişmez bir toplu-

luk özünü (Türklüğü) vurguluyordu. Aynı derecede indirgemeci olan bu Oryantalist ve milliyetçi bakış açıları, edebiyat üretimi esnasında etkileşime geçen kuvvetlerin ne kadar karmaşık olduğunu göz ardı ederek yazarların tür, izlek ve içerik yaratma, sorgulama ve nitelendirme faaliyetini yok saydılar. Türk edebiyatı incelemeleri, edebiyat tarihleri ve antolojilerinin çoğu, kasıtlı olsun olmasın, bu iki modernite merceğinin baskın oluşundan kaynaklanan devamlı bir çarpıtmadan muzdariptir. Yani çoğu inceleme, Türk edebiyatını ya devşirilmiş, taklit, kopya ya da Türklüğün özünün bir ölçütü olarak iki farklı yarıküreye ayırır. Tuhaftır, bu "Oryantalist-milliyetçi ikiliği"nin iki kutbu altlarında yatan ortak özelliklerle birbirlerine bağlıdır: (1) bir yandan Türklerin ilerleme ya da değişme yönündeki yetersizliğini gösteren, öte yandan da Türklere değişmez vasıflar atfeden zaman-dışı ya da tarih-dışı olma; (2) "korkunç Türk", "şehvetli Türk" ya da "cesur Türk" gibi –olumlu ya da olumsuz– aşkın nitelikler ve (3) halkın toplumsal cinsiyet, zümre, coğrafya ve din temelli "öteki" kimliklerini görmezden gelen etnik-ırksal sınıflandırmalar.

Dolayısıyla, bu incelemenin amaçları doğrultusunda, edebi modernite basitçe "Batılılaşma" (Avrupa taklitçiliği) veya milliyetçilik ya da ulusal öz değildir; daha ziyade, edebiyat aracılığıyla yeni estetik ifadeler yaratma, daha önce hiç duyulmamış sesleri duyma ve yeni bakış açılarından "Doğu" ve "Batı" kültürlerini bağlantılı ve birbirine bağımlı kültürler olarak yeniden biçimlendirme çabasıdır. Oryantalist-milliyetçi ikiliğinin sınırlandırmalarının ötesinde alternatif özdeşleşme alanları atfetme çabasıdır; pek çok Osmanlı ve Türk yazarının mücadele ettiği ve hâlâ da etmekte olduğu bir meseledir bu – onlarda derin ve kalıcı bir bunalıma yol açan bir meseledir. Bu bağlamda roman, bir bakıma, Osmanlı ve Türk deneyimini diğer insanlık deneyimlerine bağlı ve bağımlı bir insanlık deneyimi olarak meydana koyan bir modernleşme vasıtasıdır. Oryantalist-milliyetçi ikiliğinin açmazı, çelişkili bir biçimde, "dışarıdaki" ve "içerideki" klişelerin öze indirgeyici işleyişine işaret etmekteki, onu dönüştürmekteki, hatta ilişkilendirmekteki yetersizliğidir. Bu kültür bunalımıyla o kadar çok yerli yazar mücadele etmiştir ki, genellikle "Doğu-Batı sorunsalı" olarak bilinen bu mesele Türkçe yazının ve Türk entelektüel hayatının başat mecazlarından

biri haline gelmiştir. Ancak görüleceği üzere, modernite ile romanın en cazip buluşmaları, Oryantalizm ve milliyetçiliğin basmakalıp güzergâhında gerçekleşmez.

"Eski" ile doğmakta olan "yeni"nin süre giden bir mücadeleye hapsolduğu modern düşünce ve edebiyatın altında yatan kuvvetler, 20. yüzyıl Osmanlı ve Türk edebiyat kültürünün anlaşılması bakımından önemlidir. Osmanlı devletini tehlikede bırakan Avrupa sömürgeciliğiyle olan yerel etkileşimler farklı modernleşme kuvvetlerini açığa çıkardı; bunlar daha sonra Cumhuriyet'e şekil verecek siyasi ve kültürel etkileşimlerdi. Tarih, 19. yüzyıl Tanzimat reformlarıyla (1839-76) başlayan Osmanlı ve ardından Cumhuriyet (1923'teki kuruluşundan sonra) modernleşmesinin, Avrupa'nın "medenileştirme misyonu" gibi tepeden inme bir biçimde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Ancak roman daha karmaşık ve çelişkili bir hikâye sunar: Roman, tartışmaya açık bir şekilde, aynı anda hem "Osmanlı", hem "Müslüman", hem "Türk" hem de "Avrupai"ydi. Dahası, bir temsiliyet ve çekişme alanı olarak, Avrupa'yı taklitten ibaret olmayan, onun getirdiği yeniliklerle çeşitli denemeler yapan alternatif bir modernitenin parçasıydı. Şüphesiz, "Türkiye" romanı Avrupa'dan tercüme ederek almakla kalmadı, onu kendi toplumsal ve tarihsel koşullarına dayanarak yeniden yazdı.

Türk edebiyatının tarihe duyarlı bir biçimde dönemselleştirilmesi, romanın, vicdan geliştirme ve toplumsal bilinci yükseltme yoluyla geniş kapsamlı siyasal ve toplumsal değişimi hazırlayan ve etkileyen bir kültürel güç olduğunu gösterecektir. Lakin Türk edebiyatının genel kabul gördüğü haliyle dönemselleştirilmesinin, yukarıda bahsi geçen Oryantalist-milliyetçi ikiliğinin çarpıtıcı etkilerinden kaynaklanan noksanları vardır. Bu incelemede savunulan dönemselleştirme, şu tür ısrarlı çarpıtmaları yeniden yorumlamaya teşebbüs etmektedir: (1) Geç Osmanlı ve Cumhuriyet edebiyatının başlıca akımlarının, Türkçü kültür devrimi (1922-38) tasavvurunu İslamiyet öncesi Türk tarihinin altın çağlarıyla birleşecek biçimde geçmişe yansıtan laik "Türk" edebiyatı sürekliliğinin bir parçası olarak, anakronistik bir şekilde sınıflandırılması; (2) toplumculuğun ilk ulusal projeler üzerindeki etkisinin ve 20. yüzyılın büyük bölümünde kazandığı

yaygınlığın inkâr edilmesi; (3) geleneğin ve İslamın, hiç değilse ahlaka ilişkin olarak, anlatı üretimi üzerindeki baskılayıcı rolünden ziyade biçimlendirici rolünün kabul görmesi; (4) yerli yazarlara ideologluk ya da Batı modeli taklitçiliğinin ötesinde bir yaratıcı eylemlilik atfedilmesi; (5) edebi dönemlerin, belirli eğilimleri ya da ekolleri temsil eden dergilerin yayın süreleri temel alınarak dar bir biçimde tanımlanması. Aşağıda tafsilatlandırılan, yedi hâkim dünya görüşünü ve kültürel eğilimi temel alan yeni dönemselleştirme, yaklaşık 125 yıllık bir dönemi ele almakta ve kuşakları önemli toplumsal ve siyasal çalkantılara göre çizmektedir. Buradaki amaç, geç Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti yazarlarını ve eserlerini belirli bir bağlama oturturken, edebi dönüşüm ile tarihsel değişim arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgulamaktır:

1) Osmanlı modernizmi (1876-1908): İbret dersleri
2) Osmanlı Türkçülüğü (1909-21): Anlatı kimliği
3) Türkçü toplumsal milliyetçilik (1922-49): Ulusal alegoriler
4) Anadolu toplumcu gerçekçiliği (1950-70): Köy romanları
5) Feminizm ve varoluşçuluk (1971-80): Kenara itilmiş sesler
6) Post-Kemalizm ve yeni Osmanlıcılık (1981-99): Üst-kurmacalar
7) Ulus-ötesicilik ve sınırları aşma (2000-günümüz): Ulusun ötesinde yazmak

Osmanlı Modernizmi (1876-1908): İbret Dersleri [2]

19. yüzyıl sonlarının modern Osmanlı bireyi, –kılık kıyafet, Fransız dili ve yeni tüketim kalıpları da dahil olmak üzere– Avrupa kültürünün cazibesine kapılmış, şehirli bir şahsiyetti. Osmanlı devletinin Balkanlar'ın güneydoğusu ve Arap Yarımadası'nı da kapsayan topraklarında karma bir nüfusa hükmettiği bir dönemdi bu; nüfus kozmopolit olmasına rağmen, Britanya, Fransa ve Rusya'nın giderek artan kültürel, siyasal ve askeri gücüne karşı savunmacı bir tutum takınıyordu. Kısacası, ikilem Avrupa sömürgeciliğinin kıyısındaki Osmanlı İslamı ile Osmanlı entelektüellerinin tepkisi arasındaydı ve bu tepkinin o aşamada erken 20. yüzyılın etnik milliyetçiliğiyle hiçbir alakası yoktu.

Popüler romancı Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâtun Bey* ile *Râkım Efendi* (1875) adlı eseri, dönemin sembolik bir romanıdır; iki zıt kahramanın hayatları üzerinden geç Osmanlı modernleşme sürecindeki olumlu ve olumsuz etkileşimleri tasvir eder. Benzer izlekler Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (1896) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şıpsevdi* (1911) adlı romanlarında da işlenir. Ahmet Mithat'ın romanında müsrif züppe Felâtun Bey modernite tasavvurunu körü körüne bir Avrupa taklitçiliğiyle ortaya koyar. Varlıklı bir ailenin çocuğudur, sözlerinin arasına anlamını kendisinin de bilmediği Fransızca kelimeler ve deyimler serpiştirir, ve parasını yabancı kadınlar uğruna çarçur eder. En sonunda beş parasız kalıp şehri terk etmek zorunda kalır. Felâtun Bey'in pasif taklitçiliğinin tam tersine, Râkım Efendi daha mütevazı koşullarda dünyaya gelmiştir. Ancak sağlam bir iş ahlakına sahiptir. Yavaş yavaş, sıkı ve düzenli çalışarak belirli bir malvarlığı edinmiş ve bu sayede, cariye olarak satılmaya mahkûm bir genç kadının eğitimini üstlenmiştir. Roman şu ibret dersinin etrafında döner: Mirasyedi yalnızca kendi mirasını tüketmekle kalmaz, modern 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun örnek alınacak bir bireyi olma fırsatını da kaçırır; kendisini yıkıma uğratan Avrupa'nın cazibesine kapılır gider. Oysa çalışkan, "kendi kendini yetiştirmiş adam" yerel ekonomiye katılır, başkalarına istihdam sağlar, yerli kadınların eğitimini savunur ve ardında bir miras bırakır: Avrupa ile geleneğin, aynı zamanda modernleşmenin işleyiş modeli de olan sentezi. Böylelikle yazar-entelektüel-hikâyeci olarak Ahmet Mithat, Osmanlı toplumunun modernleşmesinde hakem rolü üstlenir; Müslüman toplumla ilgili Oryantalist kalıp yargılara karşılık veren sentez tasavvurunu savunur. Ahmet Mithat modernite/gelenek sorunsalını açık bir biçimde sentezci bir bakışla ele alan ilk entelektüellerden biridir; ardından diğerleri de bu konuyu işleyecektir. Romancı olarak rolünü, eğitim, ifşaat ve açık sözlülük yoluyla toplumun "koruyucu"luğunu yapmak olarak görür.

Ahmet Mithat ile ilk kuşak Osmanlı romancılarının (Namık Kemal, Şemsettin Sami ve Samipaşazade Sezai) ahlaki eğitici romanlarının aksine, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu*'su (1900) varlıklı Adnan Bey'in konağında geçen gerçekçi ve etkileyici bir trajedidir. O da ibretliktir, fakat çıkarılacak ders açıkça belirtilmek yerine dramlaştırılmıştır. *Aşk-ı Memnu*

kendi kapalı hayatlarına gömülmüş Osmanlı modernlerini anlatır. Dul bir adam olan Adnan Bey, oğlu Bülent ve kızı Nihal'le sakin bir hayat sürmektedir. Kendisinden çok daha genç bir kadın olan Bihter'le evlenme kararı alınca, evin yerleşik düzeni değişime uğrar. Artık evin hanımı olan Bihter iyi bir eş ve iyi bir anne olmak için elinden geleni yapmaktadır, ancak şartlar onun aleyhine işler. Nihal onu, kendisini babasından, –yatılı okula gönderilen– erkek kardeşinden ve evin çalışanlarından ayırmakla suçlar. Çok geçmeden kendisinden yaşça büyük kocasından sıkılan Bihter, Adnan Bey'in çapkın yeğeni Behlül'le ilişkiye girer. Bihter daha sonra Behlül ile Nihal'in evlendirileceğini öğrendiğinde ise yasak ilişkilerini açığa vurarak intihar eder. Ev halkı romanın başındaki haline geri döner, ancak Bihter'in trajedisiyle birlikte artık her şey bambaşka olacaktır. Bu romanın barındırdığı çatışmalar ve ikilemler Osmanlı edebiyatında önemli bir yere sahiptir, çünkü içsel, bireysel ve psikolojik bir nitelik taşır ve üst sınıftan kadınların haline odaklanır. Bu, kadınlara ahlaki kaygılarla odaklanan, *Henüz On Yedi Yaşında*'da (1881) olduğu gibi fahişeler de dahil olmak üzere alt sınıftan, ezilmiş kadınlara yoğunlaşan Ahmet Mithat'ın toplumsal kaygılarıyla taban tabana zıttır. Daha önemlisi, her iki roman da, farklı şekillerde, Osmanlı modernlerinin görkemli yaşamlarının içinde bulunduğu krize işaret eder: Ahmet Mithat Avrupa'nın etkisinde yanlış yoldaki yaşam tarzlarına dikkat çekerek, Uşaklıgil ise katı ahlak kuralları ve toplumsal hiyerarşilerin yol açtığı yabancılaşmayı ve çaresizliği zarifçe ortaya koyarak.

Osmanlı modernizmi reformcu Genç Osmanlı ve Jön Türk siyasi hareketlerine tekabül eder ve sırasıyla 1876 ve 1908'de başlayan Meşrutiyet dönemleriyle tanımlanır. İslamı moderniteyle uzlaştırma çabası dönemin pek çok entelektüelinin zihnini kurcalamıştır ve Afganistan'dan Balkanlar'a, Arabistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar yayılan bölgesel bir hareketi ifade eder. Namık Kemal'in *Renan Müdafaanamesi* (1885 civarı) adlı polemik eseri, modernist İslamı savunan metinler örnektir ve Ernest Renan gibi Avrupalı entelektüellerin Müslüman toplumlar hakkındaki Oryantalist düşüncelerini hedef alır.

"Osmanlı modernizmi"nin Tanzimat reformlarından doğan ayrı bir dönem olarak anlaşılması, Avrupa merkezli Oryantalizmin sebep

olduğu çarpıtmaların yanı sıra laik Türkçü milliyetçiliğin anakronistik bir biçimde 19. yüzyıla yansıtılmasının da düzeltilmesinin başlangıcı olacaktır. Geleneksel edebiyat tarihleri bu dönemi iki ana akıma ayırır. Bunlardan ilki, İbrahim Şinasi ve Namık Kemal'in eserleriyle başlayan Tanzimat Edebiyatı'dır (1860-96). Bu dönemi, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit Yalçın, Nabizade Nazım ve Recaizade Mahmut Ekrem'in temsilciliğini yaptığı, Edebiyat-ı Cedide yahut Yeni Edebiyat olarak da bilinen Servet-i Fünun dönemi (1896-1901) izler. İlk dönem, geç Osmanlı yazınında toplumsal duyarlılığa sahip, romantik ve Romantizm taraftarı bir etkiyi temsil ederken, ikincisi estetik kaygılara ve bireyciliğe odaklanarak doğalcılığı ve gerçekçiliği savunur. Ancak her ikisini de kuşatan ahlakçılık ve modernite izlekleri, bu iki dönemin geniş bir "Osmanlı modernizmi" kategorisi altında bir araya getirilmesini mümkün kılar.

Bu dönemin pek çok eseri, "Batı"yı (Avrupa ve Fransız kültürü) ve/veya "Doğu"yu (Osmanlı devleti ve İslam ahlakı) temsil eden şehirli kahramanların farklı veçhelerine odaklanır. Olay örgüsü, Osmanlı Müslüman değerleriyle Avrupa pozitivizmi arasındaki, sürekli bir kültürel ikiliğe yol açan bir çatışmayı ya da sentezi açığa çıkarır. İçerik açısından, aşk maceraları ve ahlak dersleri genellikle Müslüman kimliğinin "Batılılaşma" karşısındaki konumunun alegorileri şeklinde sunulur. İslam bu eserlerde açıkça ortaya konmaz, bir kültürel alt metin olarak veya genel bağlamın yahut ortamın bir parçasıdır. Avrupa ve Osmanlı'nın kültürel gerekçelerinin bir sentezini oluşturma sorunu, ahlaki tehlikelere karşı uyaran didaktik hikâyeler yoluyla bir çeşit bunalım olarak tasvir edilmiş, ancak Avrupa, çelişkili bir biçimde, bir ilerleme modeli olarak da görülmüştür. Bu durumun yol açtığı kültürel ikilik, Türkçe yazında günümüze kadar ulaşan bir izlektir.

Geleneğin kültürün manevi yönlerini, Batı'nın ise maddi ve teknolojik yönlerini barındığını vurgulayan Osmanlı modernizmi, sürekli yükselen –ve I. Dünya Savaşı'nda doruğa ulaşan– Avrupa sömürgeciliğinin imkânsız kıldığı ideal bir sentezi öngörüyordu. "Modernist İslam"ın uzlaşmacı yönleri Avrupa'nın istila, şiddet ve işgali karşısında artık geçerliliğini kaybetmişti. Etnik milliyetçilik bu melez idealin yerini alarak direnişin siyasi normu haline geldi. Hareket çok daha sonraları, Soğuk Savaş'ın sona

ermesinin ardından, dini inancın yeniden dirilmesinin zeminini oluşturdu; "liberal İslam" ve "siyasi İslam" olarak ortaya çıkan bu dirilişin kültür alanındaki yansıması ise hidayet romanının günümüzdeki yükselişi oldu.

Osmanlı Türkçülüğü (1909-21): Anlatı Kimliği[3]

Bu dönem boyunca, siyasi alanda faal olan ve genellikle öğretmen ya da hemşire rollerindeki kadınlar, milliyetçilik ideallerini, seçkin sınıfa ve İslama (Osmanlıcılık) dayalı bir kimlikten eğitim ve etnik kültüre (Türklük) dayalı bir kimliğe geçişi simgeleyen kahramanlar olarak öne çıkarlar. II. Meşrutiyet'le (1908) gerçekleşen ideolojik değişimler ve Osmanlı sınırlarının etnik-dini kategoriler temel alınarak zorla yeniden çizilmesiyle sonuçlanan 1912-1922 arasındaki savaş yılları, Osmanlı modern şahsiyetinin siyasallaşmasına ve toplumsalcı Türkçü modernin doğuşuna neden oldu. Türkçülüğün bu biçimi, geleneğin ve İslamın belirli yönlerini modernleşme ve demokrasiyi teşvik edeceği düşünülen kültür sentezinde bir araya getirmeye devam ediyordu. Türkçülüğün babası Ziya Gökalp'in ünlü "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şiarı, yeni özdeşleşme alanlarını savunan ve modernleşme tasavvurunda, birden fazla etnik köken barındıran Osmanlı toplumunun etnik-dini çizgilerle bölünmesini üstü kapalı kabul eden bu yeni ideolojiyi özetler.

Halide Edip Adıvar'ın Yeni Turan (1913) romanının kadın kahramanı Kaya kendini siyasi olarak toplumuna o denli adamıştır ki, şahsi arzuları yoktur. Öyle ki, bu durum kendisini Türkçülüğün menfaati uğruna feda etmesine yol açar; bu uğurda muhalif Osmanlıcı siyasi partinin lideriyle evlenmeyi gönülsüzce kabul eder, böylece Türkçülerin liderinin hapishaneden salıverilmesini sağlar. Halide Edip'in romanı, tarihsel paralellikler taşıyan iki parti arasındaki çetin bir siyasi mücadelenin arka planı oluşturduğu romantik bir gizli aşk hikâyesidir. Roman, bir bakıma, olay örgüsü ve kahraman tasvirlerinde toplumsal cinsiyet, sınıf ve kimlik bağlamında Osmanlı modernizmiyle Osmanlı Türkçülüğü arasındaki çatlağı işler. Bu yorumlamaya göre, Osmanlı modernizmi ataerki, üst sınıf, ve Türk kimliğinden ziyade Müslüman kimliğiyle tanımlanır; Osmanlı Türkçülüğü ise geleneksel ataerkiye meydan okuyan, alt sınıfların sorunlarına eğilen

ve Anadolu ve Türk kimliklerini sergileyen kadın kahramanlarda vücut bulur. Yeni Turan'da iki siyasi parti (federalizmi temel alan Yeni Osmanlı ile merkezi hükümeti güçlendirmeyi hedefleyen Yeni Turan) iktidar mücadelesi vermektedir. Baş kahramanlar Hamid Paşa ve yeğeni Asım Bey, Yeni Osmanlı hizbini temsil eden Osmanlı modernleridir. İdeolojik bir dönüşüm geçiren ve kendi ismini Türkçe "Kaya" olarak değiştiren Samiye Hanım ile uzaktan akrabası Oğuz (Orta Asya'daki Türk boyuna adını veren kişinin ismi) Yeni Turan'ın liderleridir. Hamid Paşa, Kaya'nın kendisiyle evlenmesi koşuluyla Oğuz'un hapishaneden serbest bırakılmasını kabul eder. Niyeti, siyasi muhalefeti zayıflatırken şahsi arzularını tatmin etmektir. Kaya partisi uğruna kendini feda eder ve dört yıl sürecek olan bu evliliğe rıza gösterir. Sonraları, Oğuz'un hastalandığını ve ölmek üzere olduğunu öğrenir; Hamid Paşa'yı terk ederek onun yanına gider, ancak ölmeden önce onunla konuşamayacaktır. Bu trajik roman, dönemin "Osmanlıcı" federalizm ve Türkçü milliyetçilik tartışmalarını özetler ve kadınların bu tartışmalardaki rolüyle ilgili pasajlar içerir. Hem Osmanlı modern döneminin aşk romanlarını andıran hem de yeni Türkçü etnik-dini milliyetçi görüşün ideolojik tartışmalarını ortaya koyan bir geçiş dönemi metnidir. Dahası, açıkça siyasidir de; geleneksel aile rolleri ile bu yeni sosyopolitik dava çağrısı arasında sıkışıp kalan bir dizi kadın kahramanı gündeme getirir.

Benzer izleklere Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* (1922) isimli popüler romanında da rastlanır; roman Anadolu'yu mekân olarak kullanmasıyla, laik İslamın "yeni" kadınlarını bekleyen sorunları tespit etmesiyle ve Anadolu köylülerinin yaşayışından bihaber olan modern İstanbul halkına yönelik dolaylı eleştirileriyle öne çıkar. Başkahraman Feride genç yaşta yetim kalmıştır. Teyzesinin yardımıyla İstanbul'daki bir yatılı okulda Fransızca eğitim görür. Lisede okurken kuzeni Kâmuran'la nişanlanır. Ancak Kâmuran'ın başka bir kadınla ilişkisi olduğunu öğrenince nişanı bozar; Batı Anadolu'ya giderek çeşitli köy ve kasabalarda öğretmenlik yapar. Tipik bir modern Osmanlı aşk hikâyesi olarak başlayan roman, bir kadının kırsal Anadolu'nun ataerkil dünyasındaki dramına dönüşür. Feride'ye aldığı eğitimle aşılanan idealler, küçük köylerin geleneksel âdetleri ve ataerkil ağalar tarafından sınanacaktır. Toplumsal cinsiyet ve cinsellik bakımından zorda

kalan Feride modernleşme ikileminin odağı haline gelir; eğitimli bir kadın olarak Anadolu'nun gelenekselciliğinin engelleriyle karşılaşır. Namusunu korumak için, babacan dostu Dr. Hayrullah Bey'le anlaşmalı bir evlilik yapar. Eşinin ölümünden sonra sevgilisi Kâmuran'la yeniden bir araya gelmek üzere İstanbul'a geri döner. Anadolu'daki deneyimleri, yeni Cumhuriyet'i oluşturacak olan halkın ihtiyaçları ve isteklerine dair önemli bir hayat dersi işlevi görmüştür. Çıkarılacak ders açıktır: Batı'dan alınacak bilgi ülke halkının bilgisiyle tamamlanmalıdır. Dahası, kırsal bölgeleri ve taşra kasabalarını da şehirler kadar "modernleştirmek" devletin ve toplumun sorumluluğundadır. Bu iki romanda da, Osmanlı İslamından Anadolu Türkçülüğüne geçiş esnasındaki modernleşme ve kimlik savaşımı, geleneksel aile rolleriyle çelişmeyecek biçimde toplumsal hayata katılma mücadelesi veren kadınların toplumdaki konumu üzerinden işlenmektedir.

Neredeyse kesintisiz savaşla geçen Osmanlı Türkçülüğü dönemi, Osmanlı devletini güçlendirme, birey ve topluluk özdeşleşimi için bir yörünge sağlama amacındaki ideolojilerin çekişmesine tanıklık eder. Osmanlıcılık, İslamcılık, Bolşevizm (Bolşevik milliyetçilik) ve Batıcılıkla birlikte Türkçülük (etnik milliyetçilik) de bu ideolojilerden biridir. Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-13), I. Dünya Savaşı (1914-18) ve Türk-Yunan Savaşı (1919-22) toprakları Anadolu yarımadası ve Doğu Trakya'yla sınırlı kalan Osmanlı'da muazzam nüfus değişimlerine yol açtı. 1922 yılına gelindiğinde, Osmanlı devleti, bir darbeyle sultanı tahttan indiren ve saltanatı kaldıran Mustafa Kemal'in idaresini ele geçirdiği, çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir toplumu yönetmek durumunda kalmıştı. Müslümanların idaresi "meselesi" (Avrupalılar açısından) savaşla, halkların kanlı bir biçimde ayrılmasıyla ve modern çağın ilk Müslüman milletlerinden biri olan "Türkiye"nin doğmasıyla halledilmişti. Türkçülük, Osmanlıcılığın muğlaklığı, İslamcılığın yayılmacılığı ve Batıcılığın sömürgeciliğinden uzak duran, sınırları belli bir toprak parçasında kendi kaderini tayin hakkını savunan bir ideolojiydi. Pek çok yazar Türkçülüğün ortaya koyduğu ideoloji ve kimliği (laik, modern, ama yine de geleneğe bağlı) eserlerinde işlemeye başladı. Böylelikle Türkçülük "Müslüman milliyetçilik" ve "laik İslam" tabirlerinin yansıttığı iki temel çelişkiyi de beraberinde getirdi.

Sonraki kuşaklar, yeni siyasal ve kültürel sentezler yaratarak bu çelişkileri bertaraf etmeye çalışmak durumundaydılar.

Gelenek ve reformla ilişkili "Batı'ya karşı Doğu" tartışmaları, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Halide Edip Adıvar ve Müfide Ferit Tek gibi Türkçü Osmanlı yazarlarının eserlerine yansımıştır. Bu yeni kültürel Türkçülük hareketi, gayrimüslimlerin 20. yüzyılın başlarındaki ayrılıkçı hareketleri karşısında yükselmeye ve hız kazanmaya başladı. Dönemin yazar entelektüelleri, "Batı"yla uzlaşmaktan ziyade, ilk defa Batı'nın emperyalist ve sömürgeci gayelerinde Avrupa kültürünün karanlık yönüne vâkıf oluyorlardı. Dolayısıyla direniş bireysel, toplumsal ve siyasal bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştı. Entelektüeller yeni anlatı kimlikleri sunan romanlarıyla halka yol gösteriyorlardı.

Ziya Gökalp'in Türkçü fikirlerinin etkisindeki geç Osmanlı Müslüman toplum mühendisliği, yazı dilinin sadeleştirilmesine dayanan bir "yeni dil"in yaratılması ve kadınların eğitiminin ve toplumsal hayata katılımının sağlanması gibi hedeflere sahipti. Latin alfabesinin kabulü ve başkentin Anadolu'ya taşınması ihtimalleri ilk kez bu dönemde telaffuz edilmişti. Ancak bu tür öneriler, kültür ve edebiyatta geleneğin sürdürülmesini savunanların itirazlarıyla karşılaştı. Osmanlı devletinin toprakları Müslümanların ağırlıkta olduğu topraklar ve daha sonra da Anadolu'yla sınırlandıkça, yakın geçmişin tarihsel olaylarına dayalı gerçekçilik, etnik-dini ve coğrafi gerçekliklere dayalı yeni bir özdeşleşmeye yol açtı. 1919'da Yunanlıların Anadolu'yu işgal etmesiyle birlikte Türkçü milliyetçilik daha da güçlendi. Sakarya Meydan Muharebesi (1921) Anadolu milliyetçileri için nihai bir zaferdi ve İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin sonunu getirdi. Türk Ocakları (önde gelen üyeleri arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hamdullah Suphi Tanrıöver bulunuyordu) gibi örgütlenmeler ile Genç Kalemler ve Türk Yurdu gibi dergiler, geç Osmanlı devletini yeniden canlandıracak ya da onun yerine bir ulus-devlet yaratacak Türkçü-Müslüman kültür ideallerini yayıyordu.

Geleneksel edebiyat tarihleri bu döneme Fecr-i Âti (1909-13) ve *Milli Edebiyat* (1911-23) gibi akımları da dahil ederler. Ali Canib ve Ahmet Haşim gibi düşünürlerin başını çektiği Fecr-i Âti, bireyci bir "sanat için

sanat" duruşuna sahipti; Ömer Seyfettin ve Halide Edip'in başı çektiği *Milli Edebiyat* da ulusal-toplumsal gerçekliklere bağlılığı savunuyordu. *Milli Edebiyat* akımı Müslüman-Türk kimliğini vurguluyordu, ancak henüz laik bir kimlikten yana değildi. Bu topluluklar, Jön Türkler'in muhalefetten çıkarak otoriter bir iktidar partisi haline geldiği bir zamanda (1913) ortaya çıktı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve 1909'da karşı devrimin bastırılması, Müslüman devleti modernleştirmeyi savunanlar açısından aldatıcı bir iyimserlik havası yarattı. Meşruti saltanatın kurulması, Avrupa'nın Osmanlı toprakları üzerindeki denetiminin önüne geçebilmek için yeterli değildi. Nihayetinde, çok daha aşırı ve gözü kara bir karşılık verildi, bu da bizatihi Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi anlamına gelen bir milliyetçilik çeşitliliğine yol açtı.

TÜRKÇÜ TOPLUMSAL MİLLİYETÇİLİK (1922-49): ULUSAL ALEGORİLER[4]

Bu dönem, ideolojik romanların, yani yeni "erkekler"in ve yeni toplulukların toplumcu, milliyetçi ve/veya Türkçü renkler taşıyan, tarihe dayalı temsillerin yaygınlaşmasına tanık oldu. Bu eserlerde ana kahramanlardan biri genellikle bizzat ulusun ya da birliğin açık bir alegorisi olarak okunabilir. Örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanlarının çoğu başkahramanı ulusal bir Türkçü idealizmi savunur. Nur Baba (1922), tarikatların, bu roman özelinde Bektaşi şeyhi ile müritlerinin teamüllerini alaya alan, ideolojik bir popüler romandır. Romanın yayınlanmasından sonraki birkaç yıl içinde Kemalist yönetim ülkedeki bütün tekkeleri yasaklamış, tasavvufu yeraltına inmeye mecbur kılmıştır. Nur Baba, Türkçü kültür devriminin (1922-38) gerçekleştirdiği bazı dönüşümleri önceden görmesi ve modernleşmeye düşman olarak kabul ettiği İslamı hedef alması bakımından önemlidir. İslami simgelerin ve ibadetin siyasallaştırılması bu edebi üretim dönemine damgasını vurur. Romanda, başkahraman *Nur Baba* zevk düşkünü bir şarlatan olarak betimlenir. Onu ziyarete gelen ve çoğu varlıklı olan kadınlar sonunda hem servetlerini hem de kendilerini kaybederler. Nur Baba kadınları baştan çıkararak şeyh olur, servet edinir ve Nigâr Hanım isimli bir kadını kocasını, çocuklarını ve toplumsal konumunu terk etmeye zorlar. Birkaç yıl içinde Nur Baba onu yüzüstü bırakıp daha genç bir kadın-

la evlenir. Roman bu tür şahısların önüne geçilmemesi halinde toplumun üyelerini sömürmeyi sürdüreceklerini ima eder. Kısacası roman, Cumhuriyet'in kültür devrimi esnasında alınan sert tedbirleri savunur. Daha önce değinilen romanlarda olduğu gibi, burada da kadınlar, kadınların özgürlüğü ve toplumsal hayata katkıları modernliğin ölçütleridir.

Yakup Kadri, Peyami Safa ve Halide Edip'in 1920'ler ve 1930'larda yazdıkları romanların ulusal alegorileri, izleyen on yıllar içinde giderek daha incelikli hikâyelerin yazılmasına vesile oldu. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerinde okuyucu, ibret dersleriyle, ahlaklılıkla, Kemalist toplum ve tarih tasavvurunu ortaya koyan didaktik "parti" romanlarıyla değil, Osmanlı ve Türk devletleri arasındaki geçişin daha karmaşık bir anlatımıyla karşılaşır. Modernist romanın dönüm noktası olan Huzur'da (1949), 1908 ile 1938 arasında yaşanan tarihsel travmalar, üst sınıftan kahramanların muzdarip olduğu psikolojik ikilemler halini alır. Tanpınar, pek çok Türkçü yazarın yaptığı gibi geleneksel İslam pratiklerini itham etmek yerine, yaşam tarzlarının yitirilmesine tanıklık eder, –dahilden– kültür devrimi ve –hariçten– savaş nedeniyle unutulmaya yüz tutan anlatısal bir bellek ağı dokur. Nur Baba ile Huzur bu reform ve toplumsal mühendislik döneminin iki kutbunu teşkil eder; ilki ideolojik hevesiyle öne çıkarken, ikincisi imparatorluğun yitirilişini ve İstanbul'un kozmopolitliğinin marjinalleşmesini deneyimleyenlerin sosyopolitik ve psikolojik sıkıntılarını konu edinir. Huzur hüznü, melankoliyi, sevinci ve "ruhun karanlık yüzü"nü yansıtan dört bölümden mürekkep, estetik anlamda karmaşık bir yapıya sahip bir romandır. Başkahraman Mümtaz ailesini 1919-22'deki Türk-Yunan savaşında kaybetmiş ve kuzeni, tarih öğretmeni İhsan'ın evinde büyümüş bir gençtir. Mümtaz Galatasaray Lisesi edebiyat bölümünden mezun olduktan sonra aynı bölümde asistanlık yapar. Trajik roman, Mümtaz'ın, amcaoğlu ve akıl hocası İhsan'ın hastalığı, sevgilisi Nuran'dan ayrılması, –Nuran'a âşık olan– düşmanı Suad'ın intiharı ve Avrupa'da patlak vermesi an meselesi olan savaşın ağırlığı altında ruh sağlığının bozulmasını konu edinir. İstanbul sokakları, mahalleleri ve Boğaziçi tasvirleriyle, modernist ve kozmopolit düzyazının göstergesidir. Aralarında İstanbul mimarisi ile geleneksel Osmanlı musikisinin de bulunduğu Türk şehir kültürünün ana

motifleri, esere, Türkçe romanda bir ilk olan kültürel milliyetçilik boyutunu katar. Huzur, 1920'li ve 1930'lu yılların ulusal ve toplumsal modernleşme projelerinin kusurlarının da ilk tanıklıklarından biridir.

Bir önceki dönemin kültürel Türkçülüğünden evrilen bu Türkçü toplumsal milliyetçilik döneminde, Avrupa'nın neden olduğu adaletsizlik, savaş ve yoksulluk gibi siyasi ve toplumsal gerçeklikler vurgulandı; kültürel alandan siyasal ve psikolojik alanlara kayan bir Türkçülük biçiminin önü açıldı. Devlet Türkçülüğü temel alan bir ulusal kimliğin geliştirilmesi için seferber oldu. Türkçü kültür devriminin başlangıcına işaret eden şu üç olay, dinin ve dini sembollerin kamusal alandan uzaklaştırılmasında bilhassa etkili olmuştu: Saltanatın kaldırılması (1922); Cumhuriyet'in ilanı ve başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması (1923); hilafetin kaldırılması (1924). "Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması", savaş vurgunu Anadolu'da en büyük ilerlemeyi sağlayacak ve halka en büyük gururu yaşatacak bir ideoloji olarak itibar gören laikliğin temel ilkesi haline geldi. Yakup Kadri'nin Nur Baba ve Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece (1928) romanları gibi eserler, din ve tarikatları alaya alıyor, İslami gelenekleri, biraz da Oryantalist bir biçimde, kadın haklarının düşmanı ve modernleşme önündeki en büyük engel olarak tasvir ediyordu.

Bu dönemin genellikle didaktik bir niteliğe sahip metinlerinin başlıca izleği, reformları, başarıları ve başarısızlıklarıyla Türkçü kültür devrimidir. Daha önceki dönemlerde ortaya çıkan kültürel ikilik bunalımları (geleneğe karşı modernlik; laikliğe karşı din) bu dönemde de hâkimdir; romantik alegorilerde ("milli aşk hikâyeleri") Oryantalize edilmiş ve ulusallaştırılmış bireylerin ve değişen kimliklerinin ikilemleri işlenir. Halide Edip'in *Ateşten Gömlek* (1922) ve Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* (1928) adlı eserlerinde olduğu gibi, iyi kadın ya da erkek kahraman genellikle kendini ulusal-toplumsal birliğe adayan ve Anadolu temelli ulusal ütopya ideallerini benimseyen şehirli bireydir. Ancak ulusal "distopik" izlekler de, ulusallaştırma romanlarının alt metinleri yahut müstakil anlatılar olarak çok geçmeden ortaya çıkmaya başlar. Bu tür izlekler, –Yakup Kadri'nin *Yaban* [1932] romanında olduğu gibi– kendini devrime adamış entelektüeller ile Anadolu köylüleri arasındaki uçuruma; –Halide Edip'in

Vurun Kahpeye [1926] romanında olduğu gibi– kamu ya da eğitim işlerine girişen kadınları ölüme kadar varan tehlikelerle karşı karşıya bırakan ataerkil sisteme; ve –Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* [1950] romanında olduğu gibi– İslami gelenekleri de kapsayan yakın zamanın Osmanlı kültür geçmişini inkâr etmenin yarattığı psikolojik tehlikelere odaklanır.

1928-29 harf inkılabıyla birlikte edebi eserler ilk defa Osmanlıca değil, Latin alfabesiyle basılmaya başladı. Bunu takip eden dil reformu, Türkçenin yapısının çok kapsamlı bir şekilde düzenlenmesi sürecini başlattı; amaç, dilin halkın daha kolay bir şekilde öğrenebileceği, erişebileceği bir duruma getirmekti. Aynı zamanda, Osmanlı devleti ve İslamın kültürel mirası ile yeni kurulan Cumhuriyet arasında epistemolojik bir duvar da örüldü. Ulusallaştırılmış yeni kuşakların yakın Osmanlı-İslam geçmişine metinler yoluyla ulaşması artık neredeyse imkânsızdı. Türk Dil Kurumu (1932) ve Türk Tarih Kurumu (1935) bu dönemde kuruldu; bu kurumların "arı Türkçe" yaratmaya ve tarihi etnik-ulusal Türkçü bakış açısından yeniden yazma çabaları Türkçü düşünce ve kimliği kurumsallaştırdı. 1938'de kırsal alanda eğitim vermek üzere Köy Enstitüleri kuruldu. Daha sonraki kuşakları etkileyecek olan Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Fakir Baykurt ve Mahmut Makal gibi yazarlar bu okullarda yetişti. Köy Enstitüleri 1947'de, Soğuk Savaş'ın kızıştığı dönemde kapandı.

Bu dönemde, Kemalizmi sistematikleştiren Kadro entelektüel hareketi gibi kültürel topluluklar ile Yedi Meşaleler ve Garip gibi şiir akımları belirdi. Dönemin kurgusal eserlerinde, genel itibariyle, kendini ulusal-toplumsal birlik davasına adayan bireyler ve entelektüeller öne çıkar. Bu eserlerde her zaman –ulusal ya da ahlaki– bir ideal ile bu idealin gerçekleşmesini engelleyen karmaşık gerçeklikler mevcuttur. Kahramanlar bu ideallere bağlılıkları ölçüsünde değerlidir. Metinler didaktiktir ve ulusallaştırılmış bir okuyucu kitlesi yaratmayı amaçlar. Entelektüel, dış dünya ile yerel halk arasında arabulucu konumundadır ve her zaman halkın çıkarlarını üstün tutar. Bu eserler açık bir biçimde Türk devletinin güttüğü kültür ekonomisinin bir parçası olarak işlev görürler. Devlet, özellikle tehdit olarak gördüğü sola ve milliyetçiliğin aşırı faşist eğilimlerine karşı sansür ve denetim uygulayan kuvvet olarak karşımıza çıkar; pek çoğu uzun

yıllarını sürgünde ya da cezaevinde geçirmiş olan yazarlarla uzun soluklu çatışma geleneğini başlatır.

Devletin desteklediği büyük Türkçü milliyetçi anlatı bu dönemin başlarında ortaya çıkar. Bu büyük anlatının olay örgüsü dört noktadan oluşur: sömürgeciyle karşılaşma; Anadolu dönemeci; ortak bilinç ve kültür devrimi. Bu olay örgüsüne bu dönemin ve izleyen dönemlerin pek çok eserinde rastlanır. Kimi veçheleri daha sonraların "postmodern" eserlerinde de mevcuttur. Turgut Özakman'ın Şu Çılgın Türkler (2004) ve Attilâ İlhan'ın Gazi Paşa (2005) eserleri gibi yeni tarihsel romanlarda görüldüğü üzere, büyük milliyetçi anlatı 21. yüzyılda, Adalet ve Kalkınma Partisi'ne, Erdoğan yönetimine, AB'ye katılım müzakerelerinin ulusal kimlik üzerinde yarattığı tehlikeye ve neo-liberalizmin merkezsizleştirici eğilimlerine karşı "neo-Kemalist" bir tepki biçiminde yeniden su yüzüne çıkmıştır. Tuhaftır, bugün bu hareket, 1920'lerde ve 1930'larda olduğu gibi görece ilerici değil de, oldukça tutucudur.

Tek partiden çok partili siyasete geçiş (1946) ve Atatürk'ün partisinin 1950 seçimlerinde iktidarı kaybetmesi laik Türkçülük dönemini zayıflatmıştır. II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından otoriter milliyetçiliğe indirilen bu darbe, Sadri Ertem, Sabahattin Ali, Nâzım Hikmet ve Suat Derviş'in temsil ettiği toplumcu gerçekçiliğin ilk örnekleriyle eşzamanlı olarak gerçekleşir – bu yazarların eserleri, Soğuk Savaş ortamında yüzyılın ortasına hâkim olacak eğilimlerin ilk belirtileridir.

Anadolu Toplumcu Gerçekçiliği (1950-70): Köy Romanları[5]

Osmanlı Türkiye'sinde roman, kozmopolit, şehirli bir tür olarak ortaya çıktı. Cumhuriyet'in kurulmasıyla, Anadolu ve halkı entelektüellerin ilgi alanına girmeye ve romanlara konu olmaya başladı. Daha önce bahsi geçtiği üzere, Anadolu'yu tasvir etmeye girişen ilk yazarlar Reşat Nuri Güntekin (Çalıkuşu) ile Sabahattin Ali (Kuyucaklı Yusuf, 1937) idi. Ancak gerçek "Anadolu bilinci", Soğuk Savaş sırasında Türkiye'yi etkisi altına alan toplumcu fikirler yaygınlaşana kadar oluşmadı.

Seçkin bir İstanbulludan bir halk şairine dönüşen Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* (1939-50) adlı eseri, İstanbul'dan başlayan

bir tren yolculuğu hikâyesi etrafında Anadolu'nun çok boyutluluğunu yakalamaya çalışan, serbest nazım biçiminde bir romandır. Nâzım Hikmet'in eseri yasaklanmışsa da, okuyucuya el altından ulaştırılmıştır. Eserleri ölümünden sonra, 1965 yılında serbestçe yayınlanmaya başladı. Nâzım Hikmet'in üslubu ve sözcük dağarcığı ideallerini yansıtır; sıradan insanın konuşma tarzını estetize eder, ölçü ve kafiyeden kaçınır. İşlediği konular, zenginlerden yoksullara, fahişeler ve sabıkalılardan sanayiciler ve bankacılara kadar uzanır. İstanbullu entelektüeller geçmişte de bu tür "içe yolculuk"lar gerçekleştirmiş, ancak bunların hiçbiri ülkeyi Nâzım Hikmet'in anlatım ve şiirsel gücüyle işleyememiştir. Yarı otobiyografik bir nitelik taşıyan *Memleketimden İnsan Manzaraları*, 1908 ile 1950 arasının, I. Dünya Savaşı, İstiklal Harbi ve II. Dünya Savaşı'nı da kapsayan tarihi olaylarıyla süslüdür. Parçalı kurgu tekniğiyle yazılmış olan bu destansı eserin ana kahramanı Hilmi adındaki bir siyasi tutukludur. Birinci Kitap, Haydarpaşa Garı'ndan kalkan bir trene binen köylüleri, işçileri, memurları, jandarmaları, mahkûmları, işsizleri ve evsizleri tasvir eder. İkinci Kitap, aynı istasyondan yola çıkan bir ekspres trenin, çoğunluğu yataklı vagonlarda seyahat eden siyasetçi, gazeteci, müteşebbis ve İstiklal Harbi gazisi yolcularını betimler. Üçüncü Kitap, ilk trende seyahat eden, komünist olduğu için mahkûm edilmiş yazar Hilmi'nin, hapishanelerdeki ve kendisini kör bırakabilecek göz hastalığını tedavi ettirmek için gittiği hastanelerdeki halini anlatır. Dördüncü Kitap ise II. Dünya Savaşı'nı konu edinir; saldırıya geçen tarafları, direniş hareketlerini, vatanseverleri, işbirlikçilerini, toprak ağalarını ve köylüleri tasvir eder. Beşinci Kitap şair Hilmi'ye geri döner; onun acılarına, arzularına ve mahpustayken karısından aldığı mektuplara odaklanır. Eserde Anadolu yaklaşık 300 farklı kişi etrafındaki kısa hikâyeler dolayımıyla temsil edilir; bu hikâyeler bir araya gelerek, belirli bir azınlık seçkin hayatlar sürerken sömürülen kesimin türlü haksızlıklara uğradığı ulus-devletlere yönelik bir ithamname meydana getirirler. Memleketimden İnsan Manzaraları Türkçe yazının çok değerli metinlerinden biridir ve biçim bakımından hem şairlere hem de yazarlara model oluşturmuştur. Bu şiir-roman, yalnızca sıradan insanın konuşma dilinin gücünü ortaya koyduğu için değil, Türkçe yazında tekrar edecek bir izleğe, "hapishane anlatısı"na işaret ettiği için de önemlidir.

Toplumcu gerçekçiliğin yerel ağızlara, sözlü anlatı geleneklerine ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki gündelik hayatlara odaklanan pek çok yönü mevcuttu, ancak bu tür, Kemal Tâhir'in eserlerine kadar tarihselleştirilmiş ve yenilikçi bir şekilde Osmanlı tarihine uyarlanmış değildi. Kemal Tâhir, ünlü romanı *Devlet Ana*'da (1967), Türk edebi geleneği Anadolu toplumsal gerçekçiliğini, toplumcu idealizm olarak adlandırılabilecek olguyla birleştirir. Osmanlı öncesi Anadolu'ya hâkim coğrafi, iktisadi ve toplumsal koşullara odaklanıp hem sıradan insanların hem de önemli tarihi şahsiyetlerin hayatlarına yakından bakarken, Osmanlıları –ve Türkleri– örnek teşkil eden adil devlet kurucuları addederek şovence savunur. Anadolu gerçekçiliği, Marksist Asya tipi üretim tarzı düşüncesini ve Türkçülüğün bazı yönlerini bir araya getiren Kemal Tâhir, toplumcu gerçekçi romana yeni bir tarihyazımı anlayışı katar. Romanın iki ana hikâyesi vardır: Osmanlı devletinin Söğüt Türkleri tarafından kurulması, ve ağabeyi öldürülen Kerim Can'a dair bir intikam ve olgunlaşma hikâyesi. Sosyopolitik ve şahsi hikâyeler iç içe geçmiştir. Roman iyimserdir: Ertuğrul'un, oğlu Osman'ın (Osmanlı hanedanının kurucusu) ve torunu Orhan'ın Kuzeybatı Anadolu'da, güç kaybetmekte olan Bizans ve Selçuklu imparatorluklarının arasında Osmanlı devletinin tohumlarını nasıl ektiğini anlatırken, Kerim Can da annesi Bacı Bey'in vasiyetini yerine getirerek Avrupalı düşmanları Notüs Gladyüs ve Uranha'dan haklı intikamını alır. Osmanlı Anadolu –ve onun uzantısı olarak Türkiye Cumhuriyeti Anadolu– devletinin kuruluşuna yol açan coğrafi, iktisadi ve toplumsal koşullara odaklanan Devlet Ana, uzun dönemleri ve Marksizmle uyuşan düşünceleri/tavırları vurgulayan Fernand Braudel'in görüşlerinden ve Annales tarih okulundan etkilenmiştir. Kemal Tâhir böylelikle "derin" bir tarih yorumu ortaya koyar, Türkçü modernleşmecilerin yüzeysel tertiplerine bir alternatif sunar. Avrupa modellerinden farklı olarak Osmanlı toplumunda sınıf olmadığını ve ilerici devlet inşasının Osmanlı'nın bıraktığı en büyük miraslardan biri olduğunu savunur. Hikâye, Selçuklu devletinin 1300 civarında dağılmasının ardından Osmanlı devletinin kuruluşuna odaklanır; günümüzün çok çeşitli halkları, dilleri ve dinleri kabul eden ulus-ötesi toplumcu devletinin kuruluşunun alegorisidir bu. Kemal Tâhir, Osmanlı geçmişinin günümüz Türkiye'siyle ilişkisini

kurarak bir Cumhuriyet tabusunu yıkan toplumcu gerçekçi tarihyazımcılığına örnek teşkil eder. Nâzım Hikmet'in de, Kemal Tâhir'in de sosyalist düşüncelerinden dolayı tutuklanmış olması, Cumhuriyet kültürünün milliyetçi ve sosyalist yorumları arasındaki çetin mücadelenin göstergesidir.

Diğer dönemlerde olduğu gibi, Anadolu toplumcu gerçekçiliği de ulusal ve uluslararası gelişmelerden besleniyordu. 1946'da çok partili siyasete geçilmesi ve Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerinde iktidara gelmesi, Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve Türk kültür devrimine yönelik üstü kapalı bir eleştiriyi barındırıyordu. Bu durumun edebiyattaki yansıması, seçkin entelektüellere odaklanan milliyetçi ideallerden uzaklaşarak Anadolu köylüsüne odaklanan toplumcu ideallere yönelme şeklinde gerçekleşti. Yazarlar ilk kez kitleler halinde İstanbul ve büyük kentsel merkezler dışındaki yerlere ve kahramanlara yoğunlaşmaya başladılar. Sovyet sosyalist gerçekçiliği, kırsal kesimde yaşayanların eğitilmesini sağlamak üzere Halkevleri'nin 1961'de yeniden açılması ve toplumsal olarak ilerici bir anayasanın kabul edilmesine yol açan 1960 darbesi hep birlikte Türk edebiyatı üzerinde etkisini gösterdi.

Nâzım Hikmet, Kemal Tâhir, Orhan Kemal, İlhan Tarus, Yaşar Kemal, Talip Apaydın, Fakir Baykurt ve Tarık Buğra gibi yazar entelektüeller, yoksullar için sosyal adaleti savunan "köy romanı" türünü ortaya koydular. Köy romanının kimi örnekleri Osmanlı tarihsel romanı ve eşkıya hikâyesi gibi başka türlerle kaynaşmıştır. Bu dönemde İstiklal Harbi'ni yeniden değerlendiren eserler ve alenen İslami izlekler barındıran ilk romanlar da ortaya çıkmıştır: Hekimoğlu İsmail'in daha sonra filmi de çekilen ilk romanı *Minyeli Abdullah*, hidayet romanı türünün öncüsü olarak kabul edilir.

Dönemin masum kurbanlarla fırsatçı zalimlerin karşı karşıya getirildiği romanlarında, Anadolu köylülerinin uğradığı haksızlıklara odaklanılır. Genellikle tarihsel karşılığı olan ve gerçek belgelere dayanılarak ortaya konan bu türde, umutsuz ekonomik zorluklar, kan davaları, ataerki, namus, kanun kaçakları ve jandarmaların acımasızlığı, küçük memurlar ve toprak ağalarının insafsızlığı işlenir. İstismara maruz kalan başkahramanlar isyan raddesine gelir; intikam, adalet ve namus arayışı içine girerler. İdeolojik içerikli, belirli kalıpları izleyen eserlerin pek çoğu toplumsal dev-

rim ve isyanın alegorisidir. Hikâyenin geçtiği ortam genellikle çiftçi köyleri, kasabaları ve kırsal alanlardır. Yaşar Kemal'in eserlerinde olduğu gibi, mitler, efsaneler, destanlar, halk edebiyatı ve âşık hikâyelerini içeren sözlü anlatılar da olay örgüsüne dahil edilir. Yerel ağızlar da genellikle yansıtılır. Pek çok eserde Sovyet sosyalist gerçekçiliğinin kuvvetli etkisi hissedilir ve uygulama, şiirsellikten ve estetikten üstün tutulur. Benzer biçimde, toplumsal ve sınıfsal çatışmalar da bireysel kaygıların ve psikolojik çatışmaların üstündedir. Eserlerde, ülkenin gelişimini sağlamakta yetersiz kalması ve şehir ve kasabaların dışında yaşayanlara pek yaramaması bakımlarından kültür devrimi alttan alta eleştirilir.

Solun aşırı milliyetçi otoriter idare döneminin sonu olarak benimsediği 1960 darbesi ve yeni anayasa, geniş çaplı basın özgürlüğü, bağımsız yargı, sendika kurma hakkı ve üniversitelerin özerklik kazanması sosyalist gündemi güçlendirdi ve toplumsal özgürlük ve adalet beklentisini canlı tuttu. Ancak kırsal yaşamın gerçeklikleriyle yüzleşmeyi amaçlayan köy romanı da kalıplaşıp idealleştirildi; bu durum, sonraki kuşaklarda, özellikle de marjinalleştirilmenin hüsranına uğramış kadın yazarlarda bireysel kaygılar ön plana çıkarılmasına yol açtı. Nezihe Meriç ve Sevim Burak, 1971 askeri darbesi sonrasında kök salacak erken feminist gerçekçiliğin temsilcileri oldular.

Varoluşçuluk ve Feminizm (1971-80): Kenara İtilmiş Sesler[6]

Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar'ı (1971-72), Türkiye'de bilinçli bir şekilde üst-anlatısal unsurlar sunan ilk romanlardan biridir. "Darbeler arası" dönem, entelektüellerin toplumsal yaşamdan, meslekten, aileden uzak kaldıkları, toplumsal anlamda kırılgan bir dönemdi. Hem solda hem de sağda baş gösteren, ideolojik projelere yönelik mizah ve hiciv kurgusal alana da yansımaya başladı ve çeşitli yabancılaşma tasvirleri ön plana çıktı. *Tutunamayanlar*'ın hikâyesi, arkadaşı Selim Işık'ın intiharını araştırmaya başlayan Turgut Özben adlı kahraman etrafında gelişir. Turgut, arkadaşının hayatıyla ilgili araştırma yaparken, onun saklı kalmış yönlerini yeniden kurma fırsatına sahiptir. Ayrıca Selim'in, kendini de dahil ettiği bir "Tutunamayanlar Ansiklopedisi" oluşturduğunu öğrenir. Turgut'un

araştırmaları kendisi hakkında da bazı şeylerin farkına varmasına neden olur. Gündelik alışkanlıklarından ve ilişkilerinden uzak durmaya başlar ve zamanla alışılmış her şeyden elini eteğini çeker; kendisinin de bir tutunamayan olduğunu kabul eder. Romanın taşıdığı önem özgünlüğü, üslubu ve yapısında yatmaktadır. İlk defa, hikâyeyi yönlendiren bir toplumsal ya da milli dava değildir; hikâye topluluğu eleştiren marjinalleştirilmiş seslerden meydana gelmektedir.

Adalet Ağaoğlu'nun *Ölmeye Yatmak* (1973) adlı eseri bu döneme damgasını vuran bir başka romandır; bu defa başkahraman bir kadındır – intihar etmek üzere bir otel odasına çekilen profesör Aysel. Bir kadının başından geçenlerin arka planında, Türkiye tarihinin 1938 (Atatürk'ün ölümü) ile Avrupa'daki devrimci 1968 ayaklanmaları arasında kalan dönemi vardır. Aysel öğrencilerinden biri olan Engin'le bir ilişki yaşamıştır ve hamile olduğundan şüphelenmektedir. Bu yaptığının ahlaki sonuçları, o ana kadar Türkiye'deki burjuva hayatıyla ilgili bildiği her şeyi altüst eder. Kocasını ve Cumhuriyet'i aldatmış olmasından duyduğu suçluluk onu bir yöne çekerken, bu ilişki sayesinde ilk defa "hem insan, hem kadın" olduğunu da hissetmektedir. Cinselliğin yeniden belirmesi önemli bir izlektir ve Türkiye'de birinci dalga feminizmin (ya da "devlet feminizmi") içinden ikinci dalganın kıpırtılarının yükselmesini simgeler. Aysel'in "ruhun bu karanlık gecesi"ne karşı koyabilmesi, yeni ortaya çıkmakta olan feminist eylemliliğin beyanıdır.

"12 Mart romanları" olarak anılan kategori dahilindeki bu romanlar, başka şeylerin yanı sıra bireye, entelektüelin yaşadığı bunalıma, feminizme yönelik tazelenmiş bir ilgiyi ve roman biçimi üzerinde yeni ve yaratıcı denemeler yapma arzusunu ortaya koyar. Darbe sonrasında bireyin ulusal-toplumsal birlikten ayrıştığı görülür. Bu, ciddi feminist edebiyat, hapishane anıları, darbe romanları, varoluşçu metinler ve absürt anlatıların görüldüğü ilk dönemdir; bu metinlerin çoğu ataerkil militer devlet ve/veya sosyalist muhalefet ideolojilerini eleştirir. Ortaya çıkan bireysellik ya da "bireysel gerçekçilik" toplumcu edebiyatı bütünüyle terk etmemiştir, lakin kurmacaya psikolojik olan ile ulusal-toplumsal olan arasındaki yeni bir estetik anlayışı sirayet etmiştir. Bu anlayış genellikle, askeri darbeler sarmalının

hüküm sürdüğü Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye toplumunda ve siyasetinde yaşanan bunalımların konu edilmesine yol açmıştır. Ulusal kimlik ya da sınıf temelli kitlesel eleştiriler, sesleri bastırılan devlet kurbanlarının bakış açısından yazılan daha öznel anlatıları ortaya çıkarmıştır.

1971 darbesi devlet denetimi ve otoriter idare dönemini yeniden başlattı. Hapishaneler, işkence, polis karakolları, sıkıyönetim ve ABD'nin mali desteğiyle kurulan "kontrgerilla" sorgulama merkezlerinin kapalı dünyası, gerçek hayat deneyimlerine dayanan romanlar yoluyla okuyucuya ulaştı. Yeni itirafçı sesler ve kişisel tarihler karşısında milliyetçi yahut sosyalist ütopya idealleri solmaya yüz tuttu. Soğuk Savaş yıllarında otoriter askeri devletin yeniden ortaya çıkması, toplumun solcu ve sağcı kamplara daha da fazla bölünmesine neden oldu; üniversite öğrencileri giderek kutuplaşarak kanlı çatışmalara girdiler. Kendilerini davalarına adamış öfkeli devrimci gençlik, çok yönlü devlet aygıtının karşısında savunmasız durumdaydı. Buna mukabil, dünün toplumsal davası, bugünün varoluş kaygısına dönüştü. Adalet Ağaoğlu, Leylâ Erbil, Sevgi Soysal ve Füruzan'ın hikâyelerindeki gibi, evvelki dönemlerin toplumsal eleştirisini yapan güçlü kadınlar ön plana çıktı. Başka bazıları ise, Oğuz Atay ve Yusuf Atılgan'ın eserlerinde olduğu gibi, tecrit ve yabancılaşma konularına çekildiler. İslam ve geleneklere dair izleklere daha sık rastlanır oldu; bunlar, belki de siyasi iktidarı ele geçiremeyen ve toplumu dönüştüremeyen geniş çaplı sosyalist hareketlerden boşta kalan "alanlar"ı dolduruyordu. "Hidayet romanı" Şule Yüksel Şenler, Ahmet Günbay Yıldız ve Mustafa Miyasoğlu gibi yazarların çabalarıyla gelişti. Solun 1980 darbesiyle bastırılmasıyla, ilk kuşak Cumhuriyet yazarlarının laikliğini ve ikinci kuşak Marksist yazarların ideolojik körlüğünü eleştiren İslami harekete daha fazla fırsat alanı açtı. Bu bakış açısından, daha önceki her iki hareket de Anadolu halkını ve geleneklerini aslına uygun biçimde yansıtmaktan ziyade, bunları siyasi amaçları için kullanmıştı.

Bu metinler, dönemin tanıklarının hatıralarına ve itiraf niteliğindeki anlatılarına yakın duran gerçekçi bir dokuya sahipti. Devlet, toplum, birey üçgeninde değişen ilişkileri ve kimlikleri irdeleyerek gün yüzüne çıkardıklarından, bir bakıma, içerikleri biçimlerinin önüne geçen sözlü tarihler idiler. 1980 darbesi, 1960'tan itibaren kök salan sol siyaseti ve

kültürü ezmeyi ve yeni toplumsal değerler ve gayelerle ikame etmeyi amaçlayan daha sert bir harekâttı. Darbe, yazarları ulusal ve toplumsal olanın ötesinde yeni anlatı alanlarının peşine düşmeye, tarih, fantezi ve üst-kurmacayla deney yapmaya yöneltti.

Post-Kemalizm ve Yeni Osmanlıcılık (1981-99): Üst-kurmacalar[7]

Latife Tekin ve Nobel Ödüllü yazar Orhan Pamuk, biçim ve içerik bakımından meydan okuyan, ama daha da önemlisi Türk kimliği ve tarihine dair yerleşik anlatıları sorgulayan eserleriyle bu yazar kuşağının tanımlanmasını sağladılar. Bu dönemde yazarlar ulusal geleneklerin sınırlarını aşmaya ve uluslararası okura ulaşmaya başladı. Pamuk'un her daim değişken anlatı üslubu, üçüncü romanı *Beyaz Kale*'yle (1985) gelecekte göreceği pek çok doruk noktasından ilkine ulaştı; bu roman, Osmanlıları ince zevkli edebiyat okuyucularına yeniden sunarken otoriter milliyetçiliği de incelikle eleştiren özlü bir üst-kurmacaydı. Dahası, anlatımdaki ustalığıyla ben-öteki ikiliğini yıkarak felsefi bir sorgulama da gerçekleştirdi ve Pamuk'u postmodern bir yazar olarak öne çıkardı. Romanda bir Venedikli ile bir Osmanlı birbirlerine kendi dünyalarını açarlar, fakat zamanla bu dünyalar örtüşmeye başlar. Bu eserdeki Osmanlı izleğini, karmaşık ve parçalı bir yapıya sahip olan, Osmanlı minyatürünün iki boyutluluğunu canlı, yaşamsal ve günümüzde de uygun bir estetik model olarak yeniden tanımlayan *Benim Adım Kırmızı*'da (1998) da vardır. Birkaç türü bir araya getiren roman, saray hattat ve nakkaş topluluğunu ve padişahın sipariş ettiği gizemli bir romanı konu edinen, tarihi bir cinayet öyküsüdür. Dahası, 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin görselliğini, otobiyografik içe bakışı, parçalı bakış açılarını, minyatür estetiğinin biçimsel bir model olarak kullanılışını, ilmi ve felsefi eserleri, dini kıssaların, gizemli aşkın ve fablın "Doğulu" biçimlerinin metinlerarası kullanımını, olay örgüsünün polisiye mantığıyla çözülüşünü, gündelik yaşama odaklanışı, ve benliğe ve ulusa alegorik referansları içerir. Benim Adım Kırmızı, estetik özbilinci ve çoklu anlatıcılarıyla Pamuk'un "tuvali"ne dönüşür.

Latife Tekin'in romanları, modernleşme projelerinin, standartlaştırılmış eğitimin ve laikliğin dışında kalan, haşin bir dünyayı gözler önüne serer. Tekin'in, zaman zaman "sihirli gerçekçilik" olarak tanımlanan *Sevgili*

Arsız Ölüm (1983) ve *Berci Kristin Çöp Masalları* (1984) gibi romanları, köyden şehre göç edenlerin gecekondulardaki yaşamını yaratıcı, alışılmadık bir dil fırtınasıyla canlandırarak yeni bir dünya kurar. Sevgili Arsız Ölüm, Dirmit adındaki genç bir kızın ve köyden İstanbul'a travmatik göçünün hikâyesidir. Dirmit hayatın zorluklarıyla baş etmek için, deliliğin sınırlarında gezinen hayal gücüne başvurur. Zamanla kendisini yazarak ifade etmeye başlar. Berci Kristin, bir şehir çöplüğünün etrafında oluşan bir gecekondu topluluğunu konu edinir; topluluğun bazı üyeleri arasında sosyalist ideolojinin gelişmesini de altmetin olarak işler. Seçkin İstanbullu Feride'nin *Çalıkuşu*'ndaki yolculuğu *Sevgili Arsız Ölüm*'ün Dirmit'iyle şaşırtıcı bir şekilde tersine dönmüştür. Eğer bu iki kahraman karşılaşacak olsalardı, birbirlerine nasıl tepki vereceklerini bilemezlerdi. Pamuk da, Tekin de laik düzen üzerinde sarsıcı bir etki yaratır, çünkü Türkçeyi kullanış biçimlerinin ya da işledikleri konuların kalıplaşmış ya da önceden kestirilebilir hiçbir tarafı yoktur. Bu iki yazarın önemi, bilhassa da Türk milliyetçiliğinin ve sosyalizmin 1980'li yıllara kadar hâkim olan kitlesel kavranış biçimlerine dair söylemlerin sınırlarını aşmalarında yatmaktadır.

1980 darbesi gerek sol gerekse sağdaki sivil itaatsizliğe ve siyasi aşırılığa karşı gerçekleştirilmişti, ama aslında üniversiteleri ve basını tasfiye ederek solu hedef aldı. Entelektüel kesim bu darbeyi "apolitikleşme"nin başlangıcı, toplumu neoliberalizme yönlendirmenin ilk adımı olarak görüyordu. Bu gelişmeler edebiyatta da ciddi değişimlere neden oldu; yazarlar siyasi dönüşümlere, milliyetçilik/Kemalizm ve sosyalizmin büyük anlatılarını sorgulayarak, toplumsal meselelerden ve gerçekçilikten uzaklaşarak, estetik içerik ve biçim denemelerine girişerek karşılık verdiler. Bu eğilimler genel olarak "postmodernizm" adı altında sınıflandırılsa da, Türkiye'deki tezahürleri post-Kemalizm, post-sosyalizm ve yeni-Osmanlıcılığın ifadeleri olarak da nitelendirilebilir.

Güçlü Marksist gelenek, bir dava uğruna edebiyat yapanlarla "İkinci Cumhuriyet"e (1960-80) tanıklık eden eserlerin yazarları için şüpheli bir edebi kategori olan "postmodernizm"in ortaya çıkışının gecikmesine ve buna karşı direnç gösterilmesine yol açtı. İlginçtir, İslami edebiyatçılar bu değişime daha sıcak bakıyorlardı, çünkü bastırılmış izlekleri yeniden

tartışmaya açmıştı. Postmodernizm ve onunla ilişkili türler, dilin gerçekliği nesnel bir biçimde yansıtmadığı, bu gerçekliği bizzat yarattığı varsayımından hareketle ortaya çıktı. Dolayısıyla, gerçekçilik dışsal bir gerçekliği yansıtmıyor, gerçekçiliğin kendisini yaratıyordu. Postmodern teknikler arasında alegori, sihirli gerçekçilik, fantezi, ve "tasavvuf izleği"nin yeniden belirmesi de dahil olmak üzere Osmanlı tarihine kaçış (edebi yeni-Osmanlıcılık) sayılabilir.

Yukarıda belirtildiği üzere, bu inceleme postmodernizmi modernizmin ikamesi yahut inkârı değil, bir parçası olarak görmektedir. Postmodernizmi açımlarken, Türkiye'ye özgü siyasi, kültürel ve toplumsal bağlam ve şartları açıklığa kavuşturmak gerekir. Türkiye örneğinde "post" öneki, uzun bir geçmişi olan sosyalist ideallerden, ataerkiden, Anadoluculuktan ve üst-anlatılardan uzaklaşma ve Osmanlı/İslam geçmişine, bireyselliğe, varoluşçuluğa ve şehre ironik bir geri dönüş olarak okunmalıdır. Dahası postmodernizm, Kemalizm tarafından yönlendirilen, Osmanlı-İslam geri kalmışlığı ile sınıfsız toplum düşüncelerine, evrensel iddialara ve popülizme inanan önceki kuşakların hakikat iddialarını çürütmeyi hedeflemiştir. Türk postmodernizmi, 20. yüzyıl başlarındaki modernist tasavvurun, tuhaf bir biçimde tam da evrenselci olduğu için kısıtlı kalan ve bu yüzden de yaşanan gerçeklikleri göz önüne almayan sabit tekilliğine karşı, bakış açılarının çoğulluğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla, Türk edebiyatında postmodernizm, evvelki elli yılın biçimsel modellerini yeniden yazıp altüst eden bir akımdı. Başka bir deyişle, çeşitli modernleşme projelerinin eksikliklerini, başarısızlıklarını ve idealizmini önceden tahmin ediyordu. Zaman zaman ifade edildiği gibi modernizmin başarısızlığının ya da inkârının göstergesi değildi, daha ziyade katı, evrensel, Avrupa-merkezci ilerleme ve kalkınma hiyerarşisine çeşitlilik getirmişti.

Benzer şekilde yeni-Osmanlıcılık, İslamın tezahürleri de dahil olmak üzere I. Dünya Savaşı öncesinin göz ardı edilen kültür tarihinin ve kimliğinin yeniden değerlendirilmesi ve yeniden anlamlandırılması anlamına geliyordu. Bu dönemde yazarlar farklı Osmanlı yaşam biçimleri ve sınıflarından çok etnik yapılı, çok dinli manzaralar ve şahsiyetlerle içli dışlı oldular; onlar biçimsel denemeler yaptıkça üslup ve estetik anlayışları

da değişime uğradı. Milliyetçiliğin kısıtlamaları aşılmış, tarihi ve kültürel sınırlar ihlal edilmişti. Zaman zaman 19. yüzyılın Osmanlı modernist İslam eğilimleriyle yeniden ilişki kuran akım, yeni "liberal İslam" anlayışının da bir parçası olarak görülmüştür. Böylelikle, 1980 darbesi sonrasında, Osmanlı tarihi romanı ve hidayet romanı "liberal İslam" adı altında, gerçekçi olmayan ve fantastik türlerin yanı sıra geçerlilik ve meşruiyet kazandı.

Osmanlı tarihi ve "tarihyazımsal üst-kurmaca" şeklindeki postmodern tezahürü, Orhan Pamuk ve İhsan Oktay Anar gibi yazarların gözde izleklerinden biri oldu. Siyasal ve liberal İslamın roman çeşitlemeleri de gittikçe yaygınlık kazandı. Cihan Aktaş gibi "İslamcı feministler" kendilerini inançları ve bireysellikleri yoluyla ifade etmek isteyen kadınların sorunlarına eğildi.

"Post-Kemalizm", kültür devriminin değerlerini, devletin gündelik hayat üzerindeki ağırlığının azalışını ve Türk-İslam sentezi gibi, geleneğe değer veren alternatifler üzerinden laik kimliğin nitelenişini yeniden yazan yahut yeniden dile getiren başka bir eğilimi ifade ediyordu.

Ulus-Ötesicilik ve Sınırları Aşma (2000-Günümüz): Ulusun Ötesinde Yazmak[8]

Murat Uyurkulak, Şebnem İşigüzel ve Elif Şafak'ın temsil ettiği en genç Türkiyeli yazar kuşağının romanları duygu yüklü, alaycı, sert ve hatta "şakacı"dır. Uyurkulak'ın *Tol*'u (2002) Türkiye'nin son elli yılının, farklı kuşaklardan şairler, devrimciler ve akıl hastaları tarafından anlatılan gayri resmi tarihi, bir yeniden değerlendirmesidir. Parçalı olay örgüsü, alkolik bir şair ("Şair") ile yaşama bağlılığını kaybetmiş bir musahhih olan Yusuf'un etrafında gelişir. İkisi de İstanbul'dan Diyarbakır'a giden bir trende yolculuk yapmaktadır – bu iki şehir modern Türk şizofrenisinin zıt kutuplarını temsil eder: modernite ve baskı/yoksunluk. "Devrim, vaktiyle bir ihtimaldi ve çok güzeldi," diye başlayan Tol, devletten intikamını alternatif anlatılar ve varoluş biçimleriyle alan, hüsrana uğramış solcu idealizmin bakış açısını yansıtır. Okuyucuyu, perişan devrimcilerin, onların alternatif tarihlerinin ve savaş, insaniyetsizlik ve kapitalizm düzeninden intikam alma hayallerinin dünyasına götüren bir çeşit yeraltı romanıdır.

Şebnem İşigüzel'in, içerdikleri aşırı şiddet ve cinsellik yüzünden parodiye çalan kitapları, gündelik hayatı aşırı, abartılı bakış açılarıyla ele alır ve ensest, evsizlik ve tecavüz gibi izlekleri işler. *Sarmaşık* (2002) romanında aşk ve iktidar ilişkileri bağlamında cinsel taciz ve tecavüz hikâyeleri anlatır. Ana hikâye, kendisine tecavüz eden adamla evlenen bir kadının oğlu olan Ali Ferah etrafında gelişir. Roman, cinsel şiddete, tekinsiz ve sıradan gündelik hayata dair hikâyelerden oluşur. Hayal'in rahibe okulunda cinsel tacize uğraması ve ardından akıl hastası olması; aile "dostu" Boris'in cinsel tacizine uğrayan ve daha sonra fahişelik yapan Ludmilla; Nobel Ödülü alacak ilk Türk yazar Salim Abidin'in metresi olarak yaşayan –ve ölen–, Ludmilla'nın kızkardeşi Nadya; mutsuz bir evliliğin nesnesi olan Sedef, hikâyelerden bazılarıdır. Roman mağduriyet izleği kapsamında sınıflandırılabilir, ama Uyurkulak'ınkilerden farklı olarak, İşigüzel'in kahramanları ne gerçekte ne de hayallerinde intikama başvurmazlar.

Bu, AB'ye katılım siyasetine ve "İslami Demokrat" konumunu temsil eden Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yükselişine denk gelen kuşaktır. Çoğunlukla 1960'lar ve 1970'lerde doğmuş olan, çelişkilerle dolu bir dünyada yetişen bu son yazar kuşağı, geleneksel anlamda herhangi bir akıma mensup değildir. Bu genç yazarların biçim ve içerik açısından deneysel nitelik taşıyan özgünlükleri sınıflandırılmalarını zorlaştırır. Ancak önemli bir noktada birleşmişlerdir: Eserleri geleneksel roman türlerinin karışımı ya da kesişimidir. Kurgularında kronoloji/tarih, izlek, toplumsal cinsiyet ve tür bakımından aştıkları sınırlar, geleneksel olarak anlaşıldığı biçimiyle ulusun ve ulusal geleneğin kısıtlamalarını yerle bir eder. Çelişkiyi çözmeye çalışmaktansa, onunla birlikte yaşamayı öğrenmişlerdir. Belli bir siyasi tavrı temsil etmezler, ama apolitik de değillerdir. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türkçe yazında egemen olan "yazar entelektüel" figürünü inandırıcı bulmazlar, ama hüner, üslup ve estetikle ilgili kaygıları olan yazarlar olmaktan da hoşnutturlar. Büyük anlatıların çöküşünün ardından, gittikçe daha da tüketimci bir hal alan bir kültürde, polisiye, yeraltı edebiyatı, gençlik alt-kültürleri ve fantastiği de kapsayan alaycı anlatı yolları açmışlardır.

1980 darbesinden sonra kurulan neoliberal sistemde yetişen bu ilk kuşak, toplumsal ya da tarihselden ziyade bireysel direniş konusunda

taktik ustalığa sahiptirler. Bu yazarların yekpare ideolojilere pek inancı yoktur, ancak bireysel tercihleri etkileyen kimlik pazarının ve iktidar alanı çokluğunun da farkındadırlar. Kısacası, bu eserlerde yeni bir ilişkisellik, Türkiye'nin parçası haline geldiği bölgesel ve uluslararası evreni farklı bir biçimde görmek söz konusudur. Bu genç yazarlar, "Türk"ün ulusal kimliğin ötesindeki anlamlarını yeniden tanımlamaktadırlar.

Sonuç: Siyaset ve Estetik

"Uzun" 20. yüzyıla yayılan bu yedi dönem, yedi temel dünya görüşüne tekabül eder. Her dönem, metinlere şu şekilde yansıyan belirli bir telos'tan ya da gayeden beslenir: (1) Geleneksel Osmanlı toplumunun ıslahı ile modernite-İslam sentezi; (2) etnik-dini Türkçülüğün Osmanlı toplumsal dönüşümünün kültürel lokomotifi haline getirilmesi; (3) Osmanlı-İslam geçmişinden ayrık, yeni, geleceğe yönelik, etnik-kültürel, ulusal ve laik bir toplum yaratılması; (4) sosyalist devrimle ya da Türkçü kültür devriminin Anadolucu bir bakışla yeniden biçimlendirilmesiyle Anadolu kırsal yaşamının dönüştürülmesi; (5) ulusal ve sosyalist modernitenin, mağdurlarının (kadınlar, yabancılaşmış entelektüeller, İslamcılar ve diğer marjinalleştirilmiş topluluklar) bakış açısından eleştirilmesi ya da itham edilmesi; (6) bakış açılarının çoğullaşması, Osmanlı tarihinin alaycı bir biçimde yeniden ele alınması, biçimsel denemeler, gerçekçiliğin fantezi ya da sihirli gerçekçilikle yıkılması gibi yollarla toplumsal-ulusal ilerleme üst-anlatılarının çöküşü; (7) günümüz Türkiye toplumundaki kimlik alanlarını çoğaltan ve daha da göreliléştiren yeni ulus-ötecilik ve sınır ihlali perspektiflerinin sert, aşırı ya da alaycı bir biçimde sunulması. Bazı yazarlar birden fazla kategoriyi temsil eder ve eserlerinde ideolojik odak farklılaşmasına işaret eden bir değişim gözlemlenir. Her döneme açık bir temsil politikası hâkimdir. Ancak bu, estetik kaygıların da etken olmadığı anlamına gelmez. Öte yandan, hem her bir dönemin hem de bir bütün olarak 20. yüzyılın genel yörüngesi, dayatılan kimliklerden (ulusal, toplumsal, ailevi, toplumsal cinsiyete dair, vb.) uzaklaşmayla ve birbirleriyle çelişen öznelliklerin tanındığı, söylemsel ya da ideolojik sınırların kitlesel veya bireysel eylemlilikle, kural koymadan aşılabildiği bir ortamla tanımlanabilir.

Kısacası, Türkçe roman kanonu pek çok çelişkiyi barındırır. Bu çalışma, 20. yüzyılda romana biçim veren unsurları ortaya koyarak, ideoloji, tarih ve edebi üretim arasındaki ilişkilere yönelik eleştirel bir tahlilin ana hatlarını çizmektedir. Romanın anlatı alanı, çatışma halindeki ideolojilerin ve kimliklerin tarihselleştirilmiş kamusal alanıdır. Her kuşak, kendi hâkim edebi içeriğini, belirli bir dünya görüşünü benimseyerek ya da ona muhalefet ederek oluşturur. Bir temsiller sicili olarak Türkçe roman, iktidar ilişkilerinin sürekli değişim geçirdiği bir toplumsal bağlamda, kimlik bunalımlarını ve madunların acılarını ortaya serer. Bir yüzyıl boyunca ortaya çıkan Türkçe edebiyat eserlerinin listelenmesinin ardından, hâlâ cevaplanmayı bekleyen şu soru belirmektedir: İdeolojinin dışında kalan, zamanın akışından ya da iktidar ilişkilerindeki değişikliklerden etkilenmeyen bir bakış açısı (belki de bir nirengi noktası) var mıdır? Dipnotlarda ana hatları verilen kanon, estetiğin ve siyasetin gücüyle sınırlı muhtemel bir cevap sunuyor.

Tarih ve kimlikle ilgilenirken estetiğe ve üsluba da değer veren yazar, Orhan Pamuk'tan başkası değildir. Nobel Ödülü'nün Pamuk'a verilmesi pek çok nedenden ötürü tarihi bir olaydır. Türkiyeli bir yazara verilen ilk, bir Müslüman ülke yazarına verilen yalnızca ikinci Nobel'dir. Pamuk'un, Avrupa ve Müslüman edebiyat geleneklerini kaynaştıran, karmaşık ve lirik anlatılarının gücünü tasdik etmiştir. Dahası, Türkiye'nin AB üyeliğini de dolaylı olarak desteklemiştir. Nobel Kurulu, Batı'nın gözünde "yoksul, kalabalık ve Müslüman" (Türkiye'nin Avrupa'nın dışında tutulmasını sağlayan anahtar sözcüklerdir bunlar) addedile gelmiş bir ülkenin kültürüne arka çıkmış; Türkiye'yi bıkkınlık getiren asırlık klişelerden kurtarmıştır.

İşin aslı, Pamuk ve aldığı ödül, Türkiye'nin geçmişinin, bugününün ve geleceğinin "yeniden okunması"nı teşvik edecektir. Pamuk, sekiz romanında ve diğer türlerdeki eserlerinde, ilk bakışta karşıt, çatışır gibi görünen kültürel mantıklar arasında bir anlayış geliştirilmesini savunur. Romanlarının hepsi Osmanlı'ya veya Türkiye'ye ait belirli bir tarihsel bağlamdaki değişken kimliklerin temsilini ortaya koyar. Yapıtları bir türler katalogudur – gerçekçi *Cevdet Bey ve Oğulları*'ndan modernist *Sessiz Ev*'e, postmodern alegori *Beyaz Kale*'den *Kara Kitap*'ın "Doğulu" ve "Batılı" metinlerarasılığına, *Yeni Hayat*'ın tasavvufi üst-kurmacasından *Benim Adım Kırmızı*'nın

tarihyazımsal postmodernizmine ve Kar'daki şiddetli ideolojik dönüşümlere uzanır. Bu çerçevede, yazarın kurgusu, kendisi gibi, hem Oryantalize olmuş hem de ulusallaştırılmış, kimlik (genellikle dayatılmıştır) sorgulamasına meyilli özneler olan kahramanlar ortaya koyar. Böylesi bir sorgulama, başkahramanları –örneğin yazarak ya da çizerek– başka anlatısal kimlik alanları oluşturmaya sevk eder. Bu çabalar romanın olay örgüsü içinde başarısızlığa mahkûm olur, ancak yazarın anlatısal "dikiş"i sayesinde durum telafi edilir. Pamuk'un bütün kitapları çift boyutludur: Keder ve başarısızlıkla dolu asıl hikâye, melez veya çok bakışlı bir otorite anlatısının sessiz sedasız belirmesiyle dengeye kavuşur.

Pamuk'un eserlerinde "ben" ile "öteki"nin birbirine nasıl da bağımlı olduğunu, ortak bir yaşam sürdüğünü, hatta geçişken olduğunu gösterir. Kurmacaları tek bir etnik, dini ya da kültürel niteliğe dayandırılan ulusal kimlik tasavvurunu sorgular. Eserlerinde estetik ve siyaset alttan alta iç içe geçmiştir. Romanları Türk kimliğindeki dönüşümü ve değişimi yansıtan bir anlatı sürecini ortaya çıkarır. Gerek Pamuk'un kurmacaları, gerekse Türkiye'nin hassas AB müzakereleri, "Müslüman öteki"nin insanlaştırılıp benimsenmesi, "demokratikleşme"nin bir yolu olarak savaşa ve şiddete karşı siyasi alternatifler geliştirilmesi ve karşılıklı siyasi değişimle sonuçlanacak bir kültürler arası diyalog bakımından yaşamsal öneme sahiptir.

NOTLAR

1 Bu seçkide, egemen ideolojileri tesis eden ya da yıkan, anlatı biçimi ya da yapısı bakımından etkili değişimler ortaya koyan ve/veya içerik, roman kişisi ve konu anlamında önemli değişikliklerde bulunan, estetik değere sahip metinler kıstas alındı.

2 Başlıca yazarlar ve örnek eserleri (aksi belirtilmediği sürece romanlar):
- İbrahim Şinasi (1826-71), *Şair Evlenmesi*, 1860, piyes
- Ziya Paşa (1829-80), *Zafernâme Şerhi*, 1868?, mizah
- Şemsettin Sami (1850-1904), *Taaşşuk-u Talât ve Fitnat*, 1872
- Namık Kemal (1840-88), *İntibah*, 1874
- Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, 1875
- Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937), *Sahrâ*, 1878, şiir
- Beşir Fuat (1852-87), *Beşer*, 1886, makaleler
- Samipaşazade Sezai (1859-1936), *Sergüzeşt*, 1888
- Mizancı Mehmet Murat (1854-1917), *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 1891
- Nabizade Nazım (1862-93), *Zehra*, 1894

Çağlar Keyder

MODERN İSTANBUL'UN TARİHÇESİ

Modern İstanbul'un tarihi, modern Türkiye'nin tarihi gibi, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla başlar. Sonradan İstanbul olan şehir, köhnemiş eski Roma'dan imparatorluk başkentliğini devralacak yeni Roma olmak üzere kurulmuştu. Şehri çevreleyen denizler ve kıtalar coğrafyası onu doğal bir ilgi odağı haline getirmiş, uzun süre merkezinde yer aldığı ağların niteliği ve göreli ağırlığı zaman içinde değişmişse de, topografyası süreklilik arz etmiştir. 4. Haçlı Seferi'nde Latin İmparatorluğu'nun (1204-61) talan etmesi sonucu Ceneviz'e tabi hale gelmeden önce Bizans idaresinde bin yılı aşkın bir süre geçiren şehrin yıldızı kâh parlamış kâh sönmüştür. Osmanlılar ise İstanbul'u Avrasya'nın merkezi olarak yeniden canlandırmış ve sadece bir ticaret durağı olarak değil, bugün kültür endüstrisi addedilen faaliyetlerin (eğitim, kitaplar, güzel sanatlar ve varlıklı kesime hitap eden özel tüketim maddeleri) merkezi olarak da ekonomisini diriltmiştir. Şehir kısa zamanda Ortadoğu ve Balkanlar'daki tüm rakiplerini geride bırakmış, imparatorluk serveti ve sakinlerinin tüketim kapasitesi onu bölgenin en büyük pazarı haline getirmiştir.[1]

Şehrin Bizans'ın merkezi olmaktan Osmanlı'nın merkezi olmaya geçişi görece doğal ve sorunsuz gerçekleşmiş, Avrupa giderek kapitalist ulus-devletlerin egemenliği altına girerken ulus-üstü konumu alışılmışın dışında önem kazanmıştır. Burası, çok sayıda etnik topluluğu barındıran, heterojen hukuk normlarıyla yönetilen eski bir tarım imparatorluğunun başkentiydi. Ekonomisi siyasi kararların güdümü altındaydı; tüccar ve bankerleri, Avrupa'daki mukabillerinin zaman içinde ulaştığı özgürlüklere ve istikrara asla sahip olamadı. Tek bir dilin hâkimiyetinde olmayan, âdetlerin iç içe geçtiği bu farklılık ve karmaşa diyarı, hem bu başkalık sebebiyle hem de Avrupa'nın ötesindeki dünyayı tattırmasıyla Avrupalıları büyülüyordu. Ulus-devletlerin hâkimiyet kurduğu 19. yüzyılın ikinci yarısının en çok merak edilen sorularından biri, imparatorluğun çeşitliliğini kaybetmek-

sizin modern bir devlete dönüşüp dönüşemeyeceği idi.[2] İmparatorluğun modernleşmesi, kuşkusuz, çelişkiler barındırıyordu: Birörnek bir kurallar kümesini dayatmakta başarılı oldukça, farklı etnik gruplar arasında toplumsal kutuplaşma meydana gelmesi tehlikesi de artıyordu. Farklı etnik grupların birbirlerine göre konumları, imparatorluğun geleneksel yapısı içinde uygulanan farklılaştırılmış kurallar sayesinde güven sınırları içinde muhafaza edilebiliyordu. Kurallar birörnek tutulup pazar serbest bırakılınca eşitsiz bir gelişim ortaya çıkacak, iktisadi ve toplumsal eşitsizlikler nihayetinde siyasi taleplere ve bağımsızlık hareketlerine yol açacaktı.[3]

Osmanlı modernleşmesini coşkuyla destekleyen Avrupalı güçlerin, bunun başarıya ulaşmasını içtenlikle arzu edip etmedikleri yahut önayak olmalarının imparatorluk toprakları üzerinde kopması kaçınılmaz emperyalist mücadelenin olsa olsa ertelenmesine yarayıp yaramadığı açık değildi. Ancak niyetleri ne olursa olsun, Batılıların etkisi İstanbul üzerinde geniş çaplı sonuçlara yol açtı. Modern iktisadi gelişme deneyiminin yanı sıra, siyasi, hukuki ve anayasal değişiklikler şehri sömürge modelinin bir kopyasına dönüştürdü. Batılı güçlerin şehre nüfuzu, Batı mimarisini sergileyen binalarıyla elçiliklerde kendini gösterirken, ticaretin ve teknolojinin icap ettirdiği liman ve antrepolar inşa edildi. 1850'lerde, özellikle de Kırım Savaşı'ndan sonra, yeni yabancı nüfusun da, yerel halkın da, bulvarları, tramvayları, dükkânları ve apartmanlarıyla Avrupa şehirlerinin sakinleri gibi bir hayat tarzı sürmeye başlamaları karşısında İstanbul bürokratları şehri ıslah ve tertip etme çabasına girdiler.[4]

İktisadi değişime eşitsiz bir biçimde dahil olma ve bunun yanı sıra yabancıların giderek önem kazanan mevcudiyeti yeni nüfus dengelerine de yansıdı. İstanbul artık gayrimüslim nüfusun ağırlık kazanmaya yüz tuttuğu yeni bir demografik görünüm edinmeye başlamıştı. Balkan Savaşları'nın arifesinde, nüfusu bir milyona yaklaşan şehirdeki yabancıların oranı yüzde 15'i bulurken, Rumlar yüzde 30, Ermeniler ve Yahudiler ise yüzde 15 kadardı.[5] Savaş sırasında ve sonrasındaki mülteci akınıyla birlikte denge Müslümanlar lehine değişti. I. Dünya Savaşı süresince görülen nüfus hareketleriyse karmaşıktı: Bazı Hıristiyanlar imparatorluktan kaçarken, kimileriyse Anadolu şehirlerinden göçerek İstanbul'a sığındı. İstan-

bul'daki bazı Müslümanlar gıda ürünlerine daha kolayca erişebilecekleri kasabalara yerleşirken, imparatorluğun değişik köşelerinden göç dalgaları da yaşandı. 1909'da yürürlüğe giren zorunlu askerlik uygulaması kimi Hıristiyanların savaş öncesinde ve sırasında imparatorluğu terk etmelerine neden oldu. 1915 kıyımları ağırlıklı olarak Doğu Anadolu'da gerçekleştirilmiş, başkentte yaşayan Ermenilere umumiyetle dokunulmamıştı. Rusya'daki devrimle birlikte, çok sayıda "Beyaz" Rus da Bolşeviklerden kaçarak Karadeniz'in karşı kıyılarına akın etti. Nüfusa katılan bu yeni unsur, şehrin Osmanlı'nın teslim olmasının ardından İtilaf Devletleri'nin işgali altına girdiği dönemde azımsanmayacak bir rakama ulaştı. Ama İstanbul esasen bir durak yeriydi: Çoğu mülteci savaş biter bitmez şehirden ayrıldı. Savaş esnasında bir milyonu aşan nüfus 1927'de 700.000'e düşmüştü.[6] Yabancıların tümüyle birlikte Hıristiyanların neredeyse yarısı ayrılmıştı; artık nüfusun üçte ikisi Müslümandı.

İmparatorluğun son dönemlerinde şehir açıkça bölünmüş bir görüntü arz etmekteydi: Müslümanlar ağırlıklı olarak surların içindeki eski şehirde yaşıyordu, yabancılarla yeni zengin Hıristiyan ailelerse Haliç'in öte yakasındaki Pera'ya, Bizans döneminde Cenevizlerin hâkim oldukları mahallelere taşınmıştı. 19. yüzyılda bütün liman şehirlerinde olduğu gibi burada da yabancı nüfus artarken, şehir siyasi ve kültürel mevkii bakımından Müslüman nüfus için yeni bir merkeziyet edinmişti. Rus İmparatorluğu'ndan gelen Türkler ve diğer Müslüman milletlerin yanı sıra Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar ve imparatorluğun uzak köşelerinde yaşayan diğer halklar da eğitim olanaklarından faydalanmak, kültürel ve siyasi yaşamda yer almak için payitahta göç etti. Reformcular, devrimciler, modernleşmeciler, milliyetçiler, Marksistler, çeşitli tarikat mensupları, mutasavvıflar ve sanat meraklıları, gerçek bir kozmopolit çeşitlilik içinde şehri mesken edinmişti. Kültür ve medeniyet, modernleşme ve yerel değerler gibi meselelerin sorgulanmaya başladığı bu dönem, aynı zamanda şehrin mekânsal tertibinin de toplumsal bölünmeyle koşutluk göstermeye başladığı dönemdir. Türk edebiyatında ve sinemasında, şehrin mahallelerini Batılılaşmacılarla kültürel özgünlük yandaşları arasındaki ayrımın tavır ve hissiyattaki yansımalarıyla eşleştiren bir tür vardır.[7]

1922 Ekim'inde, Yunan ordusunun Anadolu'yu, son İngiliz kuvvetlerinin de İstanbul'u terk etmesinin ardından milliyetçiler İstanbul'a girdiklerinde kültür tartışmasına son noktayı koydular. O andan itibaren, kabul gören anlatı, İslamı dışlayarak kültürel yerliliği Batılılaşma coşkusuyla uzlaştırmaya girişen milliyetçilikten kaynaklanacaktı. Türkiye'deki yorumuyla ve özellikle de iki dünya savaşı arasındaki otoriter rejimlerin etkisi altında milliyetçilik, ulus-devletin sağlam bir temel üzerinde yeni bir başlangıç yapabilmesi için Avrupa'ya dönük Hıristiyan Osmanlı burjuvazisinden geride kalanların milli bünyeden sökülüp atılması gerektiğini buyuran, koyu devletçi ve nispeten ırkçı bir renge büründü.[8] Yeni hükümet, Lozan Antlaşması'nın Nüfus Mübadelesi eki uyarınca, İstanbul'da ikamet ettiklerini kanıtlayan Rumların ülkede kalmalarına gönülsüzce razı oldu. Milliyetçiler sadece modern dünyada çeşitliliğini kaybetmeden ayakta kalabileceği hayalini kuran kozmopolit imparatorluğa değil, aralarından bazıları savaşın hemen ardından uluslararası düşler kurmaya devam eden emperyalist mühendislere de diş biliyordu. İstanbul'a üç yıl boyunca hâkim olan İngiliz ve Fransız işgal kuvvetleri, Cemiyet-i Akvam'a girizgâh niteliğinde, İstanbul'u bir dünya devletinin makamına ev sahipliği yapacak uluslararası bir şehre dönüştürmeyi akıllarından geçirmişlerdi.[9] Bu, kuşkusuz, gurur okşayıcı bir düşünceydi, hatta kendinden daha emin bir devlet bu fırsattan yararlanabilirdi; ama Türkiye, milliyetçilerin elde ettiği zafere rağmen, kendisini çok incinmiş, çok toy ve çok aşağılanmış hissediyordu. Milliyetçi yönetim huzursuz ve endişeliydi, kendi içine kapanmaya ve dış dünyayla ilişkiler kurabilecek şüpheli vatandaşlardan kaçınmaya meyilliydi. Savaş ve imparatorluğun parçalanması, İstanbul'un artık Balkanlar'daki topraklar veya Ortadoğu'da Filistin, Suriye ve Irak karşısında eski metropol rolünü devam ettiremeyeceği anlamına geliyordu. Müslümanların sembolik halifesi olan Osmanlı sultanı (özellikle de dönemin sonlarına doğru ortalık sömürgecilik karşıtı hareketlerle çalkalanmaya başladığında), artık hükümranlığını kaybetmişti. Halifeliğin lağvıyla, İstanbul Müslümanlar için önemini yitirdi; Müslüman entelektüeller artık şehri kültürel ve siyasi bir ziyaretgâh olarak görmüyordu.

İstanbul 1923'ten II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, halkların kendi içlerine döndüğü, endişeler içindeki bir dünyanın durgun bir vilayeti

olarak nispeten karanlıkta kaldı. Öte yandan, Ankara'nın milliyetçi mizacı zaman içinde yumuşamıştı. Mustafa Kemal, beş yıl süren sessiz boykotuna son vererek şehri ziyaret etmişti. Bozkır ortasındaki yeni başkentteki dayanışmanın zayıflamasının belirtisi olarak, Ankaralı bürokratlar ile eski payitahtın iş çevreleri karşılıklı çıkar sağlayabilecekleri alanlar keşfettiler. Büyük Buhran yılları, Ankara hükümetinin çiftçi popülizminin çare olamadığı bir dizi iflasa ve kitlesel yoksulluğa sebep oldu. Tarafsız kaldığı halde savaş dönemi Türkiye için daha da sıkıntılı geçti: Kıtlık kol geziyor, gençler kitleler halinde silahaltına alınıyor, refah düzeyinde genel bir düşüş yaşanıyordu. Siyasetçiler bu duruma, Cumhuriyet'in ilanıyla ortadan kalkmış gibi duran etnik ve dini aleyhtarlığı yeniden devreye sokarak karşılık verdiler. Açıkça, İstanbullu gayrimüslim işadamlarını iflasa sürüklemek niyetiyle, Varlık Vergisi'ni yürürlüğe soktular.[10] Taktikleri başarıya ulaştı: Savaşın bitiminden sonra pek çok Hıristiyan ve Yahudi işadamı fırsat bulur bulmaz ülkeyi terk etti. 1945'te İstanbul'da neredeyse tertemiz bir sayfaya ulusal kalkınmacı bir senaryo yazılmaya başladı.

İstanbul, Cumhuriyet'in 1923-50 arasındaki tavizsiz döneminde Ankara seçkinlerinin ulusalcı projelerine maruz kaldı. Bu dayatmaların en önemli boyutu, Cumhuriyet'in ilanına eşlik eden sömürgecilik karşıtı hassasiyetlerin etnik temizliğe (çok etnik yapılı eski imparatorluğun halklarının ayrıştırılması) dönüştürülmesiydi. Cumhuriyet'in etnik düzenlemeler yönündeki siyasi görüşü, şehrin "gayri milli" olanlardan tedricen temizlenmesi doğrultusundaydı. Kilise vakıflarının mülk edinmesine getirilen kısıtlamalar, Rum ve Ermeni okullarına dayatılan sıkı düzenlemeler gibi kurumsal mekanizmalar bu amaca hizmet etti. Rum ve Ermeniler, 1923 Lozan Antlaşması'yla kendilerine koruma sağlayan resmi azınlık statüsü elde etmişlerdi, ama yasal rejim onları ülkeden göçe zorlayan bir darboğaza dönüştü. Zorunlu nüfus mübadelesi ve Varlık Vergisi'ne ilaveten, 1955'te hükümetin tezgâhladığı 6-7 Eylül Olayları'nda Hıristiyanlara ait dükkânlar yağmalandı,[11] 1963'te ise Yunan vatandaşı olan bütün Rumlar birkaç hafta içinde şehri terk etmek zorunda bırakıldı.[12] Gayri Müslim nüfusun kovulması yönündeki bu gayri resmi politika izleyen on yıllarda da devam etti. Cumhuriyet'in milliyetçiliği, milliyeti meydana getiren koordinatları

tanımlamada muğlak kalıyordu: Anayasal bir vatandaşlık tanımı yerine çoğunlukla etnik bir tanıma dümen kırıyor ve ideolojik destek gerektiğinde, devletin açıkça laikliği benimsemiş olmasına rağmen, tanımlayıcı bir unsur olarak dinden medet umuluyordu. 1914'te 450.000 olan Hıristiyan nüfus, 1927'de 240.000'e düşmüştü. 1965'ten itibaren genel nüfus sayımlarında kişilerin etnik ve dini kökenleri kaydedilmediği için, azınlık nüfusun günümüzde ne kadar olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Tahminler, 1980'ler itibariyle Rum nüfusun 2.000-3.000, Ermenilerin 50.000, Yahudilerin ise 25.000 dolayına indiğini göstermektedir. İstanbul, yüzde 99'undan fazlası Müslüman[13] olan Türkiye'deki etnik dengeleri yansıtır olmuştur.

Şehir, Cumhuriyet'in ilk yirmi yılındaki demografik kayıplar ve değişimler neticesinde önemli bir tüccar, işadamı, zanaatkâr ve esnaf kitlesini kaybetti. Devleti kuranların başkenti sıradan bir Anadolu bozkır şehrine taşıması, Cumhuriyet'in fiziksel ve kültürel yatırımlarının büyük bir kısmının İstanbul yerine Ankara'ya yapılacağı anlamına geliyordu. Ulusal radyonun genel merkezinin Ankara'da kurulmasına ilaveten, yarı resmi basın organları da yeni başkente taşındı –yine de gazete tirajlarının ve ülke çapında dağıtıma sokulan diğer matbu yayınların büyük bir bölümü İstanbul'dan çıkıyordu. Ankara'da devlet opera, senfoni, bale ve tiyatrosu kuruldu: İstanbul daha avam bir eğlence hayatıyla baş başa bırakıldı. İstanbul durgunluğa terk edilirken, Ankara yeni Cumhuriyet'in vitrini olarak inşa edildi. Cumhuriyet'in yeni ve kültürel olarak katışıksız başkentindeki kurucuları, İstanbul'un potansiyel özerkliğine husumet besliyor, imparatorluk kalıntılarına iyi gözle bakmıyorlardı. Kentsel yönetime seçimle gelinmiyordu: Şehrin mülki idare amiri doğrudan başbakan tarafından atanan valiydi.[14]

Ulusal Kalkınmanın Hâkimi

II. Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren İstanbul, bütün ülkenin iktisadi büyümesine kapı açan, yeni burjuvaziyi besleyip köylünün işçiye dönüşmesini sağlayan bir Üçüncü Dünya şehri olmuştur. Savaş esnasındaki kıtlık ve karaborsadan elde edilen kârlar, yüksek hayat standartları ve toplumsal mevki arayışıyla İstanbul'a gelen yeni bir varlıklı kesim yarattı. Bunların pek çoğu İstanbul'un sanayi ve finans burjuvazisini oluşturdular.

Her ne kadar zaman içinde İstanbul'a mevkiden ziyade istihdam için göç edenler kırsal nüfusun daha yoksul kesimlerinden idiyse de, bu yeni burjuvazi yarım yüzyıl sürecek bir göçün öncüsüydü. Şaşaalı geçmişiyle gururlu şehrin rahat ve kayıtsız sosyal yaşamına girmeleri, metropolün geri döndürülemez bir şekilde ulusallaşmasının habercisiydi.

Yeni iş kesimleri eski sermayeyle kolayca kaynaşarak İstanbul'un iktisadi gücünü ve çevresi üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdi. İstanbul'un ülke üretimi ve gelirindeki payı arttı. Geçmişin imparatorluk tahayyülünde hiçbir zaman rakip tanımayan şehir, 19. yüzyılda ticaretin gelişmesiyle liman şehirlerinde patlama yaşanmasına rağmen, İzmir ve Selanik gibi en yakın rakiplerinden dört kat daha büyüktü.[15] Şimdi, ulusal kalkınmanın bu parlak günlerinde ise hem üreticileri hem de tüketicileri kendine çeken ve bu arayışta yer almaya hevesli göçmenlere davetiye çıkarıyordu. 1950'de 1,1 milyondan 1970'te 2,8 milyona ve 1990'da da 6,5 milyona çıkan nüfusuyla durmak bilmez bir büyüme içine girdi. 1950'de ülkenin toplam nüfusunun yüzde 5'i İstanbul'da yaşarken, bu oran 2000'de yüzde 14'e ulaştı.[16] Kalkınmacı politikalar doğrultusunda şehir yeni nesil özel sektörün büyük yatırımlarının dünya rekabetinden korunup mali teşviklerle desteklendiği ayrıcalıklı bir yer haline geldi. Nitekim 1970'lerde Türkiye'nin özel imalat sektörü istihdamının yarıdan fazlası İstanbul'da bulunmaktaydı.[17] Bu büyüme, ithal ikameci büyük sanayi kuruluşlarının yanı sıra şehir merkezinde ve çevresinde faaliyet gösteren çok sayıda küçük ölçekli, emek-yoğun işletmeden kaynaklanıyordu. Şüphesiz, ithal ikameci sanayi ürünlerine yönelik orta sınıf tüketim talebi de en yoğun biçimde İstanbul'dan geliyordu. Şehir tartışılmaz üstünlüğünü, makro-ekonomik değişimlerin (yapısal uyum politikaları) taşra merkezlerine ihracat sanayii geliştirme imkânı sağladığı 1980'lere kadar aynı oranda korudu.

Bu hızlı iktisadi genişleme ve düzensiz büyüme yılları boyunca, İstanbul'un giderek bozulan fiziksel altyapısı ve azalan mali kaynakları Ankara'yı harekete geçirmekte başarılı olamadı. Ulusal siyasi arenada öncelikli konu, esasen şehre göçenleri sübvanse ederek köylü nüfusu seçim politikalarına dahil edebilmekti. Bu sübvansiyonlar kırsal dönüşüme ivme katarken, sonuçlarından biri de özellikle İstanbul'da ortaya çıkan hızlı

şehirleşme ve gecekondulaşma oldu. Yeni yapılaşmanın çoğu kaçaktı. Bazı gecekondular kamu arazisi yahut özel araziler üzerine inşa edilmiş oluyor, bazen de inşaatlar imar mevzuatını ihlal ederek veya belediye kararlarını yok sayarak, gerekli denetimler yapılıp izinler alınmadan, yetkili makamların koymuş olduğu mühendislik, sıhhiyat, estetik veya iskân standartları hiçe sayılarak gerçekleştiriliyordu. Şurası açıktır ki, İstanbul nüfusunun 20. yüzyılın ikinci yarısında 1 milyondan neredeyse 10 milyona çıkması ancak "kaçak" yapılaşmanın yaygınlaşmasıyla mümkün oldu.[18]

1950'lerden önce, meskûn kentsel alan çevresindeki kamu arazilerini veya boş arsaları elde etme sıkıntısı yaşanmıyordu. 1920'ler ile 1945 yılları arasında kentsel nüfus çoğu şehirde I. Dünya Savaşı öncesi yekûnun altında kaldı. O dönemde İstanbul'da kentsel doku içine serpiştirilmiş bahçelik arazilere yahut mandıralara sıkça rastlanırdı. Bu kentsel tarım faaliyetlerinin çoğu boş arazilerde, ülkeyi terk etmiş Hıristiyanlara ait topraklarda ya da mülkiyetin kamuya devrolduğu tasfiye edilmiş vakıflarda yapılıyordu. Esasında, premodern Avrupa şehirlerinin surlar içi yoğunluğuyla karşılaştırıldığında, İstanbul, pek çok seyyahın da belirttiği gibi, her daim bir dağınıklık, bir seyreklik arz etmişti. Şehrin nüfusu artmaya başlayınca, gecekondulaşmanın ilk görüldüğü yerler de, meskûn kesimlerdeki boş araziler oldu. Ne var ki, bu şehir içi arazi potansiyeli, savaş sonrasında büyük dalgalar halinde gelen göçmenlerin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Dahası, herkesin fazlasıyla gözü önünde olacak evler yapmak, gecekonducular tarafından o kadar da arzulanan bir şey değildi. Dolayısıyla yayılma, meskûn alanın yakın çevresindeki, çoğunlukla kamuya ait –yani sahipsiz– olan topraklara doğru gerçekleşti. Kentsel alanın dışında kalan, hayvan otlatmaya ve tarım yapmaya ayrılmış topraklar bir sonraki etabı oluşturacaktı.

Şehrin göçmenler yerleşmeye başladığında ortaya çıkan çehresi, yerleşik özel mülkiyeti, metruk gayrimüslim mülkleri, hak sahibi olmayan vakıf toprakları, eski tarım arazileri ve hepsinden öte, çeşitli türlerde kamu arazileriyle bir yapbozu andırıyordu; göçlerle birlikte şehrin manzarası, imarlı ve imarsız bölgelerin aynı belirsizlikle iç içe geçtiği, şehrin en zengin yerleşim bölgelerinde bile villalar ve lüks apartmanlarla gecekonduların yan yana durduğu şaşırtıcı bir görüntüye dönüşmüştü. Bu gelişmeye yol

açan başlıca etken, devletin göçmenlere konut sağlamak ya da uygulanabilir bir özel mülkiyet politikası tesis etmekteki yetersizliği veya isteksizliğiydi. Devlet yetkilileri düpedüz atalete teslim olmuştu, bu da şehrin düzensiz gelişmesine ve kaçak/yasal karşıtlığının ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. "Kaçak" yapılaşmaya, en az dirençle karşılaşılan yerlerde rastlanıyordu. Bu yerleşim düzeni, dünyanın en dağınık ve düşük yoğunluklu ikamet alanlarından birinin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Günümüzde İstanbul metropolü, eni 10 ila 20 km arasında değişen bir şerit üzerinde, Marmara Denizi'nin kıyılarına paralel doğu-batı ekseninde 100 km boyunca uzanmaktadır.

"Kaçak" yapıların oranının yüksek olması, bunların kolay kolay resmen tanınmadığının da işaretiydi. Eski şehir ya da "modern" mülkiyet mevzuatı çerçevesindeki orta sınıf mahalleleri haricinde, bir inşaatın gerçekten tamamlanıp tamamlanmadığı pek anlaşılamıyordu. Genellikle seçim arifesinde beliren siyasi işaretlerin ardından, mevcut binalara alelacele yeni katlar çıkılıyordu. Belediye hizmetleri çoğunlukla mahalle kurulduktan sonra sağlanmaya başlıyordu. Yetkililerin kaçak yapılaşmaya karşı yakın takipte olması pek vaki değildi: Bir mahalle, hatta tek bir ev dahi kurulduğunda, yetkililerin yıkıma girişme ihtimalinin büyük ölçüde azalacağının herkes farkındaydı. Şartlar müsait olduğunda çıkılan yeni katlarla birlikte, bir gecekondu bölgesi birkaç seçim sonrasında çok katlı apartmanlardan oluşan bir bölgeye dönüşüyordu. Şehrin kenar mahallelerindeki böylesi apartmanlardan oluşan gecekondu bölgeleri, istihdam sağlayan ve kentsel hiyerarşinin ikinci ve üçüncü kademelerinden beklenen orta ölçekte işlev ve hizmetlerin çoğunu yerine getiren, bağımsıza yakın yerleşim birimleri haline geliyordu. Gerçekten de İstanbul'u, sınırlı bir yapısal bütünlüğü olan bir gecekondu yığını addetmek çok da yanlış olmaz.

Nüfus artışı, ulusal kalkınmanın yol açtığı iktisadi dönüşüm ve savaş sonrası tüketim normlarına daha fazla maruz kalınmasıyla birlikte, "yasal," imarlı kentsel alan da orta sınıf talepleri doğrultusunda genişlemeye başladı. Orta sınıf mensupları eski şehrin heterojen mahallelerinden çıkıp, yeni ortaya çıkan, daha homojen mahallelere taşınıyorlar, böylece toplumsal farklılaşmayı mekânsal olarak da pekiştiriyorlardı. İstanbul süratle ithal ikameci sanayileşmeye dayalı görece başarılı bir ulusal kalkınma

sürecinin merkezi haline gelirken, gelir seviyesi artıp tüketim alışkanlıkları değişti ve gelişen orta sınıf daha yaygın biçimde dayanıklı tüketim malı alır oldu. Bu gelişme, yeni bir konut talebi örüntüsünü ortaya çıkardı. Patlama yapan inşaat malzemesi sanayiinin piyasaya sunduğu seramik, fayans ve krom kaplı aksesuarların kullanıldığı ve tercihen yeni "orta sınıf" mahallelerinde inşa edilecek apartman dairelerine uygun daha geniş mutfak ve banyolar standart hale gelmeye başladı.[19]

Orta sınıf mahallelerin dönüşümü kentsel coğrafya açısından kendine özgüydü. Eski Osmanlı yazlık köşklerine ait bahçelerin çoğunlukla Marmara kıyılarında ve ağırlıklı olarak da Asya yakasında olanları parsellenirken, kamu arazilerinde inşaat yapan kooperatifler de genellikle Avrupa yakası sırtlarında (Levent, Mecidiyeköy gibi) faaliyet gösterdiler. Orta sınıfın ikamet ettiği bu çekim merkezleri, İstanbul'un kentsel ekolojisinde gecekondulaşmaya karşı bir denge unsuru olarak ortaya çıktı. Yeni yerleşim bölgelerindeki apartman dairelerine gücü yetenlerin geride bıraktıkları eski şehir semtleri daha az talep gören, yaşlı ve sınıf düşen kent nüfusuna mesken olan bölgelere dönüştü. Beyoğlu yakınlarındaki en yüksek rantlı yerler bile, 1980'lerdeki mutenalaştırma süreciyle yeniden talep görmeye başlayana kadar bu sınıf düşüşünden nasibini aldı.

Şehrin çehresini değiştiren konut gelişimi, İstanbul'daki konut varlığının büyük çoğunluğunun son on yılların ürünü olduğunu, 19. yüzyıldaki kentleşme numunelerininse birkaç semtle sınırlı kaldığını gösterir. Bu dalga, hengâmeye katılan herkesin kentsel ranttan, gayrimenkullerin değerlenmesinden nasibini aldığı muazzam bir yığılma potansiyelinin de habercisiydi. İstanbul'un eski sakinleri fırsatlara erken ulaşmış olmaktan kazançlı çıktılar: Bahçeli müstakil evlere sahip bir azınlık arazilerine daire daire satabileceği apartmanlar yaptırdı; çevredeki kırsal bölgelerde arazisi olanlar, bunları inşaat parsellerine bölerek şehrin yeni sakinlerine sattı. Şehre yeni göçenler, geliş önceliklerine bağlı olarak nispeten daha merkezi muhitlere yerleşme avantajı yakaladılar. Özellikle de 1980'lerde yetkililerin yumuşaması ve tapu tescil işlemlerine izin vermesinin ardından eskinin gecekondularını görece dayanıklı apartmanlara dönüştürmenin mümkün olmasıyla, mülkiyetin ilk sahiplerinin elde ettiği kazanç azımsanmayacak derecede yükseldi.[20]

Bunca inşaat faaliyeti çeşitli alanlarda iktisadi fırsatlar doğurdu. Eğitimsiz ya da vasıfsız yeni göçmenler ilk ve kayıt dışı işlerini genellikle inşaat işçiliğinde buluyorlardı, bilhassa da inşaatı yapan küçük ölçekli müteahhitle uzaktan akrabalıkları ya da hemşerilikleri varsa. Böylece İstanbul'daki nüfus ve inşaat patlaması, hızla büyüyen bütün şehirlerde olduğu gibi, yeni sakinlere istihdam yaratarak onları şehirle kaynaştıran, eski sakinlerin ise daha mutena yerlerdeki gayrimenkullerin artan fiyat ve talebinin yarattığı yeni servetten bir miktar pay almasını sağlayan devasa bir çarka dönüştü. Bu düzen, "İstanbul'un taşı toprağı altındır" deyişini haklı çıkarak, on yıllarca sürdü. Kapitalist pazar, dahil olan herkese sonsuz bir kıymet akışı sağlamaya ve yeni gelenleri mütemadiyen düzene katma sürecine ancak 1980'lerden sonra, küreselleşmenin dayattığı sıkıdüzenin etkisiyle son verdi.

İstanbul 1980'de Üçüncü Dünya'ya özgü bir gelişigüzellik sergiliyordu. Eski şehir haşmetini hâlâ büyük ölçüde koruyor, eski semtler hâlâ belli bir çekicilik arz ediyordu, ama bakımsızlık ve sıkışıklık izlenimi ağır basıyordu. Şehrin sanayi bölgelerindeki çevresel bozulmaya gecekondu mahallelerinin sosyal tesislerden yoksunluğu eşlik ediyordu; bitmek bilmez inşaat çalışmaları caddeleri sürekli toz ve çamur altında bırakıyor; eski arabalar ve ucuz kömür kaçınılmaz bir hava kirliliği yaratıyordu.[21] Ama şehir yatırım ve göçmen çekmeye, ülke büyümesinin lokomotifi olmaya devam etti. Dahası, köylünün kentleşmesi ve "modernleşme"sindeki ana intikal vasıtası da yine İstanbul'du. İstihdamının ancak üçte biri kayıtlıydı; ancak hanelerin çoğunda kayıtlı sektörde çalışan hiç değilse bir kişi bulunuyor, böylelikle sabit bir gelir ve sosyal hizmetlere erişim garanti edilmiş oluyordu. Kayıt dışı işin geçici olduğu ve sonunda tüm (erkek) hane reislerinin kayıtlı bir işe kavuşacakları yolunda yaygın bir inanış vardı. 1960'tan 1980'e kadar olan dönemde, Türkiye'nin yeni kentleşen nüfusunun dörttebiri İstanbul'u mekân tutmuştu.

Küreselleşmenin Etkisi Altında

Şehrin tarihindeki son safhayı anlatmak için küreselleşme kurgusuna başvuruyoruz. Bu illa İstanbul'un "küresel bir şehir" olduğu değil, yeni dünyayı tanımlayan akım ve ağlara özgü hızlı dinamiklerin şehrin dönü-

şümüne kaçınılmaz bir biçimde hâkim olduğu anlamına gelmektedir.[22] Bunlar, sermayeye hizmet edecek kentsel alanları yaratan iktisadi ağlar ile beğenileri, yönelimleri, statü taleplerini ve daha somut bir biçimde de tüketim alışkanlıklarını belirleyen kültürel ağlardır. Toplumsal davranışa yön veren her alanda, küresel dağarcığın ilkelerini sürdüren hiyerarşiler vardır. Dönüşümler iş sahaları ve medya kadar, sanat dünyası, yeme içme pratikleri ve eğitim gibi müstakil ama bileşik alanlarda kendilerini gösterir. Yeni saflar, konut seçimi ve maddi tüketimin incelikle ürettiği ayrımlarla da pekişir.

Kentsel hayata nüfuz eden ve ekonomiyi yeniden yapılandıran yeni küresel ağlar, yeni istihdam türleri ve dünyanın daha varlıklı kesimleriyle benzer gelir düzeyleri getirmektedir. Üçüncü Dünya'nın küreselleşen öteki şehirlerinde olduğu gibi, İstanbul da ulus-ötesi ağlara ve pazarlara hızlı entegrasyonun şokunu yaşamış ve 1980'lerden itibaren yeni toplumsal kesimlerin oluşmasına tanık olmuştur.[23] Yeni burjuvazi ve küresel profesyoneller, ulus-ötesi mukabillerinin yaşam tarzını ve tüketim alışkanlıklarını benimsemiştir. Küreselleşen öteki şehirlerdeki benzerlerini kopyalayan küreselleşmiş yaşam tarzları, alışveriş merkezleri, kapalı kapılar ardındaki siteler ve mutenalaştırılmış semtler, yeni şehir literatürünün demirbaşlarıdır.[24]

İstanbul hâkim şehir işlevi gördüğü dönemde de halihazırda ulusal ekonomiye yönelik üst düzey hizmetlerin merkeziydi. Ticaret ve finansın kalbi İstanbul'da attığı gibi, ülkenin tamamına hizmette bulunan iletişim ve medya sektörlerinin merkezi de burasıydı. Televizyon yayını ancak 1970'lerin ortalarında başlamıştı ve başlangıçta Ankara merkezli üç devlet kanalından oluşuyordu. 1980'lerde ise bir medya patlaması yaşandı: "Korsan" yayın yapılan birkaç yılın ardından denetimin fiilen serbestleşmesiyle, televizyon kanallarının sayısı yirmiyi buldu. Derken bu rakam katlandı ve çok sayıda yapım firması kuruldu. Benzer bir durum, devlet denetimlerinin kalkmasının ardından sayıca patlama yapan radyo istasyonlarında da gözlemlenebilir. Süratli gelişimini yine 1980'lerde kasetlerin yaygınlaşmasına borçlu olan müzik sektörü de olgunluğa erişti ve küresel medya devleriyle ortaklıklara girmeye başladı[25] Yayıncılıktaki büyüme hamlesi ise daha geç, dergi ve kitap tüketiminin yükselişe geçtiği yüzyıl sonuna doğru geldi.

1970'lerdeki verimli faaliyetlerinin ardından durgunluk dönemine giren sinema, yine 1990'ların sonlarında, gayet başarılı bir şekilde canlandı. Günümüzde Türkiye, yerli filmlerin gişe hasılatında Avrupa'nın en yüksek oranına sahiptir. Türk filmleri yerli izleyicileri cezbettiği gibi, dünya festivallerinin de daimi favorileri arasındadır; televizyon dizileri ise giderek daha çok dünya pazarına yönelmektedir. Gelirler yükseldikçe, kültür sanayileri ve reklamcılıktaki istihdamın payı da artmıştır ve bu sektörleri haliyle tekeline alan İstanbul kendi ufkunu, anlatısını ve beğenisini bütün ülkeye sunmaktadır. Gazeteler, dergiler ve televizyondaki "reality" programları tüm ülkeye şehrin ünlülerinin ilişkilerini ve kaygılarını ilan etmektedir.

Son yıllarda hızla büyüyen bir diğer sektör de turizmdir. Türkiye'ye gelen turistler şehirde genellikle bir-iki günlerini geçirip Akdeniz sahillerine devam etmektedir; İstanbul'un asıl potansiyeli ve daha yüksek katma değer ise konferans turizmindedir. Bu potansiyel ilk olarak 1996'daki BM Habitat toplantısında dikkat çekmiş ve şehir o zamandan bu yana kongre sarayları, beş yıldızlı otelleri, restoranları ve diğer mekânlarıyla bu konumunu istikrarlı bir şekilde güçlendirmiştir. Bununla birlikte, butikler, kafeler, lüks restoranlar (bir tüketim nesnesi olarak şehrin alışıldık donanımı) İstanbul'un istihdam tabanının yalnızca küçük bir bölümünü temsil etmektedir.[26] Turizm sektörünün hatırı sayılır bir istihdam kaynağı olması muhtemeldir, ancak bu hâlâ gerçekleştirilmeyi bekleyen (muhtemelen yakın gelecekte) bir projedir.

İstanbul'un küreselleşmesi, finans ve ticari hizmetler gibi küresel sektörlerdeki yüksek ücretli istihdama ivme sağlamaya yetecek hızı tutturamamıştır. 2000'lerdeki yabancı sermaye akışına rağmen şehir bölgesel bir merkeze dönüşememiştir. Şehrin ticari hizmetler sektörleri hâlâ büyük oranda ulusal pazara yöneliktir, bu da istihdam artışını kısıtlamaktadır. İmalattaki istihdam kaybını telafi edeceği varsayılan yeni işlerin çoğu bireysel hizmetler kapsamındadır. Yine de, tüketim örüntüsü bireysel hizmetlerdeki genişlemeyi karşılayacak olan nüfus (yüksek gelirli profesyoneller) yeterince ağırlık kazanmadığı sürece bu alanın çapı sınırlı kalacaktır. Öte yandan, İstanbul'un başta yeni alışveriş merkezleri, büyük perakende mağazaları ve turizm kapsamındaki otel, restoran ve dükkânları olmak

üzere yeni hizmet sektörlerinin yeni bir özelliği, buralarda çalışan genç kadınlardır. Çoğunluğu lise mezunu olan bu kadınların işgücüne katılımı, istihdam olanaklarındaki imalattan hizmete, erkeklerden kadınlara, kas gücünden kültürel sermayeye ve yerelden küresele doğru olan büyük değişimin habercisi olan yeni bir olgudur.[27]

Öteki uçta ise, şehrin artık kendilerini küreselleşme süreçlerinin yarattığı dönüştürücü istihdam yapılarına dahil olma imkânını yitirmiş sakinleri bulunmaktadır. İşgücündeki dönüşümün sonuçları olan gelir ve tüketim kutuplaşmasının açık işaretlerini görmezden gelmek zordur. Son on yıl içinde, yakışıksız zenginlik gösterileri kadar sefalet de gözle görülür hale gelmiştir. Çöpleri karıştırmak, varlıklı mahallelerden geri dönüştürülebilir malzeme toplamak şeklindeki cartonero'luk, dilencilik, sokak çocuklarının işlek kavşaklarda 4X4'lere cam silecekleriyle atılması gibi, Latin Amerika gelir eşitsizliğiyle ilişkilendirilen uygulamalar yaygınlık kazanmıştır. Bazı semtlerde en büyük iş alanı valelik ve korumalık yapmak gibi durmaktadır. İstanbul nispeten türdeş olan yapısını yitirmiş, daha ziyade gelir, servet ve iktidar uçurumlarıyla ilişkilendirilen bir karaktere bürünmüştür.[28]

Bu uçurumlar, dünyanın dört bir yanında küreselleşen diğer şehirlerdeki gelişmelere paraleldir. İstanbul'un vaziyetini kötüleştiren, 1990'larda ağırlıkla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun savaş mağduru kesimlerinden kaynaklanan göçtür.[29] Bu hareket esasen çoğunluğu Kürt olan nüfusun zorunlu göçünden ileri gelmiştir ve şehre yeni gelenler, evvelki dönemin göç tecrübesine özgü olan, uyum sıkıntılarını giderecek yerleşik mekanizmalardan yararlanamadılar: Başarılı kalkınmacılık devrinin sona ermesiyle özümseme mekanizmaları düşüşe geçmişti. Emek piyasası ve istihdam olanaklarındaki değişiklikler, hem kayıtlı sektörün ulusal düzeyde görece gerilemesi eğiliminin hem de İstanbul ekonomisinin sanayisizleşmesinin bir sonucuydu. Kalkınmacı dönemin ithal ikameci sanayilerinin yerini daha dağınık istihdam örüntüleri almış ve kayıtlı sektör nispi ağırlığını yitirmeye başlamıştı.[30]

Paralel bir gelişme de, kentsel ekonominin kısmen küreselleşme, kısmen de daha köklü pazar ilişkileri vasıtasıyla geçirdiği dönüşümün yarattığı talebin etkisiyle toprağın tedricen özelleşmesi ve metalaşmasıy-

dı. Popülizmin yeni göçmenleri koruduğu ve kamu arazisinin tedricen özel mülkiyete dönüştürüldüğü hemen hemen yarım asırlık bir intibak döneminin ardından, toprak nihayet bir meta haline geldi. Bu durumun sonuçları ortadadır: yeni gelenler için toprak işgali ve kaçak konutlaşma imkânı artık bulunmamaktadır. 1990'lardan sonra yaşanan göçler büyük ölçüde zorunlu nitelikte (savaştan kaçma ya da savaş nedeniyle yerinden edilme) olduğundan, bu göçmenlerin çoğunun geri dönebilecekleri bir yer de yoktur. Geldikleri köy ya yerle bir edilmiş ya da iktisadi bir birim olarak işlerliğini yitirmiştir. Daha da önemlisi, normal şartlarda yeni göçmenlerin erişiminde olan "sosyal sermaye"nin, daha sürekli bir göç zincirinin yokluğunda sınırlı düzeyde olması muhtemeldir. Bu nedenlerle yeni göçmenler şehre kiracı olarak girmek ve çoğunlukla da en istenmeyen, en ucuz ve en sefil yerleşim yerlerinde barınmak zorunda kalmaktadırlar.

Bütün bir kalkınmacı dönem boyunca toplumsal refahın kayıt dışı boyutlarından en etkilisi, yeni göçmenlerin toprak işgal edip üzerine kaçak ev yapmalarına izin veren zımni politika olmuştu.[31] İktisadi, siyasi ve kültürel düzeylerde böylesine hayati bir toplumsal uyum unsurunun artık ortadan kalkmasıyla kemikleşmiş bir alt sınıfın ortaya çıkması olasılığı söz konusudur. Toplumsal bir oluşum olarak komşuluğun sağladığı zemin olmaksızın, yeni göçmenler kentleşmenin evvelki evrelerinde faydalanılan bilgi alışverişi ve mütekabiliyetten yoksundur. Öte yandan, küreselleşen bir şehrin yarattığı istihdam türüyle yeni göçmenlerin sahip oldukları beceri ve kültürel sermaye arasında, kuşkusuz, bir uyumsuzluk vardır. Bu koşullar altında, yeni göçmenler için ücretli istihdam yoluyla sosyoekonomik uyum, eski göçmenlere nazaran daha uzak bir olasılık gibi gözükmektedir.

Bütün bu maddi kısıtlara ilaveten, popülizmden kaynakların dağılımında belirleyici olanın pazar olduğunun kabulüne doğru siyasi bir kayma yaşanmıştır – siyasetçilerin de, şehir sakinlerinin de içselleştirdiği, yeni bir toplumsal ve yasal tahayyüldür bu.[32] Şimdiye değin yeterli barınma imkânlarına sahip olmayan yoksul insanlar olarak görülen göçmenler, artık kamu arazisi işgalcileri ve haksız imtiyaz sahipleri addedilmektedir. Gerek ulusal, gerekse yerel siyasetçiler, onlarla patronaj ilişkileri kurmaya hem daha az istekli hem de daha az muktedirdirler. Bu değişimi göstermek

için, yetkililerin yeni keşfettikleri çevresel kaygılarından bu bağlamda söz edilebilir. Belediye başkanı ve diğer yetkililerin, çevresel kaygılarla çatışan kaçak yapılanmaları, sözgelimi dere yataklarına yapılmış gecekonduları cezaya çarptırma ve yıktırmalarının pek çok örneği vardır. Zaten yeni toprak işgalleri de 1990'larda fiilen sona ermiştir. Ancak değişim, yasamanın ya da yargının daha uyanık olmasından değil, yerel iktidar sahiplerinin yeni gelenlerin kaçak yerleşimine yardım ve suç ortaklığı etmeye daha az istekli olmasından kaynaklanmıştır. Belediye başkanlarında bir hava değişikliği yaşanmış, siyasetteki geleceklerini artık yeni yerleşenlerin vereceği oylara dayandırmamaya başlamışlardır. 2000'lerde, İstanbul'un tamamında uygulanan, daha etraflıca düşünülmüş, ulusal politika düzeyinde bir tutum değişikliğinin uzantısı addedilebilecek bir strateji gözlemlenir. Halihazırda gecekonduculara bırakılmış arazileri yeniden düzenleme çabasındaki bu strateji, düzensiz bir köy yığını halini almış İstanbul'u "yasal" bir şehre dönüştürme girişimidir. 2005'te yürürlüğe sokulan bu yeni Kentsel Dönüşüm Yasası belediyelere, kaçak inşaatları yıkma ve sakinlerini belirlenmiş mahallere taşınmak zorunda bırakma yönünde olağanüstü yetkiler tanımıştır. Bu yeni tutum, kısmen, hızla büyüyen bir Üçüncü Dünya yerleşmesinden ziyade bütünleşik bir kentsel ekonomiye özgü artan toprak talebinin sonucudur. İstanbul'un küresel bağlantıları, bu yoğunlaşan ağlardan bazılarındaki konumunu yansıtacak türde bir toprak kullanımına olan ihtiyacını artırmıştır. Bu eğilim ayrıca, geleceğe yönelik projeler oluşturma yönünde teşviklerde bulunan ve şehrin Avrupa ve dünyayla yoğunlaşması beklenen ilişkilere daha iyi cevap verebilmesi için çeşitli kentsel doku bileşenleri (altyapı, eğitim kurumları, turistik yerler, alışveriş merkezleri ve en önemlisi de yasal çerçeve) bakımından konumunu yükseltmeye çabalayan, AB'ye katılım umudu çerçevesinde yorumlanmalıdır. Bu gelişmenin öteki kaynağı, şehri kendi mutenalık tasavvuru etrafında (bu sadece belirli semtlerin değil, şehrin ana caddeleri, meydanları ve binalarıyla kentsel alanın tamamının mutenalaştırılmasını içermektedir) bütünleştirmek isteyen yeni kentsel koalisyondur. Yüzyılın sonunda şehir, düzgün kaldırımları, sokak lambaları ve bakımlı yeşil alanlarıyla daha "bitmiş" bir görünüm arz ediyordu. Bina ve dükkânlarda, yeni kafe ve restoranlarda genel bir iyileşme

vardı ve bir önceki dönemin yarım kalmış gibi duran kasvetli görünümünün aksine, bina cephelerini boyama furyası belirmişti.

Kentsel kurumların tutumundaki değişim geniş bir alana yayılır: Kent yönetimi; emlak şirketleri; çeşitli tezahürleriyle burjuvazi; işadamlarının finanse ettiği şehir tanıtım dernekleri ve sanatsal girişimler de dahil, sivil toplumun üst kademelerinin paylaştığı bir değişimdir bu.[33] Başlangıç döneminde, yani 1950'ler ve 1960'larda, bu seçkinler yeni gelenlere şüpheden ziyade küçümsemeyle bakıyordu. Gecekonduda oturan göçmenler, yavaş yavaş çoğunluğu ele geçirmiş ve siyasi mevkilere kendi adaylarını getirmişseler de, şehri hâlâ, az çok benimsenmiş bir daimi yabancı statüsü içinde, geçici bir ikametgâh gibi görüyorlardı. Bu dönemde göçmen nüfusun yerel yönetimleri ele geçirmeyi başarmasının sonucunda, şehri her daim genişleyen, iş olanaklarıyla dolu bir kabul salonu olarak gören bir dizi popülist belediye başkanı göreve geldi. Ama şimdi, İstanbul'daki kentsel büyüme koalisyonları, İstanbul'u turistlerin ve küresel sermayenin gözüne hoş gösterecek mutenalaştırılmış bir şehir haline getirmeyi amaçlayan politikalarıyla bir ideal ve bir proje olarak küresel şehir tasavvuruna bağlanmışlardır. Bu dönüşüm aslında 1980'lerde başlamış, ancak zayıf hükümetler ve popülist belediye başkanlarının yönetiminde duraksamıştı. İş dünyası dernekleri, uluslararası kuruluşlar ve gündemi paylaşan merkezi hükümet organları nezdinde, şehrin korunması gereken bir kaynak olduğu yönündeki tutumun, kentsel girişimciliğin ve kentlilik bilincinin öne çıkması için 1990'ları beklemek gerekti. Koalisyon üyeleri, turizme (konferanslar, festivaller ve sergiler), küresel pazara yönelik hizmetlere (hastaneler, lüks alışveriş merkezleri), ve hem yeni inşaatlar hem de mutenalaştırılmış semtler biçiminde pahalı gayrimenkullere yatırım yaptı. Bunun bir sonucu, sanayisizleşmenin, ya da daha yerinde bir ifadeyle, fabrika üretiminin İstanbul dışında gelişen yeni merkezlere taşınmasındaki hızlanma oldu. Öte yandan, perakende ve ihracat merkezlerine yakınlıktan faydalanan, ama düşük geçim maliyetine tabi olmayı sürdürecek kadar da orta sınıf merkezin uzağında olan yoksul kenar mahallelerine serpilmiş atölye ve ev içi imalat faaliyetleri giderek artmaktadır. Bu kutuplaşma, kenar mahalleleri küçük Anadolu kasabalarından farksız gözükürken, gittikçe orta sınıf, pahalı ve

dışlayıcı bir hal alan şehir merkeziyle kentsel alanda da göze çarpmaktadır. Kentsel iyileştirme hedefleri şimdilik bu dış halkaları kapsamamaktadır ve küresel yönelimi içinde ekonominin bu dışlanmış coğrafyaları içermeye yetecek bir ivme alması da muhtemel değildir.

Şehrin kentleşme dinamikleri ve nüfus beklentileri kesinlikle değişmiştir. Türkiye'nin nüfus artış hızı genelde düşerken (yüzde 1'den biraz fazla), kırsal kesimden kopuş birkaç on yıl daha sürecektir. Ama bu süreçte İstanbul'un en gözde varış noktası olarak kalması pek muhtemel değildir. Şehrin göçmenlere yaşamaya elverişli bir çevre sunmamasının yanında, geçim maliyeti de daha küçük kentlere oranla rahatça iki katı, hatta daha fazlası olabilmektedir. Yerel merkezler olarak gelişen birtakım şehirler vardır ve bir milyon civarındaki nüfuslarıyla bu orta büyüklükteki şehirler en hızla büyüyen yerleşim birimleridir. Güney sahillerindeki turistik ticaretin cazibesine kapılan girişimci akımına ilaveten, iklimin daha elverişli, fiyatların da daha uygun olduğu kıyı bölgelerine de yeni bir akın vardır. Sonuç itibariyle, İstanbul nüfusunun artışı yavaşlamıştır. Bu gidişat, şehir merkezinin lüks konut bölgeleriyle aynı alanı paylaşan restoranlar, kafeler ve eğlence mekânlarıyla dolu bir turistik vitrin olduğu Avrupa modeline daha yakın duran bir geleceğin habercisidir. Kentsel coğrafyanın, merkezi alanların hemen dışında kalan, orta sınıfa yönelik dükkânları barındıran alışveriş merkezlerinin yanı sıra modern ticari hizmetlerin ve kültür endüstrilerinin de yerleştiği gökdelenlerin mekânı olmuş kısımları vardır (Maslak). Merkezin etrafıysa, az çok kurulduğu zamanla orantılı bir gelir ve prestij seviyesine sahip eski ve yeni kenar mahallelerle çevrilidir.

Avrupa'nın En Büyük Şehri?

Türkiye'nin henüz çözüme kavuşmamış AB üyeliği hamlesi, kuşkusuz İstanbul'un kaderini de etkilemiştir. Avrupa'daki mevcut eğilim, bilhassa da gençlerin AB içindeki "eğlenceli" yerlere yöneldiği hızlı bir hareketlenmeye işaret etmektedir. Ayrıca gittikçe, yaşı biraz daha geçkinler, revaçta olan şehirlerde ikinci bir ev sahibi olmak istemektedir. İstanbul bu türden gezgin kozmopolitlerin görüş alanına girmiştir: Cihangir, Tünel, Arnavutköy ve Kuzguncuk gibi yeni mutenalaşan semtlerde kafeler açıp

filmler çeken bir öğrenci, yaz gezgini ve genç girişimci kitlesinin yanında, bir de buralara yatırım yapan daha yaşlıca bir nüfus bulunmaktadır. Yabancı ülkelerden gelenlerin sayısı artarken, emlakçılar umutla beklemektedir. Aynı zamanda, Asya ve Afrika'nın daha az gelişmiş ülkelerinden kaçak göçmenlerin ve mültecilerin gelmesiyle, aşağı kesimlerden bir kozmopolitleşmenin de gözle görülür işaretlerine rastlanmaktadır. Bir AB ülkesi olma yolunda karşılaşılan güçlüklere rağmen, göçmenler İstanbul'u daha zengin bir ülkeye girişin ara durağı olarak görmektedirler. Moldova, Romanya, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan ve Ukrayna gibi eski Sovyet ülkelerinden turist olarak gelip emekçi olarak kalmaya devam eden, artan sayıda ve özellikle de kadınlardan oluşan bir göçmen kitlesi söz konusudur. Bu göçmenler, eski Doğu Bloku ülkelerinde satmak üzere mal almak için İstanbul'a gelen alıcıların dillerini bildiklerinden, bavul ticareti denilen alanda tezgâhtar olarak çalışmaktadırlar. Öte yandan, eski sosyalist ülkelerin şimdi işsiz kalmış öğretmen ve hemşirelerinin orta sınıfların evlerinde çocuklara ve yaşlılara bakıcı olarak çalıştıkları hatırı sayılır bir de ev hizmetleri pazarı vardır. Tahmin edilebileceği gibi, bu dükkân çalışanları, dadılar, temizlikçiler ve bakıcılar (muhtemelen yüz bin kadar kaçak ve çok daha az sayıda yasal yabancı) medyanın ilgisini çekerken, aslında 10 milyonu aşkın toplam şehir nüfusunun pek küçük bir yüzdesini oluşturmaktadır. Ancak şehri bir çekim alanı haline getiren bütün bu hareketler, İstanbul'da giderek Avrupa şehirlerinin son moda "eski şehir" semtlerine benzer kesimler yaratmaktadır.

Eğer Avrupa macerası başarıya ulaşırsa, İstanbul AB imparatorluğunun doğu ucunu oluşturan, topluluğun en büyük kenti olarak geçiş döngüsünü tamamlayacaktır. Küresel dolaşım devrinde, şehrin ekonomik canlılığı, ülke büyümesinin lokomotifi olma rolünün ötesine geçen bir vaat; daha geniş ağlara koşulmak üzere bekleyen bir bağımsızlık ve özerkliğin işaretidir.

Notlar

1 Stefanos Yerasimos, İstanbul: İmparatorluklar Başkenti (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000); John Freely, Istanbul: The Imperial City (New York: Penguin Putnam, 2002); Mustafa Cezar, Osmanlı Başkenti İstanbul (İstanbul: Erol Kerim Aksoy Vakfı, 2002).

2 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977). Ayrıca Eric Jan Zürcher, Turkey: A Modern History (Londra: I.B. Tauris, 1994; yeniden basımı 2004).

3 Etnik çatışmadan milliyetçi akımlara geçiş için bkz. Kemal Karpat, An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Millets to Nations, from Estates to Social Classes (Princeton: Center for International Studies, 1973).

4 Murat Gül ve Richard Lamb, "Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy," Urban History 31, 3 (2004); Zeynep Çelik, The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century (Seattle: University of Washington Press, 1986).

5 Osmanlı sayımlarına dayanan nüfus rakamları şu kaynakta yer almaktadır: Kemal Karpat, Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

6 T.C. İstatistik Umum Müdürlüğü, 1930 İstatistik Yıllığı (Ankara: T.C. İstatistik Umum Müdürlüğü, 1930), s. 64. 690.000'lik toplam nüfusun 448.000'i Müslümandı. Yunanistan'la nüfus mübadelesi için bkz. Kemal Arı, :Büyük Mübadele (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995); ayrıca Renée Hirschon (der.), Crossing the Aegean: The Consequences of the 1923 Greek-Turkish Population Exchange (Oxford: Berghahn, 2003).

7 Bunun tipik bir örneği, Peyami Safa'nın, adını ayrımın farklı taraflarındaki iki mahalleden alan *Fatih-Harbiye* adlı romanıdır. Filmlere gelince, 1960'larda ve 1970'lerde çekilmiş, Batı müziği dinleyen, zengin, şımarık, ama sonunda pişman olan genç kadınlarla yoksul, geleneksel ve gecekondu mahallelerinde yetişmiş, yakışıklı ve gururlu delikanlılar arasındaki gönül ilişkilerini anlatan birtakım örnekler mevcuttur. Bkz. Mehmet Öztürk, "Türk Sinemasında Gecekondular," European Journal of Turkish Studies, tematik sayı 1 (2004), www.ejts.org/document94.html.

8 Çağlar Keyder, "The Consequences of 'the Exchange of Populations' for Turkey', Hirschon (der.), Crossing the Aegean içinde.

9 İşgal dönemi için bkz. Nur Bilge Criss, Istanbul under Allied Occupation, 1918-1923 (Leiden: E.J. Brill, 1999); ayrıca Clarence Richard Johnson (der.), Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople – A Study in Oriental Social Life (New York: Macmillan, 1922).

10 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

11 Dilek Güven, 6-7 Eylül Olayları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).

12 Hülya Demir ve Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); ayrıca A. Alexandris, The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974 (Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1983).

13 Bu rakam yanıltıcıdır; Hıristiyan ya da Yahudi olmayan herkesi Müslüman sayar. İslamiyet içinde, bazısı kendini tam anlamıyla Müslüman saymayacak kadar aykırı olan farklı mezhepler vardır ve kuşkusuz, bir de inanmayanlar bulunmaktadır.